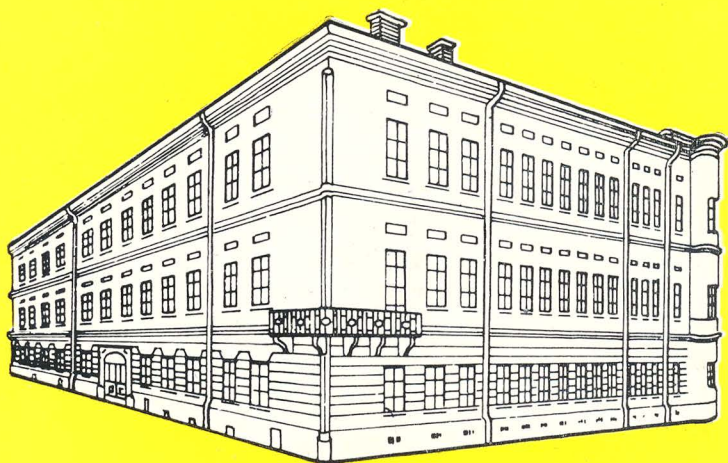

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

31

PREISTORIE—ISTORIE VEÇHE—ARHEOLOGJI

I

1994

**MINISTERUL CULTURII
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI**

**ACTA
MVSEI
NAPOCENSIS
31**

PREISTORIE — ISTORIE VECHĂ — ARHEOLOGIE

I

**CLUJ-NAPOCA,
1994**

**ACTA
MVSEI
NAPOCENSIS
31**

PREISTORIE — ISTORIE VECHĂ — ARHEOLOGIE

I

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Dorin Alicu, Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi, Gheorghe Lazarovici
(redactor responsabil), **Ștefan Matei, Sorin Cociș și Constantin Pop** (secretari de redacție).

377

FONDATOR: ACAD. CONSTANTIN DAICOVICIU

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publicația Muzeului Național
de Istorie a Transilvaniei.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul Național de Istorie a
Transilvaniei.
3400, Cluj-Napoca
Str. Constantin Daicoviciu nr. 2.
Tel. 19.56.77; 19.17.18

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National
d'Histoire de la Transylvanie.
Toute correspondance sera envoyée
à l'adresse:
Musée National d'Histoire de la
Transylvanie.
3400, Cluj-Napoca, rue Constantin
Daicoviciu no 2, ROUMANIE.
Tel. 19.56.77; 19.17.18.

CUPRINS

CONTENTS — INHALT — SOMMAIRE

STUDII

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM, Despre necropolele tumulare din Transilvania și Banat	11
<i>À propos des necropoles tumulaires de la Transylvanie et du Banat</i>	20
VALENTIN VASILIEV, Despre câteva opinii referitoare la cronologia primei epoci a fierului în Transilvania	37
<i>À propos de quelques opinions concernant la chronologie du premier âge du fer en Transylvanie</i>	43
EUGEN IAROSLAVSCHI, Opinii privind „Soarele de andezit” de la Sarmizegetusa Regia	49
<i>Opinions concernant le "Soleil d'andésite" de Sarmizegetusa Regia</i>	53
VITALIE BÂRCĂ, Considerații privind armamentul, tipul de trupe și tactica militară la sarmați	55
<i>Considerations concerning the weapons, troops type and tactics of the Sarmathians</i>	67
ĢORIOŁAN OPREANU, Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul al III-lea d.Ch	69
<i>The mission of the beneficiarii consularis on the Northern border of Roman Dacia in the IIIrd century A.D.</i>	78

NOTE ȘI DISCUȚII

FELICIA MONAH, Determinări arhebotanice pentru stațiunea neolitică de la Parța (comuna Șag, jud. Timiș)	81
<i>Déterminations archéobotaniques pour la station néolithique de Parța (commune de Șag, dép. de Timiș)</i>	85
CORNELIA-MAGDA MANTU — DAN BOTEZATU — BERND KROMER, Un mormânt dublu de înhumatie din așezarea cucuteniană de la Scânteia (jud. Iași)	87
<i>Une tombe double d'inhumation de l'établissement de type Cucuteni de Scânteia (dép. de Iași)</i>	99
ZOIA MAXIM — AUREL BULBUC — VIORICA CRIȘAN, Noi descoperiri arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (IV).	105
<i>Nouvelles découvertes archéologiques de surface à la limite de la commune de Iclod (IV)</i>	108

CORNELIA-MAGDA MANTU — DAN BOTEZATU — M. ENACHE, Un mormânt de înhumăție din perioada de tranziție la epoca bronzului de la Grumezoaia (jud. Vaslui)	123
<i>Ein Beisetzungsgrab aus der Übergangsperiode in der Bronzezeit von Grumezoaia (Kreis Vaslui)</i>	128
MIHAI ROTEA, Contribuția cercetărilor de la Suatu — „Fâneța de Jos” (1991—1993) la cunoașterea etapelor timpurii ale evoluției culturii Wietenberg	131
<i>Les découvertes de Suatu — "Fâneța de Jos" (1991—1993) et les débuts de la civilisation Wietenberg</i>	139
MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER, Considerații despre cultura Nouă în Transilvania	151
<i>Considerations concerning Noua culture in Transylvania</i>	172
ZSOLT SZÉKELY, Le début de l'âge du fer dans le Sud-Est de la Transylvanie	173
ADRIANA ISAC, Un <i>akinakes</i> de la Cincșor (jud. Brașov)	179
<i>Ein Akinakes von Cincșor (Kreis Brașov)</i>	183
FLOREA COSTEA, Construcții civile din așezarea dacică fortificată de la Râșnov — „Cetate” (județul Brașov)	185
<i>Constructions civiles dans l'habitat dacique fortifié de Râșnov — "Cetate" (dép. de Brașov)</i>	189
HRISTACHE TATU, Descoperiri dacice și romane în Țara Hațegului	199
<i>Découvertes daciques et romaines dans la région de Hațeg</i>	202
ION T. LIPOVAN, Două arme antice descoperite în zona arheologică <i>Ampelum</i>	203
<i>Deux armes antiques découverts dans l'aréal archéologiques de Ampelum</i>	206
DORIN URSUȚ — PETRICĂ PAUL, Drumul roman imperial din sectorul Aiton—Tureni. Caracteristici geografice și topometrice	209
<i>The Roman Imperial Road between Aiton—Tureni. Geographical and topometrical characteristics</i>	214
VIORICA CRIȘAN — GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM, Prospekțiuni arheologice de-a lungul drumului roman din zona orașului Gherla	215
<i>The archaeological prospects on the Roman way in Gherla town area</i>	217
VIRGIL GHIURCA, Încercare de identificare topografică a unor geme romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei	223
<i>An attempt of topographical identification concerning some Roman gems from the National History Museum of Transylvania</i>	229

DANIELA CIUGUDEAN, O descoperire ilustrând fabricarea oglinzilor din plumb la <i>Apulum</i>	231
<i>Une découverte illustrant la fabrication des miroirs en plomb à Apulum</i>	324
LIDIA DANCU — SIMINA SIMION, Aprecieri privind arta Daciei romane	235
<i>Considérations sur l'art de Dacie romaine</i>	240
ION IONESCU, Simboluri paleocreștine din secolele II—III pe unele monumente funerare din Dacia romană	241
<i>Symboles paleochrétiens des IIe—IIIe siècles sur des monuments funéraires de la Dacie romaine</i>	251
✓ BODOR ANDRÁS, Contribuții la istoria orașului Napoca pe baza monumentelor sale sculpturale în piatră (III)	253
<i>Contributions to the history of the town of Napoca on the ground of its sculptural monuments in stone (III)</i>	260
CONSTANTIN POP — CRISTIAN GĂZDAC — AUREL BUD, Piese pompeiene în Muzeul Memorial „Octavian Goga” (Ciucea)	261
<i>Pièces de Pompei dans le Musée Memorial "Octavian Goga" (Ciucea)</i>	268
✓ RADU ARDEVAN, CIL, III, 1570 — o revizuire	269
<i>CIL III, 1570, — une reprise</i>	272
SORIN COCIȘ — ADELA PAKI, Bibliografia Daciei romane (IV)	273
SZÉKELY ZOLTÁN, Vestigiile unui cuptor de topit minereu de fier din secolul al IV-lea d.Ch. de la Sfântu Gheorghe — Chilieni	299
<i>Eisenschmelzwerkstatt aus dem IV. Jahrhundert n.Z. in Sfântu Gheorghe — Chilieni</i>	301
IULIA FERENCZI — ISTVAN FERENCZI jr. — ISTVÁN FERENCZI sen., Așezarea întărită feudal-timpurie de la Lăpuștești (com. Râșca, jud. Cluj) (Primele vestigii arheologice din interiorul Munților Gilăului)	305
<i>L'établissement fortifié de Haute Moyen Âge de Lăpuștești (commune de Râșca, département de Cluj) (Les premières vestiges archéologiques de l'intérieur des Montagnes de Gilău)</i>	320

RAPOARTE DE SĂPĂTURI

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM — RODICA PINTEA — MIHAI MEȘTER, Șantierul arheologic Iclod (jud. Cluj). Campania din 1993	325
<i>Le chantier archéologique de Iclod (départ. de Cluj). La campagne de 1993</i>	332
SORIN COCIȘ — CORIOLAN OPREANU, Cercetările arheologice de la Suceagu (jud. Cluj). Săpăturile din 1991	341
<i>Recherches archéologiques à Suceagu (départ. de Cluj). Les fouilles de 1991</i>	342

ZOIA MAXIM, Săpături arheologice la Tureni (jud. Cluj). Campania din 1993	347
<i>Fouilles archéologiques à Tureni (départ. de Cluj). La campagne de 1993</i>	349
MIHAI ROTEA — OCTAVIAN FENEȘAN, Sondaj arheologic la Pălatca — „Poderei”	351
<i>Sondage archéologique à Pălatca — "Poderei"</i>	353
VIORICA CRIȘAN, Săpăturile arheologice de salvare de la Viștea — „Păluta”	357
<i>The saving diggings from Viștea — "Păluta"</i>	360
MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER, Șantierul arheologic Buza (jud. Cluj)	367
<i>The archaeological site of Buza (Cluj district)</i>	370
VIORICA CRIȘAN — ȘTEFAN FERENCZI, Așezarea dacică de la Merești (județul Harghita). Cercetările arheologice din anii 1986—1993	377
<i>The Dacian settlement from Merești (Harghita district). The archaeological researches between 1986—1993</i>	387
HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU — SORIN COCIȘ — CONSTANTIN ILIEȘ — CHRISTINE MEYLAN — ADELA PAKI — IOAN PISO, Săpăturile arheologice din 1983 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	433
<i>Les fouilles archéologiques de 1983 à Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	447
DORIN ALICU — VICTOR POPA — CONSTANTIN POP — EMILIAN BOTA — MARINELA VOMIR, Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1992—1993: clădirile EM 30 — EM 31	461
DORIN ALICU — VICTOR POPA — EMILIAN BOTA, Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1993: amfiteatrul	487
IOAN MITROFAN, Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (campania 1991)	523
<i>Recherches archéologiques dans l'établissement romain de Micăsasa (la campagne de 1991)</i>	527
IOAN MITROFAN, Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (campania 1992)	529
<i>Recherches archéologiques dans l'établissement romain de Micăsasa (la campagne de 1992)</i>	531
IOAN MITROFAN, Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (campania 1993)	533
<i>Recherches archéologiques dans l'établissement romain de Micăsasa (la campagne de 1993)</i>	537
DORIN ALICU, Cercetări arheologice la Cluj-Napoca: villa rustica din Valea Chintăului. Campaniile 1990—1992	539

MUZEOLOGIE. RESTAURARE—CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL.

CORNEL MARIAN — ADRIAN ALICU, Rezultatul prospectărilor arheologice în Piața Unirii, Cluj-Napoca	571
<i>The result of archaeological prospectations in Piața Unirii, Cluj-Napoca</i>	575
CORNEL MARIAN — ADRIAN ALICU — VICTOR POPA, Studiul radiografic al unei piese metalice de la <i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	577
<i>Radiographic study of a metallic piece from Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	578
DOINA BOROS, Pigmenți și tencuieli folosite în pictura murală a unor biserici medievale din Țara Zarandului și a Hațegului	579
<i>Couleurs et crépis utilisés dans la peinture murale de quelques églises du Moyen Âge du Pays de Zarand et de Hațeg</i>	582
AURELIA IGNA — VANIA ATUDOREI, Aeromicroflora bacteriană a muzeelor și implicațiile ei în biodeteriorare	583
<i>Bacterial aeromicroflora of the museums and its role in biodeterioration</i>	592
AURELIA IGNA — NICOLAE TOMESCU, Aspecte privind biologia și comportamentul hrănirii la specia <i>Anthrenus Scrophulariae</i> L. (Coleoptera, Dermestidae)	593
<i>Some aspects concerning the biology and the behaviour of the feeding process with the Anthrenus Scrophulariae L. (Coleoptera, Dermestidae)</i>	599

RECENZII

Javier Arce — Fabienne Burkhalter, <i>Bronces y Religión Romana. Actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos. Madrid, mayo—junio 1990, Madrid, 1993</i> (CONSTANTIN POP)	603
<i>Catálogo de la Exposición „Los Bronces Romanos en España”, Madrid, 1990</i> (CONSTANTIN POP)	605
CONSTANTIN POP, <i>Cronica arheologică (1993)</i>	607
ION HORAȚIU CRIȘAN (1928—1994) (Constantin Pop)	614
OCTAVIAN RĂUȚ (1922—1994) (Gheorghe Lazarovici-Balmez)	617
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	619
PLANȘE 1—56	

S T U D I I

DESPRE NECROPOLELE TUMULARE DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT

Săpăturile în tumulii din Banat și Transilvania (fig. 1) sunt mai puține și au fost efectuate la distanțe mari în timp și spațiu. Primele cercetări din Transilvania au fost făcute de Herepely și Fenichel în zona Aiudului (VLASSA-TAKACS-LAZAROVICI 1985—1986; 1987), apoi de Șt. Ferenczi la Câmpia Turzii (RepCluj 1992, p. 117), V. Vasiliev la Râscruci (RepCluj 1992, p. 326). Mai recent s-au reluat cercetările din zona Munților Apuseni prin săpăturile lui N. Vlăsa din Cheile Aiudului (VLASSA-TAKACS-LAZAROVICI 1985—1986; 1987) și Horia Ciugudean (1991). În ultima perioadă se mai adaugă la acestea cercetările noastre și ale colaboratorilor, din Munții Petrindului, Dealurile Feleacului, Valea Hășdatelor (LAZAROVICI-KALMAR 1985—1986, 723 și urm.; 1987—1988; MORARIU-JALOBANU 1984; DRAGOMIR & 1990; DĂRABAN & 1988) și Valea Someșului (MAXIM 1985—1986; 1987—1988).

Cercetări sistematice de teren și cartografie (Fig. 2).

Cercetarea sistematică a tumulilor, cartografierea lor este preocuparea permanentă a unei echipe de la Cluj formată din Gh. Lazarovici, Z. Maxim și D. Ursuț, V. V. Moraru și M. Meșter. În cadrul unor proiecte de îmbunătățiri funciare (LAZAROVICI-KALMAR-MAXIM 1987—1988, 966—969; 997 și urm. harta p. 999; KALMAR-MAXIM 1987—1988) s-au marcat, prospectat sau cartografiat numeroși tumuli din județul Cluj (fig. 2, 6—9).

Formațiunile naturale. Într-o serie de puncte, mai ales, în zonele nisipoase, apar movile ascuțite, de dimensiuni diferite, ce par a fi un rezultat al jocului naturii. Caracteristicile lor sunt: așezarea în linie, forma foarte ascuțită, înălțimea mare în raport cu baza, conținutul nisipos. Asemenea complexe apar la Mintiul Gherlii (cercetare M. Meșter și Gh. Lazarovici: RepCluj 1992, 278 în punctele Ciuleneș și Mănăstireni), Stejăriș — ob. 4 (KALMAR-MAXIM 1987—1988, 1055, III/4; RepCluj 1992, p. 369 la Gâlmeie), Feiurdeni (cercetări Lazarovici-Kalmar 1988—1989; 272—275, fig. 4; RepCluj 1992, 196).

Prospectări magnetometrice în tumuli (Fig. 3—9, 10—11 A)

În cadrul unor proiecte, inițiate de V. V. Morariu, de la ITIM Cluj-Napoca, au fost prospectate, prin magnetometrie gama și de neutroni, mai mulți tumuli din zona Tureni (pentru metodă vezi MORARIU-JALOBANU 1985—1986; MORARIU & 1988; DĂRABAN & 1988), obți-

nându-se o hartă cu anomalii (DRAGOMIR & 1987—1988, p. 923, fig. 4; 1990; RepCluj 1992, p. 409 și urm. nr. 4).

TURENI. „Tumulul Mare“ a fost prospectat cu magnetometrul cu protoni (MORARU-JALOBANU 1985—1986 fig. 3—4) și prin măsurarea rezistivității (DRAGOMIR & 1990). Din studiul hărților obținute s-a constatat existența mai multor zone cu anomalii. Unele din aceste anomalii erau cauzate de existența unor grupări regulate de piatră, altele însă nu au putut fi însă clar descifrate. Cercetările arheologice au confirmat întinderea și forma anomaliilor.

COMȘEȘTI. În cadrul proiectului de cercetări etno-arheologice s-au făcut studii de teren și prospectări cu magnetometrul cu protoni, semnalându-se mai multe anomalii la unii tumuli de pământ. Unele dintre aceste anomalii ar putea indica fie gropi, grupări de cenușă și cărbune, fie aglomerări de pietre. Precizări mai exacte nu se vor putea face decât după săparea lor (fig. 6—7) sau prin prospectări pedologice prin carotare.

SÂNNICOARĂ-APAHIDA. Între Sânnicoară și Apahida, pe stânga drumului spre Gherla, se află o necropolă formată dintr-un tumul mare și doi-trei tumuli mici. Tumulul mare a fost prospectat cu magnetometrul cu protoni (fig. 10), sesizându-se mai multe anomalii ce par a indica o cameră mortuară (fig. 11A). Tumulul ar putea aparține epocii eneolitice târzii, fie epocii marilor migrații, cum sunt și alți tumuli în zonă (RepCluj p. 34 nr. 42 vezi bibl.). Tumuli mici au fost nivelati și acoperiți de unele depozite ale CFR-ului.

Analize pedologice în tumuli

TURENI — „TUMULUL MARE“. În timpul săpăturilor, din caroul de S—E, din profilul E—V, au fost luate probe de sol din mantaua tumului. Din analiza diagramei rezultă existența a doua nivele în care sunt valori ridicate ale fosforului și potasiului (LAZAROVICI-PICIU 1987—1988, p. 297, diagrama 9 și 3). Pedologii socotesc straturile respective ca fiind aduse din albia unui râu, iar arheologii ca provenind dintr-o așezare Coțofeni, din vecinătate. În tumulul 2 au fost făcute măsurători pe axe cardinale, sesizându-se mari anomalii, indicând grupări de pietre, unele sesizabile chiar și cu ochiul liber.

Săpături. Munții Petrindului

În Munții Petrindului sunt două unități arheologice mai bine cunoscute: a). *Cheile Turzii*, cercetări vechi (ROSKA 1942, 284—285 și bibl.), cercetări recente (VLASSA 1970, 11; 1974, 168; 1974a, 12, 13/14; 1977, 27—45; PAUL 1965, 300; ROMAN 1969, 68); b). *Cheile Turenilor* (ROSKA 1942, 285—286), săpături reluate recent în cadrul unor cercetări de salvare (LAZAROVICI-KALMAR 1985—1986).

Necropole mai importante sunt cele de la Tureni, dealul „Ghicenghe“ cu un tumul mare în punctul „La Furci“. Necropola, situată la limita de nord a masivului calcaros, este formată din 7—8 tumuli, din care trei cu mantaua din pietre. Doi tumuli izolați au fost sesizați la limita

de sud a crestei calcaroase, care domină depresiunea Sănduleștilor, unul în vecinătatea fermei de vaci, la cumpăna văii de la Cicău, al doilea la intrarea din amonte în Cheile Turzii, pe stânga văii, în dreptul „Morilor sparte“. Tumulii au lățimea de 10—12 m, iar înălțimea de 0,50 m.

Toate aceste necropole și tumuli izolați au câteva caracteristici comune: sunt așezați pe cumpăna apelor, în locurile cele mai vizibile; la încrucișarea unor creste mai lungi: iar la punctele de trecere se găsesc tumuli de mari dimensiuni. În zonele cu calcar toți tumulii au mantaua din pietre de calcar. Pe șeile mai largi se găsesc 2—6 tumuli formând câte o necropolă.

Cercetările etno-arheologice, etnografice, bio-ecologice, pedologice, geografice din Munții Petrindului ș.a. au dus la o abordare complexă a problemei, având menirea de a reconstitui cât mai veridic procesul istoric care s-a desfășurat în zonă.

Munții Petrindului, de un aspect stâncos, sunt de fapt niște dealuri care au altitudinea medie de 750 m, având doar două vârfuri mai înalte: la „Dealul Bisericii“ (793,2 m) și la „Dealul Sândului“. Munții Petrindului sunt tăiați de către două văi, formând canioane Cheile Turzii și Cheile Turenilor.

Cercetările etno-arheologice româno-engleze, desfășurate în vara anului 1986, au avut ca obiectiv identificarea și cartarea necropolelor și a tumulilor izolați în Munții Petrindului. Dealul Feleacului (LAZAROVICI-KALMAR 1985—1986; 1987), precum și în zona satelor Ceanu Mic, Aiton, Copăceni, Comșești, Micești, Vâlcele și altele.

NECROPOLA TUMULARĂ DE LA PETREȘTII DE SUS

Săpături arheologice s-au efectuat doar: în tumulul 2 din punctul „Pe Grădini“ (obiectiv 3), din Petreștii de Sus; la Tureni — „Tumulul Mare“ și Cheile Turzii „La moara spartă“ (săpături M. Rotea, cu descoperiri Coțofeni și hallstattiene).

La sud de Cheile Turzii, pe culmea calcaroasă, care străjuie satul Petreștii de Sus, în punctul „Pe Grădini“, situat la nord de lacul „La alace“, de ambele părți ale drumului de culme, se află o necropolă formată din trei tumuli, toți cu mantaua din bolovani de calcar. Doi dintre tumuli au fost așezați în cutele unei falii de calcar, lată de 8—10 m, foarte dantelată, un al treilea tumul găsindu-se ceva mai spre sud, formând cu cei doi, un triunghi. Tumulul din mijloc (T2; fig. 12) a fost cercetat începând cu anul 1987, vreme în care au fost săpate două din cadranele opuse, N—V și S—E. În anul următor s-au cercetat celelalte cardane. În tumul au fost descoperite 7 schelete (fig. 11) și trei vase ca inventar (fig. 13). Mantaua tumulului era formată din bolovani de calcar adunați de pe creastă.

Defuncții au fost așezați pe stânca acoperită, uneori, cu un strat subțire de sol de câțiva centimetri între crestele de stâncă, alteori, la mormintele mai târzii, scheletele au fost depuse pe stânci, deoarece nu se cunoșteau întotdeauna direcțiile fisurilor din calcar. Peste aceștia au fost depuși bolovani foarte mari. Într-un caz, sub defuncți, s-a găsit un strat de pietricele rulate.

În mantaua tumulului nu au fost găsite materiale arheologice. Câteva fragmente ceramice dispersate au fost depistate sub nivelul de bolovani, fără însă a proveni de la morminte *in situ* sau de la cele deranjate. Unul singur dintre acestea, cu ornamente, poate fi atribuit fazei a III-a a culturii Coțofeni, celelalte două sunt de factură Coțofeni, neavând însă motive decorative.

MORMINTELE. În profilul N—S al cadranului 4 au fost semnalate fragmente de oase în zona centrală și spre mijlocul caroului. În campania anului 1987 a fost preparat un schelet și au fost semnalate oasele unui alt schelet (M 2). Cercetările din anul 1988 au dus la descoperirea a încă 5 schelete, dispuse foarte apropiat sau suprapuse. Deoarece scheletele se găseau sub bolovani și nu au fost înmormântate în aceeași vreme, multe din oasele mari s-au amestecat, încât nu întotdeauna a fost ușor de separat oasele și de identificat indivizii. Analizele antropologice fiind neterminate, iar oasele foarte slab păstrate, nu putem emite păreri privind sexul și vârsta indivizilor.

Mormântul 1, situat spre mijlocul caroului, lângă profilul N—S al caroului, se afla în poziție chircită, culcat pe dreapta, cu privirea în sus. (250° N, fig. 11 B). În vecinătatea genunchilor a fost găsit un fragment ceramic, lucrat din pastă cărămizie, nisipoasă.

Mormântul 2, era situat în centrul tumulului, în poziție chircită (fig. 11B), culcat pe dreapta (275° N). În dreptul feței a fost depus un vâscior, o amforetă, disrtusă de un bolovan mare, așezat peste partea superioară a scheletului. Vasul este lucrat din pastă cărmizie, de factură Coțofeni târzie, având sub buză un brâu, decorat cu apăsări alungite, același decor apărând și pe umăr, dispus pe două rinduri (fig. 13/13),

Mormântul 3, situat între M 1 și M 2, (fig. 11B), a fost deranjat cu prilejul înhumării lui M 7, avea în vecinătatea capului câteva fragmente ceramice, care provin de la un vas depus ca inventar funerar, spart ritual (fig. 13/2). A fost înhumat în poziție chircită, pe dreapta. Membrele sale inferioare și, foarte probabil, ale unui alt schelet M 7, au fost deranjate la înhumarea lui M 4. Orientarea sa este 25° N (fig. 3/13).

Mormântul 4, situat în centrul grupării de morminte, este, după cât se pare, cel mai recent (fig. 11B). A fost așezat în poziție puternic chircită, pe stânga, fiind orientat 240° N. Capul său a fost așezat pe o piatră.

Mormântul 5, de copil, foarte rău păstrat, situat în M 1 și M 2, culcat pe dreapta, orientat 25° N, avea în vecinătatea capului o măsea de vită (fig. 11B).

Mormântul 6, adult, culcat spre stânga, puternic chircit (fig. 11B) avea în dreptul feței fragmentele unui castron din pastă neagră, nisipoasă (fig. 13/1). O parte din vasul spart se găsea deasupra creștetului, alte fragmente erau înspre M 4. Ca inventar, au mai fost depuse un vârf de săgeată din cuarțit, un gratoar pe cap de lamă și o piesă trapezoidală.

Mormântul 7, chircit pe stânga, orientat 330° N, conține cel mai recent schelet înhumat, deranjând M 3 și M 4 (fig. 11B).

Cele 7 schelete, reprezintă mai multe perioade de înhumare, marcând o continuitate de folosire a tumului. Cel mai vechi schelet pare a

fi M 2, care se găsea în centrul tumulului. Cel mai recent pare a fi M 7. Pentru M 1, M 5 și M 6 nu sunt observații de stratigrafie. M 3 pare a fi și el mai vechi. Toate cele 7 schelete, deși cu variații în privința orientării, au fost înhumate în aceeași epocă, dovadă fiind păstrarea cadranelor în care au fost depuși. În același timp se pare că cei care înhumau știau locul unde se găsesc celelalte schelete, mai puțin în cazul ultimului schelet. Nici unul dintre schelete nu par a face parte din mormintele duble.

Necropola de la Petreștii de Sus și mormintele din tumulul 2 se încadrează în grupa de înmormântări în tumuli de la sfârșitul culturii Coțofeni și începutul bronzului timpuriu. În privința ritmului și inventarului funerar cele mai bune analogii, prin toate caracteristicile sale, pentru descoperirile de la Petreștii de Sus, sunt în necropola de la Cheile Aiudului — „Dealul Velii“ (VLASSA — TAKACS — LAZAROVICI 1985—1986). Pentru aceste analogii pledează toate trăsăturile caracteristice ale necropolei (ritual, dimensiuni, formă inventar). Având în vedere discuțiile care s-au ridicat în privința necropolei de pe „Dealul Velii“, am urmărit cu mare atenție prezența oricărui ciob, în afara celor depuse ca inventar. Cu excepția unui singur fragment cu decor caracteristic culturii Coțofeni, aflat la circa 30 cm de capul lui M 6, motiv pentru care nu îl considerăm că ar aparține mormântului, celelalte fragmente nu au decor încât ele nu pot constitui argumente sigure în privința datării. Fragmentul are analogii în descoperirile de fază Coțofeni IIIB de la Piatra Ilișovii sau poate mai târziu (KALMAR — BAGOTSKI — LAZAROVICI 1987), având în vedere îndelungata evoluție de acolo, fără a cunoaște elemente Vučedol. Mai precizăm că în vecinătate nu se găsește vreo stațiune Coțofeni. Cea mai apropiată stațiune este la circa 700 m sud-est, pe terase mici și joase spre satul Petrești. În vecinătate nu se găsesc nici un fel de materiale, care să demonstreze vreo locuire în zonă.

Analizând vasele descoperite: amfora (fig. 13/3), după cum am mai spus, este lucrată pe o pastă Coțofeni târzie, post Coțofeni IIIa, vreme în care dispare slipul de culoare brună, castanie, la mai toate categoriile ceramice. Decorul din apăsări este caracteristic descoperirilor Coțofeni târzii din zonă (la Tureni în mai multe obiective LAZAROVICI — KALMAR 1985—1986, 731 și urm.), ca, de altfel, și pasta. Aceleași trăsături le au materialele din tumuli de la Cheile Aiudului — „Dealul Velii“ (Tumul VI M 8 = VLASSA — TAKACS — LAZAROVICI 1985—1986, pl. XII/4, IX/1, 3, IX/6; idem 1987, X/4; și vasele din VII/-12, IX/5), vasul (fig. 13/2) pare a fi un fragment din micile cești globulare cu toarta supraînălțată, ca cele de la „Dealul Velii“ (VLASSA — TAKACS — LAZAROVICI 1985—1986, XI/1, 3; și T V M3). Unelte din silex, fără a fi microlite, deși sunt de dimensiuni mici, sunt lucrate din aceleași materiale ca cele de la Cheile Aiudului — „Dealul Velii“ (fig. X/1) sau cele de la Cuciu (T1 M5; CIUGUDEAN 1977, 5/4).

În concluzie, descoperirile de la Petreștii de Sus — „Pă Grădini“ fac parte din seria de înmormântări în tumuli cu mantaua din pietre din faza finală a culturii Coțofeni, evoluția lor mergând spre bronzul timpuriu.

Cercetările arheologice de la Petreștii de Sus (fig. 11B, 12, 13) aduc noi dovezi cu privire la geneza bronzului timpuriu din zonă, ca rezultat al evoluției fenomenelor locale, aparținând epocii eneolitice târzii.

La circa 100 m sud de acest tumul, în apropierea tumulului I, la marginea de nord-est a faliei, se găsesc trei pietre megalitice, unele de circa 200—300 kg. Pietrele sunt pe aceeași falie de calcar pe care este și tumulul 2. Aceste pietre formau o casetă de piatră, cu dimensiunile aproximative de $1,10 \times 0,70$ m, posibil, să fi fost inițial ceva mai mare. Blocul cel mare, care forma capacul, a fost deplasat spre vest împreună cu piatra laterală. Lângă acele pietre a fost găsit un fragment de vas cu buza în formă de pâlnie, din pastă gălbuie, lustruit de o factură caracteristică bronzului timpuriu sau celor din grupul Jigodin ori din grupele cu ceramică șnurată (Cheile Turenilor, Copăcenii).

Cât privește pietrele megalitice ale unui eventual mormânt ele s-ar încadra în grupa mormintelor cu cutie de piatră, fără a fi însă identic cu acestea, mai ales cu cele din cultura Schneckenberg B, acele morminte cu ciste (BERCIU 1966, 137; FLORESCU 1959, 227; ROMAN 1975, 152; 1980, 18; 1986, 36, 40; CIUGUDEAN 1986, 72). Nu insistăm asupra acestei probleme deoarece în campaniile viitoare intenționăm să întreprindem o săpătură pentru a vedea dacă nu s-au păstrat și alte materiale, în vecinătatea complexului.

TURENI. În „Tumulul Mare“ s-a săpat în două cadrane: Cadran I (S—E) și Cadran IV (S—V). În mai mulți ani de cercetări s-a constatat că tumulul, uriaș ca dimensiuni (40×4 m), este format din mai multe suprapuneri de tumuli, toți cu mantaua din pietre, precum și complexe de cult legate de înmormântările în tumuli. În acest tumul sunt și înhumări medievale târzii (probabil, tătari și spânzurați), tumulul fiind folosit în Evul Mediu ca loc de execuție, după cum se afirmă de către tradiția orală, de unde și denumirea de „*La Furci*“.

La baza tumulului, mai ales, în zona centrală, mai puțin sub cercurile exterioare, s-au găsit, în stratul de humus, fragmente ceramice aparținând unei faze timpurii a culturii Coțofeni.

Tumulul vechi din piatră se află în zona centrală a „Tumulului Mare“. Pare să aibă o formă rotundă, plată, format din bolovani rulați. Pe marginea platformei s-a găsit o bază de craniu uman.

Cercul exterior din bolovani, sesizat în prima campanie, avea o lățime de 1,50 m și o înălțime de 0,60 m. Pietrele erau împrăștiate neregulat. Nu a fost prea sigur marcat în plan cercul interior, ce era ceva mai mult înalt, apărând clar în profilul N—S din cadranul 1, având o diferență de nivel de circa 50 cm.

Casetele de piatră. În marginea cercului exterior au fost găsite două grupări dreptunghiulare, formate din bolovani mari. Una se găsea lângă profilul N—S din Cadranul I, alta în vecinătatea ei, spre centrul cadranelor. Casetă 1 a fost semnalată în marginea cercului exterior, având înălțimea de 1,40 m. Casetă se compunea din pietre de calcar plate, de mari dimensiuni, având un capac tot din pietre plate (pl. 1/B.D). În casetă s-au descoperit bucăți de cărbune și câteva oscioare de pasăre. Dimensiunile interioare ale casetei corespund lungimii corpului uman.

Platforma 2 era o construcție masivă din pietre de râu, aranjate cu grijă. Interiorul era umplut cu pământ. Avea o formă ovală. Partea

superioară era acoperită pe jumătatea axei lungi cu 2—3 rânduri de plăci mari de piatră (pl. 2; fig. 14). Înălțimea casetei era de circa 2,10 m, lățimea 2,20 m, iar pe axa lungă a fost parțial distrusă.

Razele E—S—E și V—S—V. Într-o fază târzie au fost adăugate unele grupări de pietre, mai înalte, ce porneau din centru spre exterior în forma unor raze.

Groapa Coțofeni IIIb—IIIc. În Cadranul II (N—V) sunt mai multe albieri. Într-una dintre acestea, cu fundul drept, s-au găsit mai multe fragmente ceramice din același vas, datând din fazele târzii ale culturii Coțofeni.

Cercul mic de piatră se află cu centrul undeva pe axa N—S, în Cadranul I, fiind construit din bolovani de calcar, formând o grupare densă, înaltă.

Cercul central se află în centrul tumului mare, fiind așezat după o amenajare a vârfului tumului prin nivelare. Mortul a fost depus pe spate cu genunchi ridicați, tip „broască”. Lângă umăr s-au găsit două așchii de silex local, cioplite neîndemânatic. Scheletul a fost acoperit cu 1—2 rânduri din bolovani de calcar (săpături M. Rotea, M. Wittenberg și Z. Maxim).

Platforma romană. Vârful tumului a fost nivelat, prilej cu care mai mulți bolovani ajung pe pante și formează o platformă dreaptă, ce acoperea o parte din tumulul central târziu. Pe platformă s-au găsit câteva fragmente ceramice romane. Tumulul servea, probabil, ca loc de veghe și de supraveghere, poziția oferind o priveliște largă spre drumul roman *Napoca—Potaissa*, spre castrul roman *Potaissa* și drumul secundar roman ce lega *Potaissa de villae-le rusticae* din zona Micești.

Mormântul de tătar a fost depus în Cadranul I, spre marginea cercului exterior de pietre. Lungimea și întinderea coloanei vertebrale pare a indica o spânzurare și uscare a individului înainte de înhumare. Maxilarul inferior s-a găsit în vecinătatea umărului drept, la circa 30 cm de cap. Lângă piciorul drept avea un vârf de săgeată de fier.

O groapă în stâncă a fost semnalată în afara cercului de piatră din Cadranul 1, având dimensiuni de 1,80 × 1,10 × 0,15 m, fiind umplută cu pământ negru.

Existența spânzurătorii medievale era marcată prin descoperirea unor părți de schelete îngropate superficial în vârful tumulului și printr-o groapă masivă, de stâlp (marcat de bolovani bătuți), în centrul tumului.

RĂSCRUCI: Într-un sondaj, efectuat de către V. Vasiliev (în anul 1970), s-a găsit, într-un tumul mai mare din punctul „Gâlmee”, un mormânt cu ocră. Mai multe necropole și tumuli de creastă sunt semnalate pe „Dealurile Prunilor”, „Prodali” (FERENCZI 1962, 50, 58; Rep Cluj 1992, p. 326—327; cercetări recente Bulbuc, Lazarovici, Maxim).

CHEILE TURZII. Ob. 7, „La moara spartă” (= „La morile din deal”), la circa 30 m de mori, pe o mică terasă aflată pe stânga Văii Hășdatelor, se găsește un tumul de formă ovală, cu dimensiunile de 11 × 12,50 m și cu înălțimea de 0,5 m. De pe tumul este o bună vizibilitate spre vest și sud-vest. Mantaua tumulului este din pietre. Tumulul a fost săpat de M. Rotea. După părerea sa, în tumul sunt două faze: un tumul mai vechi din perioada de tranziție la epoca bronzului timpuriu și o reinmor-

mântare, în care s-a săpat un puț, de circa 2,50 m adâncime, având printre alte obiecte un vârf de săgeată de fier cu peduncul, probabil, hallstattiene (informații amabile M. Rotea).

BAZINUL ARIEȘULUI. În localitatea Mihai Viteazu sunt semnalati tumuli la Izvoru Sălciu (RepCluj 1992, 276, nr. 16) și în vatra satului, în curtea bisericii (periegeheze Lazarovici 1968—1969).

CULMEA FELEACULUI — DEALURILE AITONULUI. În această zonă au fost identificați tumuli izolați și necropole tumulare la: Vâlcele; Micești — „Țăclă”, — „La Cartofii”; Comșești — Dealul Bugleșului, — Căstăi, — La Bălți — Prunișor; Bărbuț; Aiton — Cionca; Ceanu Mic — Acăstăi (fig. 6—9); Sălicea; Cluj-Napoca — Feleac, aceștia din urmă fiind doar semnalati.

În VALEA SOMEȘULUI MIC s-au identificat tumuli în lunca Someșului, în localitatea Florești. În aval de Cluj, la Someșeni, Sănnicoară, Apahida, Răscruți și Bonțida sunt semnalati atât tumuli de creastă, cât și tumuli în luncă. Alți tumuli au fost descoperiți pe dealurile care separă afluenții Someșului Mic în: Valea Caldă, Valea Largă, Valea Borșei și Valea Lonei, constatându-se existența unor necropole tumulare, orientate pe distanța est-vest. La Dej sunt semnalati pe Dealul Bela, 8 tumuli (RepCluj 1992, p. 179, nr. 1).

VALEA CHINTĂULUI. Pe crestele dealurilor, ce străjuiesc localitățile Chinteni, Deușu, Vechea, Săliște, au fost identificați mai mulți tumuli. La Deușu tumulii au fost semnalati pe Dealul „Spânzuratului” (Acăstăi) (RepCluj 1992, p. 182—183). O necropolă, formată din 5—6 tumuli, se află la nord de sat (RepCluj 1992, p. 182 fig. 89 în zona punctului 1).

BAZINUL MUREȘULUI. Pe dealurile din zona Șăulia de Câmpie și Zau de Câmpie au fost descoperiți mai mulți tumuli de creastă (informații V. Crișan).

TUMULII DIN BANAT. Un studiu masiv, o adevărată monografie, de circa 110 pagini și 47 de figuri a fost realizat de către Fl. Medelet (MEDELET—BUGILAN 1987).

În această lucrare, vom insista numai asupra unor informații noi despre tumulii din Banat pentru a aduce eventuale completări.

MOLDOVA VECHE — OSTROVU MARE „LA SPIȚ”. P. Roman a cercetat doi tumuli cu mantaua din pietre. Unul avea un cerc din pietre de râu, Aceștia aveau în centru o platformă de pietre sub care se aflau resturile unui mormânt de incinerare, cu un inventar ceramic și obiecte de bronz. Ceramica aparține culturii Coțofeni — Vučedol (Coțofeni III c).

ILIDIA — SCĂMNEL. Pe drumul, ce duce din sat spre complexele medievale de la Oblita, se află o stâncă mai înaltă, numită „Scămnel”. În imediata ei vecinătate, în marginea drumului. D. Țicu a săpat un tumul, având în centru un puț adânc, de circa 2,50—2,80 m. În fundul puțului s-au aflat câteva fragmente ceramice, printre care unul hallstattian, cu decor caracteristic culturii Basarabi. Asemenea puțuri, dar cu un bogat inventar ceramic, se cunosc din perioada imediat anterioară la Remetea — „Gomila lui Gabor” din Ha. B2—B3 (informații amabile Fl. Medelet).

VALEA TIMIȘULUI prilejul unor periegeze, făcute pe Valea Timișului, în zona Caransebeșului, au fost localizați o serie de tumuli. Nici unul din tumuli nu a fost săpat. O încercare de a săpa un tumul a fost efectuată lângă halta C.F.R., de către M. Macrea, cu ajutorul Muzeului din Caransebeș (informații amabile Liviu Groza). Din păcate, cercetarea a fost abandonată.

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM

PRESCURTARI BIBLIOGRAFICE

- BERINDEI, I. O. — MĂHARA, GH. — POSEA, A. 1977, *Câmpia Crișurilor, Crișul Repede, Țara Beiușului. Cercetări în geografia României*, București.
- BEȘLIU, C. — LAZAROVICI, GH. 1990, *Vorgeschichtliche Kupfer — Analysen im Museum aus Cluj*, Donji Milanovac.
- BEȘLIU, C. — LAZAROVICI, GH. — OLARIU, A. 1992, O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric în Muzeul din Cluj, *ActaMP*, XVI, p. 97—128.
- BRUDIU, I. 1992, *Tumulii de la Boghiș-Husen, jud. Sălaj, Zalău*, sub tipar.
- BUCVIĆ, L. 1987, *Die allen Hügelbestattungen im Südlichen Banat, Hügelbestattungen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone*, Belgrad, p. 173—177.
- CIUGUDEAN, H. 1977, Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și ai Bedeleului, *ActaMN*, XIV, p. 43.
- CIUGUDEAN, H. 1986, Grupul tumular Bedeleu și câteva considerații privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei, *Apulum*, XXI, p. 67—82.
- CIUGUDEAN, H. 1991, *Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen in Lichte der Ausgrabung von Ampoia, jud. Alba, PZ*, 66, 1, p. 79—118.
- DRAGOMIR, N. — LAZAROVICI, GH. — TĂRNOVAN, I. 1987—1988, Măsurarea rezistivității în tumulul de la Tureni, *ActaMN*, XXIV—XXV, p. 919.
- DRAGOMIR, N. — LAZAROVICI, GH. — TĂRNOVAN, I. 1990, *Resistivity measurements at Tureni Tumulus Archaeometry in Romania*, 2, p. 127.
- ECSEDY, J. 1979, *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*, Budapest.
- EMÖDI, I. 1987—1988, *Ceramica ornamentată cu șnur din peșterile Igrița și Izbândiș (jud. Bihor)*, *ActaMN*, XXIV—XXV, 485—488.
- EMÖDI, I. 1992, *Die Schnurkeramik aus der Igrița — und Izbândiș-Höhle, Beiträge zur Problematik der Schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, III, p. 195—197.
- FERENCZI, I. *Régészeti — helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén I*, *Studia*, II, 1962, p. 31—58.
- JOVANIVIĆ, B. 1971, *Early Copper Metallurgy of the Central Balkans*, in *Actes du CISPP*, 1, p. 131—140.
- KALMAR-MAXIM, Z., 1987—1988, Săpăturile arheologice de salvare de la Plăiești și Stejăriș, *ActaMN*, XXIV—XXV, p. 1047—1052.
- KALMAR-MAXIM, Z. 1992, *Clasificarea metrică a topoarelor de cupru din Sălaj și problematica lor în regiunea carpato-dunăreană*, *ActaMP*, XVI, p. 79—96.
- LAZAROVICI, GH. 1988, *Ceramica șnurată din Cheile Turenilor. Câteva probleme privind bronzul timpuriu din zonă*, *Symposia Thracologica*, VI, Piatra Piatra Neamț, p. 37.
- LAZAROVICI, GH. — KALMAR, Z. 1985—1986, *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 723—740.

- LAZAROVICI, GH. — KALMAR-MAXIM, Z. 1987—1988, *Săpăturile arheologice de salvare și cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului în anul 1986*, ActaMN, XXIV—XXV, p. 949—969.
- LAZAROVICI, GH. — KALMAR-MAXIM, Z. 1987—1988 a, *Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Feleacului*, ActaMN, XXIV—XXV, p. 997—1009.
- LAZAROVICI, GH. — SFETCU, O. 1990, *Descoperiri arheologice de la Silagiu — Buzias, Banatica*, X, p. 45—57.
- MEDELEȚ, F. — BUGILAN, I. 1987, *Contribuții la problema și la repertoriul motivelor de pământ din Banat*, Banatica, IX, p. 87—198.
- MORARIU, V. — JALOBANU, M. 1985—1986, *Prospectarea magnetică a tumulilor*, Acta MN, XXII—XXIII, p. 431—438.
- POPA, D. — LAZAROVICI, GH. — OLARIU, A. 1992, *Utilizarea surselor de cupru de comunitățile preistorice. Analize fizico-chimice*, Arheometric, V.
- REPCLUJ 1992, *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca.
- ROGOZEA, P. 1983, *Câteva descoperiri hallstattiene recente din Banat*, Banatica, VII, p. 139—143.
- ROMAN, P. — DODO-OPRIȚESCU, A. — JÁNOS, P. 1992, *Beiträge zur Problematik der Schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, III, ed. Hauptmann.
- ROSKA, M. 1942, *Erd Rep*, I.
- ROTEA, M. 1991, *Bronzul timpuriu în Transilvania*, Szeged (comunicare).
- VLASSA, N. — TAKACS, M. — LAZAROVICI, GH. 1985—1986, *Mormintele tumulare din Banat și Transilvania, din perioada eneolitică târzie*, ActaMN, XXII—XXIII, p. 59—78.
- VLASSA, N. — TAKACS, M. — LAZAROVICI, GH. 1987, *Die Hügelgräber aus dem Banat und Siebenbürgen aus der Späteneolithischen Periode; Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone Wahren der Äneolithischen Periode*, Beograd, p. 108—119.
- VULPE, Al. 1975, *Ärte und Beile in Rumänien*, II, PBF, IX, 5.

A PROPOS DES NECROPOLES TUMULAIRES DE LA TRANSYLVANIE ET DU BANAT

(Résumé)

L'analyse des principales problèmes des *tumulus* de cette zone a représenté plus récemment l'objet de quelques études et préoccupations, basées sur les nouvelles recherches entreprises dans le sud-est (GIUGUDEAN 1977; 1986; 1991), l'est (VLASSA — TAKACS — LAZAROVICI 1985—1986; 1987; LAZAROVICI — KALMAR 1985—1986; 1987—1988; 1987—1988 a) et le nord-est des Carpathes Occidentales (BRUDIU 1992), ainsi que dans le Banat (MEDELEȚ — BUGILAN 1987).

Nos recherches se sont concentrées sur; les fouilles (Cheile Turenilor, Munții Petrindului); la prospection (résistivité, rayons gamma et protons: MORARIU — JALOBANU 1985—1986; DRAGOMIR — LAZAROVICI — TÄRNOVAN 1987—1988; 1990); l'identification et la cartation de certains *tumulus*, situés sur les versants des affluents de la rivière Someș, de la Vallée des Hășdate et de la Vallée des Tureni (ROSKA 1942, 33, 82—83; FERNECZI 1962; LAZAROVICI — KALMAR 1987—1988; REPCLUJ 1992).

Parallèlement avec l'étude des *tumulus* ont été entreprises des recherches sur les périodes antérieures et ultérieures à l'époque du Bronze ancien, par des fouilles des certaines stations archéologiques, situées dans le voisinage des zones les plus riches en *tumulus* (LAZAROVICI — KALMAR 1985—1986; 1987—1988; 1987—1988 a); ROTEA 1991). Nous avons accordé une attention particulière à

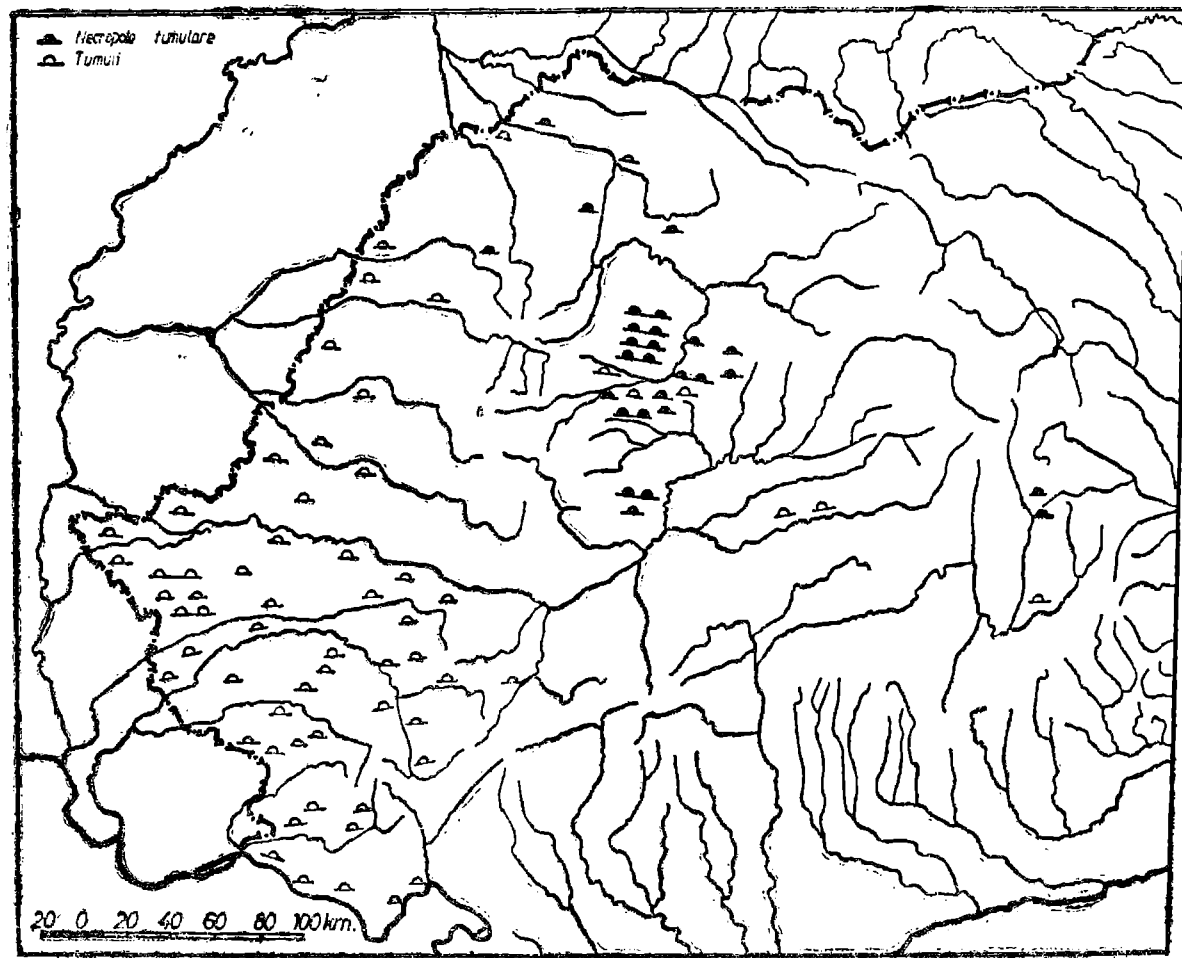

Fig. 1. Răspândirea tumulilor în Transilvania și Banat.

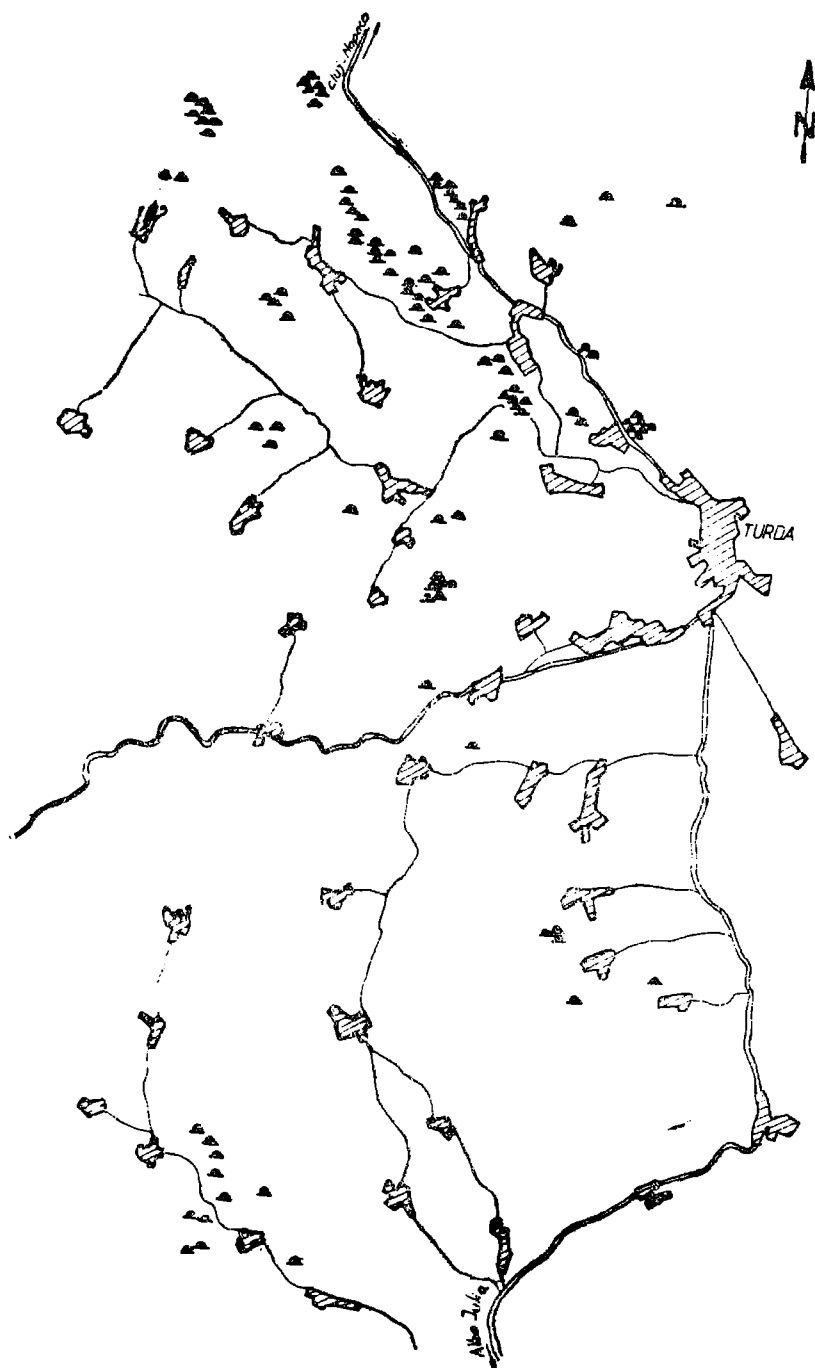

Fig. 2. Harta tumulilor din zona Turda.

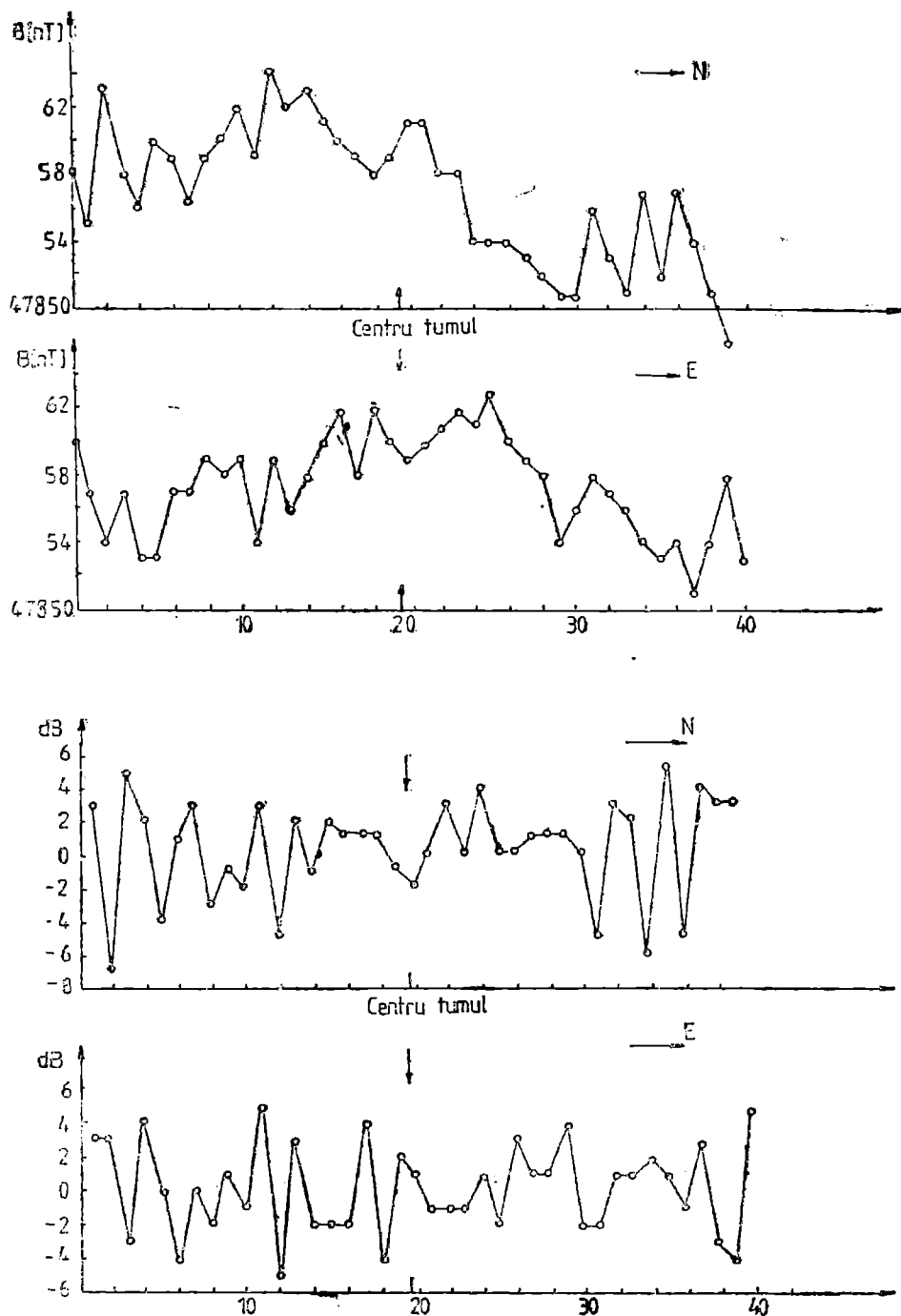

Fig. 8. Tureni — „La Furci”. Profile magnetometric.

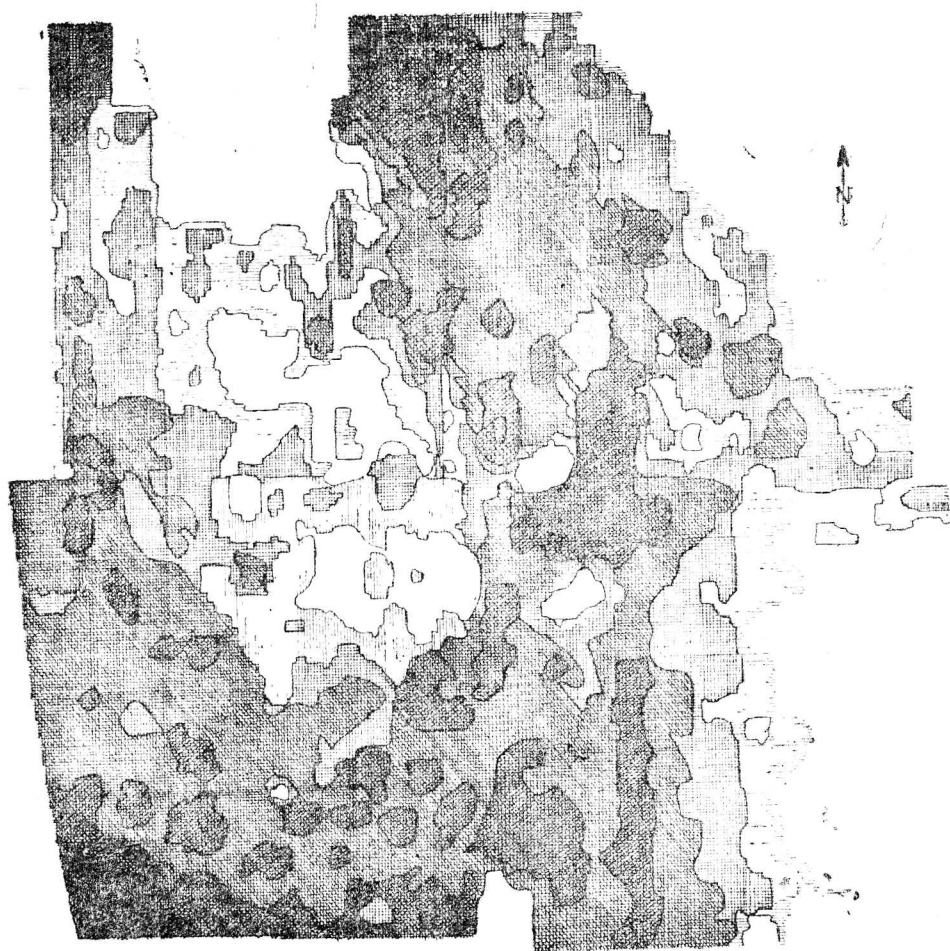

Fig. 4. Tureni — „La Furci“. Harta magneometrică.

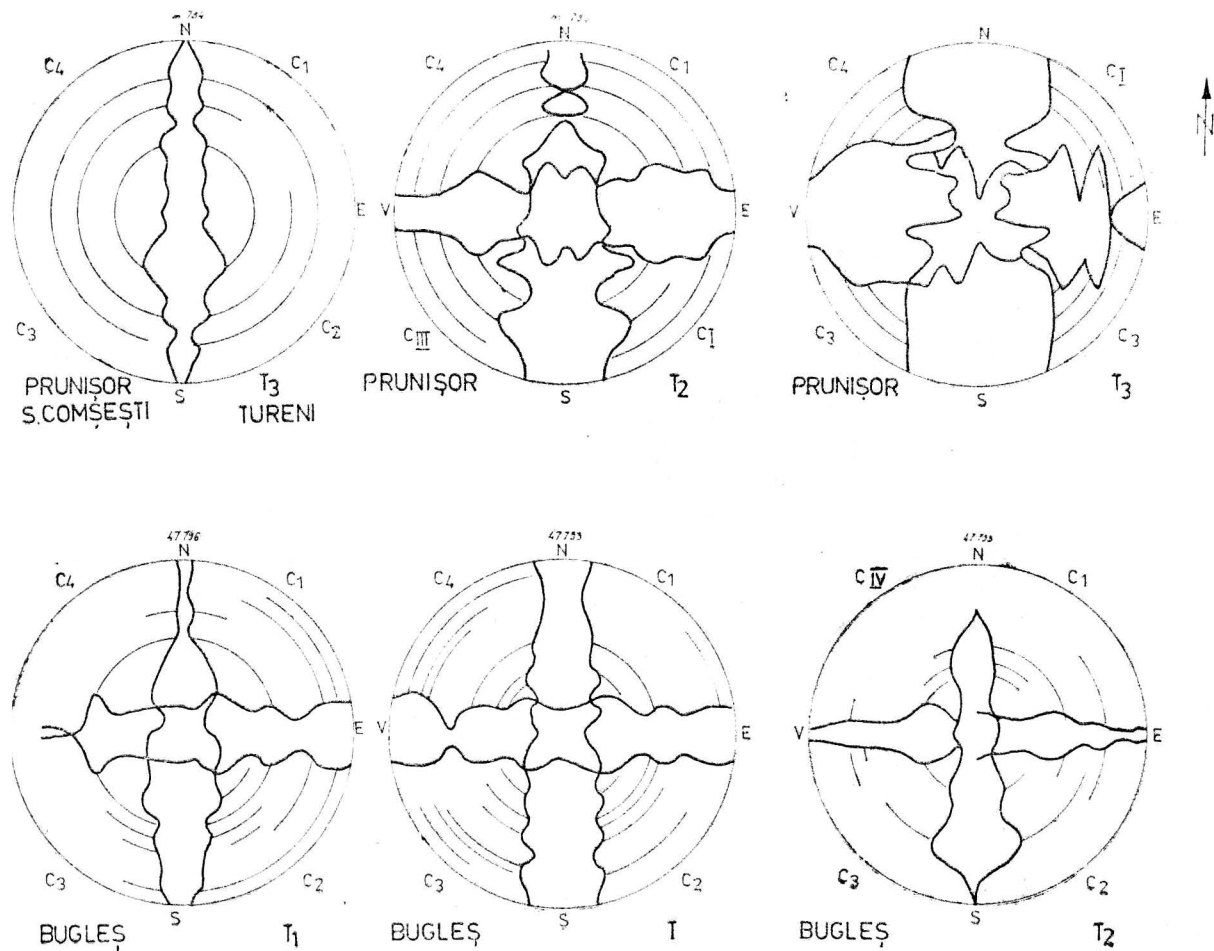

Fig. 5. Profile magnetometrice în tumulii din Munții Petridului.

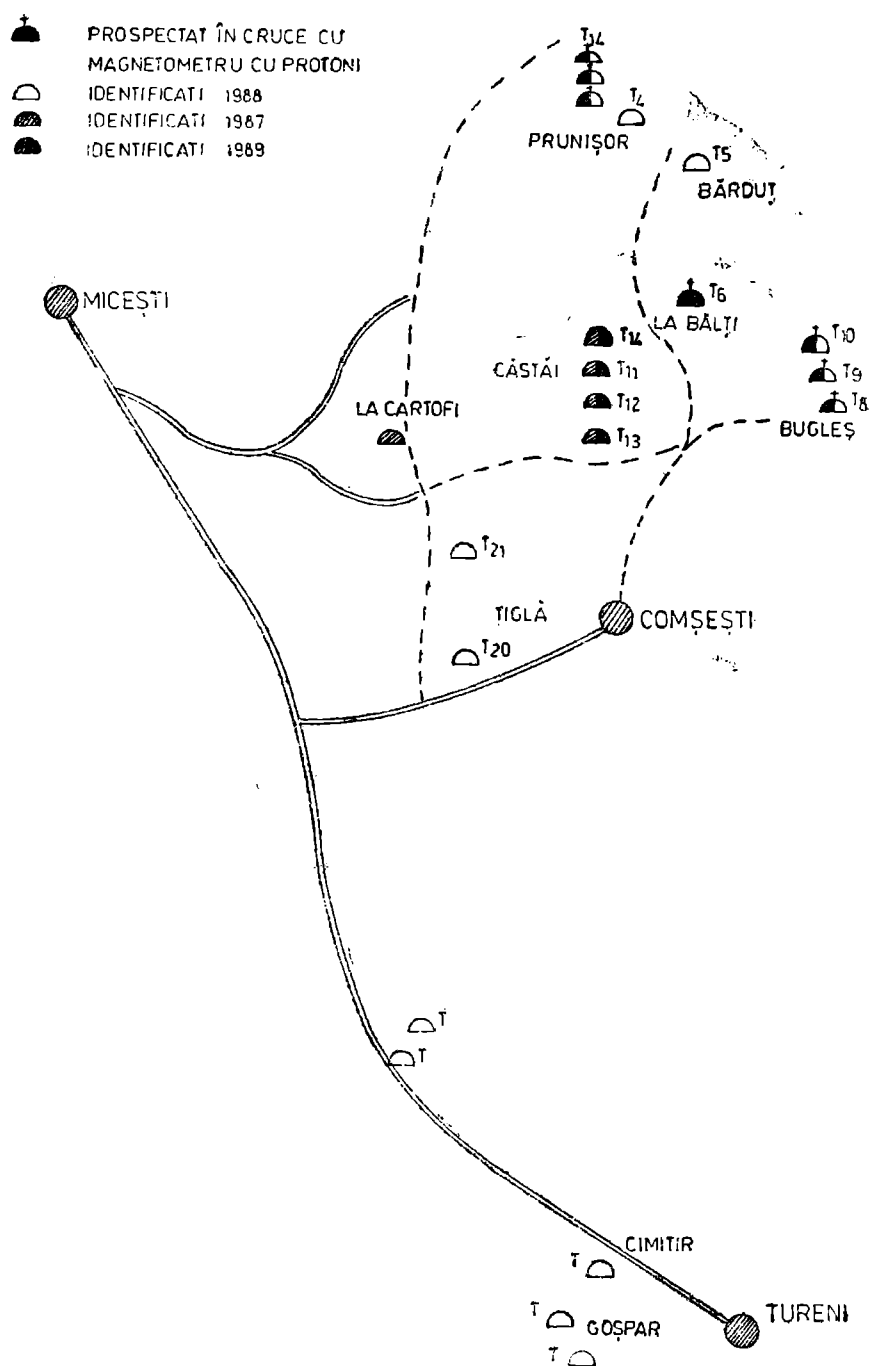

Fig. 6. Tumuli de la Comșești.

(COMȘEȘTI) — dl. Bugleșului

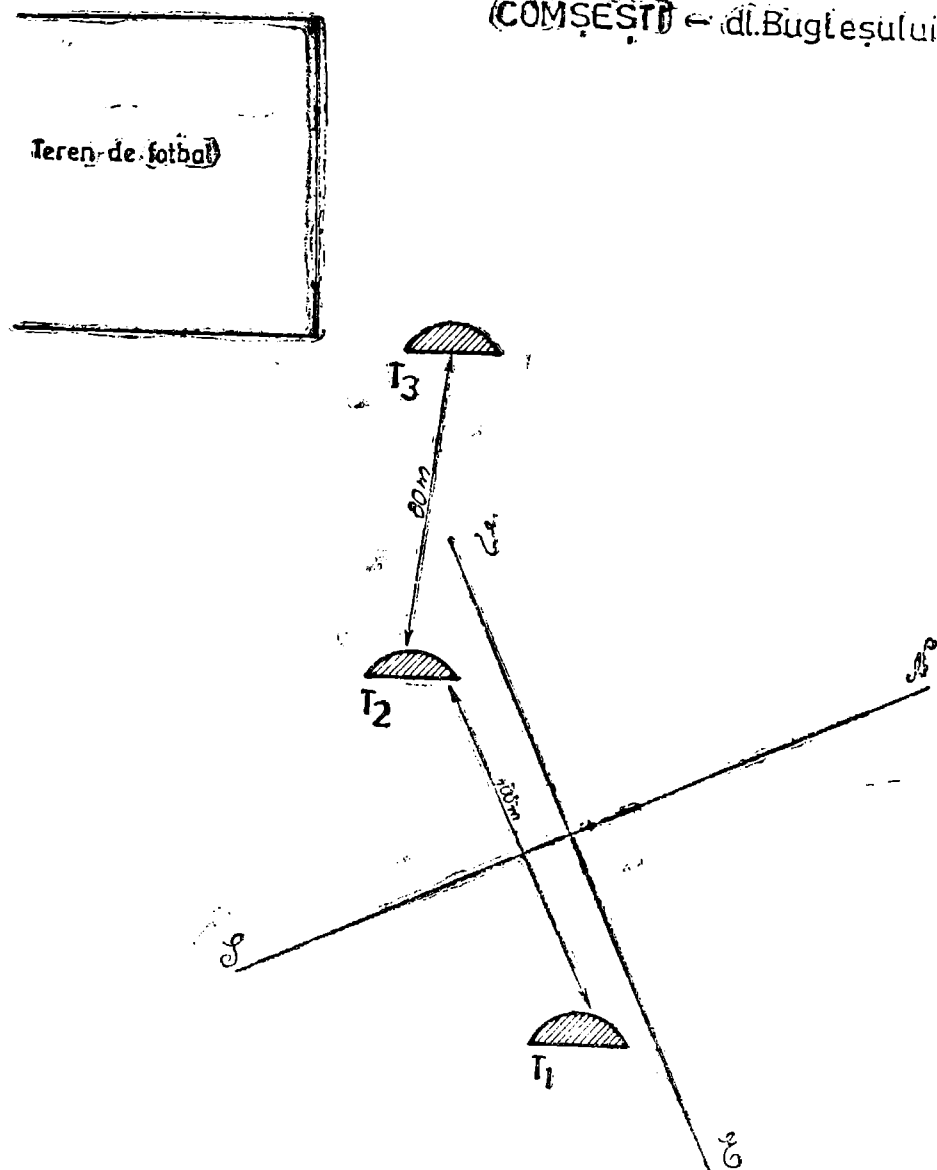

Fig. 7. Tumuli de la Comșești — „Dealul Bugleșului“

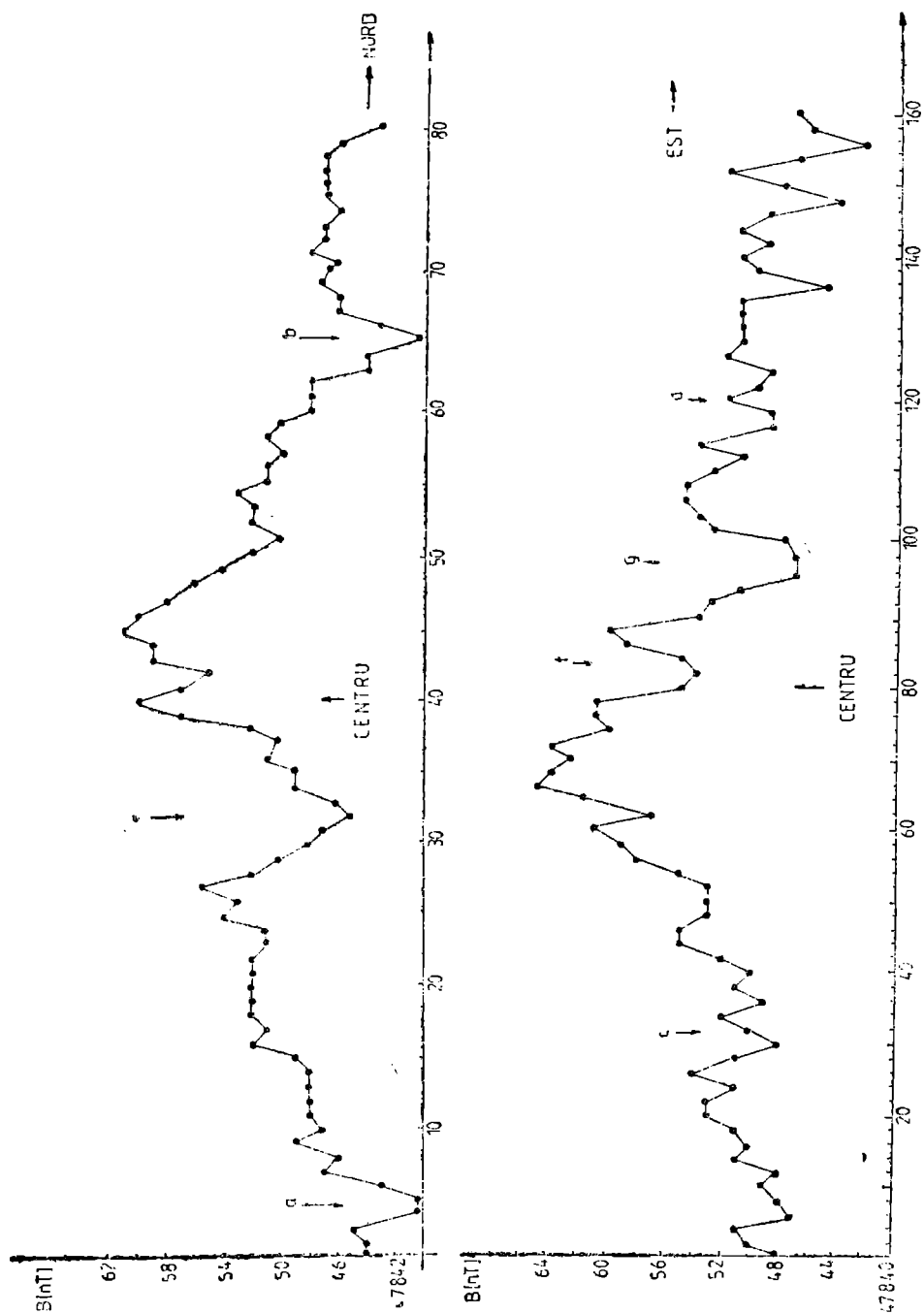
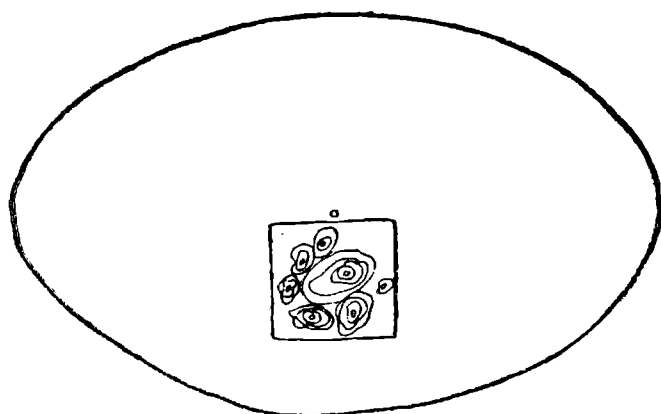
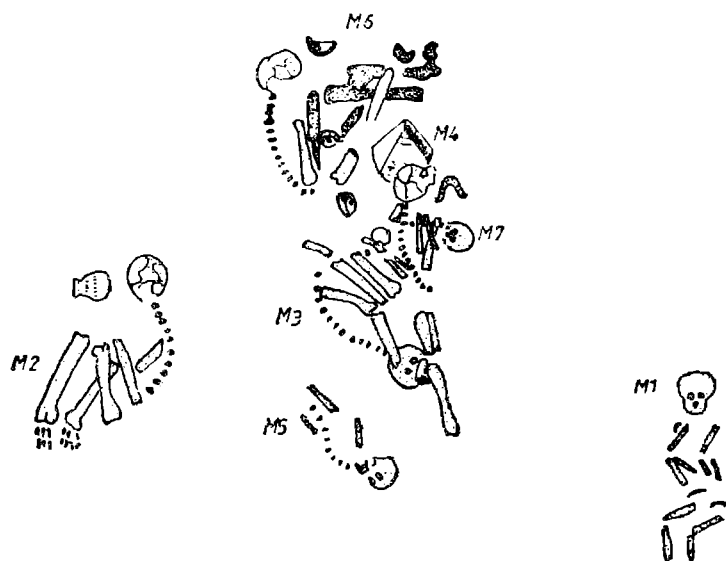

Fig. 10. Sănnicoara. Profile magnetometrice.

0 10 20 m

A. TUMULUL DE LA SÎNICOARA

B. MORMÎNTELE DIN TUMULUL DE LA PETREȘȚII DE SUS

Fig. 11. A. — Sânnicoară — Tumulul Mare. Hartă magnetometrică.

B. Petreștii de Sus — „Pă Grădini”. Mormintele din tumulul nr. 2.

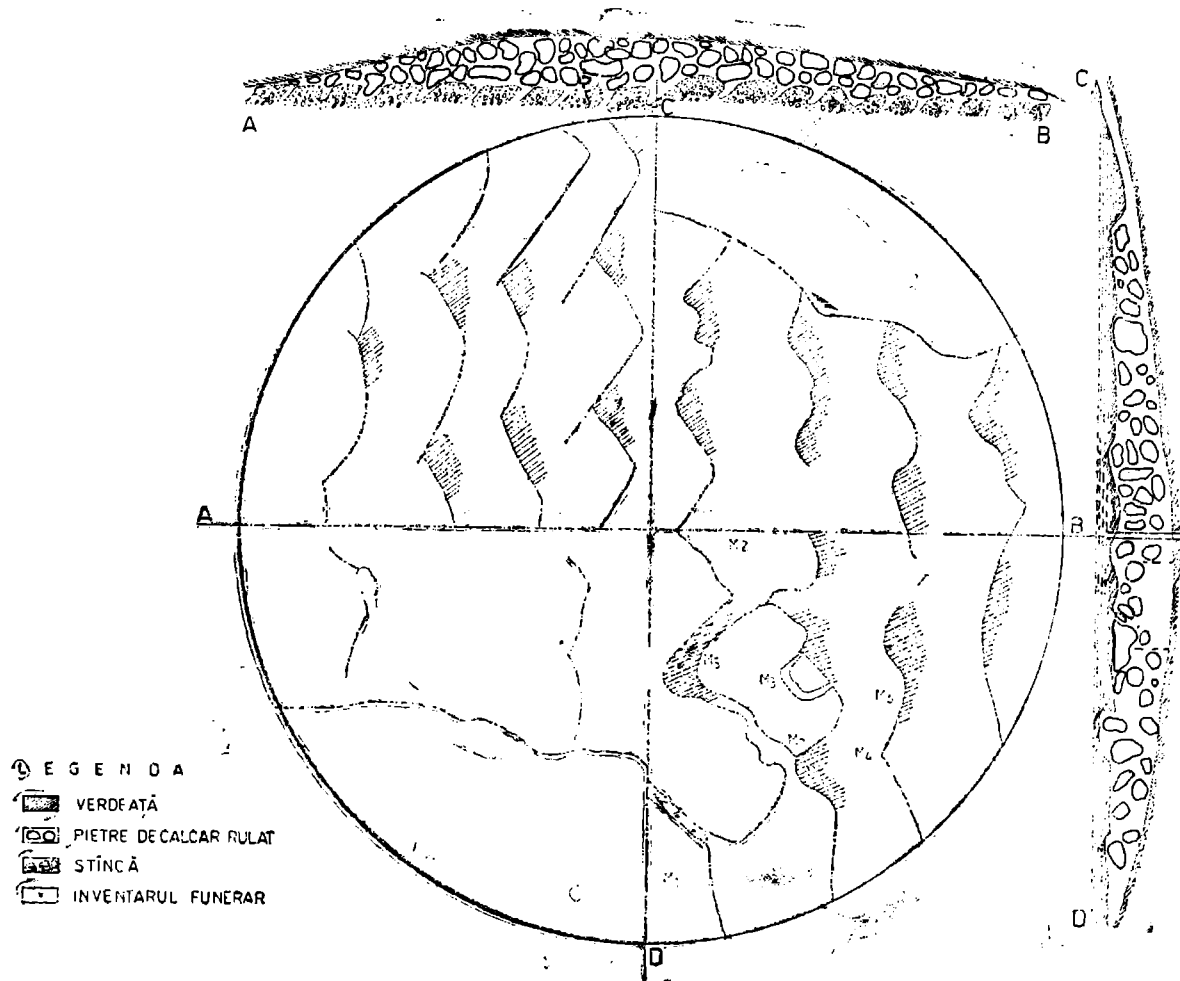

Fig. 12. Petreștii de Sus — „La Grădini. Tumulul nr. 2.

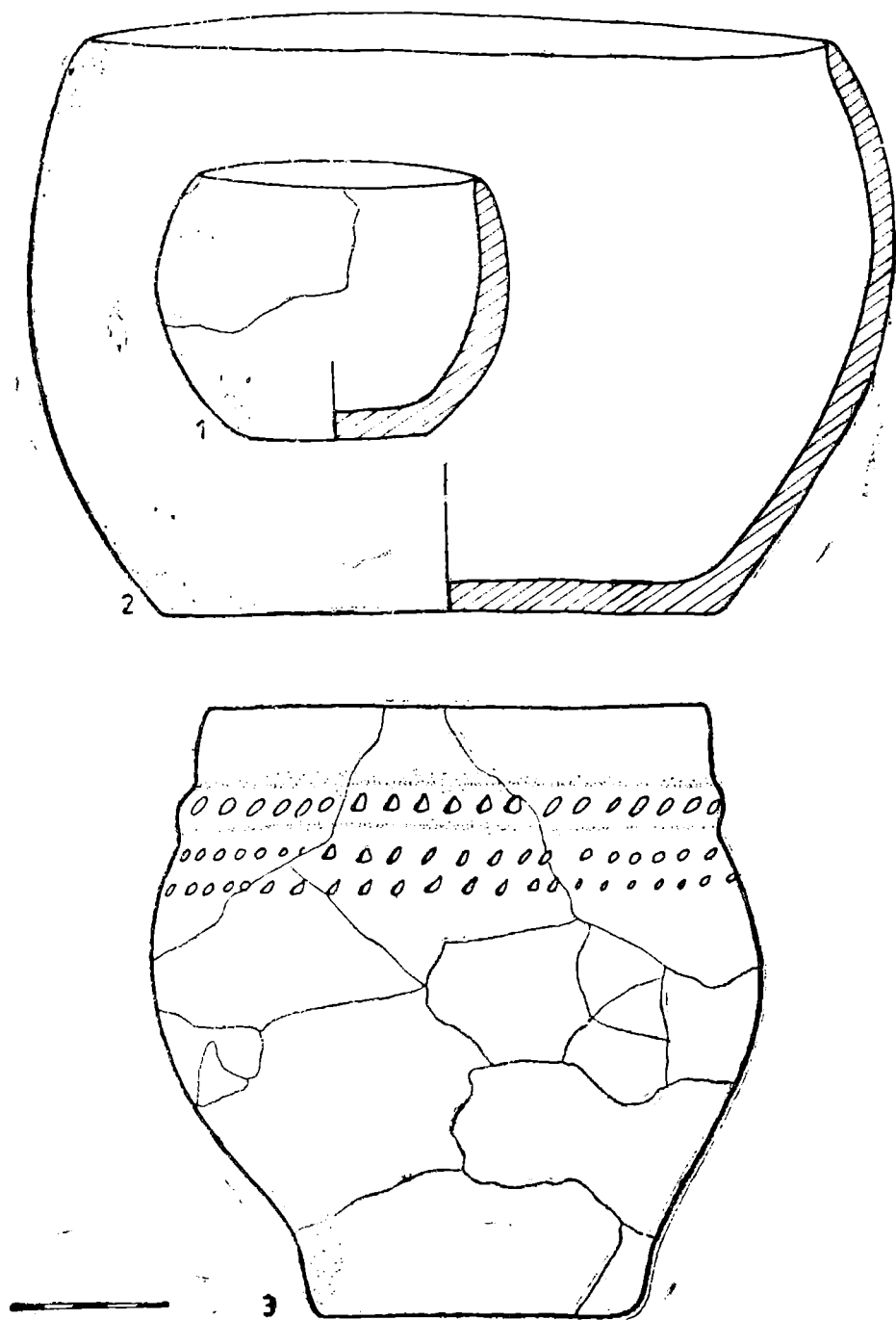

Fig. 13. Petreștii de Sus — Tumulul nr. 2. Vase descoperite în morminte.

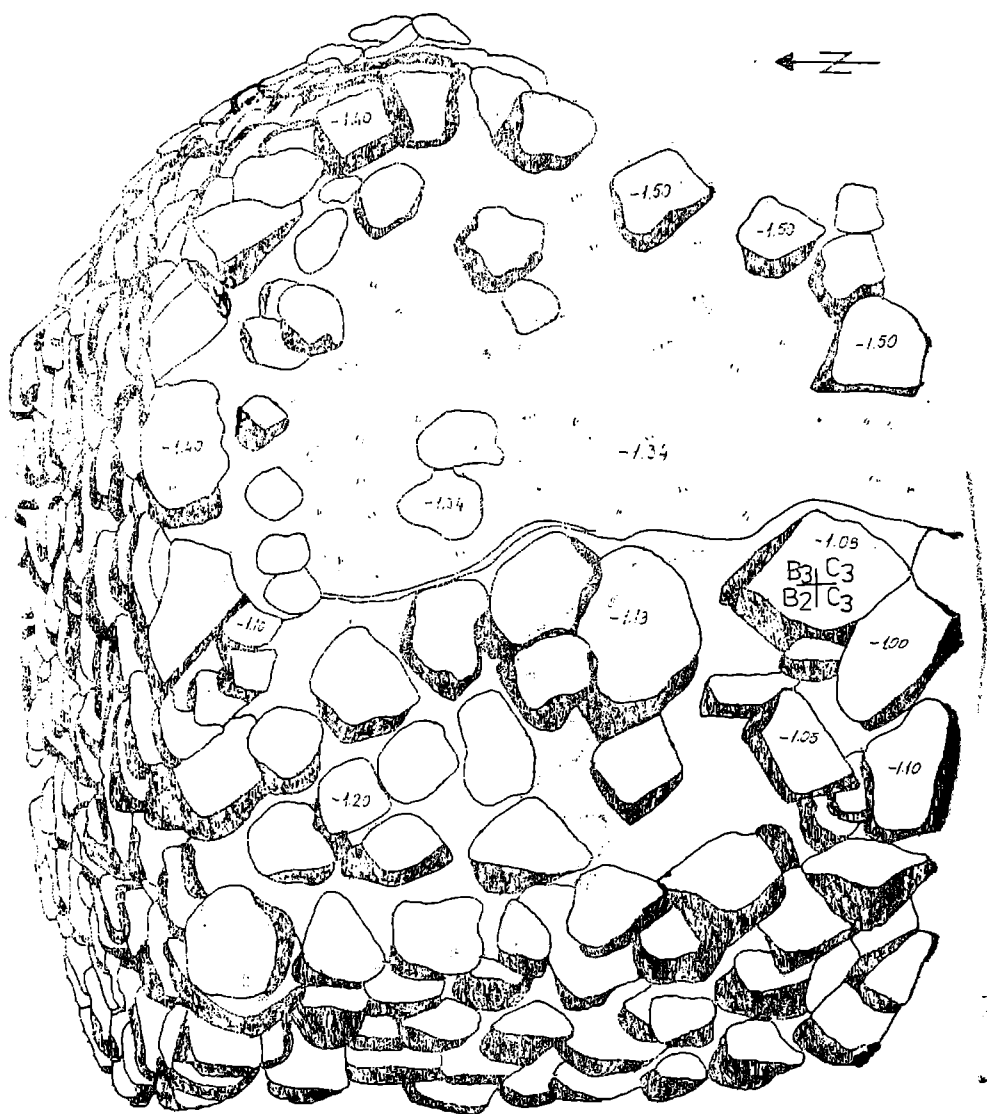

Fig. 14. Tureni — „La Furci”. Platforma-casetă nr. 2.

Fig. 15. Harta Banatului cu răspândirea tumulilor (după Fl. Medeleț).

la publication de certains matériaux datant de l'âge de Cuivre et de l'âge du Bronze ancien (LAZAROVICI 1988; 1992) et des résultats des certaines analyses stylistiques et dimensionnelles (KALMAR — MAXIM 1992). On a également mis en valeur des nouveaux matériaux concernant le Bronze ancien à l'Ouest des Carpathes Occidentaux (EMÖDI 1987—1988; 1992), ou de la Transylvanie, de la Roumanie et des Balkans (ROMAN 1992).

Pour compléter l'image sur les problèmes de l'énéolithique tardif et du Bronze ancien on été faites des analyses par l'activation avec des neutrons ou par des émissions de rayons X sur des outils en cuivre de Transylvanie (BEŞLIU — LAZAROVICI 1990; 1992) et sur des échantillons de cuivre natif de l'Europe (POPA — LAZAROVICI — OLARIU 1992). Beaucoup de ces pièces appartiennent aux découvertes faites dans des tombes tumulaires.

Les fouilles dans les *tumuli* et dans les établissements contemporains de leur proximité ont démontré d'une manière indubitable que les dépôts tumulaires les plus anciens, dans les parties occidentales de la Transylvanie datent de la IIIe phase de la culture Coţofeni, donc d'une étape tardive, et que cette pratique continue dans le Bronze ancien. On a mis en lumière des étroits contacts avec les groupes la Céramique Cordonnée et avec d'autres groupes culturels contemporains.

Il y a toute une série de *tumuli* avec le manteau en terre, sans inventaire ou avec un inventaire très pauvre et dépourvu de signification, ayant aussi quelques fois de l'ocre (Cheile Turzii, fouilles I. Ferenczi — M. Jude, inédit; Râscruci, fouilles V. Vasiliev, inédit), qu'on ne peut pas dater que par des analogies à très grande distance. À Tureni, dans la nécropole, qui se trouve sur la colline „Ghicenghe", il y a plusieurs *tumuli* avec le manteau en terre et deux autres avec des pierres. Le grand *tumulus*, ayant environ 40 m de diamètre et le manteau en pierre, est maintenant l'objet d'une recherche. Ce *tumulus* présentant des très nombreuses étapes de refait, comporte des autels, des cassettes, des cénotaphes — toutes datant d'après le Coţofeni I—II, avec des découvertes de la phase Coţofeni IIIb ou IIIc. Le tombeau central, plus tardif encore, cache un inhumé en position de „crapaud" et ayant un inventaire typique pour beaucoup des tombes à l'ocre. Le deuxième *tumulus*, plus petit et avec un manteau en blocs de pierre, n'a été que prospecté jusqu'à présent.

Beaucoup de *tumuli* avec le manteau en terre se trouvent aussi à l'intérieur qu'à l'extérieur de l'arc montagneux des Carpathes. On connaît des pareils *tumuli*: 1) dans le Banat, a) partie orientale (carte MEDELEŢ — BUGILAN 1987) — à Balta Sărată — Câmpul lui Andrei (ROGOZEA 1983) et à Gornea — Căuniţa de Sus, avec le manteau en cailloux (fouilles Lazarovici, inédit); b) centre (MEDELEŢ — BUGILAN 1987); c) partie occidentale, où il y a des recherches plus nombreuses (MEDELEŢ — BUGILAN 1987; BUKVIČ 1987); 2) en Crişana (ROSKA 1942, 81; BERINDEI — MAHARA — POSEA 1977, 34) et 3) en Hongrie (ECSÉDY 1979). Ces *tumuli* sont datés dans une période contemporaine à l'étape Coţofeni IIIc — Vučedel ou peu après, et ils appartiennent à un horizon contemporain avec les découvertes de Céramique Cordonnée dans le centre du Banat (LAZAROVICI — SFETCU 1990, 51—52, 4/2, 5/5—6; LAZAROVICI 1992), et dans les zones occidentales de la Transylvanie (ROMAN 1992) se prolongeant jusqu'au Bronze moyen.

DESPRE CÂTEVA OPINII REFERITOARE LA CRONOLOGIA PRIMEI EPOCI A FIERULUI ÎN TRANSILVANIA

Cu ocazia discutării cronologiei primei epoci a fierului în Transilvania, ne-am referit și la topoarele plate cu aripioare (de fier), descoperite în această zonă a României¹. Recent a apărut un nou volum consacrat acestei categorii². Volumul cuprinde și majoritatea pieselor descoperite pe teritoriul României, cu mențiuni la tipologia și datarea lor. Apariția acestui volum ne determină să revenim cu câteva scurte (dar necesare) precizări, ce vor avea în vedere, mai ales, (unele) piese din Transilvania.

Firește, cercetarea arheologică nu se poate dispensa de clasificări tipologice. Dar, pentru a fi viabilă (deci, realmente utilă), o clasificare tipologică trebuie să reflecte, cât mai exact posibil, succesiunea sau raportul cronologic real dintre diferite tipuri (sau variante). Asupra cronologiei vom reveni însă mai jos.

În privința clasificării tipologice este de avut, mai întâi, în vedere faptul că (la nivelul cronologic care interesează aici) obiectele din fier, deci și topoarele plate cu aripioare erau executate prin forjare (și nu prin turnare în tipare)³. Datorită acestui mod de prelucrare, apar inevitabile diferențe (cel puțin de amănunt) între diferite piese, chiar și atunci când erau lucrate în același atelier. Apoi, starea de corodare (ruginire) avansată în care s-au descoperit numeroase exemplare a afectat (modificat), adesea sensibil, aspectul pe care l-au avut inițial. În fine, curățirea pieselor puternic atinse de rugină (și adesea restaurarea lor) a contribuit uneori la alterarea imaginii inițiale.

Având în vedere starea în care au fost descoperite topoarele plate cu aripioare de la Teleac, la publicarea lor menționăm că: „Toate piesele sunt puternic marcate de rugină. Pentru a păstra o imagine cât de cât apropiată de cea inițială, în ilustrație ele sunt redată cum arătau înainte de curățire și restaurare”⁴. Să luăm (la întâmplare) un alt exemplu, anume, toporul plat cu aripioare de la Cernat⁵. Vom constata și în acest caz că, datorită ruginirii avansate, imaginea lui inițială nu poate fi stabilită cu certitudine. În consecință și clasificarea tipologică a acestei piese rămâne incertă. De altfel, constatarea este valabilă și pentru alte (numeroase) exemplare. Apare, deci, întrebarea: facem clasificarea tipolo-

¹ V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 46—49; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, CMI-J-Napoca, 1991, p. 50—53, 122, 126, 182, 186.

² Anke Wesse, *Die Ärmchenbeile der Alten Welt, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Band 3, Bonn, 1990.

³ Cf. J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Indus au Danube*, vol. I, Paris, 1963, p. 431—435.

⁴ V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 59, nota 141.

⁵ A. Wesse, *op. cit.*, p. 202, cat. nr. 177, pl. 27.

logică după imaginea actuală a pieselor sau după imaginea pe care încercăm să o reconstituim (pe criterii mai mult sau mai puțin subiective)? Din păcate, nici într-un caz, nici în celălalt, erorile nu pot fi total evitate, evident cu consecințele ce rezultă.

Dar, independent de acest aspect (și fără a intra în alte detalii), trebuie totuși menționat faptul că încadrarea unor piese într-un anumit tip sau variantă (așa cum apare în volumul amintit) este adeseori greu de acceptat. Desigur, explicații se pot găsi; dar nicidecum ele nu vor fi suficient de convingătoare pentru a justifica de ce piesele de la Popești-Nucet⁶ și Sânsimion⁷ au fost încadrate în aceeași variantă (III₂C, 1). Aceleași dubii apare și în cazul altor (numeroase) piese și menționăm aici pe cele de la Vințu de Jos⁸ și Svetozarevo⁹, ambele incluse în varianta III₁C, 1, sau piesele de la Insula Banului (cat. nr. 180) și Teleac (cat. nr. 182; pl. 23), incluse în aceeași grupă, II₁. Fără îndoială exemplificările pot continua, dar nu considerăm necesar să mai insistăm asupra acestui aspect.

Desigur, clasificarea tipologică detaliată a unui număr atât de mare de piese presupune — volens-nolens — o doză de subiectivism și risc, greu (chiar imposibil) de evitat totdeauna (din motivele mai sus arătate). Iată de ce tipologia trebuie făcută cu maximă prudență. Altminteri, se ajunge la imagini artificiale care, inevitabil, grevează asupra concluziilor generale.

Și în privința datării sunt de făcut câteva precizări. Pe baza descoperirilor cunoscute menționăm (încă în 1983) că „... pe teritoriul României existența acestui tip de topor nu se oprește în Hallstattul mijlociu sau târziu (cum se considera până foarte recent) ci, ... el evoluează și în primele faze ale perioadei Latène. De altfel, topoare plate cu aripioare datate aproximativ tot atât de târziu, s-au aflat și în zona alpină. Existența unor topoare plate cu aripioare în perioada Latène (situație ce modifică în bună parte tabloul cronologic cunoscut anterior), impune, deci, o mare prudență la interpretările cronologice”¹⁰.

Lăsând la o parte piesele apărute incidental (a căror datare rămâne oricum ipotetică, chiar și atunci când sunt plasate în limite rezonabile), stârnește nedumerire, mai ales, datarea atribuită unor piese descoperite în contexte arheologice clare. Referirea, fie și numai la două exemple, va fi edificatoare. Astfel, toporul plat cu aripioare de la Cernat este datat (mai ales pe baza fibulelor de tip Peschiera între 1100—1000 î.Ch.¹¹). Plecându-se de la această datare, se avansează apoi ideea că „Im Karpatenraum sind die ältesten eisernen «europäischen» Ärmchenbeile beheimatet”¹². Descoperirile de la Bădeni¹³ și, mai ales, depozitul de la Girișul Român¹⁴ arată însă că, în aria carpatică, fibule de tip Peschiera

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 202, cat. nr. 181, pl. 30.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 203, cat. nr. 183A, pl. 30.

⁸ Idem, *op. cit.*, p. 203, cat. nr. 183, pl. 26.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 201, cat. nr. 159, pl. 26.

¹⁰ V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 48—49, cu referire la piesele descoperite și bibliografie.

¹¹ A. Wesse, *op. cit.*, p. 167, fig. 55. Die zeitliche Stellung der eisernen Ärmchenbeile (piesa în cat. nr. 177, pl. 27).

¹² Idem, *op. cit.*, p. 177.

¹³ Z. Milea, *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 513—516.

¹⁴ M. Petrescu-Dâmbovița, *DBR*, p. 145.

evoluează și în Ha.B₃. Trebuie deci să ne obișnuim cu faptul că unele categorii de origine sudică evoluează în aria carpatică (și nu numai) un timp mai îndelungat decât s-a considerat până acum. Altmîntîri, apelul (exclusiv) la analogiile cele mai timpurii duce, adesea, la erori de datare. Mai mult, nici ceramica nu permite datarea așezării de la Cernat mai devreme de Ha.B₃. De altfel, acest lucru îl observa și Z. Székely (autorul cercetării de la Cernat) când nota că „Aspectul ceramicii... de la Cernat... arată o fază înaintată de dezvoltare a Hallstattului timpuriu”¹⁵. În fine, este curios (sau simptomatic?) faptul că nimeni (din cei care optează pentru o datare atât de timpurie a așezării de la Cernat) nici măcar nu și-a pus întrebarea: cum de în această așezare (căreia i se atribuie o datare atât de timpurie) apar, deodată, un număr atât de mare de piese din fier (16 bucăți)¹⁶.

Foarte timpuriu sunt datate și topoarele plate cu aripioare de la Teleac și Insula Banului (cat. nr. 182 și 180). Referitor la piesa de la Teleac, constatăm că eroarea provine din faptul că nivelul III de la Teleac este pus pe aceeași treaptă cronologică cu nivelul Mediaș II¹⁷. Pentru că paralelismul dintre nivelurile de la Teleac și cele de la Mediaș a fost de curând demonstrat¹⁸, nu considerăm necesar a menționa aici decât faptul că toate cele patru piese de la Teleac provin din nivelul III al așezării. În consecință, ele se datează în Ha.C (sec. VII î.Ch.) și nu mai devreme. În ceea ce privește piesa de la Insula Banului¹⁹, datarea ei în Ha.B₂—B₃²⁰ (mai probabil în Ha.B₃) pare mult mai aproape de realitate.

Este necesară acum o precizare: nu neg deloc posibilitatea ca, în viitor, să se descopere (pe teritoriul României) topoare plate cu aripioare, care să se dateze mai timpuriu. Firește, cu condiția ca datarea lor să fie fără dubii. Însă piesele cunoscute până în prezent (și mă refer la cele cu datare asigurată, inclusiv stratigrafic) nu permit o încadrare cronologică mai timpurie de Ha.B₃. Eventual, pentru toporul plat cu aripioare de la Insula Banului (descoperit, deci, la extremitatea sudică a României) s-ar putea avea în vedere și Ha.B₂. În atari condiții, piesa de la Insula Banului ar putea indica nu numai faza, ci și direcția (sau una din direcțiile) de unde pătrunde această categorie în aria carpatică. Cât privește topoarele de la Teleac, cel puțin unul din ele²¹ are bune analogii în variantele (III₃C, 2—3 după A. Wesse) bine reprezentate în necropola de la Hallstatt și în lumea illiră. Prezența unui asemenea

¹⁵ Z. Székely, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 1966, p. 25.

¹⁶ Considerăm că, prin forma și dimensiunile lor, cele 12 bare reprezintă materialul pregătit pentru forjarea a tot atâtea topoare plate cu aripioare.

¹⁷ Vezi, A. Wesse, *op. cit.*, p. 144.

¹⁸ De altfel, nivelul Teleac III depășește ca durată nivelul Mediaș III. Vezi, V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 102—129 și 170—188 (rezumatul în l. franceză).

¹⁹ Plasată de A. Wesse (*op. cit.*, p. 167, fig. 55) în secolul X și prima parte a secolului IX î.Ch.

²⁰ Vezi, A. Vulpe, *Revist.*, 32, 1979, 12, p. 2389; T. I. Muscă, *Apulum*, XX, 1982, p. 55; cf. B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, I Bonn, 1976, p. 125.

²¹ V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 50, 53, fig. 17/16.

topor la Teleac permite, deci, să se presupună o legătură (ceva mai târzie) cu zona alpină și vest-balcanică.

Din descoperirile cunoscute până acum rezultă următoarele: deși (în aria carpatică) topoarele plate cu aripioare apar cu o fază sau două mai devreme, situarea majorității pieselor (care sunt și cel mai bine datate) în Ha.C arată că această categorie este larg utilizată mai ales în Ha.C, cu prelungiri până în epoca Latene.

Am considerat necesare toate aceste precizări pentru că limba de largă circulație, ca și girul de care se bucură lucrarea la care ne-am referit, pot introduce în circuitul științific unele erori pe care (sunt sigur) nimeni nu le dorește.

Recent a apărut prima monografie consacrată problemelor epocii hallstattiene în Banat²². Printre meritele indiscutabile ale lucrării se înscrie și acela de a fi pus în circuitul științific un bogat material arheologic. În cadrul volumului se fac aprecieri și asupra cronologiei epocii hallstattiene din Transilvania. Asupra unora dintre ele ne vom referi pe scurt în cele ce urmează.

Dar, mai întâi, o precizare: considerația că „... cele mai timpurii descoperiri ale culturii Gáva din zona Tisei superioare nu pot fi mai vechi de faza Ha.A₂, adică sec. XI î.n.d.Chr...”²³, atribuită mie, îi aparține, de fapt, lui T. Kemenczei, pe care l-am și citat de fiecare dată când m-am referit la această idee²⁴.

Cercetările din așezările fortificate de la Ciceu-Corabia²⁵, Bozna²⁶, Subcetate²⁷. Dej și, mai ales, din așezarea (cu trei niveluri de locuire) de la Teleac au oferit un bogat și divers material documentar. Studiul comparativ al materialelor descoperite — mai ales, pe baza observațiilor stratigrafice de la Teleac și Mediaș — conduce la constatarea că prezența efectivă (și generalizată) a culturii de tip Gáva (pe deplin constituită) în Transilvania intracarpatică nu este de plasat înainte de faza Ha.B₁ (chiar dacă pentru începutul penetrației se poate, eventual, avea în vedere și partea finală a fazei Ha.A₂). Generalizarea cpramicii negre canelate (de tip Gáva) în Transilvania, în Ha.B₁, marchează și începutul epocii fierului în această zonă. De altfel, contextul cultural din Transilvania, în Ha.A, este tributar evoluției finale a epocii bronzului, fiind, totodată, diferit de cultura de tip Gáva²⁸.

În volumul la care ne referim, despre acest aspect se menționează următoarele: „... de un început al epocii fierului în zonele sud-vestice ale României... nu putem vorbi cu certitudine înainte de debutul fazei

²² Marian Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României, Bibliotheca Thracologica*, IV, București, 1993.

²³ M. Gumă, *op. cit.*, p. 182.

²⁴ Vezi, *Sargetia*, XX, 1986—1987, p. 65, n. 7; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 112, n. 381. Am considerat necesară această precizare, deoarece din formularea menționată s-ar putea deduce că ideea îmi aparține sau că mi-am însușit-o, fără să-l citez pe T. Kemenczei. De altfel, din ultimele rânduri ale aceleiași pagini (182) reiese că T. Kemenczei este autorul acestei considerații. O formulare de la început corectă ar fi eliminat nedorita ambiguitate.

²⁵ V. Vasiliev, C. Gaiu, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 31—63.

²⁶ V. Vasiliev, *EphemNap*, 3, 1993, p. 43—67.

²⁷ V. Vasiliev, I. Andrițoiu, *Apulum*, XXII, 1985, p. 31—36.

²⁸ Vezi, V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 36 și urm.; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 107 și urm. și p. 172—177 (rezumatul francez).

Ha B₁ sau... sfârșitul fazei Ha A₂..., începând de la care complexul hallstattian timpuriu cu ceramică canelată se omogenizează tot mai pregnant, printr-o nouă sinteză pe spații foarte largi, cunoscută... sub denumirea de cultură de tip Gáva...²⁹. Subliniem, în special, ideea că numai începând de la sfârșitul Ha.A₂, începutul Ha.B₁ se omogenizează tot mai pregnant pe spații foarte largi noua sinteză de tip Gáva. Rezultă, deci, că punctul de vedere al lui M. Gumă (referitor la momentul de la care complexul cu ceramică canelată se omogenizează tot mai pregnant pe spații foarte largi) este identic cu cel pe care l-am exprimat referitor la etapa când cultura de tip Gáva, pe deplin constituită, se generalizează în aria intracarpatică a Transilvaniei.

Totuși (la p. 183), menționând considerațiile mele despre începutul și etapele evoluției culturii de tip Gáva în spațiul intracarpatic, autorul menționat conchide: „După cum se poate ușor observa, cronologia adoptată de V. Vasiliev pentru diversele etape ale complexului cultural cu ceramică canelată din spațiul intracarpatic este, în general, mai coborâtă (cu aproape 100 de ani în unele cazuri) comparativ cu aceea general acceptată pentru ansamblul descoperirilor de tip Gáva-Holihrad”. Să-i fi scăpat din vedere (în fuga condeiului) ceea ce susține (chiar *dsa*) despre momentul răspândirii culturii Gáva în sud-vestul României sau, mai ales, despre momentul de la care consideră că cultura Gáva se omogenizează pe spații foarte largi?³⁰

În continuare (p. 191), pe baza descoperirilor de la Remetea Mare și Vărădia (ambele în Banat), M.G. consideră „că ar trebui avută în vedere o dată mai timpurie pentru începutul fazei Teleac II...”. Dar, tot *dsa*: „Având în vedere faptul că în cadrul fazei Teleac II au fost descoperite și importuri de tip Gornea-Kalakača (Bosut IIIa)... dateate în Ha B₂—B₃” apreciază că „se poate avea în vedere o evoluție mai îndelungată pentru nivelul II al așezării de la Teleac...”. Desigur, mă simt mulțumit pentru că cel puțin faza în care am fixat sfârșitul nivelului II de la Teleac întrunește (până la urmă) adeziunea lui M. Gumă. Un singur lucru nu are însă „în vedere” M.G. și anume, dacă nu cumva stratigrafia de la Teleac ar putea oferi o (cât de mică) sugestie inversă, adică pentru mai corecta datare a celor două așezări din Banat. Și aceasta cu atât mai mult, cu cât în nici o așezare cu ceramică de tip Gáva din Banat nu au fost sesizate „mai multe niveluri de locuire”³¹.

Despre cronologia așezării de la Reci (la care M.G. apelează constant), am discutat pe larg și nu consider necesar să mai revin aici³². Reamintesc totuși că ceramica de la Reci nu ține de începutul evoluției ceramicii de tip Gáva din Transilvania. Cât privește existența a două

²⁹ M. Gumă, *op. cit.*, p. 180 și urm. (mai ales, 275—276).

³⁰ Este posibil ca în concepția lui M.G., aria intracarpatică să nu-și fi găsit loc în cadrul acestor spații foarte largi de omogenizare. Oricum, dacă am ridica datarea de la Teleac — cum pare a sugera — riscă să rămână singur cu o datare mai coborâtă (tot cu aproape 100 de ani) „comparativ cu cea general acceptată pentru... ansamblul descoperirilor de tip Gáva-Holihrad”, din ale *dsale* „spații foarte largi”.

³¹ M. Gumă, *op. cit.*, p. 186.

³² V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 43, inclusiv n. 53; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 114, 118 și p. 175—176, 180 (rezumatul francez).

niveluri la Reci, ele sunt rezultatul unei presupuneri, pe baza celturilor mai târzii³³. Deși autorul săpăturilor menționează acest fapt, constatăm că presupusele niveluri de la Reci sunt considerate (în literatura de specialitate) drept o certitudine, obsedând continuu conștiința cercetătorilor. Mai mult, pe baza lor s-au construit tot felul de supoziții și faze, ultima creație în acest sens fiind o grupă Lăpuș-Reci³⁴. Trebuie spus însă că nici în privința ceramicii și nici cronologic, necropola de la Lăpuș nu poate fi pusă în aceeași grupă (sau treaptă) cu așezarea de la Reci. Cât privește nivelul Mahala III, este de asemenea evident că el nu poate fi legat de faza cea mai veche a culturii Gáva³⁵. Plasând, deci, așezările de la Reci și Mahala (nivelurile III—IV) într-o poziție cronologică cât mai apropiată de realitate, dispare și contradicția aparentă (și artificială) în eșalonarea unor descoperiri.

Desigur, există și alte aspecte asupra cărora se poate discuta dar, deocamdată, ne limităm la cele expuse mai sus.

VALENTIN VASILIEV

³³ Z. Székely, *op. cit.*, p. 16.

³⁴ E. A. Balaguri, *Symposia Thracologica*, VIII, Satu Mare, Carei, 1990, p. 122.

³⁵ A. László, *Hallstattul timpuriu și mijlociu pe teritoriul Moldovei* (Rezumatul tezei de doctorat), Iași, 1985, p. 8.

À PROPOS DE QUELQUES OPINIONS CONCERNANT LA CHRONOLOGIE DU PREMIER ÂGE DU FER EN TRANSYLVANIE*

Lors des discussions portant sur la chronologie du premier âge du fer en Transylvanie, nous avons fait mention aussi des lames à moignons (en fer) découvertes dans cette zone de la Roumanie¹. Récemment a vu le jour un nouveau volume consacré à cette catégorie². Le volume comprend aussi la majorité des pièces découvertes sur le territoire de la Roumanie, avec des mentions sur la typologie et la datation de celles-ci. La parution de ce volume nous amène à revenir avec quelques brèves (mais nécessaires) précisions, qui auront en vue surtout (certaines) des pièces de Transylvanie.

Comme de bien entendu, la recherches archéologique ne saurait se dispenser de classifications typologiques. Mais, pour être viable (partant, réellement utile), une classification typologique doit refléter, aussi exactement que possible, la succession ou le rapport chronologique réel entre les divers types (ou variantes). Pour ce qui est de la chronologie, nous y reviendrons ci-après.

En ce qui concerne la classification typologique, il convient d'avoir en vue avant tout le fait que (au niveau chronologique qui intéresse ici) les objets en fer, per conséquent les lames à moignons, étaient exécutés par forgeage (et non par coulage en moules)³. En raison de ce mode d'usinage, il survient inévitablement des différences (pour le moins de détail) entre différentes pièces, alors même qu'elles étaient exécutées dans le même atelier. Par ailleurs, l'état de corrosion (par la rouille) avancé que révèlent nombre d'exemplaires découverts a affecté (modifié), fréquemment de façon sensible, l'aspect qu'ils avaient eu initialement. Enfin, le nettoyage des pièces fortement atteintes par la rouille (et, fréquemment, leur restauration) a contribué plus d'une fois à l'altération de l'image initiale.

Compte tenu de l'état dans lequel ont été découvertes des lames à moignons de Teleac, lors de leur publication, nous mentionnions que: „Toutes les pièces sont fortement marquées par la rouille. Afin de conserver une image aussi proche que possible de l'aspect initial, l'illustration les représente telles qu'on les avait découvertes, avant d'être nettoyées et restaurées⁴. Prenons, au hasard, un autre exemple, à savoir la lame à moignons de Cernat⁵. On constatera que, dans ce cas aussi, en raison de l'action avancée de la rouille, son image initiale ne peut pas être établie avec certitude. Par conséquent, la classification typologique de cette pièce reste également incertaine. D'ailleurs, la constatation est valable aussi pour d'autres (nombreux) exemplaires. Ceci

* Pour notes, voir (devant) la variante roumaine de cet ouvrage.

dit, il en découle la question: fait-on la classification typologique d'après l'image actuelle des pièces ou d'après celle que nous nous efforçons de reconstituer (d'après des critères plus ou moins subjectifs)? Malheureusement, ni dans un cas, ni dans l'autre, les erreurs ne peuvent être totalement évitées, avec, bien sûr, les conséquences qui en résultent.

Il n'en reste pas moins, indépendamment de cet aspect (et sans entrer dans d'autres détails), qu'il faut mentionner que l'encadrement de certaines pièces dans un certain type ou une certaine variante (tel qu'il apparaît dans le volume mentionné) est souvent malaisé d'accepter. Assurément, des explications peuvent être trouvées et avancées, mais elles ne seront jamais assez convaincantes pour justifier pourquoi les pièces de Popești-Nucet⁶ et Sânsimion⁷ ont été encadrées dans la même variante (III₂C, 1). Le même doute surgit aussi dans le cas d'autres (nombreuses) pièces, et nous signalons ici celles de Vințu de Jos⁸ et Svetozarevo⁹, incluses dans la variante III₁C, 1, ou bien les pièces de Insula Banului (catalogue no. 180) et de Teleac (cat. no. 182; pl. 23), incluses dans le même groupe, II₁. La série des exemples pourrait continuer, mais nous n'estimons pas nécessaire de nous arrêter sur cet aspect.

Il est indéniable que la classification typologique détaillée d'un nombre aussi important de pièce suppose — volens-nolens — une dose de subjectivisme et de risque, difficile (voire impossible) à éviter dans tous les cas (pour les raisons susmentionnées). C'est pourquoi la typologie doit être réalisée avec un maximum de prudence, si l'on ne veut pas aboutir à des images artificielles qui ne peuvent que grever inévitablement les conclusions générales.

La datation exige elle aussi quelques précisions. En vertu des découvertes connues, nous mentionnions (dès 1983) que „... sur le territoire de la Roumanie l'existence de ce type de hache ne s'arrête pas au Hallstatt moyen ou tardif (comme on le croyait jusque tout récemment), mais, ... il évolue aussi dans les premières phases de la période Latène. D'ailleurs, des lames à moignons datées approximativement tout aussi tardivement ont été découvertes aussi dans la zone alpine. L'existence de lames à moignons dans la période Latène (situation qui modifie sensiblement le tableau chronologique connu précédemment) impose en conséquence une grande prudence lors des interprétations chronologiques¹⁰.

En laissant de côté les pièces apparues accidentellement (dont la datation demeure de toute façon hypothétique, même si on les place dans des limites raisonnables), on éprouve une certaine perplexité face à la datation attribuée à certaines pièces découvertes dans des contextes archéologiques clairs. A cet égard, deux exemples seulement seront révélateurs. Ainsi, la lame à moignons de Cernat est datée (surtout en vertu des fibules de type Peschiera) entre 1100 et 1000 av.J.Ch.¹¹. A partir de cette datation on avance l'idée que „Im Karpatenraum sind die ältesten eisernen «europäischen» Ärmchenbeile beheimatet¹². Les découvertes de Bădeni¹³ et surtout le dépôt de Girișul Român¹⁴ révèlent cependant que dans l'aire carpatique des fibules de type Peschiera évoluent aussi dans Ha.B₃. Force nous est donc de nous habituer au fait que certaines catégories d'origine méridionale évoluent dans l'aire car-

patique (et non seulement là) pendant une durée de temps plus longue que l'on ne l'a cru jusqu'à présent. L'appel (exclusif) aux analogies les plus précoces risque donc souvent à conduire à des erreurs de datation. Plus est que la céramique non plus ne permet pas de dater l'établissement de Cernat avant Ha.B₃. C'est d'ailleurs ce qu'avait observé Z. Székely aussi (auteur des investigations de Cernat) quand il notait que „L'aspect de la céramique... de Cernat... révèle une phase avancée de développement du Hallstatt ancien”¹⁵. Enfin, il est curieux (et symptomatique?) qu'aucun de ceux qui optent pour une datation si précoce de l'établissement de Cernat) ne se soit même pas posé la question: comment se fait-il que dans cet établissement (auquel on attribue une datation si précoce) apparaissent soudain des pièces en fer si nombreuses (16 pièces)¹⁶.

Une datation très précoce se voit attribuer aussi les lames à moignons de Teleac et de Insula Banului (cat. no. 182 et 180). Pour ce qui est de la pièce de Teleac, nous constatons que l'erreur provient du fait que le niveau III de Teleac est placé au même échelon chronologique que le niveau Mediaș I¹⁷. Puisque le parallélisme entre les niveaux de Teleac et ceux de Mediaș a été prouvé récemment¹⁸, nous jugeons utile de mentionner uniquement le fait que toutes les quatre pièces de Teleac proviennent du niveau III de l'établissement. Par conséquent, elles sont à dater dans Ha.C (VII-e siècle av.J.Ch.) et non avant. En ce qui concerne la pièce de Insula Banului¹⁹, sa datation dans Ha.B₂—B₃²⁰ (plus probablement dans Ha.B₃) paraît être beaucoup plus proche de la réalité.

Ceci dit, une précision s'impose: nous ne nions pas la possibilité qu'à l'avenir puissent être découvertes (sur le territoire de la Roumanie) des lames à moignons à datation plus hâtive, bien entendu à la condition que leur datation soit hors de doute. Mais les pièces connues jusqu'à ce moment (et nous avons en vue celles à datation certaine, y compris stratigraphique) ne sauraient être encadrées chronologiquement avant Ha.B₃. Il se pourrait que pour la lame à moignons de Insula Banului (découverte donc dans l'extrémité sud de la Roumanie) on puisse avoir en vue aussi Ha.B₂. Dans ces circonstances, la pièce de Insula Banului pourrait indiquer non seulement la phase mais aussi la direction (ou l'une des directions) d'où pénètre cette catégorie dans l'aire carpatique. Quant aux lames à moignons de Teleac, une d'entre elles au moins²¹ possède de bonnes analogies avec les variantes (III₃C, 2—3 selon A. Wesse) bien représentées dans la nécropole de Hallstatt et dans le monde illyrien. La présence d'une telle lame à Teleac permet donc de supposer un rapport (un peu plus tardif) avec la zone alpine et ouest-balkanique.

Des découvertes connues jusqu'à cette heure il résulte que bien que (dans l'aire carpatique) les lames à moignons apparaissent à une phase ou deux plus hâtivement, l'encadrement de la majorité des pièces (qui sont les mieux datées) dans Ha.C dénote que cette catégorie était largement utilisée dans Ha.C, avec des prolongations jusqu'à l'époque Latène.

Nous avons jugé nécessaire de faire ces précisions parce que la langue d'ample circulation ainsi que la réputation dont jouit l'ouvrage auquel nous nous rapportons peuvent introduire dans le circuit scientifique certaines erreurs que personne (j'en suis sûr) ne souhaite.

Récemment a paru la première monographie consacrée aux problèmes de l'époque hallstattienne dans le Banat²². Parmi les mérites incontestables de l'ouvrage on ne saurait omettre celui d'avoir introduit dans le circuit scientifique un riche matériel archéologique. Le volume renferme aussi des appréciations sur la chronologie de l'époque hallstattienne de Transylvanie. C'est à certaines de celles-ci que nous nous arrêterons brièvement dans ce qui suit.

Mais, avant tout, une mise au point: l'affirmation que „... les découvertes les plus hâtives de la culture Gáva de la zone de la Tisza supérieure ne peuvent pas être plus anciennes que la phase Ha.A₂, soit le XIe siècle av.J.Ch...“²³, qui m'est attribuée, appartient en fait à T. Kemenczei, que j'ai cité toutes les fois que je me suis rapporté à cette idée²⁴.

Les recherches poursuivies dans les établissements fortifiés de Ciceu-Corabia²⁵, Bozna²⁶, Subcetate²⁷, Dej et, surtout, dans l'établissement (à trois niveaux d'habitat) de Teleac ont offert un matériel documentaire riche et diversifié. L'étude comparative des matériaux découverts — notamment sur la base des observations stratigraphiques de Teleac et Mediaş — débouche sur la constatation que la présence effective (et généralisée) de la culture de type Gáva (pleinement constituée) en Transylvanie intracarpatique ne saurait être placée avant la phase Ha.B₁ (même si, pour le début de la pénétration, on peut éventuellement avoir en vue aussi la partie finale de la phase Ha.A₂). La généralisation de la céramique noire cannelée (de type Gáva) en Transylvanie, dans Ha.B₁, marque en même temps le début de l'âge du fer dans cette zone. D'ailleurs, le contexte culturel de Transylvanie, dans Ha.A, est tributaire à l'évolution finale de l'âge du bronze, étant en même temps différent de la culture de type Gáva²⁸.

Dans le volume en question, à propos de cet aspect, il est dit: „... d'un début de l'âge du fer dans les zones sud-ouest de la Roumanie... il ne peut être question avec certitude avant le début de la phase Ha.B₁ ou... la fin de la phase Ha.A₂..., à partir de laquelle le complexe hallstattien ancien à céramique cannelée s'homogénéise de façon de plus en plus accusée, par une nouvelle synthèse sur des espaces très vastes, connue... sous le nom de culture de type Gáva...“²⁹. Nous soulignons plus particulièrement l'idée que ce n'est qu'à commencer de la fin de Ha.A₂ au début de Ha.B₁ que s'homogénéise de façon de plus en plus accusée sur des espaces très vastes la nouvelle synthèse de type Gáva. Il en résulte donc que le point de vue de M.G. (concernant le moment où le complexe à céramique cannelée s'homogénéise de façon de plus en plus accusée sur des espaces très vastes) est identique à celui que nous avons exprimé à propos de l'étape où la culture de type Gáva, pleinement constituée, se généralise dans l'aire intracarpatique de Transylvanie.

Néanmoins (à la page 183), faisant état de nos considérations sur le début et les étapes de l'évolution de la culture de type Gáva dans l'espace intracarpatique, l'auteur mentionné conclut: „Tel qu'on peut aisément observer, la chronologie adoptée par V. Vasiliev pour les diverses étapes du complexe culturel à céramique cannelée de l'espace intracarpatique est, généralement, plus basse (de près de cent ans dans

certains cas) comparativement à celle généralement acceptée pour l'ensemble des découvertes de type Gáva-Holihradý⁴. M.G. aurait-il perdu de vue (au courant de la plume) ce que lui-même soutient à propos du moment de la diffusion de la culture Gáva dans le sud-ouest de la Roumanie ou bien, surtout, à propos du moment d'où il estime que la culture Gáva s'homogénéise sur des espaces très vastes?³⁰

Par la suite (page 191), s'appuyant sur les trouvailles de Remetea Mare et Vărădia (les deux dans le Banat), M.G. considère „qu'il faudrait avoir en vue une date plus précoce pour le début de la phase Teleac II...⁴. Mais c'est toujours lui „Vu le fait que dans le cadre de la phase Teleac II il a été découvert aussi des importations de type Gornea-Kalakača (Bosut IIIa)... datées dans Ha B₂—B₃“, qui considère que „l'on peut avoir en vue une évolution plus prolongée pour le niveau II de l'établissement de Teleac...⁴. Force nous est d'exprimer notre satisfaction pour le fait qu'au moins la phase à laquelle nous avons fixé la fin du niveau II de Teleac jouit (finalement) de l'adhésion de M. Gumă. Un seul détail semble cependant lui avoir échappé, à savoir si, par hasard, la stratigraphie de Teleac ne pourrait offrir une suggestion inverse, si insignifiante qu'elle soit, notamment en vue de la datation plus correcte des deux établissements du Banat. Et cela d'autant plus qu'on n'est tombé dans aucun établissement à céramique de type Gáva du Banat sur „plusieurs niveaux d'habitat“³¹.

À propos de la chronologie de Reci (à laquelle M.G. fait constamment appel), nous en avons discuté amplement et il nous semble superflu d'y revenir³². Nous rappelons cependant que la céramique de Reci ne tient pas du début de l'évolution de la céramique de type Gáva de Transylvanie. Pour ce qui est de l'existence de deux niveaux à Reci, ils sont le résultat d'une supposition reposant sur les haches à douille plus tardives³³. Encore que l'auteur des fouilles mentionne ce fait, nous constatons que les présumés niveaux de Reci sont pris (dans la littérature de spécialité) pour une certitude, ne cessant d'obséder la conscience des chercheurs. Plus encore, en vertu de cette supposition il a été édifié toutes sortes d'hypothèses et de phases, la dernière des créations dans ce sens étant un groupe Lăpuș-Reci³⁴. Cependant, on ne peut manquer d'affirmer que ni en ce qui concerne la céramique, ni chronologiquement, la nécropole de Lăpuș ne peut être placée dans le même groupe (ou échelon) que l'établissement de Reci. En ce qui concerne le niveau Mahala III, il est également évident qu'il ne peut être rattaché à la phase la plus ancienne de la culture Gáva³⁵. En conséquence, si l'on place les établissements de Reci et Mahala (les niveaux III—IV) dans une position chronologique aussi proche que possible de la réalité, il disparaît aussi la contradiction apparente (et artificielle) dans l'échelonnement de certaines trouvailles.

Comme de bien entendu, il existe aussi d'autres aspects dont il peut être discuté, mais pour l'instant nous nous bornons à ce qui a été exposé ci-dessus.

VALENTIN VASILIEV

OPINII PRIVIND „SOARELE DE ANDEZIT“ DE LA SARMIZEGETUSA REGIA

În 1958, pe terasa a XI-a de la Sarmizegetusa Regia, cea mai mare ca suprafață dintre toate cele aflate în afara zidurilor cetății, în așa-numita zonă sacră, s-a descoperit o construcție din andezit, de formă circulară ce avea să intre în literatura de specialitate sub numele de „discul de andezit“, „discul solar“ sau „soarele de piatră“.

Cercetările asupra obiectivului au fost efectuate în 1959¹ și publicate în 1962 de un colectiv compus din C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi și N. Vlăsa. În 1973, în aceeași revistă de specialitate *Materiale*, X, I. H. Crișan aduce precizări asupra monumentului acum discutat, într-un articol intitulat „Cercetarea exhaustivă a „discului de andezit“² — cercetare ce s-a efectuat în 1960. De atunci încoace s-a vorbit și s-a scris de nenumărate ori despre acest, fără îndoială, interesant monument, atât de către arheologi și istorici, cât și de matematicieni și astronomi. Cea mai recentă abordare a subiectului o găsim la matematicianul și astronomul Florin Stănescu în 1986³ și 1988⁴. Asupra ei vom reveni ceva mai târziu, deocamdată, pentru înprospătarea cunoștințelor cititorului, vom rezuma descrierea monumentului, făcută în 1972, de regretatul Hadrian Daicoviciu în monumentală sa lucrare, „Dacia de la Burebista la cucerirea romană“⁵.

Pavajul de andezit e alcătuit dintr-un disc central cu un diametru de 1,46 m și din zece sectoare de cerc închipuind razele soarelui, fiecare având 2,76 m lungime; în felul acesta, întregul pavaj, circular, avea un diametru de 6,98 m. El e lucrat cu multă îngrijire; totuși sectoarele de cerc nu sunt riguros egale și lățimea lor prezintă diferențe de 6—8 cm. Grosimea pavajului e de 30 cm. Monumentul nu s-a păstrat intact; cinci sectoare sunt mai mult sau mai puțin distruse.

Pe pavaj, la 45 cm de marginea lui, sunt practicate scobituri dreptunghiulare de 10,5—11,5×5,6—8 cm, adânci de 3—4 cm. Distanța dintre două scobituri consecutive este de 15—18 cm. Dată fiind starea fragmentară a pavajului, numărul exact al scobiturilor nu poate fi stabilit; notăm însă că, în anumite cazuri, o scobitură afectează două „raze“ alăturate.

¹ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, H. Vlăsa, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului, Materiale*, VIII, 1962, p. 463—475.

² C. Daicoviciu și colab., *Șantierul arheologic dacic din Munții Orăștiei, jud. Hunedoara (1960—1966), Materiale*, X 1973, p. 61—86.

³ Fl. Stănescu, *Considerații privitoare la posibilele semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia, ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 105—146.

⁴ I. Glodariu, E. Iaroslavski, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 228—243.

⁵ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.

În unele din aceste scobituri s-a descoperit partea inferioară a unor piese de marmură în forma literei T. Fragmente de asemenea pietre au fost aflate și lângă pavaj.

Pe lângă acestea, a fost descoperită, așezată direct pe pavaj, călare pe două sectoare de cerc alăturate, o vatră rotundă de foc cu diametrul de circa 1,05 m și cu centrul situat la circa 2,30 m de centrul pavajului. Pe vatră s-au găsit câteva oase de porc domestic și două mici fragmente de ceramică fină, provenind de la vase lucrate la roată, cu pereții subțiri.

Pavajul de andezit era așezat pe o temelie solidă, construită în felul următor:

Constructorii au săpat inițial o groapă circulară cu 40—50 cm mai largă decât diametrul monumentului proiectat. Fundul gropii a fost acoperit cu un strat de lut galben, bine bătătorit; pe această platformă s-a așezat un cerc de blocuri, de calcar, de tipul celor folosite la cetățile dacice, iar interiorul cercului a fost umplut cu lut galben și cu sfărâmături de micașist local. Cercul blocurilor de calcar nu este perfect; în partea sa de est, el este întrerupt de jgheaburile de piatră ale unui canal. Peste cercul de piatră s-a așezat al doilea rând de blocuri de calcar (în porțiunea corespunzătoare peretelui canalului s-a pus însă numai lut galben) și pe el a fost, în sfârșit, așezat pavajul de andezit. În centrul temeliei au fost așezate patru blocuri de calcar pe care se sprijinea discul central al pavajului de andezit și extremitatea interioară a sectoarelor de cerc. Cealaltă extremitate a „razelor“ de andezit se sprijinea pe blocurile de calcar ale temeliei circulare, dar evident, marginea exterioară a sectoarelor de cerc din zona canalului era oarecum suspendată (probabil că tocmai așa se explică de ce în această porțiune pavajul e puternic distrus). În vremea când construcția funcționa, rândul superior de blocuri se găsea la suprafață, iar cel inferior era îngropat în pământ; nivelul de călcare antic este marcat de un strat de arsură puternică. Legătura dintre canal și pavajul de andezit e clar indicată de un mare bloc de calcar (1,03 m lungime) cioplit în formă de lighean, cu un orificiu îndreptat spre canal. Blocul acesta se află aproximativ la mijlocul jgheabului care face corp comun cu substructura pavajului de andezit. Blocul-lighean era astupat cu un dop de piatră de calcar și întregul dispozitiv ne arată că de pe pavaj se scurgea în canal un lichid oarecare; trebuie să presupunem, deci, că în lespedea corespunzătoare de andezit exista un orificiu de dimensiunile ligheanului. Toate acestea ne fac să vedem în „soarele de andezit“ un altar. Poate că pe el se oficiau ceremonii care comportau folosirea apei, dar nu este exclus ca să se fi practicat și jertfe sângeroase de animale sau chiar de oameni. N-ar fi exclus ca și vatra de foc să aparțină altarului, deși contrastul dintre eleganța pavajului și primitivitatea vetrei de foc ne face s-o atribuim mai degrabă epocii de după căderea Sarmizegetusei sub loviturile romane, când incinta sacră nu mai funcționa. Forma pavajului de andezit nu lasă nici o îndoială că acest altar era închinat unei divinități solare⁶.

⁶ Idem, *op. cit.*, p. 216—218.

În descrierea făcută de I. H. Crișan după cercetarea exhaustivă a monumentului se aduc detalii suplimentare privind emplectonul și modul de îmbinare a blocurilor din fundație cu elementele canalului de calcar conchizând că ambele construcții sunt contemporane și târzii.

S-ar părea că prin aceasta tot ceea ce ținea de descrierea „soarelui de andezit“ s-a spus, restul fiind rod al diverselor interpretări pe care specialiștii le-au făcut de-a lungul anilor.

Și totuși nu este așa căci — în mod neașteptat — atât H. Daicoviciu cât și I. H. Crișan nu pomenesc despre o completare a acestui monument, constând dintr-o înșiruire de blocuri, ce pot fi văzute azi de orice vizitator al Sarmizegetusei și care erau în aceeași poziție și în momentul dezvelirii, imaginile publicate fiind elocvente.

Acest șir de blocuri nu au scăpat însă atenției lui Florin Stănescu, cel care în ultima vreme și-a reînnoit strădaniile în a descifra semnificațiile astronomico-calendaristice ale unor monumente din zona sacră a Sarmizegetusei. Domnia sa crede că a descoperit, riguros marcată, o direcție astronomică (N—S), limitată spre sud de centrul soarelui de andezit, iar spre nord de două blocuri din axul longitudinal al micului sanctuar dreptunghiular (demontat, din păcate, sau distrus aproape în întregime de romani), în lungime totală de aproape 30 m, din care 9,55 m sunt marcați cu aliniamentul de blocuri pomenit ceva mai înainte. Acest aliniament adosat soarelui de andezit, e constituit din blocuri *de calcar și andezit*, ale căror dimensiuni descresc spre capătul opus, închipuind o „săgeată“, o „rază de piatră“, ce arată punctul cardinal nord. Pe suprafața superioară a acestui șir de blocuri s-ar fi putut urmări atunci lungimea umbrei unui eventual gnomon, pozițional pe aliniament. Momentul în care umbra gnomonului ar fi apărut pe „raza de piatră“ ar fi fost, deci, momentul amiezii, iar umbra ar fi fost în mod necesar cea mai scurtă din ziua respectivă. Lungimea săgeții, crede Fl. Stănescu, este suficientă spre a marca pe ea umbra cea mai lungă și, bineînțeles, și cea mai scurtă dintr-un an — la solstițiile de iarnă și de vară. În continuare, astronomul își dezvoltă argumentația, după părerea noastră, — de nespecialist în domeniu —, perfect logică și convingătoare, descoperind în diversele dimensiuni ale monumentului, mărimi ce nu sunt, desigur, întâmplătoare și care îi îngăduie să afirme că acesta servea nu doar pentru urmărirea scurgerii timpului de-a lungul unui an, dar și de-a lungul unei zile, la aceasta din urmă folosind doar discul de andezit — în fapt un original ceas solar.

După știința noastră nu i s-a opus cu argumente serioase, în scris, până acum nimeni unei atare interpretări. Replicile altor matematicieni și astronomi, fie aprobatoare fie contestatoare mai pot, desigur, apare. Ele vor fi binevenite, așa cum orice colaborare a oamenilor de știință din diverse domenii este pentru arheologie binevenită și necesară.

În ceea ce ne privește, am mai spus-o, găsim convingătoare argumentația astronomului sibian, și credem că era perfect posibil ca pe lângă rolul de ceas solar, monumentul de andezit, cu prelungirea sa lineară, să fi putut îndeplini și celălalt rol. Dar când și cât timp? Răspunsul la această întrebare o să-l dăm ceva mai jos și sperăm să fie cel corect și convingător.

O să începem cu o opinie pe care ne-am făcut-o de mai mulți ani. Soarele de andezit și „săgeata de piatră” ce-l completează nu sunt contemporane. În favoarea unei asemenea afirmații pledează următoarele argumente:

— „Săgeata de piatră” nu este legată organic cu discul de andezit, ci adosată acestuia;

— La baza sa nu se află nici o lucrare de amenajare a solului, asemănătoare celei de sub disc;

— La construirea sa au fost folosite atât blocuri de calcar cât și de andezit;

— Este frapantă maniera mult mai neglijentă în care s-a lucrat la înșiruirea blocurilor din „săgeată” față de a celor din infrastructura discului de andezit. Pe câtă vreme sub dalele de andezit blocurile erau așezate întotdeauna pe latura care fuseseră puse și în prima lor utilizare (chiar dacă de această dată babele nu-și mai aveau sens) în cazul săgeții, uneori sunt așezate cu baba în poziție verticală ceea ce a dus, în lipsa unor amenajări sub ele, la obținerea unei întinderi denivelate și înclinate în ambele părți;

— După afirmațiile lui H. Daicoviciu, autorul cercetării, când construcția funcționa, rândul superior de blocuri de la baza dalelor de andezit se afla la suprafață, iar cel inferior era îngropat sub pământ. Nivelul de călcare antic (dacic), marcat de un strat de arsură, se află, deci, sub bazele „săgeții de piatră”, așa cum se poate vedea, cu claritate, și din fotografia făcută în timpul săpăturilor.

Prin urmare, „Săgeata de piatră” este ulterioară discului de andezit, ea fiind, cu maximă probabilitate, o creație a cuceritorilor Sarmizegetusei — romanii.

În ceea ce privește momentul construirii „soarelui de andezit” (a cărui contemporaneitate cu canalul de piatră a fost subliniată de colecțivul de cercetători), săpăturile din ultimul deceniu au demonstrat că el a fost printre ultimele monumente ridicate în zona sacră, doar marele sanctuar de andezit, de pe terasa a X-a, fiind început după aceea.

N-am vrea să evităm spre final răspunsul la una dintre întrebările ce în mod firesc, probabil, ne-o punem cu toții: cum se explică faptul că din descrierea făcută de autorii descoperirii lipsește cea a „săgeții de piatră”? Răspunsul pe care îl intuim este că aceștia au remarcat cel puțin o parte din nepotrivirile constructive dintre disc și „săgeată”, enumerate de noi mai sus, dar concentrându-și atenția asupra epocii dacice și neputând data „săgeata” au preferat să aștepte de la noi campanii arheologice cuvenitele lămuriri. Din păcate, pentru unii dintre ei, a căror memorie o cinstim astăzi⁷, timpul s-a grăbit.

Astăzi, când, datorită unor noi săpături, știm că prezența romanilor la Sarmizegetusa a fost mult mai consistentă decât se bănuia, putem avansa ipoteza că ne aflăm în fața unui fericit caz când un important monument dacic a fost preluat și completat de trupele romane ce s-au folosit de el pe timpul șederii lor acolo.

⁷ Prezentul articol a fost prezentat în cadrul sesiunii dedicate memoriei savanților clujeni Constantin și Hadrian Daicoviciu, Cluj-Napoca, mai, 1993.

Dacă toate calculele și demonstrațiile lui Florin Stănescu își vor dovedi trăinicia, lucru pe care noi îl sperăm, credem că ne vom găsi în fața unuia din fericitele și rarele cazuri când o eroare de apreciere cronologică (ce nu-i poate fi nici într-un caz reproșată lui) a dus la elucidarea tainelor unui monument original, ridicat de daci și în chip măiestru completat de cuceritorii lor, romani. Ar fi o dovadă în plus că dacii nu au trăit izolați de populațiile avansate ale epocii, că au avut contribuții originale la dezvoltarea tezaurului comun de cunoștințe ale antichității, asimilările și completările acestui tezaur făcându-se nu doar înspre Dacia ci și dinspre aceasta spre popoarele evolute ale timpului.

EUGEN IAROSLAVSCHI

OPINIONS CONCERNANTE LE „SOLEIL D'ANDÉSITE” DE SARMIZEGETUSA REGIA

(Résumé)

On remet en question la construction d'andésite, située sur la XIe terrasse, dans la zone sacrée, édifice au diamètre de sept mètres environ, connue dans la littérature de spécialité sous le nom de „soleil de pierre”, „disque solaire” ou „soleil d'andésite”.

Dans l'antiquité dacique, il était utilisé comme autel de sacrifice mais avait à la fois le rôle de montre solaire.

Un ajout consistant en une rangée de pierres, sur sa partie septentrionale, avait pour destination — selon l'opinion de l'astronome Florin Stănescu — de marquer l'ombre, à midi, sur un gnomon monté sur le centre du disque. La longueur de cette ombre pouvait être marquée sur les blocs de la „flèche” aux moments clé de l'année — solstices et équinoxes.

Sans s'en prendre à l'exactitude des calculs mathématiques dus à l'astronome, l'auteur ne manque pas d'observer certaines discordances entre la façon dont a été exécuté le „soleil d'andésite” et la „flèche”, fait qui l'amène à considérer l'ajout de cette dernière comme n'appartenant pas aux constructeurs daces, mais une création tardive, post-dacique, appartenant à l'époque romaine.

Voici quelques-uns des arguments invoqués:

— La „flèche de pierre” n'est pas reliée organiquement au disque d'andésite mais surajoutée à celui-ci.

— À sa base ne se trouve aucun ouvrage d'aménagement du sol, semblable à celui de sous le disque.

— À sa construction ont servi à la fois des blocs de calcaire et d'andésite.

— On est frappé de constater la manière nettement plus négligente dont a été exécuté l'alignement des blocs de la „flèche” que celle de l'infrastructure du disque d'andésite.

— D'après les affirmations de H. Dacovicu, auteur de la recherche, au temps où la construction fonctionnait, la rangée supérieure de blocs à la base des dalles d'andésite se trouvait à la surface, tandis que la rangée inférieure était enfouie sous terre. Le niveau dacique, marqué par une couche de combustion se trouve par conséquent sous la base de la „flèche de pierre”.

Si l'on corrobore les calculs et démonstrations réalisés par l'astronome avec les remarques d'ordre chronologique faites par l'auteur du présent article, on parvient à la conclusion que l'on est en présence d'un monument original érigé par les Daces et complété avec un art accompli par les conquérants romains.

CONSIDERAȚII PRIVIND ARMAMENTUL, TIPUL DE TRUPE ȘI TACTICA MILITARĂ LA SARMAȚI

Rolul pe care l-au avut sarmații în istorie este relativ bine cunoscut de toți specialiștii. În special, el a fost de primă mărime în anumite epoci pentru stepele euroasiatice, pentru zona din nordul Mării Negre și pentru Europa de est, în general. Sarmații deschid o nouă etapă în dezvoltarea și evoluția artei militare, care se perfecționează în strânsă legătură cu a altor popoare.

În istoria armamentului și artei militare la sarmați se disting două mari perioade¹. Prima perioadă cuprinde secolele VI—II î.Ch., iar a doua, cuprinde perioada din a doua jumătate a secolului I î.Ch., până la sfârșitul secolului IV d.Ch. Tot la sarmați se evidențiază o perioadă de trecere, care durează între secolele I î.Ch.—I d. Ch., când arta militară sarmată suferă mari transformări².

Din informațiile existente în izvoarele antice și din descoperirile arheologice, rezultă că aria lor de răspândire se schimbă substanțial pe parcursul secolelor menționate. Expansiunea sarmaților spre vest duce implicit la ciocnirea cu alte popoare, cum ar fi parții și sasanizii. Dar cel mai puternic rival de care se lovesc sarmații sunt romanii. Cert este că expansiunea lor spre vest îi aduce nu numai în fața unor conflicte militare, ci și la contacte cu regatul bosporan și cu orașele grecești din nordul Mării Negre.

Astfel, în perioada dintre secolele I î.Ch.—IV d.Ch., sarmații sunt amestecați în diferite conflicte militare și sunt atestați, tot mai des, în izvoarele antice. În vest, ei ajung până la Dunărea de Jos și efectuează incursiuni în *Moesia*. Ovidiu³, exilat la Tomis, amintește despre sarmații, care, prin incursiunile lor, „creează o stare de teamă” la populația din actuala Dobrogea. Augustus⁴, la rândul său, în „testamentul lui, menționează că la el au venit trimișii ai regilor sarmați, „care trăiesc dincoace și dincolo de fluviul *Tanaïs*” (Don).

Iazigii, probabil, la mijlocul secolului I d.Ch., mai bine zis, la sfârșitul domniei lui Tiberius, cu acordul romanilor, dacă nu cumva îndemnați de ei, au ocupat spațiul dintre Dunăre și Tisa, zonă unde pentru câteva secole vor fi vecinii Imperiului Roman și pe care îl vor ataca de nenumărate ori. În a doua jumătate a secolului I d.Ch., la hotarele Imperiului Roman ajung și sarmații roxolani. În această perioadă a veacului prim d.Ch., este totuși accentuată deosebirea de expansiune și orientare

¹ A. M. Hazanov, *Haracternie certi sarmatskovo voennovo iskustva*, SA, 2, 1970, p. 53.

² Idem, *Ocerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 64.

³ Ovidiu, *Scrisori din Pont*, I, 2, 15—28; I, 2, 43—48, 59—60; *Izvoare privind Istoria României*, I, p. 305—306.

⁴ *Izvoare privind istoria României*, I, *Faptele împăratului Augustus*, V, 31.

politică a diferitelor uniuni de triburi sarmatice. Astfel, invaziile roxolanilor în provincia Moesia urmează una de alta⁵, ca, mai târziu, să participe activ de partea lui Decebal în războaiele cu romanii. Ulterior, ei vor participa și la războaiele marcomanice duse contra romanilor. Invaziile și luptele cu romanii au continuat până în secolul IV d.Ch., când incursiunile hunilor au spulberat uniunea politică a sarmaților, iar o mare parte a lor a fost încadrată în ultima acțiune a barbarilor contra Imperiului Roman.

Nu este exclus ca în secolul I d.Ch. să fi fost creată o uniune sarmată, în frunte cu alanii, uniune care a cuprins marea majoritate a sarmaților⁶. În ceea ce privește expansiunea alană spre vest, ea este legată, probabil, de un proces de migrație din Asia Mijlocie, din ultimele secole î.Ch. Astfel, din a doua jumătate a secolului I d.Ch., nu se mai vorbește despre conflicte dintre diferite triburi sarmatice. Cert este că uniunea sarmaților a fost foarte puternică, ea existând timp de trei secole. După spusele lui *Ammianus Marcellinus*⁷, „sarmații în această perioadă au purtat același nume și toți se numesc acum alani datorită obiceiurilor și a vieții sălbatice și a aceluiași armament”. Probabil, tocmai ca urmare a acestei uniuni sunt de socotit succesele militare pe care le-au reputat.

În continuare, voi aborda armamentul, tactica de luptă, felul trupei și dacă erau ei numai *cataphractarii*, — cum sunt reprezentați pe Columna lui Traian ori avem și alte trupe —, forța lor militară de bază. Toate aceste probleme le voi expune așa cum rezultă ele din descoperirile arheologice și informațiile existente în izvoarele scrise antice.

Din materialele, descoperite în tumulii și în mormintele sarmatice, rezultă că piesele militare sunt diferite (ca și componență) de la un mormânt la altul. Tocmai această diferență a armamentului furnizează indicii privitoare la categoria de ostași, felul cum luptă, pătura socială din care făceau parte și, nu în ultimul rând, privitoare la tactica militară folosită. În aceste privințe descoperirile făcute în mormintele din Ucraina, din zona nord-pontică, a Caucazului și de pe Volga, sunt mult mai numeroase și mai bogate în astfel de materiale militare. În funcție de componența pieselor militare sau purtate de luptători, mormintele pot fi clasificate în mai multe categorii.

În prima categorie intră mormintele în care s-au descoperit armuri compuse din solzi, în unele, solzi și zale de la platoșe, împreună cu vârfuri lungi de lance, pumnale și, uneori, spade scurte.

Un astfel de mormânt a fost descoperit în zona de lângă Volga, la Kalinovka⁸, în tumulul 55/4, unde s-au depistat un vârf de *contus* (lance lungă) masiv, foliform, cu manșon scurt, de 41 cm (fig. II, 4), un pumnal fără inel la capătul de sus, lung de 24,5 cm și plăcuțe din fier, de 8—12 cm, foarte probabil, de la valtrapul calului (fig. I, 1). Mormântul se datează în secolul I d.Ch. și este atribuit unui *cataphrac-*

⁵ Tacitus, *Istorie*, I, 79, 1.

⁶ A. M. Hazanov, *Ocerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 62.

⁷ Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXXI, 2, 17.

⁸ V. P. Șilov, *Kalinovskii kurganii moghîlnic*, MIA, 60, 1959, p. 392, 406, fig.

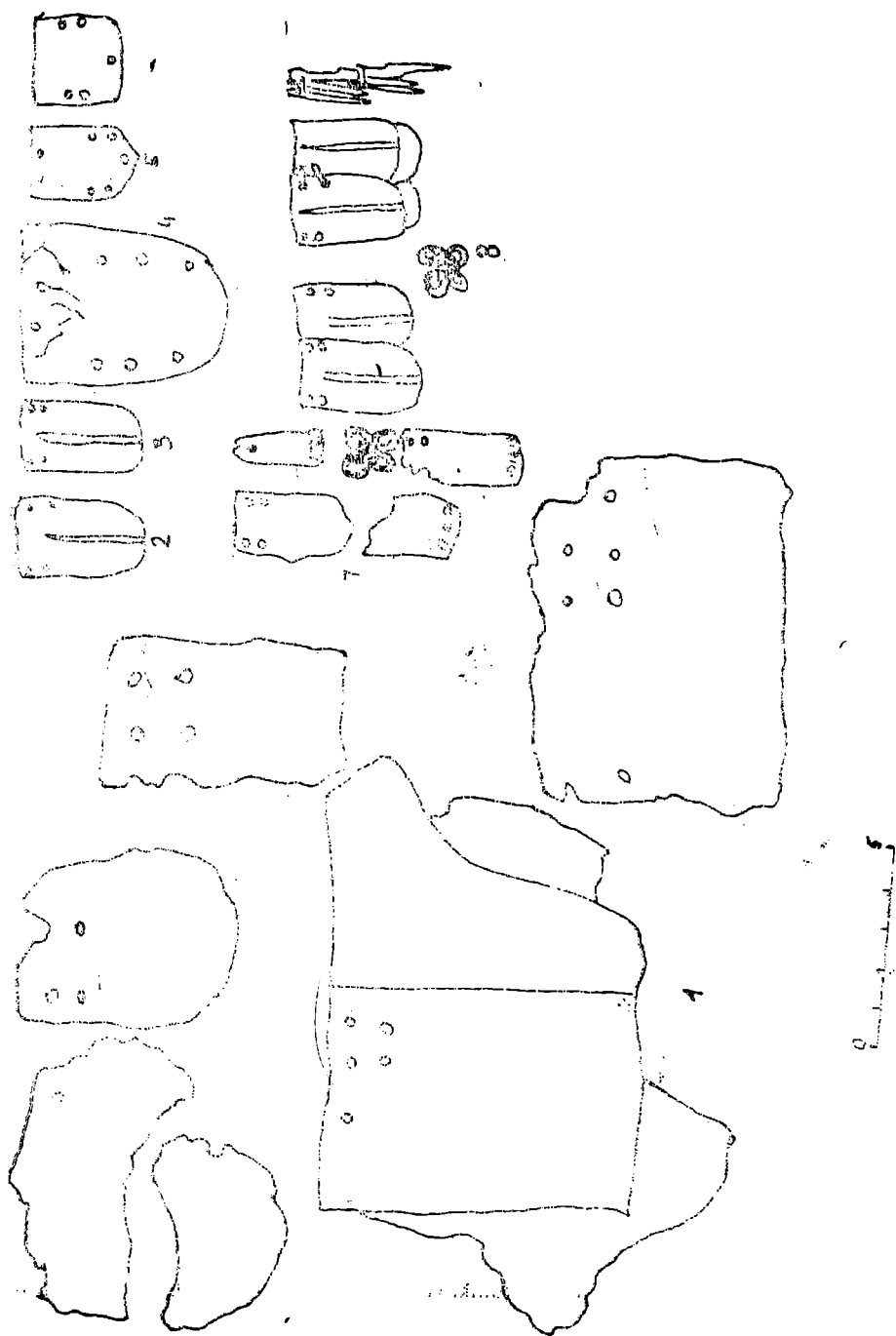

Fig. 1. 1. Kalinovka, tumul 55/14; 2. Voronejskaja, tumul 8; 3. Kostromskaja, tumul 1; 4-6. Kazanskaja, tumul 8, 9; 7. Lisaja Gora, tumul 2; 8. Zubovo, tumul 1.

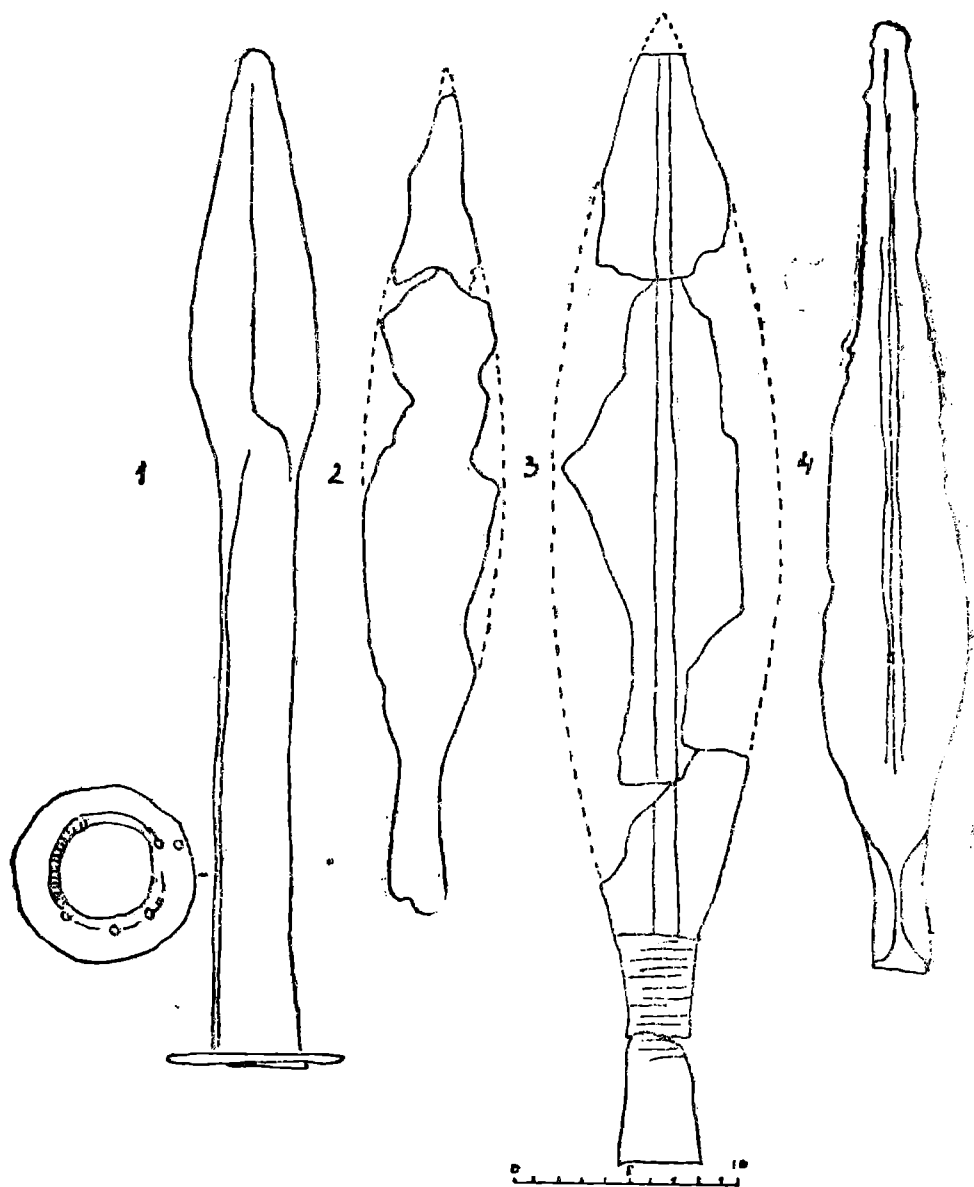

Fig. II. 1. Kazanskaja, tumul 17; 2. Sankovo; 3. Aldi; 4. Kalinovka, tumul 55/14.

tar. Alt mormânt s-a descoperit în tumulul 17, de la Kazanskaja⁹ și conținea un vârf de *contus*, lung de 44 cm (fig. II, 1) și solzi de la armura cataphractarului. Mormântul, jefuit în două rânduri, se datează în secolele I—II d.Ch. Descoperiri de solzi de la armură mai există în tumulul 18, din stațiunea Voronejskaja (fig. I, 2) și în tumulul 1, de la Kostramskaja (fig. I, 3), unde el apare în cantitate foarte mare¹⁰. Descoperiri de solzi de la platoșe s-au găsit și în tumulii 8 și 9, de la Kazanskaja¹¹ (fig. I, 4—6).

Este de precizat că, la hotarul dintre secolele I î.Ch. și I d.Ch., platoșele cu solzi cedează locul celor combinate. Descoperiri de astfel de platoșe s-au făcut în tumulul 2, de la Lisaja Gora (fig. I, 7) și la Zubova (fig. I, 8). În tumulii din aceste două localități, pe lângă solzi și zale, au fost descoperite bucăți de piele, bine păstrate, pe care erau solzi și zale¹². Platoșe combinate mai sunt semnalate în tumulul 41, de la Usti-Labinsk¹³ și în tumulul 51, din stațiunea Tiflisskaja¹⁴.

Tot mormintelor de *cataphractari* le poate fi atribuită descoperirea de la Aldi¹⁵, unde s-a depistat un vârf de *contus*, lung de 50 cm (fig. II, 3). Unul analog s-a descoperit și la Sankova¹⁶ (fig. II, 2), dar cu lungimea de 40 cm. Aceste vârfuri de *contusuri* sunt datate la sfârșitul secolului I î.Ch., fiind de la *contusurile* cataphractarilor.

Un bogat mormânt, probabil, de *cataphractar* a fost descoperit lângă orașul Azov¹⁷, într-un tumul situat la sud-est de oraș, care face parte dintr-o grupă de tumuli. Merită accentuat faptul că mormântul a fost jefuit în două rânduri, dar grație ascunzătorii ingenioase, s-a păstrat un material foarte bogat. Aici a fost găsit un acoperământ, împăturit în patru, confecționat din opt tipuri de plăcuțe. Posibil, ca acest acoperământ să fi fost valtrapul calului. Pe lângă valtrap s-au aflat zăbale, traul calului, care era din aur și argint, un pumnal de paradă, lung de 23 cm și câteva falere mari și mici. Acest mormânt tumular este încadrat în secolul I d.Ch.

Incepând din veacul următor, urmează să fie folosite platoșele cu zale. Aceste platoșe, confecționate numai din zale, se răspândesc foarte mult în secolele II—IV, dar și mai târziu, inclusiv în perioada medievală. O astfel de platoșă, confecționată numai din zale, a fost descoperită în tumulul 15, din stațiunea Tiflisskaja, împreună cu vârfuri de

⁹ M. I. Rostovtzeff, *Skifia i Bospor*, Petrograd, 1925, p. 573—574.

¹⁰ A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela Sarmatov*, Moscova, 1971, p. 60, pl. XXX, 1—2.

¹¹ M. I. Rostovtzeff, *op. cit.*, p. 573—575; vezi și A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 60—61, pl. XXX, 3—5.

¹² A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 60, pl. XXX, 10—11.

¹³ N. V. Anfimov, *Meoto-sarmatskii moghilnik u staniți Usti-Labinskoi*, MIA, 1951, p. 23.

¹⁴ A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 60, pl. XXXX, 8.

¹⁵ V. B. Vinogradov, *Sarmati Severo-Vostocinovo Kavkaza*, Groznii, 1963, p. 57, fig. 22.

¹⁶ N. V. Anfimov, *Moghilniki sarmatskovo vremeni v doline reki Urpa*, KSIIMK, 65, 1956, fig. 89, fig. 27—1.

¹⁷ E. I. Bepalii, *Curgan sarmatskovo vremeni u goroda Azova*, SA, 1, 1992, p. 175—190.

săgeți, cu trei aripioare. Mormântul datează din secolul II d.Ch. Tot platoșe, executate numai din zale, au fost găsite în tumulii 6 și 52, tot de la Tiflisskaja, care se circumscriu secolelor II—III¹⁸.

Este de remarcat, că în primele secole post Christos, în nordul Caucazului, zalele s-au descoperit nu numai în morminte tumulare bogate. Constatarea că ele se întâlnesc și în morminte obișnuite, demonstrează marea lor răspândire în mediul sarmatic. A.M. Hazanov, susține că și unii *cataphractari* din perioada sarmatică târzie aveau astfel de platoșe, dar este îndoielnică folosirea lor, deoarece ele nu rezistau lăncilor (care erau aruncate) și, cu atât mai puțin, contusului, săgeților și loviturilor de spadă. În ce ne privește, credem că aceste platoșe din zale erau folosite de cavaleria ușoară, dar numai de militarii cu rang social mai înalt. Se poate presupune că zalele găsite în morminte simple, aparținneau și unor arcași pedestrași sau a luptătorilor de rând, înarmați cu spade și cu lănci. Sigur este că astfel de morminte nu erau ale *cataphractorilor*. De altminteri, platoșele din zale au fost folosite și în armata romană de către arcași. Mai mult, mormintele în discuție nu sunt de *cataphractari*, ci aparțin categoriei călăreților, despre care se va vorbi în continuare.

În această categorie de morminte, fie tumulare, fie plano, se întâlnesc vârfuri de lănci mai mici, pumnale, vârfuri de săgeți, întăritoare de arc, spade, dar lipsește armura, specifică *cataphractorilor* și vârfurile de *contus*.

Un astfel de tumul a fost descoperit în stațiunea Tiflisskaja¹⁹, în tumulul 15. Aici s-a găsit un vârf de lance scurt, de 18 cm (fig. III, 1), un pumnal și vârfuri de săgeți, cu trei aripioare. Mormântul este datat în secolele I—II.

Tot din această categorie face parte și mormântul tumular CCLIII²⁰, de la Slavjansk²⁰, cu un vârf de lance, de 29,5 cm (fig. III, 2) și un pumnal, de 35 cm. Un vârf de lance scurtă, de 26 cm (fig. III, 3) și o spadă scurtă, cu inel de la capătul de sus, de 57 cm, au fost descoperite la Kalinovak²¹, în tumulul 6/5, împreună cu vârfuri de săgeți, cu trei aripioare.

Alt mormânt de călăreț este cel din regiunea Rostov²². În el a fost depistată o spadă lungă, de 1,09 cm (fig. IV, 1), un pumnal (fig. IV, 2), o întăritoare de arc (fig. V, 3—7) și piese de la harnașamentul calului. Pe lângă cele de mai sus, au fost găsite 11 vârfuri de săgeți (fig. IV, 8), cu trei aripioare, cu peduncul și 4 falere mari și alte 14 mici. Mormântul se datează la sfârșitul secolului II — începutul secolului III.

Din această categorie face parte și mormântul tumular 5, de la Kobeakovo gorodișe²³. Inventar: o spadă lungă, fără inel, la capătul de sus (de 0,82 cm) (fig. V, 1), un pumnal (fig. V, 2), vârfuri de săgeți, cu trei aripioare (fig. V, 5), o pereche de întăritoare de arc, din

¹⁸ A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 61—62.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, p. 61, pl. XXVII, 2.

²⁰ Idem, *op. cit.*, p. 46, pl. XXIV, 8.

²¹ V. D. Șilov, *op. cit.*, p. 342, pl. 50, 19.

²² S. I. Bezuglov, *Pozdnesarmatskoe pogrebenie znatnovo voia u Stepanam nadonie*, SA, 4, 1988, p. 103—111.

²³ V. K. Gugnev, S. I. Bezuglov, *Vsadniceskoe pogrebenie pervih vekov nasei ari iz curganovo necropolea Kobeakovo garodișe na Donu*, SA, 1990, p. 164—174.

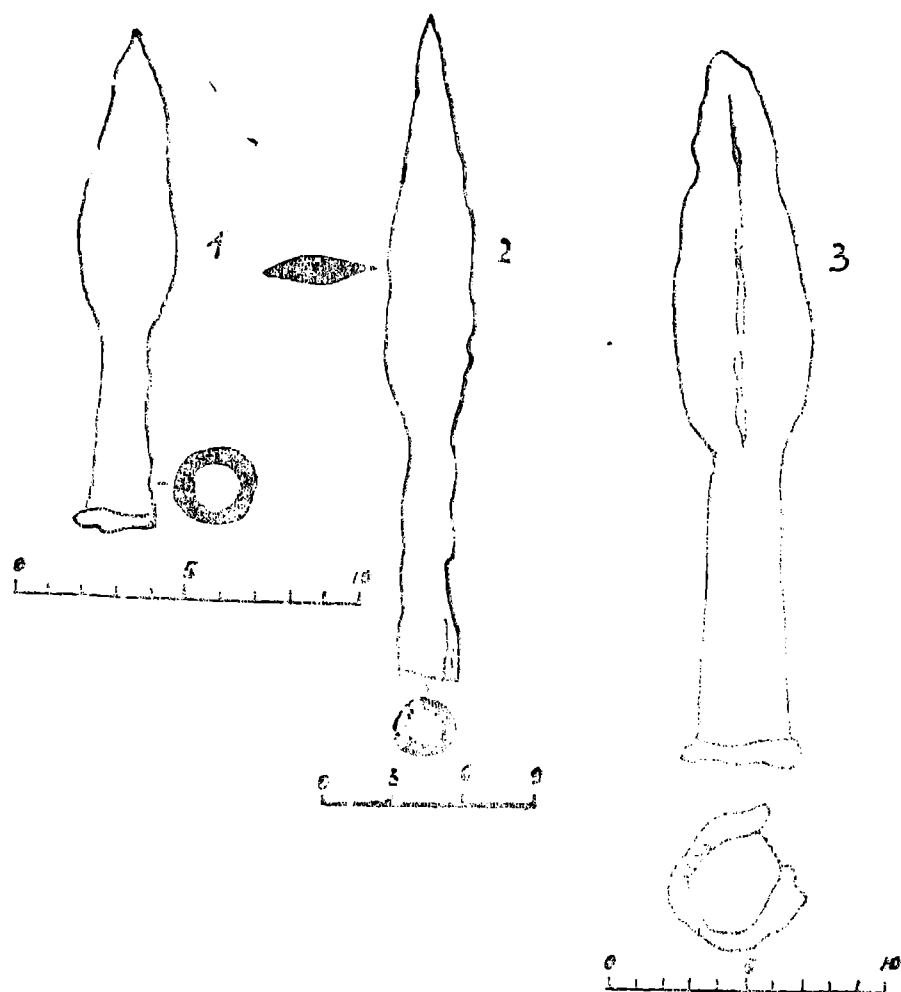

Fig. III. 1. Tiflisskaja, tumul 15; 2. Slavjansk, tumul CCLIII/2; 3. Kalinovka, tumul 65.

os, de la capetele arcului și trei întăritoare de la mânerul arcului (fig. V, 3, 4). Restul inventarului constă din piese de harnașament: cataramă, distribuitor de hături și falere. Mormântul se datează la sfârșitul secolului II — începutul secolului III.

Cum se vede, există o altă categorie de morminte a călăreților din cavaleria ușoară sarmată care, în comparație cu *cataphractarii*, sunt înarmați cu spade lungi, arcuri și lănci scurte, până la 2,5 m.

Alte morminte tumulare atestă o categorie de luptători din armata sarmată. Mai simple, aceste morminte sunt mai sărace în material militar, cu spade scurte sau lungi, vârfuri de săgeți, întăritoare de arc din os. Din ele lipsesc piesele de harnașament, catarama și faleră, aparținând, pare-se, unor luptători de rând. Nu este exclus ca acești pedes-

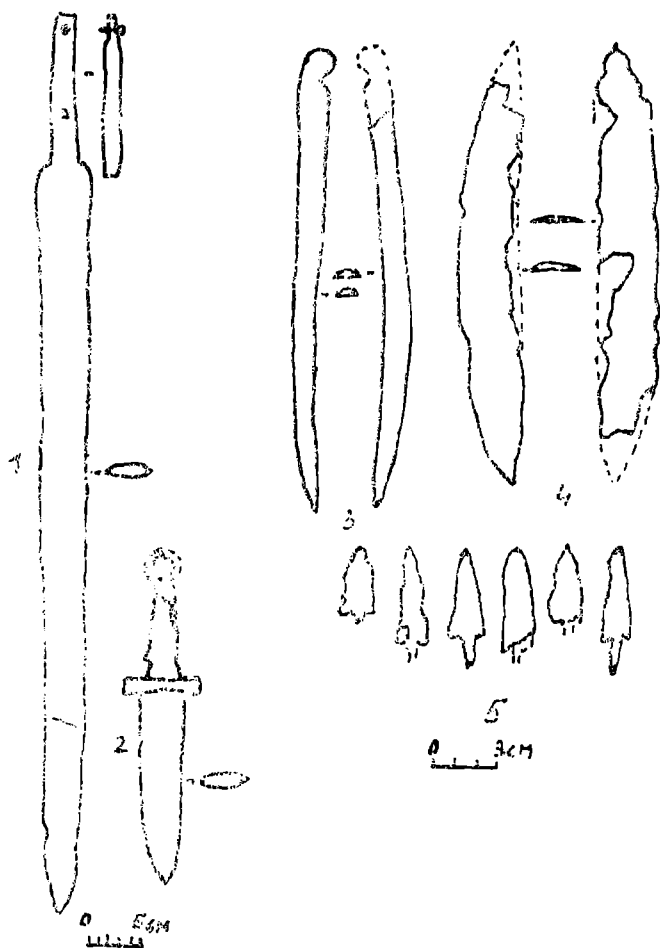

Fig. IV. Rostov, tumul 16, mormântul 8.

trași din armata sarmată să se împartă și ei în două categorii: a). arcași cu arc, spade scurte și pumnale, îmbrăcați în platoșe din piele, probabil, și cu scut; b). luptători cu spadă, pumnal, lănci scurte pentru aruncat și scut. Tot în categoria mormintelor de luptători de rând intră și cele de femei, în care s-au găsit tolbe pline de săgeți și pumnale. Femeile, în majoritate, erau trăgătoare cu arcul, dar nu participau activ la luptele de aproape²⁴. Astfel de morminte sunt relativ destul de multe și se întâlnesc într-o mare parte din zona ocupată de sarmați.

Rezultă astfel că mormintele se împart în trei mari categorii: unele ale cataphractorilor, altele ale luptătorilor din cavaleria ușoară sarmată, celelalte ale luptătorilor de rând sarmați, în mare majoritate arcași și

²⁴ A. M. Hazanov, *Ocerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 70.

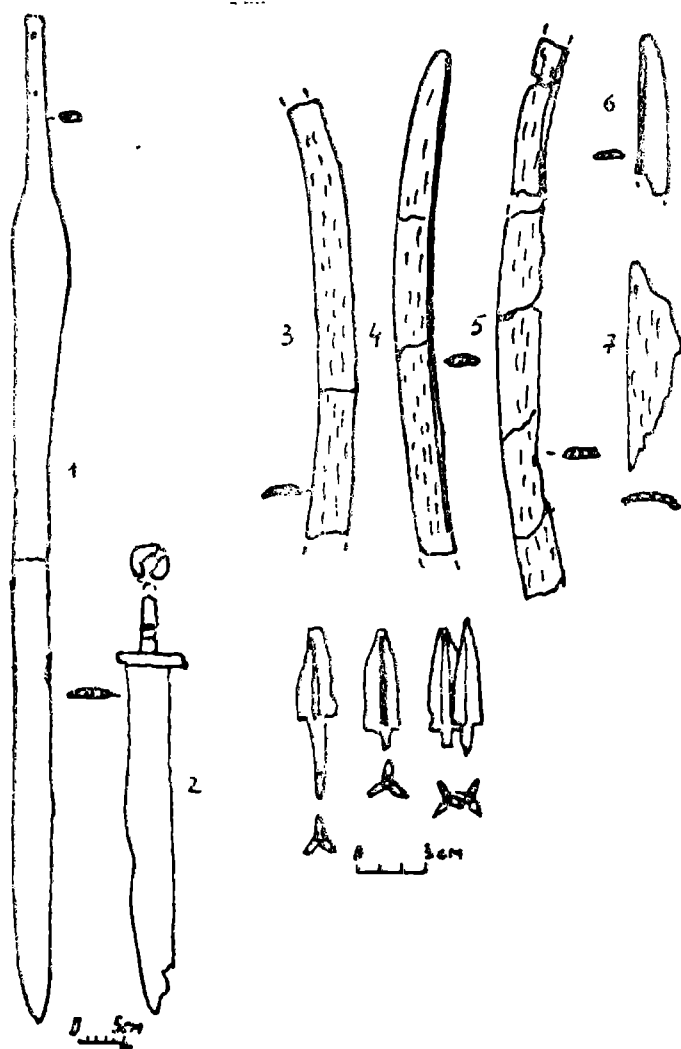

Fig. V. Kobeakovo, tumul 5.

luptători, înarmați cu spade și pumnale, deci, cei care intrau în lupta corp la corp. Cât privește armele folosite de sarmați în secolele I—IV, ele constau din spade și pumnale, de două mari tipuri: cu inel și fără inel la capătul de sus²⁵.

Spadele și pumnalele cu inel la capătul de sus al mânerului sunt prezente la sarmați în toată această perioadă. Cele mai frecvente au dimensiunile de 50—70 cm, ca și *akinakes*-ul scitic. Ele au gardă care

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 5—28.

folosea la apărarea mâinii. Aceste spade și pumnale se răspândesc în perioada Suslov, când triburile sarmatice pătrund în Europa de est, în Caucazul de nord și regatul bosporan.

În Caucazul de nord și zona transcaucaziană, triburile ajung în secolele I î.Ch—I d.Ch. Tot în această perioadă, ele pătrund în Ucraina și în spațiul dintre Prut și Nistru²⁶, ca și pe teritoriul estic al României²⁷. Sarmatii-iazygi ocupă teritoriul din câmpia ungară²⁸. Cert este că acest tip de spade continuă să fie folosite de sarmați până în secolul III d.Ch.

Alt tip de spade și pumnale răspândite la această populație sunt cele fără inel la capătul de sus, ele fiind mult mai mari. Tipul are două categorii: spade lungi, de peste 70 cm și scurte, de 50—70 cm²⁹. Ca și armele precedente, ele sunt răspândite pe un teritoriu destul de mare. În ceea ce privește garda, ea este prezentă doar la câteva exemplare, la majoritatea nepăstrându-se (era din lemn).

Astfel de spade lungi erau folosite de călăreții sarmați pentru lovituri directe asupra trupelor de infanterie ale inamicului și în lupta de aproape cu cavaleria dușmană. Spadele lungi se întâlnesc la sarmați și în perioada timpurie³⁰, apoi dispar o perioadă de câteva secole, ca să reapară în veacul I d.Ch. Totodată spadele și pumnalele fără inel la capătul de sus sunt de câteva tipuri, cu mici deosebiri între ele³¹. Reaparitia spadelor lungi, fără inel la capătul de sus, este legată, în primul rând, de schimbarea tehnicii de luptă.

Despre arcurile folosite de sarmați se știe foarte puțin. Pe Columna lui Traian arcurile sarmatice, după mărimea și forma lor, sunt foarte asemănătoare cu cele scitice³². Ele nu au fost descoperite, fiind din lemn.

Începând cu secolul II d.Ch., sarmatii folosesc arcurile de tip nou, de dimensiuni mai mari și prevăzute cu întăritoare de os, arme care se vor perpetua până la sfârșitul culturii lor³³. Răspândirea noilor tipuri de arcuri a fost rapidă, întrucât folosirea armamentului greu de apărare, făcea ca vechile arcuri să nu mai aibă eficacitate. Un indiciu, în plus, de folosința arcurilor mai masive, cu întăritoare de os, sunt și vârfurile de săgeți, mai mari, de tipul cu trei aripioare³⁴. Faptul că marcea majoritate a luptătorilor sarmați erau arcași este confirmat și de relatarea lui Ovidiu³⁵.

Despre armamentul defensiv al sarmatilor sunt știri la Strabon³⁶. El ne spune că sarmatii roxolani se folosesc de coifuri și platoșe, făcute

²⁶ A. A. Rikman, *Pozdnie sarmati Dnestrovsko-Dunaiskovo mejdurecia*, SE, 1, 1966, p. 74.

²⁷ Gh. Bichir, *Sarmatii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, Pontica, 5, 1972, p. 155—156, pl. XX, 1—2.

²⁸ M. Razducz, *Denkmäler der sarmatenzeit*, Ungarus, II, *ArchHung*, XXV, 1944, p. 52, 79—81, pl. XXV, 5.

²⁹ A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 15.

³⁰ K. F. Smirnov, *Voorujenije savramatov*, MIA, 101, 1961, p. 29.

³¹ A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 15—27.

³² C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896, pl. XIX, XXIV,

XXVIII.

³³ A. M. Hazanov, *Očerki voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 118, tab. 5.

³⁴ Idem, *op. cit.*, p. 37—40.

³⁵ Ovidiu, *Tristele*, V, 7, 15.

³⁶ Strabon, *Geografia*, VII, 3, 17.

din piele de bou netăbăcită și poartă scuturi, împletite din nuiele: *Pausanias*³⁷ menționează cuirase sarmatice din plăci, tăiate din copitele cailor, care sunt așezate în formă solzilor de șarpe. Rezultă că sarmații nu au folosit numai platoșe metalice. Despre armura grea a lor există informații la *Tacitus*³⁸ (atunci când relatează incursiunea roxolanilor în *Moesia*).

Reprezentarea cataphractorilor sarmați pe Columna lui Traian este, probabil, foarte exagerată, fiindcă nici călăreții, nici caii lor nu puteau lupta în astfel de armuri. Tot pe Columnă³⁹, sarmații apar cu coifuri pe cap, dar până acum nu s-a descoperit nici o astfel de apărătoare, deși reprezentări ale coifurilor se cunosc și pe frescele din Bosfor, din secolele I—II d.Ch.

Despre armamentul ofensiv al sarmaților sunt referiri la *Strabon*⁴⁰, *Tacitus*⁴¹ și *Ammianus Marcellinus*⁴². În privința apariției cataphractorilor sarmați, opiniile sunt diferite. După K.F. Smirnov⁴³, ei au apărut la sarmații din zona de lângă Volga, la sfârșitul secolului II î.Ch., iar în lumea sarmată, în general, s-au format în secolele I—II⁴⁴. Aceeași părere o are și V.D. Blavatskii⁴⁵. O altă opinie este a lui V. D. Șilov⁴⁶, care susține apariția cataphractorilor la sarmații din zona Volgăi în secolul I î.Ch. A. M. Hazanov⁴⁷ consideră că apariția cataphractorilor la sarmați are loc în secolele I î.Ch.—I d.Ch.

Cert este că, deja, în secolul I d.Ch., există atestări ale cataphractorilor sarmați în izvoarele antice.

Judecând după descoperirile arheologice, cu material aparținând cataphractorilor, se pare, că autorii clasici au semnalat apariția cataphractorilor doar odată cu relatarea unor fapte ulterioare apariției lor ca atare. Cert este că încă în secolul I d.Ch., o mare parte a triburilor sarmatice aveau trupe de *cataphractarii*. Apariția acestora la sarmați a fost accelerată datorită evoluției evenimentelor și a contactelor cu alte populații și, nu în ultimul rând, a conflictelor militare cu lumea partio-iraniană. Nu este exclusă nici ipoteza preluării și organizării de la parte a trupelor de *cataphractarii* la sarmați, dar ea încă nu a putut fi dovedită.

Apariția acestor trupe de *cataphractarii* s-a datorat apoi, bogatei aristocrații sarmate și a schimbării tacticii de luptă. *Cataphractarii* erau constituiți în unități bine organizate, care acționau încheșat și unitar în luptă, succesul lor fiind deosebit în acest mod. *Cataphractarii* aveau trei particularități esențiale, care îi deosebeau de cavaleria ușoară: platoșă

³⁷ Pausanias, *Descrierea Greciei*, I, 21, 6.

³⁸ Tacitus, *Istorie*, I, 79, 3.

³⁹ C. Cichorius, *op. cit.*, pl. XXIII, XXVIII.

⁴⁰ Strabon, *Geografia*, VII, 3, 7.

⁴¹ Tacitus, *Istorie*, I, 79, 3.

⁴² Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XVII, 13, 7.

⁴³ K. F. Smirnov, *Sarmatskie plemena Severnovo-Prikasnia*, KSIIMK, XXXIV, 1950, p. 110.

⁴⁴ Idem, *Voprosi izucinia sarmatskih plemian i ih culituri u sovetsoi arheologii*, VSSA, 1954, p. 203.

⁴⁵ V. B. Blavatskii, *Ourki voennovo dela u antichih gosudarstvah Severnovo-Pricernomorie*, Moscova, 1954, p. 114.

⁴⁶ V. P. Șilov, *op. cit.*, p. 462.

⁴⁷ A. M. Hazanov, *Ocerk voennovo dela sarmatov*, Moscova, 1971, p. 80.

din solzi ori combinată, ce acoperea capul luptătorului; *contus*-ul lung de 4—4,5 m, pe care îl țineau cu ambele mâini⁴⁸; valtrapul calului din solzi, compus din mai multe părți și care, probabil, avea, uneori, plăcuțe de diferite forme și dimensiuni.

Din cele expuse mai sus, reiese foarte limpede că în această perioadă a secolelor I î.Ch.—IV d.Ch. cavaleria la sarmați se împarte în două categorii: cea grea a cataphractorilor și cea ușoară, fără de a cărei cooperare nu puteau acționa cu succes primii.

După *Tacitus*⁴⁹, sarmații nu erau pricepuți în lupta pedestră, dar, când atacau în escadroane de cavalerie, cu greu le putea rezista o armată, organizată în linie de bătaie. Iar despre cavaleria iazygă, el spune că în ea consta toată puterea lor.

Cert este că această cavalerie ușoară avea o mare importanță la sarmați, jucând un rol principal în luptă. Armamentul în dotare al călăreților ușor înarmați sarmați, era pumnalul, spada lungă sau scurtă și lancea, care avea o lungime de 2,5 m. Vârfurile acestor lănci ajungeau până la 30 cm, fiind folosite la aruncat. Tot cavaleria ușoară folosea și arcul, ca armă ce deschidea lupta. Scopul principal al cavaleriei ușoare sarmate era de a ataca și de a intra în lupta de aproape cu dușmanul. De asemenea, ea era aceea care susținea în acțiune trupele de *cataphractari*.

A treia categorie de luptători din armata sarmată erau pedestrașii, având un rol ajutător. Ca armament de atac, ei foloseau arcul, spada scurtă și pumnalul, iar pentru apărare, scutul, împletit din nuiele. Nu este exclus faptul să fi întrebuințat și lăncile scurte.

Se crează astfel o imagine amplă în ceea ce privește tehnica de luptă a sarmaților, modul de a se mișca în bătălii, felul de cooperare și de susținere între diferitele categorii de trupe pe câmpul ostilităților. Rândurile compacte ale cataphractorilor, sprijinite de cavaleria ușoară și pedestrași (care în mare erau același) a fost destul de eficientă și împotriva falangei bosporane. De la *Arian*⁵⁰ se cunoaște, că, în ofensivă, *cataphractarii* sarmați-alani foloseau atacul în „pană” mod de luptă pe care l-au preluat și alte popoare). Aranjați în „pană”, *cataphractarii* atacau în galop, lovindu-se de rândurile dușmanului, despicându-le în două. Dar *cataphractarii* intrau în luptă numai după ce cavaleria ușoară și pedestrașii începeau atacul cu arcurile. Șarja cataphractorilor era ajutată de cavaleria ușoară, care îi urma, apărând, totodată flancurile trupelor. Aceștia intrau în lupta de apropiere, folosind lăncile scurte, pe care le aruncau în dușman, iar, apoi, continuau acțiunea cu spadele lungi.

O elocventă dovadă că sarmații acționau organizat, având ca forță principală *cataphractarii* și cavaleria ușoară, se găsește în relatările lui *Arian*⁵¹. Fiind legatul *Cappadociei*, el recomandă ca rândurile legiunilor să fie aranjate în adâncime când are loc vreo bătălie cu sarmați-alani.

Cavaleria ușoară nu mai luptă ca în perioada precedentă, adică atacând și retrăgându-se, ci ataca de mai multe ori, cu mișcarea și de a

⁴⁸ După cum indică descoperirile arheologice, se poate vorbi de vârfuri de *contusuri* doar despre cele care au peste 40 cm lungime.

⁴⁹ Tacitus, *Istoria*, I, 79, 2.

⁵⁰ Arian, *Arta Tacticii*, 16, 6.

⁵¹ Idem, *op. cit.*, 11, 1—2.

apăra flancurile oștirii. Cert este că, împotriva romanilor, tactica de retragere era insuficientă. Dar la schimbarea acesteia au dus nu numai conflictele cu Roma, ci și cele cu ale altor popoare barbare. Succesul sarmaților a constat în folosirea tacticii de luptă apropiată cu inamicul. Tacitus⁵² spunea despre sarmați că ei se îndemnau unul pe altul, cu scopul de a nu permite lupta prin săgetare a părții adverse pentru a o evita, trebuiau să atace fulgerător trecând cât mai repede la lupta de aproape. Astfel, au procedat sarmații, în anul 35 d.Ch., când au fost aliații iberilor și albanilor contra parților⁵³. Faptul că ei evitau, la început, lupta prin săgetare se datorează arcurilor, care erau mai fragile, comparativ cu cel ale parților. Abia din secolul II d.Ch. sarmații folosesc arcurile masive, cu întăritoare de os.

În concluzie se poate afirma, că sarmații luptau eficient numai atunci când erau folosiți *cataphractarii* și cavaleria ușoară, ambele unități susținute de pedestrași. Tocmai această plurifuncționalitate a armatei sarmatice are o mare importanță în strategia apărării Daciei romane.

VITALIE BÂRCĂ

CONSIDERATIONS CONCERNING THE WEAPONS, TROOPS TYPE AND TACTICS OF THE SARMATHIANS

(Abstract)

In this article, we try to deduce by ancient literary sources and archeological finds of weapons which were the troop's types and tactics of the Sarmathians during Ist B.C. — IVth A.D.

We used archeological finds which had discovered near Volga River, Caucaz, Mountains, North-Pontic zone and Ukraine.

The tombs were classify in accordance with type of the weapons which was find in these. There are three categories of the tombs: first contains the weapons which belong the *cataphractarians*; second, tombs with weapons of the light-armoured cavalry and third, tombs with weapons of the infantry.

In the sometime, we discuss about the appearance period of the *cataphractarians* in the Sarmathian's troops. We explain their organization fighter style and which are the main features which distinguish these troops from the light-armoured cavalry. So, we can say now that Sarmathian's cavalry is divided two kind of troops: heavy-armoured cavalry (*cataphractarians*) and light-armoured cavalry. The light-armoured cavalry is the most importance force in the Sarmathian's army. These riders fought with long swords, spear (2,5 m length) and bows. In the first phase of the battle; they must supported the *cataphractarian's* charge then they continued the battle and followed the enemy in retreatment.

Another part of the Sarmathian's army is the infantry. This force had an auxiliary rol in the battle. Their weapons were the short swords, the bow and the shield.

In this moment we have an ample image concerning the fighter style, the tactics on the battle field of the Sarmathian's. Also we know how cooperated those three kind of tropps in the battle.

⁵² Tacitus, *Anale*, VI, 35.

⁵³ Idem, *op. cit.*, VI, 33, 35.

Concerning the tactics, we refer to the rise of this thing. A proof for this is the appearance of the bow more solid than others. This new bow had bone ear lather. Sarmathians began to use this bow from IInd century A.D.

In conclusion, we can speak about the specific of the Sarmathian's army which has a cavalry (heavy and light armoured) as a main force in battle and infantry which has a secondary role. This fact is very important for the Roman strategy in province Dacia.

List of illustrations

Fig. I. 1. Kalinovka, tumulus 55/14; 2. Voronejskaja, tumulus 18; 3. Kostromskaja, tumulus 1; 4—6. Kazanskaja, tumulus 8, 9; 7. Lisaja Gora, tumulus 2; 8. Zubovo, tumulus 1.

Fig. II. 1. Kazanskaja, tumulus 17; 2. Sankovo; 3. Aldi; 4. Kalinovka, tumulus 55/14.

Fig. III. 1. Tiflisskaja, tumulus 15; 2. Slavjansk, tumulus CCLIII/2; 3. Kalinovka, tumulus 6/5.

Fig. V. Kobeakovo, tumulus 5.

Fig. IV. Rostov, tumulus 16, tomb 8.

MISIUNILE BENEFICIARILOR CONSULARI PE LIMES-UL DE NORD AL DACIEI ÎN SECOLUL AL III-LEA

Pentru epoca provinciei Dacia izvoarele literare nu ne oferă nici o informație precisă pentru *limes*-ul nordic privind neamurile barbare din afara Daciei romane. Din păcate, nici descoperirile arheologice din această zonă n-au identificat prezența unor populații barbare aflate în apropierea graniței provinciei.

Singurele date ce au fost considerate că dovedesc existența unui neam al dacilor liberi, situat la nord de Dacia romană, ne sunt oferite de mai multe inscripții descoperite în castrul roman de la Cășei¹. Este vorba despre câteva inscripții votive ridicate toate de către beneficiarii consulari². Misiunea acestora pe granița de nord a provinciei este redată în inscripții prin formula *agens Samo cum reg(ione) ans sub seg(nis)*, *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) ans* sau *agens sub sig(nis) reg(ione) ans*³. Toate aceste inscripții se datează pe vremea lui Gordian III⁴.

Ideea că prescurtarea *ans* ar proveni de la un neam dacic aparține lui A. von Domaszewski⁵. Dezvoltând această presupunere, V. Pârvan⁶ a completat literele *ans* (rămase fără înțelegere în *CIL*) prin *Ans(amen-sium)*, care alăturat lui *reg(io)* ar fi fost numele unui neam dacic de peste Someș. În ipoteza lui V. Pârvan, sensul ar fi fost, deci, de „regiunea ansamilor” situată „dincolo de *vicus* Samum, spre dacia liberi”. Propunerea lui V. Pârvan a fost acceptată de-a lungul vremii de mulți istorici și epigrafiști români și străini⁷. Seducătoarea ipoteză nu se baza însă pe nici un indiciu documentar demn de luat în considerare. Pe lângă faptul că un asemenea neam dacic nu este menționat în lista lui Ptolemeu, printre populațiile dacice enumerate de el, nu există nici măcar una care să-și fi luat numele de la vreunul dintre râurile Daciei al căror nume antic îl cunoaștem.

Pentru a putea să găsim o altă explicație decât cea oferită de V. Pârvan, trebuie să ținem cont și de existența unui al doilea grup de inscripții, de aceeași factură, ridicate tot de către beneficiarii consulari

¹ I. I. Russu, *ActMuz*, II, 1956, p. 118—131; C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1970, p. 396—402, cu toate inscripțiile privind beneficiarii din *Samum*.

² Cel mai recent studiu despre beneficiarii consulari în Dacia, R. Ardevan, *EphemNap.*, I, 1991, p. 163—171.

³ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 396 (nr. 1); p. 397 (nr. 2 și 6).

⁴ *Ibidem*.

⁵ *CIL*, III, 7633 („*gentis Dacicae ut videtur*”).

⁶ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1982, p. 160.

⁷ I. I. Rusu, *op. cit.*, p. 122, enumeră pe P. P. Panaitescu, C. Patsch, C. Daicoviciu; ideea e acceptată, deși cu unele nuanțări, și de M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 114; OTS, p. 261—262; o acceptă, cu rezerve, D. Protase, *Autohtonii în Dacia I*, București, 1980, p. 40.

și găsite tot în castrul de la Cășei⁸. În aceste inscripții nu este menționată *reg ans*, misiunea beneficiarilor fiind cea de *agens in munere stationis* sau *agens curam stationis*. Ei se aflau, deci, în slujba sau la comanda unei *statio*. Toate inscripțiile ce conțin această formulă se datează mai timpuriu, în vremea lui Severus Alexander⁹. În afară de lectura *Ans(a-menses)*, propusă de Pârvan, cele două grupe de inscripții în discuție au constituit baza unor construcții istorice mai largi. Astfel, C. Daicoviciu¹⁰ arăta că această *statio* era un post permanent la nord de castrul de la Cășei, în *barbaricum* (sau în apropierea sa), tocmai în teritoriul locuit de tribul dacic al Ansamensilor unde se va fi aflat și satul lor *vicus Ansamenses*. În *statio*, spunea C. Daicoviciu, beneficiarul comanda un pichet de soldați, ce se schimbau periodic. Comparând formulările diferite din inscripțiile date pe timpul lui Severus Alexander față de a celor din vremea lui Gordian III, el arăta că trebuie să existe o diferență de fond între ele¹¹. Continuându-și demonstrația, savantul clujean conchidea că *statio Samensis*, așezată în regiunea Ansamensilor, care mai mult depindea de provincie decât făcea parte din ea (era deci supravegheată), forma preambulul anexării acestei regiuni la provincie împreună cu centrul ei *Samum*. Anexarea se va fi produs în vremea lui Gordian III. Fiind pus sub administrația militară, ținutul a fost organizat într-o *regio* confinară, care, neapartinând nici unei *civitas* din Dacia, a fost botezată după numele tribului localnic. În această situație *statio* și-ar fi pierdut rostul și, deci, a dispărut din mențiunile epigrafice, dar în fruntea administrației militare a teritoriului au rămas în continuare beneficiarii consulari. Ei erau, după C. Daicoviciu, niște quasimagistrați cu atribuții polițienești și jurisdicționale limitate¹².

Am redat pe larg soluția propusă de C. Daicoviciu pentru că la prima vedere ea pare satisfăcătoare, dând explicații tuturor problemelor ce se ridicau. Noi considerăm însă că astăzi această rezolvare nu mai este viabilă. Lăsând deoparte unele contradicții cuprinse în demonstrația lui C. Daicoviciu, întregul său raționament pornește de la acceptarea lecturii și sensului *Ans(amenses)*. Cum nimic nu le justifică, vom încerca să găsim o altă explicație.

Din inscripții rezultă că *ans* trebuie să reprezinte un determinativ pentru *regio*. Din acest punct de vedere ar putea fi într-adevăr și numele unei populații, deși pe teritoriul roman populația indigenă sau colonizată din afara Imperiului, al cărei nume apare alăturat unei unități administrativ-teritoriale, știm că era organizată în *civitates*, *vici*, *castella*; *burgi*, beneficiind de autonomie și de organizarea internă proprie¹³. Atestări epigrafice pe teritoriul Daciei romane ale unui *k(astellum)* al cărui nume, *Ansis*, este foarte asemănător cu prescurtarea *ans* sunt cu-

⁸ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 397 (nr. 3, 4, 5, 7).

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Idem*, *op. cit.*, p. 399.

¹¹ *Idem*, *op. cit.*, p. 391.

¹² *Idem*, *op. cit.*, p. 399—400.

¹³ A. Avram, *SCIIVA*, 35, 1984, 2, p. 158—169, cu privire specială la Dobrogea, dar și cu bibliografie și referiri mai largi.

noscute în zona minieră de la Alburnus Maior¹⁴. Distanța între zona auriferă și castrul de la Cășei este prea mare pentru a putea accepta existența vreunei legături între această așezare și grupul de litere *ans* din inscripțiile de la Cășei¹⁵.

Dacă nu este vorba despre numele unei populații atunci *ans* ar putea fi un explicativ pentru *regio*, fie cu sens administrativ-juridic, fie pur și simplu geografic. Luând în considerare prima posibilitate, prescurtarea *ans* ar putea proveni de la un impozit atestat epigrafic, *ansarium*. Trei inscripții¹⁶, aproape identice, au fost găsite în fața porților Romei, două pe marginea viei *Salaria* și a treia pe cea a viei *Flaminia*. Ele se datează pe vremea lui Marcus Aurelius și Commodus. Numele lui Commodus a fost martelat și înlocuit cu cel al lui Severus Alexander. În aceste inscripții este atestat *vectigal foricularii et ansarii promercalium*. O altă inscripție¹⁷, găsită pe malul Tibrului, la poalele Aventinului, deci, la intrarea dinspre vest în Roma, spune: *quicquid invehitur ansarium non debet*. Pe această bază, R. Cagnat¹⁸, de acord cu interpretarea lui Th. Mommsen, arată că este vorba despre o taxă și că bornele indicau limitele în interiorul cărora mărfurile, aduse spre vânzare, puteau circula fără a mai fi supuse taxei percepută la intrare. Deci, *ansarium* era o taxă de intrare, analog cu *portorium*, la care erau supuse doar mărfurile destinate vânzării (*promercales*). O mai bună înțelegere a problemei a fost adusă de R.E.A. Palmer¹⁹, care consideră că numele *ansarium*²⁰ vine de la mânerile (*ansae*) recipientelor, mai ales, amfore, în care se transporta vin și ulei. Mărfurile aflate în ele erau taxate prin numărarea mânerelor. *Ansarium* ar fi fost, deci, o taxă pe bucată, indiferent de conținutul sau volumul recipientului și se încasa ușor prin numărarea containerelor în vehiculul ce le transporta. În cazul Romei, această taxă era plătită de către cei care transportau mărfurile aduse din depozite, aflate în afara hotarelor orașului, în interiorul său, unde treceau în mâna vânzătorilor cu amănuntul²¹. Dacă am utiliza această analogie ar însemna că am avea atestată pe *limes*-ul nordic al Daciei o *reg(io) ans(aria)*, ce ar trebui însă să se refere, mai degrabă, la comerțul cu neamurile barbare. Într-o astfel de eventualitate, *regio* ar trebui să fie o zonă în interiorul căreia, mărfurile ce se comercializează între romani și barbari, să fie supuse taxei *ansarium*. O astfel de posibilitate este însă destul de greu de acceptat, între Roma și *limes*-ul nordic al Daciei deosebiri fiind considerabile.

¹⁴ V. Wollmann, *AIIA*, XXVII, 1985—1986, nr. 10, 11, 18, 23, p. 293—294.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 292—293.

¹⁶ *CIL*, VI, 1016 a, b, c.

¹⁷ R. Cagnat, *Etude historique sur les impôts indirectes chez les Romains jusqu'àux invasion des Barbares d'après les documents littéraires et épigraphiques*, Paris, 1882, p. 150.

¹⁸ Idem, *op. cit.*, p. 151.

¹⁹ R.E.A., Palmer, *Memoirs of the American Academy in Rome*, XXXVI, 1980, p. 217—233.

²⁰ A. Forcellini, *Lexicon Totius Latinitatis*, I, s. v. *ansarius*, p. 291, derivă și el acest adjectiv de la *ansa*, vorbind despre *pecunia ansaria*, care ar fi fost un impozit (*vectigal*), plătit de negustori de pe navele ancorate în porturi, deci, un drept de ancoraj.

²¹ R.E.A., Palmer, *op. cit.*, p. 226.

Prin urmare, sensul explicativ al grupului de litere *ans* pentru *regio*, ar putea fi, mai degrabă, unul pur geografic. În acest sens, *ans* ar trebui să reprezinte o precizare, care să localizeze pe teren unde se afla acea *regio*. Pentru o astfel de situație avem o bună analogie în Britannia. Acolo este atestată, atât în *Tabula Peutingeriana*, cât și în *Itinerarium Antonini*, localitatea *Ad Ansam*²².

În legătură cu înțelesul acestui nume, compus din *Ad* plus un substantiv, a fost emisă mai demult părerea că ar fi numele unui râu sau estuar²³. Cel mai recent comentariu al istoricilor britanici²⁴, deși nu localizează precis așezarea, arată că, pe baza distanței precizată în *Itinerarium Antonini*, ea s-ar fi putut afla la Higham (Suffolk), acolo unde drumul roman ce venea de la Colchester trecea râul Stour și unde urmele de locuire romană sunt mai consistente. Numele *Ad Ansam* este considerat că derivă de la *ansa*. Cum în această zonă râul Stour face un cot, sensul lui *Ad Ansam* a fost apreciat drept „la cotul râului”²⁵. Chiar dacă localizarea așezării este încă ipotetică, prezența sa pe râul Stour este destul de sigură. Aceeași poziție, în apropierea malului râului *Samus*, o avea cu siguranță și *regio ans*. Pe această bază, considerăm că cea mai plauzibilă întregire și cel mai logic sens pentru formula din inscripțiile de la Căseii este *reg(io) ans(ae)*, cu înțelesul de „zona cotului râului”, întrucât, astăzi, Someșul face un cot pronunțat în apropierea castrului, spre Dej (fig. 1) sau cu un înțeles mai general, poate „zona de pe malul râului”. În această ipoteză, prin *regio* s-ar înțelege, deci, o zonă din provincie, în cazul nostru, de la marginea ei, mai întinsă sau mai restrânsă ca suprafață²⁶. Noi considerăm, deci, că această *regio* era un teritoriu al provinciei și înainte de a fi atestat epigrafic, aparținând, probabil, uneia dintre *civitates*, și apariția sa în inscripții are doar rostul de a preciza, la un moment dat, zona în care beneficiarul avea de îndeplinit misiunile încredințate de către consular. *Regio* nu era,

²² A.L.F., Rivet, C. Smith, *The Place Names of Roman Britain*, London, 1979, p. 150, 168.

²³ Hübner, *RE*, I/2, col. 2395, s.v. *Ad Ansam*.

²⁴ A.L.F. Rivet, C. Smith, *op. cit.*, p. 169, 241.

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 241, similar cu *Ansa Paulini*, azi Anse (lângă Lyon, Rhône).

²⁶ Pentru acest sens, vezi A. Forcellini, *op. cit.*, V, p. 142, s.v. *regio* („*regio dicitur quicumque terrae tractus seu pars, sive parva, sive magna; item quicumque locus*”); V. Wollmann, *op. cit.*, p. 292, avansează ipoteza că în inscripțiile de la Căseii ar putea fi vorba nu despre o *reg(io)* ci de *reg(ionariis)*, făcând aluzie la această „instituție” militară, atestată în Moesia Inferior. Ceea ce se opune însă existenței unui *beneficiarius cum reg(ionariis)* este faptul că în inscripțiile din alte provincii *regionarii* sunt, mai ales, centurioni, ce nu se puteau afla sub comanda unui beneficiar. Mai mult, ei aveau tot misiuni speciale, ca și beneficiarii în regiunile unde sunt atestați (vezi aceste exemple la N. B. Rankov, *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981* (A. Poulter ed.), 2, Nottingham, 1983, p. 55—58). Cea mai recentă abordare a acestor *regionarii* din Moesia Inferior, la M. Speidel, *ZPE*, 57, 1984, 185—188, unde în toate inscripțiile cu lectură sigură avem de-a face cu centurioni.

deci, o formă specifică de organizare a zonelor de frontieră. Această *regio* se afla aşadar, mai degrabă, sub jurisdicţie civilă decât militară²⁷.

Referitor la sediul beneficiarilor atestaţi în inscripţiile de la Căşei, pentru epoca lui Severus Alexander este pomenită o *statio*, ultima oară într-o inscripţie din 230 d.Ch.²⁸, pentru ca, în anul 239 d.Ch.²⁹, ei să fie atestaţi la *Samum*, cu misiunea extinsă într-o *regio*. Ni se pare greu de crezut că este vorba despre aceeaşi aşezare, căreia să i se fi omis numele în inscripţiile din vremea lui Severus Alexander, iar în cele de pe vremea lui Gordian III, la interval de 9 ani, să-i apară numele dar să nu i se mai specifice statutul administrativ. De altfel, pentru *Samum* nici nu era nevoie de acest lucru, el fiind un cunoscut şi important *vicus* militar de pe frontieră. Dar el avea cu siguranţă numele şi nu era doar o *statio* nici pe vremea lui Severus Alexander. Aşadar, este mult mai probabil ca *statio* şi *Samum* să fie două puncte diferite, dar apropiate unul de celălalt, întrucât toate inscripţiile, indiferent de dată, au fost găsite în castrul de la Căşei sau în imediata sa apropiere. Locul precis de descoperire este cunoscut doar pentru o singură inscripţie, găsită în 1937, în săpăturile lui Em. Panaitescu, pe berma zidului de incintă³⁰. Este un text votiv, dedicat zeiţei Nemesis şi datat în 224 d.Ch., atestându-l pe beneficiarul *Seantius Lucius* într-o *statio*. Cu toate acestea, nu rezultă automat că acea *statio* se afla la Căşei, ea putând fi şi undeva în zonă, fiind normal ca acţiunile votive ale beneficiarilor să se fi petrecut în *vicus Samum*, cea mai importantă aşezare din regiune, unde trebuie să fi existat temple. Se ridică întrebarea unde ar putea fi atunci localizată acea *statio*? După opinia noastră, o *statio* s-ar fi putut afla în apropierea Dejului, la circa 6 km de castrul de la Căşei, unde a fost identificat podul roman peste care drumul, ce venea de la *Napoca*, trecea pe malul drept al Someşului, mergând spre Căşei (fig. 1)³¹. Această poziţie este tipică pentru amplasarea unei *statio*, ce putea avea chiar caracter vamal³². Situarea ei pe *limes* a putut face necesară prezenţa

²⁷ M. Macrea, *loc. cit.*, citând un text din agrimensori, consideră că în Dacia prin *regiones* trebuie să înţelegem teritorii aflate sub jurisdicţie şi control militar. Noi considerăm că în această *regio* autoritatea nu aparţinea neapărat beneficiarilor, aceştia având o misiune specială în acest teritoriu, ci putea fi civilă, fiind inclusă chiar într-un teritoriu urban, cum era cel al Napoei. Acesta ar putea fi unul din motivele pentru care *M. Valerius Valentinus, beneficiarius consularis* la *Samum* şi în *reg. ans* (CIL, III, 827 = 7633) era în acelaşi timp şi *aedilis coloniae Napocae*, fără a fi obligaţi astfel să contrazicem textul inscripţiei şi să-l considerăm un *evocatus* (aşa cum aprecia C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 400, nota 59 şi, mai recent, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 171).

²⁸ I. I. Russu, *op. cit.*, nr. 4.

²⁹ CIL, III, 827 = 7633; I. I. Russu, *op. cit.*, nr. 2.

³⁰ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 125—126, nr. 3.

³¹ D. Ursuţ, D. Isac, *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire Romain. Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse*, Deva 1991, Cluj-Napoca, 1993, p. 189—192, cu bibliografia veche şi un plan de situaţie, cuprinzând podul, drumul şi castrul de la Căşei.

³² C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 399, nota 56, considera, că în inscripţiile ce atestă o *statio*, nu poate fi vorba despre o *statio* vamală pentru că nu există nici un indiciu şi nici o condiţie pentru aşa ceva, citându-l pe I. I. Russu, ce avea aceeaşi părere. Câtă vreme cei doi învăţaţi localizau acea *statio* în altă parte, undeva la nord de castrul de la Căşei, aveau dreptate. Dacă ea se afla însă la podul roman peste Someş, există un indiciu important şi o condiţie favorabilă pentru existenţa unei *statio* vamală.

unui trimis al consularului. Noi considerăm, deci, că undeva, între podul roman de la Dej și castrul de la Cășei, ar trebui localizată acea *regio ansae*. Oricum, delimitarea ei precisă este greu de făcut. Cercetând sectorul de *limes* între Cășei și Ileanda, Șt. Ferenczi³³ a identificat o serie de turnuri de supraveghere și semnalizare pe malul drept al Someșului unit. Ele trec pe malul stâng al Someșului, în zona Ileanda. În plan, turnurile sunt dispuse în forma unui semicerc neregulat, sprijinindu-se pe valea Someșului. Distanța dintre ele și albia râului este între 1—6 km, măsurată în linie dreaptă³⁴. Lipsesc, deocamdată, elementele de datare pentru acest sistem defensiv. Așadar, *regio ansae* pare a avea cam această lățime.

Misiunile beneficiarilor de pe Someș par să fi rămas aceleași și pe vremea lui Gordian III, doar sfera lor s-a extins de la o *statio* la o zonă mai întinsă, cu centrul în *vicus Samum*. Acesta va fi fost și motivul mutării sediului lor la *Samum*. Cu această ocazie, se face în inscripții prima oară precizarea *sub signis*, ce pare a se referi la simbolul autorității beneficiarului consular, lancea³⁵, care îl deosebea de un militar obișnuit, atât în ochii provincialilor, cât și al barbarilor. El era omul de încredere și de legătură al guvernatorului însuși. Lancea, pe care o purta, îi marca independența față de unitățile militare din zona unde își exercita misiunea și era semnul că el răspundea doar față de guvernator și nu față de alți comandanți militari din apropiere sau față de autoritățile civile³⁶. Acest lucru era necesar cu atât mai mult, cu cât el rezida în această vreme la *Samum* în *vicus*-ul aferent castrului de la Cășei³⁷. Chiar dacă *regio ansae* se afla sub jurisdicție civilă și nu militară, oricum, ea era situată pe un sector al *limes*-ului unde responsabilitatea și comanda trebuie să fi aparținut tribunului cohorței de la Cășei. Pentru a putea stabili care au putut fi misiunile beneficiarilor pe Someș trebuie să avem în vedere, așa cum arătam, că apariția acelei

³³ I. Ferenczi, *ActaMP*, XIV—XV, 1991, p. 127—151.

³⁴ Idem, *op. cit.*, p. 147.

³⁵ Este opinia, noi considerăm justă, exprimată de autorii celui mai recent *Corpus* al inscripțiilor ridicate de beneficiari în Imperiu, E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf, *Der römischen Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart, 1990, nr. 530, 531.

³⁶ N. B. Rankov, *op. cit.*, p. 47—48, într-un articol despre administrarea zonei miniere Montane din Moesia, unde sunt atestați beneficiari consulari, arată că ei erau membri ai statului major al guvernatorului provinciei, statut indicat de lancea pe care o purtau. Ea simboliza faptul că beneficiarul era independent față de unitățile militare din apropiere și nu era subordonat vreunui comandant local.

³⁷ C. S. Sommer, *Kastellvicus und Kastell. Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Rätien*, *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, Stuttgart, 13, 1988, p. 622—627, studiind aprofundat *vici* militari din Germania Superior și Raetia, arată că ei nu erau situați în teritoriul militar, având o administrație proprie (ceea ce înseamnă oricum civilă). În Dacia nu avem încă nici un *vicus* militar, cercetat arheologic. Singurele săpături, mai extinse, s-au făcut în *vicus*-ul militar de la Tibiscum. Autoarea cercetărilor este însă de părere că el se afla sub administrație militară, fără a aduce însă argumente palpabile (cf. D. Benea, *SCIVA*, 44, 1993, 3, p. 282—289).

regio ansae s-a produs cândva între 230 și 239 d.Ch. Singurul eveniment militar de amploare ce ne este cunoscut în acest interval și care ar fi putut provoca eventualele schimbări în zona *limes*-ului este războiul purtat de Maximinus Thrax, care în 237 d.Ch., și-a luat titlul de Dacicus Maximus³⁸. Din păcate, nu știm prea multe amănunte despre acest război și localizarea topografică a operațiunilor militare este incertă. Cu toate acestea, nu este exclus ca efectele sale să fi putut afecta și granița nordică a Daciei și să fi fost nevoie de măsuri suplimentare de siguranță. Misiunea beneficiarilor în zona *Samum* a fost, inițial, interpretată drept o comandă a unei miliții formate din localnici (*manus tumultuaria*), chemată sub arme în localitatea *Samum*³⁹. Explicația a fost, pe bună dreptate, respinsă încă de Constantin Daicoviciu⁴⁰. I. I. Russu considera că beneficiarii comandau un post de poliție rurală, cu un detașament, pentru supravegherea drumurilor militare și a serviciului poștal, ținând, de asemenea, în frâu populația autohtonă și pe *latrones*⁴¹. Toate aceste atribuții posibile erau însă obișnuite, de rutină și nu presupun o implicare directă a guvernatorului provinciei. În schimb, acesta putea fi interesat de supravegherea mișcărilor și intențiilor triburilor barbare din apropierea *limes*-ului. Tratatările și răspunsurile la pretențiile barbarilor trebuiau aduse rapid și direct la cunoștință guvernatorului printr-un om de încredere al său. Beneficiarii, ca reprezentanții săi direcți, putea chiar participa la adunările decizionale ale barbarilor⁴², ce se aflau în relații de „alianță” cu Imperiul ori puteau sprijini pe șefii proromani. Pe de altă parte, datorită prezenței beneficiarilor într-o *statio*, ce presupunem că putea fi vamală, ar fi posibil ca misiunea lor să fi fost legată și de supravegherea schimburilor comerciale cu barbarii. În această ultimă ipoteză, acea *statio*, presupusă la podul peste Someș și mai târziu o zonă mai largă din apropiere, inclusiv *Samum*, vor fi fost autorizate de către guvernatorul Daciei pentru efectuarea comerțului cu barbarii⁴³. Nu este exclus chiar ca uneori anumite

³⁸ N. Gostar, *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques. Eirene, Cluj, 1972*, București, 1975, p. 643—645.

³⁹ Ea aparține lui A. von Domaszewski, CIL, III, 7633.

⁴⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 397.

⁴¹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 125; N. B. Rankov, *loc. cit.*, deși acceptă că beneficiarii ar putea avea și aceste atribuții, critică „etichetele” puse arbitrar de istoricii moderni pentru misiunile beneficiarilor, considerând esențial, pentru a le putea stabili corect, să ne punem întrebarea de ce guvernatorul avea nevoie de un om de încredere și de legătură într-un anumit punct. Pentru beneficiarii de la *Samum*, N. B. Rankov este de părere că prezența lor ar trebui legată de apărarea salinelor de la Ocna Dejului (p. 52).

⁴² A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1973, p. 191—192, cu exemple din teritoriile quazilor și marcomanilor de *praepositi gentes*, cum sunt numiți de Tacitus.

⁴³ I. Fitz, *The Archaeology of Roman Pannonia* (A. Langyel, G.T.B. Radan ed.), Budapest, 1980, p. 332, arată că în Pannonia, comerțul cu barbarii pe *limes* și piețele aprobate oficial, erau controlate de către beneficiarii consulari.

mărfuri să fi fost prohibite schimbului cu barbarii⁴⁴. Aceeași misiune a fost atribuită și benficiarilor consulari atestați la *Porolissum*⁴⁵. Din aceste motive, deci, guvernatorul ar fi avut nevoie de un om de încredere și la *Samum*, care putea impune respectarea hotărârilor sale și îl putea, în același timp, informa operativ și corect asupra problemelor din zonă. Dacă într-adevăr beneficiarii de pe granița nordică vor fi îndeplinit asemenea misiuni, înseamnă că în epoca Severus-Alexander-Gordian III, undeva nu prea de parte, la nord de Someș, existau triburi barbare ce puteau periclita nu doar comunicațiile pe drumul de la nordul râului, ci însăși provincia Dacia Porolissensis și capitala ei *Napoca*. Noi credem însă că nu era vorba despre un ipotetic și iluzoriu neam dacic *Ansamenses*. Deși, deocamdată, n-a fost confirmată arheologic vreo prezență barbară în această regiune, este mai probabilă existența la nordul Daciei romane a unor triburi germanice, atestate de izvoarele literare în vremea lui Marcus Aurelius și Commodus⁴⁶. Nu putem încheia, înainte, de a atrage atenția, că în vremea lui Commodus, după ratificarea păcii cu burii, probabil, sub guvernatorul *Sabinianus*, acestora li s-a impus condiția de a nu mai locui și a nu-și mai paște vitele pe un teritoriu, lat de 40 de stadii, de la granița Daciei⁴⁷. Or, cei aproximativ 7,4 km impuși burilor, reprezintă o distanță foarte apropiată de lățimea, probabilă, a acelei *regio ansae* întâlnită în vremea lui Gordian III. Dacă este vorba despre aceeași regiune sau nu, în acest moment este mai greu de precizat.

CORIOLAN OPREANU

⁴⁴ Deși nu avem asemenea informații pentru secolele II—III, totuși, existența unor asemenea restricții documentate pentru secolele IV—V în relațiile cu barbarii ar putea susține faptul că, cel puțin, în vreme de război sau în alte momente, ele puteau fi impuse și mai timpuriu. Două pasaje din *Corpus Iuris Civilis* și *Codex Theodosianus* (Foutes, II, p. 373) sunt edificatoare: IV, 41, 1. „Augustii împărați Valentinianus, Valens și Gratianus către *Theodotos*, comandant militar. Nimeni să nu aibă dreptul de a transporta în ținuturile barbarilor vin, ulei și băuturi nici măcar de gust sau pentru destinații comerciale” (anii 370—375). 2. „Împăratul Marcianus către propretorul *Constantinus*. Barbarilor din afară... nimeni să nu cüteze a le vinde zale, scuturi, săgeți, săbii sau orice alte arme și nici un fel de proiectile și să nu fie înstrăinată de cineva nici măcar o bucată de fier, lucrat sau încă nelucrat...” (anii 455—457).

⁴⁵ M. Macrea, *op. cit.*, p. 326, considera că beneficiarii atestați epigrafic la *Porolissum* și în alte locuri de pe aceeași graniță aveau, probabil, printre altele, și misiunea de a supraveghea schimburile comerciale cu barbarii. La efectuarea acestor schimburi vor fi servit, după M. Macrea, cele două mici *castella* de pământ de la Brebi.

⁴⁶ Fără a fi concret localizate pe teren, ar putea fi vorba fie despre triburile burilor, fie despre aștingi ori lăcringi și altele mai puțin cunoscute din izvoare (cf. Dio Cassius, LXXII, 3, 1; LXXVIII, 20, 3).

⁴⁷ Dio Cassius, LXXII, 3, 1.

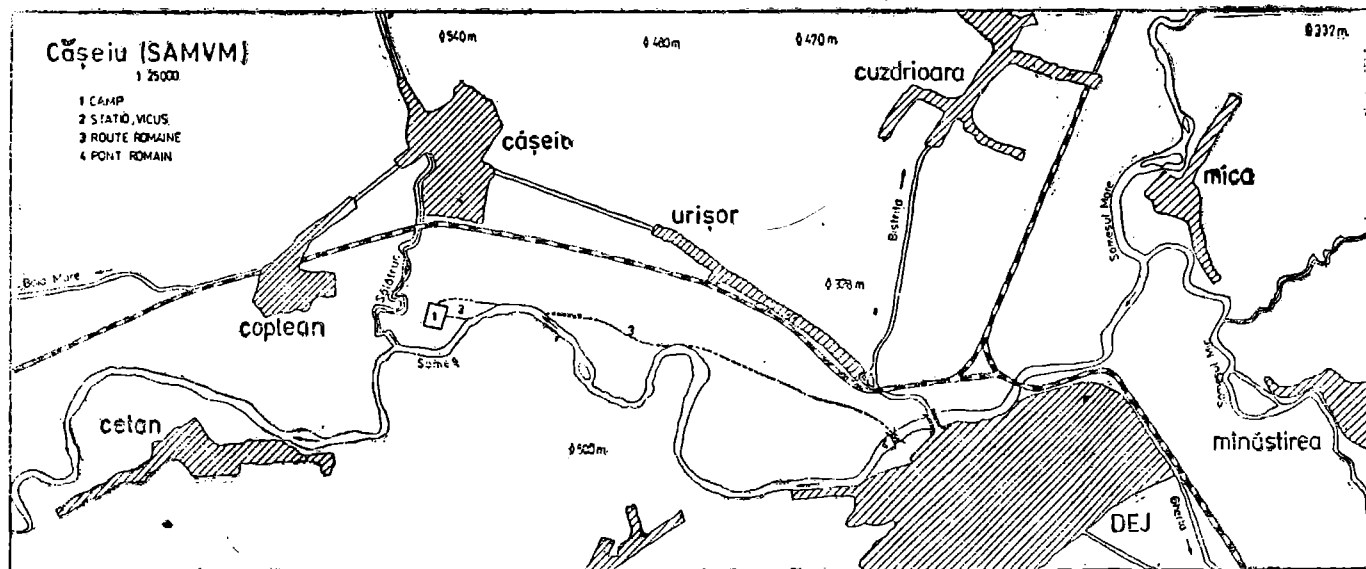

Fig. 1. Valea Someșului între castrul de la Cășeiu și podul roman de la Dej (după D. Ursuț, D. Isac, *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire Romaine*, Cluj-Napoca, 1993).

THE MISSION OF THE *BENEFICIARII CONSULARIS*
ON THE NORTHERN BORDER OF ROMAN DACIA
IN THE IIIrd CENTURY A.D.

(Abstract)

The author recalls into question the meaning of the expressions *agens Samum cum regione*) *ans sub seg(nis)*, *agens sub sig(nis) Samum cum regione*) *ans or cum regione*) *ans sub seg(nis)*, *agens sub sig(nis) Samum cum regione*) *ans or agens sub sig(nis) regione*) *ans* from several inscriptions discovered in the Roman fort at Căței (county of Cluj) on the Northern border of Dacia. These inscriptions were raised by *beneficarii consularis* during the reign of Gordianus III, being dedicated to different Gods and Goddesses. He is not agree with the former meaning supposed for the abbreviation *ans* as *Ans(amenses)*, the name of a hypothetical Free Dacian tribe, as the Romanian scholar V. Părvan suggested in the twenties, without having any documentary support.

Instead of this idea, after counting different possible explanations in Latin for the enigmatic abbreviation *ans* (as the tax *ansarium* attested at Rome), the author supposes that the most believable solution is the reading *ansae* the Genitive from *ansa*. So there was about a *regio*) *ans(ae)* with the meaning of the region of the bend of the river". That's because the fort at Căței is placed on the bank of the river Someș (Samus in Roman time). The best analogy cited is the place name *Ad Ansam*, attested on Roman itineraries in Britain, having the same geographical position and the same meaning. It was hypothetically identified at Higham (Suffolk) where the river Stour is crossed by the road which comes from Colchester. Not very far from the fort at Căței (about 4 miles) there was a Roman bridge, crossing *Samus*. He makes a connection with another group of inscriptions from Căței, which are dated only in Severus Alexander's time and attested the *beneficarii* in a *statio*. So, this *statio* would be a custom one at the bridge. Then something happened between 230 and 239 A.D. and the *beneficarii* moved in the military *vicus Samum* near the fort and the sphere of their mission was enlarged from a *statio* to a *regio* without changing its content. The reason of this change could be find in the war of Maximinus Thrax who in 237 A.D. got the title of Dacicus Maximus. Maybe some effects of this war were felt on the Northern border of Dacia.

Concerning the mission of the *beneficarii*, first in a *statio*, later in a *regio*, the author's opinion is that must be an important one for keeping the governor of Dacia in touch by one of his own confident man. So must be excluded the supposed routine jobs as the rural police, the safe of the roads, the collecting of taxes or of local recruitment. Their mission could consisted in the keeping an open eye on the movement and intentions of the Barbarians, in talkings with the Barbarians' leaders, participating to their meetings or advising the Barbarians. There is stressed another possible mission connected with the trade with the Barbarians across the *limes*. The *beneficarii* had to watch of the legal status of this trade, which was probably allowed only on definite places and on approved days. The expression *sub signis* is interpreted by the author as referring to the lance, the sign of the authority of the *beneficarii* which also shows that these officers were not subordinated to the local higher military command or to the local civil authorities, but they were in charge of the governor himself.

If this interpretation is correct, the author supposes that in the time of Severus Alexander till Gordianus III, in the near of Dacia, North the river *Samus* must lived some Barbarian tribes who were dangerous enough for the security of the province Dacia Porolissensis and its main town *Colonia Napocensis*. Anyway it is not about of an enigmatic Free Dacian people *Ans(amenses)*, but more probably of some German tribes. Misfortune, there is not any archaeological confirmation in the area, but the archaeological investigations are very few.

One last idea of the article is the literary evidence of *Dio Cassius* who tells that under Commodus the Germanic Buri were forbidden to live and to grow cattles in a territory of 40 *stadia* (7,4 km) from the border of Dacia. The distance from the North bank of the river *Samus* till to the line of Roman watch towers on the top hills in the region of the Roman bridge at Dej and of the fort at Căței is about the same. So the width of the supposed *regio ansae* is about the same with the distance where Commodus not allow the Buri to live „forever“, as *Dio Cassius* says.

NOTE ȘI DISCUȚII

DETERMINĂRI ARHEOBOTANICE PENTRU STAȚIUNEA NEOLITICĂ DE LA PARȚA (COMUNA ȘAG, JUD. TIMIȘ)

Tell-ul neo-eneolitic de la Parța este binecunoscut arheologilor, în special, datorită spectaculoaselor sanctuare descoperite¹. Cercetătorii stațiunii, cu cert caracter de centru de cult², au menționat în repetate rânduri, descoperirea, în diferite construcții, a numeroase macroresturi vegetale, mai ales, cărbuni și cereale carbonizate³.

Înainte de acțiunea noastră au fost expertizate cinci eșantioane de macroresturi vegetale, din fazele Vinča B₁ și B₂, recoltate, probabil, dintr-unul dintre sanctuare⁴. Marin Cârciuțaru precizează că două eșantioane erau compuse exclusiv din *Hordeum vulgare nudum*⁵. Cel de al treilea eșantion era compus dintr-un amestec de *Triticum monococcum* (55%), *Tr. dicoccum* (27,2%) și *Hordeum vulgare nudum* (17,8%)⁶. Cercetătorul bucureștean menționează alte două eșantioane, care par să provină din alte zone ale așezării. Acestea conțin, de asemenea, amestecuri de *Tr. monococcum* (83,1%), *Tr. dicoccum* (13,4%) și *H. vulgare* (3,5%) prima probă, în timp ce a doua probă conținea doar *Tr. monococcum* (57,1%) și *Tr. dicoccum* (42,9%)⁷.

În 1992, Gh. Lazarovici și Zoia Maxim ne-au încredințat spre determinare și analiză 10 eșantioane de macroresturi vegetale, provenind din stațiunea de la Parța. Din informațiile oferite, cu multă amabilitate, de Gh. Lazarovici, reiese că cerealele carbonizate au fost recoltate după scufundarea lor în apă, fiind culese doar resturile care pluteau la suprafața apei. Trebuie să spunem de la început că nu agreem această metodă, deoarece unele macroresturi vegetale, prinse în chirpic, se lasă la fundul recipientului fiind aruncate, în timp ce altele, în special, semințele foarte mici de buruieni, pot scăpa din sita cu ochiuri destul de mari. Subli-

¹ Gh. Lazarovici, *Sanctuarul de la Parța, Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1986, p. 12—21; idem, *Venus de Zăuan. Despre credințele și practicile magico-religioase*, Acta MP, XII, 1988, p. 23—70; idem, *Das neolithische Heiligtum von Parța, Varia Archaeologica Hungarica*, II, 1989, p. 149—174; D. Rus, Gh. Lazarovici, *On the Developed Neolithic Architecture in Banat, Banatica*, XI, 1991, p. 87—118.

² J. Chapman, *The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society*, BAR, International Series 117, I, Oxford, 1981, p. 74—75.

³ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, Documente..., p. 16—20; idem, *op. cit.*, Acta MP, *passim*.

⁴ M. Cârciuțaru, *Étude paléobotanique pour les habitats néolithiques et énéolithiques de Roumanie, Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium Nitra Nové Vozokany 1989, Acta Interdisciplinaria Archaeologica*, VII, p. 63.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

nem că ar fi mai comod pentru arheologi și mai util pentru arheobotanist dacă macroresturile vegetale ar fi recoltate integral împreună cu pământul sau chirpicul aferent. Metoda propusă de noi are avantajul de a nu neglija semințele de plante vegetale sau din flora spontană, având și posibilitatea de a efectua și analize de polen, care pot aduce informații extrem de prețioase. Reamintim și faptul că este absolut necesar ca arheologii să furnizeze laboratorului informații cât mai complete despre condițiile de descoperire, caracterul structurii (locuință, sanctuar, groapă de cult sau menajeră, mormânt etc.) în care au fost aflate resturile vegetale. De asemenea, este necesar ca arheologii să sesizeze și să facă observații atente pe teren asupra situațiilor neobișnuite. Astfel, la Poduri — Dealul Ghindaru, într-un dintre casetele de chirpic, s-a remarcat că avea loc o selecționare a cariopselor după mărime⁸. O strânsă colaborare între arheologi și arheobotaniști este singura rețetă a descifrării complexelor situații întâlnite în săpăturile arheologice.

În prelucrarea celor 10 probe de la Parța, am procedat în felul următor: am ales cariopsele întregi, determinabile, iar restul materialului vegetal l-am cântărit pentru a avea o imagine asupra cantității de macroresturi vegetale supuse expertizei. Din păcate, nu știm dacă a fost recoltată întreaga cantitate descoperită în săpături și în ce proporție a fost trimisă la laborator⁹.

Primul eșantion, poartă sigla G_1 și cuprindea 404 cariopse determinabile. Dintre acestea, 400 (99%) cariopse aparțin speciei *Triticum aestivum*, iar 4 (1%) speciei *Tr. dicoccum*. În afara cariopselor determinabile, eșantionul a cuprins sfărâmături, în greutate de 25 g. Din informațiile oferite, cu amabilitate, de Gh. Lazarovici, știm că proba a fost recoltată din dărămăturile platformei 17/43¹⁰.

Eșantionul $G_2/1987$ (cu notațiile: S 9; caroul 9; — 1,70 m; P 17; încăperea A, pe podea) provine, după informațiile lui Gh. Lazarovici, din aceeași construcție cu eșantionul G_1 . Cerealele au fost găsite într-o încăpere de dimensiuni mijlocii, care aparținea, se pare, unei construcții cu etaj, aflată în vecinătatea sanctuarului. Semințele au fost depistate într-o despărțitură ovală, cu dimensiunile de 70×100 cm¹¹, probabil, o casetă de chirpic. Cărbunele mărunțit, menționat de șeful șantierului de la Parța¹², ar putea proveni, după părerea noastră, din crengile care alcătuiau rețeaua de sprijin a acoperișului. Dar, în această chestiune cei care se pot pronunța sunt doar arheologii, care au efectuat săpătura. Eșantionul era compus din 259 boabe de grâu și 8 g cariopse fragmentare. Re-

⁸ Șt. Cucos, D. Monah, *Les connaissances „scientifiques” et „technologiques” des IV—IIIe millénaires av. n.è. sur le territoire actuel de la Roumanie, Proceedings of the 16th International Congress of the History of Science, IV, București, 1981, p. 14; D. Monah și colab., *Cercetările arheologice de la Poduri — Dealul Ghindaru, Cercetări Arheologice*, VI, 1983, p. 4—8; M. Cărciumaru, F. Monah, *Raport preliminar privind semințele carbonizate de la Poduri — Dealul Ghindaru, județul Bacău, Memoria Antiquitatis*, IX—XI (1977—1979), 1985, p. 700 și 706.*

⁹ Informație Gh. Lazarovici, căruia îi mulțumim atât pentru încredințarea materialelor, cât și pentru sinceritatea informațiilor.

¹⁰ Pentru date asupra construcției, vezi D. Rus, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 115 unde, însă, este notată P 18/43.

¹¹ *Ibidem* și informații personale Gh. Lazarovici.

¹² *Ibidem*.

partizarea pe specii este următoarea: *Triticum dicoccum* (169 cariopse (64,10‰), *Tr. monococcum* 57 cariopse (23,9‰) și *Tr. aestivum* 33 cariopse (12‰). Remarcăm că este un eșantion alcătuit doar din grâu, amestecul de *Tr. dicoccum* și *Tr. monococcum* este obișnuit în preistorie și a fost utilizat la însămânțare până în primele decenii ale secolului nostru.

Ambele eșantioane, prezentate mai sus, se datează, după descoperitor¹³, în faza II B a culturii Banatului, ce corespunde cu faza B₁ a culturii Vinča din Serbia.

Eșantionul G₃ (cu notațiile S 1; caroul 9; — 1,70 m; P17; zid E (de est în exterior) este alcătuit doar din 42 cariopse, dintre care 37 (88,1‰) aparțin speciei *Tr. aestivum* și 5 (11,9‰) speciei *Tr. dicoccum*.

Proba G₄ a fost recoltată de pe P 18¹⁴, fiind constituită din 146 boabe de cereale. Cele mai multe cariopse aparțin genului *Triticum*. Repartizarea, pe specii, fiind următoarea: *Tr. dicoccum* 110 boabe (75,3‰), *Tr. aestivum* 23 (15,7‰), *Tr. monococcum* 9 (6,2‰). În acest eșantion, însă, apar pentru prima dată și 4 cariopse de *Hordeum vulgare* (2,8‰). Nu este lipsit de interes să notăm și dimensiunile cariopselor de *Hordeum*: lungimea (L) = 5—5,2 mm; lățimea (l) = 2,8 mm.

Cea de a cincea probă C₆ este recoltată de pe P 40¹⁵, dintr-o casetă de chirpic și din apropierea acesteia. Sunt cu totul doar 65 cariopse, dintre care 59 aparțin speciei *Tr. dicoccum* (90,7‰) și 6 speciei *Tr. aestivum* (9,3‰), la care se adaugă 5 g fragmente.

Interesant este eșantionul G₉ (cu notațiile S9; caroul 17; — 1,5 m; P 40). Acesta pare, după notații, să provină de pe aceeași platformă, ca și proba 5. O bună parte dintre cele 256 cariopse sunt de dimensiuni mai mici decât cele obișnuite. Aceste caracteristici se pot explica fie prin cultivarea pe un sol mai puțin fertil, fie printr-un an mai puțin favorabil. Compoziția destul de eterogenă a unor depozite poate fi explicată prin practica însămânțării unor amestecuri de specii de grâu, în special, *Tr. monococcum* și *Tr. dicoccum*, cu scopul de a micșora riscurile și de a asigura recolta¹⁶. Proba noastră este compusă dintr-un amestec de *Tr. monococcum*, *Tr. dicoccum* și *Tr. aestivum*, la care se adaugă 10 g de fragmente indeterminabile. Din specia *Tr. monococcum* am determinat 10 cariopse (3,9‰), cu dimensiuni normale (L = 4 — 6,5 mm; l = 1,9 — 2,8 mm). În timp ce 137 cariopse (53,6‰) din specia *Tr. dicoccum* aveau dimensiuni normale (L = 5,7 — 6,2 mm; l = 2 — 3 mm), alte 23 de cariopse (8,9‰), din aceeași specie, aveau dimensiuni mai mici decât cele obișnuite (L = 2,8 — 3,1 mm; l = 1 — 1,3 mm). Aceeași situație o întâlnim și la specia *Tr. aestivum*, unde 70 (27,0‰) cariopse au dimensiuni normale (L = 5 — 6 mm; l = 2,8 — 3 mm), iar 16 (6,6‰) cariopse sunt sub standardul obișnuit (L = 3,1 — 3,6 mm; l = 1,4 — 2 mm). Astfel de

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 115—116.

¹⁵ *Ibidem*, p. 116.

¹⁶ Practica semănării amestecurilor de *Tr. monococcum* și *Tr. dicoccum* se întâlnește nu numai în preistorie, ci și în secolul nostru, întâlnindu-se în zona muntoasă a Caucazului și Crimeei. Cf. Z. Janușevič, *Nahodki kul' turnyh rastenij iz pozdneeneoliticheskih sloev Ovčarova*, H. Todorova et al., *Ovčarova*, Sofia, 1983, p. 115; vezi, și F. Monah, I. Băra, D. Monah, *Observații asupra compoziției depozitelor de cereale din așezarea Precucuteni III de la Poduri — Dealul Ghindaru, Memoria Antiquitatis*, XV—XVII (1983—1985), 1987, p. 251—253.

cazuri au fost semnalate și în *tell*-ul cucutenian de la Poduri — Dealul Ghindaru, unde, doar uneori, au putut fi explicate satisfăcător¹⁷.

Al șaselea eșantion G_{10} a fost recoltat de pe P 40, ca și cel precedent, dintr-o casetă de chirpic¹⁸. Redus ca dimensiuni, eșantionul ne-a furnizat doar 80 semințe determinabile și 5 g fragmente nedeterminabile. Structura pe specii este următoarea: *Tr. aestivum* 72 (90,0%) cariopse, *Tr. dicoccum* 3 (3,75%) cariopse și *Tr. monococcum* 4 (5%) cariopse. În acest eșantion apare, pentru prima dată la Parța, o sămânță (1,25%) de *Setaria viridis*, plantă vegetală destul de frecventă în culturi. Dimensiunile seminței de *Setaria viridis* sunt următoarele: $L = 3,2$ mm; $l = 2,2$ mm.

Eșantionul G_{11} (cu notațiile S_9 ; caroul 15; — 1,60 m; P 41) a fost recoltat dintr-o construcție în care a fost găsit și scheletul unei femei ucise, probabil, în timpul incendiului¹⁹. Construcția, în care au fost găsite cerealele, pare să fi avut unele amenajări, legate de practici de cult²⁰. Aici, a fost recoltat cel mai mare eșantion dintre cele analizate de noi pentru stațiunea de la Parța. Eșantionul care ne-a fost prezentat este pur, cuprinzând 872 cariopse de *Hordeum vulgare*, cu dimensiunile: $L = 3,5 - 6$ mm; $l = 2 - 3,8$ mm.

Penultimul eșantion G_{13} , care a fost supus expertizării, conținea material botanic foarte ars, fiind constituit din 82 de cariopse (97,6%) de *Hordeum vulgare* și 2 cariopse (2,4%) *Tr. dicoccum*, la care se adaugă 6 g fragmente nedeterminabile. Remarcăm că este primul eșantion în care înregistrăm un amestec de orz și grâu, dar procentajul grâului este atât de scăzut încât poate fi considerat ca un simplu accident.

În sfârșit, ultimul eșantion G_{14} , cuprindea doar 17 cariopse de *Hordeum vulgare*.

Din cele 10 eșantioane din *tell*-ul de la Parța au fost determinate 2220 semințe, dintre care 2219 cariopse și o sămânță de plantă vegetală (*Setaria viridis*). În afara materialului botanic determinat în eșantioane s-au aflat și 59 g de sfărâmături nedeterminabile de semințe. Proporția sfărâmăturilor față de materialul determinabil este foarte scăzută, explicându-se prin recoltarea doar a resturilor flotante. Probabil, o parte destul de importantă de sfărâmături de cariopse și semințe de plante vegetale a fost pierdută. Pentru viitor, recomandăm arheologilor să recolteze și să încredințeze laboratorului materialul botanic fără selectare.

Remarcăm că din cele 10 eșantioane examinate, șapte erau formate din diverse specii de grâu, iar trei din orz. Comparând depozitele de la Parța cu cele de la Poduri reținem faptul că primele sunt mai pure decât cele precucuteniene, ceea ce ar indica, dacă această caracteristică nu este determinată de selecția efectuată de arheologi, o cultivare mai îngrijită a câmpurilor decât la Poduri. Demn de reținut, este și faptul că în ambele stațiuni, în numeroase cazuri, grânele au fost găsite în casete de chirpic, amenajări speciale, pe platforma construcțiilor pentru depozitarea cerealelor. În ambele cazuri cerealele provin din zona cen-

¹⁷ M. Cărciumaru, F. Monah, *op. cit.*, p. 702—704.

¹⁸ Informații Gh. Lazarovici.

¹⁹ D. Rus, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 116.

²⁰ *Ibidem*.

trălă a așezării, aflându-se în apropierea unor construcții ce aveau folosință de cult.

Pe baza materialului botanic și a informațiilor arheologice pe care le-am avut la dispoziție, formularea unor concluzii mai ample este încă riscantă. Sperăm ca pe viitor colaborarea noastră cu autorii săpăturii să fie îmbunătățită și, pe baza unor noi descoperiri și analize, să putem formula concluzii bine documentate asupra agriculturii practicate de locuitorii așezărilor de la Parța.

FELICIA MONAH

DÉTERMINATIONS ARCHÉOBOTANQUES POUR LA STATION NÉOLITHIQUE
DE PARȚA
(COMUNE DE ȘAG, DÉP. DE TIMIȘ)

(Résumé)

Le chef de chantier archéologique de Parța, Gheorghe Lazarovici, nous a sollicité d'analyser 10 échantillons de macrorestes végétaux provenant des constructions du niveau correspondant à la phase II B de la culture de Banat (Vinča B₁ — B₂). On a déterminé l'existence des espèces *Triticum aestivum*, *Tr. dicoccum*, *Tr. monococcum* et *Hordeum vulgare*. Du tout le lot de matériaux botaniques comprenant 2220 semences, on a identifié une seule caryopse de *Setaria viridis*.

UN MORMÂNT DUBLU DE ÎNHUMATIE DIN AȘEZAREA CUCUTENIANĂ DE LA SCÂNTEIA (JUD. IAȘI)*

În decursul celor aproape o sută zece ani de cercetare în domeniul culturii Cucuteni, informațiile referitoare la necropolele și mormintele ei au rămas incerte și insuficiente, ca și în perioada de pionerat a cercetărilor. Deși în acest răstimp, au fost săpate integral câteva așezări, s-au făcut sondaje mai mari sau mai mici, în altele, până acum nu s-a descoperit nici o necropolă.

Cercetările arheologice, din perioada la care ne referim, au adus în discuție doar unele morminte izolate, despre care de cele mai multe ori există informații lacunare. Amintim, astfel, pe scurt aceste descoperiri.

1. *Cucuteni*. I. Nestor, în recenzia la cartea lui H. Schmidt, amintea că manuscrisul lucrării lui Buțureanu asupra săpăturilor de la Cucuteni conținea și o fotografie cu un mormânt de înhumatie, chircit pe dreapta. Scheletul era așezat în mijlocul chirpicului, imediat sub stratul vegetal și nu avea inventar¹. H. Dumitrescu, într-un studiu important, referitor la morții cucutenieni, considera că există prea puține elemente care ar pleda pentru atribuirea lui acestei culturi². În același sens, pentru o atribuire mai târzie, H. Dumitrescu se pronunță și vis-à-vis de scheletul descris de D. Beldiceanu, în ziarul „Românul” din 1895³. Este vorba de un schelet chircit, culcat pe dreapta, cu o mână sub cap, iar cealaltă de-a lungul trupului. Craniul era de tip dolicocefal. Lângă el se aflau vârfuri de săgeți din silex și cioburi grosolane de vase.

Pentru cinci din scheletele, descoperite la Cucuteni, analiza antropologică a fost efectuată de E. Pittard, care prezintă două cranii ca fiind dolicocefale, alte două mesaticefale, iar ultimul subrahicefal. Analiza antropologică indică, deci, o componentă compozită, ce ar caracteriza, mai ales, triburile curganelor, motiv pentru care s-a apreciat că scheletele ar fi mai târzii decât cultura Cucuteni⁴.

Tot la Cucuteni, alături de aceste schelete, au mai fost descoperite „calote și părți de cranii umane”⁵.

În cadrul cercetărilor arheologice, din anul 1978, la Cucuteni au fost descoperite de M. Petrescu-Dîmbovița încă patru morminte și resturi din

* Precizăm că prezentul articol, tradus în limba franceză, va apare în revista *Préhistoire Européenne*. Față de varianta franceză, în cea de față lipsesc figurile 3-4-5 reprezentând fotografiile celor două cranii descoperite și imagini de pe șantier în momentul degajării mormântului.

¹ H. Dumitrescu, *O descoperire în legătură cu ritul de înmormântare în cuprinsul culturii ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, SCIV, V, 3-4, 1954, p. 420.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ E. Pittard, *Ossements humains néolithiques provenant de la station de Cucuteni et déposée à l'Université de Jassy*, Bulletin de la Société des Sciences, București, 1904, XII, 5-6, p. 365-378; H. Dumitrescu, *op. cit.*

⁵ H. Dumitrescu, *op. cit.*, după *Analele Academiei Române*, 1895-1896.

alte două calote craniene. Într-un singur caz s-a putut delimita, cu aproximație, groapa: resturile păstrate din schelete erau destul de friabile și incomplete. Se pare, că două din schelete erau chircite pe stânga. Mormintele nu prezentau inventar, dar în preajma lor și uneori sub ele au apărut cioburi tipice fazei Cucuteni A. Adâncimea, la care au apărut aceste resturi, se plasează între 0,75—1,07 m. Din păcate, rezultatul analizei antropologice nu se cunoaște încă⁶.

2. Din așezarea cucuteniană de la *Hăbășești*, săpată integral, provine un fragment de dimensiuni foarte mici dintr-o calotă craniană umană, descoperită chiar lângă piesele depozitului⁷.

3. La *Frumușica* au fost descoperite doar câteva oase, care au aparținut unor crani umane. Studiul antropologic al acestor fragmente a demonstrat că, ele aparțin unor crani feminine⁸.

4. Pe latura de nord a așezării cu ceramică pictată de la *Costești* (fostul raion Târgu Frumos) au fost identificate mai multe morminte, din care unele cu schelete chircite, în poziție „hocker“, iar altele întinse pe spate, ce au apărut la o adâncime între 0,70—1,20 m⁹. Unele morminte au fost interpretate ca aparținând epocii feudale¹⁰.

5. Din așezarea de la *Traian* (Cucuteni A—B) provin patru morminte cu caracter de cult, descoperite în 1952 și 1956 și publicate detaliat de H. Dumitrescu. Fără a intra în amănunte, reamintim, doar pe scurt, că este vorba de morminte în gropi, cu poziția corpului diferită, însoțite de un foarte bogat inventar ceramic, cu urme de ofrande, care au pus în evidență resturile incomplete a mai multor subiecți.

Astfel, în anul 1952, s-a descoperit scheletul unui adolescent de 14 ani (M₁) și al unui copil în vârstă de 6—7 ani (M₂). Săpăturile din 1956, au scos la iveală resturile osoase ale unui subiect adult (fără precizarea sexului, M₁), iar ultima groapă conținea craniul unei femei, în jur de 60 de ani și resturi incomplete dintr-un schelet de copil de 8—9 ani¹¹.

În studiile ample, referitoare la aceste descoperiri, H. Dumitrescu a analizat toate analogiile cunoscute până la acea dată și a reușit să plaseze situația de la *Traian* într-un cadru mai larg.

6. Cercetările, de dată mai recentă de la *Drăgușeni* (Cucuteni A₄), au pus în evidență cinci oase umane izolate, descoperite între dărămăturile unei case (pelvis de femeie adultă), lângă o construcție, dar în afara masei de chirpic (fragment de mandibulă de la o femeie bătrână și un fragment de craniu de la o femeie de 18—25 ani), într-o groapă cu

⁶ Mulțumim și pe această cale domnilor prof. dr. M. Petrescu-Dîmbovița și Dan Monah, pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziție informațiile referitoare la descoperirea unor vestigii inedite.

⁷ Vl. Dumitrescu și colab., *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 440.

⁸ C. Mătasă, *Frumușica, village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord*, București, 1946, p. 43, pl. IV.

⁹ H. Dumitrescu, *op. cit.* p. 420.

¹⁰ E. Comșa, *Contribuție cu privire la riturile funerare din epoca neolitică de pe teritoriul țării noastre*, Om D, p. 96.

¹¹ H. Dumitrescu, *op. cit.*; idem, *Découverts concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni-Tripolie*, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 97—116; idem, *Deux nouvelles tombes cucuteniennes à rite magique découverts à Traian*, *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 407—423.

deșeuri (tibia unei femei în vârstă) sau între două construcții (fragment de femur de la un bărbat adult)¹².

Interpretarea acestor materiale a fost legată de practicarea unei antropofagii rituale¹³, dar există și ipoteza ca ele să fi aparținut unor morminte mai vechi, distruse și amestecate cu alte materiale în momentul instalării așezării cucuteniene¹⁴.

7. Alte informații provin din așezarea Cucuteni A₂ de la *Mărgineni*, unde în anul 1976, sătenii, săpând în apropierea așezării (pentru construirea unui gard), au distrus un mormânt de înhumatie. Scheletul se afla la o mică adâncime, — 0,35 — 0,40 m și din el s-au mai putut recupera doar câteva oase (coaste, stern, o mandibulă, fragment de bazin), ce nu au fost încă analizate antropologic¹⁵.

8. În stratul Cucuteni A₂, de la *Poduri*, s-au găsit câteva oase umane dispartate, printre care, în anul 1990, și un craniu de copil de aproape trei ani, cu figura orientată spre vest. Craniul era așezat pe o lentilă de cereale carbonizate, ce avea un diametru de aproape un metru¹⁶.

9. La aceste informații, se adaugă alte câteva din aria culturii Ariușd. Și aici există morminte izolate, din care unele au fost interpretate ca rituale¹⁷. Din această zonă provin descoperirile de la *Doboșeni*. Reamintim că aici, în gropi, au apărut: un mormânt dublu, cu scheletele chircite, cu fața orientată către est (erau așezate pe un strat de cenușă și aveau inventar) și unul simplu, de asemenea, chircit¹⁸. Z. Székely menționa și apariția unui alt schelet de copil, în poziție chircită, descoperit în perioada anterioară (1946)¹⁹.

La Ariușd, în cadrul săpăturilor din anul 1971, într-o groapă (nr. 2), au apărut resturile unui copil de 3—4 ani, înhumat în poziție „hocker“, împreună cu oase incomplete provenind de la alți patru indivizi (unul este sigur tot de copil, altul, are o vârstă de 13—15 ani, iar pentru ultimii subiecți nu s-au făcut precizări)²⁰.

Descoperirile din aria Ariușd se plasează din punct de vedere cronologic, la nivel de Cucuteni A.

10. Revenind la aria extracarpatică a culturii Cucuteni, menționăm și descoperirile de la *Girov*, din anul 1972, când, în nivelul Cucuteni A al așezării, s-a cercetat o locuință în care au fost găsite trei schelete de

¹² S. Marinescu-Bâlcu, Al. Bolomey, M. Cărciumaru, A. Muraru, *Ecological, Economic and Behavioural Aspects of the Cucuteni A₄ Community at Drăgușeni*, în *Dacia*, N.S., XXVIII, 1984, p. 45—46.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Vl. Dumitrescu, *Cucuteni, Cent ans après*, în *Dacia*, N.S., XXIX, 1—2, 1985, p. 42.

¹⁵ Informație oferită cu amabilitate de colegul D. Monah. Resturile osoase se găsesc la N. Mirotoiu.

¹⁶ Informație oferită cu amabilitate tot de colegul D. Monah.

¹⁷ Vl. Dumitrescu, *op. cit.*; Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromișete*, București, 1988, p. 48.

¹⁸ Z. Székely, *Cercetările și săpăturile de salvare, executate de Muzeul regional din Sfintu Gheorghe în anul 1955, Materiale*, III, p. 149—150.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ E. Zaharia, Z. Székely, *Raport asupra săpăturilor noi de la Ariușd (jud. Covasna) 1968—1985, Aluta*, XVII—XVIII, 1985—1986, p. 104—105.

copii și unul de femeie²¹. Analiza antropologică a acestor materiale a pus în evidență faptul că vârsta copiilor era între 6 luni și 11—12 ani, iar craniul femeii adulte prezenta în zona inferioară a occipitalului urme de trepanație²².

11. În cadrul cercetărilor arheologice de la *Scânteia*, dintre anii 1987—1992, au fost descoperite fragmente de oase umane dispersate și chiar resturile a două schelete.

Astfel, în anul 1987, cercetând caseta 1 și, respectiv, locuința 1 (probabil, cu caracter de cult), printre dărâmături, în partea de centru vest a casei, alături de fragmente ceramice, a apărut, la adâncimea de 0,50 m și un fragment de occipital de la o femeie matură (locuința se găsea la extremitatea vestică a așezării).

În cadrul campaniei din 1990, spre extremitatea estică a așezării, în secțiunea VII, carourile 17—18, s-a întâlnit o situație specială: s-au scos la săpat două oase umane (fragmente de cubitus). Imediat am curățat cu atenție zona, așa încât la aproape 30 cm distanță, am descoperit un craniu uman. Încercările noastre de a delimita contururile gropii în care se aflau resturile de la acest schelet au rămas fără nici un rezultat. Pământul, în care a apărut, era de culoare cafenie-închisă, foarte pigmentat. Am avut impresia că se conturează o groapă (1,92 × 2 m), dar, după ce am răzuit încă o dată, conturul iluzoriu a dispărut. Craniul descoperit era cu figura spre VSV. Pe latura de nord au mai apărut câteva oase de animale. Am căutat să degajez o zonă cât mai mare de jur-împrejur, pentru a descoperi alte resturi din acest înhumat și, astfel, la o distanță de aproape 60 cm, spre sud-est, a apărut cel de al doilea individ, de data aceasta cu oasele în conexiune anatomică. Spre deosebire de craniul primului înhumat, care zăcea la — 0,82 m, cel de al doilea era la o adâncime puțin mai mare, după cum reiese și din planul detaliat, anexat (fig. 1). Pentru a studia exact situația din teren, am lărgit, cu o mică casetă, zona unde a fost descoperit, pe care, în campania din anul 1992, am extins-o prin casetele 1 a și 1 b. Deși am lucrat cu atenție sporită, nici în acest perimetru nu s-a putut surprinde groapa mormântului, lucru care de altfel poate fi sesizat și privind profilul casei 1 din 1990 (fig. 2).

Scheletul era întins pe spate, având orientarea generală E 16° V 48°. Capul era așezat pe partea dreaptă, cu figura spre N-V. Măinile fuseseră întinse pe lângă corp, cu palmele așezate peste bazin. Așa cum se poate observa, și din desen, mâna dreaptă era în poziție normală, în timp ce cea stângă și coatele au fost deranjate, probabil, de unele rozătoare. Picioarele scheletului erau ușor apropiate unul de celălalt. Oasele de la labele picioarelor nu s-au mai păstrat. Trebuie, de asemenea, să precizăm că scheletul nu se afla la aceeași adâncime — capul zăcea la — 0,95 m, bazinul era la nivel de — 0,82 m, ca și craniul celui alt înhumat din apropiere, în timp ce picioarele erau la — 0,98 m.

²¹ D. Monah, *Șt. Cucos, Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 99—100; Șt. Cucos, *Săpăturile arheologice din Județul Neamț (III), Memoria Antiquitatis*, IV—V, 1972—1973, Piatra Neamț, 1976, p. 302.

²² O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, *Arh. Mold.*, XIII, 1990, p. 194.

Având în vedere distanța mică dintre resturile celor două schelete, credem că, de fapt, avem de a face cu un singur mormânt, dublu, probabil, tot în groapă care, din păcate, nu s-a putut surprinde.

În apropierea resturilor celor două schelete au apărut câteva oase de animale, dintre care s-au putut identifica un astragal de bovideu, fragmente de diafiză de bovideu, metacarpiene de ovicaprine și un dinte de cal²³.

Alături de aceste oase s-au pus în evidență două mici aglomerări ceramice, una în partea de sus a craniilor celor doi înhumați și alta mai jos de picioarele celui de al doilea înhumat. În ultima aglomerare, alături de ceramică, a apărut și o piatră nearsă, de tip gresie. Aglomerarea din zona craniului celui de al doilea înhumat ne atrage atenția prin descoperirea unui idol antropomorf feminin, pictat și, la o distanță ceva mai mare, a unui fragment dintr-un disc ornamental, convex.

Analiza materialului ceramic descoperit deasupra celor doi înhumați, sau la nivelul lor, în imediata apropiere, nu relevă însă o situație foarte clară. Avem de a face cu ceramică tipică pentru așezarea pe care o cercetăm. Astfel, au apărut fragmente ceramice, atât din categoria groșieră (fig. 4/1—5), decorate cu barbotină (fig. 4/1—4), sau buton ornamental (fig. 4/1, 3, 5), cât și din cea semifină. Întocmai ca și în așezare, fragmentele din categoria semifină, cu pictură sunt în număr mai mare. Unele dintre ele nu mai păstrează urmele de pictură, în timp ce pe altele poate fi observată cu ușurință pictura tricromă, cu bandă medie sau (fig. 5/1, 3—4) îngustă (fig. 5/2, 5). Din păcate, fragmentele care au fost descoperite în această zonă nu se întregesc și se vede că este vorba de bucăți foarte mici, din vase cu totul diferite (castroane, boluri, amforete etc). Atrage atenția un fragment pictat tricrom, tot din categoria semifină, pictat pe ambele părți (fig. 3/2) și cu buza decorată cu mici creștături verticale, ce amintește ceramica precucuteniană. Idolul antropomorf feminin, fragmentar, are dimensiuni relativ mari (15 × 6,5 cm), a fost pictat pe ambele fețe, dar, din păcate, pictura, realizată cu culoare roșie pe o angobă alb-gălbuie, s-a păstrat foarte prost și urme mai consistente pot fi observate doar pe spatele ei (fig. 3/3), sub forma unor dungii.

Lărgirile, făcute în anul 1990, au dus la descoperirea unui mic disc convex, cu perforații, ce se întâlnește destul de frecvent în așezările cucuteniene (fig. 3/1), realizat dintr-o pastă fină, cenușie, cu perforații totale și parțiale. Materialul arheologic, descoperit deasupra și în preajma celor doi înhumați de la Scânteia, ne face să credem că nu este vorba nici într-un caz de ofrande de vase sau de urmele unui festin, ca în situația din alte așezări, cum ar fi Traian, Cernica, iar oasele de animale, descoperite alături de cei doi înhumați, provin din stratul de cultură al așezării, în care s-a practicat și groapa pentru cei doi. Din punct de vedere stratigrafic, cele două schelete se găsesc în stratul cafeiniu deschis, spre baza stratului cucutenian al așezării, unde de regulă materialele arheologice sunt sporadice, comparativ cu marile aglomerări ceramice de la nivelul locuințelor cu platformă. Precizăm, de ase-

²³ Analiza paleofaunistică a fost realizată de dr. M. Știrbu, căreia îi mulțumim și pe această cale pentru amabilitate.

menea, că resturile celor două schelete au fost descoperite la o distanță aproape egală, în spațiul dintre două locuințe (6 și 8).

În rândurile care urmează, ne vom opri asupra informațiilor oferite de antropologie.

*
* *

DATE ANTROPOLOGICE. Toate materialele osteologice umane din eneolitic, care provin din mormintele ce aparțin complexului cultural Cucuteni — Tripolie, sunt deosebit de prețioase pentru cercetările antropologice deoarece ele vin să completeze cunoștințele noastre asupra unor populații de la care până în prezent ne-au rămas foarte puține date. În adevăr, aceste date se rezumă doar la patru schelete descoperite la *Traian* (com. Zănești — jud. Neamț)²⁴, patru schelete de la *Girov* (jud. Neamț) și un schelet de la *Doboșeni* (jud. Covasna)²⁵, studiate de O. Necrasov și colaboratori.

Iată de ce resturilor osteologice umane, descoperite în mormintul cucutenian de la *Scânțtea* — Iași, le-am acordat cea mai mare atenție, atât la restaurarea și recuperarea a cât mai multe părți din schelet, cât și la studiul lor biometric, morfologic și tipologic.

Scheletul, incomplet, a aparținut unui copil mic (infans I), de circa 4 ani cu, sexul indeterminabil. De la acesta ne-au parvenit fragmente din neurocraniu (din care s-a putut reconstitui o calotă craniană), două fragmente din maxilarele superioare și o mandibulă.

Calota are o formă ovoidală în norma verticală și de „bombă” în norma occipitală, cu indicele cranian mezocran moderat. Indiciile de înălțime porio-bregmatici sunt ortocran pentru cel longitudinal și tapeinocran pentru cel transversal, fruntea este sferică, adică cu marginile divergente, stenometopă, iar occipitalul mijlociu larg, dar puternic bombat. O caracteristică mai rară a acestei calote este prezența unei ușoare adâncituri, sub formă de șa, vizibilă din profil, pe o distanță de aproximativ 4 cm., imediat după punctul bregma, care se întinde lateral pe ambele părți ale parietalelor. Această depresiune a mai fost remarcată de noi și la alte cranii eneolitice, în special, la cele feminine.

Dentiția de lapte a subiectului este complet apărută, având deja urme de erodare, dar se observă și mugurii molarilor 1 definitiv, care străpung peretele alveolar median, ei neavând încă un rol funcțional.

Deși este greu de stabilit diagnoza tipologică a individului, datorită vârstei sale infantile, putem totuși observa la nivelul calotei craniene unele caractere pregnant mediteranoide.

Al doilea subiect, conține resturile unui schelet feminin, a cărei vârstă era cuprinsă între 18—20 ani (fază juvenilă). De la acest schelet ne-au parvenit fragmente de neurocraniu (din care s-a putut reconstitui o calotă craniană), jumătatea stângă din maxilarul superior și o mandibulă (căreia îi lipsește ramul vertical stâng). Partea postcraniană a sche-

²⁴ O. Necrasov, D. Nicolaescu-Plopșor, *Étude anthropologique des squelettes néolithiques appartenant à la culture de la céramique peinte Cucuteni-Tripolie découverts à Traian*, An. Șt. Univ. Iași, III, 1—2, 1957, p. 3—18.

²⁵ O. Necrasov, *Étude anthropologique des restes osseux néolithiques appartenant à la culture Cucuteni-Arșiud, découverts à Doboșeni*, în Ann. Roum. d'Anthrop., 1, 1964, p. 15—17.

letului este reprezentată prin două humerusuri, două femure, două tibii, 18 vertebre, două clavicule, fragmente din osul coxal, metacarpiene și câteva falange.

Calota craniană are un contur ovoid privită de sus, și de „casă“ privită din spate. Indicele său cranian este mezocran, iar indicii porio-bregmatici, datorită înălțimii sale mici, sunt de tip ortocran și tapeino-cran. Fruntea este ovală, cu marginile paralele și eurimetopă, adică largă în comparație cu parietalele. Relieful cranian este slab dezvoltat, atât în regiunea frontală, cât și în cele occipitală și mastoidiană.

Din masivul facial, vom arăta că malarele sunt mijlociu dezvoltate și dispuse într-un plan parasagital, iar bolta palatină are o formă paraboloidă și o adâncime pronunțată. Mandibula, destul de robustă, prezintă un menton proeminent, de formă piramidală, cu regiunea goniacă slab dezvoltată, dar cu un torus mandibular bine reprezentat.

Partea postcraniană a scheletului este, în general, gracilă, cu inserțiile musculare slab reprezentate. Femurele sunt platimere (80,7) și prevăzute cu un pilastru puternic (120,5). Tibiile sunt euricneme (72,4), ambele având câte o „fațetă orientală“, ceea ce atestă o poziție, de regulă, chircită a corpului în timpul activităților. Statura, calculată după mai multe metode, prezintă următoarele valori: 146 cm. după metoda Manouvrier, 160 cm. după metoda Bach, 151 cm. după metoda Trotter-Gleser, ceea ce dă o medie de 152 cm., adică o statură feminină submijlocie, aproape mică.

Din punct de vedere al diagnozei tipologice și acest schelet prezintă aceleași caractere mediteranoide, dar de data aceasta asociate și cu unele trăsături protoeuropoide.

Dacă comparăm datele antropometrice ale celor două schelete de la Scânteia cu cele ale scheletelor de la Traian și Girov (tabelul nr. 1), se constată următoarele: o mare asemănare din punct de vedere conformativ între cele două schelete de la Scânteia, de asemenea, multe similitudini între acestea și craniile Traian II și III, precum și cel de la Girov II. Aceleași asemănări se pot stabili la craniile mai sus menționate, și din punct de vedere tipologic, deoarece pentru toate este specifică o predominanță a caracterelor mediteranoide, însoțite, mai mult sau mai puțin, de unele trăsături protoeuropoide. Din contră, craniile Traian I și Girov I, cu aspect brahocran, oferă, cu certitudine, o componentă dinaroidă sau armenoidă.

În concluzie, datele, pe care le-am prezentat mai sus, pentru materialele paleoantropologice cucuteniene se pot rezuma din punct de vedere al diagnozei tipologice la o predominanță a unei componente mediteranoide cu influență protoeuropoidă (cromagnoide) asupra unor elemente dinaroidă sau alpinoide. Aceleași concluzii au fost stabilite și de O. Necrasov²⁶, atunci când sintetizează datele antropologice asupra unor serii de schelete tripoliene din Moldova de peste Prut, cum sunt cele de la Lipcani, Veremie, Nevisko, Bilcze-Złote și Solocani, studiate de alți cercetători.

*
* *

²⁶ O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, Arh. Mold., XIII, 1990, p. 173—223.

Revenind la datele oferite de arheologie, precizăm că în cadrul aceleiași campanii arheologice din 1990, tot în secțiunea VII, în următorul carou spre vest, 19, la adâncimea de 1,10 m, în malul de sud, a apărut un fragment de os occipital, partea dreaptă (sutura occipito-parietală). Fragmentul provine, probabil, de la un subiect adult (în vârstă de peste 30 de ani), de sex feminin. De această dată, osul a apărut, deci, în stratul de culoare galbenă, steril din punct de vedere arheologic, în care materialele sunt în general foarte rare.

În cursul săpăturilor din anul 1992, în secțiunea VIII, caseta 1, caroul 16 B, în locuința 7, la adâncimea de 0,56 m, a apărut un fragment de os frontal din regiunea glabelară dreaptă, de sex indeterminabil. Acest fragment a apărut la același nivel cu materialele de pe platforma locuinței, fragmente ceramice și bucăți de chirpic mărunț, provenind de la pereții locuinței, la care se adaugă și un număr relativ mic de oase de animale.

Având în vedere situația nesigură și uneori controversată a resturilor de schelete umane descoperite în așezările cucuteniene, am avut posibilitatea de a face datarea celor două resturi de schelete, descoperite la Scânteia. Analizele au fost efectuate în laboratorul radiocarbon de la Heidelberg, sub conducerea dr. Bernd Kromer. Pentru subiectul I, cel mai incomplet, s-a obținut, prin buletinul HD-14701, vârsta de 5388 ± 18 BP = 3438 ± 18 bc sau $4332 - 4236$ BC, iar pentru subiectul II (femeia), prin buletinul HD-14792, vârsta de 5347 ± 24 BP = 3397 ± 24 bc sau $4240 - 4153$ CAL. BC.

După cum se poate vedea, starea bună de conservare a oaselor folosite pentru datare, ca și exactitatea de datare a laboratorului, au oferit rezultate cu un standard de deviație foarte mic, cuprins între ± 18 și ± 24 .

Având în vedere datele radiocarbon existente, cele două încadrări cronologice de la Scânteia se apropie cel mai mult de datele obținute pentru așezările de la Hăbășești GrN — $1985 = 5330 \pm 80$ BP sau $3380/3390$ bc (analiză pe cărbune) și Leca Ungureni Bln — $795 = 3395 \pm 100$ BP (analiză pe boabe de grâu). Ambele așezări sunt încadrate în Cucuteni A₃. Datele de la Scânteia sunt în bun acord și cu două din datele obținute pentru așezarea Cucuteni A₄ de la Drăgușeni — Ostrov: Bln — $1195 = 5430 \pm 100$ BP = 3480 ± 100 bc (analiză obținută pe cărbune) și Bln — $1060 = 3405 \pm 100$ bc (analiză obținută tot pe cărbune)²⁷.

Pe baza acestor date, credem că putem să atribuim descoperirile de la Scânteia fazei Cucuteni A₃, căreia îi aparține și așezarea în curs de cercetare.

Vis-à-vis de înhumății de la Scânteia, și, mai ales, de al doilea, s-ar putea ridica problema utilizării ocrului. Cercetări relativ recente relevă faptul că înmormântările în poziție întinsă, pe spate, ca și utilizarea ocrului roșu, reprezintă o caracteristică tipică pentru înmormântările din holocenul timpuriu din Europa Centrală și Scandinavia. Ocrul roșu a fost folosit în înmormântări încă din paleolitic²⁸. Pe teritoriul

²⁷ VI. Dumitrescu, *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C₁₄*, Apulum, XII, 1974, p. 23—27.

²⁸ D. Ja. Telegin, I. P. Potekhina, *Neolithic Cemeteries and population in the Dnieper Basin*, BAR, International Series, 383, 1987, p. 141—142.

României, în neolitic utilizarea ocrului roșu în înmormântări este întâi-nită: în zona Porților de Fier, în cultura Schela Cladovei, unde pe unele schelete s-au păstrat și urme de ocru roșu²⁹; în arealul culturii Starčevo-Criș, într-un mormânt de înhumatie, descoperit la Suceava³⁰; la Vărăști, în unul dintre mormintele fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița fața și fruntea defunctului fuseseră pictate cu ocru roșu³¹; în necropola gumelnițeană de pe Grădiștea Ulmilor, de pe lacul Boian, pe câteva schelete s-au găsit urme de ocru roșu³²; în nivelul Gumelnița A₂ de la Gumelnița, în 1960, într-o groapă s-a descoperit un craniu sfărâmat, împreună cu cenușă amestecată cu cioburi de vase, un capac spart, ocru roșu și alte resturi³³; la Iclod sunt semnalate situații în care se presară, în unele morminte, ocru lângă schelet sau pe el³⁴; de asemenea, sunt consemnate schelete alungite sau ușor chircite, cu ocru, în regiunea dunăreană în orizonturi imediat anterioare formării culturii Tiszapolgár³⁵.

În cadrul neoliticului, dar, în special, în eneolitic, poziția înhumatilor este, mai ales, chircită. Există însă și cazuri când poziția acestora, la fel ca la Scânteia, este întinsă. Este vorba, probabil, de o tradiție mai veche. Am vrea să reamintim că: la mormintele de înhumatie din cultura Schela Cladovei, unele schelete sunt întinse pe spate, cu brațele întinse în lungul corpului, sau cu mâinile așezate pe abdomen ori pe piept³⁶; la cele din aria Hamangia (din România și Bulgaria) morții sunt întinși pe spate, cu craniul orientat spre sud-est, mâinile întinse pe lângă corp sau cu palmele pe bazin³⁷; și, nu în ultimul, rând pe cele din aria culturii Boian, faza Bolintineanu de la Cernica, într-o primă perioadă morții sunt întinși pe spate, iar apoi, deodată, au trecut la poziția chircită³⁸; schelete întinse pe spate au fost descoperite și în aria Tripolie la Veremje și Horodnița³⁹.

În cultura Cucuteni se observă o variabilitate în ceea ce privește poziția înhumatului: chircit (Costești, Doboșeni) pe stânga sau pe dreapta (Cucuteni), întins pe o parte sau alta (situațiile de la Traian) ori întins pe spate (Scânteia). În aceeași arie culturală, cea mai mare parte a mormintelor sunt individuale, indiferent de caracterul lor, dar există și morminte duble, ca la Doboșeni, Scânteia și Traian.

²⁹ Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988, p. 20.

³⁰ N. Ursulescu, *Mormintele Criș de la Suceava „Platoul Cimitirului“*, Suceava, Anuarul Muzeului Județean, V, Suceava, 1978, p. 83.

³¹ E. Comșa, *Istoria comunităților Boian*, București, 1974, p. 212; idem, *La culture de Boian, Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Iași, 1991, p. 239.

³² *Istoria României*, I, București, 1960, p. 57.

³³ Vl. Dumitrescu, *Gumelnița. Sondajul stratigrafic din 1980*, SCIV, XVII, 1, 1966, p. 56.

³⁴ Gh. Lazarovici, Z. Kalmar-Maxim, *Necropolele tumulare din Munții Petrinului și Dealul Feleacului*, Acta MN, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 1007.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit.*

³⁷ E. Comșa, *Betrachtungen über die Entwicklung der neolithischen Kulturen auf rumänischen Gebiet*, Slov.Ach, XXXV, 1, p. 65—103.

³⁸ Idem, *Istoria comunităților Boian*, București, 1974, p. 220.

³⁹ H. Dumitrescu, *Decouvert concernant...*, p. 112—114.

Descoperirea unor oase umane izolate în cuprinsul așezării de la Scânteia își găsește bune analogii în descoperirile de la Cucuteni, Hăbășești, Frumușica, Drăgușeni, Poduri, Ariușd, iar în aria tripoliană la Veremje, Polivanov Jar, Barnovo Kolodistoe, Kolomișcina I, Pavoloch, Bârnova⁴⁰. Oase umane disparate și chiar cranii au apărut și în alte culturi neo-eneolitice la Hamangia, Gumelnița sau Stoicani-Aldeni⁴¹.

O altă observație care trebuie avută în vedere pentru cultura Cucuteni este numărul mare de resturi de copii. Morminte relativ numeroase de copii au apărut la Glina, Boian (faza Vidra)⁴² și un exemplar este semnalat și la Tărtăria, în nivelul culturii cu ceramică pictată vest-românească⁴³. Astfel de înmormântări erau destul de frecvente și în aria bulgărească a fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, iar H. Dumitrescu considera că înhumarea copiilor sau adolescenților în interiorul caselor are rădăcini în bazinul oriental al Mediteranei și Asiei Anterioare și coincide cu zonele unde se practica agricultura timpurie⁴⁴.

În aria tripoliană, ca și în cea cucuteniană, cele mai multe morminte sunt izolate, ca la Soloceni, Luka Ustinskaia, Luka Vrublevetskaia (copil), Lipcani, Veremje și Nesvisko, dar sunt cunoscute și grupări de tip necropolă la Bilcze-Zlote, Vyhvatynzy și Horodnița, unele dintre ele fiind considerate foarte târzii⁴⁵.

În concluzie, putem afirma că din informațiile pe care le deținem până acum, purtătorii culturii Cucuteni-Tripolie practicau înhumarea. În mormântările sunt de tipul izolat, în cuprinsul așezărilor, iar necropolele, descoperite doar în aria tripoliană, se încadrează în etapele foarte târzii ale acestei culturi. O altă caracteristică o constituie prezența unui număr mare de subiecți copii sau adolescenți⁴⁶. Poziția înhumatului este variabilă, incluzând și poziția brațelor, iar inventarul funerar sau urmele de festin nu sunt obligatorii. Se întâlnesc des și oase umane izolate în cuprinsul așezărilor, ce ar putea avea mai multe explicații⁴⁷.

⁴⁰ S. Marinescu-Bâlcu, Al. Bolomey, M. Cărciumaru, A. Muraru, *Ecological...*, p. 46.

⁴¹ E. Comșa, *Contribuție cu privire la riturile funerare din epoca neolitică de pe teritoriul țării noastre*, *OmD*, p. 91—94; I. T. Dragomir, *Contribuții privind ritul funerar și credințele magico-religioase la comunitățile aspectului cultural Stoiceni-Aldeni*, *SCIVA*, 28, 4, 1977, p. 477—478; Vl. Dumitrescu, *Stratigrafia așezării tell de pe Ostrovelul de la Căscioarele, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, II, Călărași, 1986, p. 78.

⁴² E. Comșa, *op. cit.*, p. 99; idem, *Mormântul neolitic descoperit lângă satul Andolina*, *SCIV*, XII, 2, 1961, p. 359.

⁴³ K. Horedt, *Săpături privitoare la epoca neo și eneolitică I, Raport preliminar asupra săpăturilor de la Tărtăria, jud. Alba, Apulum*, III, 1948, p. 51—52.

⁴⁴ H. Dumitrescu, *Découverts concernant un rite funéraire...*, *Dacia*, I, N.S., 1957, p. 110.

⁴⁵ O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *op. cit.*, p. 195—196; E. Comșa, *Contribuție...*, p. 98; H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 112—113; Vl. Dumitrescu, *Cucuteni, Cents ans après, Dacia*, N.S., XXIX, 1—2, 1985, p. 42.

⁴⁶ H. Dumitrescu, *op. cit.*, Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 49, interpretează aceste oase izolate ca făcând parte din morminte mai vechi, răvășite, a unor decedați, care din diferite motive nu au fost înhumați sau provenind de la indivizi uciși și ciopârțiți intenționat, poate, în cursul unor practici rituale de canibalism.

⁴⁷ H. Dumitrescu, *op. cit.*

Cultul craniului pare a juca un rol destul de important, având în vedere descoperirile destul de numeroase de acest fel⁴⁸.

Din punct de vedere antropologic se poate conchide că pentru area-lul Cucuteni-Tripolie componenta mediteraneană este majoritară, la care se adaugă elemente protoeuropoide (Cromagnon) și altele brahicrane, de caracter dinaroid sau alpinoid⁴⁹.

CORNELIA-MAGDA MANTU — DAN BOTEZATU — BERND KROMER

Tabelul nr. 1

Principalele caractere antropometrice ale craniilor aparținând complexului Cucuteni

Nr. Martin	Dimensiuni și indici	TRAIAN			GIROV		SCANTEIA	
		I ? 14 ani	II ? 6-7 ani	V ? 60 ani	I ? 40-50 ani	II ? 11-12 ani	I ? 4 ani	II ? 18-20 ani
1	G — op	164	170	178	165	164	176	181
8	Eu — eu	137	125	141	137	130	134	139
9	Ft — ft	96	83	98	96	100	85	99
10	Co — co	120	108	117	108	115	111	114
20	Po — b	112	114	109	109	107	107	105
8/1	I. cranian	83,5	73,5	79,2	83,0	79,8	75,0	76,8
9/8	I. front-pariet.	73,5	65,6	69,6	70,1	76,9	63,4	70,8
9/10	I."-transv.	80,0	75,2	83,7	88,9	86,9	76,5	86,8
20/1	I. po. br. tong.	68,3	67,0	61,2	66,1	65,6	60,7	58,0
20/8	I. po. br. trans.	81,7	91,2	77,3	79,5	82,3	79,8	75,1

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ O. Necrasov, *Donnes anthropologique concernant la population du Complex Culturel Cucuteni-Arșiud-Tripolie, La civilisation de Cucuteni en contexte européen, Session Scientifique Iași—Piatra Neamț 1984, Iași, 1987, p. 145—146.*

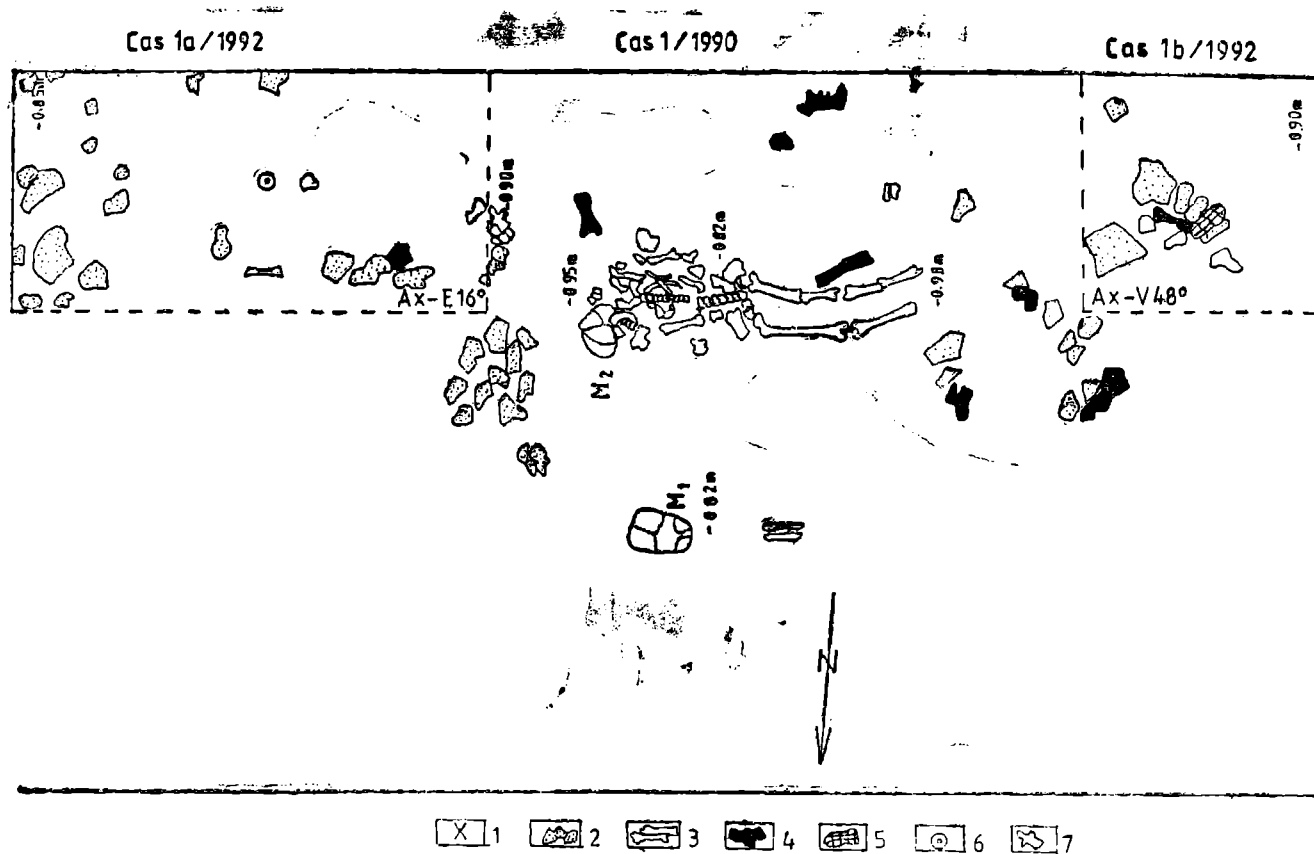

Fig. 1. Scântea. Planul S VIII și a casetelor 1/1990, 1a/1992 și 1b/1992 cu cei doi înhumați: 1. idol antropomorf; 2. ceramică; 3. oase umane; 4. oase de animale; 5. piatră; 6. disc ornamental.

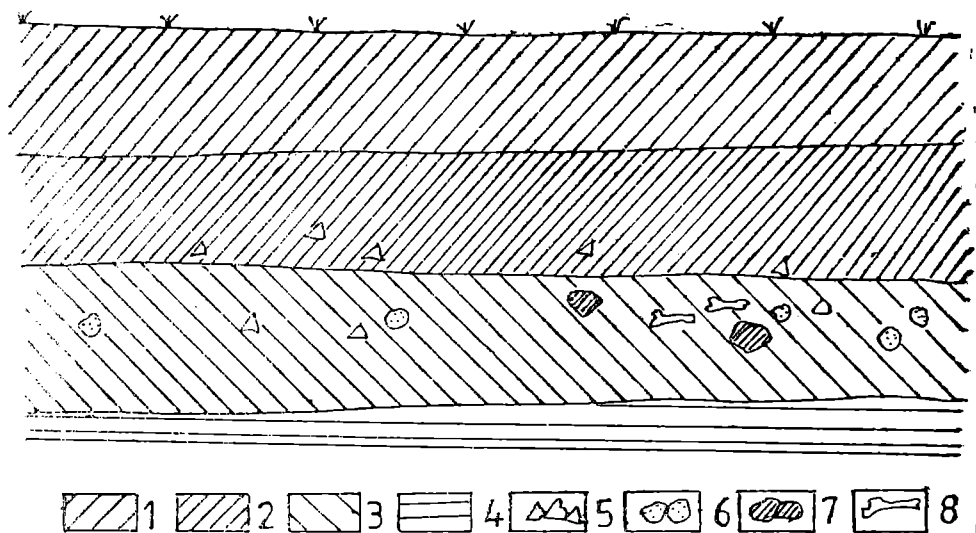

Fig. 2. Scânteia. Profilul casei 1/1990; 1. strat vegetal; 2. strat brun-cenușiu cu pigmentații albicioase; 3. strat brun deschis cu mici concrețiuni calcaroase, în partea de sus căruia îi apar cioburi Cucuteni A; 4. strat galben, cu concrețiuni de calcar, steril din punct de vedere arheologic; 5. ceramică; 6. chirpic ars; 7. piatră; 8. oase de animale.

UNE TOMBE DOUBLE D'INHUMATION DE L'ÉTABLISSEMENT DE TYPE CUCUTENI DE SCÂNTEIA (DEP. DE IAȘI)

(Résumé)

Au cours de presque cent-dix ans de recherche dans le domaine de la culture de Cucuteni, les informations sur ses nécropoles et tombes sont restées incertaines et insuffisantes. On rappelle les découverts de Cucuteni, Hăbășești (Cucuteni A₃), Frumușica, Costești, Traian (Cucuteni A—B), Drăgușeni (Cucuteni A₄), Mărgineni (Cucuteni A₂), Poduri (Cucuteni A₂), Doboșeni, Ariușd (Cucuteni A), Girov et Scânteia (Cucuteni A₃).

A Scânteia on a découvert les suivantes restes: dans la maison 1, un fragment d'occipital d'une femme mûre; dans la section VII, carré 19, à —1,10 m, un fragment d'os occipital d'un adult, d'environ 30 ans, de sexe féminine; dans la section VIII, cassette 1, à —0,56 m, un fragment d'os frontal de la région glabélaire, droite, sexe indéterminable; une tombe double d'inhumation (S VIII), avec des restes incomplètes d'un enfant (infans I) et un squelette presque entière d'une femme, d'environ 18—20 ans.

Par les analyses radiocarbon pour les deux sujets de la tombe de Scânteia, on a obtenu les suivantes dates:

- sujet I, incomplet, HD — 14701 = 5388 ± 18 BP = 3438 ± 18 bc ou 4332 — 4236 CAL BC;
- sujet II (la femme), HD — 14792 = 5347 ± 24 BP = 3397 ± 24 bc ou 4240 — 4153 CAL BC.

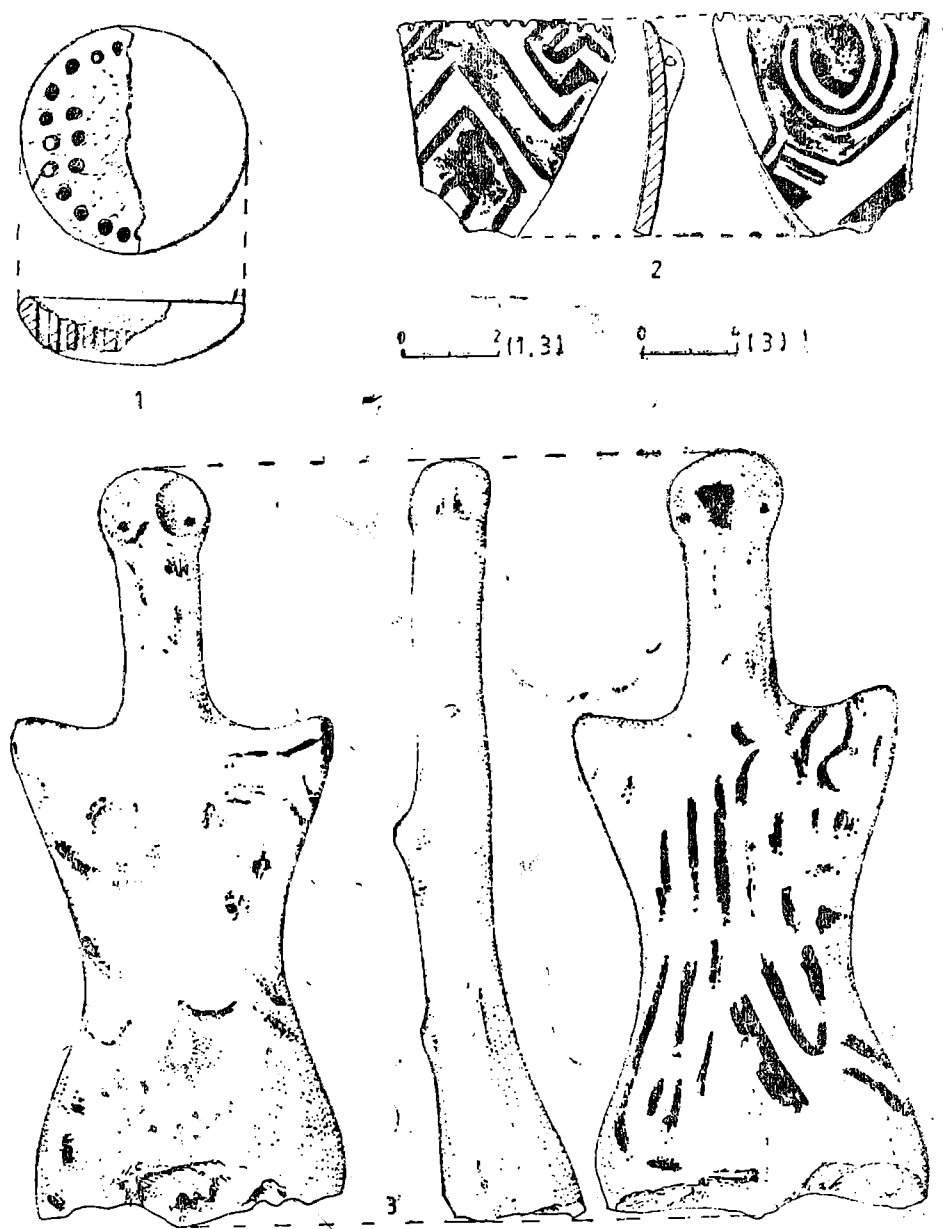

Fig. 3. Scântea. 1. disc ornamental cu perforații; 2. fragment ceramic cucutenian; 3. idol antropomorf feminin.

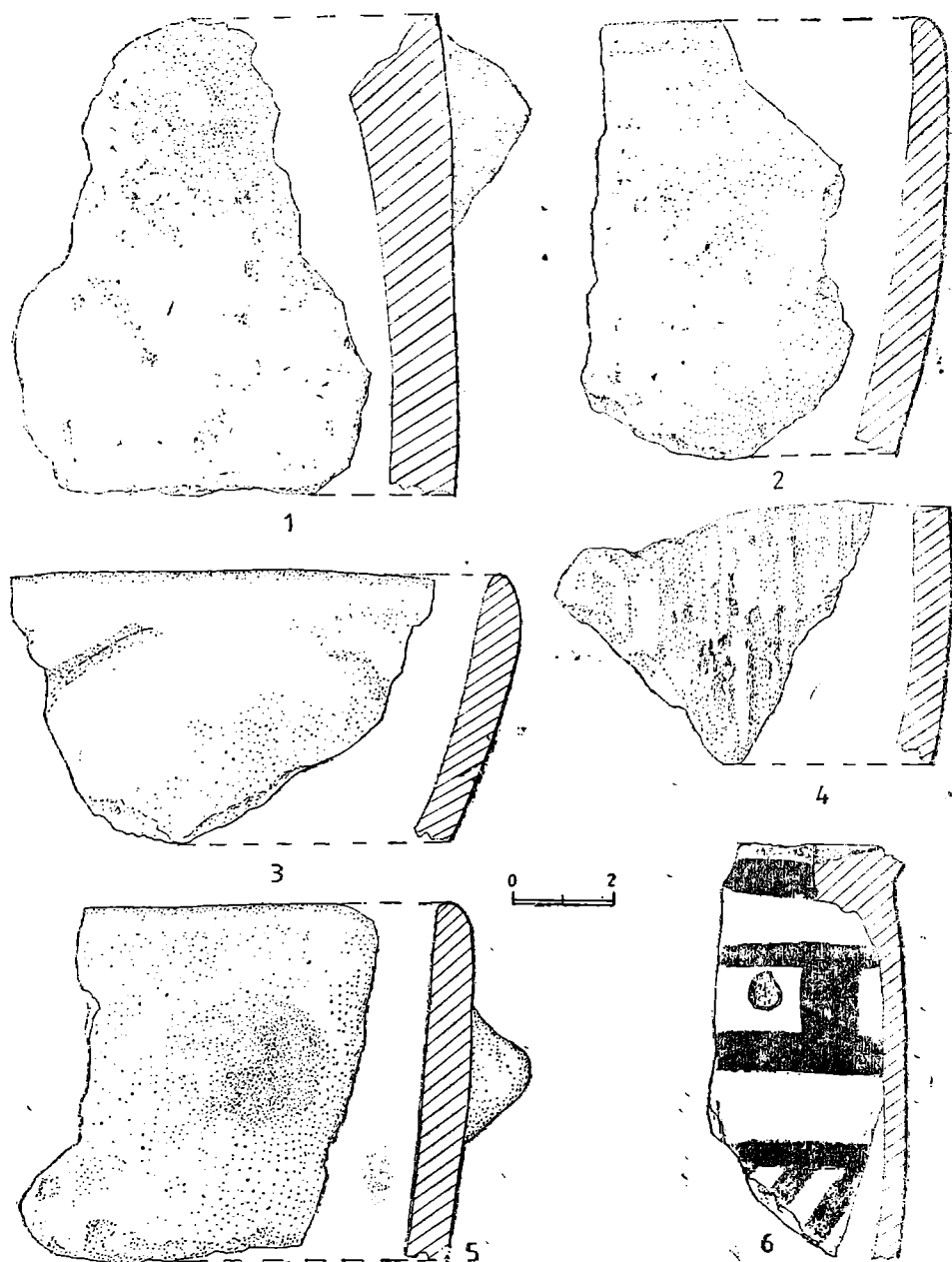

Fig. 4. Scănteia. 1—5, fragmente ceramice din categoria grosieră; 6. fragment ceramic din categoria semifină, cu pictură tricromă.

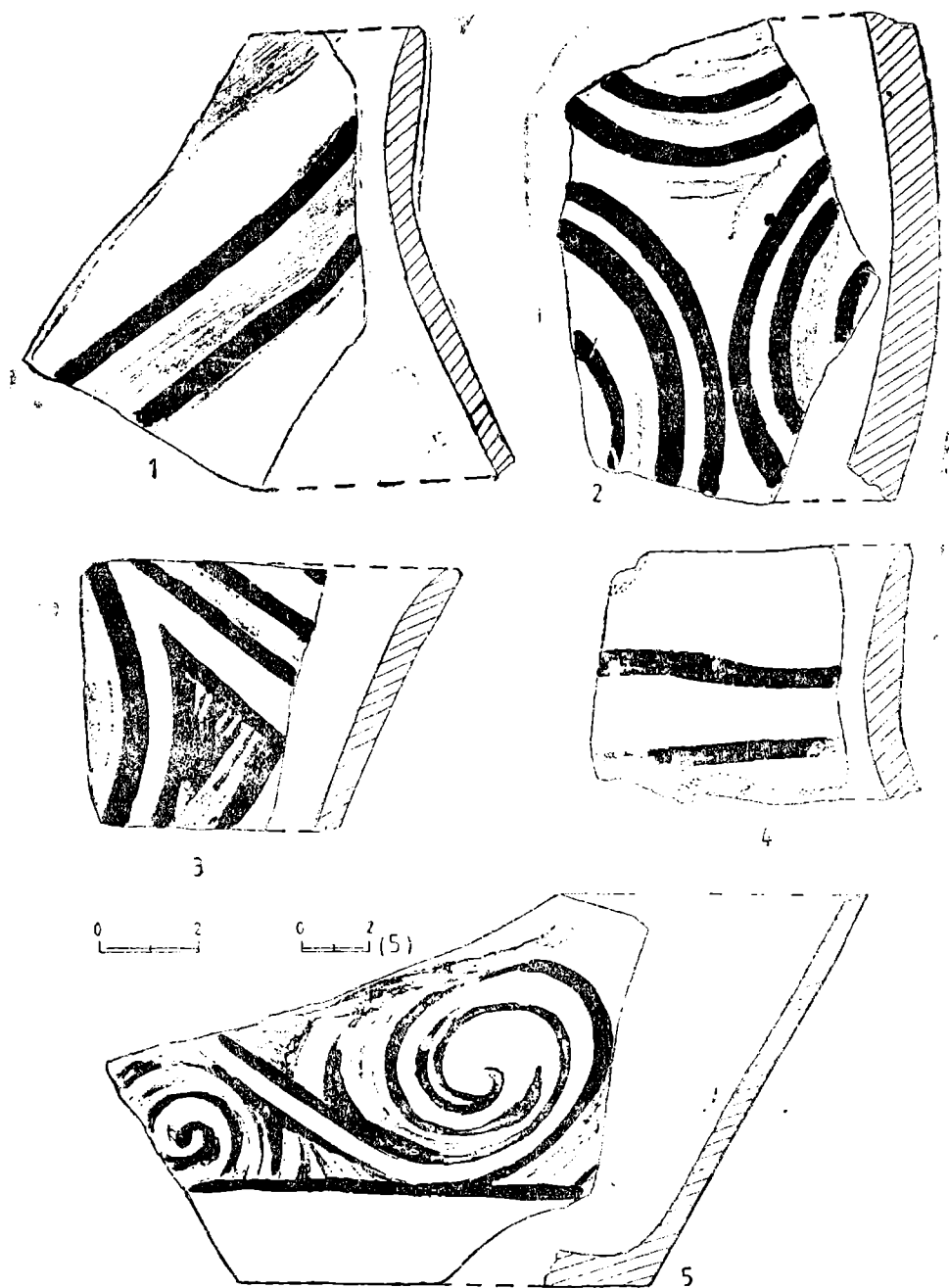

Fig. 5. Scântea. 1—5, fragmente ceramice din categoria semifină, cu pictură tri-cromă.

Les dates radiocarbon obtenus sont en accord avec celles pour Hăbășești, Leca Ungureni (toutes les deux Cucuteni A₃) et Drăgușeni—Ostrov (Cucuteni A₄) et on place la découverte dans la culture de Cucuteni, phase A₃, dans le même endroit que l'établissement de Scânteia.

On a noté la situation dans laquelle est apparu l'ocre rouge dans d'autres sépultures isolées et aussi on a mentionné celles qui s'adresse à la position d'inhumés.

En guise de conclusion, on peut affirmer qu'à partir des informations dont on dispose jusqu'à présent les porteurs de la culture de Cucuteni pratiquaient l'inhumation. Les sépultures sont de type isolé, dans le périmètre des établissements et les nécropoles découvertes seulement dans l'aire tripolienne s'encadrent dans les étapes très tardives de cette culture. Une autre caractéristique est donnée par la présence d'un grand nombre de sujets enfants ou adolescents.

La position de l'inhumé est variable (y compris la position des bras) et l'inventaire funéraire ou les traces des festins ne sont pas obligatoires. Souvent on a attesté aussi des os humains isolés dans le périmètre des établissements, ce qui pourrait avoir plusieurs explications. Le culte du crâne semble jouer un rôle assez important, vu les découvertes assez nombreuses de ce type.

Du point de vue anthropologique, on peut conclure que pour l'aire Cucuteni-Tripolie, le composant méditerranéen est majoritaire, mais on y ajoute les éléments protoeuropéens (Cromagnon) et d'autres brachicraniens, à caractère dinaroides au alpinoides.

Légende des illustrations

Fig. 1. Scânteia. Plan de la S VIII et des cassettes 1/1990, 1 a/1992 et 1 b/1992 avec les deux inhumés; 1. idole anthropomorphe; 2. céramique; 3. os humaines; 4. os d'animaux; 5. pierre; 6. disque ornamental.

Fig. 2. Scânteia. Profil de la cassette 1/1990; 1. couche végétale; 2. couche brun-café à pigmentation blanchâtre; 3. couche brun-claire à petites concrétions calcaireuses, à la partie supérieure de la quelle apparaissent des tessons Cucuteni A; 4. couche jaune à poupées de calcaire, archéologiquement stérile; 5. céramique; 6. torchis cuit; 7. pierre; 8. os d'animaux.

Fig. 3. Scânteia. 1. disque ornamental à perforations; 2. fragment céramique cucutenien; 3. idole anthropomorphe féminin.

Fig. 4. Scânteia. 1—5. fragments céramiques de la catégorie grossière; 6. fragment céramique de la catégorie demifine, peinture trichrome.

Fig. 5. Scânteia. 1—5. fragments céramiques de la catégorie demifine, peinture trichrome.

NOI DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN HOTARUL COMUNEI ICLOD (IV)*

Activitatea cercului „Prietenii muzeului“ din Iclod s-a desfășurat în perioada anilor 1988—1993, în trei direcții; 1). descoperirea de noi obiective; 2). colectarea de materiale inedite din obiectivele cunoscute; 3). amenajarea spațiilor muzeului din localitate. Materialul arheologic a fost inventariat și prelucrat, constituind subiectul acestei lucrări. Alături de aceste vestigii, prezentăm colecțiile Fălcușan și Rusu, cu obiecte din zonă, care au fost donate muzeului. Materialul arheologic a fost descoperit în următoarele obiective:

1. *Obiectivul nr. 11*, denumit de localnici „Tabla Popii“ (BULBUC 1987—1988, 530), situat de o parte și de alta a Drumului Național 1 C, Cluj-Napoca — Gherla, la intrarea în comuna Iclod și la ieșirea din Fundătura. Acest obiectiv a fost cercetat prin periegeze, sistematic, fiind împărțit în 4 sectoare; două se află în fața și spatele casei cu nr. 346 (Laurențiu Bonta), iar celelalte două, în dreapta șoselei, de o parte și alta a casei cu nr. 347 (Simion Coroian). Zona obiectivului este mai ridicată, cu o diferență de nivel de până la 1 m. Pământul este de culoare neagră, conține multe fragmente ceramice din epoca bronzului (fig. 9/2—10; 10/1—14, 17—18), cultura Noua (fig. 11/2, 4), Hallstatt (fig. 11/10—13, 12/4, 7), dacic (fig. 12/8), roman și din secolele IV—V. O parte din aceste piese au fost expuse în Muzeul din Gherla.

2. *Obiectivul nr. 13*, este situat în partea de nord a comunei Iclod, între Drumul Național 1 C și Valea Alunișului, în grădinile caselor cu nr. 533—537 (familiile Morar, Soos, Moldovan și Vădan). Această zonă este cunoscută și sub numele de „Grădinile Texas“ (BULBUC, 1987—1988, 529). Solul este nisipos și de culoare brună. Materialul ceramic descoperit este în cea mai mare parte din epoca romană (fig. 12/10, 12; 13/3, 6—7; 14/4). După toate probabilitățile, în acest sector a fost o *villa rustica* sau o altă clădire în apropierea drumului roman ce lega *municipium*-ul Napoca de castrul de la Gherla. În acest sector trebuie căutate și urmele podului roman ce trecea peste Valea Alunișului.

3. *Obiectivul nr. 27*, „La Țagle“ este situat pe malul drept al Văii Furcii, la o distanță de circa 4—5 km de Iclod, pe direcția NV—SE (15°). Valea Furcii, secată în cea mai mare parte a anului, are o luncă îngustă, cu solul negru, lutos. În acest obiectiv au descoperit fragmente ceramice, datând din epoca dacică (fig. 12/9) și romană (fig. 13/1, 5), elevii Valer Inoan și Victor Șelar din Iclod. În apropierea obiectivului (circa 80—100 m) se află drumul de țară, ce leagă localitatea Iclod de Birlea și Tioltiur.

4. *Obiectivul nr. 28*, pe „Valea Alunișului“, este situat la aproximativ 800 m amonte de *obiectivul nr. 9* „La Doroaie“ (KALMAR 1987, 57—71; 1990, 13—20; BULBUC 1987—1988, 530), la capătul grădinii de

pe str. Mogyoroșului, nr. de casă 143 (Iosif Inoan), în dreptul casei cu nr. 82 de pe str. Alunișului (Gheorghe Simonca). Materialul ceramic descoperit aparține neoliticului târziu, fazei a II-a a grupului Iclod (fig. 4/1, 4, 6; 5/1—3).

Colecția Fălcușan cuprinde piese ceramice, care au fost adunate din câteva obiective și epoci: „Pământul Vlădiciei” (zona A, obiectiv 1) din grupul cultural Iclod: faza I (fig. 1/1—5, 7—13; 2/1—4); din faza a II-a (fig. 3/1—8; 5/4—12; 6/1—6) și din faza a III-a (fig. 6/8—11; 7/1—9); Hallstatt (fig. 12/5); „La Doroaie”, din cultura Tiszapolgár (fig. 8/3—12); în „Tabla Popii”, din epoca bronzului (fig. 9/1; 10/16), din cultura Noua (fig. 11/1, 5) și daco-romane (fig. 14/1).

Colecția Rusu conține materialele adunate: de pe „Pământul Vlădiciei”, din neolitic târziu, grupul Iclod, faza I (fig. 1/6; 2/5—12); din faza a II-a (fig. 4/3, 5, 7, 11, 13); din faza a III-a (fig. 6/7); un import din cultura Petrești (fig. 8/1—2); iar de la „Tabla Popii”, din cultura Noua (fig. 11/3, 6); și din Hallstatt (fig. 12/6).

Materialele aparținând epocii bronzului (fig. 9/11), culturii Noua (fig. 11/7), primei vârste a fierului (fig. 12/1—3), perioadei daco-romane (fig. 14/5—6, 8) și romane (fig. 12/11, 13/2, 4; 14/2—3, 7, 9) au fost adunate de copii, în decursul anilor 1980—1989, în colecția Școlii din Iclod, o parte din acestea au fost expuse în Muzeul din localitate (pentru multe nu sunt însă observații privind locul de proveniență).

Neoliticul târziu este ilustrat prin materialele aparținând grupului Iclod. Ceramica din faza I este de factură fină (fig. 1/3—4, 7, 10) și semifină (fig. 1/1—2, 5—6, 8—9, 11—13), de culoare cărămizie (fig. 1/1, 3, 9, 12), cenușie (fig. 1/7), roșie (fig. 1/8, 10) și gălbuie (fig. 1/4—5, 11, 13). Pasta conține nisip fin, uneori cu resturi organice. Arderea este oxidantă. Formele întâlnite în această fază sunt: amfora (fig. 2/1—4), vasul cu profil „S” (fig. 1/1), cupa cu picior (fig. 1/11), vasul cilindric (fig. 1/2, 5, 7, 10, 12; 2/6—8, 10—12), cu buza evazată (fig. 2/5), care are bune analogii în Cluj-Napoca — „Archive” (LAZAROVICI 1977, 26, 1/2), și strachina (fig. 1/4, 6, 8—9). Ornamentele sunt realizate din combinații de incizii, dispuse în unghi (fig. 2/9—10), benzi incizate, umplute cu împunsături alungite (fig. 1/5, 7; 2/8, 11—12) sau cu impresiuni circulare (fig. 1/10, 12; 2/6), incizii simple pe burta amforelor (fig. 2/3) ori pe fundul vaselor (fig. 1/3). Faza a II-a se caracterizează prin prezența ceramicii semifine într-o cantitate mai mare, alături de cea grosieră. Culoarele frecvent întâlnite sunt nuanțe de cărămiziu (fig. 3/3—7; 4/1—6, 9—13; 5/5—12), deseori cu flecuri, mai ales, pe vasele cu profil „S”, gălbui (fig. 5/4) și brun deschis (fig. 3/2, 8; 4/7). Pasta are, ca degresant, nisip cu bobul mare. Formele de vase sunt: amfora (fig. 5/6), strachina (fig. 3/8), cupa cu picior scund (fig. 4/11) sau înalt (fig. 5/8—12), vasul cu profil „S” (fig. 6/1—2), vasul cilindric (fig. 3/4—5; 4/13; 6/3, 6) și vasul trunchi de con (fig. 6/4—5). Ornamentele incizate sunt mai puține (fig. 5/7—9, 11), în timp ce proeminențele neperforate înlocuiesc alte tipuri decorative (fig. 3/6—7; 4/1—7). Acestei faze îi aparțin și cele trei unelte din piatră șlefuită: topoare trapezoidale (fig. 5/1—2) și fragmentul de topor dreptunghiular (fig. 5/3), descoperite pe „Valea Alunișului”. În faza a III-a se constată apariția pietricelelor în pasta vaselor, ceea ce dă un aspect zgrunțuros vaselor grosiere, care au, în general, culoarea

brună cu nuanțe de la deschis până la închis (fig. 7/1—3, 6—9). Se mai păstrează tehnica de ardere oxidantă, fiind și vase de culoare cărămizie, deseori cu flecuri. Dintre forme putem aminti: amfora (fig. 6/11), strachina (fig. 7/4—9), cu buza marcată în interior (fig. 7/8), care este un element ce se va dezvolta în cultura Tiszapolgár. Nu se mai folosește decorul incizat. Ornamentația este înlocuită prin netezire (fig. 7/3), proeminențele simple (fig. 7/4—9) sau alveolate (fig. 6/9—10).

Două vase aparțin culturii *Petrești*: o strachină din categoria semifină, de culoare cărămizie (fig. 8/1) și o oală din specia semifină, cărămizie-roșcată (fig. 8/2). În Muzeul din Iclod se mai găsesc trei fragmente de vase de factură *Petrești*, care au fost descoperite în curtea muzeului. În Muzeul din Gherla se află câteva piese de la Iclod: o strachină și un picior de idol, decorat cu împunsături, care aparțin tot culturii *Petrești*. În acest stadiu al cercetărilor nu cunoaștem locul de proveniență a acestor materiale, dar bănuim că ele provin din colecția Rusu (din zona așezărilor A sau B).

Cultura Tiszapolgár este reprezentată de câteva fragmente ceramice, de culoare cenușie (fig. 8/4—7, 9—10), care merg aproape la identitate cu cele descoperite la Gilău (KALMAR 1980, 393; 1981, 305).

Epocii bronzului îi aparțin fragmentele ceramice, descoperite în „*Tabla Popii*” (fig. 9/2—10; 10/1—14, 17—18). Vasele sunt, în general, din categoria semifină, de culoare cărămizie și brun-roșcată. Unele vase au buza crestată, iar altele au decorul realizat din caneluri (fig. 9/3; 10/3, 16), incizii (fig. 10/1—2), brăuri crestate și alveolate (fig. 9/1; 10/20—23). Alături de fragmente de vase au fost descoperite și două fusaiole (fig. 9/6, 11).

Cultura Noua este ilustrată de materialele din colecțiile Rusu și Fălăcușan și de cele descoperite în „*Tabla Popii*” (fig. 11/2, 4). Ceramica face parte din categoria semifină, de culoare brună deschisă (fig. 11/1, 4) sau închisă (fig. 11/5, 7) și neagră (fig. 11/2—3, 6), decorate cu triunghiuri imprimate (fig. 11/5) și proeminențe (fig. 11/1). Fragmentele provin de la străchini, cești (fig. 11/7) și fragmente de vase cu toarte, cu buton (fig. 11/6).

Din același obiectiv provin și câteva fragmente, ce aparțin *primei vârste a fierului* (Hallstatt). Vasele fac parte din specia grosieră și semifină, având în exterior, în general, culoarea neagră, iar în interior, culoarea cărămizie (fig. 11/8, 10, 12). Ornamentele constau din brăuri simple pe vase de provizii (fig. 11/9), caneluri (fig. 11/8, 10, 12; 12/6—7) și incizii paralele, realizate cu pieptenele (fig. 12/4).

Două fragmente ceramice cenușii, din categoria semifină, lustruită, ce provin din „*Tabla Popii*” (fig. 12/8) și „*Valea Furcii*” (fig. 12/9) au fost datate în *epoca dacică*.

Urmele *romane* sunt mai numeroase, deoarece comuna Iclod se află pe traseul drumului roman ce lega Cluj-Napoca de Gherla. Fragmente ceramice, din această perioadă, au fost descoperite pe „*Grădinile Texas*” și pe „*Valea Furcii*”, unde, credem, că a fost o fermă romană. Dintre vasele descoperite, putem aminti un capac (fig. 13/1), un castron (fig. 12/2) și o strachină (fig. 13/4).

Prezența materialelor din epoca dacică constituie o descoperire deosebit de importantă, fapt ce a determinat elaborarea unui proiect de săpătură în obiectivul 11 — „*Tabla Popii*“.

Activitatea de cercetare a diferitelor zone ale comunei Iclod continuă, urmărind un plan de identificare a tuturor obiectivelor arheologice pentru a se stabili modul de mutare a vetrei satului în toate epocile istorice.

ZOIA MAXIM — AUREL BULBUC — VIORICA CRIȘAN

Lista prescurtărilor bibliografice

- BULBUC 1987—1988 — Aurel Bulbuc, *Noi descoperiri arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (III)*, ActaMN, XXIV—XXV, p. 529—536.
- KALMAR 1980 — Zoia Kalmar, *Descoperiri eneolitice la Gilău*, ActaMN, XVII, p. 393—416.
- KALMAR 1981 — Zoia Kalmar, *Descoperiri eneolitice la Gilău*, ActaMN, XVIII, p. 305—320.
- KALMAR 1987 — Zoia Kalmar, *Neoliticul timpuriu din Bazinul someșan și legăturile sale*, în ActaMP, XI, p. 57—72.
- KALMAR 1990 — Zoia Kalmar, *Le processus de néolithisation dans la nord-ouest de la Transylvanie, Rubané et Cardial*, Liège, p. 13—20.
- LAZAROVICI 1977 — Gheorghe Lazarovici, *Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj-Napoca*, ActaMN, XIV, p. 23—28.

NOUVELLES DÉCOUVERTES ARCHEOLOGIQUES DE SURFACE À LA LIMITE DE LA COMMUNE DE ICLOD (IV)

(Résumé)

Les auteurs présentent les matériaux archéologiques découverts par les élèves d'Iclod (dép. de Cluj) en différents objectifs archéologiques et les deux collections données au Musée National d'Histoire de Transylvanie.

Les découvertes sont présentées par objectifs: „*Tabla Popii*“ (ob. 11); „*Grădinile Texas*“ (ob. 13); „*La Tâgle*“ (ob. 27); „*Valea Alunișului*“ (ob. 28); „*Pământul Vlădicii*“ (ob. 1) et „*La Doroaie*“ (ob. 9).

L'ouvrage présente puis les matériaux en ordre chronologique (fig. 1—14): la néolithique tardif (le groupe Iclod, la culture Petrești); l'énéolithique (la culture Tiszapolgár); l'époque du bronze (la culture Wietenberg et Noua); l'époque du fer (Hallstatt); l'époque dacique et romaine.

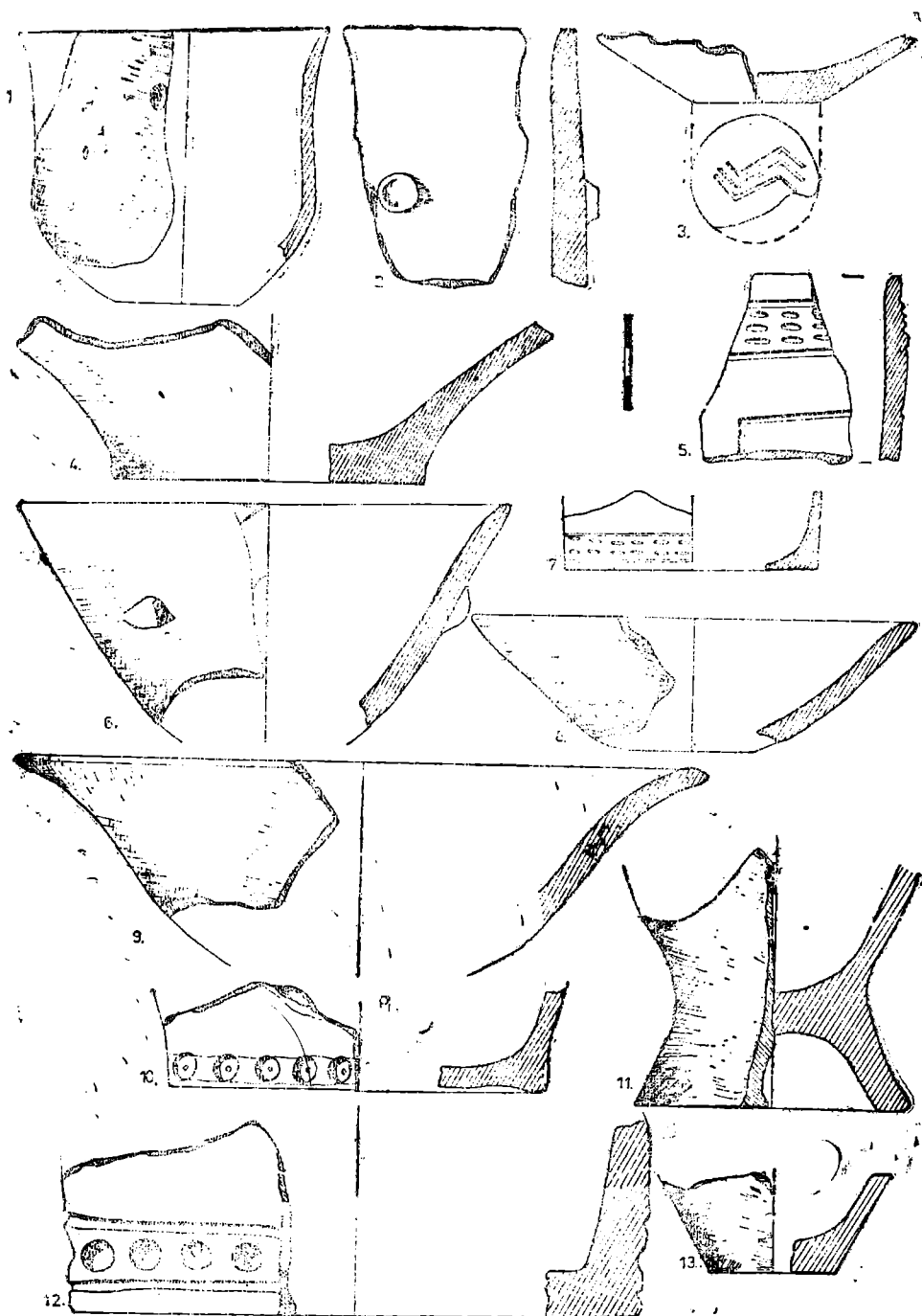

Fig. 1. Iclod, „Pământul Vlădicii”, grupul Iclod, faza I — colecția Fălcușan 1—5, 7—13; colecția Rusu 6.

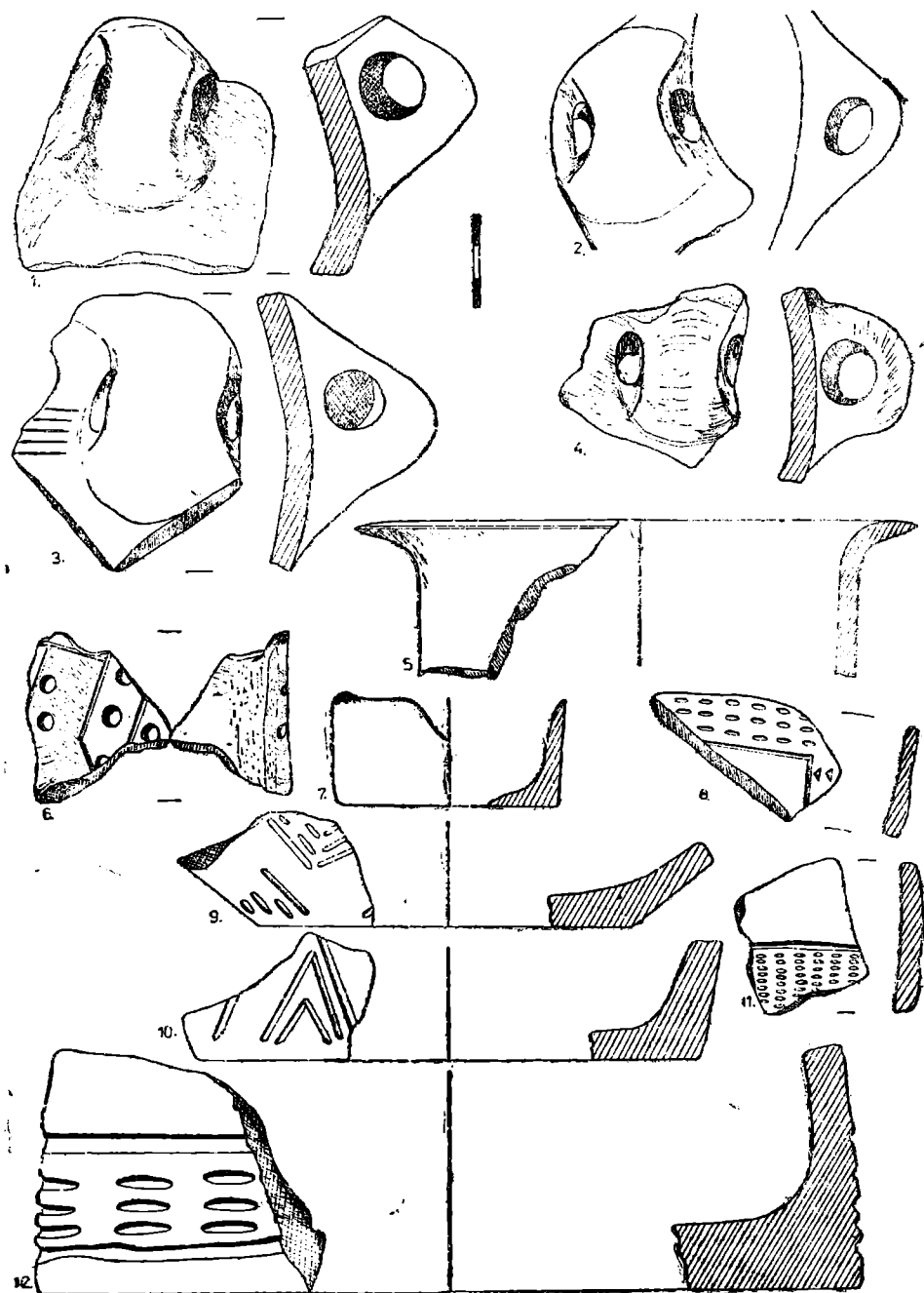

Fig. 2. Iclod, grupul Iclod, faza I, colecția Fălciușan 1—4; colecția Rusu 5—12.

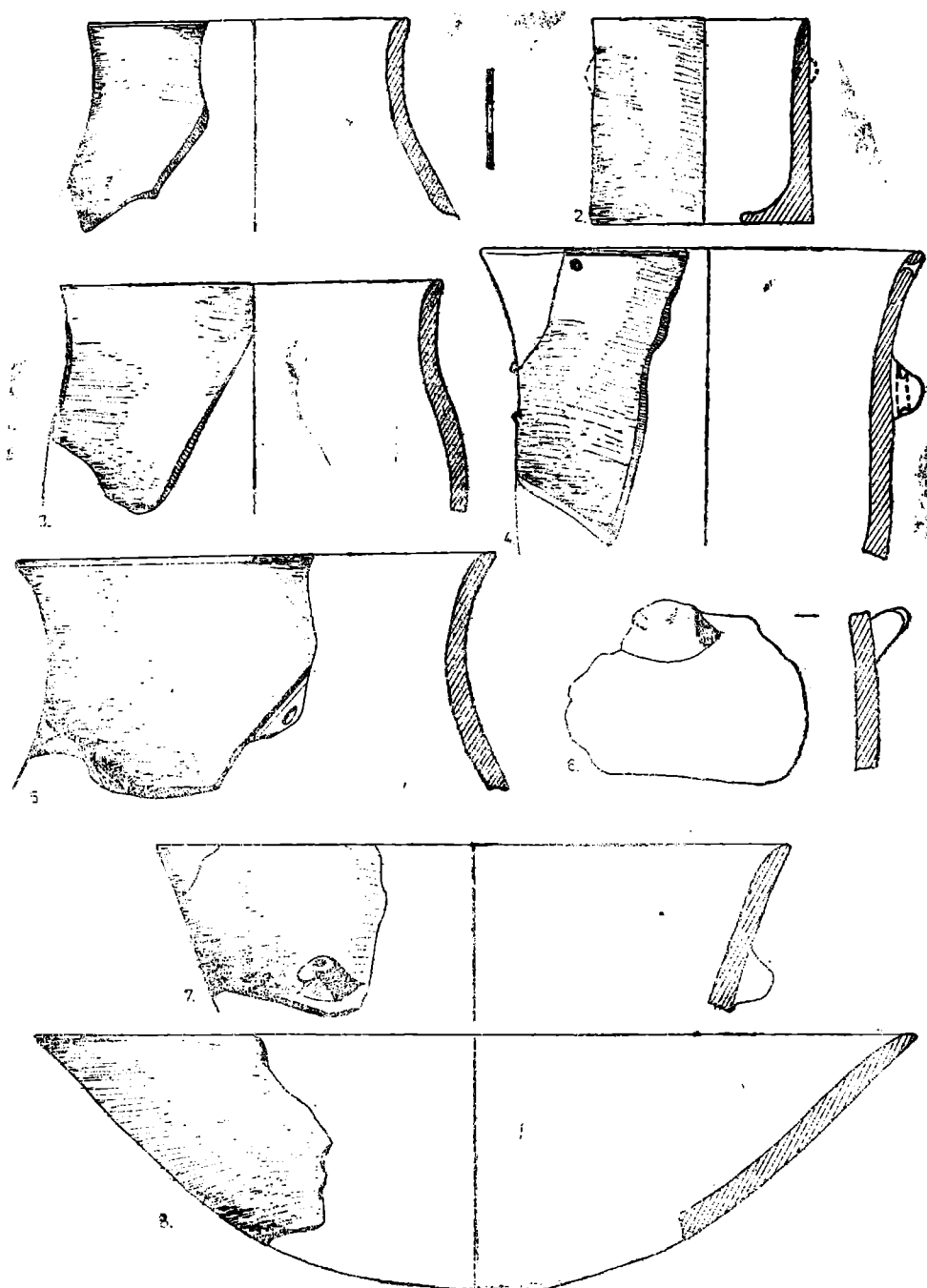

Fig. 3. Iclod, grupul Iclod, faza II, colecția Fălcușan.

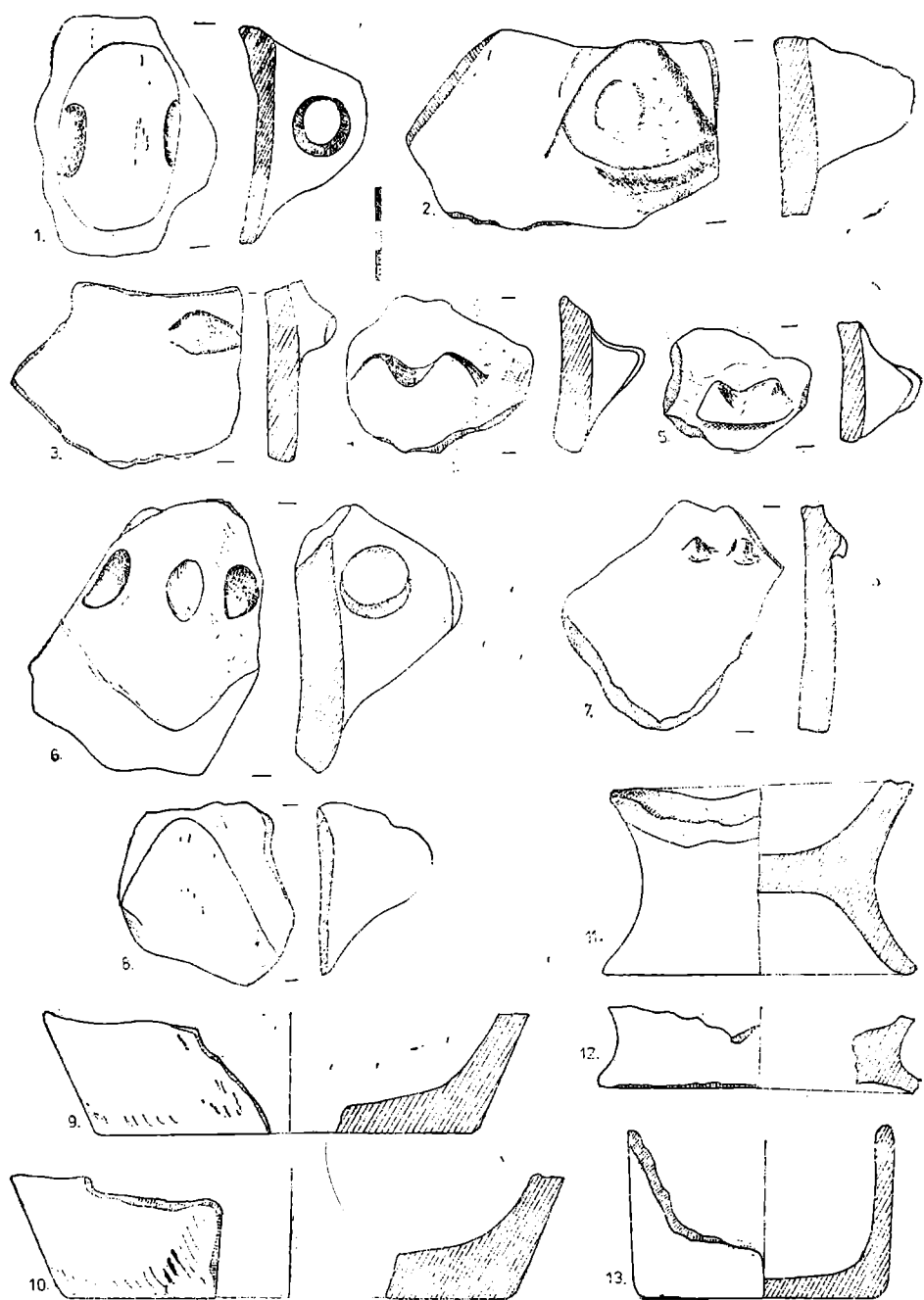

Fig. 4. Iclod, grupul Iclod, faza a II-a, „Valea Alunișului” 1, 4, 6; colecția Rusu 3, 5, 7, 11, 13; „Pământul Vlădicii” 2, 8—10, 12.

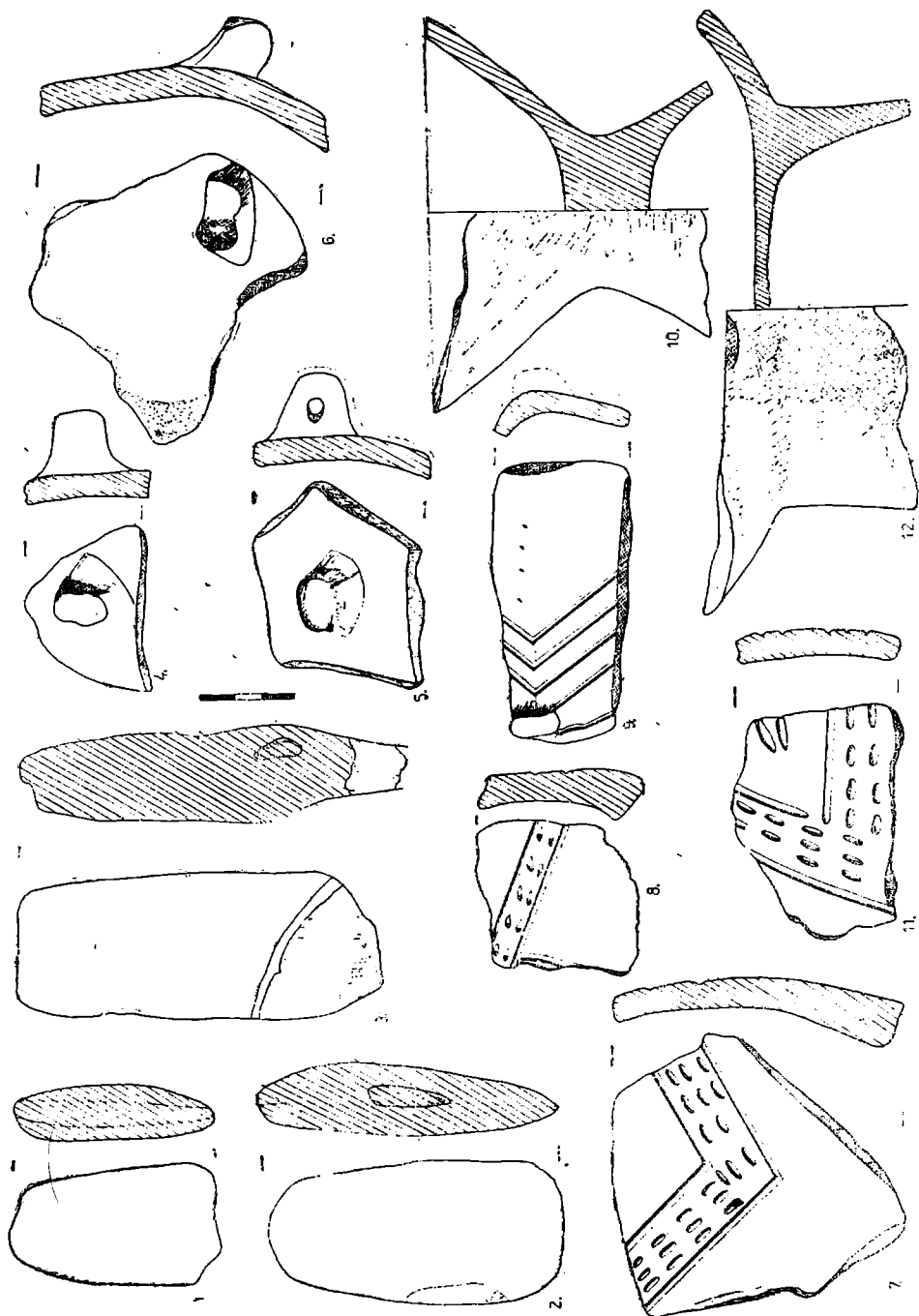

Fig. 5. Iclod, grupul Iclod, faza a II-a, „Valea Alunișului” 1–3; colecția Fălciușan 4–12.

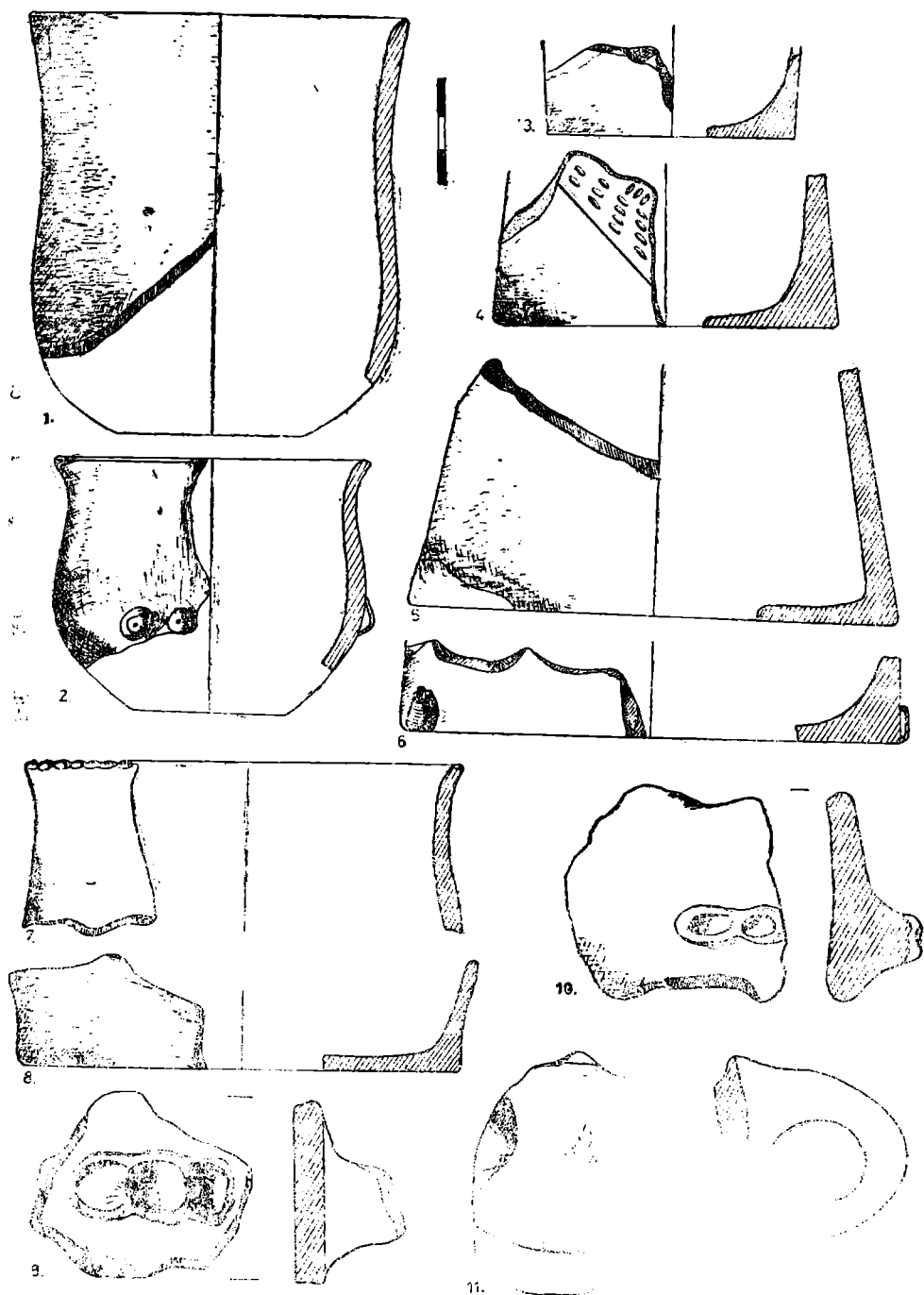

Fig. 6. Iclod, grupul Iclod, faza a II-a, colecția Fălciușan 1—6; faza a III-a 8—11; colecția Rusu 7.

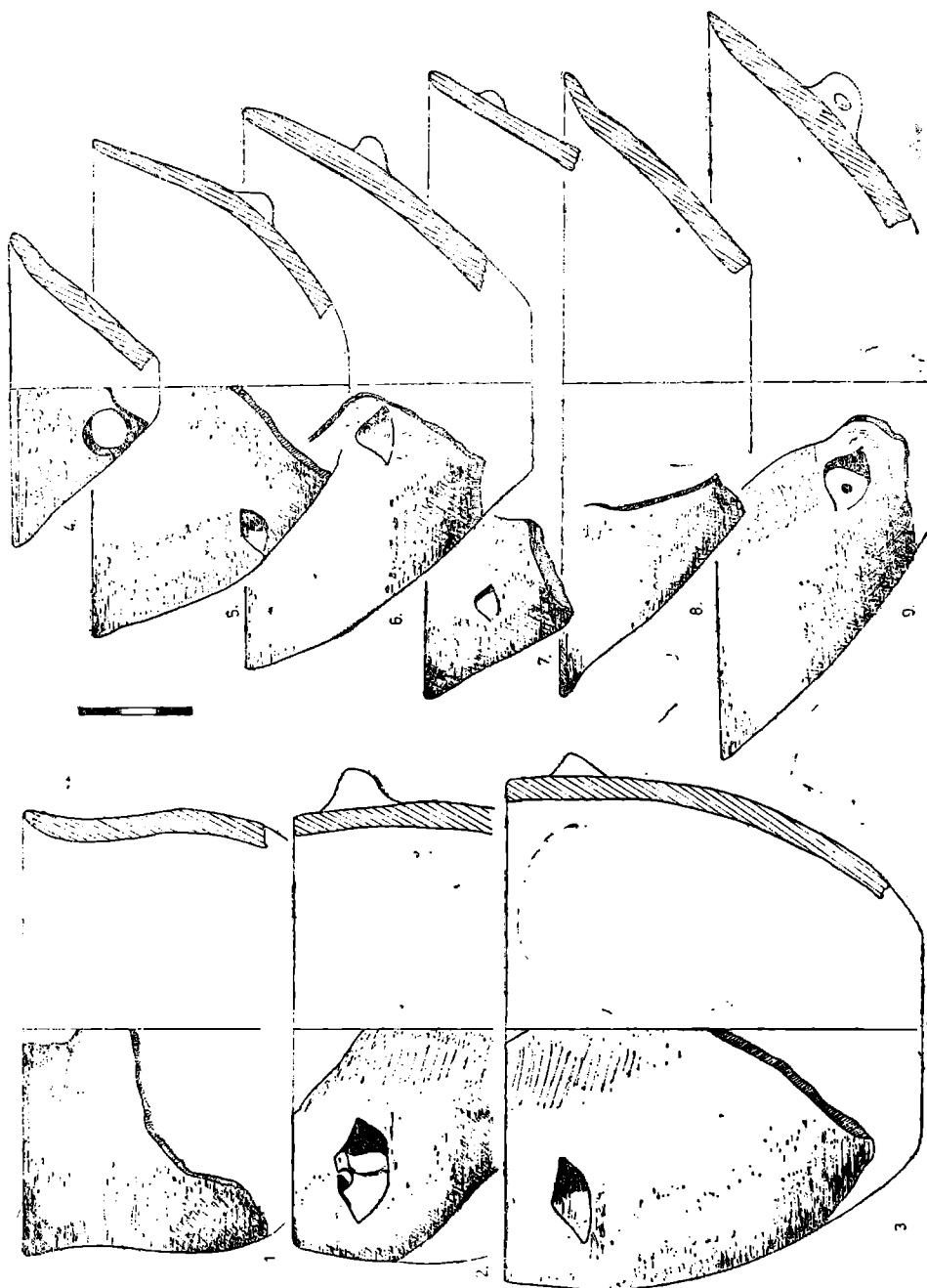

Fig. 7. Iclod, grupul Iclod, faza a III-a colecția Fălciușan 1—9.

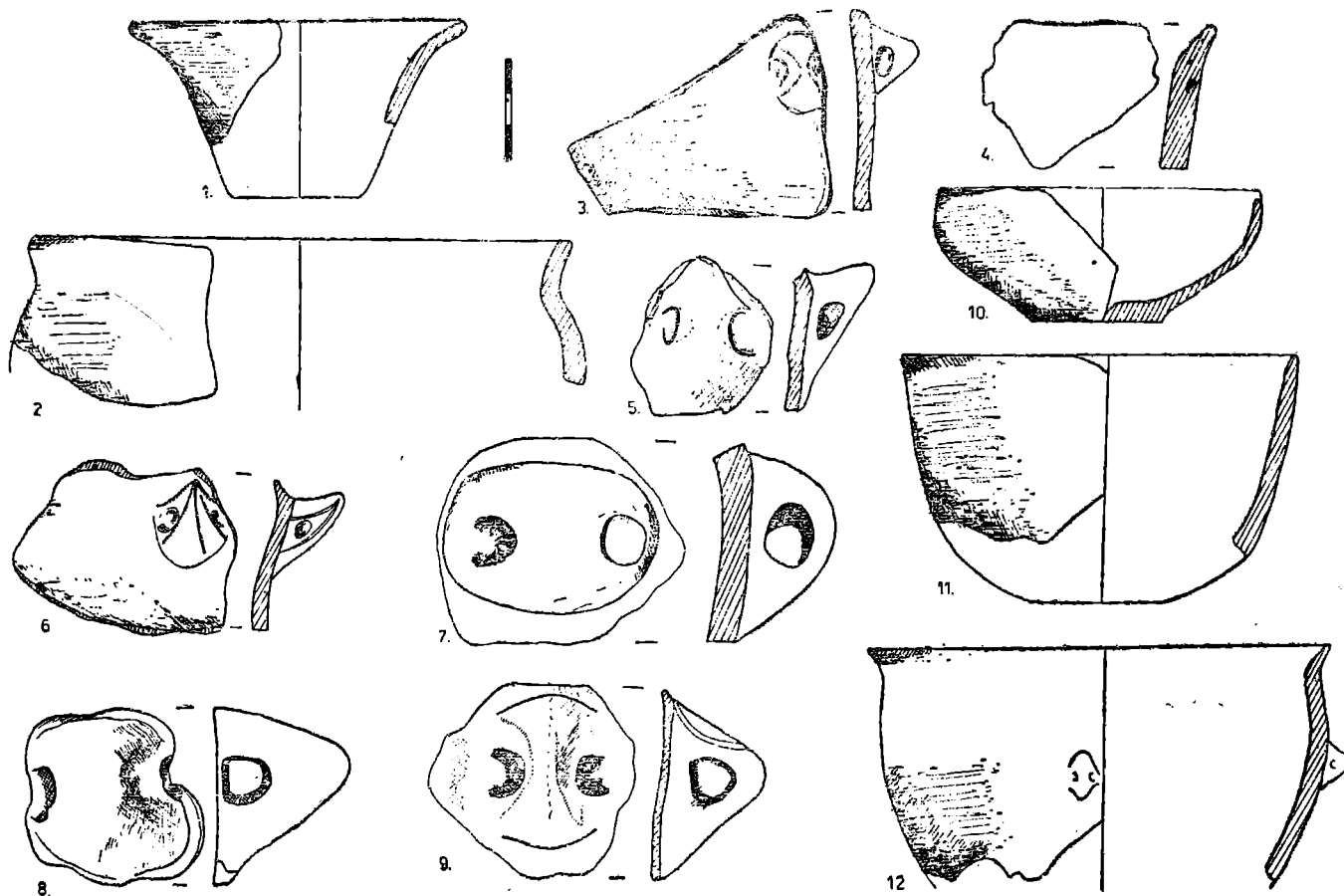

Fig. 8. Iclod, cultura Petrești, colecția Rusu 1—2; cultura Tiszapolgár, colecția Făl-
cușan 3—12.

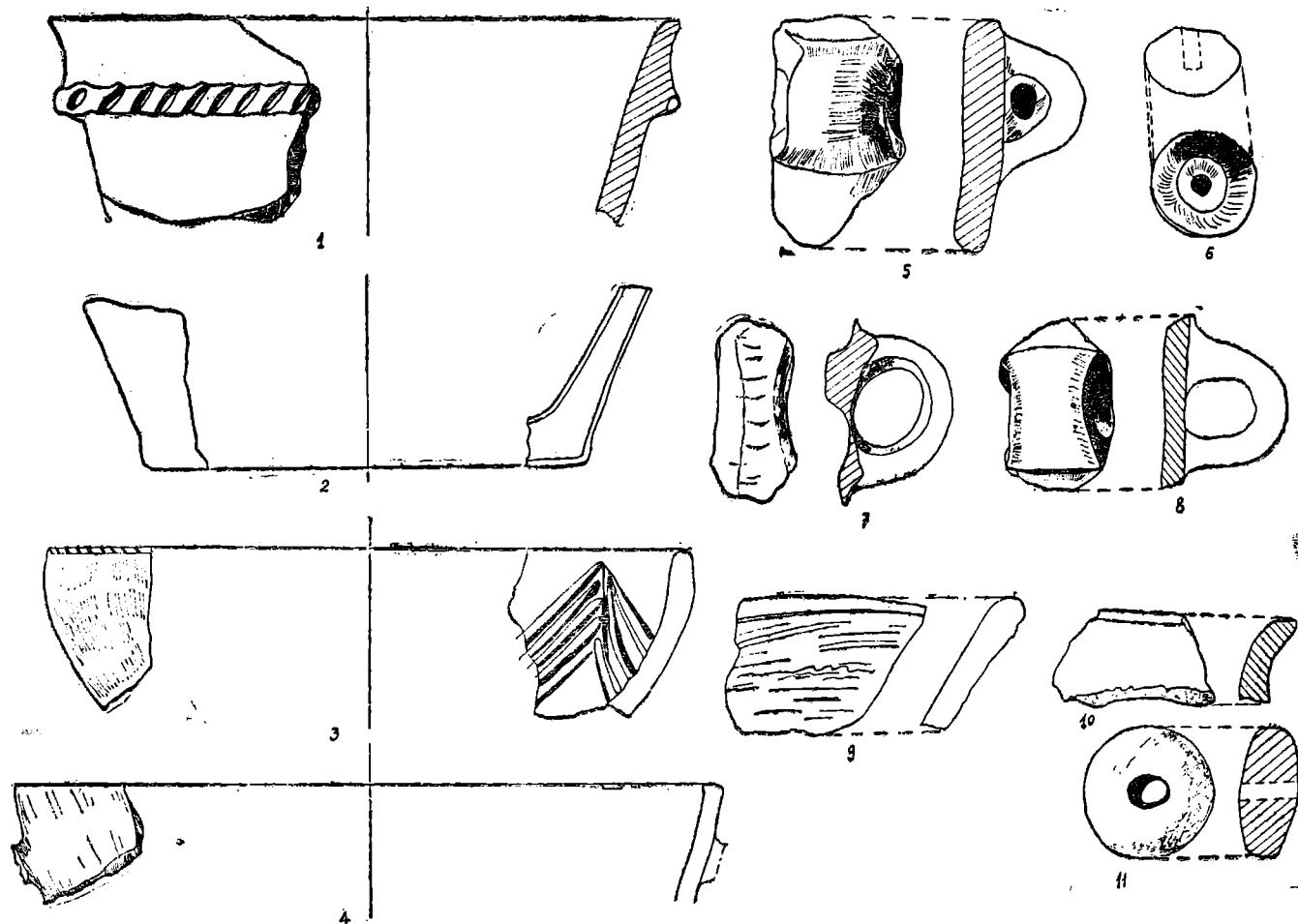

Fig. 9. Iclod, epoca bronzului, colecția Fălciușan 1; „Tabla Popii” 3—10; colecția Școlii 11.

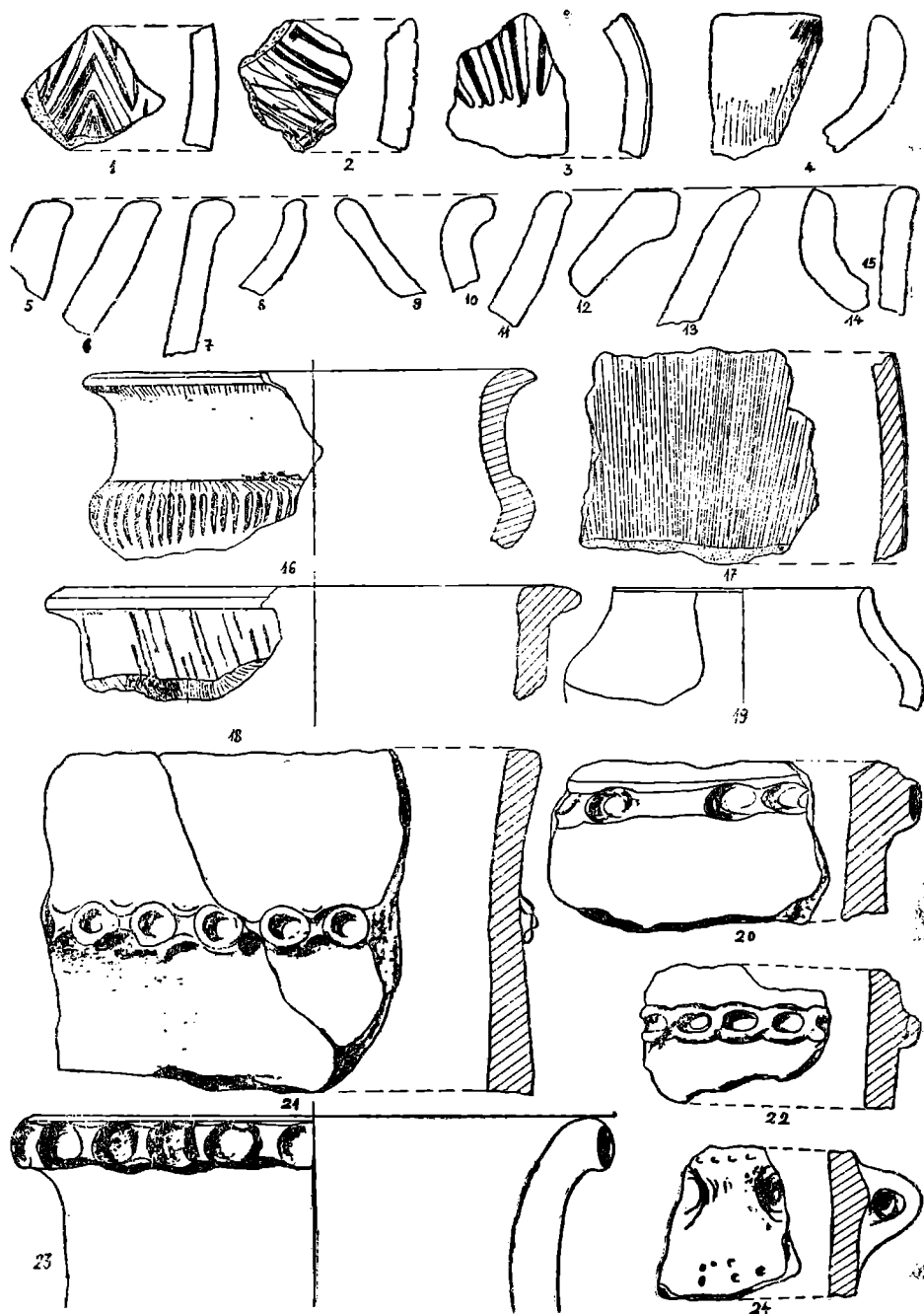

Fig. 10. Iclod, epoca bronzului, „Tabla Popii” 1—15, 17—18; colecția Fălcușan 16.

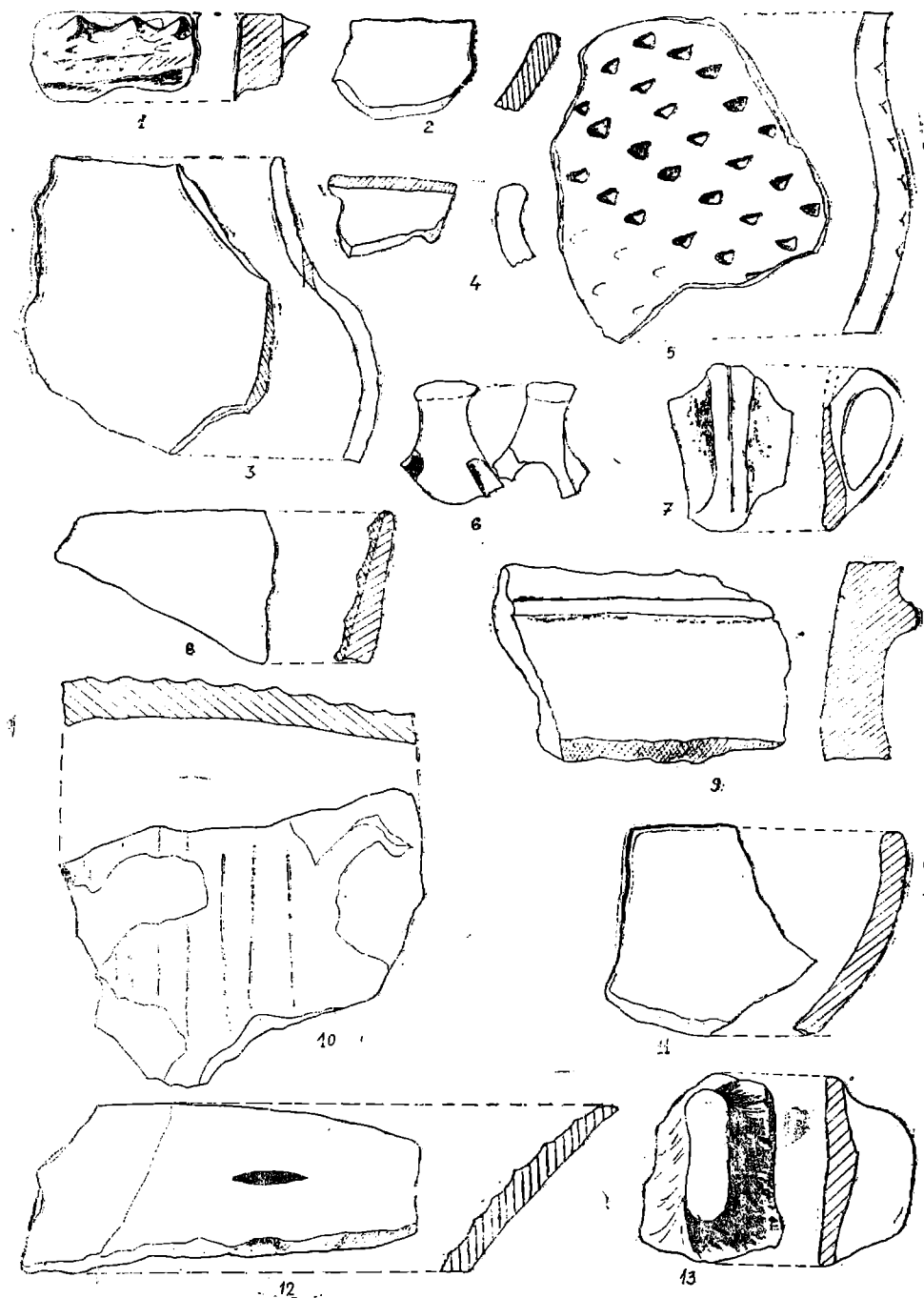

Fig. 11. Cultura Noua, colecția Fălcișan, 1, 5; „Tabla Popii” 2, 4; colecția Rusu 3, 6; colecția Școlii 7; Hallstatt, 8 „Tabla Popii” 8, 10–13; colecția Rusu 9.

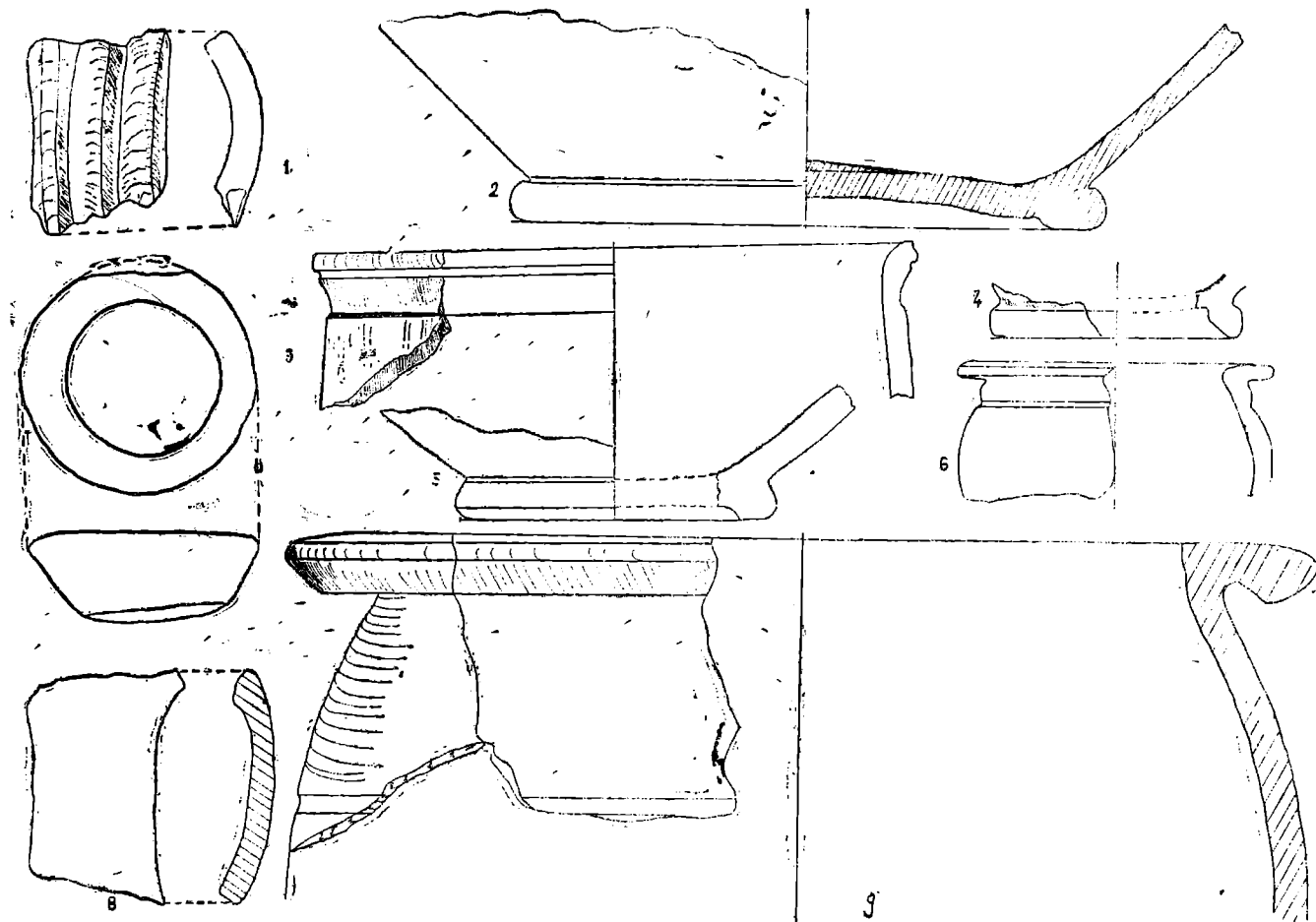

Fig. 12. Iclod, Hallstatt, colecția Școlii 1—3; „Tabla Popii” 4, 7; colecția Fălciușan 5; colecția Rusu 6; epoca dacică „Tabla Popii” 8; „Valea Furcii” 9; epoca romană, „Grădinile Texas” 10; colecția Școlii 11; „Grădina lui Soos” 12.

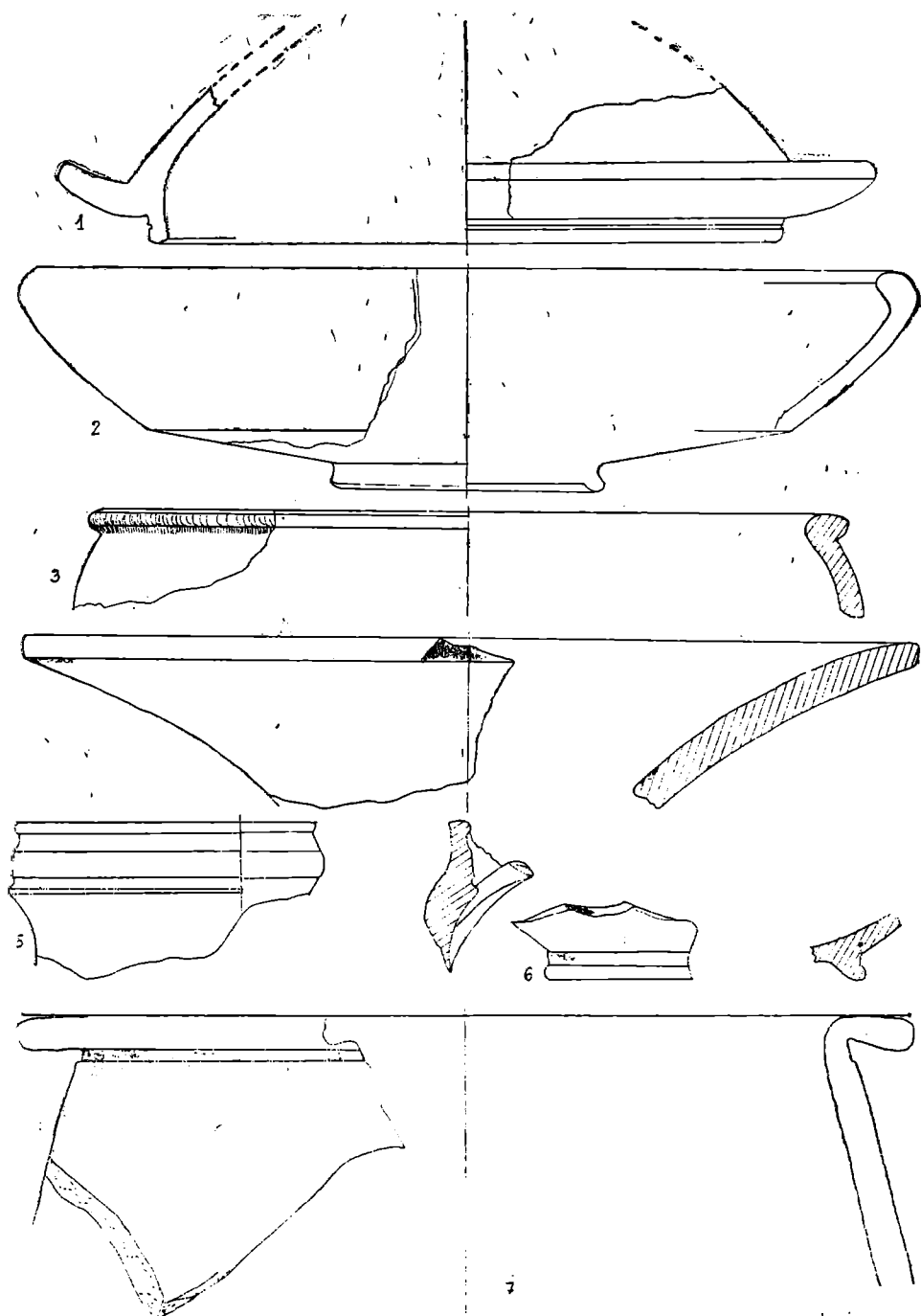

Fig. 13. Iclod, epoca romană, „Valea Furcii” 1, 5; colecția Școlii 2, 4; „Grădinile Texas” 3, 7; „Grădina lui Soos” 6.

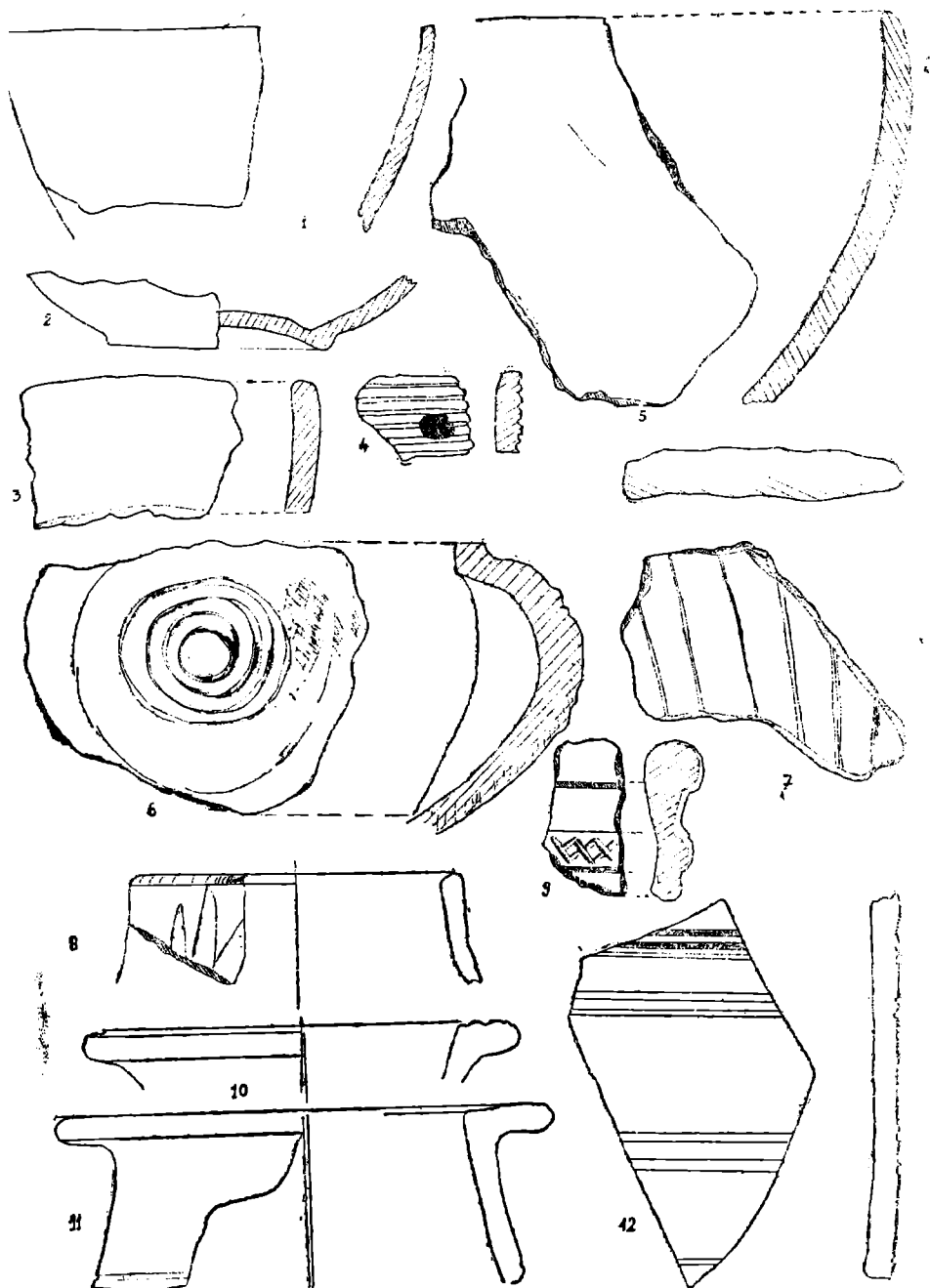

Fig. 14. Iclod, daco-roman, colecția Fălceșan 1; colecția Școlii 5—6, 8; roman. colecția Școlii 2—3, 7, 9; „Grădinile Texas” 4.

UN MORMÂNT DE ÎNHUMAȚIE DIN PERIOADA DE TRANZIȚIE LA EPOCA BRONZULUI DE LA GRUMEZOAIA (JUD. VASLUI)

În luna mai a anului 1993, în localitatea Grumezoaia, comuna Dimitrie Cantemir (jud. Vaslui), în locul denumit de localnici „Obște“, s-au descoperit întâmplător resturi dintr-un mormânt preistoric. Satul Grumezoaia este menționat în repertoriul lui Gh. Coman ca deținând mai multe puncte de interes arheologic, cu materiale ce se încadrează din preistorie și până în secolele X—XI¹.

Locul cu toponimul „Obște“ se află în partea nordică a satului, pe stânga pârâului ce străbate Grumezoaia. Este vorba de o zonă puternic erodată (se pare că eroziunea a început după 1956), cu mai multe râpe adânci. „Obște“ se află la o distanță de aproximativ 400 m nord de punctul 3, menționat de Gh. Coman pentru Grumezoaia, unde, în grădina unui locuitor au apărut materiale de factură Foltești — Cernavoda II².

Pe marginea uneia din râpi, jucându-se, câțiva copii din sat au scos la iveală un vas întreg (pictat), căpăcelul său, resturi dintr-un al doilea vas și oase umane. Din păcate, după ce au scos afară toate aceste materiale au anunțat descoperirea pe care o făcuseră.

La începutul lunii septembrie s-a efectuat un sondaj în locul unde au fost descoperite resturile amintite. Din măsurătorile făcute la fața locului s-a putut presupune că mormântul, în discuție, zăceam cam la 1 m față de marginea râpei, într-un sol de culoare gălbuie, ușor nisipos. Am cercetat cu atenție marginea acestei râpe, dar și a celorlalte, fără să mai putem găsi însă nici un fel de resturi arheologice. Doar la baza locului, unde au excavat copii în luna mai, am găsit, aruncate de aceștia, resturi de oase și de ceramică, ce aparțineau vasului fără pictură. Am efectuat și o cercetare de suprafață în zona platoului din care se desprinde acest teren accidentat, dar nu am găsit nici un fel de cioburi sau alte indicii.

Deasupra locului, unde s-au descoperit materialele, pe care le vom prezenta mai jos, am săpat o casetă de 2 × 1,50 m, până la adâncimea de — 1,10 m. În porțiunea cercetată, stratigrafia este următoarea:

- 0 — 0,30 m strat de culoare cafenie deschisă, foarte dur;
- 0,30 — 0,38 m, strat cu mici pietricele;
- 0,38 — 0,80 m strat de culoare cafenie-gălbuie, cu o duritate relativ mare;
- 0,80 — 0,95 m strat de culoare gălbuie-cafenie, cu concrețiuni calcaroase;

¹ Gh. Coman, *Statornicie, continuitate, Repertoriul arheologic al Județului Vaslui*, București, 1980, p. 112—113.

² *Idem*, op. cit., p. 112.

— 0,95 — 1,10 m, strat de culoare gălbuie, nisipos.

Între 0,44 — 0,80 m, au apărut mai multe fragmente de oase umane, antrenate, probabil, de rozătoare. Deși săparea casetei nu a adus, din păcate, informații suplimentare, și a fost foarte dificilă din cauza solului extrem de dur, ținem să precizăm că în locul unde au scormonit copiii pământul, acesta era de culoare gălbuie-cafenie, ușor mai închis decât restul, ceea ce indică, probabil, locul gropii mormântului.

Revenind la mormântul de înhumăție, suntem nevoiți să prezentăm datele după descrierea făcută de copii. Probabil, scheletul era întins pe spate, pe direcția N-S, cu capul spre nord. Vasul cu capac (pl. 3/1) a fost descoperit primul. Cel de al doilea vas era spart și se afla tot în dreptul capului. Urme de ocră roșu nu au fost sesizate de copii, și nici nu se observă pe oasele recuperate din schelet.

Resturile osoase pe care le-am avut la dispoziție pentru acest studiu sunt reprezentate printr-o calotă craniană, cu două mici porțiuni din oasele temporale și jumătatea stângă a maxilarului superior. Din regiunea postcraniană a scheletului ne-au parvenit diafize întregi din femure (2), tibii (2), humerus (2), peroneu (1), fragmente din oasele coxale, coaste, vertebre cervicale și tarsiene (un calcaneu și două astragale).

Scheletul a aparținut cu siguranță unui copil, de 10—11 ani (infans II), vârstă apreciată după gradul de erupere a dentiției definitive (premolarii 2 și molarii 2). Sexul individului pare să fi fost cel masculin dacă luăm în considerație regiunea frontală a neurocraniului, dezvoltarea regiunii mastoidiene și relieful destul de marcat al oaselor lungi.

Calota craniană este de formă ovoidală în norma verticală și de „bombă” în norma occipitală, cu indicele cranian de tip mezocran. Fruntea este sferică, cu marginile divergente, iar, în raport cu lărgimea calotei, este eurimetopă. Occipitalul este îngust și destul de curbat.

Dentiția este lipsă postmortem, dar pe jumătate stângă a maxilarului superior se observă mugurii premolarului 2 și a molarului 2 surprinși în stadiul de erupere, situație favorizantă pentru determinarea vârstei individului.

Deși din partea postcraniană nu am avut la dispoziție decât diafizele unor oase lungi, putem aprecia, după lungimea acestora, că talia subiectului trebuia să fi fost destul de înaltă pentru vârsta respectivă.

Resturile sumare ale scheletului, în special, pentru partea craniană, precum, și vârsta individului, ne împiedică să putem preciza diagnoza tipologică a acestuia, totuși unele indicii, în special cele de ordin morfologic, ne permit a constata unele trăsături mediteranoido-dinarice.

Dăm mai jos principalele date antropometrice ale scheletului de la Grumezoaia.

Nr. Martin	Dimensiuni		Nr. Martin	Indici	
1	g — op	177	8/1	I. cranian	78,53
2	g — i	161	9/10	I. frontal	79,50
3	g — l	170			
8	eu — eu	139	9/8	I. front. pariet.	69,78
9	ft — ft	97	12/8	I. occipit.	69,78
10	co — co	122			
12	ast — ast	97	27/26	I. curb. fr. par.	90,90
23	circ. orizont	490	29/26	I. curb. front.	83,83
26	arc. n—b	132	30/27	I. curb. pariet.	90,83
27	arc. b—l	120	31(1)/ 28(1)	I. curb. occip.	88,15
28(1)	arc. l—i	76			
29	coard. n—b	110			
30	coard. b—l	109			
31(1)	coard. l—i	67			

În cele ce urmează, vom reveni la inventarul arheologic al mormântului.

Vasul pictat, de formă aproape elipsoidală, are fundul drept și buza foarte îngustă, dreaptă. Deasupra diametrului său maxim prezintă două mici apucători, de tip „cornițe”, cu vârful în sus, perforate. Dimensiunile sale (înălțime = 7 cm, diametrul maxim = 14 cm, diametrul gurii = 4 cm, diametrul fund = 5,3 cm), arată că s-ar putea încadra aproape în categoria vaselor miniaturale. Este realizat dintr-o pastă de bună calitate, fină, de culoare gălbuie, peste care s-a pictat cu brun.

Căpăcelul său, cu trei cornițe, din care doar cele două, laterale, sunt perforate, de dimensiuni reduse (înălțime = 4,3 cm, diametru bază = 5,4 cm), realizat din același gen de pastă, este, de asemenea, pictat.

Vasul propriu-zis are decor doar în partea sa superioară, în timp ce căpăcelul, pe toată suprafața. Ornamentul este alcătuit din 12 metope, ce sunt mărginite, în partea de jos, de trei linii orizontale. Fiecare metopă este separată de cealaltă prin două linii paralele, cu excepția uneia singure, ce conține pe o latură, doar o linie. În 6 din metope decorul este format din suprafețe romboidale, așezate simetric, câte 3, de fiecare parte a torților. Alte 4 metope sunt decorate cu câte 2 linii paralele, pe care s-au desenat perpendicular liniuțe mai mici, iar două metope, cele din zona apucătorilor, au doar câte o singură linie, decorată în aceeași manieră. Metopele decorate în suprafețe romboidale și motiv în „rețea” („plasă”), sunt intercalate de cele cu motiv liniar.

Căpăcelul, de formă piramidală, are așezate față în față câte două suprafețe romboidale, la fel ca și vasul. Acestea sunt delimitate între ele și lateral, de câte două linii, iar în interior, decorul este alcătuit din același gen de „plasă”. Pe părțile laterale, unde sunt apucătorile, ornamentul este realizat din câte două linii paralele, oblice față de torțite, una din ele fiind, de asemenea, decorată cu linii mici, perpendiculare.

În ceea ce privește cel de al doilea vas (pl. 3/2) acesta este de dimensiuni incomparabil mai mari față de primul (înălțime = 20,1 cm, diametru gură = 10,8 cm, diametru fund = 11,4 cm). Este vorba de un recipient, de formă amforoidală, cu gâtul relativ înalt și buza foarte ușor

evazată. Pe zona diametrului maxim are două apucători relativ masive, perforate orizontal, iar fundul său este drept. Vasul nu prezintă nici un fel de decor. Este realizat dintr-o pastă semifină, de culoare cenușie-negricioasă, cu cioburi sfărâmate în compoziție, ușor aspră la pipăit. Culoarea vasului se datorează unei arderi neuniforme.

Studiind literatura de specialitate a perioadei am găsit unele analogii pentru descoperirea noastră. Astfel, vasul cu capac, pictat, prezintă, fără îndoială, cele mai multe asemănări cu cel descoperit în mormântul 20 din necropola de la Brăilița³. Corespund în linii mari atât dimensiunile, cât și maniera de decorare, diferind doar unele elemente decorative. Ceramică de același tip, cu decor „în rețea” sau „plasă” mai apare pe teritoriul Moldovei la Erbiceni (Dealul Sărăturilor)⁴, Foltești („Ruptura”)⁵ și Gugești⁶. Pentru căpăcelul vasului, alături de Brăilița, vrem să mai reamintim și descoperirile de la Foltești („Ruptura”)⁷.

Vase cu capac, dar, din păcate, cu decorul complet șters, au mai apărut în mormintele descoperite întâmplător la Vișani⁸ și Rășești⁹, tot în Moldova.

Decorul „în rețea” pe vase de același tip este cunoscut în Republica Moldova la Brânzeni și Gordinești, iar în aria tripoliană la Văhvatini, Usatovo, Serezlievka, Troianovo și Gorodsk¹⁰.

În legătură cu vasul din pastă cenușie-negricioasă, el pare, momentan, să aibă mai puține analogii. Totuși menționăm un vas aproape similar descoperit la Podolenii de Jos¹¹ și pe cele descoperite în mormintele

³ I. T. Dragomir, *Necropola tumulară de la Brăilița, Materiale*, V, 1959, p. 684—689 și fig. 7/2 a-c.

⁴ M. Dinu, *Quelques considerations sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur le territoire de la Moldavie, Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 132, fig. 1/3,4. Situl de la Erbiceni „Dealul Sărăturilor” este încadrat cronologic, de autorul citat, în cultura Horodiștea-Foltești I.

⁵ M. Petrescu-Dimbovița, I. Casan, C. Mateescu, *Săpăturile de la Foltești, SCIV*, I, 1951, 2, p. 260, fig. 6; M. Petrescu-Dimbovița, M. Dinu, *Nouvelles fouilles archéologiques à Foltești (dép. de Galați), Dacia*, N. S., XVIII, 1974, p. 63—64, fig. 42/8.

⁶ M. Dinu, *Complexul cultural Horodiștea-Foltești, teză de doctorat* (nepublicată). Materialul de la Gugești provine dintr-o descoperire întâmplătoare. Mulțumim și pe această cale, Dr. M. Dinu, pentru amabilitatea de a ne fi pus la dispoziție lucrarea domniei sale, împreună cu multe informații deosebit de interesante.

⁷ M. Petrescu-Dimbovița, I. Casan, C. Mateescu, *op. cit.*, p. 261, fig. 7/1a — 1b și 7/2; M. Petrescu-Dimbovița, M. Dinu, *op. cit.*, p. 64, fig. 42/1 — 2.

⁸ E. Zaharia, *Două vase Horodiștea-Foltești descoperite în raionul Iași, ArhMold*, II—III, 1964, p. 441, fig. 2.

⁹ M. Dinu, *Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie, Prehistoria Alpina*, 10, 1974, p. 271, fig. 9/1.

¹⁰ V. A. Dergaciiov, I. V. Manzura, *Pogrebalnic kompleksi pozdnego Tripol'ia, Chișinău*, 1991, Brânzeni, p. 215, fig. 5/15 și fig. 14 și 16 pentru tipul de vas; Gordinești, p. 216, fig. 6/19; Văhvatini, p. 212, fig. 3/15 — 16 și p. 226, fig. 5/10; Usatovo, p. 213, fig. 4/14 — 16; Serezlievko, p. 214, fig. 7/12 — 14; Troianovo, p. 217, fig. 8/13 — 14, 26, Gorodsk, p. 218, fig. 9/12.

¹¹ Informație dr. M. Dinu, descoperire întâmplătoare. Piesa este inclusă în teza de doctorat (nepublicată încă).

9, 18 și 53 de la Văhvatini¹². Acest tip de ceramică cenușie-negricioasă, aspră la pipăit, din categoria uzuală, rareori decorată, este bine reprezentată și la Erbiceni „Dealul Sărăturilor”¹³. Ea apare frecvent și în săpăturile de la Foltești „Ruptura”¹⁴, Stoicani „Dealul de pe râpă”¹⁵ și Horodiștea¹⁶. Ceramica cenușie și uzuală, descoperită în aceste așezări, este considerată a fi de factură Horodiștea Erbiceni (pe fondul Cucuteni târziu), dar există și posibilitatea ca apariția ei să fie legată de influențele sudice de tip Cernavoda (I c) — Râmnicelu¹⁷.

Putem adăuga, că însăși forma vasului cenușiu ne amintește de unele vase cucuteniene, fapt sesizat, de altfel, și de dr. S. Marinescu-Bâlcu, pentru descoperirile de la Târpești¹⁸.

Scheletul de la Grumezoaia era întins pe spate, ca și cele de la Brăilița (faza veche) și Vișani, cu acesta din urmă și cu cel de la Târpești, existând similitudini și în ceea ce privește lipsa ocrului. Este, de asemenea, interesant de subliniat caracterul mediteranido-dinaric al scheletului și cel meridional, pus în evidență de analiza antropologică a materialelor osoase, provenind din necropolele plane de la Brăilița, Văhvatini și Goleercani¹⁹.

În baza analizei făcute, se poate, deci, preciza că mormântul simplu de înhumatie de la Grumezoaia se încadrează din punct de vedere cronologic în perioada de tranziție spre epoca bronzului și, mai precis, în cultura Horodiștea (Foltești-Cernavoda II). Cercetările întreprinse în acest areal cultural au înregistrat atât prezența ceramicii pictate de tradiție evidentă cucuteniană târzie, cât și a celei gri-cenușii spre negru, ca și în cazul descoperirii noastre. Mai mult chiar, având în vedere că vasul cenușiu nu prezintă nici un fel de decor, am putea încadra mormântul în perioada de început a culturii Horodiștea. Analiza recentă prin metoda radiocarbon a trei probe de oase, provenind din așezarea de la Horodiștea (săpături 1969—1970 dr. M. Dinu), au dat următoarele rezultate:

— pentru Horodiștea I — HD — $14785 \pm 18 \text{ BP} = 2545 \pm 18 \text{ bc}$ sau 3331 — 3101 CAL BC (pentru 1 sigma);

¹² V. A. Dergaciov, I. V. Manzura, *op. cit.*, p. 230, fig. 9/9. Precizăm că acest vas nu are torți, spre deosebire de cel din mormântul 18, care prezintă și torți, dar de alt tip decât cel de la Grumezoaia, iar gâtul său este ceva mai mic, vezi, p. 232, fig. 11/5. Vasul din mormântul 53, p. 232, fig. 11/5. Vasul din mormântul 53, p. 240, fig. 19/7 este mult mai zvelt și are torțile la fel cu cel din mormântul 18, ușor rotunjite.

¹³ M. Dinu, *Quelques considerations...*, p. 132.

¹⁴ M. Petrescu-Dimbovița, M. Dinu, *op. cit.*, p. 38—40.

¹⁵ M. Petrescu-Dimbovița, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani, Materiale*, I, 1953, p. 164.

¹⁶ H. Dumitrescu, *La station préhistorique de Horodiștea sur le Pruth, Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 152.

¹⁷ M. Dinu, *Quelques remarques sur la continuité de la ceramique peinte du type Cucuteni durant la civilisation Horodiștea—Erbiceni et Gorodsk, La civilisation de Cucuteni en contexte européen, Session Scientifique Iași — Piatra-Neamț*, 1984, Iași, 1987, p. 133—140; *Idem*, *Cu privire la originea și evoluția comunităților de tip Foltești — Cernavoda II, Istorie și civilizație* (volum omagial dedicat prof. dr. C. Cihodaru la a 80-a aniversare), Iași, 1988, p. 1—7.

¹⁸ S. Marinescu-Bâlcu, *Unele probleme ale perioadei de tranziție de la neolitic la epoca bronzului din Moldova în lumina a trei morminte de înhumatie descoperite la Traian, SCIV*, XV, 1964, 2, p. 247.

¹⁹ M. Dinu, *Le problème des tombes...*, p. 267—270.

— pentru Horodiștea II — HD — $15024 \pm 21 \text{ BP} = 2426 \pm 21 \text{ bc}$ sau 3035 — 2924 CAL BC (pentru 1 sigma);

— pentru Horodiștea II — HD — $14898 \pm 32 \text{ BP} = 2293 \pm 32 \text{ bc}$ sau 2911 — 2784 CAL BC (pentru 1 sigma)²⁰.

În conformitate cu aceste date, deci, mormântul de la Grumezoaia s-ar putea data în ultima parte a mileniului IV î.e.n.²¹. El face, probabil, parte din prima grupă de morminte și necropole plane a perioadei de tranziție la epoca bronzului, alături de descoperirile de la Vișani, Răsești, Târpești, Foltești și Brăilița, de pe teritoriul României, cărora le corespund la est de Prut cele de la Golercani, Vâhvatini și Usatovo²².

În încheiere, deci, apreciem că mormântul izolat descoperit la Grumezoaia ar putea fi legat de așezarea „Foltești-Cernavoda II”, descoperită în apropiere și considerăm mica noastră contribuție utilă pentru lărgirea arealului acestui grup de morminte dintr-o perioadă încă insuficient cercetată.

CORNELIA-MAGDA MANTU — DAN BOTEZATU — M. ENACHE

EIN BESETZUNGSGRAB AUS DER ÜBERGANGSPERIODE IN DER BRONZEZEIT VON GRUMEZOAIA (KREIS VASLUI)

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1993, auf dem Gebiet des Dorfes Grumezoaia (Gemeinde Dimitrie Cantemir, Kreis Vaslui), wurde zufällig ein Besetzungsgrab entdeckt, welches als Inventur zwei Gefäße hatte. Die ausgeführte Untersuchung beim Fundort, brachte leider keine zusätzliche Daten. In der nächsten Nähe wurden keine keramische Reste oder Indizien eines anderen Grabs gefunden. Nach der Beschreibung der Kinder, die diese Entdeckung gemacht haben, das Skelet lag auf dem Rücken in Richtung Nord-Süd, mit dem Kopf gegen Norden. Rechts neben dem Kopf waren die zwei Gefäße (Taf. 3/1—2) Das Skelet lag wahrscheinlich in einem schwer erkennbaren Grab, 1 m vom heutigen Niveau des Bodens.

Die antropologische Analyse der entdeckten Reste führt zur Schlußfolgerung daß wir mit einem 10 — 11 — jährigen Kind zu tun haben (Infans II), von großem Wuchs, mit einigen mittelmeer-dinarischen Zügen.

Auf die archäologische Inventur zurückkommend, betonen wir, daß das Gefäß mit Deckel aus einer gelben. Paste von einer sehr guten Qualität hergestellt ist, dekoriert mit braun. Die dekorativen Motive, geometrischer Art, dargestellt in Metopen, bestehen aus romboidalen Flächen, ausgefüllt mit Strichen (Linien), welches ein „Netzdekor“ bilden, alterniert mit einfachen Linien, parallel oder senkrecht. Das bemalte Gefäß zeigt Analogien zu dem in Grab 20 entdeckten Ge-

²⁰ Mulțumim și pe această cale d-lui Prof. Dr. H. Hauptmann, pentru sprijinul acordat în sponsorizarea datărilor și Dr. Bernd Kromer, pentru realizarea lor. C. M. Mantu, *Cronologia absolută a eneoliticului în spațiul carpato-dunăreano-pontic și regiunile vecine*, referat de doctorat, Iași, 1993.

²¹ Precizăm faptul că resturi din scheletul descoperit vor fi analizate, de asemenea, prin metoda radiocarbon, dar rezultatul va fi obținut ulterior publicării acestui studiu.

²² M. Dinu, *Le problème des tombes...*, p. 270—271.

fäß in Brăilița und mit der Keramik aus Erbiceni, Foltești und Gugești. Sein Deckel hat Analogien in erster Reihe mit dem selben Gefäß aus dem Grab 20 aus Brăilița, sowie mit Fragmentstücken oder ganze Stücke stammend aus Foltești. Gefäße mit Deckel, aber mit völlig verwischter Malerei wurden angetroffen auch in der Moldau in Vișani und Risești. Die Dekoration, angewendet in Grumezoaia auf dem bemalten Gefäß, erscheint vom selben Typ auch in Bessarabien in Brânzeni und Gordinești in dem tripolitanischen Areal von Vâhvatini, Usatovo, Serezlievka, Troianovo und Gorodsk.

Das zweite Gefäß, aus einer grau-schwärzlicher Paste hergestellt, zeigt Analogien zu einem in Podolenii de Jos entdeckten Gefäß und zu denen entdeckt in den Gräber 9,18 und 53 aus Vâhvatini. Gefäße von diesem Keramiktyp sind oft anzutreffen in Foltești, Stoicani und Horodiștea. Die Entdeckung aus Grumezoaia kann der Kultur Horodiștea zugeschrieben werden und durch das undekorierte Gefäß der ersten Phase dieser Kultur. Die Analysen mit Radiokarbon, die neulich in Heidelberg durchgeführt wurden, Dank der Freundlichkeit und Großzügigkeit des Herrn Prof. Dr. H. Hauptmann, vom anerkannten Physiker Dr. B. Kromer auf Knochenproben stammend aus der Kultur (Horodiștea I: HD — 14785 = 4495 ± 18BP oder 3331—3101 CAL BC; Horodiștea II: HD — 15024 = 4376 ± 21 BP oder 3035—2924 CAL BC; Horodiștea II: HD 14898 = 4243 ± 32 BP oder 2911—2784 CAL BC) erlauben die Einfügung des Grabes aus Grumezoaia in dem letzten Teil des 4. Jh. v.u.Z.

Das Grab aus Grumezoaia könnte gebunden werden an die restlichen Funde der Siedlung „Foltești — Cernavoda II“, identifiziert von Gh. Coman, 400 m weit von der „Ansiedlung“, Entdeckungszeit 1993. Es scheint, dieses Grab gehört zu der ersten Gruppe von Gräber und zur flachen Nekropolen der Übergangszeit zur Bronzezeit neben den Entdeckungen von Vișan, Risești, Târpești, Foltești und Brăilița auf dem Gebiet Rumäniens, denen gleich sind die vom Osten des Pruts aus Golercani, Vâhvatini und Usatovo.

Legende der Bilder

Tabel 1. Grumezoaia. 1. Gefäß mit Deckel; 2. Gefäß vom amphoroidalen Typus.

CONTRIBUȚIA CERCETĂRIILOR DE LA SUATU — „FÂNEAȚA
DE JOS“ (1991—1993) LA CUNOAȘTEREA ETAPELOR
TIMPURIILE ALE EVOLUȚIEI CULTURII WIETENBERG

Aparținătoare, sub raport administrativ, județului Cluj, comuna Suatu se situează la aproximativ 40 km est de municipiul Cluj-Napoca, ea desfășurându-se în cuprinsul Câmpiei Transilvaniei. Legătura comunei cu reședința de județ este asigurată de drumul național Cluj-Napoca — Reghin și pe o distanță scurtă de un drum județean (pl. I/1).

Privită din punct de vedere geografic, comuna se plasează între localitățile Căianu și Ghiriș, pe cursul pârâului Suatu. Condițiile de relief specifice Câmpiei Transilvaniei¹, îi dictează particularitățile de climă, hidrografie, vegetație, faună, soluri și, în strânsă legătură cu acestea, caracteristicile activității economico-sociale.

Din punct de vedere arheologic spațiul a fost puțin explorat, totuși descoperirile nu lipsesc².

Stațiunea preistorică de la „Fâneța de Jos“ este situată în partea de nord-vest a comunei, foarte aproape de linia de demarcație dintre comunele Suatu și Căianu Mic, pe o terasă inferioară a pârâului Suatu³, afluent al Gădălinului (pl. I/2). Porțiunea locuită în vechime se prezintă ca o șă îngustă, mărginită la est și vest de două zone ceva mai înalte. Spre sud, terenul coboară lin, iar spre nord, de la botul terasei până la albia pârâului, panta este destul de accentuată.

Primele descoperiri din acest punct, datează din 1987, când colegul Radu Ardevan a efectuat un sondaj arheologic ce viza localizarea unei presupuse necropole romane⁴. Cu acel prilej au apărut cu precădere materiale preistorice, dateate corect de autorul cercetărilor în epoca bronzului și atribuite culturii Wietenberg⁵.

Având în vedere statutul de unicitate al acestor vestigii preistorice, precum și controversele generate de încadrarea cultural-cronologică mai

¹ Pentru această unitate geografică, vezi *Monografia geografică a R.P.R.*, 1, București, 1960; P. Cotet, *Geomorfologia României*, București, 1980; V. Mihăilescu, *Dealurile și câmpiile României*, București, 1966.

² Vezi, *Rep.Cluj*, p. 372—375; D. Radu, V. Moldovan, *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 341—356; R. Ardevan, *Apulum*, XXVI, 1989, p. 273—282.

³ Pe alte hărți este trecută și ca valea Ghirișului sau a Gădălinului.

⁴ R. Ardevan, *op. cit.*, p. 273.

⁵ Exceptând semnalarea punctului (R. Ardevan, *op. cit.*, p. 273; *Rep. Cluj*, p. 372), materialul preistoric rezultat, din cercetările din 1987, nu a fost publicat. Încercările noastre repetate de a-l regăsi în depozitul muzeului nostru nu au dat rezultate. În schimb, am obținut de la colegul Gh. Lazarovici câteva desene, reunit în planșele IX și X ale lucrării noastre. Cu toate că nu am recunoscut printre fragmentele ceramice din cele două planșe vestigii care să aparțină altor epoci decât celei a bronzului, nu am discutat respectivul material în articolul de față, din motivul amintit. Totuși, menționăm că unele recipiente descoperite în 1987, precum, cel de la planșa IX/11, se întregesc cu descoperiri din 1992 (pl. III/3).

strânsă a lor⁶, în vara anului 1991, am reluat cercetările în punctul „Fâneața de Jos”. În prima campanie a fost săpată o suprafață, notată S₁, de 10×10 m⁷, plasată la marginea terasei, într-o zonă bogată în material arheologic, aflat la suprafața solului⁸. În anul următor (1992), am prelungit spre nord profilul estic al suprafeței S₁ prin patru casețe, de 4 × 4 m, notate C₁₋₄, iar prin secțiunea S I, de 20 × 2 m, orientată E—V, am încercat să delimităm limita estică a sitului. În 1993 a fost săpată o nouă suprafață (notată S₂, tot de 10 × 10 m), la 1 m latura sudică a celei din-tâi, obținându-se, cumulat, un profil nord-sud al sitului, pe o lungime de 41 m. Tot atunci, o secțiune notată S II, de 30 × 1 m, dispusă la 22 m de latura sudică a suprafeței S₂, continuând axul profilului nord-sud, încerca o delimitare a laturii sudice a sitului⁹.

Stratigrafia este simplă: un strat de humus actual, de 0,20—0,25 m, răvășit de lucrările agricole, un altul, de culoare brun-cafenie (granulație mică, nisipos), gros de 0,20—0,30 m, cu vestigii arheologice, atins și el de plug și ultimul, lutul galben virgin din punct de vedere arheologic (pl. I/3).

Materialul arheologic descoperit este format cu precădere din ceramică, chirpici și puține piese litice ori osteologice. El aparține în cvasi-totalitate epocii bronzului (cultura Wietenberg), excepție fac câteva fragmente ceramice de epocă romană (pl. VIII). Cu toate că vestigii preistorice apar în același strat cu cele de epocă romană, iar complexe închise, care să le asigure unitatea nu s-au semnalat, socotim, totuși, material preistoric unitar atât din punct de vedere al facturii (ardere, compoziție) aparțin categoriei groșiere, 246 (29%) aparțin (sub) categoriei semifine și doar 18 (2%) categoriei fine.

Ceramica. Aspecte cantitative și calitative. Ceramica reprezintă principala sursă de informații asupra comunității preistorice ce a locuit situl. Prin urmare îi acordăm o atenție specială.

⁶ Majoritatea specialiștilor, care au văzut materialul, l-au încadrat în faza a IV-a a culturii Wietenberg, pe baza triunghiurilor hașurate oblice, cu laturile marcate. Dorim să subliniem faptul că acest tip de triunghiuri incizate, judecat separat, nu are relevanță nici cronologică nici culturală, el fiind întâlnit atât în așezări Wietenberg timpurii sau târzii, cât și decorând ceramica siturilor Noua. Pentru prezența lui în cadrul culturii Wietenberg, vezi N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980, p. 56, 75; I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Biblioteca Thracologica, II, București, 1992, p. 40. Autorii citați consideră motivul prezent doar în așezările de faza a II-a, uitând fie descoperirile de la Obreja (T. Soroceanu, *ActaMN*, X, 1973, pl. II/1, 3), fie pe cele de la Noșlac (idem, *ActaMN*, XXI, pl. VII/4: XII/1, 3). Pentru prezența motivului în cadrul culturii Noua, vezi A.C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua — Coslogeni din România. Așezări și necropole*, Bibliotheca Thracologica, I, Călărași, 1991, fig. 15/3; 23/2, 3; 83/13, 14.

⁷ Pornind de la faptul că stratigrafia este simplă și din dorința de a avea o imagine cât mai largă asupra eventualelor amenajări ale spațiului locuit, am optat pentru un sistem de săpătură bazat, în genere, pe deschiderea de suprafețe.

⁸ Suprafața S₁ a fost plasată la 1 m de latura estică a secțiunii S I/1987, săpată de R. Ardevan. Această ultimă secțiune avea orientarea nord-sud și dimensiunile de 14 × 2 m.

⁹ Puține fragmente ceramice au apărut doar spre capătul nordic al secțiunii, ceea ce ar putea fi indiciul uneia din limitele locuirii.

În cele trei campanii de săpături au fost descoperite 836 fragmente ceramice¹⁰, dintre care majoritatea sunt atipice. Din total, 572 ($\approx 68\%$) aparțin categoriei grosiere, 246 ($\approx 29\%$) aparțin (sub) categoriei semifine și doar 18 ($\approx 2\%$) categoriei fine.

Ceramica grosieră este confecționată dintr-o pastă, ce conține o cantitate apreciabilă de degresant (nisip cu pietricele și palete de mică, materie organică, ceramică și calcar pisate). Pereții recipientelor sunt relativ groși (între 1—1,6 cm) iar netezirea este neglijentă. Ardeura a fost, în general, oxidantă. Recipientele acestei categorii (cu puține excepții fiind oale de diferite dimensiuni) sunt ornamentate cu aplicații în relief (brăuri simple, alveolate sau crestate, proeminențe conice), dar apare, mai rar, și decorul incizant (pl. VI/1, 3).

Ceramica semifină este realizată dintr-o pastă mai atent preparată, proporția dintre lut și degresant (același ca în cazul categoriei anterioare, dar mai fin) fiind aproape optimă. Pereții recipientelor au o grosime de până la 1 cm, sunt atent neteziți, foarte adesea acoperiți cu un slip lustruit, care este astăzi în multe cazuri căzut. Este categoria a cărei recipiente (străchini, castroane, căni, cești) sunt aproape în toate cazurile decorate fie prin incizii, fie prin canelare. Mai rar apar și brăuri în relief. Coloristic, domină tonurile diverse de gălbui-albicios, cărămiziu ori brun.

Ceramica fină este categoria cea mai omogenă din punct de vedere tehnic, morfologic și stilistic, dar prea puțin reprezentată prin descoperiri. Fragmentele ceramice, ce o compun, sunt arse reductiv, au slipul lustruit metalic și aparțin unor căni sau cești. Decorul este realizat prin incizii fine.

Aspecte tipologice și stilistice. De la început trebuie menționat faptul că vasele s-au păstrat extrem de fragmentar, prin urmare, reconstituirea formelor are o bună marjă de precaritate. În aceste condiții nu am putut preciza toate caracteristicile tipologice și nici nu am putut recompune exact întreaga gamă de tipuri existentă. Fragmentele ceramice, cu care am operat, aparțin, în general, părților superioare ale recipientelor, singurele care ne ofereau o imagine cât de cât reală asupra recipientului. Pentru fundurile vaselor putem menționa generic că ele sunt plate și foarte rar, în calotă (pl. IV/4).

Opțiunea pentru o tratare unitară a formelor și decorului, pornește din dorința de a sublinia legătura intimă dintre ele.

Străchinile sunt apariții numeroase. Există două tipuri principale: simple și lobate. Primului tip, îi aparțin străchinile cu marginea rotunjită, răsfânt spre exterior, gâtul scurt și corpul mai mult sau mai puțin profilat (pl. II/1, 3). Sunt decorate cu incizii și/sau canelură de lățime medie, nedistantată, dispusă oblic (pl. II/3). Pe umărul recipientelor sunt prezente, adesea, șiruri de impresiuni alungite, ce formează așa-zisele „boabe de grâu“ (pl. II/1,3). Străchini de acest tip sunt specifice culturii Wietenberg, regăsindu-se în numeroase așezări din faza II—IV¹¹. Același

¹⁰ Numărul fragmentelor ceramice descoperite ni se pare mic în raport cu suprafața cercetată (calculul ne dau o medie de 2—3 cioburi pe m²).

¹¹ K. Horedt, *Dacia*, N.S., VI, 1960, fig. 12/B₄; N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 34, pl. 14/4; 17/12; I. Andrișoiu, *op. cit.*, p. 37; C. Kacsó, *Dacia*, N.S., XXXI, 1987, fig. 17/2; T. Soroceanu, *ActaMN*, XXI, 1981, pl. I/1, 4, 6.

lucru se poate spune și despre decorul ce le acompaniază, cu mențiunea că „boabele de grâu“ sunt semnalate încă din faza I¹². Mai frecvent, apare un tip de străchini cu marginea lătită spre exterior, gâtul scurt și umărul cu prag. El se remarcă și prin grosimea mare a peretelui în zona medie a vasului (pl. II/2, 5, 6, 8). Atunci când este ornamentat, întâlnim, adesea, canelura îngustă, scobită și distanțată, element de decor prezent în toate orizonturile cronologice ale culturii Wietenberg¹³.

Străchinile lobate sunt prezente prin fragmente ceramice, ce aparțin unui număr de cinci recipiente, dintre care două reproduse de noi (pl. II/7, 9). Par a fi forme cu patru lobi, cu marginea evazată și lătită spre exterior, gâtul relativ înalt, umerii prelinși. Această variantă este o apariție obișnuită în așezările tipice pentru fazele II și III¹⁴.

Castroanele nu sunt prezente numeroase. Există două tipuri principale. Unul cu corpul tronconic, cu marginea dreaptă ori ușor teșită și pereții groși (pl. II/4). Altul adânc, cu format bitronconic, gâtul înalt și drept, corpul puțin profilat (pl. VII/2, 4). Primul este o formă fără relevanță cronologică ori culturală, al doilea însă este specific culturii Wietenberg, fiind o apariție frecventă doar în așezări de faza a II-a¹⁵.

Ceștile și cănille sunt forme separabile la Suatu doar pe baza dimensiunilor. Există cești de tip tronconic, cu marginea evazată și toarta, probabil, supraînălțată (pl. III/6); evident o formă arhaică, încă fără analogii în cadrul culturii Wietenberg. Cănille, cunoscute, mai ales, prin exemplarul de la pl. III/1 au marginea evazată, gâtul arcuit, corpul, pare-se, sferic, iar toarta ușor supraînălțată. Astfel de forme sunt prezentate în fazele II—IV ale culturii Wietenberg¹⁶, la fel, decorul incizat (bandă hașurată oblic)¹⁷, ce le însoțește.

Borcanele sunt prezente modeste din punct de vedere numeric. Ele aparțin la două tipuri principale. Unul, mai numeros, cu marginea rotunjită ori subțiată, evazată și corpul puțin profilat (pl. III/7; V/2, 4, 5, 8). Altul, cu marginea dreaptă, lătită spre exterior și decorată cu incizii scurte. Pentru ambele tipuri forme absolut identice doar în așezări de faza a II-a¹⁸.

Oale. Am grupat, sub acest termen generic, vase de mărime mică, mijlocie ori mare cu profilul în forma literei S (pl. VI/1—3; VII/1, 3). Sunt recipiente fără valoare cronologică, având analogii în mai toate așezările Wietenberg. Important este decorul cu șiruri de mici proeminențe conice (pl. VI/1), care apare destul de des la Suatu, și care asociat cu triunghiuri, brăie simple, crestate ori alveolate, benzi hașurate chiar spirale, reprezintă o trăsătură dominantă a fazelor I și II¹⁹.

¹² N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 53.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 52; K. Horedt, *op. cit.*, fig. 10/8; I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 43; C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 16/1; 27/1.

¹⁴ N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 42.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, 33, pl. 12/7—8; C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 24/13.

¹⁶ K. Horedt, *op. cit.*, p. 118, fig. 12/F 13; N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 40, pl. 20/2.

¹⁷ N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 54; I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 40; C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 17/2.

¹⁸ De exemplu, Podul Pricopului (I. Andrițoiu, *op. cit.*, pl. 27/6, 4), Bădeni (Gh. Lazarovici, Z. Milea, *ActaMN*, XIII, 1976, pl. VIII/6; IX/7), Boiu (I. Andrițoiu, *op. cit.*, pl. 32/2) sau Oarța de Sus (C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 25/1; 26/1).

¹⁹ N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 52, pl. 8/3; C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 26/6.

Există și câteva fragmente ceramice pentru care nu putem preciza tipul de care aparțin, fără a ne asuma un risc prea mare. Ele sunt însă importante prin decorul incizat ce-l poartă. Astfel, întâlnim: benzi hașurate oblic (pl. III/10, 12) sau cu decor în zig-zag (pl. IV/9), „căpriori“ (pl. III/3; IV/1, 3, 6)²⁰ și triunghiuri hașurate oblic cu laturile marcate (pl. IV/5; V/7)²¹.

Relativ numeroase sunt și fragmentele ceramice aparținătoare unor recipiente miniaturale (înălțime și diametru sub 10 cm), ce reproduc aproape toată diversitatea de forme analizate anterior. Totodată, trebuie să menționăm și un fragment de strecurătoare (pl. IV/2), a cărei formă nu poate fi reconstituită.

Materialul osteologic este extrem de redus numeric (probabil, legat de caracterul așezării și/sau datorită acidității solului), doar 25—30 de fragmente. La fel, cel litic, care se limitează la două piese: un fragment de topor (tipul nu poate fi precizat, datorită dimensiunilor reduse păstrate ale piesei) și unul de rășniță, confecționată din tuf vulcanic.

CONCLUZII

Stațiunea preistorică de la Suatu — „Fâneața de Jos“ pune în evidență o locuire aparținând culturii Wietenberg, locuire plasată pe o terasă inferioară²² a pârâului Suatu. Observațiile din teren, coroborate cu datele stratigrafice, obținute prin săpăturile efectuate, nu au condus spre afirmarea existenței unor lucrări de fortificație a sitului, prin urmare, considerăm că ne aflăm în fața unei așezări deschise.

Suprafața sitului, judecând pe baza dispersiei materialului arheologic, aflat la suprafața solului, a rezultatelor secțiunilor practicate și a limitelor naturale ale terenului, o apreciem în jur de 2.000 m²²³.

Cu toate că mici fragmente de chirpici au apărut adesea în timpul cercetărilor, nu s-a precizat prin săpături tipul ori structura amenajărilor folosite pentru locuit. În aceste condiții, ni se pare, totuși, mai plauzibil să acceptăm ideea existenței unor cabane lejere sau a unor colibe, decât cea a unor locuințe solide de suprafață, nesesizate arheologic ori distruse de lucrările agricole, ulterioare locuirii din epoca bronzului, ceea ce ar da un caracter provizoriu habitatului. Această ultimă aserțiune este susținută și de cantitatea redusă de material arheologic descoperit, care pune și ea în evidență, mai degrabă, un pasaj, decât o locuire sedentară.

Analiza tipologico-motivistică a materialului ceramic ne scutește în bună parte de noi argumentări în favoarea datării sitului într-o etapă

²⁰ K. Horedt, *op. cit.*, fig. 8/4; N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 55—56; I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 40; C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 18/2; 25/5; 27/1.

²¹ Vezi *supra*, nota 5. Însă asocierea acestor triunghiuri cu mici proeminențe conice, benzi hașurate, „căpriori“, incizii în zig-zag, „boabe de grâu“ și șantulețe late incizate pe forme precum cele analizate, apare doar în situri Wietenberg timpuriu (fazele I și II); toate acestea în absența decorului meandric și în unele cazuri a celui spiralic.

²² Vezi M. Rotea, *EphemNap*, III, 1993, p. 36. Tot acolo și o scurtă prezentare a sitului de la Suatu, după două campanii de săpături.

²³ Idem, *op. cit.*, p. 34.

timpurie din evoluția culturii Wietenberg. Aceasta, atâta vreme cât categoriile ceramice cu valoare ridicată cronologică (judecate, mai ales, în asocierea lor)²⁴, capabile de încadrări fine și precise, ne indică, la nivelul actual al interpretării documentației asupra evoluției culturii Wietenberg, începutul fazei a II-a pentru datarea descoperirilor de la „Fâneața de Jos“.

Rămân totuși, între lotul ceramic de la Suatu și cele din alte așezări Wietenberg II, câteva diferențe pe care dorim să le consemnăm.

În primul rând, chiar în condițiile în care cercetările arheologice au fost mult inferioare, ca suprafață săpată, celor de la Suatu, în mai toate așezările Wietenberg II a apărut și decorul spiralic²⁵.

În al doilea rând, nici una din așezările Wietenberg II nu este dominată de o tehnică decorativă atât de simplistă, bazată prioritar pe utilizarea șanțulețelor late incizate.

În fine, nici unul din siturile Wietenberg II nu se distinge printr-o ceramică atât de „arhaică“ (pastă cu cioburi pisate și/sau calcar pisat, finisaj superficial al suprafețelor etc.), precum cea de la Suatu.

Consecința logică a acestei situații ar fi datarea mai timpurie, eventual, sfârșitul fazei I, a materialului de la Suatu. Această ipoteză, în condițiile în care se va demonstra și prin complexe închise că materialul de la Suatu reprezintă o secvență cronologică scurtă, ar pune sub semnul întrebării capacitatea nivelului I de la Derșida, de a exemplifica integral această etapă din evoluția culturii Wietenberg și ar impune o reconsiderare a evoluției timpurii a culturii. Pentru tranșarea definitivă a opțiunilor, trebuie totuși să așteptăm rezultatele unor campanii viitoare de cercetări la Suatu ori în alte situri, aparținând începuturilor culturii Wietenberg.

*
* *
*

Folosim acest prilej și pentru a nota câteva gânduri privitoare la prima etapă din evoluția culturii Wietenberg:

a) Materialele atribuite fazei I sunt prea puțin pentru a rezolva exhaustiv problema originii culturii Wietenberg²⁶. Cu toate acestea ea ne

²⁴ Având în vedere stadiul cercetărilor privitoare la cultura Wietenberg este absolut necesar să atribuim cronologic, dar și cultural, monumentele ce îi pot aparține doar pe baza asocierii diferitelor categorii de materiale și, în primul rând, pe baza judecării unitare, asociative și globale a facturii, formelor și motivelor decorative. Absența unui element sau chiar a unui set de elemente dintr-un sit ori altul, poate fi determinată și de caracterul limitat al cercetărilor sau de maniera cel mai adesea mult prea selectivă, de publicare a vestigiilor descoperite. Înșă, există cazuri când nici majoritatea absolută nu este suficientă pentru a da verdict cronologic, dacă în joc nu sunt elemente sigure de datare precum spirala (fazele II—IV), meandrul (fazele III—IV), împunsături succesive late (fazele III—IV) ori șanțulețe late incizate (faza I).

²⁵ Decorul spiralic lipsește și din unele așezări, datate în faza a II-a, precum Sfântu Gheorghe — „Bedehaza“ (K. Horedt, *op. cit.*, p. 113, cu bibliografia), nivelul 2 de la Derșida (N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 72—77) și, se pare, Sebeș — „Podul Pri-copolului“ (I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 124, cu bibliografia), dar totuși atmosfera generală tipologic-ornamentală a acestora rămâne diferită de cea de la Suatu, fiind mai evoluată și, deci, mai nouă.

²⁶ N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 69—72; I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 50. Câteva precizări privind acest orizont cronologic și la M. Rotea, *op. cit.*, p. 30—31.

apare clar ca o *ruptură* în raport cu etapa istorică anterioară (bronzul timpuriu III)²⁷.

b) Nu există certitudinea că situl de la Derșida ar acoperi întreg spectrul tipologic și stilistic al fazei Wietenberg I. Mai mult decât atât, unele materiale din primul nivel de la Derșida *par* a ține de un orizont cultural anterior evoluției culturii Wietenberg²⁸.

c) Faza a II-a a culturii Wietenberg este bine fixată cronologic în orizontul Reinecke Br. A₂²⁹. Prin urmare, pentru Wietenberg I se poate presupune o datare la sfârșit de Reinecke Br. A₁ sau în prima parte a etapei Reinecke Br. A₂/Hänsel FD II.

d) În condițiile în care bronzul timpuriu intracarpatic este anterior *grosso modo* orizontului Reinecke Br. A³⁰, trebuie să admitem că *debutul* culturii Wietenberg marchează începutul unei noi etape a epocii bronzului, etapă denumită bronzul mijlociu sau bronzul „clasic”³¹. Cronologic, acest moment trebuie să aparțină, după cum am menționat, sfârșitului

²⁷ N. Vlăsa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, Cluj-Napoca, 1976, p. 93; P. Roman, *SCIVA*, 1, 1986, p. 41; H. Ciugudean, *PZ*, 66, 1991, p. 111; M. Rotea, *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, p. 84.

²⁸ Spre exemplu, N. Chidioșan, *op. cit.*, pl. 7/2.

²⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 133—135; N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 76; I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 51; dar, mai ales, C. Kacsó, *op. cit.*, p. 70—75.

³⁰ P. Roman, *op. cit.*, p. 32; H. Ciugudeanu, *Apulum*, XXVII—XXX, p. 117—119.

Folosim acest prilej pentru a insera o corectură absolut necesară. Din neatenție, într-un studiu recent apărut (M. Rotea, *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, p. 75) am omis să menționăm în text (nuși în rezumatul în limba franceză ori în explicația planșelor), faptul că atribuirea la epoca bronzului a materialelor de la Cicău, Ercea și Lopădea Nouă se datorează colegului H. Ciugudeanu, *PZ*, 66, 1991, p. 112.

³¹ Nu ni se pare nici metodologic oportun să distribuim fazele culturii Wietenberg unor etape diferite ale epocii bronzului (conform, concepției anterioare Wietenberg I—II ar aparține bronzului timpuriu, Wietenberg III bronzului mijlociu, — nota bene ar dura aproximativ trei secole —, iar Wietenberg IV ar aparține bronzului târziu = Br. D). Toate acestea atâta vreme cât este limpede că ne aflăm în fața unei culturi tipice pentru bronzul mijlociu, deci, perioadei Reinecke Br. A — B₂/C. Că este așa și nu altfel o demonstrează toate piesele majore de bronz, descoperite în așezări Wietenberg (pentru datarea celor publicate, vezi K. Horedt, *op. cit.*, p. 128—134; N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 76; C. Kacsó, *op. cit.*, p. 70; I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 51), dar și toate sincronismele culturale certe ale culturii Wietenberg cu culturi precis fixate cronologic (pentru aceste sincronisme, N. Chidioșan, *op. cit.*, p. 85—97). Mult „trâmbițată” dovadă certă a legăturii dintre cultura Wietenberg și Br. D. (T. Soroceanu, Al. Retegan, *Dacia*, N S., 25, 1981, p. 207 și următoarele; V. Vasiliev, *ActaMN*, XX, 1983, p. 36—37; idem, *Sargetia*, XX, 1986—87, p. 64; idem, *Apulum*, XXV, 1988, p. 83, 96—97; V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991, p. 110), se dovedește a fi cel puțin „tulbure”, atâta vreme cât între desenul publicat al vasului în care s-ar fi descoperit depozitul de la Perișor (T. Soroceanu, Al. Retegan, *op. cit.*, fig. 33) și recipientul existent în vitrina expoziției de bază a Muzeului din Bistrița, nu există nici o legătură. Chiar presupunând că desenul lui T. Soroceanu ar fi cel valabil, tot nu sunt argumente pentru a atribui cert forma respectivă culturii Wietenberg, numai și pentru faptul că există analogii perfecte pentru ea și în cadrul culturii Noua (A. C. Florescu, *op. cit.*, fig. 12/10, 22/8, 26/7).

Aceeași manieră de ignorare (pornită din necunoașterea ansamblului documentației arheologice) a unor date elementare și în întocmirea și datarea șirului, mereu modificat, de situri Wietenberg IV. Asupra acestui fapt am atras atenția (M. Rotea, *EphemNap*, III, 1993, p. 32) și vom reveni cu argumentația completă cu proxima ocazie.

etapei Reinecke Br. A₁, cel mai târziu început de Reinecke Br. A₂/Hänsel F D II.

e) Dacă se va dovedi concret (prin complexe închise) că vestigiile de la Suatu reprezintă o secvență scurtă și omogenă din evoluția culturii Wietenberg și că absența decorului spiralic este o realitate și nu o consecință (puțin probabilă) a stadiului actual al cercetărilor, va trebui să admitem că anumite elemente decorative (canelura, lobarea etc.) însoțesc de timpuriu evoluția culturii analizate. Putem astfel evita paradoxul explicării și fazei a II-a ca rezultat al unei migrații³², asigurându-se, așa cum este logic, unitatea culturii de-a lungul întregii sale evoluții.

f) Nu sunt încă argumentate pentru a susține că înhumația este o caracteristică a fazei I³³, atâta timp cât singurele morminte ce îi sunt atribuite au fost descoperite în *ășezarea de la Derșida*, ele trebuind interpretate, mai degrabă, ca sacrificii umane cu rol de fondare³⁴.

Prin urmare, la nivelul actual al documentației, epoca bronzului în spațiul central al Transilvaniei prezintă următorul tablou cultural-cronologic:

a). *Bronzul timpuriu*. Dezvoltarea succesivă a următoarelor manifestări culturale: Coțofeni³⁵, Copăceni³⁶ și orizontul cu „Bessenstrich und Textilmuster”³⁷. Cronologic, această etapă este, în general, anterioară etapei Reinecke Br. A³⁸.

b). *Bronzul mijlociu* (Reinecke Br. A — B₂/C). Evoluția culturii Wietenberg³⁹.

c). *Bronzul târziu* (Reinecke Br. B₂/C și D)⁴⁰. Orizontul descoperirilor de tip Bădeni — Deva (sinteză Wietenberg — Otomani)⁴¹ și cultura Noua⁴².

Desene: Rodica Gaciu

MIHAI ROTEA

³² Excelent sesizată ruptura tipologică și stilistică dintre fazele I și II ale culturii Wietenberg (așa cum le cunoaștem, mai ales, prin descoperirile de la Derșida) de către M. Rusu, în referatul la teza de doctorat a regretatului cercetător N. Chidioșan, susținută la Cluj-Napoca în 1979; prin urmare, imposibilitatea de a explica doar pe baza fondului local trecerea de la faza I la cea de a II-a.

³³ I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 33.

³⁴ Pentru această problemă, M. Rotea, *Rit și ritual funerar în cadrul culturii Wietenberg*, comunicare la Sesiunea de etnoarheologie, Cluj-Napoca, octombrie 1993.

³⁵ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976.

³⁶ M. Rotea, *Thraco-Dacica*, 14, 1993, p. 75, 84.

³⁷ Vezi *supra*, nota 27.

³⁸ Structura cultural-cronologică a bronzului timpuriu pe teritoriul României este datorată, în cea mai mare măsură, studiilor prof. P. Roman. Reținem în acest context doar P. Roman, *SCIVA*, 1, 1986, p. 29—55.

³⁹ Pentru datarea timpurie a monumentelor culturii Wietenberg, vezi și I. Nestor, *IstRom*, I, 1960, p. 113; H. G. Hüttel, *Germania*, 56, 1978, p. 424—433; C. Kacsó, *op. cit.*, p. 70, 75, cu bibliografia.

⁴⁰ Pentru datarea bronzului târziu, începând cu etapa Reinecke Br.C, vezi

LES DÉCOUVERTES DE SUATU — „FÂNEAȚA DE JOS“ (1991—1993) ET LES DÉBUTS DE LA CIVILISATION WIETENBERG

Le travail présent les résultats des premières trois campagnes (1991—1993) de fouilles systématiques dans la station préhistorique de Suatu — „Fâneța de Jos“ (dép. de Cluj) (pl. I/1,2); ces campagnes complètent un sondage archéologique de 1987.

La recherche archéologique ont démontré nous trouvons devant un établissement ouvert, situé sur une terrasse du ruisseau Suatu et attribué, sur la base de l'analyse profonde du matériel céramique (pl. II—VII, IX—X), à l'époque du bronze, plus précisément à une étape ancienne de l'évolution de la culture Wietenberg.

Vue la quantité réduite de matériel archéologique (836 fragments céramiques), par rapport à la surface fouillée (plus de 300 m²) et l'absence des structures aménagées à l'intérieur de l'habitat (fossés, demeures solides), l'auteur suppose que l'habitation de cet endroit a été une de passage ou saisonnière et les abris étaient des huttes on des cabannes légers.

À la fin de l'étude, l'auteur insère quelques réflexions sur les étapes anciennes de la culture Wietenberg parmi lesquelles:

1. Le commencement de la culture Wietenberg doit être daté soit à la fin de l'étape Reinecke Br. A₁ soit, au plus tard, au début de l'étape suivante — Reinecke Br. A₂/Hänsel FD II.

2. Le commencement de la culture Wietenberg doit être daté soit à la fin de l'étape Reinecke Br. A₁ soit, au plus tard, au début de l'étape suivante — Reinecke Br. A₂/Hänsel F D II.

3. Il y a aucune preuve concrète pour dater la culture Wietenberg dans le bronze tardif; au contraire, toutes les pièces en bronze découvertes dans les établissements qui appartiennent à cette culture témoignent pour son appartenance au bronze moyen.

L'auteur propose aussi un tableau culturel — chronologique pour l'époque du bronze dans la région centrale de la Transylvanie. Il attribue à l'étape du bronze ancien trois horizons culturels distincts: Coțofeni³⁵, Copăceni³⁶ et „Bessenstrich und Textilmuster“³⁷, datables, *grosso modo*, antérieurement à l'étape Reinecke Br. A₁³⁸. Le bronze moyen est occupé par la culture Wietenberg et peut être daté dans la période Reinecke Br. A_{1/2}—B₂/C.³⁹ Le bronze tardif (Reinecke Br. B₂/C—D)⁴⁰ se manifeste par les découvertes de type Bădeni III — Deva (une synthèse culturelle Wietenberg — Otomani)⁴¹ et la culture Noua.

și K. Horedt, *StComSibiu*, 13, 1967, p. 137; C. Kacsó, *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 42. Priyorul la sfârșitul acestei perioade există două opțiuni fundamentale. Pe de o parte, extinderea bronzului până la limita superioară a Hallstatt-ului A₂, pe de altă parte, limitarea acestei perioade la intervalul Reinecke Br.C-D, palierul următor (Hallstatt A₁—A₂) reprezentând o perioadă de tranziție. Socotim că doar o analiză pertinentă, complexă și integratoare a datelor arheologice existente ar putea tranșa definitiv opțiunile. Până atunci, cea de a doua variantă ni se pare de preferat, căci lasă posibilitatea unor precizări ulterioare.

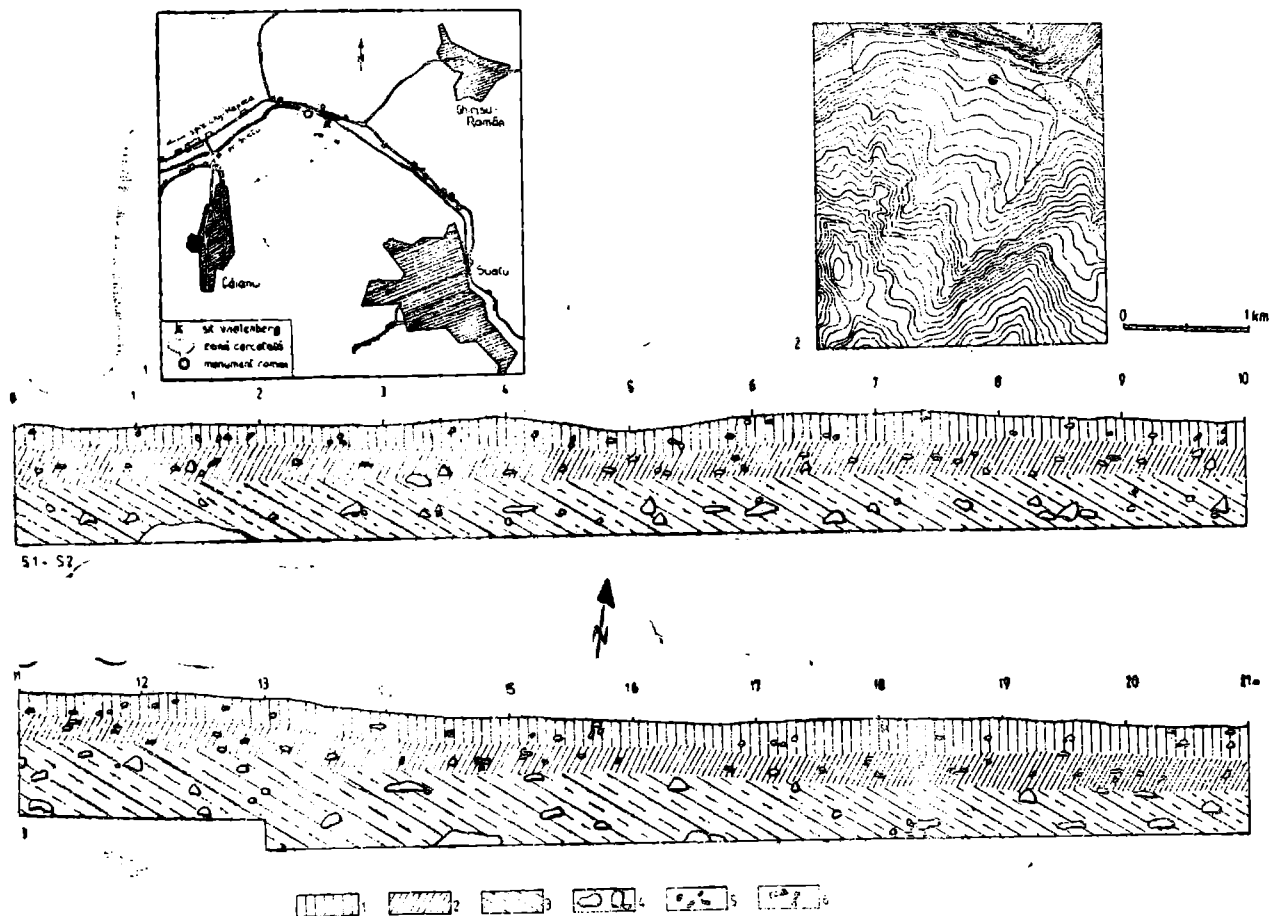
Toate detaliile privind această problemă, sunt cuprinse în excepționalul capitol dedicat cronologiei epocii fierului de cercetătorul M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, *Bibliotheca Thracologica*, IV, București, 1993, p. 110—139.

⁴¹ Laconice considerații privind acest aspect cultural, la M. Rotea, *EphemNap*, 3, 1993, p. 32, nota 41. Discuția pe larg, la M. Rotea, *Penetratia culturii Otomani în Transilvania. între realitate și himeră*, Apulum, XXXI, 1993, sub tipar.

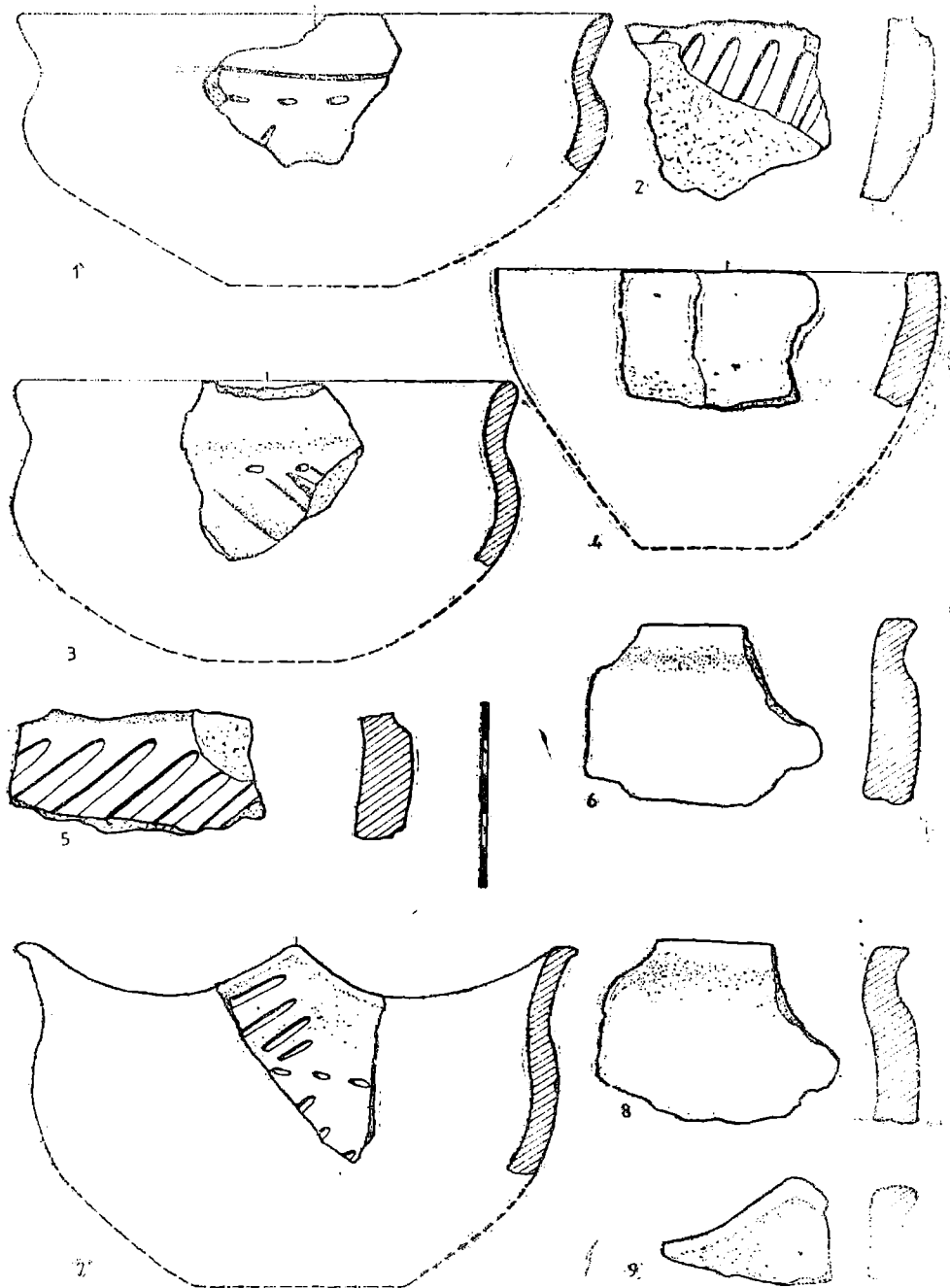
⁴² Până nu vom cunoaște conținutul și statutul real al monumentelor Noua din Transilvania (datare, evoluție, dinamica arealului, ansamblul trăsăturilor definitorii etc.) va fi dificil să înțelegem corect problematica bronzului târziu întracarpatic.

Liste des illustrations

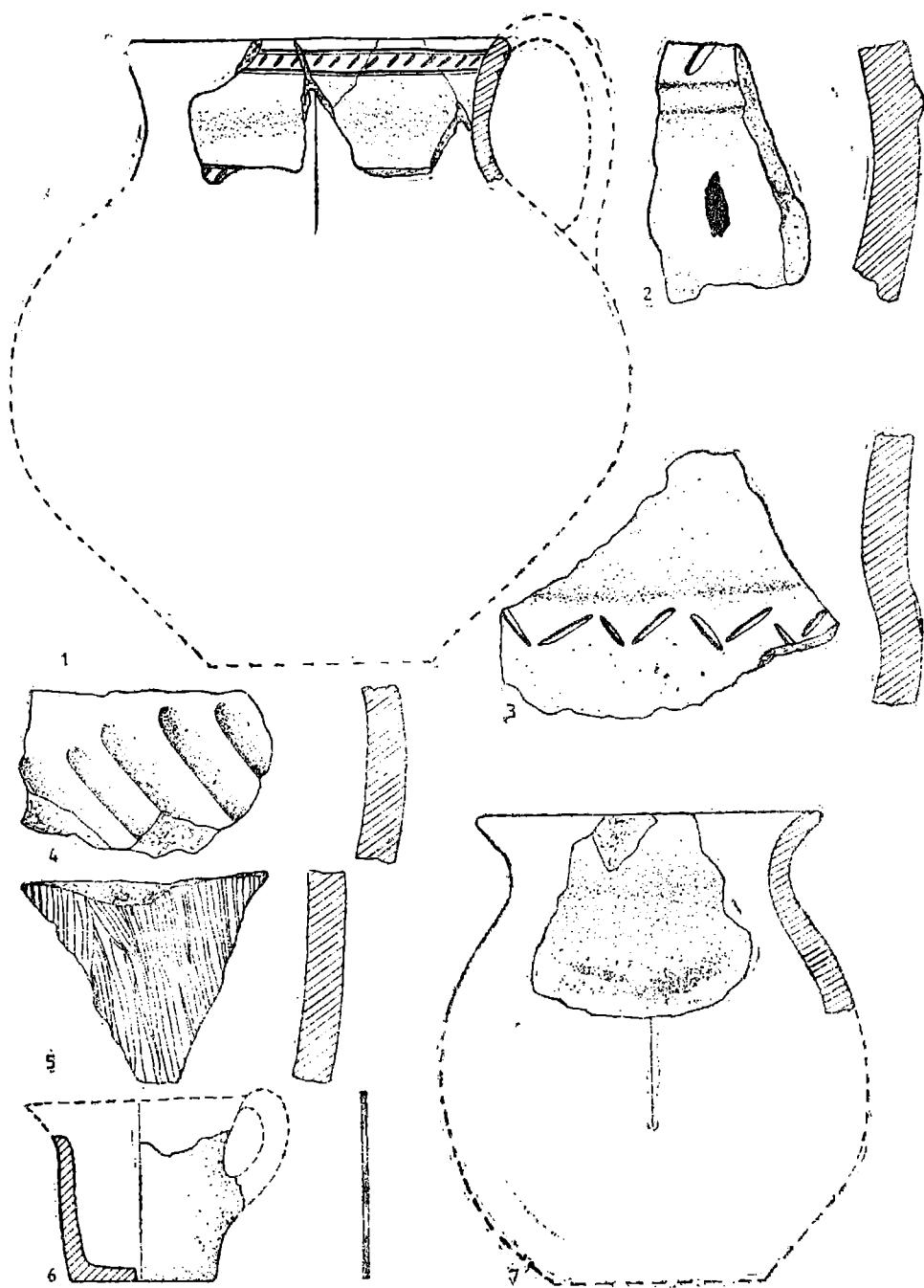
- Pl. I.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. 1—2. Situation géographique. 2. Situation stratigraphique (1-couche végétale; 2 — couche avec des vestiges archéologiques; 3 — couche stérile; 4 — pierre; 5 — céramique; 6 — os)
- Pl. II.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne.
- Pl. III.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne.
- Pl. IV.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne.
- Pl. V.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne.
- Pl. VI.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne.
- Pl. VII.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne.
- Pl. VIII.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique romaine.
- Pl. IX.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne, récoltée durant la campagne de fouilles 1987 (*apud* Gh. Lazarovici).
- Pl. X.* — Suatu — „Fâneța de Jos”. Céramique Wietenberg ancienne, récoltée durant la campagne de fouilles 1987 (*apud* Gh. Lazarovici).

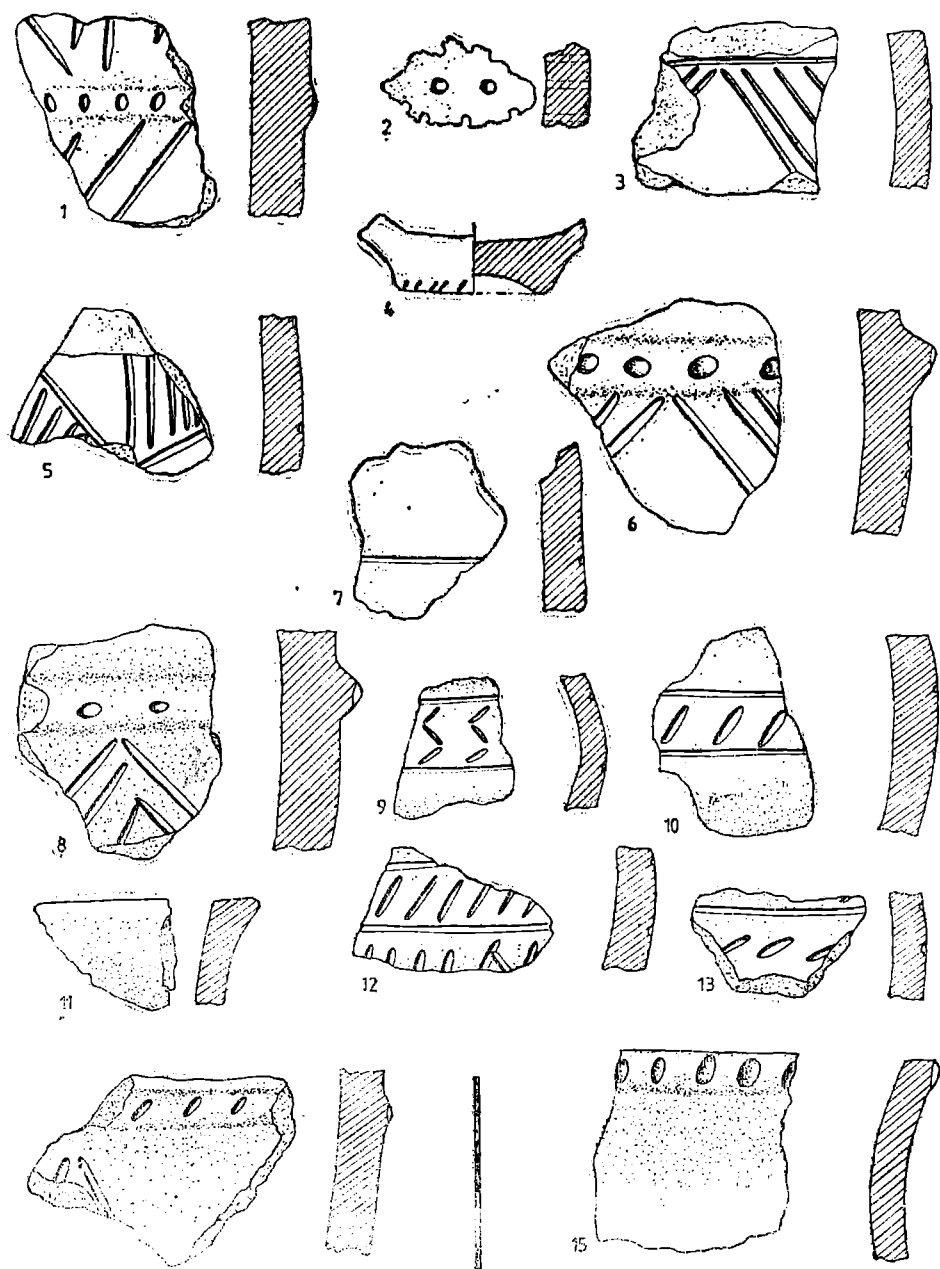
Planșa I. — Suatu — „Fâneța de Jos”. 1—2. Situația geografică. 3. Situația stratigrafică. Profilul peretelui vestic al suprafețelor S_1 și S_2 (1 — humus actual, 2 — strat cu material arheologic, 3 — sol viu, 4 — piatră, 5 — ceramică, 6 — oase).

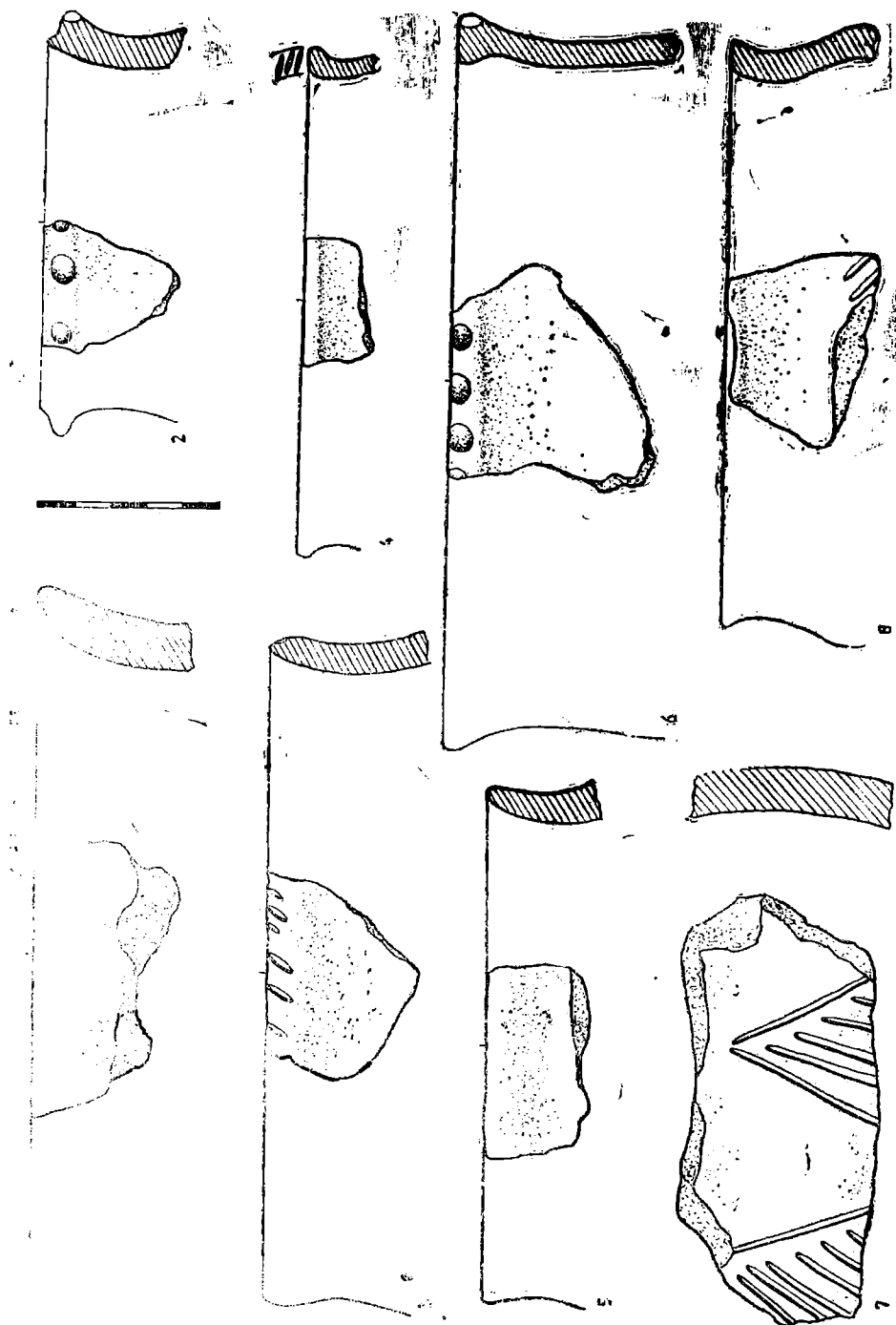
Planșa II. — Suatu — „Fâneța de Jos”. Ceramică Wietenberg.

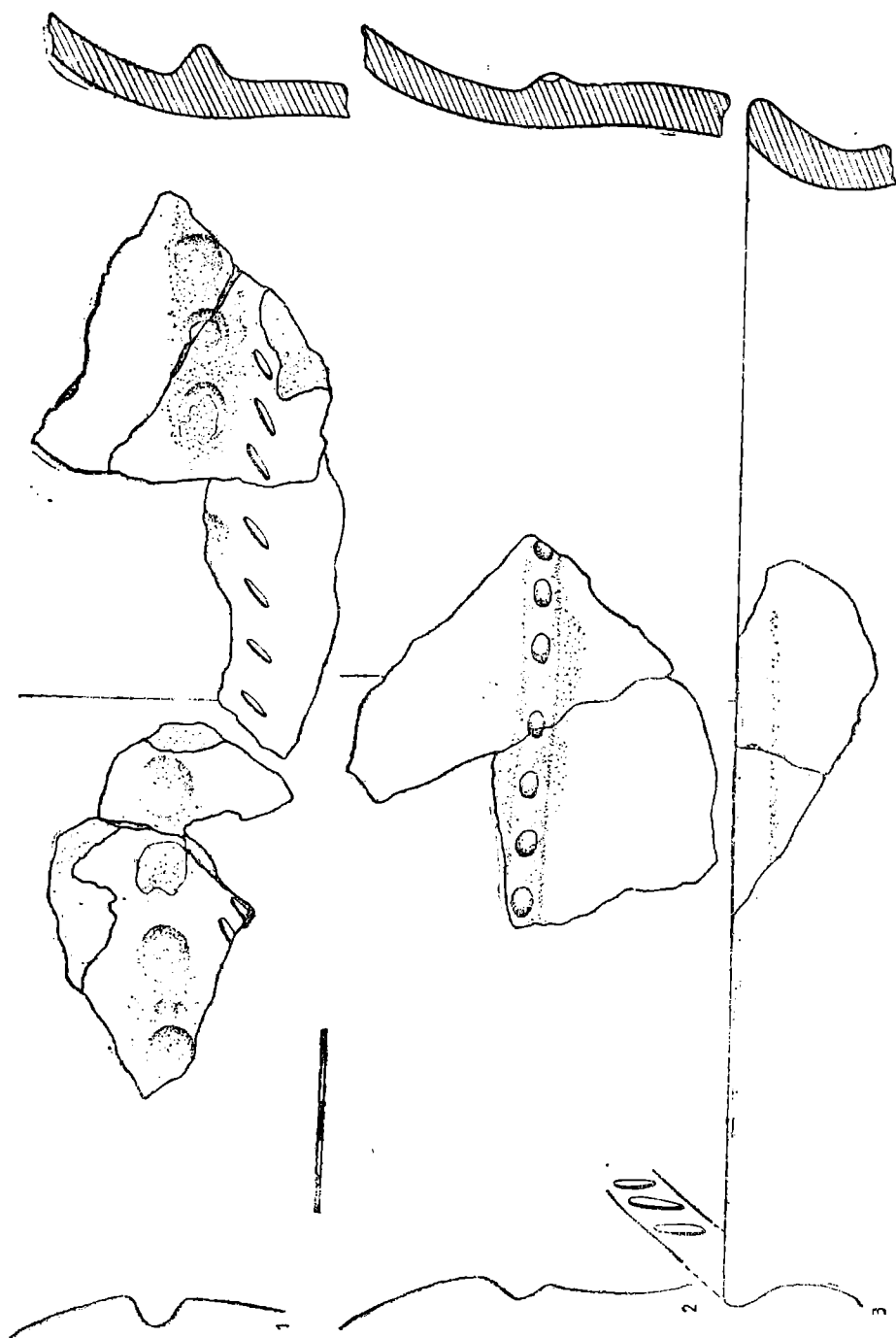
Planșa III. — Suatu — „Fâneța de Jos”. Ceramică Wietenberg.

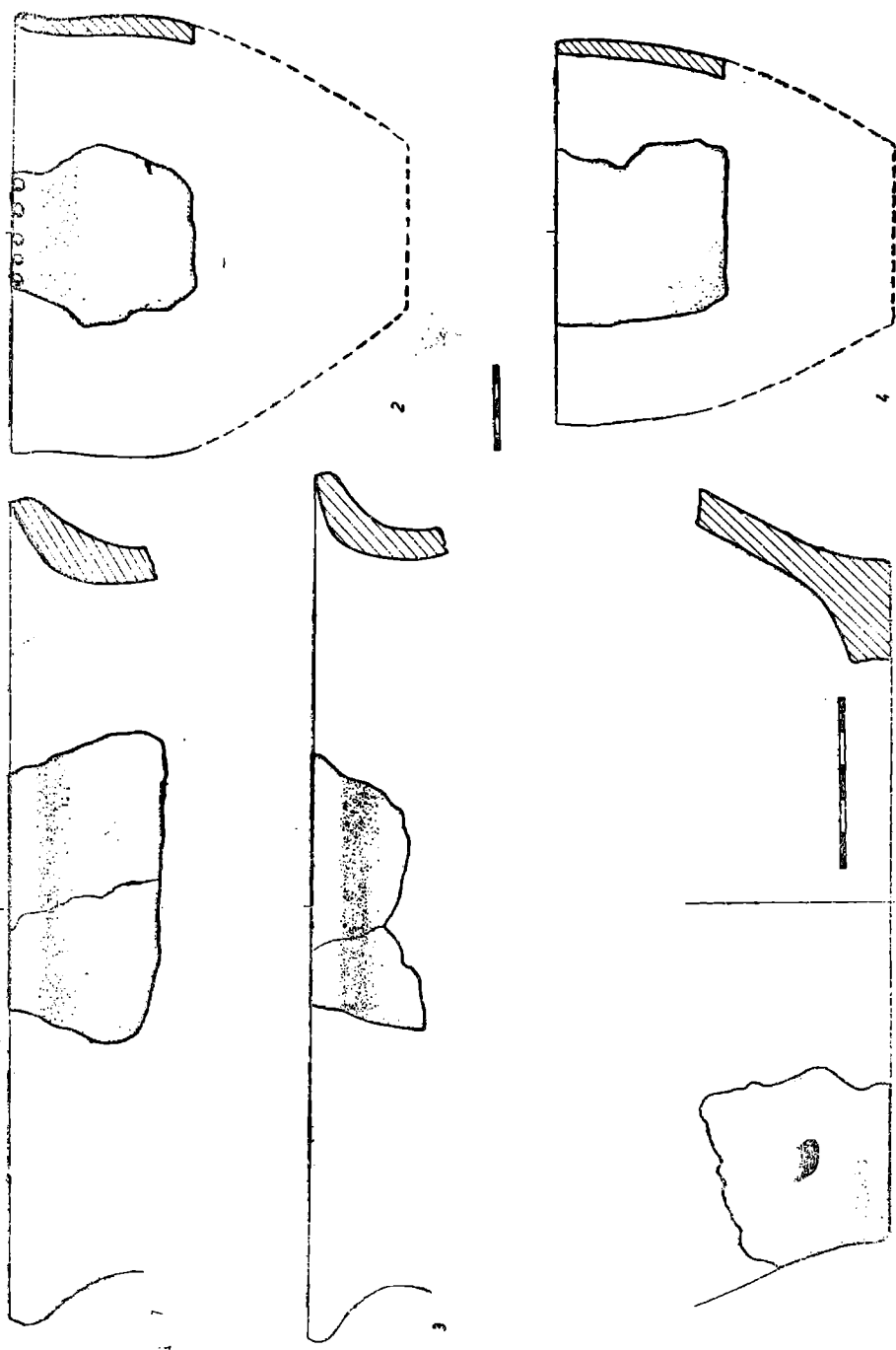
Plasa IV. — Suatu — „Fâneța de Jos”. Ceramică Wiitenberg.

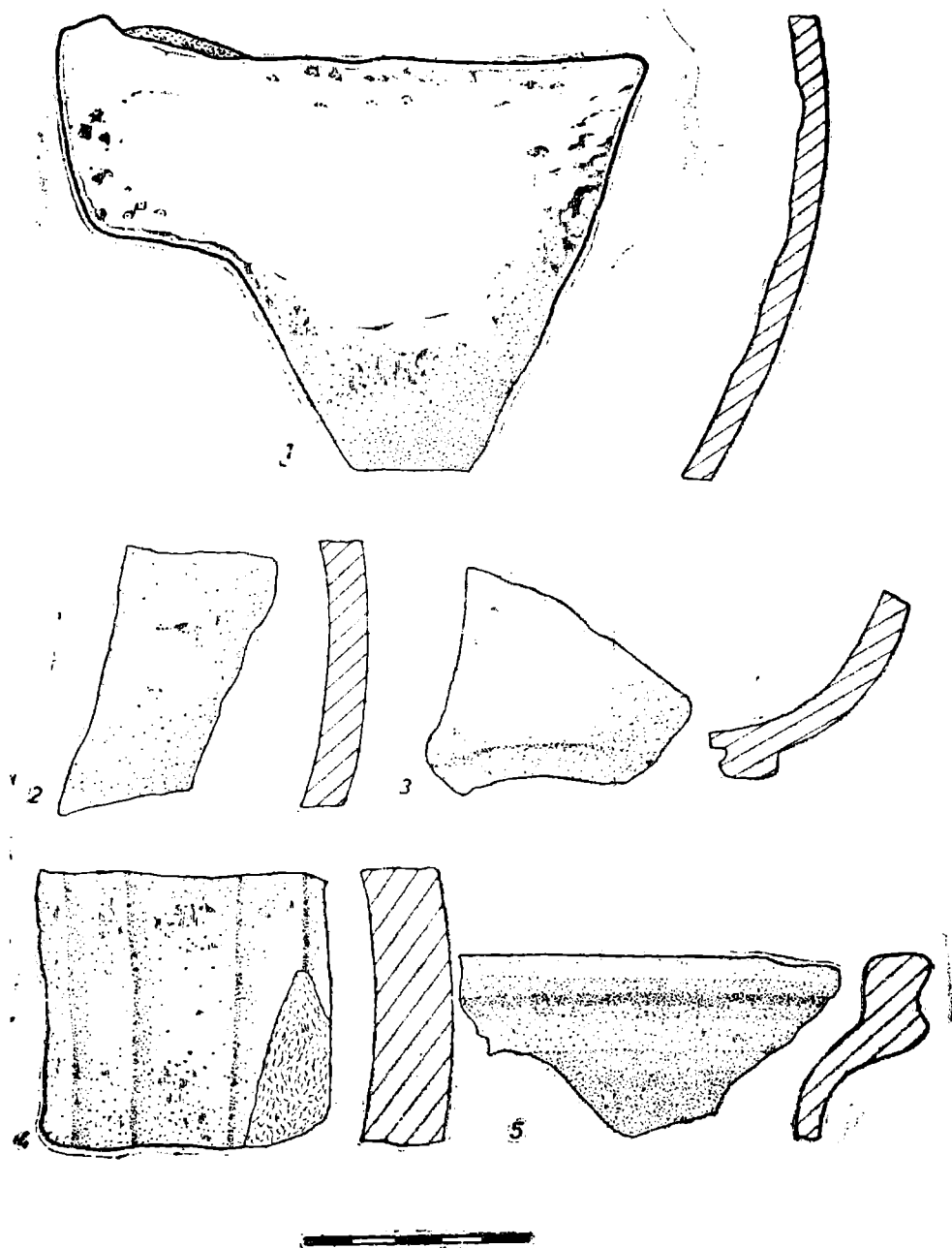
Planșa V. — Suatu — „Fîneața de Jos”. Ceramică Wietenberg.

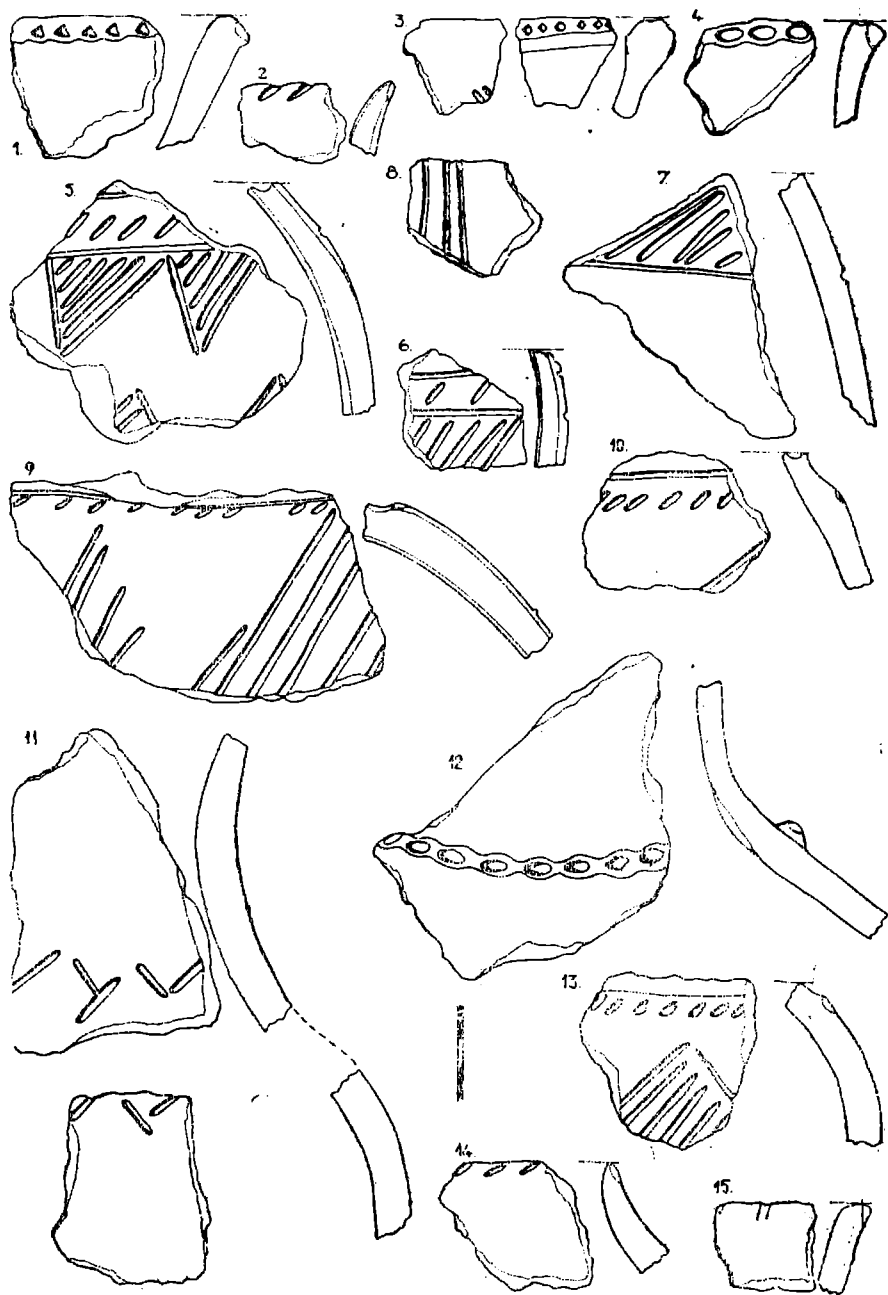
Planșa VI. - Suatu — „Fâneața de Jos”. Ceramică Wietenberg.

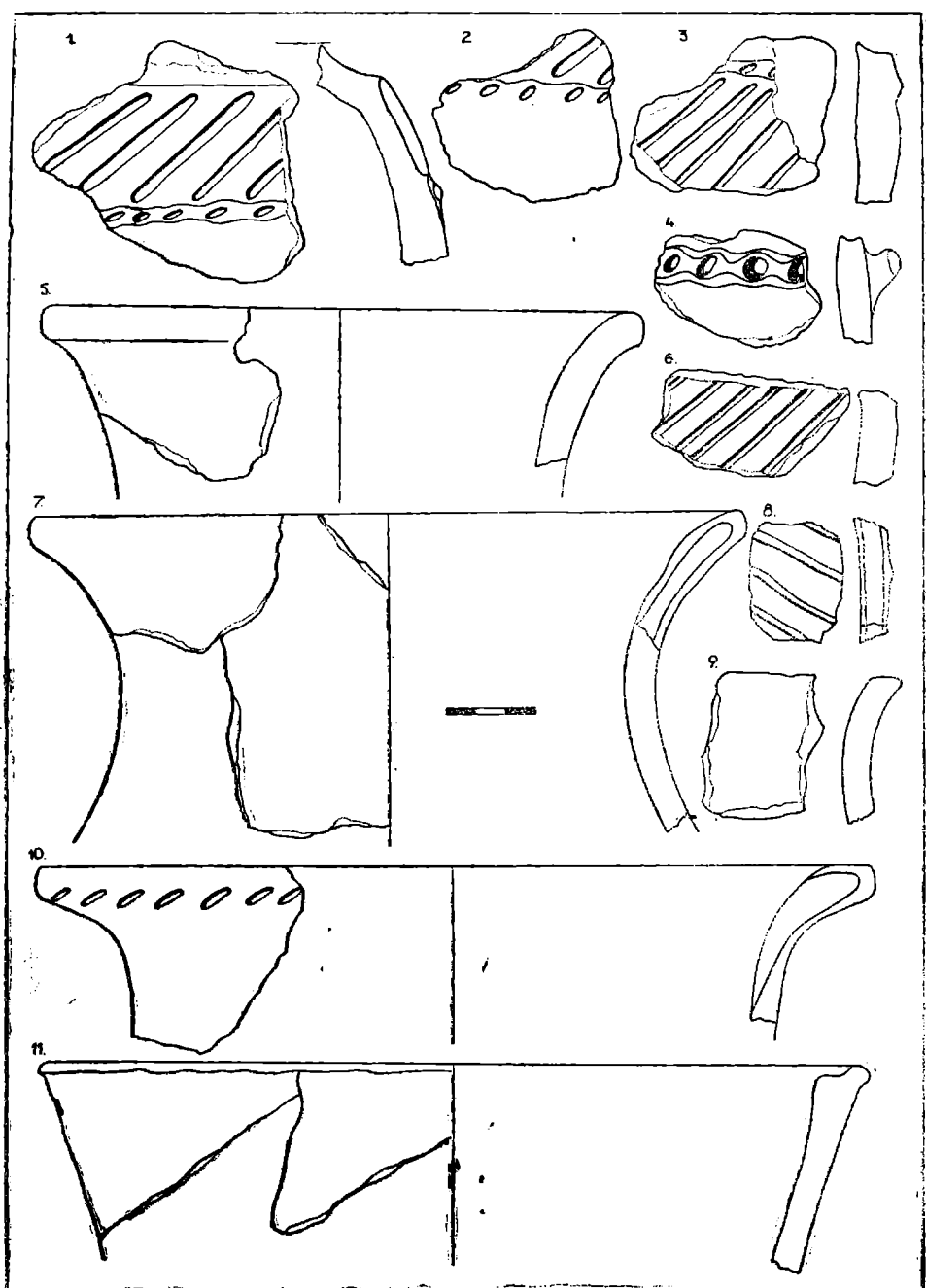
Planșa VII. — Suatu — „Fâneața de Jos”. Ceramica Wietenberg.

Planșa VIII. — Suatu — „Fâneța de Jos”. Ceramica romană.

Planșa IX. — Suatu — „Fâneța de Jos”. Ceramică Wietenberg rezultată prin campania din 1987 (apud Gh. Lazarovici).

Planșa X. — Suatu — „Fâneța de Jos”. Ceramică Wietenberg rezultată prin campania din 1987 (apud Gh. Lazarovici).

CONSIDERAȚII DESPRE CULTURA NOUA ÎN TRANSILVANIA

Lucrarea sistematizează observațiile din ultimul timp, făcute în cursul săpăturilor arheologice de la Buza (jud. Cluj), Sântioana (jud. Mureș) și în cursul prelucrării materialului din necropola din Str. Banatului, Cluj-Napoca. Aceasta din urmă, a fost săpată în campaniile din 1935—1936, materialele primindu-le prin bunăvoința dl. prof. Șt. Ferenczi¹.

Considerăm că este necesar să prezentăm sumar descoperirile menționate, cu atât mai mult, cu cât aceste săpături sunt, parțial, inedite² (pl. I—III).

Astfel, la Buza, sub un nivel dacic, căruia îi aparține și o locuință de suprafață, a fost dezvelită, parțial, o altă locuință din cultura Noua. O primă constatare, care se impune, este cea că, spre deosebire de alte așezări aparținând acestei culturi, cunoscute sub numele de „cenușare“ („zolniki“), aceasta este o locuință de suprafață³. Locuința săpată era ușor adâncită în solul antic, cu aproximativ 20—30 cm, avea podeaua din pământ bătătorit, iar pereții erau din chirpici.

În interiorul locuinței au fost descoperite trei vase mari, parțial restaurate și fragmente ceramice din alte categorii de vase. Este de remarcat faptul că în locuință n-a fost identificată nici o urmă de vatră.

În imediata vecinătate a săpăturii menționate, într-o altă secțiune (S2), a fost depistată o groapă (rituală?), în care am găsit fragmente ceramice, o căniță și oase de animale, între care și un omoplat crestat. Menționez, în context, că omoplații crestați sunt un element tipic pentru cultura Noua, întâlnit pe întreaga ei arie de răspândire⁴.

În cursul anului 1994, au fost săpate, parțial, două locuințe supra-puse, ambele aparținând aceleași culturi Noua.

Atât locuința inferioară, cât și cea superioară, notate cu L₄ și L₃, aveau câte o vatră de foc, mărginită de bolovani. Pe fiecare vatră a fost descoperită o cantitate însemnată de ceramică (vezi pl. IV—VI). Importanța descoperirii considerăm că este deosebită, deoarece în Transilvania astfel de descoperiri sunt extrem de rare⁵.

Ceramica, din descoperirile descrise, se poate încadra în mai multe categorii: fină, semifină, și grosieră, iar după culoare, în negru-cenușie

¹ Săpături Al. Ferenczi, I. Kovacs, 1935; K. Horedt, *Materialie*, I, p. 806—810. Mulțumim și pe această cale prof. Șt. Ferenczi, care ne-a pus la dispoziție materialele.

² Rapoarte de săpături M. Bădău-Wittenberger, Constanța 1993 și Satu Mare, 1994.

³ A. C. Florescu, *ArchMold*, II—III, 1964, p. 143—216.

⁴ A. C. Florescu, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, IX, Călărași, 1991, p. 287, fig. 115.

⁵ V. Vasiliev, I. Andrițoiu, *Apulum*, XXVII—XXX, 1989—1993, p. 122.

și brun-roșcată. Tipurile de vase descoperite se împart, de asemenea, în: oale (toate de culoare brun-roșcată), vase borcan (majoritatea cu decor striat și butoni rotunzi sub buză) (pl. VII), câni și cești (majoritatea de culoare neagră-cenușie). Este, de remarcat, că această din urmă categorie este, îndeobște ornamentată (pl. VIII). Ornamentele descoperite în această așezare merită o atenție deosebită, având în vedere că formele de vase sunt caracteristice culturii Noua, iar unele decoruri, nu. Astfel, dacă vasele Noua din Moldova au ca decor brăul sub buză, împunsăturile executate dinspre interior, caneluri drepte sau oblice, cele de la Buza, chiar dacă au aceleași forme și dimensiuni, se deosebesc prin decor. Acestea sunt legate, prin modalitatea de execuție și elementele de decor, de culturile „clasice” ale epocii bronzului din Transilvania: Wietenberg și Otomani. Nu pot fi excluse nici influențele venite dinspre Nord, respectiv, dinspre cultura Suciului constând din: împunsături late, proeminențe canelate și ceramică striată (pl. IX—XII).

Este de remarcat faptul, că în locuința inferioară, L₄, nu s-au descoperit vase cu buza largă, evazată, dominante fiind buzele drepte. În L₃, însă, există o serie întreagă de astfel de fragmente ceramice, pe lângă vase „clasice” Noua⁶ (pl. XIII—XIV).

Referitor la descoperirile de la Sântioana⁷, se poate afirma că ele aparțin aceluiași orizont cultural, ca și descoperirile de la Buza, cu mențiunea că aici repertoriul formelor este ceva mai sărac. Este adevarat că în cursul săpăturilor de la Sântioana n-a fost descoperită nici o locuință, ci numai un strat de cultură și o groapă cu resturi animale, dar atribuirea culturală a materialului este certă (pl. XV—XVI).

Între fragmentele ceramice descoperite, se remarcă câteva, care, ca și la Buza, seamănă izbitor la decoruri cu cele Wietenberg târziu, dar pasta și forma vaselor ne obligă să le încadrăm cultural și cronologic mai târziu. Pasta și culoarea ceramicii de la Sântioana se încadrează în categoriile obișnuite pentru astfel de descoperiri, micile diferențe fiind cauzate de componența lutului local.

Sunt de remarcat câteva fragmente de vase cu buza evazată sau cu buza evazată lată, cu decor în zig-zag (fals meandru). În groapa menționată anterior au fost găsite numeroase fragmente de oase, majoritatea provenind de la vite mari și cai. Multe dintre oase au urme de prelucrare, printre care și un omoplat de vită. Prezența acestuia ne întărește supoziția, conform căreia, descoperirile de aici se încadrează din punctul de vedere cultural în aria Noua, respectiv, la trecerea dintre Br.D și Ha.A.

Necropola din str. Banatului (azi Maxim Gorki) a fost atribuită, inițial, epocii bronzului, fără alte specificări. T. Soroceanu, prin anii 1970—1975, începe prelucrarea materialului, dar acesta nu a fost publicat și nici măcar inventariat. O parte din piesele de inventar (piesele de bronz și aur) au intrat în circuitul științific, fiind menționate de M. Rusu, M. Petrescu-Dîmbovița, A. C. Florescu, T. Soroceanu și subsemnatul (vezi, nota 1).

În cursul anului 1993 a fost prelucrat integral materialul din această necropolă, cea mai mare cunoscută în Transilvania, respectiv, 43 de

⁶ M. Bădău-Wittenberger, *Repertoriul formelor ceramice Noua (manuscris)*.

⁷ Cercetări M. Rusu, T. Soroceanu, *ActaMN*, X, 1973, p. 498—500.

morminte. Trebuie făcută precizarea că, tot în cursul anului trecut, o împrejurare fericită a făcut ca o parte din documentația de șantier să fie regăsită (fotografii și un raport preliminar), făcând posibilă valorificarea materialelor.

Trebuie amintit că în cimitirul menționat au fost săpate 43 de morminte, toate de înhumatie. Morții erau așezați pe o parte, fiind ușor chirciți. Unele morminte, cum ar fi M₄, M₆, M₁₀, M₁₃, M₄₁, aveau un inventar deosebit de bogat. Acestea erau alcătuite din ceramică și din podoabe. În cadrul ultimei categorii de piese se remarcă acele de bronz cu patru protuberanțe, brățări, pandantive, ace de os și trei cercei „tip bărcuță” din aur. Se impune o observație legată de inventarul necropolei: lipsesc cu desăvârșire piesele cu caracter militar, în timp ce în depozitele aceleiași perioade ele sunt un element frecvent întâlnit.

Ceramica merită o atenție deosebită. Ea se împarte în două grupe: una, aparținând unui orizont Wietenberg faza III, iar cealaltă, necropolei propriu-zise. Până la găsirea fotografiilor nu s-a putut sesiza diferența stratigrafică dintre cele două categorii. Acum se poate observa cu claritate că mormintele au străbătut stratul de cultură, ele pornind de la un nivel superior.

Ceramica descoperită în morminte se deosebește, într-o oarecare măsură, de inventarul din așezări. Astfel, aici predomină cămile mai mici și mijlocii, cu una sau două torți, de culoare neagră ori neagră-ceașie. Aceste căni au torțile fie cu buton, fie cu creastă și se găsesc răspândite pe întreaga arie culturală Noua. Faptul că ele se găsesc cu pre-dilecție în morminte, ne face să credem că erau nu atât vase uzuale, cât vase special executate pentru înmormântări.

O altă categorie ceramică este cea semifină, de culoare brun-roșcată, având în componență vase de mărime mijlocie. Acestea sunt, în general, ornamentate cu triunghiuri hașurate, brăuri alveolate, plasate sub buză. Elementele de decor de pe aceste vase, ca și cele de pe specia neagră nu se regăsesc în alte zone ale culturii Noua, cu excepția sudului Moldovei, în fosta arie a culturii Monteoru, unde S. Morintz a identificat grupul cultural Sihleanu (numit în unele lucrări Prebabadag).

Între materialele ceramice din această necropolă se remarcă unele, care prin calitate (pastă foarte fină, de culoare brună), factură și decor (proeminente canelate), aduc cu cele din mediul Otomani.

Dintre materialele speciale, mai amintim câteva mărgelile de sticlă albastră, de origine miceniană, și un melc marin, originar din Marea Caspică. Prezența acestor piese în inventarul funerar ne duce cu gândul la originea acestei populații, cât și la contactele culturale pe care le-a avut.

Considerăm necesar să menționăm, în câteva cuvinte, mediul geografic în care evoluează cultura Noua.

După toate aparențele (unii specialiști neagă acest fapt) populația culturii Noua este o populație estică, înrudită cu cele din N. Caucazului și stepelor nord pontice. Aria de formare a ei a fost mult discutată⁸, dar cea mai plauzibilă zonă, după părerea noastră, este situată în estul arcu-

⁸ V. Vasiliev și I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 127.

lui carpatic, în zona de contact a cel puțin patru culturi: Kowaravo-Cosița, Monteoru, Strubnaia și Sabatinovka.

În această arie, cuprinsă aproximativ între Nistru și Siret, cultura Noua ne apare ca o cultură tipică, de stepă, cu așezări foarte numeroase, de tip „cenușar”, cu un inventar sărăcăcios, iar piesele de bronz sunt, îndeobște, importuri sau imitații a celor din Transilvania. Excepție sunt acele cu protuberanțe, originare din Caucazul de nord și a unor seceri cu spin⁹. Fără să intrăm în amănunte, se poate remarca faptul că purtătorii culturii Noua preferau căile naturale oferite de marile râuri, dar și zona de podiș și câmpie din Moldova și Transilvania. Locul de amplasare al așezărilor este aproape același: terase joase, ușor înclinate, întotdeauna nefortificate. Această ultimă constatare este deosebit de importantă, cu atât mai mult, cu cât populațiile Otomani și Wietenberg sunt cunoscute ca populații războinice. Din acest context se pot trage două concluzii: fie purtătorii acestei culturi reprezentau o forță redutabilă și nu aveau nevoie de fortificații (ca alte populații estice), fie pătrunderea lor s-a făcut treptat, în mod pașnic, fără șocuri. Indiferent care din cele două variante este cea reală, cert este că în urma pătrunderii culturii Noua modul de viață al populației din Transilvania se schimbă. După toate aparențele, cele peste 180 de puncte cu descoperiri, dovedesc o mare mobilitate a populației. În acest context identificarea locuințelor suprapuse (L3—L4) la Buza este o excepție.

Discutând despre aria de răspândire a culturii Noua în Transilvania, trebuie făcută observația că există o singură zonă cu urme Noua, care face excepție de la mediul natural obișnuit. Este vorba despre descoperirile de la Lita, Liteni, Căpuș, Săvădisla, Florești, Cacova Ierii¹⁰, în zona submontană a munților Gilău. Se pune problema dacă nu cumva cauza acestei pătrunderi se datorează existenței în zonă a zăcămintelor feroase, la suprafață¹¹.

Din punct de vedere istoric cultura Noua se încadrează la sfârșitul epocii bronzului și la începutul primei vârste a fierului, ce ar corespunde Br.D — Ha.A₁, după Reinecke. Nu dorim, în lucrarea de față, să trasăm granițe cronologice prea strânse, având în vedere că procesele etno-culturale și istorice de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului sunt încă relativ neclare. Cu toate acestea, pornind de la inserierea depozitelor de bronzuri, putem afirma că majoritatea descoperirilor de tip Noua se încadrează în seriile Uriu-Domănești (Br.D), dar și Cincu-Suseni (Ha.A)¹². Din păcate, în foarte puține din descoperiri vasele de lut, în care au fost depuse depozitele, s-au păstrat. O excepție este cel de la Vâlcele II, publicat de T. Soroceanu¹³, unde vasul, chiar frag-

⁹ E. Zaharia, *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 164—177; M. Florescu, A. C. Florescu, *ArhMold*, XIII, 1990, p. 49—76, cu bibliografia mai veche; A. C. Florescu, *Dacia*, N.S., XI, 1967; E. Sava, *Thraco-Dacia*, XII, 1—2, București, 1991, p. 15—37.

¹⁰ F. Hancăr, *Die Nadelfarmen des Kaukasusgebietes, Eurasia Septentrionalis Antiqua*, VII, Helsinki, 1932, p. 113—114; A. I. Terenojkin, *Arheologia*, XVI, 1964, p. 202 sqq. A. C. Florescu, *ArhMold*, XIII, 1990, p. 61 și fig. 16.

¹¹ V. Vasiliev, I. Andrișoiu, *op. cit.*, p. 123; G. Lazarovici și colab., *ActaMN*, 31., I, 1994, sub tipar.

¹² M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, p. 20—37.

¹³ T. Soroceanu, *PZ*, 3, 1981, p. 31—32.

mentar, fiind, poate fi încadrat în Ha.A₁. El are analogii la Petrușeni¹⁴, Buza și Band¹⁵, în medii Noua. Așa cum arătăm, mai sus, cultura Noua din Transilvania, comportă deosebiri față de celelalte zone ale ariei culturale amintite. Considerăm că în momentul pătrunderii purtătorilor culturii Noua în interiorul arcului carpatic, aceștia erau într-o fază avansată a evoluției lor. Ei sau suprapus nu peste cultura Wietenberg, cum îndeobște s-a crezut¹⁶, ci peste o sinteză Otomani—Wietenberg—Suciu, poate, și cu elemente venite din sud-vest¹⁷.

Astfel, așa cum arăta M. Rotea, în aria de vest a Podișului Transilvan și a Câmpiei Transilvaniei, pe cursul inferior al Mureșului există o astfel de sinteză, fără elemente Noua. Același gen de descoperiri au fost făcute în Câmpia Transilvaniei la Suatu¹⁸, Pălatca¹⁹, Cluj-Becaș²⁰, Cluj-Mănăstur²¹.

Pornind de la aceste observații, considerăm că purtătorii culturii Noua sunt rapid asimilați de autohtoni, superiori din punct de vedere al culturii materiale, dar acestora din urmă le sunt impregnate caracteristici noi: nomadism mai accentuat, modificarea tipurilor de așezări și, nu în ultimul rând, un nou rit de înmormântare și anume, inhumarea.

În urma acestei sinteze, în arealul cuprins între bazinul Someșului Mare spre nord, a Oltului spre sud și a Mureșului spre sud-vest, se dezvoltă un orizont cultural nou, legat organic de culturile clasice ale epocii bronzului, dar și de noul fenomen, cel de hallstattizare. Acest orizont, denumit provizoriu Buza-Teiuș după descoperirile recente, cât și ale lui K. Horedt de la Teiuș²², este posterior sintezei Wietenberg—Otomani (orizont Deva—Bădeni), dar anterior culturii Gáva.

Având în vedere unitatea în diversitate a culturii Noua, personal optez pentru un nou termen, cel de complex cultural Noua. Acestui complex îi aparțin culturile Coslogeni, Noua I și II din Moldova, Buza-Iernut pentru Transilvania și aspectul târziu al culturii Tei pentru estul Munteniei.

MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER

¹⁴ E. Sava, *Culture et Civilisation au Bas Danube*, X, Călărași, 1993, p. 125—147, fig. 7/2.

¹⁵ I. Kovacs, *DoljCluj*, IV, 1913, p. 265—273; *ErdRep*.

¹⁶ V. Vasiliev, I. Andrițoiu, *op. cit.*, p. 127. Autorii consideră că: „Materialul ceramic de tip Noua descoperit în interiorul arcului carpatic nu se deosebește, în esență, de ceramica întâlnită în ansamblul culturii...; vezi, și S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, 1978, p. 121—132 (pentru Coslogeni). Datorită modului selectiv în care a fost publicată ceramica Noua până acum, aceasta într-adevăr este similară cu cea din aria extracarpatică. Dar materialele din complexe închise, gropi, locuințe etc. nu pot fi separate. Astfel G. Marinescu publică materialul neseplat din jud. Bistrița, schimbând imaginea despre „unitatea” acestei culturi (vezi, *Revista Bistriței*, VII, Bistrița, p. 5—27). Aceeași situație se vede și la Buza (vezi, planșele cu locuințele L₂—L₄).

¹⁷ M. Rotea, *EphemNap*, III, 1993, p. 32.

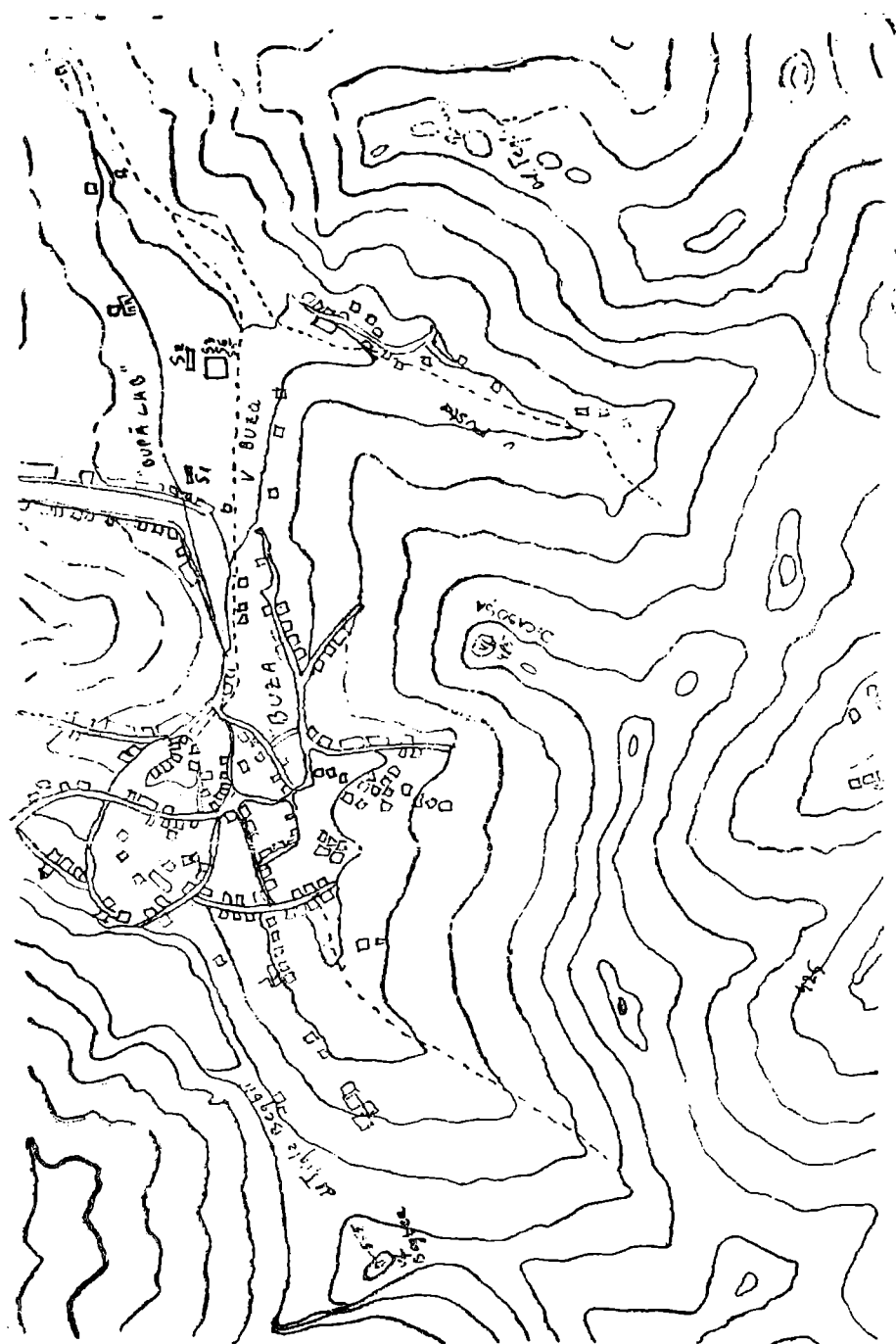
¹⁸ M. Rotea, *ActaMN*, XXXI, I, 1994, sub tipar.

¹⁹ M. Rotea, *EphemNap*, III, 1993, p. 29.

²⁰ F. Gogăltan, S. Cociș, A. Paki, *EphemNap*, II, 1992, p. 7—34. Autorul încadrării cronologice a ceramicii de la Becaș, Ferma 5, greșeste, considerând-o ceramică Wietenberg IV, deși nu sunt elemente de acest tip; de altfel, întregul material necesită o analiză serioasă.

²¹ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, București, 1969, p. 65—66; H. Daicoviciu, N. Vlăsa, *ActaMN*, XI, 1974, p. 5—18.

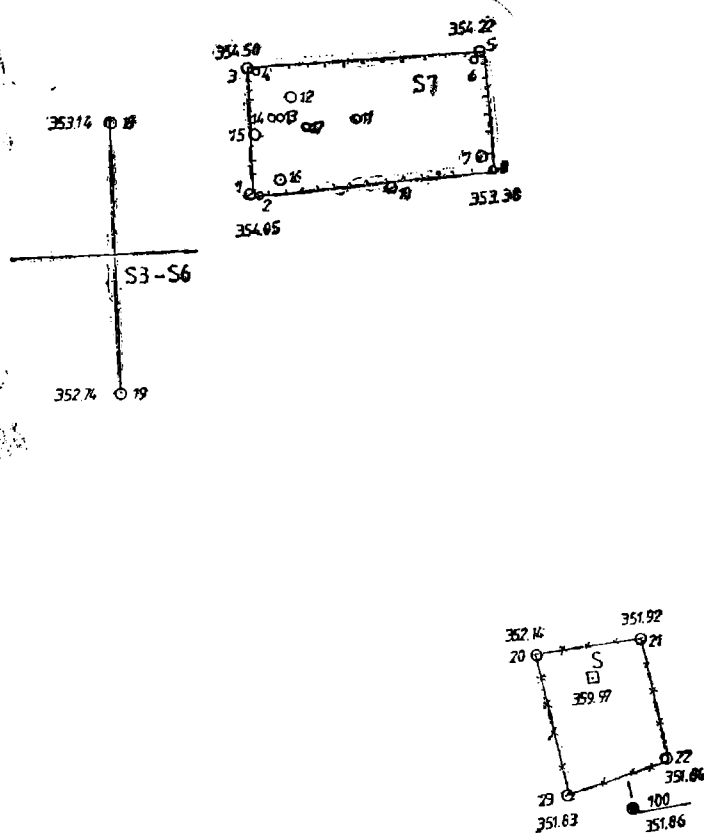
²² K. Horedt, *Materiale*, I, 1953, p. 800; idem, *Dacia*, IV, N.S., 1960, p. 136; idem, *Dacia*, I, N.S., 1957, p. 298 (*Cimitirul Noua de la Morești*).

Pl. I. — Buza — „După Lab”. Situația geografică

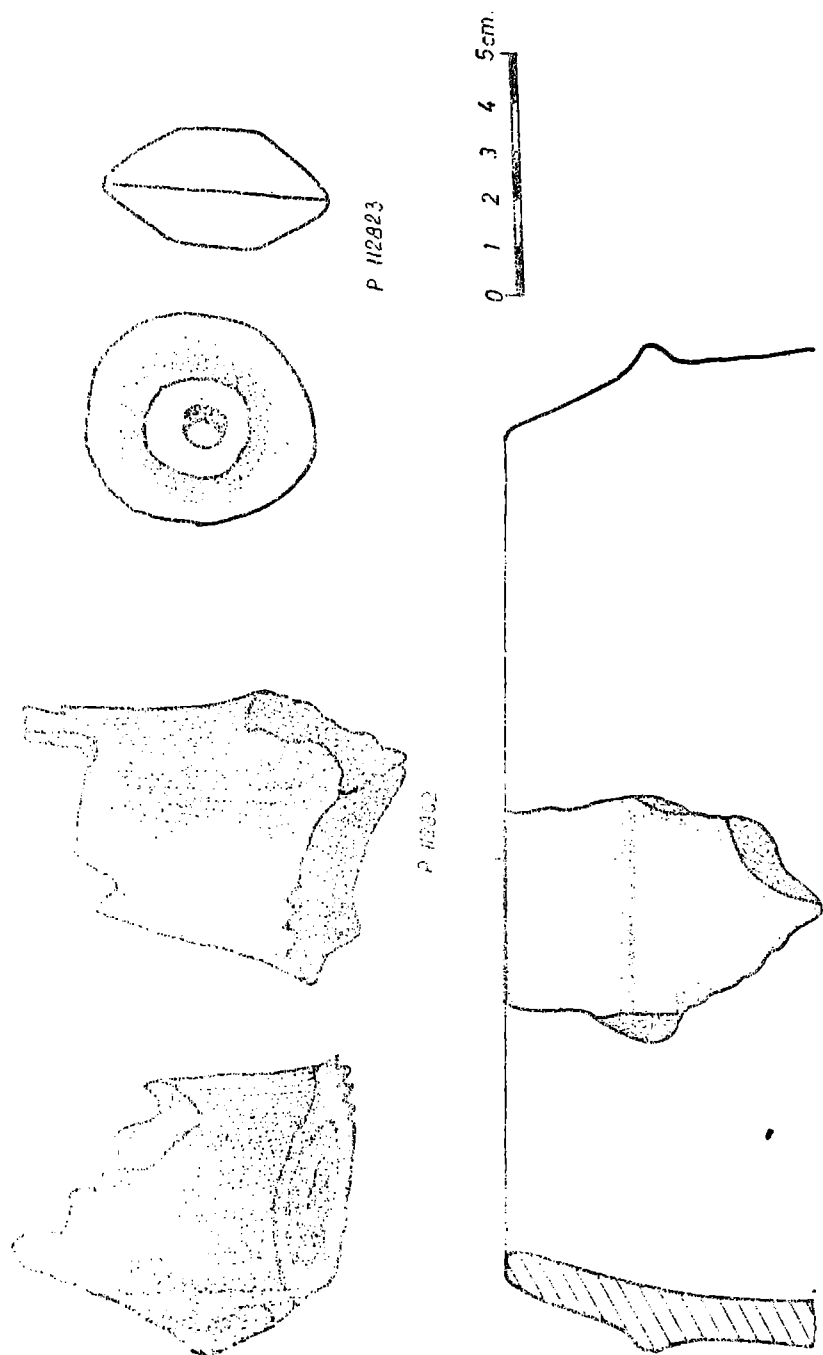
BUZA „DUPA LAB” 1994

Sc: 1.200

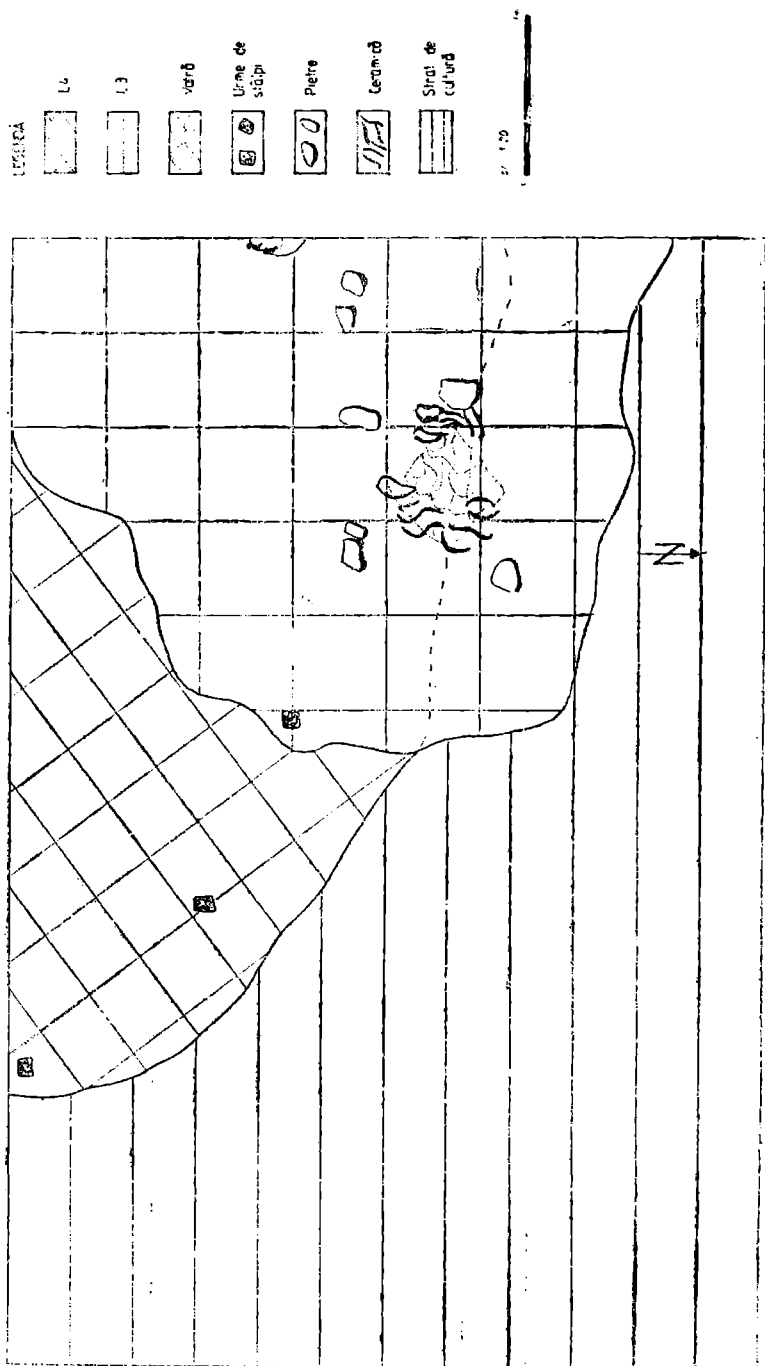
18.603 C

Pl. II. — Buza — „După Lab”. Ridicarea topografică a punctelor cu descoperiri
 Nova.

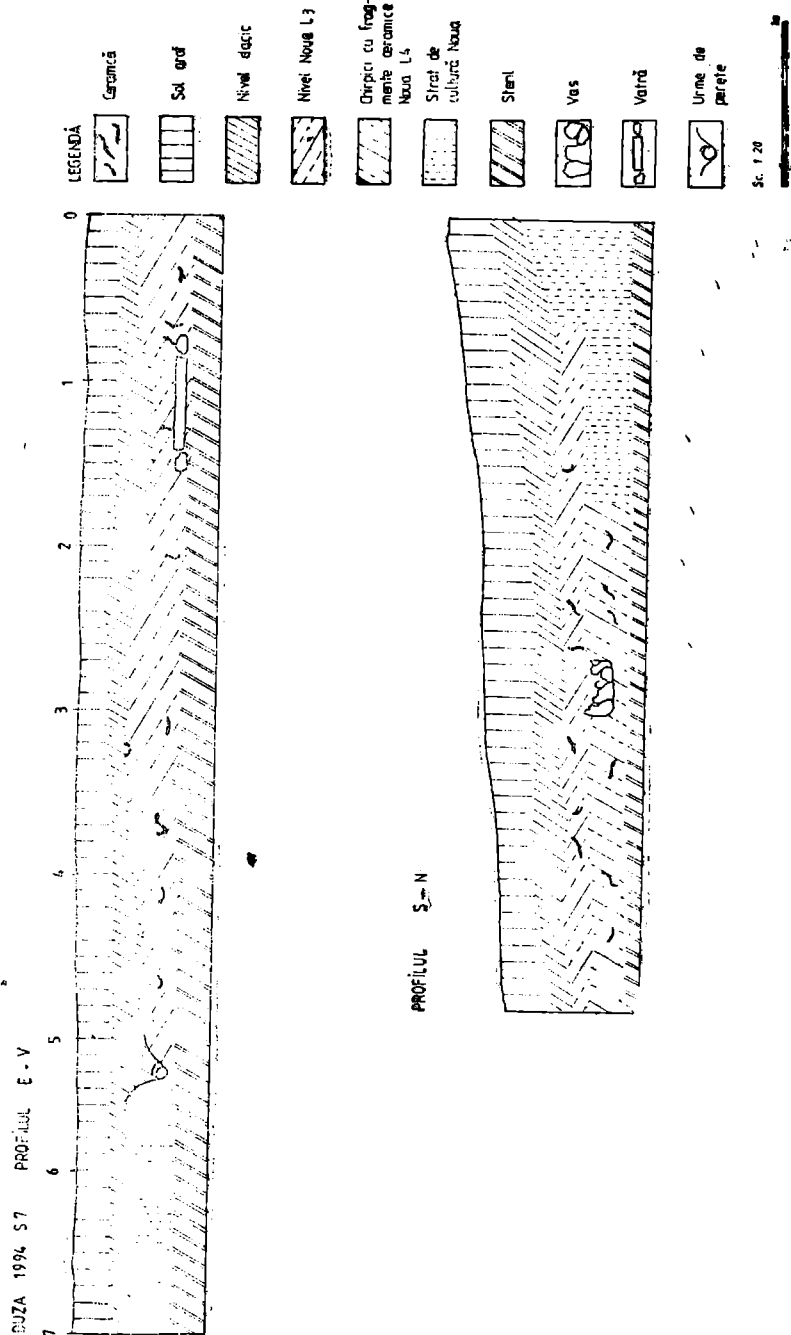

Pl. III. — Buza — „După Lab”. Materiale ale culturii Noua.

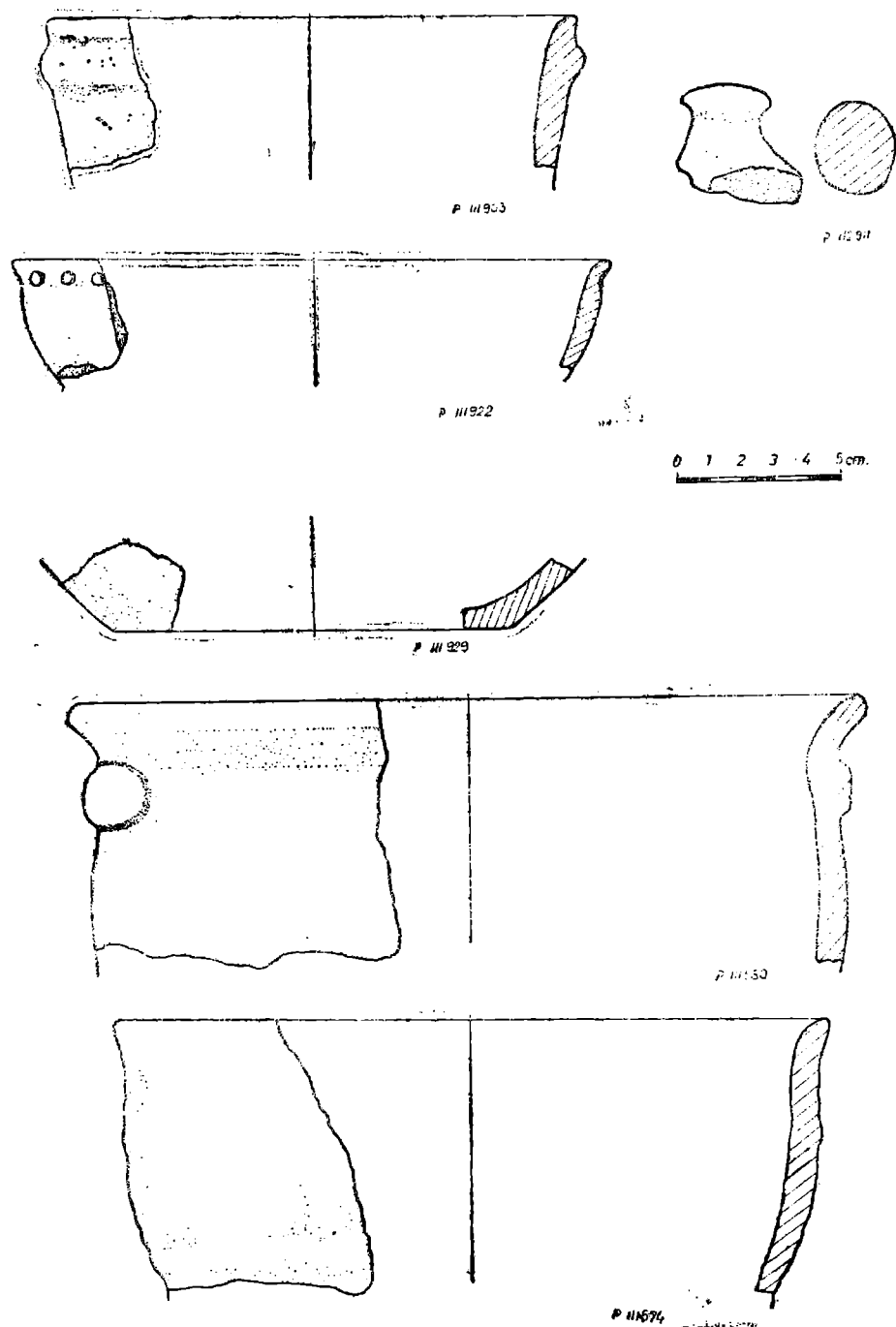
BUZA 1954 57 13

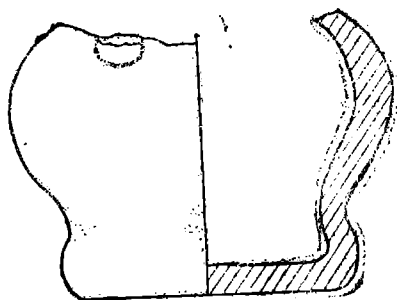
Pl. IV. — Buza — „După Lab”. Locuința (L2) din cultura Noua.

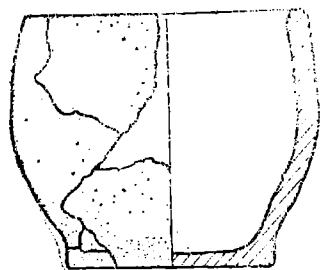
Pl. VI. — Buza — „După Lab”. Profilele de est-vest și sud-nord din S 7.

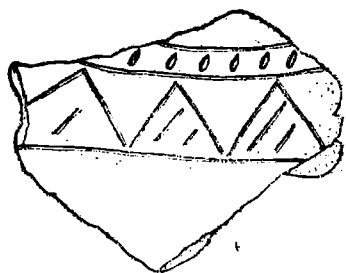
PL. VII—XII. — Buza — „După Lab“. Materiale din cultura Noua.

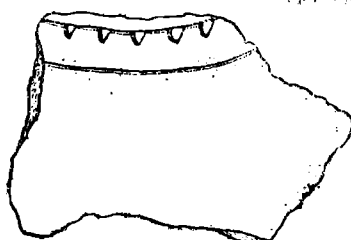
P. 111586

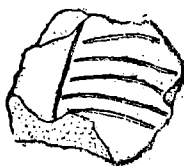
P. 112385

P. 115095

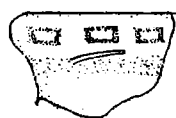
P. 11601

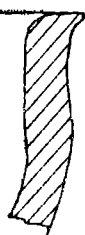
P. 11602

0 1 2 3 4 5 cm.

P. 112 920

p. 112 912

P. 112 913

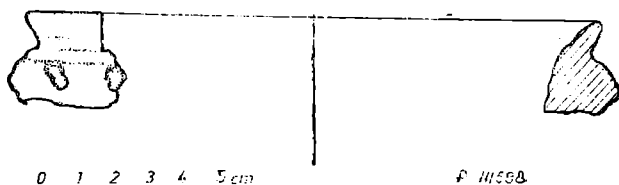
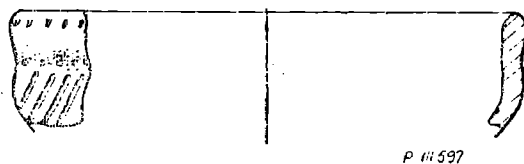
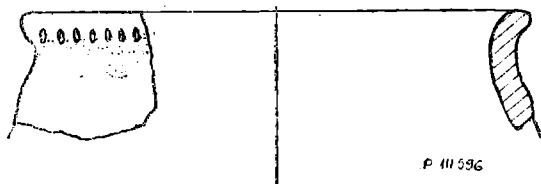
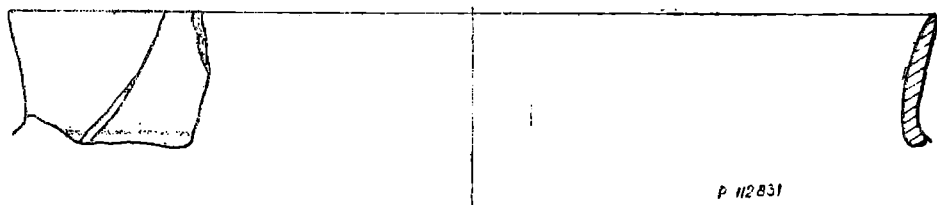
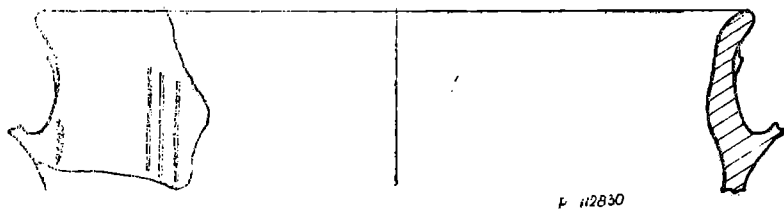
P. 112 914

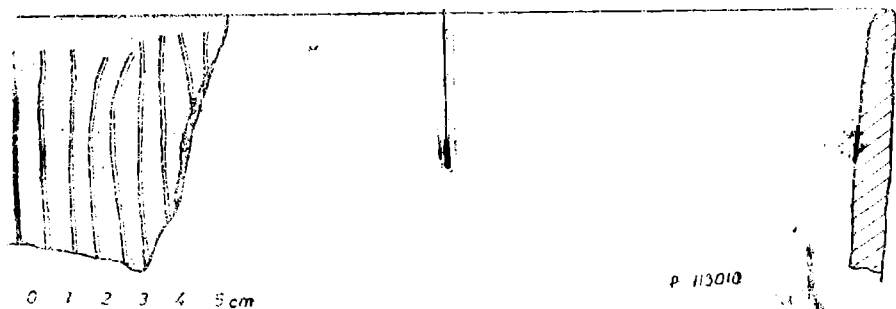
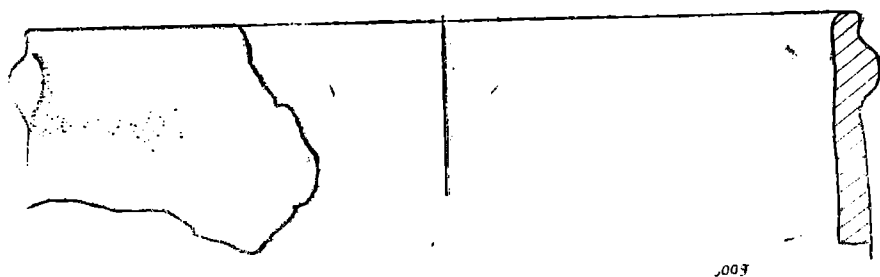
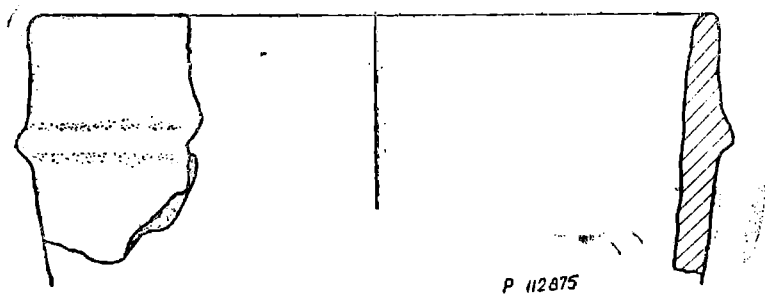
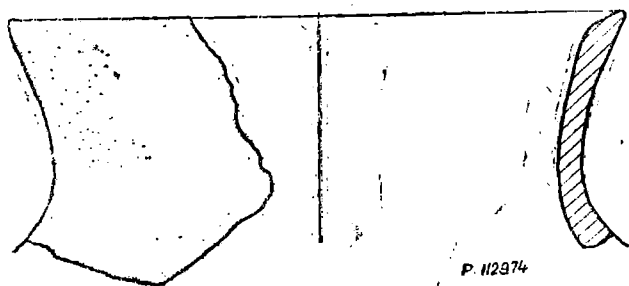
P. 112 918

0 1 2 3 4 5 cm.

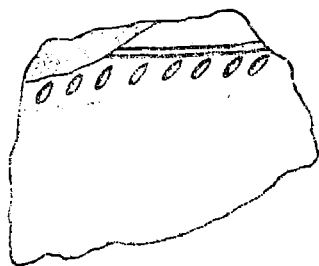
0 1 2 3 4 5 cm

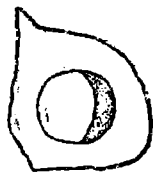
0 1 2 3 4 5 cm

P. 11255

P. 11254

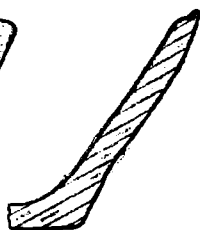
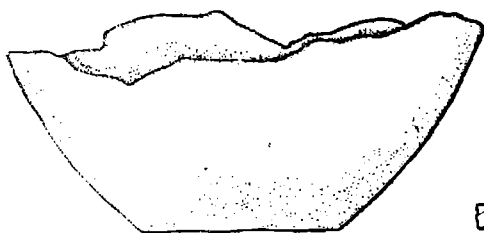

P. 11273

P. 11256

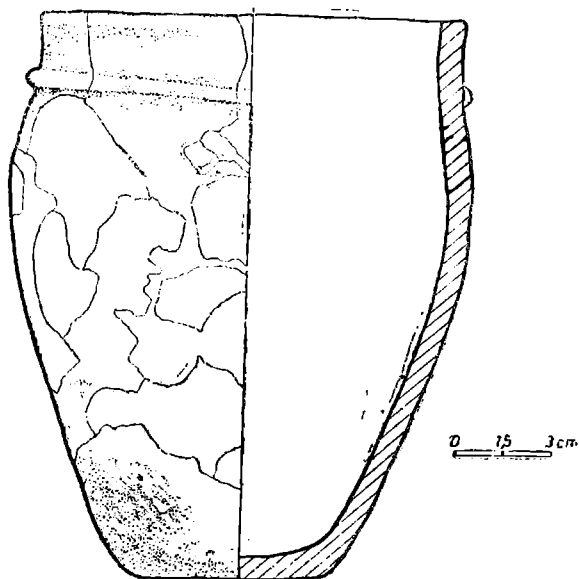
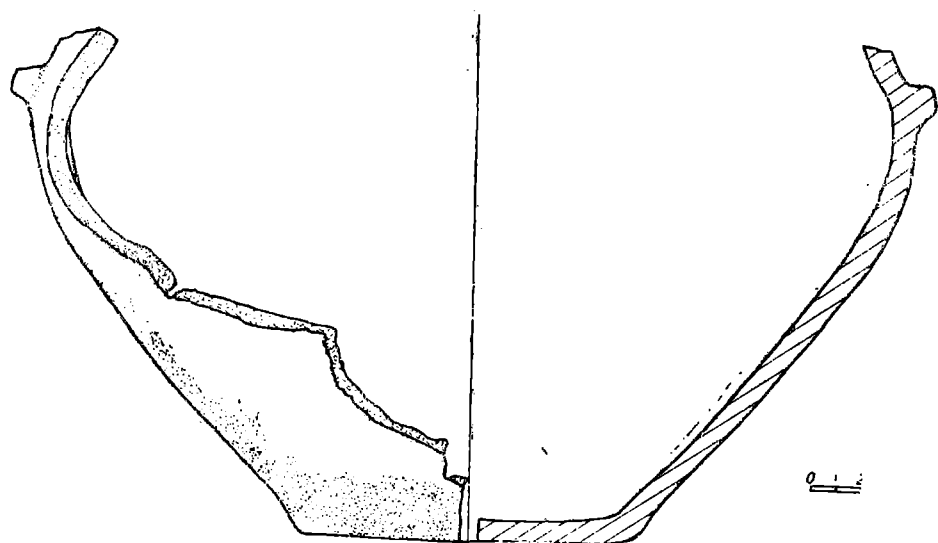

P. 11255

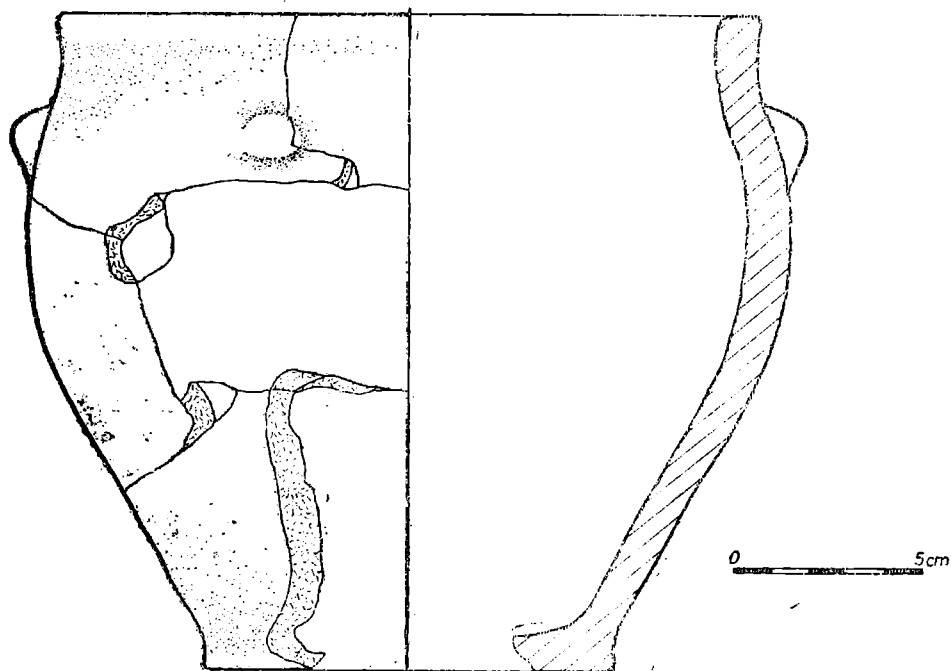

P. 112813

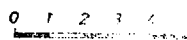
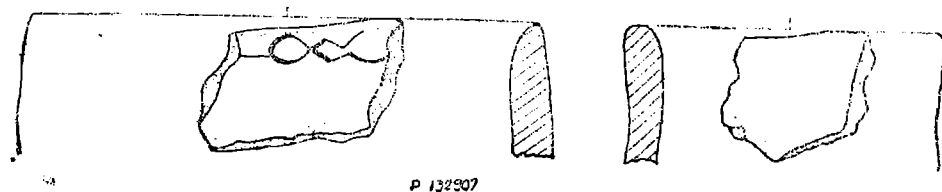
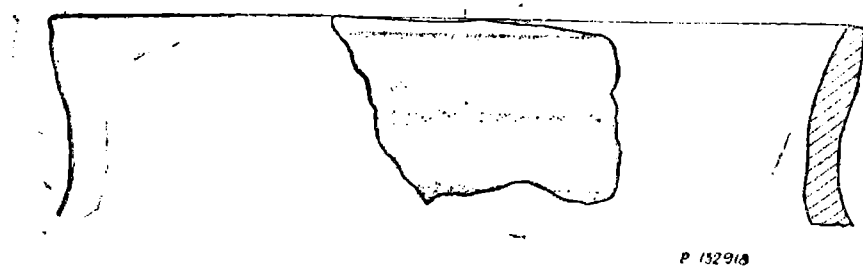
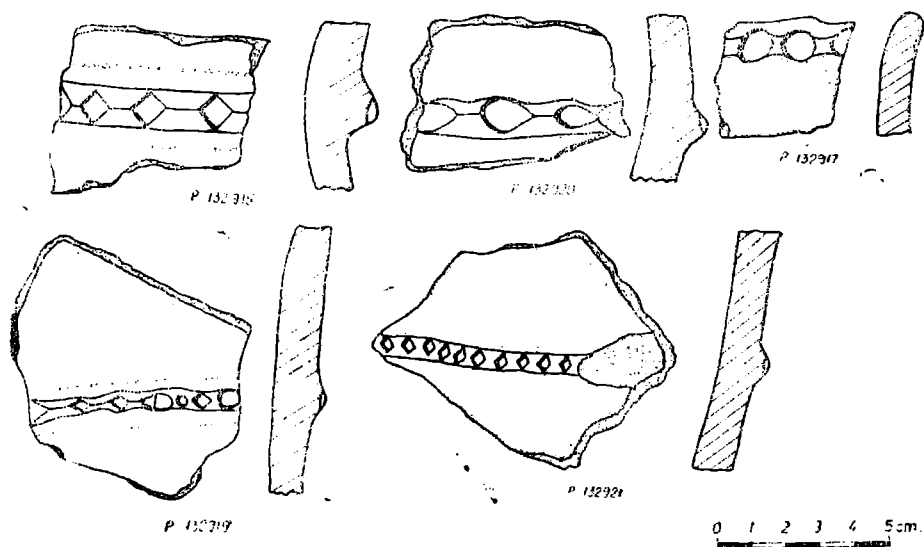
0 1 2 3 4 5 cm

Pl. XIII—XIV. — Vase din locuința I.A.

Pl. XIV.

Pl. XV—XVI. — Sântioana. Ceramică din cultura Noua.

CONSIDERATIONS CONCERNING NOUA CULTURE IN TRANSYLVANIA

(Abstract)

Taking into consideration that lately the discoveries type Noua have increased in Transylvania, or the old ones have been processed, the outlook upon this culture has changed. The discoveries from Buza (Cluj district), Sântioana (Mureș district), Cluj — strada Banatului, Florești (Cluj district), Iernut (Mureș district) prove that Noua elements didn't overlap with Wietenberg culture, — as one have thought —, but with a Wietenberg — Otomani synthesis. This is proved by the fact that there are discoveries belonging to this synthesis, without Noua elements, but in some settlements. — over 180 — (for instance the overlapped dwelling places from Buza), these coexist with Noua type elements. At the same time, the settlements have a unitary character on the whole Noua area, both at West and East and South of Carpathians.

To draw a conclusion, I suggested the use of the term „Noua cultural complex“, in which are included: Noua I and II in Moldavia, Coslogeni in South-East of Muntenia, the late horizon of Tei culture and the horizon Buza — Iernut for Transylvania.

LE DÉBUT DE L'ÂGE DU FER DANS LE SUD-EST DE LA TRANSYLVANIE

L'âge du fer dans le Sud-Est de la Transylvanie, qui comprend le territoire des départements de Covasna et de Harghita a été connu longtemps par quelques vases de type „Villanova“ trouvés fortuit, comme à Reci (pl. 4/5)¹, parce que dans cette région on n'a pas exécuté de fouilles.

Le Musée de Sfântu Gheorghe, pour liquider cette lacune, a effectué de recherches dans les stations à Reci, Cernat (dép. de Covasna), à Porumbenii Mari, Sângeorgiu de Pădure (dép. de Harghita). Au cours de toutes ces recherches on a mis en lumière de stations, qui appartiennent à l'âge du fer. Les résultats obtenus en partie ont été publiés².

La transition de la période de la fin de l'Âge du bronze vers le début de l'Âge du fer dans le Sud-Est de la Transylvanie est représentée par les cultures Wietenberg et Noua. Au dehors de ces cultures il faut tenir compte encore de culture des sépultures tumulaires attestée aussi dans cette région³.

Les stations de la culture Noua ont été fouillées dans cette région à Ghidfalău⁴, Turia⁵ (dép. de Covasna) et à Nicoleni⁶ (dép. de Harghita). On a fait les fouilles à Nicoleni sur un terrain plat, sur la rive d'un ruisseau et l'établissement a eu une seule couche. On y a découvert une hutte creusée dans la terre, dont la céramique trouvée a appartenu aux cultures Wietenberg et Noua. Ce fait prouve, que ces deux cultures ont contribué au formation de l'aspect de l'étape tardive de l'âge du bronze dans cette région.

L'établissement de Ghidfalău a eu trois niveaux, qui représentent différentes phases d'évolution. La couche supérieure, la plus récente, n'a

¹ *ErdRep*, p. 237.

² Z. Székely, *Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien, Dacia*, N.S., X, 1966, p. 209—219; idem, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 1966, p. 1—41, pl. I—III; idem, *Săpăturile executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe, Materiale*, VII, p. 182—183; idem, *Nouvelles données sur la chronologie de l'Âge du fer (Époque du Hallstatt) en Transylvanie (R. S. de Roumanie)*, Actes du VIIème Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, I, Praga, 1970, p. 735—738.

³ *IstRom*, I, 1960, p. 149.

⁴ Z. Székely, *Contribuții privind epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei*, Aluta, VIII—IX, 1976—1977, p. 26—28.

⁵ Sur le bord gauche du ruisseau Turia, au lieu dit „Telek“, a été découverte une hutte creusée dans la terre de forme rectangulaire avec foyer en pierres. À l'inférieur de la hutte on a trouvé des vases avec anses surélevées de la culture Noua.

⁶ Z. Székely, *Contribuții la dezvoltarea culturii Noua în sud-estul Transilvaniei*, *StComSibiu*, T2, 1965, p. 21—34; idem, *Considerații privind dezvoltarea culturii Wietenberg în sud-estul Transilvaniei*, Aluta, XVII—XVIII, 1988, p. 156—161.

pas eu l'aspect d'une phase de transition de l'époque de bronze tardive vers l'âge du fer. Pour le moment on peut constater une seule chose, que la céramique de la culture Noua, culture considérée comme l'étape de transition vers l'âge du fer a quelques formes de vases et éléments d'ornementation, qui sont caractéristiques de la culture de l'âge du fer, comme le vase en forme de sac avec boutons, décor cannelé. Indubitablement, la culture des sépultures tumulaires de même a eu l'influence sur le développement de l'âge du fer dans cette région (tombe découverte à Sânzieni)⁷. Mais toutes ces découvertes n'ont pas précisé l'étape de transition de la fin de l'âge du bronze au début de l'âge du fer.

Les recherches faites dans les vallées des fleuves Olt et Târnava Mare ont fait possible de connaître l'aspect de la culture de l'âge du fer dans ce coin de la Transylvanie et de faire une chronologie relative. L'établissement de Reci, niveau, I, a été considéré comme l'aspect de la plus ancienne période du Hallstatt dans cette région (Hallstatt A₂, XIème siècle), les autres appartiennent à la deuxième période (Hallstatt B)⁸. Le hiatus entre la fin de l'âge du bronze et le début de l'âge du fer pour le moment n'a pas été résolu. Cette lacune on peut remplir par les nouvelles découvertes faites à Sfântu Gheorghe et à Ghidfalău dans la vallée du fleuve Olt.

À l'extrémité Sud-Ouest de la cité Sfântu Gheorghe, dans un jardin de plantes au cours de travaux de plantation, on y a trouvé fragments de vases hallstattiens. Le lieu de la découverte est situé à côté droit de la route vers Ilieni, sur la terrasse d'un petit cours d'eau. Parmi les fragments de vases trouvés sur la surface a été un fragment d'un grand vase bien lustré, cuit au noir ayant une proéminence hypertrophiée, à la partie inférieure vide, entourée de cannelures (fig. 1/1). Ce fragment dérive d'un vase bien connu parmi les vases de la culture Gáva, qui appartient à la période du début de l'âge du fer (Hallstatt A₁). Les autres fragments sont de vases décorés avec ornement mis en relief (fig. 1/2), cannelures (fig. 1/3) et de bandes de lignes incisées en vague (fig. 1/4—5).

L'établissement de Ghidfalău est situé sur la rive gauche du fleuve Olt, sur la pente d'une colline. On y a trouvé deux vases, ces sont les suivants: 1. Un grand vase à surface lustrée et cuite au noir, la partie inférieure tronconique, épaule arguée est décorée avec proéminences, sur le col se trouvent cannelures horizontales (pl. 4/1);

2. Grand vase lustré et cuit au noir, col cylindrique, sur l'épaule se trouvent grandes proéminences hypertrophiées, à l'intérieure vide, entre proéminences sont disposées cannelures verticales. La partie inférieure du vase manque (pl. 4/4).

⁷ Z. Székely, *Cultura mormintelor tumulare în sud-estul Transilvaniei*, SCIVA, 28, 1, 1977, p. 125—127.

⁸ E. Zaharia, S. Morintz, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, SCIV, 16, 3, 1965, p. 454—455, 458; E. Zaharia, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș, Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 100—104; Z. Székely, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 1966, p. 15—16.

Un autre lieu dans la vallée du fleuve Olt où on a trouvé céramique de la culture Gáva est à Tușnad⁹ (dép. de Harghita). D'ici proviennent deux vases qui se trouvent dans le Musée de Miercurea Ciuc, ces sont les suivants:

1. Vase cuit au noir avec un haut col cylindrique, sur l'épaule décoré de bandes de cannelures en guirlandes, accompagnées de proéminences. La partie inférieure du vase manque (pl. 4/2);

2. Vase cuit au noir ayant corps arqué, col court cylindrique, décoré de cannelures horizontales et de deux anses, sur l'épaule se trouvent bandes de cannelures en guirlandes (pl. 4/3). Cette forme de vase est connue la culture Piliny, à Zagyvapálfalva et à Csönged (Hongrie), ce dernier appartient à l'âge du fer ancien¹⁰.

En ce qui concerne la pénétration de la culture Gáva en sud-est de la Transylvanie, ce fait est prouvé par la découverte de vases à Târgu Mureș¹¹. Un vase à la forme de combinaison des cultures de sépultures tumulaires et Gáva¹².

Les spécialistes sont d'accord, que la culture Gáva c'est développée dans la vallée supérieure du fleuve Tisa sur le terrain de l'expansion des cultures Piliny, Berkesz-Demecser, Otomani III et, probablement, Suciu de Sus¹³. Sur le territoire de la Transylvanie ont contribué au développement de l'âge du fer encore autres cultures, comme les cultures de sépultures tumulaires, du camp des urnes funéraires, Wietenberg, Monteoru et Noua¹⁴. La découverte de la culture Gáva dans le Sud-Est de la Transylvanie a apporté nouvelles contributions à la connaissance, au point de vue évolutif, de l'âge du fer, implicite de la phase représentée de Reci I dans le Sud-Est de la Transylvanie.

La technique et les motifs de la poterie de l'établissement de Reci, phase I, la pâte bien cuite au noir, la surface à l'extérieure lustrée, à l'intérieur brun-rouge est caractéristique pour la culture Gáva. De point de vue de la forme des vase et des motifs il faut tenir compte de plusieurs cultures de l'époque du bronze, qui ont contribué à la formation de l'aspect hallstattien dans cette région. Les grands vases à haut col cylindrique, dont la partie supérieure du corps ressemble à une coupole et la partie inférieure est tronconique, sous la coupole se trouvant une zone semblable à un anneau fortement en relief et décoré de cannelu-

⁹ K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, StComSibiu, 1967, p. 150.

¹⁰ T. Kemenczei, *Die Zagyvapálfalva — Gruppe der Pilinyer Kultur*, Acta Archaeologica, 19, Budapest, 1967, fig. 15/19; Fr. ToTmipa, 25. Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912—1936, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1934—1935, pl. 48/2.

¹¹ St. Kovács, *A marosvásárhelyi őskori telep, skyta és népvándorlaskori temető*, DolgCluj, 1915, p. 254—256, fig. 22.

¹² St. Foltiny, *Neue Angaben zur Kenntnis der Urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teile der Karpatenbeckens*, Apulum, XVII, p. 64, fig. 7—8.

¹³ A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*, SCIV, 24, 4, 1973, p. 598; idem, *Poziția culturii Gáva*, Aluta, VIII—IX, 1976—77, p. 39.

¹⁴ Z. Székely, *Nouvelles données sur la chronologie de l'Âge du fer (Epoque du Hallstatt) en Transylvanie (R. S. de Roumanie)*, Actes du VIIème Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, I, Praga, 1970, p. 736.

res (pl. 4/6), sont connus dans les cultures de l'époque du bronze, Monteoru, Wietenberg et du camp des urnes funéraires¹⁵. Mais cette forme n'est pas connue dans les cultures Piliny tardive, Egyek et Gáva¹⁶, on la trouve seulement à Báj (Hongrie, dép. de Szabolcs). C'est un vase tronconique avec un anneau en relief décoré de cannelures, la partie supérieure en forme cylindrique. Ce vase, encadré à l'âge du fer, montre l'analogie avec ce type de vase trouvé à Reci, phase I¹⁷. Les vases en forme de sac sont connus dans la culture de Noua (pl. 4/7)¹⁸.

Au point de vue typologique les autres vases découverts à Reci, écuelles, vases à pied, tasses, gobelets, vases sphériques ont origine dans la céramique de l'âge du bronze de la Roumanie. L'amphore de Reci est de type de vase venu de l'ouest et au même temps on le trouve dans la céramique de la culture praeskythique¹⁹.

Le décor des grands vases bitronconiques sont bandes de cannelures disposées en guirlandes ou situées autour d'une proéminence. Ce décor est de tradition des cultures Piliny, Egyek, Berkesz-Demecser et Otomani III²⁰. Autres décors sont boutons plats ou coniques, bandes de lignes incisées en vague. Le décor exécuté à la corde et ligne de „S” dans la phase de Porumbenii Mari (Hallstatt B) est de tradition de la culture du camp des urnes funéraires²¹.

En conclusion on peut constater, que la plus ancienne phase de l'âge du fer dans le Sud-Est de la Transylvanie est la culture Gáva, pénétrant de l'ouest dans la vallée du fleuve Mureș et du fleuve Olt. La phase deuxième est le niveau I de Reci, qui en dehors de fond de l'âge du bronze a eu liens avec l'Ouest. La phase Reci I représente une expansion par les Carpathes, ce fait est prouvé par la céramique trouvée à Magala à Prut appartenant à la culture Holihady²².

Tous ces faits jettent de la lumière que au dehors des cultures locales de l'époque du bronze il faut tenir compte de l'influence de la culture Gáva, qui est attestée dans cette région à la commencement de l'âge du fer. En optique des nouvelles découvertes il faut reconsidérer les dépôts d'objets en bronze trouvée dans le Sud-Est de la Transylvanie.

ZSOLT SZÉKELY

¹⁵ E. Zaharia, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Medias, Dacia, N.S., IX, 1965, p. 100.*

¹⁶ A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu, SCIV, 24, 4, 1973, fig. 9/6, 11/3.*

¹⁷ Fr. Tompa, *25. Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912—1936, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1934—1935, pl. 48/6.*

¹⁸ Z. Székely, *Contribuții la dezvoltarea culturii Noua în sud-estul Transilvaniei, StComSibiu, 12, 1965, pl. I. 1—2.*

¹⁹ E. Patek, *Präskythische Gräberfelder in Ostungarn, Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, 1970, Smolnice, Bratislava, 1974, pl. II. 10.*

²⁰ A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu, SCIV, 24, 4, 1973, p. 604.*

²¹ Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna, București, 1961, pl. LXVI, 109.*

²² G. I. Smirnova, *Über die Entstehung der Denkmäler der der Holihady-Gruppe im Vorkapetengebiet, VIIIème Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Belgrad 1971, Moscova, 1971, p. 6.*

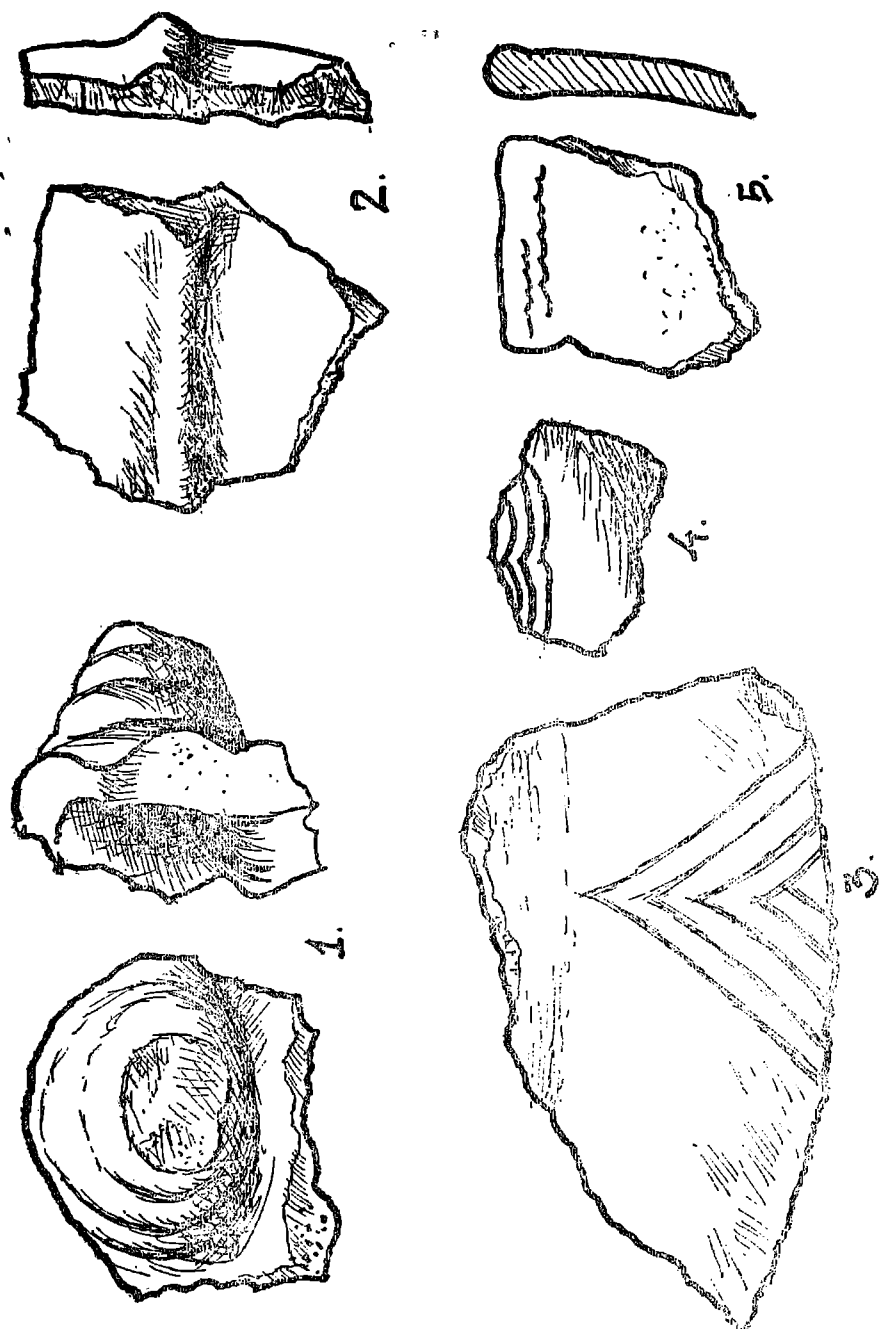

Fig. 1. Fragments des vases provenant de l'établissement de Sfântu Gheorghe.

UN AKINAKES DE LA CINCȘOR (JUD. BRAȘOV)*

În patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei a intrat un *akinakes* (nr. inv. P. 133600), descoperit întâmplător în timpul campaniei arheologice din anul 1991, efectuată la castrul roman de la Cincșor (com. Voila), de către un colectiv format din specialiști de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca și Muzeul de istorie din Brașov¹.

Akinakes-ul a fost găsit în timpul campaniei arheologice, de către un localnic, pe o pășune în pantă, situată la aproximativ 300—400 m vest, de punctul topografic „Cetate”, unde este localizat castrul roman și 3 km est față de sat (fig. 1). Gradul accentuat de rugină ne îndreptățește să afirmăm că piesa a stat vreme îndelungată la suprafața solului, fiind, probabil, scoasă de arăturile efectuate cu mai mult timp în urmă.

Pentru aceeași zonă a Cincșorului, M. Roska menționează ca provenind din descoperiri incidentale, două săgeți din bronz, cu două și respectiv trei aripioare. Nu sunt făcute alte precizări privind locul exact al descoperirii celor două săgeți scitice². Corelând menționarea mai veche a celor două săgeți scitice cu descoperirea *akinakes*-ului din 1991, putem afirma că ele indică existența, probabilă, a unui(a) (sau a mai multor) morminte scitice la Cincșor³.

Piesa este lucrată din fier, prin forjare, având o lungime de 35,6 cm (fig. 2). Garda este formată din două plăci cordiforme, lucrate separat și apoi aplicate prin batere la cald. Lobii sunt foarte bine proporționați, având aproximativ aceeași lățime. Înălțimea gârzii este de 2,9 cm, iar lățimea ei de 4,5 cm.

Mănerul *akinakes*-ului, având forma ușor arcuită, dar dreptunghiular în secțiune, are o lungime de 7 cm. El se îngustează la 2 cm în dreptul gârzii și la 1,8 cm la partea superioară (spre antene). În ciuda stării precare de conservare, de-a lungul mânerului se poate constata existența unor nervuri.

Piesa noastră are lama oblică și ușor curbată, fiind prevăzută cu un singur tăiș și având formă triunghiulară în secțiune. Dimensiunile lamei sunt de 23,7 cm în lungime și 3 cm lățimea maximă.

* Lucrarea a fost prezentată în cadrul Simpozionului omagial „Constantin Daicoviciu”, Cluj-Napoca, 27—28 mai 1993; pe această cale aducem mulțumiri lui V. Vasiliev, pentru sugestiile date în vederea publicării articolului de față.

¹ Raportul a fost prezentat la a XXV-a Sesiune anuală de Rapoarte arheologice 1991, Iași, mai, 1992; din colectiv au făcut parte D. Isac (Universitatea Cluj-Napoca) și Adriana Isac (Muzeul de istorie Brașov).

² P. Reinecke, în *ArchErt*, XVII, 1897, p. 20, fig. 8; M. Roska, *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki, XI, 1937, p. 174.

³ V. Vasilie, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, pl. 1.

În ceea ce privește antenele *akinakes*-ului, deși nu s-au păstrat integral, înclinăm să credem că ele nu se terminau în volute, ci erau îngroșate la partea superioară. Afirmatia noastră se bazează pe faptul că antenele depășesc lățimea gârzii, iar distanța dintre ele este destul de mare.

După formă, piesa reprezintă o armă cu aspect mai mult de sabie decât de pumnal. Din acest considerent, vom utiliza în continuare denumirea de sabie scurtă tip *akinakes*.

Pentru analogii cu alte exemplare din Transilvania privind nervurile imprimate pe mâner, menționăm pumnalul de la Cipău, cu mâner prevăzut cu antene și cu un tăiș scurt⁴.

De asemenea, este necesar să amintim unul dintre pumnalele de la Băița, care prezintă similitudini cu sabia tip *akinakes*, descoperită la Cincșor, în ceea ce privește mânerul (forma arcuită și nervura mediană) și lama (oblică și curbată)⁵.

Piesa în discuție are atât elemente caracteristice pumnalelor arhaice (forma gârzii și lățimea lamei), cât și elemente specifice exemplarelor datate mai târziu (forma ovală a mânerului și curbarea lamei).

Luând în considerație aceste două aspecte, respectiv, îmbinarea unor elemente arhaice cu altele, specifice perioadei clasice și coroborându-le cu descoperirea din secolul trecut a celor două săgeți scitice în zona Cincșorului (vezi nota 2), apreciem că sabia de tip *akinakes* poate fi datată spre sfârșitul fazei arhaice și începutul celei clasice. Exemplarul nostru se încadrează, deci, cronologic în a doua jumătate a secolului al VI-lea î.Ch., cu mențiunea că nu poate fi exclusă nici datarea în primele decenii ale secolului al V-lea î.Ch.

Conform schemei tipologice concepută de V. Vasiliev, sabia de tip *akinakes* de la Cincșor face parte din categoria denumită tip „B”, cu antene. În cadrul acestui tip se disting mai multe variante, în funcție de forma gârzii și de lamă. Piesa se încadrează în varianta „B 1 b”⁶, intuită de autorul mai sus menționat, dar neconfirmată până la descoperirea incidentală, din 1991, de la Cincșor. Această variantă se caracterizează prin garda bine reliefată, rotunjită la partea superioară și având lobii proeminenți. Lama, cu un singur tăiș, este lată, îngustându-se numai spre vârf. *Akinakesul* prezentat se adaugă astfel altor descoperiri de materiale scitice din zona Oltului transilvan⁷.

ADRIANA ISAC

⁴ N. Vlăsa, *Apulum*, IV, 1961, p. 23, fig. 4/7; V. Vasiliev, *op. cit.*, pl. 13/6.

⁵ V. Vasiliev, *op. cit.*, pl. 13/7; de altfel, și la nordul Mării Negre, spre sfârșitul fazei arhaice și în faza ulterioară, clasică, apar exemplare cu mânerul „oval” și lama oblică cu un tăiș; cf. A. I. Meliukova, *Vooruženie skifov, Arheologia SSSR*, D 1—4, Moskva, 1964, pl. 18/3; 19/7—11.

⁶ V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 84.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 141 sqq.

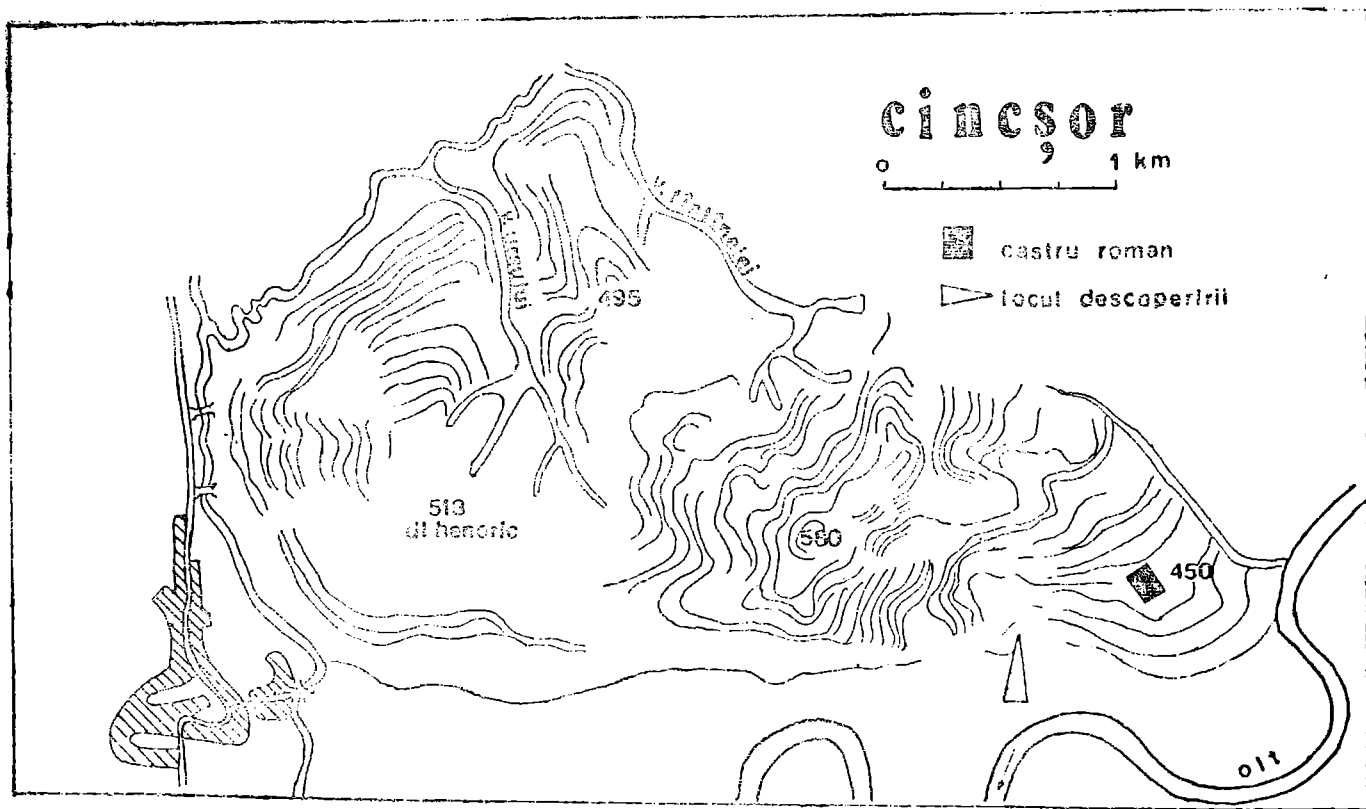

Fig. 1. Harta cu locul descoperirii *akinakes*-ului.

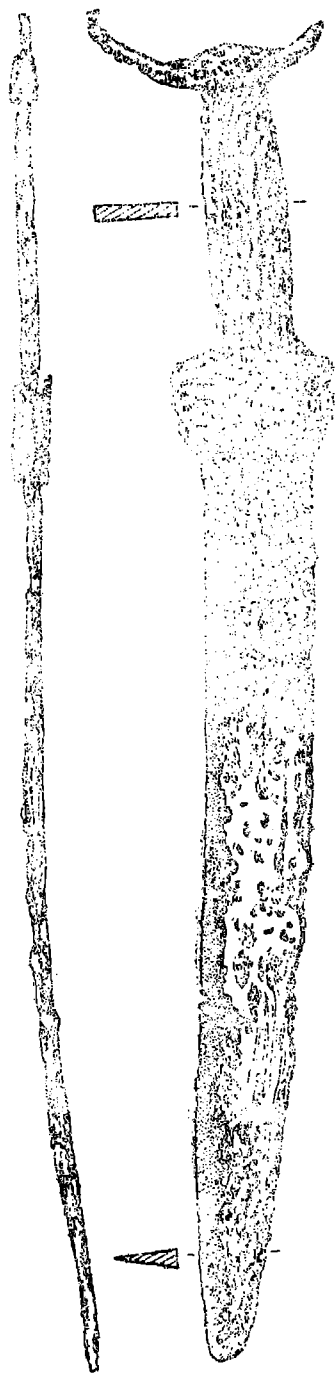

Fig. 2. Aktnakes-ul de la Cincșor.

EIN AKINAKES VON CINȘOR (KREIS BRAȘOV)

(Zusammenfassung)

Während der archäologischen Ausgrabungen im römischen Kastell von Cincșor (Kleinschenk), im Jahre 1991, wurde zufällig, etwa 300—400 m westwärts des Kastells, (Abb. 1), ein skythischer *akinakes* aufgefunden (Abb. 2). Es handelt sich um ein typischen Schwert-*Akinakes*, (Länge 35,6 cm), von kurzer Schneide, aus der zweiten Hälfte des VI. Jhr. vor u.Z.. Den Fund von Cincșor flügen wir nun zu den anderen skythischen Entdeckungen am siebenbürgischen Olt (Alt) hinzu; in der genannten Ortschaft können wir die Existenz eines skythischen Friedhofs vermuten da in dieser Zone einst zwei skythische Pfeile gefunden wurden.

CONSTRUCȚII CIVILE DIN AȘEZAREA DACICĂ FORTIFICATĂ DE LA BRAȘOV — „CETATE“ (JUDEȚUL BRAȘOV)

Când am prezentat rapoartele de săpături, anuale¹ sau însumate², precum și unele aspecte generale privitoare la dacii din Țara Bârsei³, referirile stricte la construcțiile civile din așezarea dacică de la Râșnov-„Cetate“ au fost destul de sumare. Nici reluarea unora din vestigiile, descoperite aici, nu a fost însoțită de o descriere amplă a locuințelor și anexelor acestora⁴.

Cele abia afirmate, ne determină să procedăm acum la prezentarea câtorva din construcțiile dacice de la Râșnov, anume locuințele, prezentare înlesnită de conservarea aproape integrală a unora și parțială, dar suficientă pentru reconstituire, a altora. Facem precizarea că, asemenea situației generale cunoscute din sud-estul Transilvaniei⁵ sau din alte părți ale Daciei preromane⁶, *locuințele*, pe care le vom descrie, se încadrează celor două grupe distincte: adâncite sau de suprafață.

Primei categorii îi aparțin patru locuințe, toate adâncite în roca nativă. *Locuința nr. 1* (pl. 5/1), respectiv, *L. 2*, din campania de cercetări din anul 1970⁷, a fost descoperită prin extinderea *Secțiunii VII* spre cetatea feudală (vest), secțiune practică în „Grădina“ cetății. Ea se afla, parțial, chiar sub drumul de care medieval, a cărui amenajare, pe deasupra locuinței dacice, a făcut ca aceasta să se păstreze perfect. Cavitatea sa se adâncește în conglomeratul nativ cu 0,85 m, de la nivelul ei de călcare până la acela al drumului, existând un strat de depunere ulterioară, gros de 1,80—2,00 m. Din marginea drumului terenul coboară în pantă foarte abruptă, ceea ce face ca în aval (spre est) depunerea să nu depășească grosimea de 0,50 m.

¹ Fl. Costea, *Așezarea dacică de la Râșnov, Cumidava*, IV, 1970, p. 17, și urm.

² Idem, *Cercetările arheologice de la Râșnov-„Cetate“, campaniile din anii 1971—1980, Cumidava*, XIV, 1989.

³ Idem, *Dacii în Țara Bârsei, Aluta*, VI—VII, 1974—1975, p. 17 și urm.

⁴ Idem, *Prezențe romane în sud-estul Transilvaniei, Sargeția*, XI—XII, 1974—1975, p. 278 și urm.; idem, *Cu privire la imitarea vaselor grecești și romane în sud-estul Transilvaniei, Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 127 și urm.; *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, I (sub tipar), cap. Latène, Râșnov.

⁵ I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *Comana de Jos. Așezările de epoca dacică și prefeudală*, Cluj-Napoca, 1980; I. Glodariu, Fl. Costea, *Așezarea dacică de la Șercaia, jud. Brașov, Cumidava*, XII, 2, 1983, p. 9 și urm.; M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1974.

⁶ R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966; M. Turcu, *Getodacii din Câmpia Munteniei*, București, 1978; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975, etc.

⁷ Numerotarea complexelor prezentate acum, nu o va respecta pe aceea din studiile de la notele 1 și 2.

Casa avea un plan rectangular, cu gropi de stâlpi de susținere a pereților, atât la colțuri, cât și la jumătatea peretelui. Lungimea singurului perete dezvelit integral este de 4 m, aceeași trebuind să fie și a celui opus. În cazul în care cealaltă pereche de pereți avea dimensiuni identice, rezulta o încăpere de 16 m², suprafață ce s-ar micșora sau mări în funcție de lungimea acestora.

Cei opt stâlpi de susținere a pereților asigurau construcției o soliditate deosebită, sporită și de faptul că până la limita superioară a rocii aceștia se rezemau și de pereții de piatră. Cu siguranță, acoperișul era în două ape. În suprafața dezvelită nu s-au reperat trepte tăiate în rocă, ceea ce poate să însemne fie că intrarea era pe alta din laturi, fie treptele erau din lemn.

Locuința, nefiind degajată integral, nu am procedat la reconstituirea ei⁸.

O locuință similară, săpată, de asemenea, în conglomerat, a fost surprinsă în metri L-34 ai *Secțiunii II*, din anul 1972. Din porțiunea secționată se poate afirma că este vorba de un semibordei rectangular, poate pătrat, așa cum s-ar putea deduce din faptul că distanțele dintre gropile de par de pe laturi și cele din colțuri sunt practic egale (1,45 față de 1,47 m). Nici în acest caz, nu s-au găsit trepte de acces, săpate în piatră, de care poate nici nu era nevoie, ele putând fi suplinite de o scară mobilă din lemn. Suprafața cavității, respectiv, a locuinței, era de aproximativ 9 m². Și la aceasta acoperișul era în două ape, iar elevația, ca și la precedentă, din paianță, lipită cu lut.

Nu credem că aglomerarea de bolovani, care traversează încăperea (pl. 5/1), să aibă vreo legătură cu construcția, ea putând să provină de la edificii ulterioare, eventual, să aibă o legătură cu biserica feudală timpurie învecinată⁹.

Dintre locuințele săpate în rocă, prezentăm acum două, a căror reconstituire a fost posibilă. Prima, de formă pătrată, are latura de 4 m, respectiv, o suprafață de 16 m². Este adâncită față de nivelul de călcare antic cu aproape 1 m și are, ca o particularitate, gropi de stâlpi numai la jumătatea peretelui. Detaliul amintit face obligatorie plasarea ușii și a ferestrelor în segmentul dintre stâlp și colț. Lipsa stâlpilor de colț ne face să credem că în acest loc îmbinarea bânelor se făcea prin scobirea și îmbucarea succesivă, toți cei patru pereți ridicându-se concomitent în cazul unor bârne lungi de 4 m și separat, dacă lungimea acestora era de numai 2 m, respectiv, de la stâlp la colț.

Absența parilor de colț face obligatoriu ca o pereche din cei existenți, de mijloc, să fie mai înalți decât cealaltă pereche, pentru a se obține înclinația dorită a celor două ape ale acoperișului. Nu este însă exclus ca toți cei patru stâlpi să fi avut aceeași înălțime până la o anumită cotă, de la care o pereche simetrică era supraînălțată.

Pentru această construcție, propunem reconstituirea din pl. I.

Cea de-a patra locuință, săpată în rocă, este, de asemenea, rectangulară (4×3,75 m). Spre deosebire de precedentă, ea are gropi de stâlpi și în colțuri și pe linia pereților, cu precizarea că acestea din urmă nu

⁸ Fl. Costea, *Cumidava*, XIV, pl. IV/1.

⁹ Idem, *op. cit.*, p. 45.

se află la jumătatea distanței dintre colțuri, ci la circa două treimi. De aici, rezulta un acoperiș în două ape inegale, atât ca suprafață, cât și ca înclinație față de orizontală. Presupunem că ușa era amplasă în interstițiul mic, stâlpul de colț și „medianii” fiind mai apropiați și conferind o mai mare rezistență. Ferestrele puteau fi pe oricare dintre laturi, dacă cumva ele erau suplinite de lucarne în acoperiș.

Nici în acest caz nu s-au identificat trepte cruceate în rocă. Suprafața cavității putea să se apropie sau să depășească puțin 15 m² (pl. II).

În cele câteva campanii de cercetări arheologice, efectuate la Râșnov-„Cetate”, au fost reperate și resturi ale locuințelor de suprafață. Din păcate, atât reparațiile și refacerile din *Latène*, cât și repetatele intervenții ulterioare, medievale sau moderne, au anulat aproape total posibilitatea reîntregirii planurilor acestora, deși șirurile de gropi de par și superficialitatea cavităților (—10 — 20 cm) probează existența acestora într-un număr chiar mai mare decât al aceloră adâncite. Și ele sunt amplasate pe aceleași terase antropogene, ca și cele săpate în rocă.

Cu toate dificultățile amintite, planul unei locuințe de suprafață poate fi redesenat. El este indicat de șase gropi, puțin adâncite în sol (18—25 cm), în care s-a păstrat mult cărbune de lemn. O groapă similară, dar cu diametrul mai mare, exista și în centrul încăperii, groapa în care, în epocă sau ulterior, a fost așezată o piatră plată calcaroasă (pl. 5/3). Planul are o formă hexagonală, fiecare latură-modul având lungimea de aproximativ 3 m. Depărtarea colțurilor față de stâlpul central este de 2,65 m, iar a pereților de 2,32 m, de unde rezulta o suprafață de aproximativ 20—21 m².

Îmbinările bârnelor la colțuri, probabil, să fi fost făcute cu ajutorul cuielor de fier, așa cum s-ar putea deduce din numărul mare al acestora, descoperite în zonă. S-a găsit și un piron din fier forjat, lung de 32 cm, patrat în secțiune și cu capătul în formă de bulb.

Ușa și ferestrele puteau fi pe oricare din laturi.

Planul hexagonal și stâlpul central sugerează ipoteza că scheletul acoperișului să fi fost format și susținut de șase căpriori groși, ce plecau din colțuri și se reuneau în vârful stâlpului central. Asigurarea împotriva tendinței firești de centrifugare a pereților trebuie să se fi făcut prin așezarea în formă de stea a șase grinzi orizontale, toate unite în (și cu) stâlpul central. Grinzile puteau porni din colțuri (și pe ele să se sprijine căpriorii ce urcau spre vârful stâlpului din centru), sau și din colțuri și de pe mijlocul peretelui-modul. Posibilitățile schitate, mai sus, duc spre concluzia că acoperișul era în șase ape triunghiulare, streășina putând fi prelungită pe latura unde era intrarea. Nu este exclus ca la nivelul cornișei călcătorele să fi fost astfel cioplite și așezate încât să rezulte un acoperiș în formă de con, ceea ce ni se pare însă puțin probabil.

Construcția nu avea vatră interioară.

Asupra modului cum era realizată și cum arăta elevația în cazul acestei ultime construcții, nu credem să existe prea multe variante care să difere mult față de propunerea noastră de reconstituire (pl. III/a—b). Mai dificilă ni se pare reconstituirea integrală a locuințelor săpate în piatră. Un prim subiect de discuție l-ar putea constitui existența numai a unuia sau a mai multor nivele (2—3?). Cum în afara turnurilor-locu-

intă, arhicunoscute de pe teren sau de pe Columna lui Traian, nu avem dovezi certe despre construcții dacice cu mai multe etaje, ne ferim să afirmăm că la Râșnov existau sigur asemenea monumente. Unele „amănunte“ ne fac însă să credem foarte probabile casele cu *măcar* două nivele.

Concret, credem superfluă și în bună măsură irațională excavarea în piatră a unei suprafețe apreciabile, la o adâncime de aproape 1 m, atâta vreme cât ar fi fost mult mai simplu ca din materialele de construcție (piatră și lemn), existente din belșug la îndemână, să se ridice mult mai repede locuința dorită *pe suprafața solului*. Să mai spunem că în aceeași rocă dură se săpau și gropile pentru pari, muncă, de asemenea, dificilă. La greutatea amintite se cuvine a adăuga constatarea că în nici una din locuințele în piatră nu s-au găsit bârne sau scânduri, cu care să se fi căptușit pereții, sau podea de lemn, operațiuni absolut obligatorii, în cazul, în care cavitatea respectivă, ar fi fost destinată locuirii omului. Nu s-a folosit întotdeauna nici lutul. De aceea, credem că acest demisol sau nivel era, mai degrabă, un spațiu de depozitare, ferit în mare măsură de pericolul rozătoarelor și al inundațiilor. Peste acest depozit, la o anumită cotă a peretelui (ne gândim la 1,80—2 m), se realizau încăperea sau încăperile destinate locuirii. Presupunerea noastră are în vedere și faptul că dimensiunile stâlpilor și adâncimea apreciazabilă, la care aceștia erau îngropați, erau inutile în cazul în care ei ar fi trebuit să susțină numai o elevație, ce se ridica abia cu 1,50—2 m deasupra solului. Ca să nu mai spunem că se putea chiar renunța la acești pereți și de la nivelul solului să se înceapă imediat acoperișul în două sau patru ape, ceea ce iarăși ar fi putut exclude din capul locului stâlpii în discuție.

Piroanele, de dimensiuni neobișnuite (25—35 cm lungime), nu ar fi exclus să provină tocmai de la construcțiile etajate, fiind foarte puțin probabilă folosirea lor la semibordeie sau la orice casă cu un singur nivel.

Un alt argument, indirect, în favoarea folosirii cavităților respective ca locuri de depozitare și nu ca locuințe, îl constituie absența din unele dintre ele a vetrelor de foc: nu credem că dacii erau atât de neprevăzători încât să aprindă focul sub tavanul încăperii de deasupra. Amănuntul, abia amintit, ne conduce spre ideea că în cazurile în care întâlnim vetre avem de-a face cu case fără etaj, cele fără vetre de foc *putând* să fie etajate. Ne gândim că aceeași ar putea fi situația și la Moigrad¹¹ și chiar la o parte din bordeiele din teritoriile locuite de daci¹². La Râșnov, cu atât mai mult, putea fi vorba de construcții cu mai multe nivele, cu cât nu avem de-a face cu o așezare oarecare, ci cu una ce ocupa mai multe hectare, pe terase antropogene și cu un complex

¹⁰ Tehnici diverse, vezi la I. Clodariu, *Arhitectura dacilor*; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, cu unele preluări spre exemplificare, *Locuința sătească din România*, 1989, planșele 8—13.

¹¹ M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, *Santierul arheologic Porolissum, Materiale*, VIII, 1962, *passim*, dar, mai ales, referirile la gropile de provizii.

¹² Bibliografia respectivă, fiind prea cunoscută, renunțăm la prezentarea ei.

sistem defensiv, așezare care nu este exclus să fie *Comidava*, menționată de către Ptolemeu¹³.

Nu este exclus ca pe terasele de la Râșnov-„Cetate“, sumar investigate, să fi existat și alte tipuri de locuințe sau alte categorii de construcții civile. Noi le-am prezentat numai pe acelea care au oferit informații ce fac plauzibile reconstituirile propuse (pl. I—III). Nu am ilustrat grafic construcțiile supraetajate (deși suntem convinși de existența lor), apreciind că cititorul poate și singur încerca materializarea acestei idei, cu condiția de a păstra planul nemodificat.

În încheiere, facem sublinierea că în cazul în care s-ar accepta că măcar o parte din așa-zisele bordeie sau semibordeie ar reprezenta, în fapt, doar nivelul prim, inferior, al unei construcții din care numai partea superioară este destinată locuirii, concepția noastră despre datarea și rostul acestora trebuie, măcar parțial modificată, nemaiputând fi acceptată afirmația, conform căreia bordeiele sunt mai vechi, iar locuințele de suprafață mai recente. Mai degrabă, ar trebui să avem în vedere rostul, scopul pentru care au fost realizate fiecare din aceste tipuri de construcții.

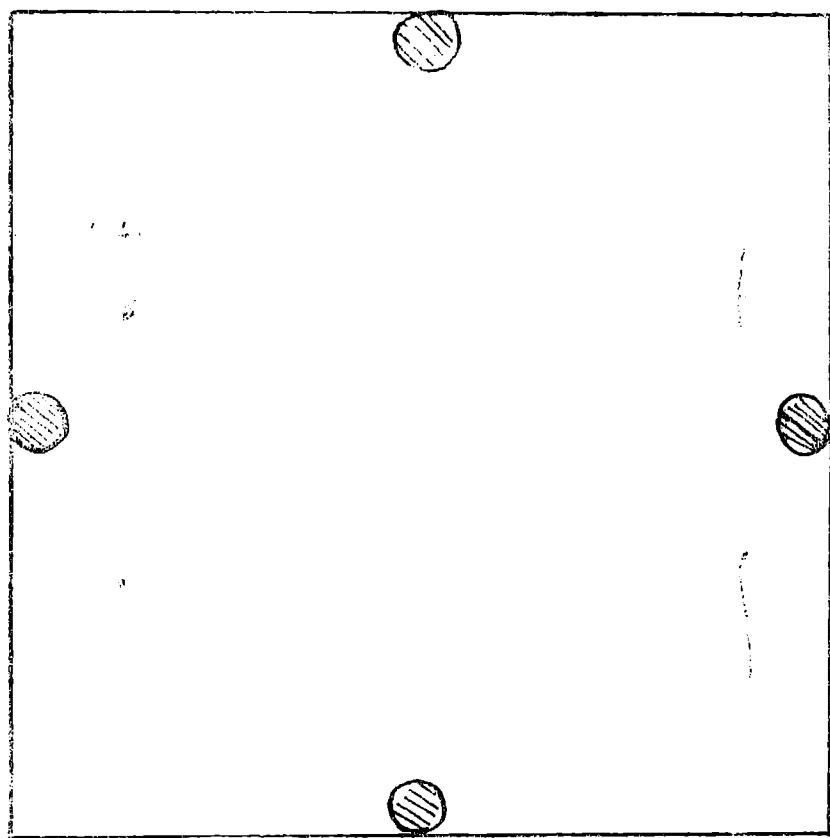
FLOREA COSTEA

CONSTRUCTIONS CIVILES DANS L'HABITAT DACIQUE FORTIFIÉ DE RÂȘNOV — „CETATE“ (DEP. DE BRAȘOV)

(Résumé)

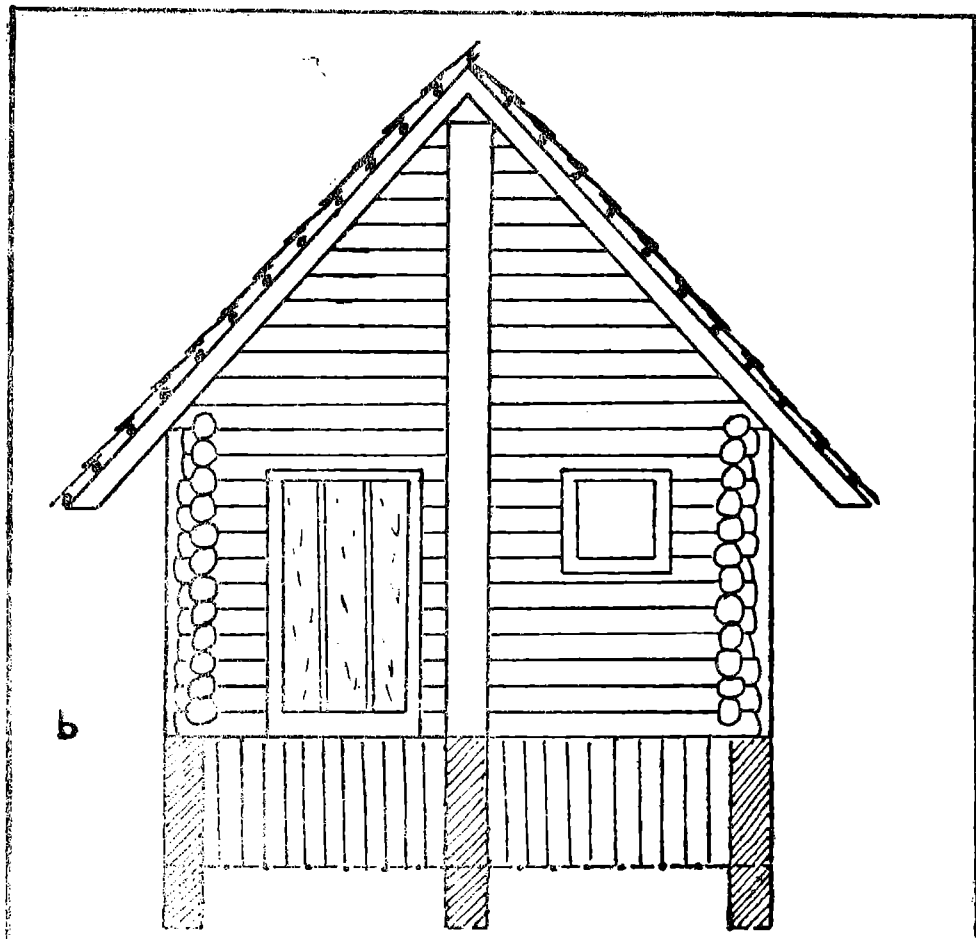
L'auteur fait un essai de reconstruction de certains demeures, creusés en pierre (pl. I) ou excavés en roche (pl. II), aussi d'un demeure de surface (pl. III), tous découvertes dans l'habitat dacique fortifié de Râșnov — „Cetate“ (dép. de Brașov)

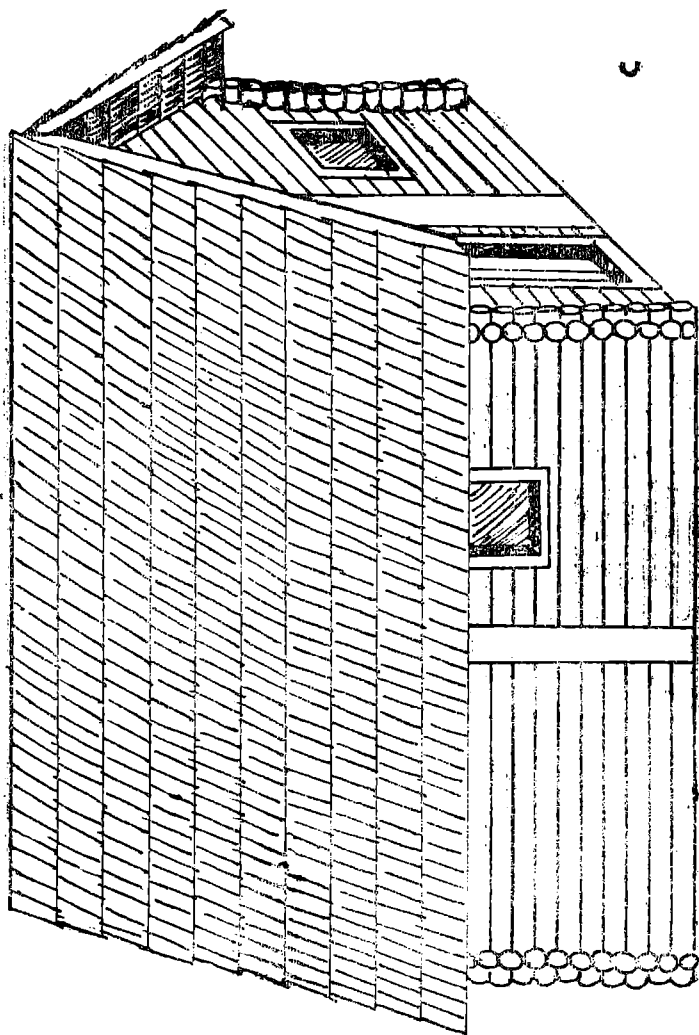
¹³ *Supra* notele 1 și 2 și Schüttes *Ptolemy's Maps of Northern Europe*, Copenhagen, 1917, p. 12.

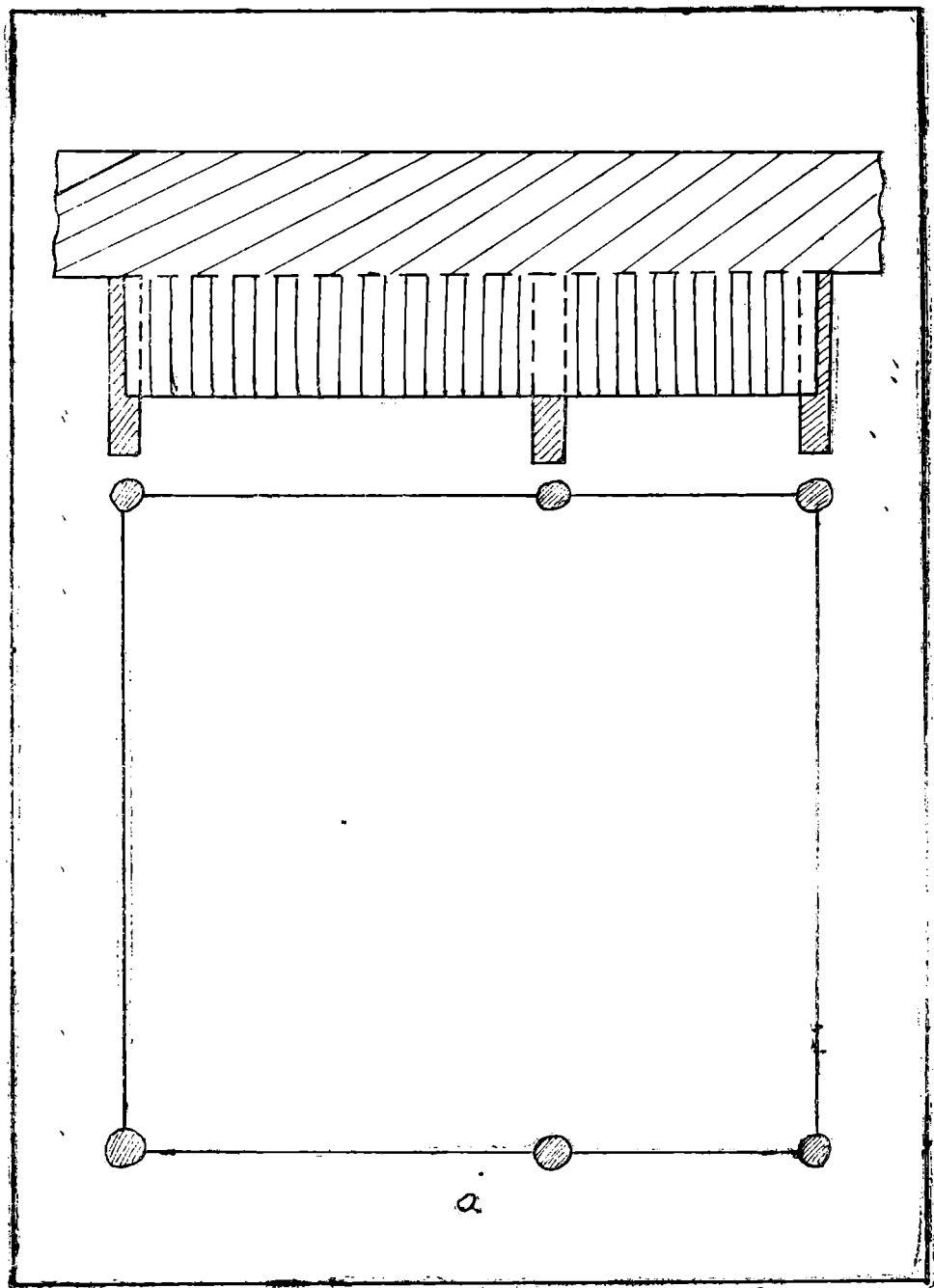

d

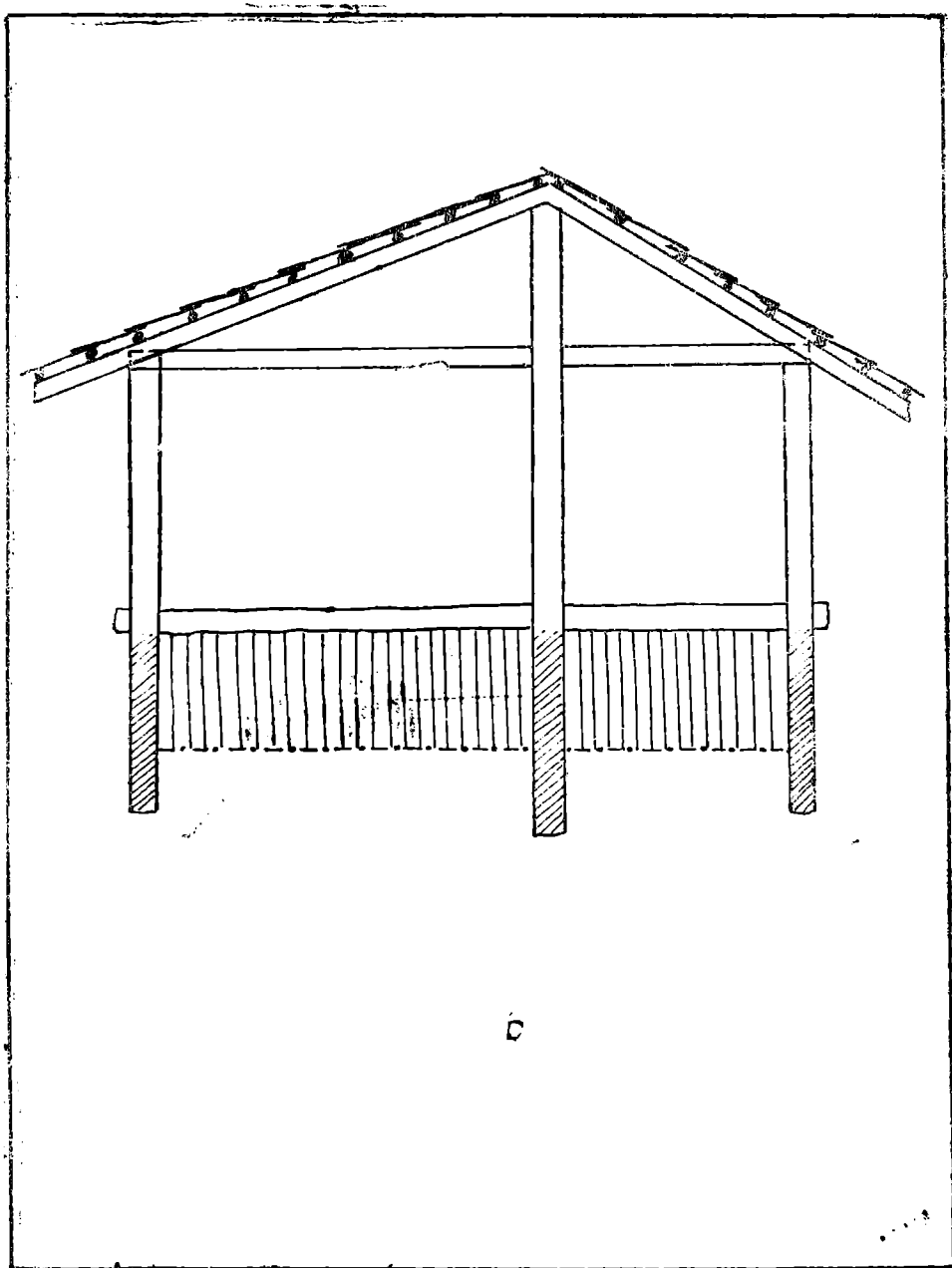
Pl. I. a. Planul unei locuințe dacice, adâncită în piatră. b. Fațada locuinței dacice, adâncită în piatră. c. Propunere de reconstituire a locuinței dacice, adâncită în piatră.

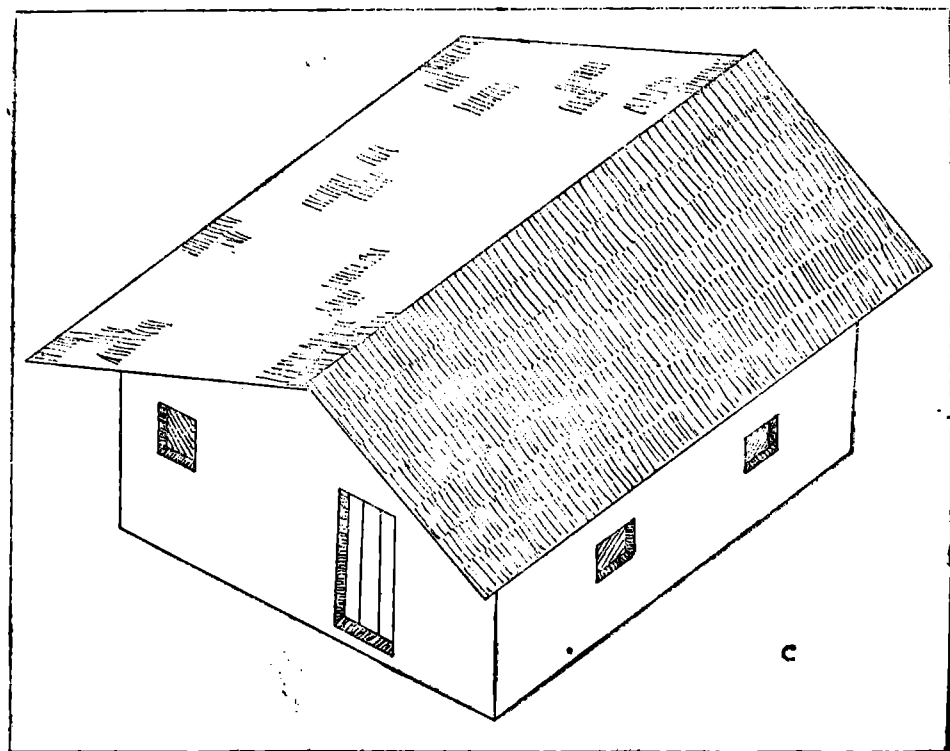

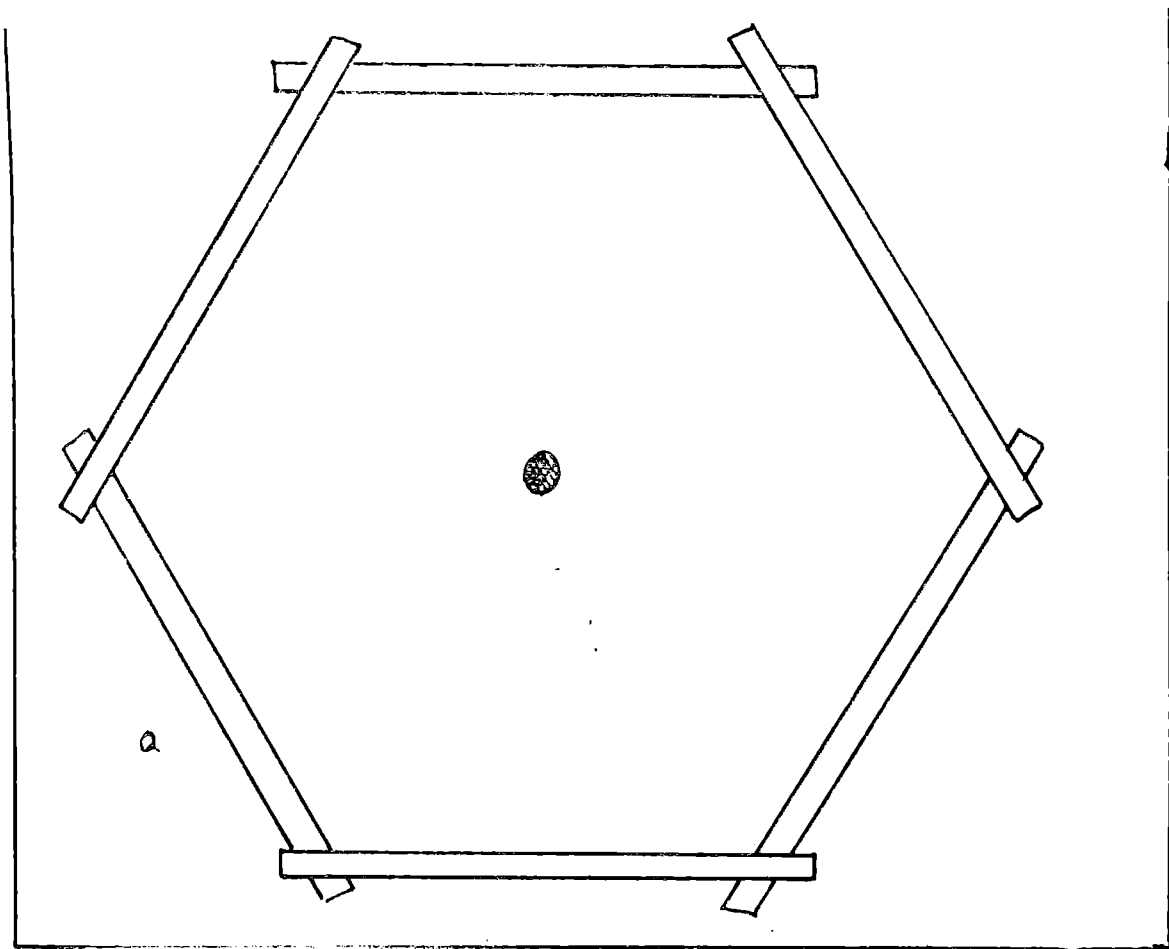

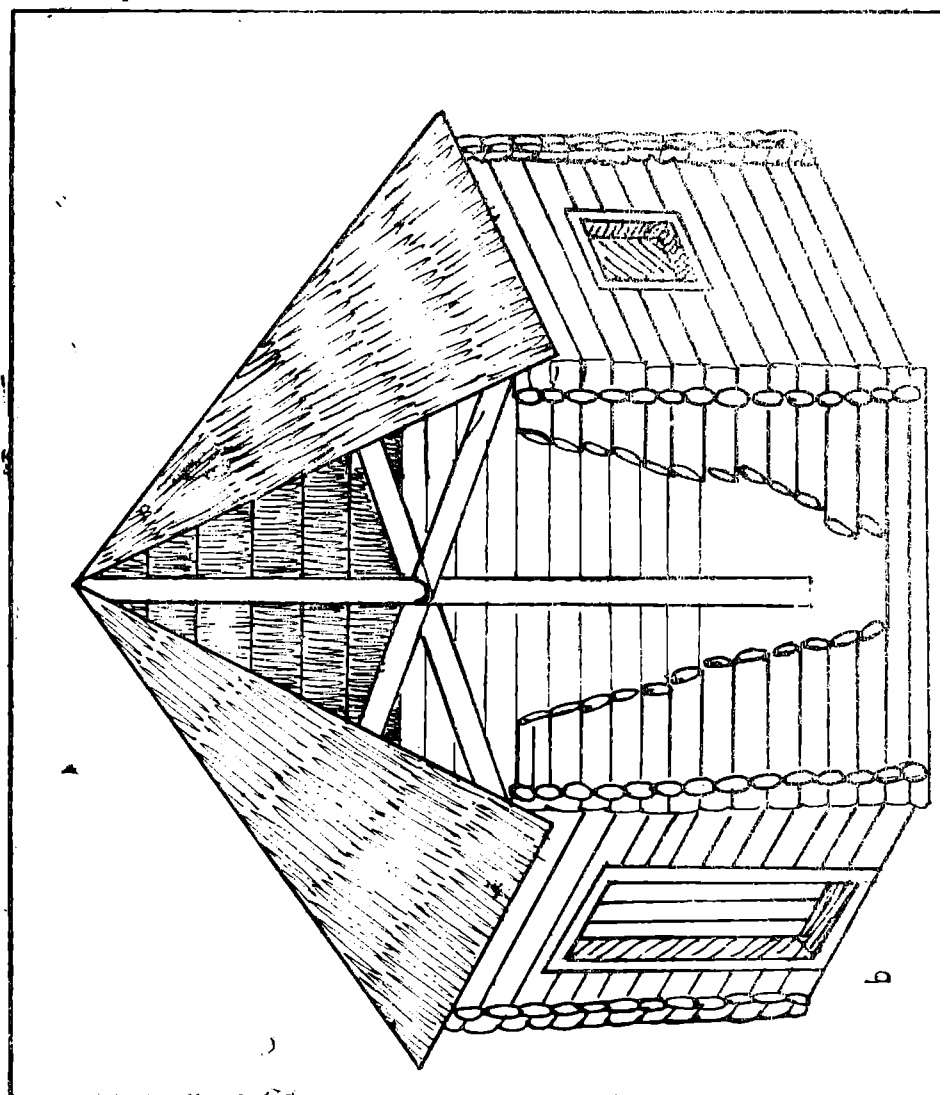
Pl. II a. Planul și partea excavată în rocă a unei locuințe dacice. b. Secțiune prin locuința dacică, săpată în rocă. c. Propunere de reconstituire a locuinței dacice, săpată în rocă.

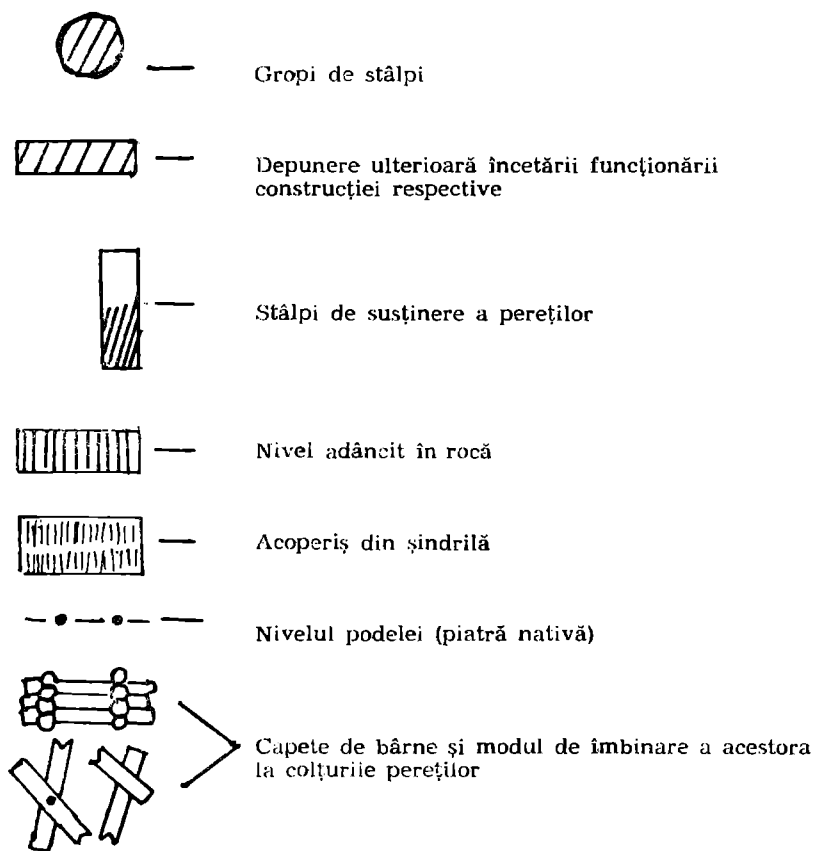

Pl. III. a. Planul unei locuințe dacice, de suprafață. b. Propunere de reconstituire a locuinței dacice, de suprafață.

Pl. IV. Legenda planșelor.

DESCOPERIRI DACICE ȘI ROMANE ÎN ȚARA HAȚEGULUI

Perieghezele, cercetările arheologice de suprafață, unele cu mici sondeaje, și descoperirile întâmplătoare, au dus la identificarea unor prezențe dacice și romane în Țara Hațegului și, mai ales, pe Platoul Luncanilor¹. În cele ce urmează, voi prezenta câteva detalii cu privire la descoperirile mai importante.

În cătunul Mesteacăn, satul Ursici, comuna Boșorod, în grădinile locuitorilor Viorel Munteanu și Ion Coman Ciucurescu au fost depistate fragmente ceramice, de factură dacică și o râșniță, din tuf vulcanic, indicii care atestă aici, în apropierea unui izvor, o locuire autohtonă.

În anul 1980, pe Valea Țiganilor din satul Valea Dăljii, comuna Râu de Mori, la est de înălțimea denumită „Tuțudaina“ (interesant punct și etnografic), în malul unei râpe, provocată de torenți, au fost descoperite două vetre cu o mare cantitate de cenușă, cărbune și ceramică (grosimea stratului 0,70 m). Mircea Dan Lazăr, de la Muzeul Brukenthal din Sibiu, a efectuat câteva sondeaje arheologice, care au dus la identificarea unor vetre de foc, folosite la arderea vaselor în așa-numita tehnică a „bocșelor“. Cenușa, amestecată cu cărbune și fragmente ceramice, avea o formă conică (la bază diametrul de 0,60 m). Ceramica este, în majoritatea cazurilor, lucrată cu roata, culoarea frecventă fiind cea cenușie (fig. 1/4—6). Interesantă pare a fi o farfurie cu pasta specifică ceramicii locale, dar, ca tip, vădind influența romană².

La sud de sat, în punctul denumit de localnici „La Gropi“, pe malul drept al Văii Dăljii, a fost identificată o construcție romană, care, posibil, să fi făcut parte dintr-un complex de ateliere pentru confecționarea obiectelor din fier (este edificatoare prezența zgurii feroase). Acest obiectiv necesită cercetări arheologice mai ample pentru a se verifica ipoteza conexiunii dintre aceste officine romane și locuirea dacică din apropiere, care putea să furnizeze mâna de lucru.

În anul 1987, împreună cu regretatul Viorel Moraru, am identificat o posibilă așezare daco-romană, situată la nord de locuința lui Nicolae Cujerean și de școala satului Prihodiște, comuna Boșorod. Zona cercetată, prin periegheze, prezintă opt mameloane, aproximativ patrulate (15 m—24 m) și un gen de platformă, cu dimensiunile de 13 m×14 m. Aceste mameloane s-ar părea să fie vestigiile unor locuințe; ceramica abundentă, descoperită aici, ar putea indica o așezare, ce ar trebui neapărat cercetată.

¹ H. Tatu, Oct. Popa, Z. Kalmar, *Contribuții la Repertoriul arheologic al Țării Hațegului (județul Hunedoara)*, ms.

² Mulțumesc pentru această informație, domnului Ioan Andrițoiu (Institutul Român de Tracologie).

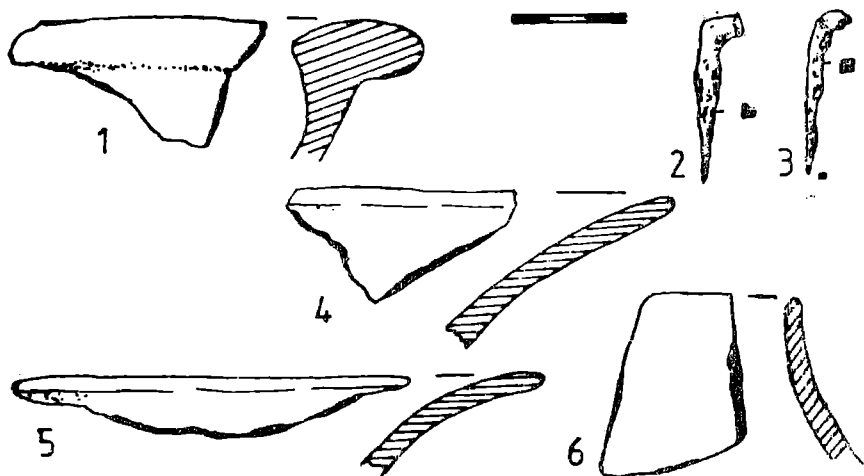

Fig. 1. — 1. Fragmente ceramice dacice de la Săliștioara II-Sânpetru. 2—3. Cuie de la Săliștioara II-Sânpetru. 4—6. Fragmente ceramice dacice de la Valea Dâljii.

O altă descoperire, care ar merita o investigație foarte atentă din partea specialiștilor, este cea de la Săliștioara II³, satul Sânpetru, comuna Sântămăria-Orlea. Locul este situat într-o zonă, ce poartă denumirea de „Ploștină“. Aici există o depresiune circulară, cu o suprafață de câteva hectare, cu numeroase surse de apă, oferind condiții favorabile de existență. Ele au determinat construirea unei stâne, cu țarc, precum și amenajarea unui drum, carosabil și cu mașina, dinspre satul Bărăștii Hațegului. Cu ocazia construirii unei adăpătoare, buldozerul a scos la iveală pari carbonizați și ceramică. Doinel Vulc, din satul Sânpetru, ne-a semnalat descoperirea și ne-a ajutat să efectuăm câteva cercetări de suprafață, astfel încât am adunat un bogat material arheologic, constând din ceramică, zgură feroasă, cuie (fig. 1/2—3) și o țiglă fragmentară, pe care cercetătorul Ioan Andrițoiu a determinat-o ca fiind din epoca dacică. Ceramica descoperită este de factură dacică (fig. 1/1), atât ca pastă, cât și ca forme; doar un singur fragment, din buza unui vas, pare a imita, — deși compoziția pastei este aceeași —, un recipient roman. Aceste materiale au fost recoltate din „movilița“ (diametrul 30 m, înălțimea 1 m), aplatizată, care se află pe malul drept al unui pârâu, țarcul stânei incluzând „movilița“. Lucrările buldozerului au distrus vârful acesteia, astfel că a fost decopertată doar partea sud-vestică a unei construcții, din piatră, ce continuă sub glie. Zidul (poate fundație) este construit din pietre de râu (fig. 2), cu umplutură din lut ars, chirpici, având urme de pari și nuiiele (probabil, de la pereți). Zidul, dezvelit spre vest, are o lungime de 2,2 m, iar cel dinspre sud de 1,6 m. Pentru a proteja construcția de distrugerii, am acoperit-o cu pământ, eu neavând competența necesară spre a o cerceta.

³ H. Tatu și colab., *op. cit.*

Biblioteca

1972

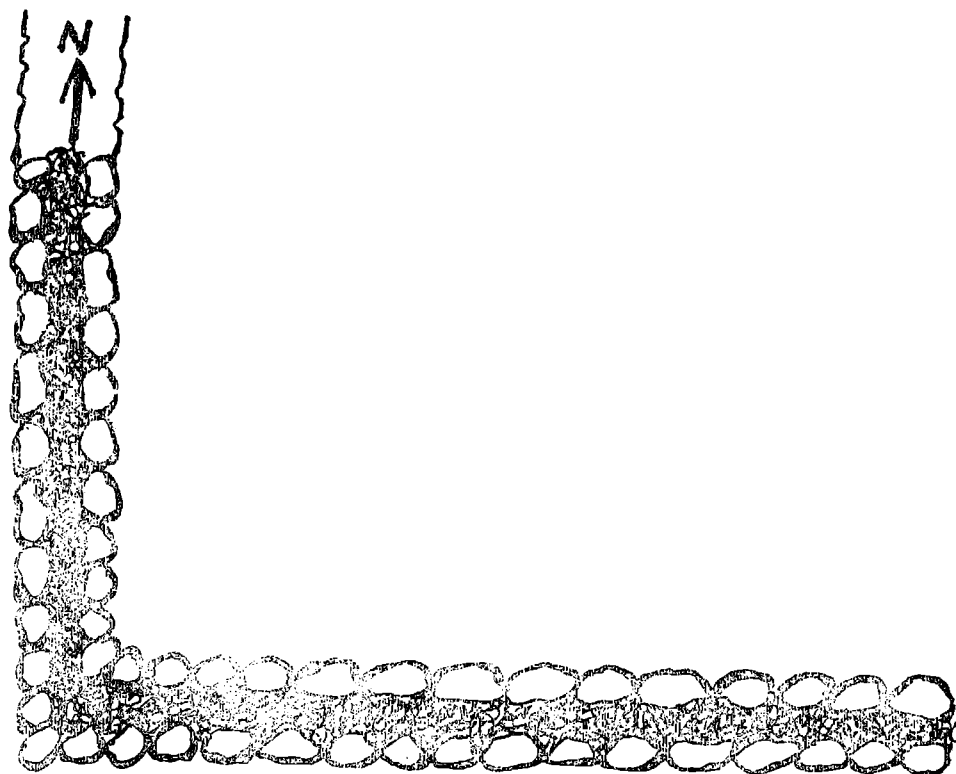

Fig. 2. — Vestigiile construcției, din piatră, de la Săliștioara II-Sânpetru.

Am insistat asupra acestor descoperiri de pe Platoul Luncanilor, deoarece le consider importante pentru cunoașterea și cercetarea unor locuiri rurale dacice⁴, unele din epoca romană, care, eventual, pot furniza răspunsuri la câteva întrebări puse de istorici. Regretatul profesor Hadrian Daicoviciu intenționa să inițieze un proiect de cercetare, pe o lungă durată de timp, dar moartea sa prematură, a făcut ca valoroasa inițiativă să fie uitată și vestigiile sortite pieirii.

HRISTACHE TATU

⁴ Relativ recent, la est de orașul Hațeg, a fost identificat, prin periegheză, un val de pământ, cu șanț de apărare și o așezare dacică, de pe care s-au recoltat numeroase fragmente ceramice. Punctul arheologic se află la est de Depozitul „Fito-Sanitar” și la vest de stația „Peco”, în zona intersecției cu șoseaua spre Hunedoara. Valul a fost cercetat, pe o lungime de 1 km. De la ieșirea din pădure, urmează un traseu pe lângă case, este tăiat de artera națională de circulație și coboară spre râul Galbena.

DÉCOUVERTES DACIQUES ET ROMAINES DANS LA RÉGION DE HATEG

(Résumé)

La travail présenté des diverses découvertes daciques, quelques unes d'époque romaine, provenant de: Ursici, Valea Dâljii, Prihodiște, Sânpetru-Săliștioara II. La céramique qui a été trouvée est spécifique pour les daces, mais quelques pièces présentent une influence romaine (Valea Dâljii, Săliștioara II). L'habitat de Valea Dâljii est mis en connexion avec les découvertes romaines de l'endroit appelé „La Gropi“. Les habitats de Prihodiște et de Săliștioara semblent avoir été de constructions en pierre.

DOUĂ ARME ANTICE DESCOPERITE ÎN ZONA ARHEOLOGICĂ AMPELVM

În vara anului 1986, în vatra oraşului Zlatna (jud. Alba), în fosta albie a râului Ampoi, cu ocazia amplasării unor conducte de apă industrială, în două puncte diferite, dar nu prea îndepărtate unul de altul, au fost surprinse întâmplător (în balastul excavat de la — 1,50 m) două obiecte antice de metal, un *cosor dacic* şi un *pumnal*.

Contextul arheologic, în care au fost depistate cele două arme, nu ne oferă nici o informaţie cu privire la data şi cauzele care au determinat ajungerea lor în albia acestui râu.

Este binecunoscut faptul că încă din epoca bronzului¹ şi începutul epocii fierului², în această zonă montană, bogată în zăcămintele de metale neferoase, s-a desfăşurat o vie activitate pentru extragerea şi prelucrarea lor, iar în cele 17 decenii de stăpânire romană, aceste îndeletniciri au cunoscut o intensitate deosebită³. Natural că în această activitate, iniţial, au fost implicaţi autohtonii, iar mai târziu, în perioada stăpânirii romane, pe lângă aceştia, au fost aduşi sau au venit de bună voie, — *ex toto orbe Romano*⁴ —, un număr mare de colonişti⁵, buni cunoscători ai acestor meşteşuguri. Pe lângă aceştia au mai venit în număr mare diverşi meseriaşi şi comercianţi, iar pentru paza şi securitatea zonei montane, ale noilor aşezări şi exploatarea miniere, au fost detaşate formaţiuni ale unor unităţi militare regulate⁶ şi auxiliare, de mare mobilitate⁷.

Cele două obiecte de metal, care constituie subiectul notei noastre, au fost pierdute sau abandonate(?), în împrejurări greu de precizat şi,

¹ D. Popescu, *Prelucrarea aurului în Transilvania înainte de cucerirea romană, Cercetări arheologice în Transilvania*, 1956, p. 178; Al. Popa, *Monografia judeţului Alba*, ms.

² I. Berciu, Al. Popa, *Apulum*, VI, 1967, p. 73, 81; S. Mrozek, *Apulum*, VII, 1968, p. 307; M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977, p. 119, 125, 152, 278, 294.

³ *IDR*, III/3, p. 280—283; D. Tudor, *IstRom*, I, 1960, p. 400—401.

⁴ Eutropius, VIII, 6, 2.

⁵ M. Macrea, *IstRom*, I, 1960, p. 383; S. Mrozek, *op. cit.*, p. 310—316; D. Tudor, *OTS*, p. 197—200; A. Sântimbreanu, V. Wollmann, *Apulum*, XII, 1974, p. 241—247; D. Protase, *SCIVA*, 29, 4, 1978, p. 497—503.

⁶ *IDR*, III/3, p. 281.

⁷ CIL, III, 1149, 1294; *IDR*, III/3, p. 281, nr. 302, 325, 339; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 198; V. Wagner, *Die Dislokationen der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 209—210; Al. Popa, I. Berciu, *Numerus Maurorum Hispanorum en Dacie*, *Acta of The Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge, 1967, Oxford, 1971, p. 357—360; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 108; Al. Popa, I. Berciu, R. Pop, *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 407—411; I. T. Lipovan, *SCIVA*, 39, 1, 1988, p. 67—68.

apoi, antrenate, în decursul secolelor, de către torenții care brăzdează versanții din zonă, au ajuns în albia râului Ampoi.

Cu ajutorul puținelor informații pe care le deținem, vom încerca să prezentăm cele două piese, împreună cu unele ipoteze de lucru și considerațiuni.

1. *Cosor dacic (sica?)* (pl. I/1; 6/1 a—b), fragmentar, din fier, de bună calitate, executat prin foraje. Starea de conservare este precară, din cauza mediului umed în care a stat, este puternic oxidat pe toată suprafața, iar vârful este fragmentat. Dimensiunile păstrate sunt: lungimea lamei 20,5 cm, lățimea 5,5 cm, grosimea la muchie 0,7 cm, iar greutatea 0,380 kg. Lama are profiltriunghiular, ascuțită pe partea concavă și se fixa într-o coadă de lemn tare sau os(?), cu ajutorul unei prelungiri de 12 cm. Pe latura dreaptă a lamei, în zona de prindere la mâner, se află un ornament(?) rudimentar, realizat prin forjare (pl. 6/1 b).

Forma, dimensiunile și greutatea acestui cosor, găsesc bune analogii, mergând până la identitate, cu unele cosoare descoperite în alte așezări din Dacia⁸, aparținând populației autohtone. Cunoscut încă din *La Tène*⁹, acest gen de obiecte a avut o arie largă de răspândire. Masivitatea și forma caracteristică a piesei prezentate, ne întărește convingerea că ea a servit ca armă de luptă apropiată, *sica*¹⁰, dar, la fel de bine, a putut să fie utilizată ca unealtă destinată unor activități gospodărești.

Caracterul aleator al descoperirii obiectului prezentat, contextul care nu ne oferă nici o informație certă, cu privire la data și cauzele ce au determinat ajungerea lui în albia râului Ampoi, așa după cum am mai relatat, creează dificultăți cu privire la o încadrare cronologică mai strânsă. În ce privește proveniența obiectului nostru, o sursă probabilă ar putea fi localizată undeva în amonte, la Izvorul Ampoiului (Valea Dosului), localitate unde au fost semnalate urme de locuire a dacilor¹¹. La fel de bine, ar putea să provină din unele așezări ale acestei populații, care se îndeletnicea și cu spălarea nisipurilor aurifere din albia pâraelor, ce brăzdează versanții de pe ambele maluri ale râului Ampoi. Nu putem exclude nici ipoteza că prezența cosorului, în contextul în care a fost surprins, ar putea să fie coroborată cu unele lupte, care ar fi putut avea loc între autohtoni și alogenii prădători, sau chiar cu trupele romane în perioada anilor 102—106 d.Chr., ori mai târziu.

Demn de reținut este că în jud. Alba, la Blandiana, Piatra Craivii și la *Apulum* au fost semnalate *cosoare curbate*¹²(?) (sic!).

2. *Pumnal (pugio)* (pl. I/2 a—b; 6/2 a—b), puternic corodat, realizat din două feluri de metale, fier și bronz. Dimensiunile actuale:

⁸ V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1982, p. 283, fig. 337, 4—6; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.—I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 140, fig. 72, 1—2, 5.

⁹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 283.

¹⁰ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 139; A. Vulpe, M. Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987, p. 63.

¹¹ B. Cserni, *AFM*, II, 1, p. 120; I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 278, 323, n. 211.

¹² V. Moga, *Civilizația dacilor în județul Alba*, pliant: idem, *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 107; idem, *Apulum*, XXIV, p. 157.

lungimea totală 27 cm, lungimea mânerului 11 cm, lungimea lamei 16 cm, iar lățimea 3,5 cm. Lama din fier, executată prin forjare, ascuțită pe ambele laturi, este dreaptă, iar în secțiune prezintă profil lenticular. Pe una din fețe este prevăzut cu un șanț median pentru scurgerea sângelui, *Blutrinne*, iar pe cealaltă față prezintă o nervură mediană. Starea de conservare a lamei este precară, fiind puternic oxidată și corodată, aspecte datorate mediului umed în care a fost surprinsă; vârful este fragmentat, verosimil, din aceleași cauze.

Mânerul este confecționat din bronz, de formă cilindrică profilată, la capătul superior se termină cu un buton conic, afectat de către o lovitură puternică. La mijloc se îngroașe ușor și este prevăzut, pe diametrul maxim, cu două incizii fine, circulare și paralele. Capătul inferior al mânerului prezintă un ornament, format din două protome identice, *capete de taur*, care încadrează partea superioară a lamei. O lovitură puternică a afectat zona de trecere de la protome la mâner.

În execuția pumnalului s-au efectuat două operațiuni distincte; întâi, a fost forțată lama, cu o prelungire pentru fixarea în mâner, apoi peste această prelungire s-a turnat mânerul, din bronz, în tehnica „à cire perdue”, într-o execuție deosebit de îngrijită.

Forma lamei și a mânerului, purtând această ornamentație deosebită, îi conferă o notă de eleganță, ceea ce ne îndeamnă să presupunem că piesa nu a fost o armă de luptă, ci a avut un caracter cultural sau, mai degrabă, a fost un *signum*, caracteristic unui grad militar, dintr-o anumită unitate regulată.

Este binecunoscut faptul că fiecare legiune avea, pe lângă numărul de ordine, un apelativ, precum și o emblemă, un *signum*¹³, care era caracteristic fiecăreia în parte. Astfel, Legiunea VII *Claudia* purta ca emblemă un *cap de taur*¹⁴, Legiunea VIII *Augusta* avea ca însemn un *taur*¹⁵, iar Legiunea XIII *Gemina* își definea simbolul printr-un *leu*¹⁶. Aceste embleme erau gravate pe diferite arme¹⁷ (săbii, scuturi etc.), sau chiar pe unele monumente funerare¹⁸.

Pumnalul, pe care l-am prezentat mai sus, poartă, după cum am arătat, pe cele două laturi, câte o protomă reprezentând un *cap de taur*, emblema legiunii VII *Claudia*(?). Pentru acest aspect considerăm, — dar numai sub formă de ipoteză —, că pumnalul este de factură romană¹⁹, de serie mică, aparținând, foarte probabil, unui centurion, care comanda prima cohortă din legiune, un *primipilus*²⁰, arma fiind un *signum* al funcției pe care o deținea și, anume, faptul că în seama lui se afla și paza steagului legiunii.

¹³ D. Tudor, *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982, p. 725.

¹⁴ I. Winkler, M. D. Lazăr, *Sargetia*, XIII, 1977, p. 270; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1989, p. 29.

¹⁵ E. B. Thomas, *Helme, Schilde, Dolche. Studien über römische-panonische Waffenfunde*, Budapest, 1971, p. 36.

¹⁶ I. Winkler, M. D. Lazăr, *op. cit.*, p. 267—276, fig. 1—3.

¹⁷ D. Benea, *op. cit.*, p. 29.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Informație amabilă Dr. Mircea Rusu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁰ D. Tudor, *op. cit.*, p. 614.

Diferitele monumente epigrafice litice și tegulare aparținând Legiunii VII *Claudia*, descoperite în Banat²¹ și Oltenia²², ne relevă că detașamente ale acestei legiuni, au participat activ la luptele desfășurate pentru cucerirea Daciei, precum și la executarea unor importante lucrări de construcții și fortificații²³.

Dacă ne sunt cunoscute unele așezări din Banat și din Oltenia, unde au staționat aceste detașamente, după cucerirea provinciei, ne rămâne total necunoscut itinerarul lor parcurs în timpul luptelor din Dacia intracarpatică, în cazul când această legiune sau, mai bine spus, unele detașamente ale ei au luptat și pe aceste meleaguri. Foarte probabil, că un detașament, de mare mobilitate a Legiunii VII *Claudia*, a participat alături de formațiuni de trupe regulate sau auxiliare, aparținând altor unități, la luptele desfășurate pentru cucerirea importante zone aurifere din Munții Apuseni. Din păcate, până în prezent, locurile lor de cantonare, de mai lungă durată, unde să fi lăsat mărturie epigrafice, n-au fost încă identificate.

Mai mult, descoperirea în aceeași zonă, respectiv, în același context, albia râului Ampoi, a unui *cosor dacic* (*sica*?), nu departe de locul unde a fost găsit *pugio*, ne îndreptățește să postulăm că în această regiune au avut loc lupte între daci și romani, cele două arme putând aparține combatanților.

Aspectele prezentate, ne determină doar să semnalăm descoperirea acestor arme, supunându-le atenției specialiștilor din domeniu, considerând, totodată, că cercetările arheologice și descoperirile viitoare din această zonă, deosebit de importantă, vor aduce un plus de informații, care coroborate cu cele pe care le deținem, să confirme sau să infirme ipotezele noastre de lucru enunțate.

ION T. LIPOVAN

DEUX ARMES ANTIQUES DÉCOUVERTS DANS L'ARÉAL ARCHÉOLOGIQUE DE AMPELUM

(Résumé)

On présente et on interprète deux armes antiques, découverts dans la ravine de la rivière Ampoi, de l'aréa archéologique de *Ampelum* (Zlatna).

Il s'agit d'une serpe (*sica*?) dacique et d'un poignard (*pugio*) romain.

L'auteur avance l'hypothèse que dans la région se sont déroulées des luttes pendant les guerres daco-romaines.

Le serpe fut largement utilisée dans l'espace géto-dacique dès l'âge de La Tène. Le poignard présente des protomes en tête de taureau sur la poignée; faute d'analogies, l'auteur attribue, — simple hypothèse de travail —, à un primipile, qui commandait la première cohorte de la légion VII *Claudia*.

Explication des illustrations

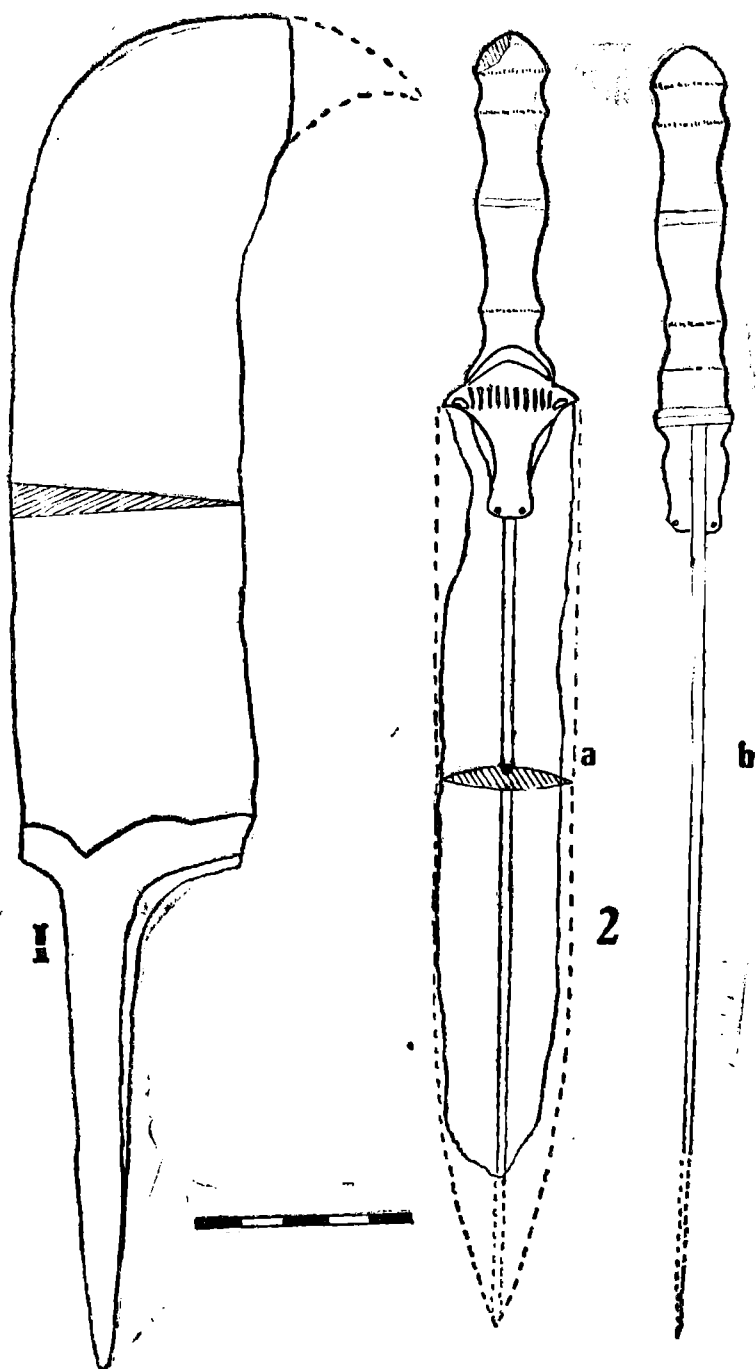
Pl. I. 1. Serpe dacique (*sica*?). 2 a—b. Poignard romain (*pugio*).

Pl. 6. 1 a—b. Serpe dacique. 2 a—b. Poignard romain.

²¹ IDR, III/2, 32, 38—39, 49, 55, 59—61, 98, 120, 126—127, 250—251.

²² IDR, II, 100 a—f, 141, 327—380; OR³, p. 98—99, 139, 141, 154, 171, 213, 329, 345—346, 371, 440, 445.

²³ IDR, I, p. 14.

Pl. I. 1. Cosor dacic (*sica*?). 2 a—b. Pumnal roman (*pugio*).

DRUMUL ROMAN IMPERIAL DIN SECTORUL AITON—TURENI. CARACTERISTICI GEOGRAFICE SI TOPOMETRICE

După publicarea fragmentară a cercetărilor privind drumul roman *Potaissa—Napoca*, atât din punct de vedere arheologic cât și topografic, a căror planuri au fost întocmite de Dorin Ursuț, dar fără a fi menționat de către cercetătoarea I. Winkler, în articolele publicate în *Potaissa*, II, din 1980, considerăm că după atâția ani este necesară o scurtă analiză a acestui sector, care a fost studiat doar arheologic și nu topografic.

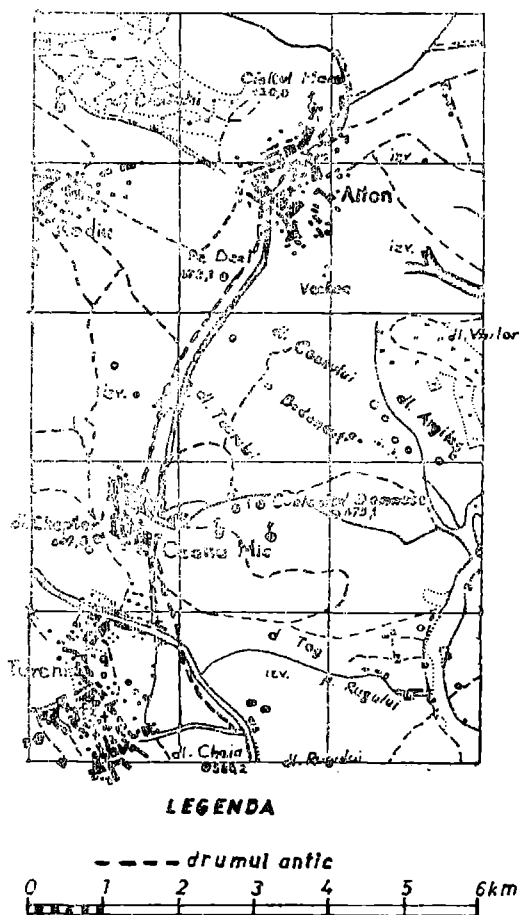

Fig. 1. — Drumul roman imperial Aiton—Tureni (Casa lui Șandor).

Zona amintită (fig. 1) este „o punte de legătură“ între cele două sectoare, analizate cu mulți ani în urmă: Cluj-Napoca—Aiton și Potaissa km 8 + 750 (Casa lui Șandor), care are și un caracter de tranziție între Câmpia Transilvaniei, masivul cristalin al Gilăului și zona depresionară a Turzii. Relieful este dominat de Culmea Feleacului (721,9 m) și Dealul Cioltul Mare (720 m), care formează cumpăna de ape între bazinul hidrografic al Someșului și cel al Mureșului. Putem remarca și o cumpănă secundară reprezentată de Dealul Cetății, situat între bazinele hidrografice ale văii Calde Mari (Aiton) și valea Popii. Altitudinea reliefului are o scădere dinspre sud-est spre zona văii Calde Mari, unde atinge altitudinea de 400 metri.

În trasarea drumului roman, gromaticii timpului au valorificat, la maximum, toate caracteristicile morfologice ale reliefului, ca: valoarea fragmentării orizontale a reliefului, ce are valori între 0,4—0,8/Km²; valoarea fragmentării verticale, care nu are indicii ridicați, fiind amplasat la nivelul mediu al pantelor, în afara pericolului de inundație: valoarea expoziției versanților ne indică „o preferință“ a drumului pentru versanți înșoriți, cu orientare spre sud și sud-vest, precum, și spre cei semi-înșoriți de sud-est și vest, evitând versanții semiumbriți de est și nord-est, precum, și cei umbriți de nord și nord-vest. Procesele de pantă: ravenele, ogașele, torenții, cât și procesele de șiroire, care pe teritoriul satului Aiton sunt frecvente, au fost evitate de către drumul roman. Un rol important în trasarea drumului roman l-au jucat alunecările de teren, care ocupă mari suprafețe în zona de sud-vest a Dealului Ciolt și care au fost evitate, dar care la vremea respectivă nu au avut o amploare atât de mare, ele fiind facilitate de defrișările iraționale din trecut nu prea îndepărtat. La toate acestea, trebuie să mai adăugăm și pășunatul intensiv, care în momentul de față favorizează o gamă variată de procese de acumulare la nivelul luncilor, râurilor, cum ar fi: conuri de dejecție, glacisuri coluvio-deluviale, ce facilitează apariția unor fenomene de înmlăștinire.

Relieful se evidențiază datorită structurii geologice, care pune în evidență martori structurali, cueste și abrupturi structurale, bine reprezentate pe Dealul Ciolt și de-a lungul văii Calde. În funcție de gradul de degradare al versanților, drumul roman urmărește versanții cu degradare medie și minimă, care în antichitate, mai mult ca sigur, că prezentau o degradare minimă.

Constituția geologică a zonei este dominată de formațiunile miocene și cuaternare (holocen și pleistocen), sarmațianul marno-argilos fiind cel mai bine reprezentat. Concrețiunile grezoase sferoidale ale Dealului Feleac au fost utilizate la construirea drumului, fiind din abundență în apropiere. La fel, ca material de construcție, a fost folosit și pietrișul tortonian. Ultimul etaj al cuaternarului, holocenul, este reprezentat prin soluri aluviale, slab formate, compuse din pietriș și nisip, care apare de-a lungul pâraielor mai mari ce străbat regiunea.

Clima este o consecință a așezării în această zonă de tranziție geografică dintre Munții Apuseni spre Depresiunea Turda, pe de-o parte și Câmpia Transilvaniei, pe de altă parte, rolul hotărâtor jucându-l radiația solară în desfășurarea tuturor proceselor și fenomenelor atmosferice. Vânturile dominante sunt cele din vest și nord-vest iarna, iar

vara cele de sud-est. Radiația globală este repartizată inegal, după cum urmează: 120—125 kcal/cm² în vest, sud-vest și nord, în timp ce în est și sud este de 126—132 kcal/cm². În calculul temperaturii medii anuale s-a ținut cont de media anuală a perioadei 1928—1970, obținându-se temperatura medie anuală de 8,6°C, având temperatură minimă — 5,1°C luna ianuarie, iar, ca temperatură medie maximă, luna iunie de + 19,8°C, așadar rezultând o amplitudine termică de 21,1°C. În concluzie, este, deci, un climat temperat moderat, condiționat de influențele oceanice vestice, cu ierni reci și veri moderate. Temperatura maximă s-a înregistrat în luna iulie 1938, fiind de + 39°C, iar temperatura minimă, de — 32,6°C, a fost înregistrată la data de 25 ianuarie 1942. Data medie a primului îngheț este în jur de 2 octombrie, în timp ce ultimul îngheț apare în apropierea datei de 8 mai, rezultând, deci, un număr de 215 zile fără îngheț. Data căderii primei zăpezi este la sfârșitul lunii octombrie, cel târziu la începutul lunii noiembrie, în timp ce ultima zăpadă cade la sfârșitul lunii martie sau cel mai târziu la începutul lunii aprilie. Rezultă, deci, un număr de 50 de zile de sol acoperit cu zăpadă, a cărei grosime medie este de 35 cm. Precipitațiile atmosferice, sub formă de ploaie, sunt în medie de 598,9 mm/cm², prezentând o mică variație de la vest spre nord cu 600 mm, iar în sud și est cu 610 mm, prezentând un maxim în luna iunie de 96,9 mm/cm² și un minim în luna februarie de 20,5 mm. Rezultă, deci, un număr de 140—160 de zile anual cu zile ploioase. Legată de climă este rețeaua hidrografică, reprezentată prin afluenți ai Turului, care se varsă în Arieș. Majoritatea apelor curgătoare au caracter temporar, mai importantă fiind doar valea Caldă Mare, ce are un caracter permanent și care primește câțiva afluenți de mai mică importanță, ca: pârâul Aitonului, pârâul Șurilor, pârâul Cheia Ceanului Mic, pâraie cu un debit fluctuant, legat de frecvența precipitațiilor, având un debit maxim primăvara, după topirea zăpezilor și un debit minim în timpul iernii. Aceste pâraie transportă o mare cantitate de aluviuni, cu toate că scurgerea medie nu este prea mare, 80—100 mm. Un alt element interesant este evapo-transpirația, care variază în funcție de altitudine. În cazul nostru, media este de 530 mm.

Vegetația de odinioară ar corespunde actualmente pădurilor de foioase, subzonei stejarului, subzonă care a dispărut datorită defrișărilor iraționale și care a fost înlocuită cu o stepă de origine antropică. Apar și câteva pâlcuri de gorun și cer în nord-vestul satului Aiton, însoțite de o specie de arțar, ulm, alun, lemn câinesc, porumbar. Pe versanții însoriți vegetația este slab reprezentată, cu pășuni slabe. Pe platouri necultivate apare o vegetație de pășuni și fânețe, care face trecerea spre vegetația hidrofilă a luncilor.

Solurile sunt strâns legate de factorii pedoclimatici care le-au generat, astfel că pe teritoriul satului Aiton 70% din suprafață o reprezintă cernoziomurile levigate, generate de roca mamă argila și marna. În zonele de fânețe apar soluri negre de fânețe, în timp ce lunile sunt ocupate de lăcoviști.

Fauna este specifică zonei deluroase, reprezentată prin: iepure, vulpe, lup, câprioară, fazan, dihor, viezure, arici, o serie de păsări, ca: pițigoiul,

gaița, mierla, ciocănitoarea, alături de care sunt și reptile, ca: șopârla de câmp, gușterul, șarpele de pădure, iar în văi și mlaștini apar foarte frecvent bacracienii.

Câteva caracteristici topometrice ale drumului antic cuprins între nordul localității Aiton și casa lui Șandor (Tureni).

Acest tronson al drumului antic începe din nordul satului Aiton, din punctul unde drumul comun se ramifică spre Pata, cu orientare NE și drumul spre satul Gheorgheni, cu orientarea nord, nord-vest, deci, la limita de nord a intravilanului satului Aiton, cota 630 m. Din acest punct, drumul roman are o orientare de la nord spre sud, paralel cu drumul de interes comun, ce intră în sat, având o lungime de 200 m. O ușoară deviere spre est, printr-un unghi de 195° , modifică aliniamentul, care revine la direcția inițială după 70 m, având o pantă ușor descendentă de 1‰, pentru a ocoli prin sud-vest, sub un unghi de 180° , un val de alunecare, consolidat pe o distanță de 165 m, cu o pantă descendentă de 2‰. Aliniamentul drumului antic se continuă pe încă 625 m, paralel cu drumul satului, străbătând spatele grădinilor, ocolind cimitirul localității, pentru a se îndrepta spre pâraul Șurilor, pe care îl traversează perpendicular, pe axul văii. Urmează o schimbare de direcție, mai pronunțată, spre sud-vest, sub un unghi de 197° , pentru ca după 110 m să se orienteze spre est printr-un unghi de 190° . Drumul antic trece, apoi, pe la poalele D. Ciolt (644 m), traversând curtea Școlii generale din localitate, după care traversează, perpendicular, pâraul Morii. Traseul se frânge sub un unghi de 180° , cu deschidere spre vest, pe un aliniament de 110 m, cu o pantă descendentă, ceva mai accentuată de 5‰, ocolind un grup de gospodării. Intervine o nouă schimbare de direcție spre est, printr-un unghi de 175° , cu o pantă neglijabilă, care pe ultimii 50 m crește la 5‰, după care direcția drumului antic se schimbă spre sud, pe o distanță de 90 m. Urmează un unghi de 185° , cu mici curbe și contracurbe, pe o lungime de 135 m, fără declinități importante. În continuare, traseul drumului antic face un unghi, tot de 185° , cu deschidere spre vest, pentru a evita o zonă mai ridicată (cota 660 m), pe circa 165 m, care se continuă spre sud, pe o distanță de 200 m, printr-o succesiune de mici devieri de la traseu, pentru a traversa o zonă de înșeuare. Un nou unghi de 190° , cu deschidere vest-sud-vest (traseul drumului este ascendent, panta 6‰ pe o lungime de 365 m), face ca el să se apropie foarte mult de drumul de țară spre Ceanu Mic, după ce, în prealabil, a ocolit, prin vest, o zonă cu accentuate rupturi de pantă (ale Dealului Bondocuț, 649 m), care sunt urmate de o zonă cu pante mai reduse. O nouă schimbare de direcție spre vest, printr-un unghi de 185° (pe o distanță de 705 m, cu o pantă ce oscilează între 2‰ și 4‰), ce urmărește curba de nivel de 625 m, situată deasupra actualului drum spre Ceanu Mic, evitând o serie de rupturi de pantă, pentru ca apoi să traverseze un mic torent. Apoi, după 135 m, drumul antic intersectează actualul drum comun, sub un unghi de 190° , cu o pronunțată deschidere spre vest, cu scopul de a ocoli prin est o zonă afectată de puternice procese de pantă. Aliniamentul drumului antic se menține pe încă 100 m, după care își schimbă direcția spre sud-vest, pentru a intersecta a doua oară, drumul comun, menținându-și, totuși, traseul paralel cu el, pe circa 400 m, după care traversează Valea Cheia Cea-

nului Mic. Aliniamentul se menține pe încă 500 m, trecând pe sub L.I.T., făcând o curbă cu raza mare, de 200 m, intrând în vatra satului Ceanu Mic, prin partea lui de nord-est. Din acest punct, drumul antic, pătrunzând în intravilanul satului, aliniamentul se menține pe 220 m, cu o pantă descendentă de 4—5‰, urmat de o curbă cu raza mare, de 200 m, cu deschidere spre nord-vest, care face ca drumul antic să coboare cu o pantă de 3‰, pe o lungime de 430 m, trecând pe lângă Magazinul sătesc, din centrul satului. După 150 m, drumul roman traversează, în diagonală, drumul sătesc, care duce la „Moara Ceanului“, trecând pe partea stângă a lui, prin spatele grădinilor gospodăriilor ce îl mărginesc, urmând, în general, curba de nivel, cu valoarea de 520 m. Drumul antic părăsește intravilanul satului Ceanu Mic, printr-un unghi de 190°, care dă într-un aliniament de 450 m ascendent, ce trece prin spatele „Morii“, la circa 150 m. La capătul acestui aliniament, urmează o nouă curbă, cu rază mare, care se continuă într-un nou aliniament de 500 m, ce se orientează spre sud-est, printr-un unghi de 190°. După ce mai parcurge 200 m, traversează oblic D.N. 1 spre Turda, în dreptul Km 8+250 m. Declinătățile drumului roman pe acest tronson sunt foarte mici, în jur de 1,5‰. Trecând, deci, pe partea dreaptă a D.N. 1, drumul antic se menține foarte aproape de el, paralel, pe circa 500 m, cu o pantă neglijabilă de 1,4‰ pentru ca, apoi, panta să fie ușor descendentă de 0,4‰. Intervine o nouă schimbare de direcție spre nord-est, printr-un unghi de 195°, pe o distanță de 225 m, care, apoi, face o buclă, ce dă într-un aliniament de 450 m, în „rampă“, având o pantă de 1,5‰ (pe ultimii 150 m este de numai 0,7‰). O curbă, sub un unghi de 165°, „duce“ drumul antic tangent la D.N. 1, vis-à-vis de Casa lui Șandor. Lucrările de modernizare a șoselei au dus și la decopertarea drumului antic, care apare în profil, chiar pe unele porțiuni unde s-a construit actuala șosea națională.

Pe acest traseu, lung de 9.750 m, drumul antic își păstrează aceleași caractere generale ca și în cazul drumului roman de la Gheorgheni sau cel dinspre Turda, precum: variații mici de declinitate — panta cea mai mare 5—6‰, curbe cu raze mici, vizibilitate mare, alinamente destul de lungi (400—500 m), evită zonele accidentate de teren sau înmlăștinite, fiind însoțite la mică distanță de drumurile actuale, valorifică la maximum geomorfologia terenului apropierea surselor de apă, materialul de construcție din orizontul local (calcare și gresii), fapt ce arată că gromaticii romani erau foarte buni cunoscători ai mediului ambiant, folosind potențialul existent.

Sigur, o problemă, pe care va trebui să o rezolvăm, este aceea de a stabili traseul drumului antic în cele două orașe *Potaissa* și *Napoca*, precum, și exactitatea datelor înscrise în *Tabula Peutingeriana*.

DORIN URSUT — PETRICĂ PAUL

THE ROMAN IMPERIAL ROAD BETWEEN AITON—TURENI.
GEOGRAPHICAL AND TOPOMETRICAL CHARACTERISTICS

(Summary)

The Roman Imperial road (9.750 m long) covers a very complex geomorphological area — making a transition between the Transylvanian Plain and the crystalline massif of Gilău and turning about the unstable or sliding areas, following from time to time the medium incline of the slope.

It is the most important sector from a climatic and hydrographical point of view. The Roman builders found the most adequate technical solutions.

PROSPECȚIUNI ARHEOLOGICE DE-A LUNGUL DRUMULUI ROMAN DIN ZONA ORAȘULUI GHERLA

Cu ocazia lucrărilor de lărgire a șoselei din partea de nord-vest a orașului Gherla s-au efectuat cercetări de suprafață și sondaje pe toată zona ce urma să fie afectată, zonă ce ține de localitățile Gherla și Bunești. Pe teritoriul acestor localități sunt semnalate numeroase descoperiri arheologice¹, cercetările recente îmbogățind repertoriul arheologic cu încă șapte obiective (fig. 1).

Obiectivul nr. 1. Locul se află la intersecția drumului ce vine de la Gherla și Bunești spre Cluj-Napoca. El are o formă triunghiulară și este mărginit de digul din malul Someșului Mic, pod și drum. Cu mai mulți ani în urmă, aici au fost semnalate urmele unui pod roman, dar întrucât identificarea nu s-a făcut atunci, acum nu s-a putut stabili cu exactitate locul de amplasare a acestuia, iar numele descoperitorului ne-a rămas necunoscut. În perimetrul cercetat s-au descoperit mai multe fragmente ceramice, provenind din neolitic (inv. P. 116077, 116080), epoca romană (P. 116072—73), zgură și fragmente de cuptoare romane (P. 116078, 116081), fragmente de fier din aceeași epocă și un ciob medieval. Merită să amintim că lângă podul de peste Someș au fost descoperite, cu ani în urmă, un mare număr de monede romane imperiale².

Obiectivul nr. 2 se găsește la circa 100 metri de primul, pe dealul numit „Sărăzaia” sau „Cetățî”³. Pe acesta se află un platou, ușor înclinat spre sud-est, de pe care se pot culege numeroase materiale arheologice. Pe o porțiune de circa 30 m au fost sesizate urmele unei fortificații de pământ (șanț și val) preistorice și resturile unei palisade (P. 116101). Materialele adunate provin din epoca neolitică (silex-uri și ceramică: P. 116082—83, 85—86, 116088—92, 99, 116104—105), fig. 2/1—2, epoca bronzului și prima vârstă a fierului (P. 116108, 116094—95) (fig. 2/4—7), precum și din Evul Mediu timpuriu (P. 116106 — 116097—98). Punctul nefiind în imediata apropiere a șoselei nu intră în zona afectată de lucrări, prin urmare, nici cercetările noastre nu s-au extins.

Obiectivul nr. 3. Locul se află pe partea dreaptă a șoselei ce duce spre Bunești, în dreptul fermei „Gostat”, fiind situat pe o terasă superioară a Someșului, înclinată ușor spre sud. Din acest punct s-au cules mai multe materiale arheologice, cu precădere, fragmente ceramice, dar extrem de frământate și rulate de lucrările agricole. Datorită acestei situații putem spune doar că piesele sunt preistorice, dar nu se poate face o încadrare cronologică exactă a lor. Problema poate fi rezolvată doar printr-un sondaj arheologic. Cercetările mai vechi au semnalat în

¹ *RepCluj*, 1992, p. 74, 210—218.

² *Idem*, *op. cit.*, p. 216, nr. 14.

³ *Idem*, *op. cit.*, p. 50, nr. 2.

această zonă urmele unei construcții romane, precum și a drumului din aceeași epocă⁴.

Obiectivul nr. 4. Terenul cercetat se găsește pe marginea stângă a drumului, pe malul pârâului „Giurgiu”. Pe o suprafață, de circa 10 ari, au fost descoperite cărămizi romane, elemente de construcție (paviment de încălzire centrală — cocciopesto, P. 116110), precum și o verigă de fier (P. 116109).

Obiectivul nr. 5. Suprafața cercetată se află în vecinătatea văii „Zepodie”, între malul acesteia, drumul județean și casa de la nord de pârâu. Materialele descoperite atestă o locuire temporară din epoca neolitică, romană și medievală. Și în acest caz este nevoie de un sondaj pentru verificarea și clarificarea situației.

Obiectivul nr. 6. Punctul se găsește în dreptul casei cu nr. 356, în dreapta drumului. De pe o suprafață de peste un hectar au fost culesse materiale arheologice, cu precădere, ceramică, provenind din epocile: bronzului, prima vârstă a fierului (P. 116124—40), romană (cele mai multe) (fig. 2/8—11) și medievală. În acest punct au fost deschise două casete⁵ (în anul 1990), în care s-au găsit urmele unei locuințe romane, ce conținea o mare cantitate de ceramică, chirpici, cărbune și cenușă (fig. 3). Ceramica descoperită face parte din cele două categorii, grosieră și fină. O bună parte din fragmente aparțin unor oale cu buza evazată și corpul puternic bombat, de culoare neagră-cenușie (fig. 4/1—4). Nu lipsesc nici fragmentele de capace (fig. 4/3), oale (fig. 4/7) și străchini, de culoare roșie (fig. 4/6; 5/1—7).

În apropierea punctului nr. 6 se află un deal (cota 365 m) pe care nu este exclus să fi fost un turn roman.

Obiectivul nr. 7. La intersecția văii Bunești cu drumul Gherla — Jichiș, pe partea dreaptă a acestuia, s-au găsit urme de arsură și chirpici, probabil, preistorice. Tot aici (numerotat pe fig. 1 cu nr. 8), precum și la punctele 4 și 6 se văd foarte bine urmele drumului roman, ce ducea de la Napoca la castrul roman de la Cășeu, drum folosit, pe alocuri, și astăzi. Pentru protejarea lui de viitorul drum asfaltat s-au precizat măsuri de conservare, ocire și consolidare, dispunându-se, de asemenea, devierea drumului asfaltat în unele locuri, cu câțiva zeci de metri.

Cercetarea amănunțită a terenului din această parte a orașului Gherla, pe lângă îmbogățirea repertoriului arheologic cu noi obiective arheologice (unele, cum este obiectivul nr. 6, deosebit de bogate în materiale) a demonstrat, încă o dată, importanța unor asemenea prospecțiuni în cercetare arheologică, precum și necesitatea ocrotirii patrimoniului istoric național de la distrugere.

VIORICA CRIȘAN — GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 53, nr. 3.

⁵ Sondajul a fost făcut de Gh. Lazarovici, Z. Maxim și S. Cociș.

THE ARCHAEOLOGICAL PROSPECTS ON THE ROMAN WAY IN GHERLA TOWN AREA

(Abstract)

In 1991 were made some archeological researches on the Roman way between Gherla — Jichiș — Bunești and there were found seven archaeological points. The archaeological traces belong to the Neolithic Age (points 1, 2, 5), Bronze Age (points 2, 6), Hallstatt (points 2,6) and Roman Age (points 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). At the point number 6 was made a verification poll. It was opened a case where was found a Roman dwelling with a large quantity of pottery, rough cast, coal and cinders.

On the line, particularly in the points 4, 6, 7 and 8, we can see very well the Roman way from the ancient Napoca to the Roman camp from Cășei. The Roman way is protected and were taken conserving and consolidation measures and the modern way was deviated to the South.

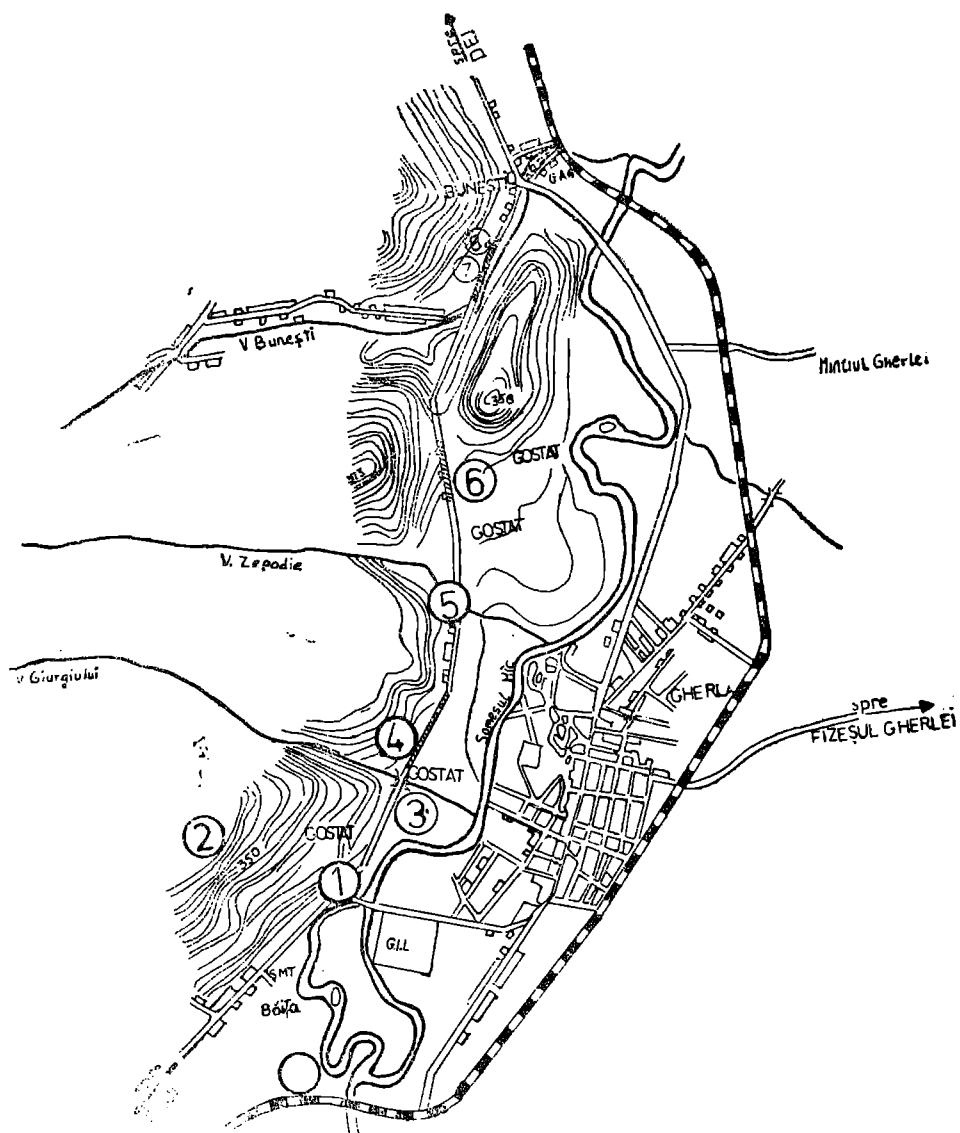

Fig. 1. Obiectivele arheologice.

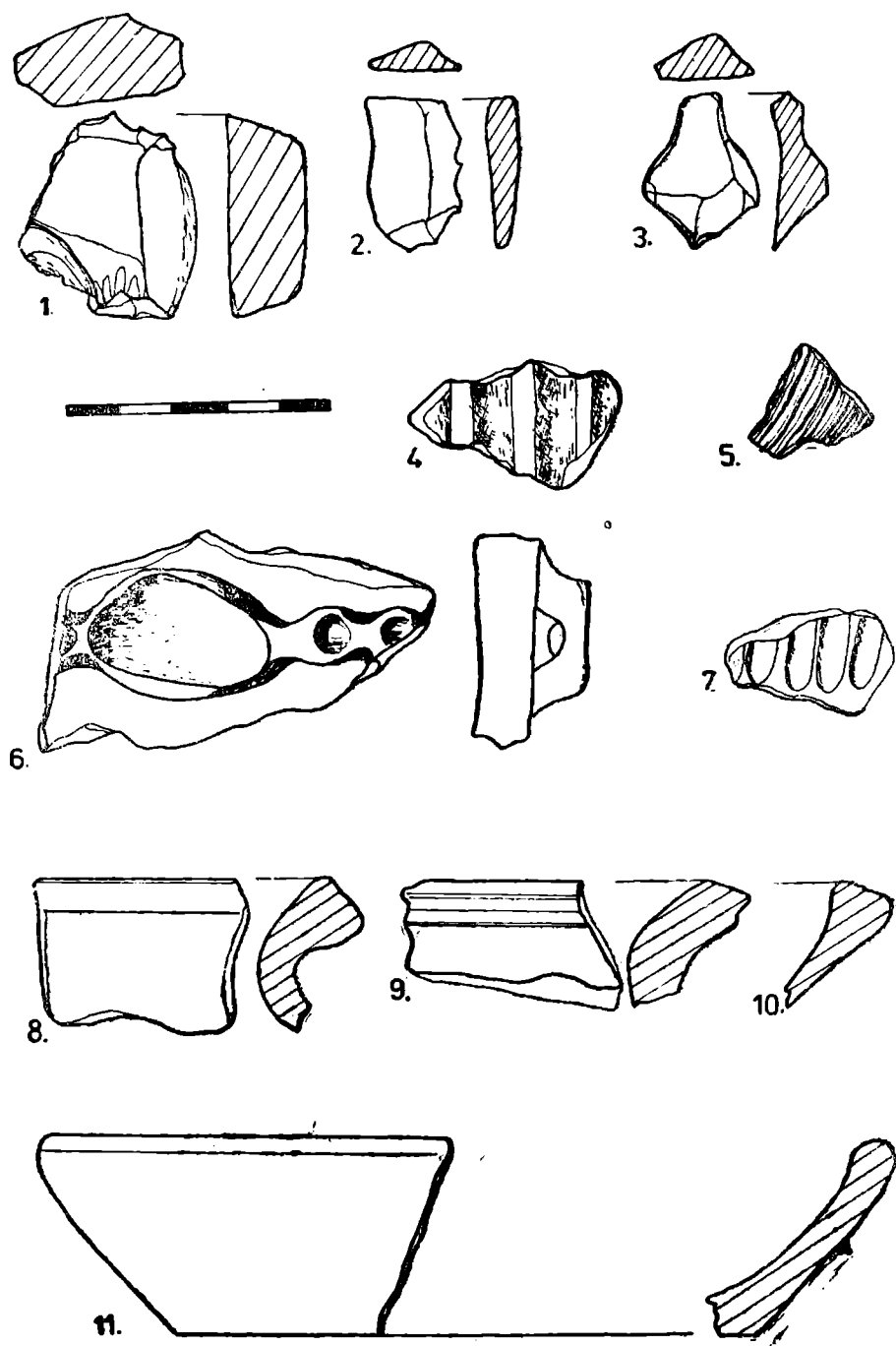
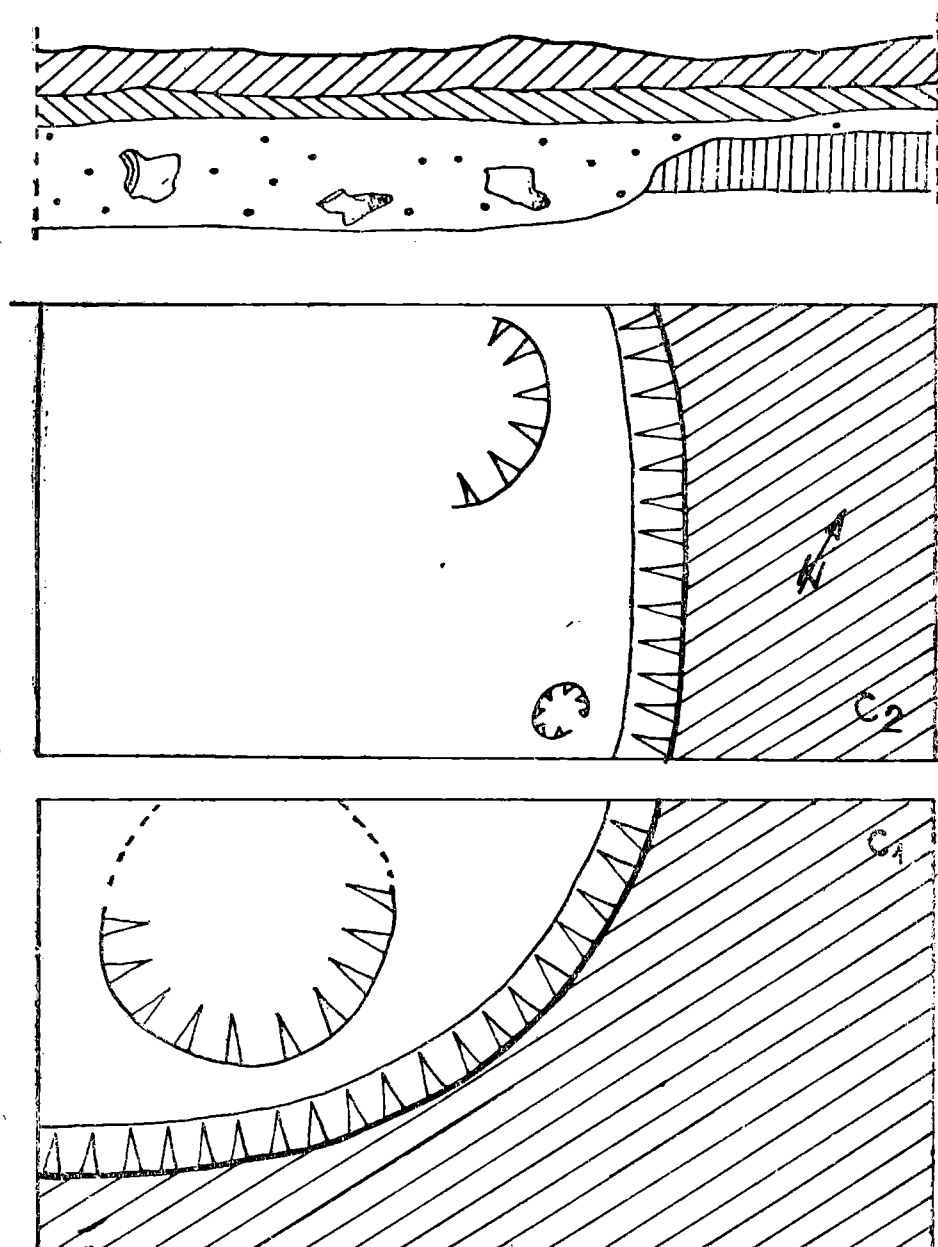

Fig. 2. 1—3. Silexuri; 4—7. Ceramică hallstattiană; 8—11. Ceramică romană.

1 2 3 4

Fig. 3. Legenda: 1. Humus recent; 2. Strat roman deranjat, negru-brun; 3. Strat roman, negru; 4. Stat steril, galben.

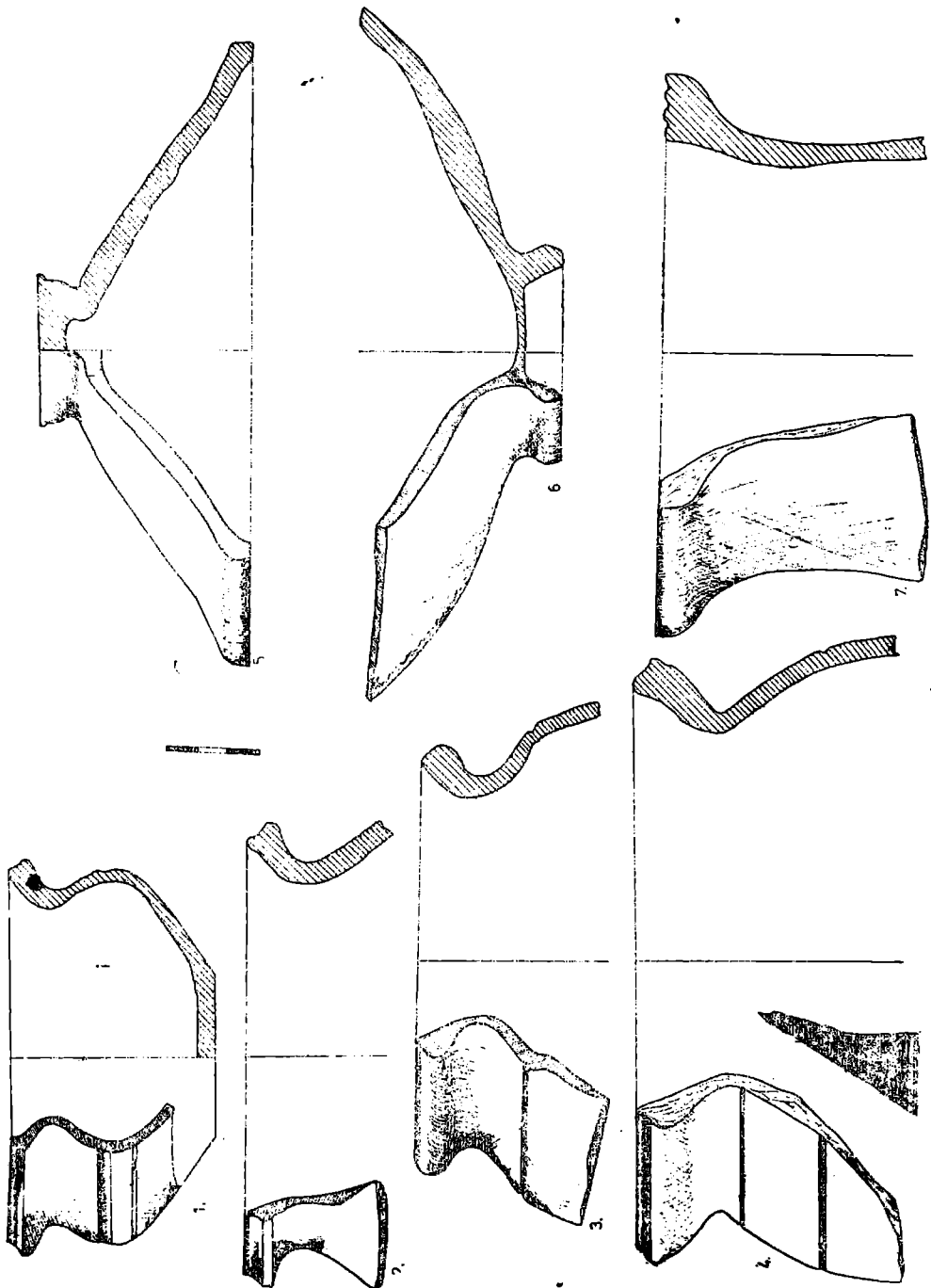

Fig. 4. Obiectivul nr. 6, ceramică romană.

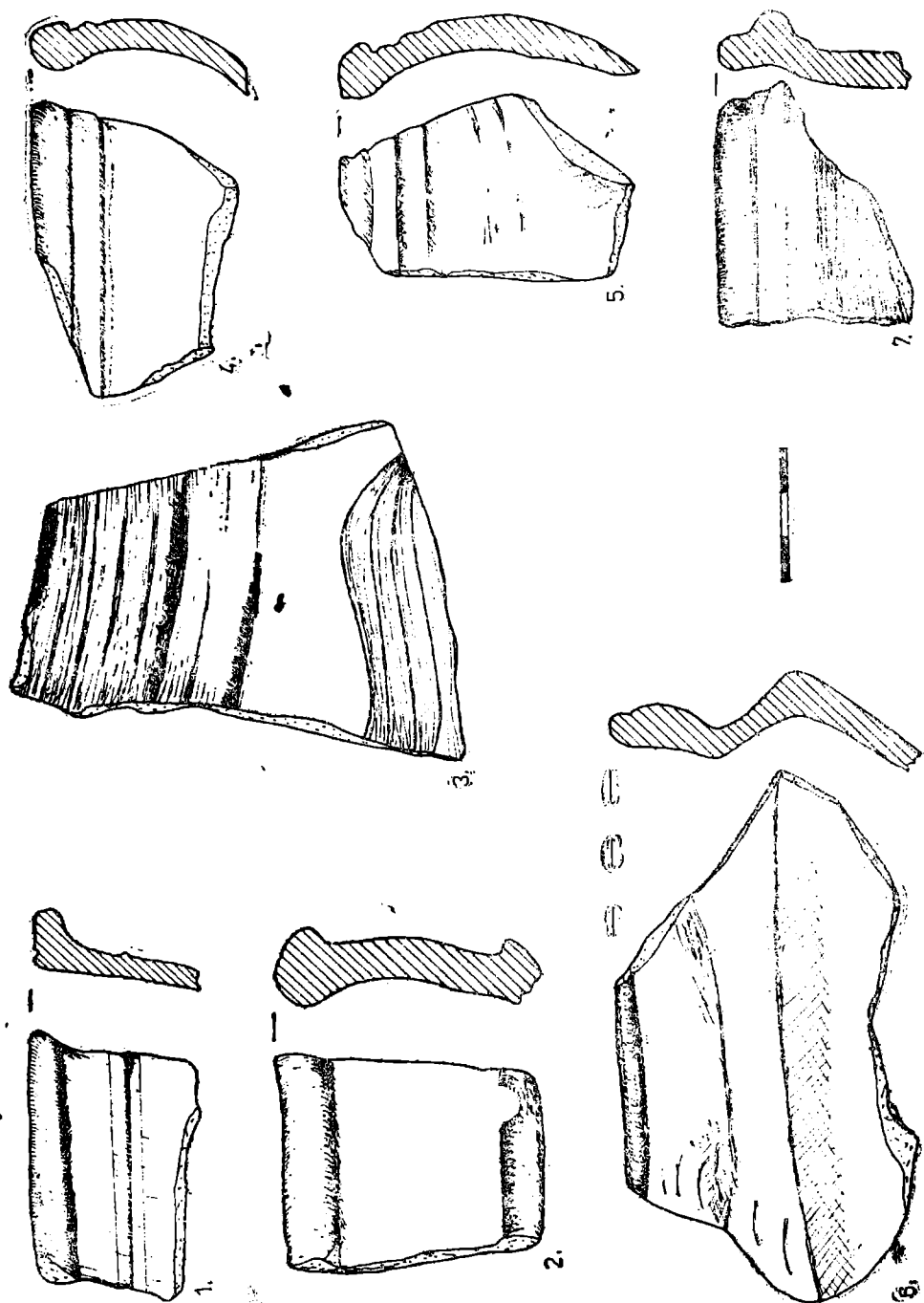

Fig. 5. Obiectivul nr. 6, ceramică romană.

ÎNCERCARE DE IDENTIFICARE TOPOGRAFICĂ A UNOR GEME ROMANE DIN MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

Ideea, care stă la baza elaborării studiului¹ de față, o constituie măsura în care resursele indigene de minerale, cu calități de geme, se reflectă în fondul de geme arheologice, deținute în muzeele din țară. Cu alte cuvinte, am dori să aflăm în ce măsură strămoșii noștri cunoșteau aceste resurse și le utilizau în confecționarea unor obiecte de podoabă, talismane sau sigilii.

În acest sens, am apelat la conducerea și specialiștii de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, spre a avea accesul și posibilitatea efectuării unor studii cu ajutorul microscopului stereoscopic binocular asupra gemelor antice din perioada romană, care aparțin patrimoniului național².

INTRODUCERE

Gemele, datorită durității lor și relativei lor stabilități chimice, constituie repere excelente, ce permit arheologilor și istoricilor fructuoase corelații, fie pe baza caracterelor lor naturale specifice, fie grație stilului sau manierei în care ele au fost prelucrate.

La fel de important ar fi după părerea noastră, găsirea unor criterii de identificare topografică a ocurențelor de unde au fost recoltate mineralele cu calități geme, pe baza unor caractere genetice specifice, care ne-ar permite să ne facem o idee în ce măsură strămoșii noștri cunoșteau și valorificau aceste resurse indigene.

Fiind preocupat în ultimii 25 ani și de prospectarea și exploatarea formațiunilor geologice, deținătoare sau generatoare de minerale cu calități de geme, am reușit să cunosc principalele zone de apariție a acestora, realizând și o colecție de tipuri și varietăți de geme finisate, caracteristice diferitelor ocurențe sau a unor provincii geologice³⁻¹⁶.

Deoarece majoritatea varietăților de minerale, cu calități de geme, de la noi din țară, aparțin familiei cuarțului cristalizat, criptocristalin și amorf, am aprofundat studiul acestei grupări, stabilind o serie de tipuri zonale, precum și varietățile coloristice și de incluziuni pe care le conțin.

Deci, scopul urmărit de prezenta lucrare în final, e punerea în evidență a unor preocupări de prospectare și de prelucrare a pietrelor dure,

¹ Lucrare elaborată în 1980 și comunicată la „Primul Simpozion Național de Gemologie”, Cluj, 11—13 octombrie 1991.

² Studiul a fost efectuat, cu asentimentul regretatului director Hadrian Daicoviciu, în incinta muzeului, ajutat fiind de specialiștii Secției de istorie veche, domnii Constantin Pop și Ioan Mitrofan.

în trecutul istoric pe teritoriul țării noastre. Desigur, neavând un studiu științific precedent, în acest domeniu, lucrarea de față va prezenta amprenta și erorile unui început de drum. Având în vedere că majoritatea zonelor, cu minerale cu calități de gemeni, sunt situate în cadrul Munților Apuseni, ar fi normal ca acest fapt să se reflecte în tezaurul de gemeni găsite în jurul acestor munți și păstrate astăzi în muzeele orașelor, situate în jurul acestora. Ca atare, primul început îl constituie analiza gemelor din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

METODE CLASICE ȘI MODERNE DE STUDIERE A GEMELOR

Identificarea, autentificarea și expertiza pietrelor prețioase, fine (semiprețioase) și ornamentale (dure și moi) se face, îndeosebi, pe baza proprietăților fizice și chimice. Dintre proprietățile fizice, pe baza cărora putem determina unele gemeni, am aminti: culoarea, urma, luciul, transparența și opacitatea, luminescența, clivajul, spărtura, duritatea, greutatea specifică, caracterele organoleptice, termice, optice, electrice, magnetice și radioactive.

Dacă nu putem identifica gemenii pe baza proprietăților lor fizice (sau nu sunt suficient de concludente), se vor determina, în continuare, proprietățile lor chimice și structurale, cu ajutorul razelor X sau a sondei electronice.

Din păcate, în procesul de identificare și autentificare a gemelor unicate, cum e cazul celor arheologice, nu se pot aplica câteva dintre metodele de mai sus, deoarece unele din ele necesită un consum al unei părți din gemă, fapt ce prejudiciază integritatea și valoarea obiectului studiat. Deci, prima cerință a metodologiei utilizate e ca ea să nu fie distructivă, gema analizată trebuind să rămână intactă. Problema e și mai dificilă atunci când gema analizată e fixată sau montată (lipită) pe un obiect de artă, de care nu poate fi separată, fără a aduce prejudicii fie gemii, fie obiectului de artă. Ca atare, din toate metodele amintite, mai sus, se vor alege numai acelea care nu contribuie la periclitatea integrității obiectului.

³ A. Moțiu, V. Ghiurca, *Date noi privind calcedonia din Trestia (Maramureș), Studia*, ser. Geologie-Geografie, XXIV, 2, 1979, p. 24—31.

⁴ C. Ghiurca, C. Fulga, V. Ghiurca, V. Fulga, *Pietre semiprețioase și decorative din România (Date geologice de evaluare preliminară)*. D.S. Inst. Geol.-Geofiz., LXVIII, București, 1984, p. 13—26.

⁵ V. Ghiurca, *Câteva date geologice asupra silicilitelor semiprețioase din județul Hunedoara*, *Studia*, ser. Geologie-Geografie, XXVI, 1, 1981, p. 39—47.

⁶ I. Mârza, V. Ghiurca, *Considerații geologice privind compoziția și geneza silicilitelor sideritice de la Huta-Certeze (Jud. Satu Mare)*, *Mem. științ. ale Acad. R.S.R.*, ser. IV, 2, București, 1981, p. 235—242.

⁷ C. Ghiurca, V. Ghiurca, *Cuarțul în artă, tehnică și bijuterie*, Grigore Cobălcescu (volum omagial), Iași, 1982, p. 143—153.

⁸ V. Ghiurca, L. Drăgănescu, *Quelques considérations géologiques sur l'ambre de Colți (Dép. de Buzău — Roumanie)*, *Studia*, ser. Geologie-Geografie, XXXI, 2, 1986, p. 40—45.

⁹ V. Ghiurca, I. Bucur, D. Toda, *Considerații asupra unui jasp fosilifer de la Techerău (Jud. Hunedoara)*, D.S. Inst. Geol.-Geofiz., 72—73, București, 1987, p. 53—67.

Pentru pietrele prețioase (diamant, rubin, safir, smarald), odată cu începutul secolului al XIX-lea au fost puse la punct și alte metode nedestructive, cum ar fi densitatea (pentru piesele nefixate), puterea de refracție a gemelor și determinarea indicilor de refracție pentru pietrele transparente, examenul spectrului de absorbție cu ajutorul unui spectroscop, examenul de fluorescență la iradiere cu raze ultraviolete și analiza cu sonda electronică.

Deoarece majoritatea covârșitoare a gemelor, aflate în muzeul din Cluj, se încadrează în categoria pietrelor ornamentale ce au duritatea cuprinsă între 5 la 7 (în scara Mohs), a fost utilizată metoda identificării lor cu ajutorul microscopului stereoscopic binocular. Cu excepția unei singure piese, care e confecționată din lazurit, toate celelalte geme aparțin familiei cuarțului, respectiv, sunt reprezentate prin diferite varietăți coloristice sau texturale de calcedonii (carneol, agat, onix, serdolic și jaspuri).

Având în vedere faptul că noi urmăream nu numai o simplă identificare mineralogică a gemelor, ci și o determinare eventuală a zonelor lor de proveniență (indigenă sau străină) — o determinare topografică — am avut la dispoziție, ca material comparativ, o colecție de tipuri și varietăți de minerale geme lustruite, colectate de subsemnatul, din principalele ocurențe și formațiuni geologice de la noi din țară.

Toate gemele naturale (spre deosebire de cele sintetice, constituite în sisteme închise), s-au format prin procese genetice complexe, care s-au desfășurat într-un sistem deschis, în care procesele fizico-chimice au fost larg influențate de mediul exterior, fapt ce a condus la variația unor proprietăți, cum ar fi: densitatea unor proprietăți optice; a unor defecte de cristalizare; a unor tipuri specifice de incluziuni; a repartiției zonelor de culori, datorită variației concentrației unuia sau altuia din elementele cromofore (colorante), fin dispersate în mediu; a unor fisuri de deshidratare, de decrepitare și a golurilor.

Procedeul clasic de expertiză constă în examinarea defectelor naturale vizibile, a variației nuanțelor de culori și, în special, a incluziunilor solide poliminerale și recristalizate pe care le conțin.

Trebuie să menționăm, în mod expres, că toate varietățile de calcedonie au o culoare alocromatică (o culoare străină, nu proprie și spe-

¹⁰ V. Ghiurca, *L'agate fossilifère, une curiosité du monde mineral*, *Mineraux et Fossiles*, nr. 158, Paris, 1988, p. 15—17.

¹¹ J. Petrescu, V. Ghiurca, V. Nica, *Paleobotanical and Palynological Researches on the Lower-Oligocene amber and amber bearing at Colți-Buzău, The Oligocene from the Transylvanian Basin*, Cluj, 1989, p. 183—197.

¹² V. Ghiurca, *Gemmological raw materials in the Oligocene deposits of Romania. The Oligocene from the Transylvanian Basin*, Cluj, 1989, p. 469—474.

¹³ V. Ghiurca, V. Todoran, *Gem resources in „Țara Chioarului”, The Oligocene from the Transylvanian Basin*, Cluj, 1989, p. 475—479.

¹⁴ M. Andrei, V. Ghiurca, I. Mârza, *On the occurrence of igneous rocks and pebbles on the Mangalia and 2 Mai beaches (Black Sea, Romania). Genetic and practical significance*, *Trav. du Mus. Nat. „Gr. Antipa”, XXX*, București, 1989, p. 347—349.

¹⁵ V. Ghiurca, N. Vavra, *Occurrence and chemical characterization of fossil resins from „Colți” (District of Buzău, Romania)*, *N. Jh. Geol. Pădănt.*, 5, Stuttgart, 1990, p. 283—294.

¹⁶ V. Ghiurca, *La calcédoine bleue de Trestia (Roumanie)*, *Mineraux et Fossiles*, nr. 197, Paris, 1992, p. 6—11.

cifică, așa cum au pietrele prețioase), imprimată de prezența unor substanțe, răspândite sub forma unor pigmenți fini în masa sa. Din aceste motive, calcedoniile îmbracă culori foarte variate. Extrem de rar apar și calcedonii incolore (hialitul). Fiecare varietate coloristică de calcedonie are denumirea sa proprie, cum ar fi: nuanțele galben-portocalii se cheamă serdolic; brună, sarder; verde deschis, crizopraz; verde închis, plasmă; roșu, în amestec cu verde, helioptrop; roșu sângerieu, carneol; albastră, safirin; alb lăptoasă, leucocalcedonie; cenușie-gălbuie, cremene sau calcedonie comună. Toate acestea formează grupa calcedoniilor monocromatice. În grupa calcedoniile policromatice (cu mai multe culori stratificate), din care amintim onixurile, la care una din culorile de bază e albul, combinat cu câteva culori contrastante (negru, brun, roșu) și agatele, alcătuite din alte culori sau nuanțe de culori, în care albul lipsește.

Spre deosebire de calcedonii, care sunt, în general, translucide, jaspurile sunt opace și conțin cantități mari de incluzii (peste 30%). În general, substanțele cromofore, în cazul calcedoniilor și jaspurilor, sunt reprezentate prin pigmenți feruginoși, cum ar fi: hematitul (roșu); hidroxizi de fier trivalenți, galbeni, cei bivalenți, bruni; sărurile de Ni, verzi sau combinații de pigmenți feruginoși cu cei manganoși, negri. O singură excepție, în acest sens, o reprezintă calcedonia de Trestia (Maramureș), care are, întotdeauna, o culoare albastră de cer, datorită unor cantități mici de ioni de Fl și Cl , rămași ca relice din fosta fluorină pe care o pseudomorfozează, de regulă.

Ca atare, urmărind caracteristicile proprii pe care le au unele culori sau nuanțe de culori, putem stabili unele criterii de corelare a acestora pe baza amplasării cromoforilor pe anumite planuri sau zone, pe baza mărimi acestora (mari, mici, foarte fini), pe baza formei (puncte, sfere, linii, floclități etc.). La aceste caracteristici, imprimate de culoare, se mai pot adăuga și unele incluziuni de minerale minuscule de mangan, magnetit sau pirită, ce se pot constitui și ei ca indicatori prețioși în asemenea încercări de corelare și comparare. Prin urmare, metoda folosită de noi a fost o analiză amănunțită la microscopul stereoscopic binocular a caracteristicilor pigmentației cromoforice macro și microvizibile și a incluziunilor de minerale pe care le pot conține.

DATE DE ANALIZĂ MICROSCOPICĂ

Majoritatea gemelor (24 bucăți) sunt alcătuite din câteva varietăți de carneoluri, care prin caracteristicile lor de culoare și impurități macroscopice, se aseamănă cu carneolurile din Munții Trascăului; microscopic, ele se deosebesc net de acestea, fiind caracterizate prin pigmenți săi coloranți foarte fini, invizibili la microscopul binocular. Ca atare, putem menționa că nu au fost utilizate la confecționarea lor carneoluri autohtone, ci varietăți aduse din Orient (India).

Gemele, confecționate din jaspuri (15 bucăți), sunt alcătuite, în general, din geluri feruginoase roșii, galbene sau verzi, cu o pastă destul de neomogenă, ce nu ne permite găsirea unor criterii sigure de corelare cu varietățile de jaspuri autohtone, deși ele se aseamănă foarte mult cu cele ce apar în Munții Mureșului.

Celelalte geme, în număr de 18, citate în lucrarea, de altfel, de bază, consultată de noi asupra gemelor și a semnificației lor stilistice și arheologice, redactată în 1960, aparțin altor varietăți de calcedonii, imitații de sticlă sau alte minerale¹⁷.

Față de datele menționate în acest studiu și menționate în paragrafele anterioare, ne permitem a aduce unele modificări sau completări cu privire la nomenclatura gemologică utilizată.

Astfel, intalia, cu nr. de inventar 4647 (*Micia*), considerată ca sticlă gălbuie, e, în realitate, un serdolic (portocaliu). Cameea, cu nr. 4661 (*Micia*), e alcătuită din serdolic, nu carneol. Intalia, nr. 4624 (*Micia*), e un agat carneolic, nu carneol cu strate de agat. Italia, cu nr. 4635 (*Micia*), e un serdolic, nu o calcedonie, deschisă la culoare. Intalia, cu nr. 4638 (localitate necunoscută), nu e o piatră falsă, ci un lapislazuli veritabil, confirmat de însăși prezența cristalelor de pirită în ea. Materialul provine, în mod sigur, din zăcămintele din Afganistan. Intalia, cu nr. 4634 (*Micia*), e un agat carneolic și nu carneol cu structură de agat. Intalia, cu nr. 4626 (*Micia*), e un carneol veritabil și nu o pastă de sticlă. Intalia, cu nr. 4648 (*Micia*), e un serdolic și nu o sticlă. Intalia, cu nr. 4641 (*Micia*), e alcătuită dintr-o calcedonie albă, lăptoasă, transparentă (leucocalcedonie) și nu a fost gravată pe un cristal de stâncă. Intalia, cu nr. 4628 (*Micia*), e gravată pe un serdolic și nu pe carneol. Intalia, cu nr. 4622 (*Micia*), considerată a fi gravată pe un lazurit(?), în realitate, reprezintă o calcedonie albă, mată, agatiformă. Intalia, cu nr. 4654 (*Turda*), pentru care se utilizează denumirea italiană de „Nicolo“, nume derivat din transformarea italiană a cuvântului „onyx“, e, în realitate, un sarder, cu trecere spre serdolic. Intalia, cu nr. 4657 (*Turda*), e gravată pe un serdolic, nu pe carneol. Intalia, cu nr. 4637 (*Micia*), e gravată pe carneol, nu pe sticlă. La fel și intalia, cu nr. 4658 (Gherla). Inelul cu piatră, cu nr. 4742 (localitate necunoscută), nu este un Nicolo, ci un sarder brun. Inelul, cu nr. 3974 (localitate necunoscută), are o piatră de serdolic și nu de carneol. Inelul, cu nr. 4742 (localitate necunoscută), are o piatră de serdolic și nu Nicolo. Inelul, cu nr. 4744 (*Micia*), are o piatră de jasp roșu și nu de carneol. La fel și inelul, cu nr. 4647 (*Micia*). Intalia, cu nr. 4632 (*Micia*), e gravată pe un jasp brun și nu roșu. Mai menționăm, că intaliile, cu nr. 4640 (*Micia*), nr. 4697 (Ilișiu), nr. 4651 (*Micia*), nr. 4636 (*Micia*), sunt executate din aceeași varietate de jasp roșu, cu alte cuvinte, probabil, chiar din aceeași bucată de jasp.

Pe baza analizelor la microscopul stereoscopic binocular, am separat cinci geme, alcătuite din diverse varietăți de calcedonie, care pe baza unor elemente cromoforice și texturale corelative pot fi considerate că au fost confecționate din materiale de proveniență autohtonă, provenind din aria Munților Apuseni.

1. Intalia, cu numărul de inventar 4635 (*Micia*), cu dimensiunile de 15,2/10,5 mm, și fețe plane, paralele, este confecționată dintr-un carneol portocaliu, cu trecere spre serdolic (gălbui), având gavată pe ea bustul unei figuri feminine, cu coif pe cap, ce privește spre stânga. Macroscopic, varietatea aceasta de calcedonie se aseamănă cu carneolul

¹⁷ L. Țeposu-David, *Gemele și cameele din Muzeul Arheologic din Cluj, OmD*, p. 525—534.

¹⁸ *Ibidem*.

din Munții Trascău (Rachiș), prezentând aceeași trecere gradată de la roșu mai intens la portocaliu, ajungând chiar la nuanțe de alb. La microscop, se observă, pe dosul intaliei, aceleași floculații albe, ca și la variațiile, colectate de noi, din zona ofiolitelor din Munții Apuseni de sud.

2. Intalia, cu numărul de inventar 4634 (*Micia*), are dimensiunile de 15,5/15 mm, partea superioară plană și cea inferioară ușor bombată, pe ea fiind figurat bustul unui împărat roman, din secolul III d.Ch., ce poartă o cunună de raze pe cap. Imaginea este gravată pe un agat carneolic, ce prezintă macroscopic același tip de pigmentație cromoforică, reprezentate prin puncte roșii, de dimensiuni foarte mici, ca și la carneolul specific zonelor ofiolitice din sudul Munților Apuseni. Venatura (sau lineatia) coloristică variază de la roșu deschis la portocaliu spre gălbui înspre partea superioară (spre cap). La microscop, se observă, pe planele inferioare ale venaturii, dispunerea unor puncte roșii submicronice, ca și la corneolurile de Trascău. Tot pe planul de separare a culorilor (sau nuanțelor), apar și floculațiile de tip plaje de culoare albă, ca și la cele de Trascău. Pe aceste cruste albe apar floculații roșii sferice, de 1—2 mm, ceva mai mari ca și la gema analizată anterior, la punctul 1.

3. Intalia, cu numărul de inventar 4622 (*Micia*), are fețe paralele, margine oblică și dimensiuni de 12/8,5 mm. Gema este gravată cu un nud masculin, cu coif pe cap, într-o mână cu o lance și în cealaltă, cu un obiect neidentificat. În lucrarea anterior amintită¹⁸, se consideră că gema reprezintă un lazurit, dar în realitate, e vorba de o calcedonie opacă albă (mată), agatiformă pe partea inferioară, unde apare și o mică geodă cu cristale de cuarț. Gema este pigmentată pe jumătate cu puncte roșii de „tip Trascău“, unele fine, submilimetrice, altele ceva mai mari. La microscop se observă o pigmentație cromoforică alcătuită din puncte roșii micronice, dispuse pe anumite planuri, ca și la calcedoniile de Trascău. Ele apar dispuse pe planele de venatură (liniațiile) agatiformă, respectiv, pe planele de schimbare a culorii sau a nuanțelor de culori. Pe același plan, dimensiunile floculațiilor e identică ca mărime, dar ea poate crește sau descrește pe planurile inferioare sau superioare, următoare.

4. Intalia, cu numărul de inventar 4624 (*Micia*), are dimensiunea de 16/12 mm, partea superioară plană, cea inferioară ușor bombată, iar trecerea dintre acestea se face prin plane unghiulare. Pe ea este figurat zeul Amor, cu păr buclat și aripioare și cu capul întors spre dreapta. Oasele pieptului sunt redată sub forma unor puncte. În stânga, ține o faclă și în dreapta, arcul, pe care se sprijină. Microgravura este incizată pe o calcedonie albă-portocalie, porțelănoasă, ce are pe marginea inferioară 2—3 dungi agatiforme. Pe partea superioară există un strat alb, mat, cu unele fisuri de decrepitare a gelului. La microscop se observă cum pe partea inferioară a venaturilor agatiforme se dispun pigmenți micronici roșii, ca și în cazul celor de Trascău.

5. De data aceasta, avem în vedere o camee, ce are numărul de inventar 4662 (*Micia*), deci, e vorba de un microbasorelief, cu dimensiuni de 16/12 mm. Pe gemă e înfățișat un cap de femeie, privit din față, având ochii și gura mărite, ce conferă feței o expresie stranie. Forma gemei, marginale și dimensiunile sunt identice ca la intalia des-

crisă mai sus. Figura este gravată pe un carneol portocaliu, respectiv, pe un serdolic, având câte un mic strat alb la partea inferioară și superioară. Culoarea portocalie se datorează unor pigmenți foarte fini (micro-nici), de culoare roșie și formă sferulară, foarte fin diseminați în masa calcedoniei și având același aranjament textual, ca și la eşantioanele colectate de noi din zona ofiolitică. Pe spatele gemei apar însă și pigmenți roșii, de 1—2 mm. În cazul gemei de față, pigmenții cromoforici nu sunt dispuși pe anumite planuri, ci sunt răspândiți uniform în masa calcedoniei.

CONCLUZII GENERALE

Deși rezultatele obținute, prin studiul comparativ al gemelor arheologice cu mineralele geme recoltate de noi, din diverse zone ale țării, sunt destul de modeste (numai 5 geme din 57 de exemplare), totuși ele ne indică faptul că încă din epoca romană au fost cunoscute unele minerale geme autohtone și că au existat preocupări de valorificare a lor. Constatările noastre, modeste, ridică însă problema existenței pe teritoriul României a unor ateliere locale, a unor specialiști în arta glip-tice și a unor utilaje adecvate de prelucrare. E greu de presupus că materialul gemelor de proveniență locală ar fi fost trimis și prelucrat în alte centre și apoi ar fi fost readus înapoi. Presupunerile noastre vor putea fi confirmate, în viitor, prin studierea comparativă și a altor geme antice aflate în colecțiile muzeale, situate în centrele urbane din jurul Munților Apuseni (Zalău, Turda, Aiud, Alba Iulia, Sibiu, Deva, Timișoara, Arad, Oradea, Satu Mare, Carei și Baia Mare).

VIRGIL GHIURCA

AN ATTEMPT OF TOPOGRAPHICAL IDENTIFICATION CONCERNING SOME ROMAN GEMS FROM THE NATIONAL HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA

(Abstract)

By undestructive studies performed at the binocular stereoscopic microscope, we analyzed a number of 57 Roman gems (intaglios and cameos), made up of several calcedony varieties, out of which 40 were discovered in the Roman locality of Micia (Vețel-Deva) and the other 17 in some other localities from Transylvania.

After comparing these ancient gems with calcedony gem samples collected (and subsequently polished) by us from areas surrounding the Apuseni Mountains, we draw the conclusion that, considering their cromophorous pigmentation (setting, shape, size), respectively, the colour and shades distribution as well as their

inclusions, a number of 4 intaglios and a cameo were made up of local material collected from the Apuseni Mountains.

Our contributions, no matter how modest, raise the problem of the existence on the territory of our country, of some local workshops and specialists in glyptics as well as of some proper processings tools.

Our conclusions could be extended in future by some similar comparative studies concerning ancient gems from museum collections, existing in towns situated round the Apuseni Mountains, the main calcedony occurrence area from Transylvania (Zalău, Turda, Aiud, Alba Iulia, Sibiu, Deva, Timișoara, Arad, Oradea, Satu Mare, Carei, Baia Mare).

O DESCOPERIRE ILUSTRÂND FABRICAREA OGLINZILOR DIN PLUMB LA APULUM

În perioada anilor 1982—1985 lucrările edilitare, efectuate spre N și N-E de actuala cetate medievală de la Alba Iulia, într-o zonă delimitată de str. Aurel Vlaicu spre V, Calea Moșilor spre N și șanțul de apărare al fortificației spre S, au dus la descoperirea fortuită a unor variate materiale arheologice, aparținând epocii romane.

Dintre piesele recuperate cu acest prilej, face parte și un fragment de cărămidă, având săpat pe una din fețe un tipar pentru turnarea cadrului unor oglinzi din plumb.

Fragmentul de cărămidă este de formă aproximativ patrată (15×14 cm) și are o grosime de 4 cm. Prin textură, ardere și dimensiuni, fragmentul aparține materialului tegular comun epocii romane.

Pe fața cea mai netedă a cărămidzii se află o cavitate circulară, cu diametrul de 5 cm și adâncimea de 0,5 cm. Zona centrală prezintă o porțiune ușor ovală (diametrul = 2,8 cm), mai ridicată cu circa 0,3 cm față de baza tiparului, porțiune care delimita cadrul lentilei de sticlă.

Negativul ramei circulare, având o lățime de 1 cm, este ornamentat cu linii incizate, în zig-zag sau întretăiate. De la marginea cărămidzii, până la limita tiparului, este săpat un canal concav, ușor lățit spre exterior, reprezentând, probabil, canalul de turnare (fig. 1).

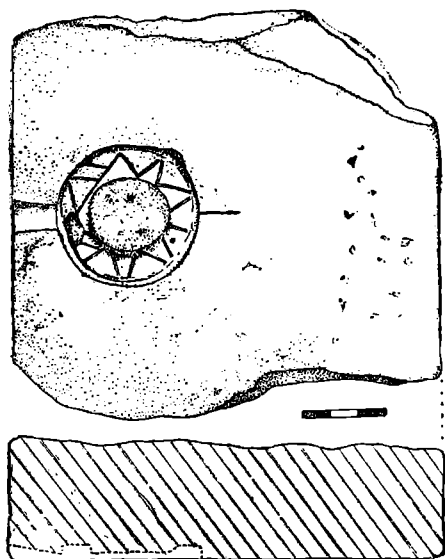

Fig. 1. Alba Iulia. Tipar pentru turnarea oglinzilor de plumb.

Tiparul, descoperit la *Apulum* era destinat turnării oglinzilor de plumb, având încastrată o lentilă de sticlă, categorie de piese larg utilizate în întregul Imperiu roman, din *Gallia*¹ și *Britannia*² până în *Pannonia*³ și *Moesia*⁴.

Pe teritoriul Daciei au fost descoperite atât oglinzi cu ramă patru-lateră, cum sunt cele de la Obreja⁵ și Soporu de Câmpie⁶, cât și cu ramă circulară, mult mai numeroase, reprezentate prin exemplarele de la *Drobeta*⁷, *Ulpia Traiana*⁸ și, mai ales, binecunoscutul depozit de la *Sucidava*, numărând 82 de piese⁹.

Prin dimensiuni, ramele, turnate în tiparul de la *Apulum*, corespund până la identitate cu majoritatea oglinzilor descoperite la *Sucidava*, piesele de la *Drobeta* și *Ulpia Traiana* având diametrul mai mic.

Decorul tiparului de la *Apulum* este asemănător cu cel al oglinzii de tip IX de la *Sucidava*¹⁰, precum, și al tipului III de la *Intercisa*¹¹.

Importanța tiparului de la *Apulum* constă în faptul că el reprezintă o dovadă a existenței unei *officinae* locale pentru producerea oglinzilor cu ramă de plumb. De altfel, la Alba Iulia mai este cunoscut și un al doilea tipar de oglinzi, descoperit în cartierul Partoș¹². Confecționat din gresie¹³, acesta este puternic calcinat, dovedind o intensă folosire și a fost găsit în asociere cu mai multe rame circulare din plumb.

În fine, tot de la *Apulum* provine și un tipar din ceramică, de formă dreptunghiulară (9,8×9,5×2,5), purtând într-un chenar circular, inscripția în limba greacă *IOVCTOS*¹⁴. Considerat fie ca o marcă de olar, fie de sticlă, tiparul respectiv ar putea fi însă, la fel de bine și unul pentru rame de oglinzi, dacă avem în vedere că pe două din oglinzile de la

¹ *La civilisation romaine de la Moselle à la Sarre*, Mainz am Rhein, 1983, p. 152, fig. 91/92.

² G. Lloyd-Morgan, *BAR*, 44 (II), 1977, p. 237.

³ J. Fitz, *Intercisa II (Dunapentele)*, *Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, *ArchHung*, S.N. XXXVI, 1957, p. 383—397.

⁴ G. Tontceva, *IzvV*, 8, 1951, p. 123, fig. 183; V. Antonova, *Arheologija Sofia*, 6, 1964, 4, p. 35, fig. 11/7—14.

⁵ D. Protase, *Așezarea și cimitirul de la Obreja*, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 155, fig. 16/9.

⁶ D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Câmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976, p. 69, pl. XXVI/6.

⁷ D. Benea, *Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta*, *Drobeta*, I, 1974, p. 175, pl. IV.

⁸ D. Alicu, S. Cociș, *Oglinzi romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum*, XXIV, 1987, p. 147, pl. I/8.

⁹ D. Tudor, *Le dépôt de miroirs trouvé à Sucidava, Dacia*, N.S., III, 1959, p. 415—432.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, p. 419, fig. 2/14.

¹¹ J. Fitz, *op. cit.*, pl. LXXV, 6.

¹² Cl. Băluță, *Tipare pentru oglinzi descoperite la Apulum*, (Comunicare la Sesiunea Muzeului Unirii, dedicată zilei de 1 Decembrie, Alba Iulia, 27—28 nov. 1992).

¹³ Un tipar monovalv, din sist, pentru turnat oglinzi, a fost descoperit în Muntenia în așezarea dacică de la București-Militari (Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 24, pl. XXX/5; pl. LIV/1.).

¹⁴ I. I. Rusu, *Inscripțiile grecești din Dacia*, *StComSibiu*, 12, 1965, p. 63, fig. 21; V. Moga, *Tiparele romane pentru produse ceramice de la Apulum*, *Apulum*, XVI, 1978, p. 166, fig. 9.

Sucidava sunt menționate numele *plumbarii*-lor care le-au executat (*Brutus* și *Lollianus*)¹⁵.

Faptul că piesa noastră, împreună cu exemplarul menționat anterior, provin din zona castrului Legiunii a XIII-a *Gemina*, în timp ce tiparul de gresie a fost descoperit la circa 2 km spre sud, pe teritoriul Coloniei *Aurelia Apulensis*, ar putea să indice funcționarea la Alba Iulia, — concomitent sau succesiv —, a două ateliere distincte pentru turnarea oglinzilor din plumb. În sprijinul acestei ipoteze vine și materialul diferit utilizat pentru confecționarea tiparelor, — ceramica în primul caz, piatra în cel de al doilea.

Lipsa contextului stratigrafic în cazul tuturor celor 3 tipare face imposibilă precizarea perioadei în care a funcționat atelierul de la *Apulum*. Oglinzile cu ramă de plumb, descoperite în Dacia, sunt încadrate în intervalul secolelor II—III¹⁶. Un exemplar mai târziu a fost descoperit în necropola romano-bizantină de la *Callatis*, fiind datat, pe baza monedelor cu care era asociat în mormânt, în cel de al doilea sfert al secolului IV¹⁷.

Prezența frecventă a oglinzilor în inventarele funerare, ca și în cadrul unor edificii de cult¹⁸, pare să confirme ipoteza conform căreia micile oglinzi cu ramă de plumb erau utilizate nu numai ca obiecte de toaletă, ci și ca piese cu destinație cultică¹⁹. Având în vedere predilecția binecunoscută a militarilor romani pentru diversele practici cu caracter magico-ritual, este de presupus că o bună parte a producției atelierului din zona castrului de la *Apulum* era destinată acestui mediu.

Tabloul intensei vieți meșteșugărești de la *Apulum*, cunoscut prin producerea de ceramică de tip *terra sigillata* și recipiente de sticlă, se îmbogățește astfel cu atestarea unei noi ramuri artisanale, — fabricarea oglinzilor de sticlă cu ramă de plumb.

Officina de la *Apulum* este până în prezent singură de acest gen din *Dacia Superior*, ea adăugându-se mai demult atestatului atelier de la Drobeta²⁰, din *Dacia Inferior*.

DANIELA CIUGUDEAN

¹⁵ D. Tudor, *op. cit.*, p. 425; fig. 5/3 și 6/4.

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 426.

¹⁷ C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, pl. 57/12.

¹⁸ R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916—1920, p. 472 și II, p. 394 et sqq.; E. Gose, *Der gallo-römische Tempelbezirk im Alt-bachtal zu Trier, Trierer Grabungen und Forschungen*, VII, Mainz, 1972, fig. 139, 20.

¹⁹ J. Fitz, *op. cit.*, p. 393; D. Tudor, *op. cit.*, p. 426.

²⁰ D. Benea, *op. cit.*, p. 169—178.

UNE DÉCOUVERTE ILLUSTRANT LA FABRICATION DES MIROIRS
EN PLOMB À *APULUM*

(Résumé)

L'étude présente une moule pour la fabrication des miroirs en plomb, découverte à *Apulum* fortuitement, dans la proximité du castrum de la XIII-ème Légion *Gemina*. La moule a été réalisée sur la face d'un fragment de brique romaine. Les miroirs qui pourraient être coulés dans notre moule ressemblent par les dimensions et l'ornement au IX-ème type de *Sucidava* et au III-ème type d'*Intercisa*.

La moule en question, avec une deuxième moule (pas encore publiée), — découverte dans le quartier Partoș d'Alba Iulia —, prouvent l'existence d'un atelier local pour la fabrication des miroirs en plomb à *Apulum*.

Légende de illustration

Fig. 1. La moule pour la fabrication des miroirs en plomb d'*Apulum* (Alba Iulia).

APRECIERI PRIVIND ARTA DACIEI ROMANE

După cucerire, Dacia, devenită provincie romană, va fi repede integrată în marea comunitate a Imperiului. Progresele din domeniul tehnicii, dar și cele petrecute în viața politică, administrativă, economico-socială și, nu în cele din urmă, spirituală, vor da naștere anumitor transformări, prin apariția unor forme noi, total diferite de cele existente în perioada anterioară (epoca statului dac centralizat și independent).

O diplomă militară, din 11 august 106 d.Ch., descoperită la *Porolissum*¹ (Moigrad, jud. Sălaj), confirmă faptul că, la acea dată, Dacia era deja constituită ca provincie romană. Romanizarea acestui teritoriu, proces desfășurat de-a lungul unei perioade de abia 165 de ani (106—271), se va desfășura pe mai multe căi (administrație, legislație, colonizare, armată, limba latină mijloc oficial de comunicare între diferite etnii, economie, viață socială, religie, artă). În aceste condiții, una dintre importante componente ale culturii, care va fi structurată în tipare „superioare, se referă la manifestarea artistică.

Arta Daciei romane, o artă provincială bine conturată, constituie un subiect mult prea vast pentru a fi dezbătut într-o scurtă lucrare². Ea prezintă un larg evantai de elemente și caracteristici interesante, asupra cărora ne vom opri, încercând a le puncta.

De la început, trebuie lămurit că în arta romană a Daciei este imperios necesar a se delimita ceea ce constituie opere de import (bineînțeles, nu ne referim la arhitectură) și ceea ce reprezintă producția locală, specifică teritoriului respectiv.

Arhitectura urbanistică a principalelor orașe romane ale Daciei, atât cât s-au putut efectua cercetări arheologice la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (astăzi Sarmizegetusa, jud. Hunedoara), capitala anticei provincii, *Apulum* (Alba Iulia), *Napoca* (Cluj), *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj), *Drobeta* (Turnu Severin), *Potaissa* (Turda) ș.a., precum, și vestigiile unor ferme agricole (*villae rusticae*), cum sunt cele, de pildă, de la Ho-bița, din teritoriul *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa* sau Chinteni, în apropierea *Napocei* ori a unor mari așezări din regiuni rurale (*Sucidava*), imită aproape la similitudine, planimetria centrelor urbane și sătești ale Imperiului: edificii publice, clădiri private, foruri, amfiteatre, temple și sanctuare, băi (*thermae*), necropole, cu canoane pe deplin conturate, sunt cunoscute încă din secolul trecut. Arhitectura reprezintă cel mai eclatant exemplu, care demonstrează că arta Daciei romane a fost puternic influențată de provinciile occidentale ale Imperiului³. S-au descoperit

¹ CIL, XVI, 160; *Civiltă*, p. 153, C₂.

² Comunicare prezentată la cercul „Prietenii Muzeului” (Cluj, 16 aprilie 1994).

³ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 305, 356.

multe elemente arhitecturale (portale, capitele, arhitrave, coloane, frize), frumos împodobite.

Sculptura în piatră, ramură artistică bine definită și, totodată, foarte diversificată, are caracter votiv, laic și funerar. Ea este inspirată din motive împrumutate din *Italia*, *Gallia* (mai puțin), *Noricum*, *Pannonia*, *Moesia*, *Thracia*, *Orient*. De pildă, pentru *Dacia Superior*, stela funerară (monument cu reprezentări, cu sau fără inscripție), în formă de medalion, ce încheie portretul defuncților, constituie un element caracteristic, influențat de elemente provenite din *Noricum* și *Pannonia*⁴. Aportul artistic a *Moesiei* în arta provincială a Daciei traiane a fost puternic, mai ales, în regiunile sudice ale ei (cum, bunăoară, sunt sarcofagele de piatră din Oltenia⁵, cu capacul în formă de acoperiș de templu, în două „ape” și decorate cu capul *Medusei* — *Gorgona*, acrotere și alte elemente sepulcrale). În cadrul sculptural, nu poate fi trecut cu vederea aportul provinciei noastre nord-dunărene la îmbogățirea patrimoniului cultural al Imperiului, mărturie în acest sens, fiind, de pildă, medalioanele funerare, cu portretele defuncților, asociate, în contextul aceluiași monument, cu lei apotropaici⁶. Este o creație de frunte a unui tip de piesă sepulcrală, având tocmai aceste particularități născute aici (și nu în altă parte a Imperiului).

Sculptura votivă în piatră înfățișează imaginile unor divinități clasice, principale, ale pantheonului greco-roman (împreună cu personaje secundare, diferite alte iconografii mitologice, reprezentări fantastice ș.a.), apoi zeități egiptene (*Isis*, *Serapis*, *Ammon*, etc.), microasiatice (*Cybele*, *Attis*, etc.), orientale (*Jupiter Dolichenus*, *Men*, *Turmazgadis*, *Mithras*, — acesta fiind cel mai bine reprezentat; numai din *mithraeum*-ul din capitala provinciei se cunosc peste 150 de sculpturi⁷ dedicate lui), celto-germanice (*Epona*). De asemenea, apar și imagini ale cultelor din provinciile danubiene ale Imperiului (*Cavalerii danubieni*) sau din Peninsula Balcanică (*Călărețul trac*). Sesizarea divinităților autohtone, — fără nici un dubiu, ele vor fi existat —, este mai dificilă, deoarece îmbracă haina așa-numitei *interpretatio Romana*. Și *sincretismul*, cu elementele sale specifice, legat de adorarea atâtor zei, frecvent întâlnit în arta Imperiului, mai ales, începând cu a doua jumătate — sfârșitul secolului I d.Ch., se regăsește deseori pe monumentele provinciale ale Daciei romane (un exemplu concludent în această privință este piesa votivă, descoperită la Gilău, jud. Cluj, în care zeul *Apollo*, protectorul muzelor în mitologia clasică, este înfățișat într-o ipostază cvadruplă: în calitate de citared, Călăreț trac, Cavaler danubian și participant la „misterul mithriac”⁸; această figurație complexă a monumentului constituie un unicat în arta romană, dovedind, cu prisosință, originalitatea artizanilor locali, autohtoni, la îmbogățirea patrimoniului cultural-spiritual al Imperiului).

⁴ Mulțumim pentru informație domnului Constantin Pop, de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.

⁵ OR³, p. 406—415.

⁶ D. Protase, *Noi monumente sculpturale romane din nordul Daciei*, *Apulum*, IV, 1961, p. 138—140.

⁷ *Monuments*, p. 101—116, nr. 142—253.

⁸ C. Pop, *Din nou despre relieful lui Apollo, descoperit la Gilău*, *Apulum*, XXV, 1988, p. 269—274.

Iconografia votivă este ușor de identificat, personajele reprezentate fiind designate, în general, după atributele lor specifice (de pildă, *Iupiter* are fulgerul și acvila, zeița *Venus* apare nudă, *Diana*, cu arcul și săgeata, *Apollo*, cu lira și pythonul, *Mercurius*, cu *petassos*, *caduceu* și *marsupium*, *Liber Pater*, cu vița de vie și ciorchini de strugure — pl. 7/1 —, *Iupiter Dolichenus*, cu securea *bipennis*, *Cavalerul trac*, întotdeauna călare, *Mithras*, sacrificând taurul — pl. 7/2 —, *Isis*, cu *polos* și *sistrum*, ș.a.).

Plastica onorară în piatră este dedicată unor persoane de primă importanță, în special, împărați. Portretistica acestora este realistă, astfel că figurile reprezentate sunt ușor identificabile. Se cunosc și câteva simboluri ale unor unități militare, staționate în provincie, de asemenea, apar numeroase iconografii antropomorfe, scene din viața laică și figurii zoomorfe.

O altă importantă componentă a sculpturii în piatră o constituie arta funerară. Din diversitatea monumentelor genului se poate deduce faptul că amintirea decedaților, respectiv, cultul morților, era foarte important la romani. Respectul pentru defuncți și dorința ca spiritul acestora să-și găsească binemeritata odihnă în „viața de dincolo de mormânt“, îmbracă, — din punct de vedere iconografic —, cele mai diverse forme: *stelae*, *arae*, statui umane, lei apotropaici, sfincși și vulturi sepulcrali, baze de monumente, elemente de *aediculae*, coronamente (în formă de trunchi de piramidă arcuită, medalioane lucrate aparte, — pl. 7/3 —, *pinia*); sarcophage (cu scene iconografice, în special, în Oltenia⁹).

Vorbind, în totalitate, despre sculptura în piatră trebuie specificat faptul că în Dacia au ființat numeroase *officinae* de lapicizi, cu un stil artistic bine conturat și particularități caracteristice, adevărate „centre culturale“ (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Tibiscum*, *Micia*, *Prolissum* ș.a.)¹⁰. Se cunoaște numele unui artist sculptor, lapidicul *Claudius Saturninus*¹¹, originar din metropola Daciei, care își semnează opera (o statuie feminină, probabil, a Venerei, în ipostaza de *Genetrix*, „născătoarea poporului roman“).

Toreutica cunoaște o deosebită înflorire în Dacia, fapt dovedit și de cele peste 4.000 de piese figurate ale genului, provenite din această provincie. S-au descoperit ateliere de turnat bronzul (în tehnica „à cire perdue“, ceara pierdută“, atât de familiară meșterilor antici), cum, de pildă, sunt cele de la *Sucidava* (Corabia — Celeiu, jud. Olt) sau *Tibiscum* (Jupa, jud. Caraș-Severin), mai recent și la *Napoca* (Cluj)¹². Logic, ele au funcționat și în capitala provinciei, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (unde s-au putut defini particularități specifice atelierelor de bronzieri din localitate) ori *Drobeta* (Turnu Severin), dar, deocamdată, n-au putut fi depistate arheologic ori epigrafic. Ipoteza este viabilă, deoarece, din

⁹ Vezi nota 5.

¹⁰ C. Pop, *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră din Dacia Superioară*, *Apulum*, XV, 1977, p. 635—641.

¹¹ *Monuments*, p. 141, nr. 360.

¹² Informație amabilă datorată domnului Sorin Cociș, de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, conducătorul șantierului arheologic din Bulevardul „Eroilor“ (Cluj), căruia îi exprimăm gratitudinea și pe această cale, mai ales, că cercetările sunt, deocamdată, inedite.

aceste două importante centre urbane ale Daciei, provin mari cantități de piese ale genului.

Toreutica cunoaște o largă gamă funcțională: statuete de cult (pl. 8/4—5), cu caracter laic, obiecte uzuale, podoabe, piese ornamentale și de harnasament, arme etc. O categorie specială o formau statuile onorare, dedicate, în principal, împăraților (fragmentele lui *Caracalla*¹³, descoperite la *Porolissum*, capul lui *Traianus Decius*¹⁴ de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*). Fiind lucrări de proporții (în mărime naturală), ele erau turnate detașat, în tipare, urmând ca apoi bucățile să fie asamblate (pe fragmentele statuii ecvestre ale lui *Caracalla* se observă niturile de fixare ulterioară¹⁵).

Unele figurine toreutice din Dacia traiană pot sta alături de celebre capodopere ale antichității clasice (Iarul de la *Sucidava*¹⁶, *Liber Pater-Dionysos* de la *Apulum*¹⁷, resturile statuare imperiale amintite, *Iupiter*¹⁸ și *Mars*¹⁹ de la *Potaissa*, armura ecvestră de paradă de la Gherla²⁰, *Hercules* de la *Romula* (Reșca, jud. Olt)²¹, *Venus „Ulpiana”*²² și splendida aplică murală, din bronz aurit, reprezentând figura *Gorgonei-Medusa*²³, ambele din metropola provinciei, etc.).

Prelucrarea metalului prețios nu are o arie prea largă de răspândire în regiunea noastră nord-dunăreană, totuși, cele câteva exemplare descoperite aici (cercei de aur reprezentând șerpi, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*²⁴ sau *Micăsasa*²⁵, — jud. Sibiu —, un ac de păr și o brățară, tot de la *Sarmizegetusa*²⁶, executate din acest metal prețios, ș.a.) fac dovada practicării meșteșugului. Superbe sunt foliile iconografice din foiță de aur (unele cu inscripții), având imaginea nimfelor, piese descoperite în *nymphaeum*-ul băilor termale de la *Germisara*²⁷ (Geoagiu, jud. Hunedoara).

Plastica în lut deținea un loc important în arta locală. În general, se toarnă, în lut, mici statuete de divinități, jucării și ornamente, măști rituale, etc., copiate cu ajutorul matrițelor, după prototipuri din metal.

¹³ M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, SCIV, VIII, 1—4, 1957, p. 231—234.

¹⁴ *Monuments*, p. 125—126, nr. 289.

¹⁵ Urmele niturilor de fixare sunt vizibile, și astăzi, pe partea posterioară a statuii.

¹⁶ *Civilită*, p. 217, F₉₆.

¹⁷ C. Pop, *O statueta dionysiacă în Muzeul Banatului*, *Tibiscus*, III, 1974, p. 137—139.

¹⁸ C. Pop, *Iuppiter de la Potaissa*, *ActaMN*, III, 1966, p. 465—466.

¹⁹ M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda*, Cluj, 1972, p. 31.

²⁰ *Civilită*, p. 140, C₄₈.

²¹ *Civilită*, p. 216, F₈₈.

²² C. Pop, T. Albulescu, *Venus Ulpiana*, *Apulum*, XIV, 1976, p. 433—440.

²³ D. Alicu, A. Rusu, *Câteva reprezentări ale Gorgonei — Meduza în Dacia Intracarpatică*, *ActaMN*, XI, 1974, p. 93—101.

²⁴ *Monuments*, p. 150, nr. 405.

²⁵ I. Mitrofan, *Așezarea romană de la Micăsasa (teză de doctorat)*, Cluj, 1993, ms.

²⁶ E. Nemeș, *Podoabe de aur în colecția Muzeului de arheologie din Sarmizegetusa, Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 237—238.

²⁷ I. Piso, A. Rusu, *Nymphaeum-ul de la Germisara*, *RMI*, 1, 1990, p. 9—14, nr. 1—7.

Motivistica celor aproape 400 de tipare întregi sau fragmentare pentru vasele *terra sigillata* și a celor peste 350 de sigilate²⁸ sunt creații de frunte ale artizanilor locali din importanta așezare de olari de la Micăsasa, cel mai impresionant centru de prelucrare a ceramicii din Dacia și, poate, din regiunile dunărene ale Imperiului.

S-au făcut și încercări de individualizare portretistică (de exemplu, capul masculin provenit de la *Jidava*²⁹, jud. Argeș). Și în plastica din lut se regăsește originalitatea ceramiștilor autohtoni. Este vorba de acele statuete, cu iconografie „misterioasă”, ce înfățișează busturile a două divinități pe tron: una masculină, bărboasă, cealaltă feminină, ambele purtând pe gât, câte un colier masiv, asemănător acelor *torques*-uri dacice (pl. 8/6). Ceea ce este interesant de remarcat, este faptul că aceste figurine (în număr nu prea mare, 10—11 exemplare) s-au descoperit *numai* în *Dacia intracarpatică*. Desigur, ele reprezintă divinități autohtone, îmbrăcate în „haina” numitei *interpretatio Romana*, scena iconografică nefiind încă elucidată³⁰.

Arta mozaicului (opus musivum) monumental (de influență motivistică orientală) este cunoscută doar prin câteva imagini, păstrate în desenele unor istorici ai veacului al XIX-lea (sibianul Michael Ackner), monumentele originale fiind astăzi, — din păcate —, pierdute. Este vorba de câteva descoperiri de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (două scene din ciclul troian, și, anume, „Judecata lui Paris”³¹ și „Regele Priam cerând lui Achile trupul lui Hector”³² ori *Apulum* (cinci grandioase mozaice polichrome, cu elemente antropomorfe, zoomorfe și motive vegetalo-geometrice³³). Totuși, un fragment de mozaic s-a putut conserva (prezintă imagini floraliere) printr-o descoperire, mai recentă, făcută în metropola Daciei, în clădirea așa-numitei *schola gladiatorum*³⁴.

Din os și *corn* meșterii provinciali sculptau frumoase condeie (*styli*), artistic împodobite, ace de păr decorative, variate ustensile, fie medicale, fie întrebuințate în practicile religioase. Se păstrează, de asemenea, și un reușit cap feminin, din fildeș, provenit de la Drobeta³⁵.

Arta minoră a glipticii, circumscrisă tehnicii de gravare în adâncime (intaglii, geme) sau în sculptare reliefată (camee), prin finețea execuției pieselor, depășește simpla îndeletnicire meșteșugărească. Pe pietrele semiprețioase (prețioase), folosite ca podoabe, amulete și sigilii, sunt înfățișate diferite scene mitologice, reprezentări de zei, semne zodiacale, animale, motive vegetale etc. Gravorii din *officinae*-le respective (cum sunt cele de la *Porolissum*, Micia³⁶, *Romula*³⁷) au avut ca teme de inspirație

²⁸ I. Mitrofan, *op. cit.*

²⁹ *Istoria României*, I, București, 1960, p. 445.

³⁰ Ipoteza domnului Constantin Pop.

³¹ I. Berciu, *Mozaicurile romane din Apulum. Contribuții la studiul mozaicurilor din Dacia. Apulum*, IV, 1961, p. 157—161.

³² Idem, *op. cit.*, p. 161—162.

³³ Idem, *op. cit.*, p. 171—184.

³⁴ D. Alicu, *Un nou mozaic la Sarmizegetusa, SCIVA*, 28, 1, 1977, p. 111—117.

³⁵ *Civilită*, p. 243, G₈₁.

³⁶ C. Pop, C. Găzdac, *Câteva geme inedite din Dacia romană, EphemNap*, III, 1993, p. 143—144, cu notele 4—9.

³⁷ OR³, p. 114—118.

fie figurațiile de pe monede, fie a celor din mica sculptură tridimensională.

Prelucrarea sticlei este și ea prezentă în Dacia traiană, dar nu atât de bine reprezentată ca în alte provincii ale Imperiului (bunăoară cea din Dobrogea, — vechea *Scythia Minor*, ca să dăm un exemplu concret de pe teritoriul României de astăzi). Totuși, deși produsele vitroase din Dacia sunt mai simple și nu îndeajuns decorate, câteva descoperiri ale genului (de pildă, o frumoasă imagine a unui vultur, de la *Sarmizegetusa*³⁸) lasă să se întrevadă o preocupare și în acest sens. De remarcat, atelierul de prelucrat mărgelă (impresionează prin cantitatea materialului, câteva mii), depistat la *Tibiscum*³⁹ sau cel de sticlărie din capitala *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴⁰.

Desigur, va fi existat (nu numai teoretic) și o sculptură în lemn, care, însă, din păcate, n-a mai putut rezista vitregiei timpurilor și perisabilității materialului.

În concluzie, se poate afirma că în Dacia se regăsesc toate componentele artei clasice. Deși influențele provinciilor occidentale ale Imperiului sunt foarte pregnante —, dar nu trebuie neglijate nici cele dunărene, balcanice, microasiatice, orientale ș.a. —, originalitatea unor iconografii și găsirea anumitor forme de exprimare, cu puternice amprente autohtone, vor îmbogăți, la rândul lor, largul evantai al patrimoniului cultural din lumea romană.

LIDIA DANCU — SIMINA SIMION

CONSIDÉRATIONS SUR L'ART DE DACIE ROMAINE

(Résumé)

Les considérations sur l'art de Dacie romaine se réfèrent à tous les compartiments de celui-ci: architecture, sculpture en pierre (pl. 7/1—3), le boudinage (pl. 8/4-5), le façonnage des métaux précieux, des terres cuites (pl. 8/6), l'art de la mosaïque, la plastique en os, la glyptique, les objets en verre et la sculpture en bois (hypotétiquement).

Bien que l'art provincial de cette région nord-danubienne soit fortement influencé par les régions occidentales de l'Empire (sans omettre les régions danubiennes, balcaniques, de l'Asie Mineure, orientales, etc.), l'originalité de certaines créations artistiques locales enrichit le patrimoine culturel de l'Empire romain.

³⁸ *Monuments*, p. 154, nr. 427.

³⁹ Săpături arheologice efectuate de doamna Doina Benea, de la Universitatea timișoreană.

⁴⁰ D. Alicu, *Urbanism și arhitectură în Dacia romană. III. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *RMM*, 2, 1989, p. 11—13.

SIMBOLURI PALEOCREȘTINE DIN SECOLELE II—III PE UNELE MONUMENTE FUNERARE DIN DACIA ROMANĂ

Prezența creștinismului în Dacia romană, în perioada secolelor II—III, până la părăsirea aureliană, a fost considerată de Vasile Pârvan „o necesitate logic istorică”¹, pe care C. Daicoviciu o acceptă „îndreptătită pe deplin, dar neîntărită până acum de nici o probă arheologică sau epigrafică incontestabilă”, și, apoi, adaugă: „Fapt e că până acum nu avem nici o urmă sau indiciu sigure, de caracter istoric, arheologic sau epigrafic asupra existenței creștinilor în provincia lui Traian până la Aurelian. Izvoarele de ordin literar-istoric (Tertullian și Origenes) sunt îndoeelnice și nesigure”², ... „creștinismul dacic din secolele II și III, repetăm că, orice s-ar spune, adevărul e că nu putem aduce nici o probă concludentă în favoarea creștinismului la nord de Dunărea de Jos”³. Inexistența mărturiilor epigrafice și arheologice s-ar fi datorat faptului că noua învățătură creștină era considerată în statul roman ca *religio illicita*, adică nepermisă, și creștinii nu puteau ridica asemenea monumente, altfel își atrăgeau prigoana autorităților de stat⁴.

Pentru poporul român, creștinismul are un rol determinant în procesul etnogenezei sale ca popor romanic. Cum afirma Radu Vulpe, discipolul apropiat al lui Vasile Pârvan, romanitatea și creștinismul sunt cele două coordonate magistrale ale etnogenezei române. „Noi suntem romani fiindcă suntem creștini și creștini, fiindcă suntem romani” și justifică afirmația: „factorul creștin apare în procesul de romanizare de la originea poporului român cu un rol determinant, încât se ridică la o însemnătate egală cu aceea a romanității noastre însăși. Cu bună dreptate se poate vorbi de aceste două fenomene ca de două direcții istorice cardinale, ca de coordonatele magistrale ale etnogenezei noastre”⁵.

Reluarea problemei prezenței creștinismului în Dacia romană, în secolele II—III, este de o importanță majoră pentru istoriografia românească, ceea ce căutăm să facem prin prezentarea care urmează.

Istoricii români care s-au ocupat cu stabilirea vechimii creștinismului la poporul român, au pornit de la singurul simbol creștin, crucea, aflată pe monumente și diferite obiecte arheologice. Reprezentarea directă însă a crucii este rar întâlnită înainte de secolul al IV-lea. Ea era privită ca instrument infam, fiindcă servea ca supliciu pentru criminali.

¹ V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 74.

² C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia traiană din sec. II—III?*, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 505, 512.

³ C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, Cluj, 1940, p. 37.

⁴ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 59.

⁵ R. Vulpe, *Romanitate și creștinism — coordonatele etnogenezei române, De la Dunăre la Mare*, Galați, 1979, p. 21—22.

Abia sub Constantin cel Mare (306—337) crucea a fost interzisă să mai fie folosită ca mijloc de tortură și ajunge să fie cinstită oficial ca obiect de cult⁶. Crucea avea mai multe forme: 1. *Crucea decussata*, sub numele Sfântului Andrei (X); 2. *Crucea commisa* sau *patibulata*, în forma literei T; 3. *Crucea immisa* (sau *capitata*), numită *crucea latină*; 4. *Crucea quadrata* sau *crucea greacă*, cu brațele egale; 5. *Crucea gammata*, compusă din patru *gama* (Γ); 6. *Crucea ansata* sau *crucea egipteană* (*ânk*), semnul hieroglific al vieții viitoare; 7. *Crucea florida*, crucea disimulată din ornamente florale⁷.

În timpul primelor trei secole de persecuții ale Bisericii, creștinii au avut ca venerație crucea pe care a fost răstignit Hristos⁸, dar s-au mulțumit a o orna inscripțiile funerare în mod deghizat sub simboluri⁹. Arta picturală paleocreștină a reprezentat la început pe Hristos prin simboluri și alegorii, cunoscute numai celor inițiați, adică creștinilor. Dintre simbolurile zoomorfe, creștinii au folosit, în special, *peștele*. Din literele cuvântului grecesc ἰχθῦς (*pește*), primii creștini au format acrostihul Ἰησοῦς Χριστὸς θεοῦ υἱὸς Σωτὴρ (= Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Mântuitorul). Alte simboluri cunoscute au fost: *delfinul*, *mielul* (ἀμνός), *pasărea Phoenix*, *porumbelul*, *păunul*, *leul*, *calul*, iar din viața de marină și din mediul vegetal au fost întrebuințate: *crucea disimulată*, *vița de vie*, *strugurii*, *pâinea marcată cu semnul crucii*, *corabia*, *ancora*, *tridentul*, *farul*, *sfeșnicul*, *măslinul*, *ramura de măslin*, *ramuri de smochin*, *ramuri de finic*, *crinul*, *lira*, *coroana*¹⁰.

Pe coronamentele funerare în formă de trunchi de piramidă arcuie, lucrate din piatră calcaroasă, aflate în Dacia romană, în special, în Dacia Superioară, întâlnim ca simboluri și alegorii creștine, îndeosebi: *delfinul însoțit fie de trident, fie singular, vița de vie cu struguri, răsărind din cantharos, păunul pereche, adăpându-se dintr-un vas*. Se întâlnesc și alte simboluri și alegorii creștine menționate, însă mai dificil de identificat, și acestea mai în toate castrele și așezările de pe teritoriul Daciei romane.

Ne oprim asupra celor trei simboluri indicate: 1. *delfinul însoțit de trident și reprezentat singur*; 2. *vița de vie cu struguri răsărind din cantharos*; 3. *păunul pereche, adăpându-se dintr-un vas*.

1. *Delfinul*, în mitologia greco-romană, era cel care transporta morții în insulele fericite. În creștinism, preînchipuie pe Iisus Hristos, care duce spre limanul mântuirii corabia Sa (care este Biserica crești-

⁶ L. Bréhier, *L'art chrétienne. Son développement iconographique des origines à nos jours*, Paris, 1918, p. 33; M. Sulzberger, *Le symbole de la Croix et les monogrammes de Jésus chez les premiers chrétiens, Byzantion. Revue internationale des Etudes Byzantines*, II, 1925, p. 317—448.

⁷ M. Sulzberger, *op. cit.*, supra nota; DACL, III, 2, col. 3061—3062.

⁸ V. Prelipeanu, *Vechimea crucii ca obiect de cinstire și simbol creștin în lumina descoperirilor arheologice mai noi, Mitropolia Moldovei și Sucevei* (în continuare, prescurtare a MMS), an. XXXIV, 1958, p. 441—447.

⁹ L. Bréhier, *Les origines du crucifix dans l'art religieux*, Paris, 1901, p. 22—24.

¹⁰ I. Rămureanu, *Cinstirea sfintelor icoane în primele trei secole, ST*, an. XXIII, 1971, 9—10, p. 621—571.

ră)¹¹. Delfinul a fost reprezentat de preferință tuturor tipurilor de pește pe monumentele creștine cele mai vechi¹².

Tridentul, care străpunge delfinul, a devenit simbolul crucii, instrumentul mântuirii credincioșilor¹³.

Simbolul delfinului pentru Hristos, primit de creștini la început, a fost în curând eclipsat și absorbit de simbolul peștelui. Descoperirile efectuate în catacombele din Roma (pl. 9/1) au dovedit că delfinul era reprezentat, la început, de preferință peștelui pe monumentele cele mai vechi¹⁴. În catacomba lui Callist, delfinul culcat și răsucit (încolăcit) pe trident figurează pe Hristos, răstignit pe cruce¹⁵. Această frescă datează din a doua jumătate a secolului al II-lea d.Ch. și este una dintre cele mai timpurii imagini, înfățișând nu numai animalul, dar și tridentul, instrument ce figurează crucea¹⁶. Ancora, care simbolizează și ea crucea, și doi delfini se găsesc și în frescele din catacombele din Napoli. Delfinul apare, de asemenea, pe geme (pl. 9/2), pe lămpi, pe vase de marmură, ca și în picturile pompeiene¹⁷. În galeria din cimitirul lui Callist din Roma a fost găsit epitaful lui Victorianus (pl. 9/3), datând din a doua jumătate a secolului al III-lea d.Ch., cu doi delfini atașați unui trident¹⁸. Începând cu a doua jumătate a secolului al III-lea d.Ch., delfinul se întâlnește fie singur, fie adosat tridentului sau ancorei. El trece din rangul modest de decorațiune ornamentală la demnitatea de simbol, echivalent peștelui, reprezentând pe Hristos¹⁹.

Cel mai reprezentativ monument paleocreștin din secolele II—III din Dacia Superioară și, — putem afirma —, unul din cele mai reprezentative monumente paleocreștine din întreg Imperiul roman, care reprezintă delfinul însoțit de trident, se găsește la *Potaissa* (Turda), și care nu a fost până în prezent identificat ca monument paleocreștin,

Piesa, prezentată și descrisă de Z. Milea²⁰ și de M. Jude și C. Pop²¹, este un coronament de altar funerar (pl. 9/4), din piatră calcaroasă, sculptat dintr-un singur bloc. Are înălțimea totală de 135 cm, cu dimensiunile bazei: lățimea de 51 cm, grosimea de 36 cm. În partea superioară are lățimea de 50 cm, iar grosimea de 30 cm; la mijloc are lățimi-

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 634; *DACL*, IV, 1, col. 283—295; J. B. Frey, *Il Delfino col tridente nella Catacomba Giudaica di Via Nomentana*, *Rivista di Archeologia Cristiana*, VIII, 1931, p. 301—314; J. Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris, 1961.

¹² L. Bréhier, *Les origines du crucifix...* (nota 9), p. 12.

¹³ *Ibidem*; *DACL*, I, col. 2011; IV, 1, col. 292, fig. 3613, 3615; VI, col. 1260, fig. 5297; XV, 2, col. 2781—2785.

¹⁴ *DACL*, VI, 1, col. 285.

¹⁵ De Rossi, *Bullettino di archeologia cristiana*, 1870, pl. IV, nr. 8; G. Wilpert, *Le pitture delle catacombe romane*, 1903, pl. 39, nr. 1.

¹⁶ *DACL*, IV, 1, col. 289.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, col. 294; H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne*, Paris, 1907, II, p. 283, 558, 562.

¹⁸ *DACL*, I, col. 2011, fi. 562.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, IV, 1, col. 287; Martigny (L'Abbé), *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris, 1865, p. 201—202.

²⁰ Z. Milea, *Un coronament de altar funerar descoperit la Potaissa*, *SCIV*, 24, 3, 1973, p. 539—540.

²¹ M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Tarda*, Cluj, 1972, p. 16, nr. 23. p. 55 (prezentat și fotografiat în trei poziții).

mea de 35 cm și grosimea de 28 cm. Partea superioară a sculpturii este prevăzută cu un capitel ionic, înalt de 30 cm. Corpul capitelului este ornamentat cu trei linii verticale și paralele numai pe latura din față, una la mijloc, iar celelalte două, pornesc din partea interioară a volutelor. Deasupra capitelului, la marginea laturii posterioare, sunt două crificii, care fac dovada că sculptura a fost fixată de un perete, cu ajutorul unor scoabe de fier. Monumentul funerar a fost făcut a fi privit numai din trei părți și are forma unui trunchi de piramidă arcuită, a cărei curbură a muchiilor pornește de la bază și se termină la marginea inferioară a capitelului.

Pe latura centrală a monumentului este sculptat un delfin cu capul în jos, spre dreapta, cu coada unduind, și botul marcat prin două linii adâncite, cu ochiul bine reliefat, precum și cele cinci aripioare, dintre care, cea de deasupra capului, este mai mare. Coada delfinului este întretăiată de un trident (pl. 9/5), a cărui terminație este acoperită de capul acestuia. Pe latura din dreapta este sculptat un *cantharos*, înalt de 32 cm, din care iese un vrej de iederă, cu cinci frunze. Vasul este ornamentat, în partea superioară, cu linii adâncite și paralele, iar în mijloc, tot cu linii, adâncite, dar în formă de zig-zag. Latura stângă este decorată cu un vrej de viță de vie, cu frunze și cu ciorchini de struguri.

Monumentul sculptural în formă de trunchi de piramidă arcuită este primul de acest fel provenit de la *Potaissa*. El a fost descoperit în anul 1936, în grădina casei din str. Aroneanu nr. 10 (orașul Turda), cu ocazia lucrării pământului pentru plantarea unei vițe de vie, împreună cu mai multe materiale arheologice și a intrat, în toamna anului 1970, în colecțiile Muzeului de istorie din Turda, cu numărul de inventar 2780.

Strada Aroneanu este situată la poalele versantului estic al dealului „Cetate“, pe care a fost situat castrul legiunii a V-a *Macedonica*. Aceasta a fost adusă spre sfârșitul secolului I d.Ch. din Palestina la *Troesmis* (Igliția) în Dobrogea, iar de acolo la *Potaissa* (în anii 167—168), așezare care fusese până atunci un sat: *Vicus Patavissensium*. După stabilirea aici a legiunii a V-a *Macedonica*, localitatea, sub Septimius Severus, este ridicată la rangul de *colonia*, fiind printre puținele orașe ale provinciei care se bucurau de *ius Italicum*.

Aria de răspândire a ediculei funerare se limitează, îndeosebi, la teritoriul Daciei Superioare, numărul lor fiind, în realitate, mult mai mare, dispariția tipului de monument datorându-se, probabil, unor anumiți factori obiectivi. Amplasarea acestui tip de monumente pe hartă, corespunde, în special, cu localitățile de reședință ale unor castre militare, ca: *Tibiscum*, *Germisara*, *Optatiana* etc., astfel, că se poate spune că apariția ediculelor funerare este legată, în bună parte, de trupele ce staționau aici. Ele au fost descoperite și în preajma unor *villae rusticae*, din zona *Germisarei*, *Micieii*, *Potaissiei*. În orașe ca: *Apulum*, *Potaissa*, *Napoca*, edicula funerară se deosebește a fi un tip de monument la îndemâna păturilor sociale avute, alcătuite din veterani, comercianți, magistrați²² etc. Privitor la latura artistică, C. Daicoviciu a admis pen-

²² Oct. Floca, W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, *BMI*, 3, 1973, p. 48.

tru edicula funerară din Dacia (care redă imaginea unui *domus aeternus*) o influență directă din Asia Mică²³.

Coronamentul de altar funerar, din piatră calcaroasă, de la *Potaissa* înfățișează, cum am arătat, trei imagini bine reliefate, dintre care, pe latura centrală un delfin sculptat cu capul în jos, spre dreapta, cu coada unduind, cu gura marcată prin două linii adâncite. Coada este întretăiată de un trident (pl. 9/5), a cărui terminație este acoperită de capul acestuia. Cele două linii adâncite ale gurii lasă clar imaginea unui *alfa* grecesc, iar vârful cozii dă impresia unui *omega* mic, elin, omicron (ω), ceea ce creează dovada unui indiciu creștin al monumentului, indiciu care se referă la citatul scripturistic: *Eu sunt Alfa și Omega, începutul și sfârșitul* (Apoc. 21, 6; 22, 13), adică *Iisus Hristos*. Latura dreaptă prezintă un *cantharos*, din care iese un vrej de iederă, iar partea stângă este ornamentată cu un vrej de viță de vie, cu frunze și ciorchini de strugure. Cele trei scene figurate (ornamente simbolice) sculptate reprezintă simboluri creștine, care au aparținut, cu predilecție, primelor trei secole creștine.

Pe baza documentației aduse, considerăm reală afirmația că delfinul, însoțit de trident, sculptat pe coronamentul de altar funerar de la *Potaissa*, este un simbol creștin, circumscris secolelor II—III, cât timp a staționat aici legiunea a V-a *Macedonica*, până la părăsirea aureliană. El este un monument paleocreștin din timpul stăpânirii romane în Dacia, ce a aparținut unui creștin din clasa avută potaissensă. Astfel, sunt infirmate afirmațiile de până acum, referitoare la faptul că din această perioadă nu avem „nici o probă arheologică sau epigrafică incontestabilă creștină“.

Și iederea, specie de plantă agățătoare, cu frunze verzi strălucitoare și flori mici galbene-verzui, cultivată ca element decorativ, precum și vița de vie fac parte din simbolistica primelor secole creștine. Vița de vie reprezintă pe Hristos, după cum însuși afirmă: *Eu sunt viața cea adevărată și Tatăl Meu este lucrătorul* (In. 15, 1).

Monumentul paleocreștin de la *Potaissa* vine să confirme și afirmațiile scriitorilor bisericești, din secolele II—III, Tertulian din Cartagina (c. 160 — c. 240) și Origen din Alexandria (c. 185—254), privitoare la prezența creștinismului la daci²⁴. Or, despre această problemă C. Daicoviciu spunea: „În ce mă privește nu cred în valoarea documentară a euharistică. Fresca din cimitirul *Domitillei*, din a doua jumătate a secolului drept o dovadă a răspândirii creștinismului la daci, în sec. II și III, iar de alții, cum e Pârvan și Zeiller, respinse categoric sau acceptate cu rezervă“²⁵.

²³ C. Daicoviciu, *Monumente inedite din Dacia*, AISC, I, 1928—1932, p. 117.

²⁴ Tertulian din Cartagina, *Liber adversus Iudaeos*, afirmă că Hristos „stăpânește“ și „în ținuturile sarmaților, dacilor, germanilor și sciților“. Origen din Alexandria, *Comentariul 39 la Evanghelia de la Matei*, 24, 14, este de părere că deși foarte mulți dintre britanici, germani, daci, sarmați și sciți n-au auzit cuvântul Evangheliei, înseamnă că totuși unii dintre aceștia l-au auzit.

²⁵ C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 305, nota 1; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României* (cap. XXII, *În jurul izvoarelor literare ale creștinismului dacoroman*), București, 1967, p. 481—496, cu bibliografia problemei, respinge, de asemenea, valoarea documentară a afirmațiilor lui Tertulian și Origen.

La *Potaissa* s-au găsit și alte obiecte paleocreștine, cum este cunoscuta gemă, descoperită prin anii 1830—1840, dispărută între timp, și care înfățișează scena „Bunului Păstor“, datată de I. I. Russu în secolele III—IV²⁶, iar de D. Protase în secolul IV²⁷.

Din anul 1954 a intrat în posesia Muzeului din Turda monumentul sculptural (inv. nr. 969), găsit pe dealul Zănelor din localitate, care este o stelă funerară și reprezintă un banchet funebru. În fața a trei personaje, cu capetele aproape distruse, se află o masă cu o farfurie pe ea, având de la stânga spre dreapta, un pește, o pâine și o pateră. Pâinea tăiată (însemnată) axial, în formă de cruce, *panis quadratus* sau *decussata* (X), amintind de crucea siriacă, patera marcată cu două linii întretăiate, ca și peștele, simbol creștin, sunt elemente care caracterizează monumentul respectiv, datat în secolele II—III, a fi tot paleocreștin²⁸.

Un alt monument funerar înfățișând banchetul funebru, asemănător celui de la *Potaissa*, a fost identificat, în 1957, la Gilău (jud. Cluj), unde se află încastrat în peretele vestic al bisericii romano-catolice din această localitate. Monumentul a fost prezentat și descris de A. Bodor, cu încadrarea cronologică în secolele II—III (atunci a existat la Gilău în epoca romană un castru militar și o așezare civilă mai modestă)²⁹. Asemenea monumente funerare, care înfățișează banchetul funebru, cu prezența peștelui, a pâinilor, marcate axial și a paterii, se întâlnesc în iconografia creștină din primele secole ale Bisericii, reprezentând masa euharistică. Fresca din cimitirul *Domtillei*, din a doua jumătate a secolului L d.Chr., prezintă doi comeseni așezați pe o banchetă cu spătar, în fața cărora se află o masă, pe care un servitor a așezat un pește și trei pâini marcate axial (X)³⁰.

Imaginea delfinului, însoțit de trident, se află și pe alte edicule funerare din Dacia Superioară (secolele II—III), care largesc spațiul cercetătorilor despre prezența creștinismului în Dacia romană, în veacurile amintite. Edicula, cu aceste însemne, reprezenta un tip de monument la îndemâna celor avuți, printre care s-au aflat și creștini, deoarece

²⁶ I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, ST, an. XI, 1958, 5—6, p. 319—321.

²⁷ D. Protase, *Problema continuității în Dacia, în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 150; cf. B. Mitrea, *RIR*, XVI, fasc. I, p. 57.

²⁸ Z. Milea, V. Feneșan, *Monument sculptural de la Potaissa, reprezentând un banchet funebru*, *RevMuz*, 3, 1966, p. 267—268; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, p. 184—185; V. N. Popescu, *Simbolurile euharistice în frescele din catacombe, sec. I—III*, București, 1937; *DACL*, XIII, col. 448—449.

²⁹ A. Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, *OmD*, p. 41—53. Monumentul prezentat este considerat ca având posibil caracter creștin, dar îi admite și fațeta păgână; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 331—332, fig. 18 (desen), îl declară păgân „în ansamblul său“ (din secolele II—III); N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, cu bibliografia la zi.

³⁰ H. Leclercq, *La vie chrétienne primitive*, Paris, 1928, pl. nr. 5 și 21; *DACL*, I, col. 841, fig. 187; XIII, col. 448—449; P. Testini, *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma*, Bologna, 1966, fig. 215, care înfățișează șase coșuri cu pâine, însemnate axial, cu crucea *decussata* (X); idem, *Les catacombes et les anciens cimiteres chrétiens à Rome*, Bologna, 1966; idem, *Les catacombes chrétiennes à Rome*, 1970; G. Wilpert, *Les peintures des catacombes romaines*, Roma, 1903.

creștinismul a cuprins nu numai păturile sociale sărace, ci și pe cele înstărite din Imperiul roman.

Pe un coronament funerar de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, se distinge, slab, imaginea unui delfin și a unui trident³¹, ceea ce ne face a-l considera și pe acesta un monument funerar paleocreștin.

2. Simbolul creștin al viței de vie.

Pe un coronament funerar de la Alba Iulia, lucrat din piatră calcareasă, există pe una din fețe decorația unor frunze stilizate, cu un fruct de mac. Latura opusă are, drept ornament, un *cantharos*, plasat pe frunze stilizate de palmier; din vas răsar două vrejuri încrucișate de viță de vie, adică o cruce florală (pl. 10/6). Pe a treia față se distinge, slab, conturul unui delfin, cea de a patra fiind distrusă³². Pe un monument de la Micia (*pagus Miciensis*), datat tot în secolele II—III, în locul busturilor defuncțiilor de pe fața principală a piesei, este redat un *cantharos* cu vrej de viță și ciorchini de struguri³³, simbol paleocreștin.

3. Păunul.

Oct. Floca constată „că păunul, ca motiv ornamental și atribuit simbolic, cuprinde o arie largă de răspândire în Dacia”³⁴. Pentru a înțelege „atributul simbolic” al păunilor decorativi, va trebui urmărită figurația lor și simbolistica ce o reprezintă în arta picturală paleocreștină, din secolele II—III, în catacombele creștine romane.

Păunul a devenit pentru primii creștini simbolul învierii trupurilor. Reluându-și penajul, după trecerea iernii, el a devenit un simbol al primăverii. Din acest motiv, primii creștini îl puneau în legătură cu dogma reînvierii și a nemuririi. Păunul, ca cel mai somptuos dintre păsările domestice, simboliza o imagine a lui Hristos. Plafonul unui *cubiculum* din cimitirul lui Callist, din Roma a fost decorat, în a doua jumătate a secolului al II-lea d.Ch., cu simbolul acestei păsări³⁵. Doi păuni afrontați stau aplecați asupra unui lan, ca și asupra unui vas cu flori, scenă datată în secolul al II-lea d.Ch. și pictată în catacombă³⁶. La Torcello (Italia) se află, de asemenea, doi păuni afrontați deasupra unui

³¹ H. Daicoviciu, *Coronamentele în formă de trunchi de piramidă arcuită pe teritoriul provinciei Dacia, Apulum*, VII, 1, 1968, nr. 4.

³² Idem, *op. cit.*, nr. 1, p. 333.

³³ Oct. Floca, *Monumenti romani inediti del distretto di Hunedoara, Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 337; idem, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, *ActaMN*, V, 1968, p. 111—124; Oct. Floca, W. Wolski, *op. cit.*, p. 50, fig. 126. La Micia (Vețel, jud. Hunedoara), au fost descoperite trei capace de vase, de lut ars (din secolul II și începutul veacului III), care poartă pe ele crucea creștină. Ele sunt considerate obiecte paleocreștine, aparținând secolelor II—III, cf. Al. Nemoianu, *Trei obiecte paleocreștine descoperite la Vețel (jud. Hunedoara)*, *MB*, XXIX, 1—3, 1979, p. 130—132.

³⁴ Oct. Floca, *ActaMN*, V, 1968, p. 119.

³⁵ *DACL*, XIII, 1, col. 1078, fig. 9597.

³⁶ Idem, *op. cit.*, col. 1084; col. 1077—1078, fig. 9598.

caliciu (potir), din care sorb „apa vie a nemuririi“, adică simbolul cuceririi sau împărtășirii creștine; imaginea este reprezentată pe balustrada inferioară (*cancel*) a altarului unei catedrale³⁷ (pl. 10/7). Aceiași păuni se găsesc în catacomba Priscillei din Roma³⁸, din secolul al III-lea. Din veacul al III-lea d.Ch., se păstrează, în arta creștină coptă egipteană, două stele funerare, ce înfățișează câte doi păuni afrontați, aplecați asupra unor vase. Piesele sculpturale se află, una în Muzeul din Cairo (pl. 10/8) și alta în Muzeul din Alexandria (pl. 10/9)³⁹.

În Dacia Superioară, la *Micia*, pe un monument, (fracturat central), în forma unui fronton triunghiular (lucrat din gresie locală), se întâlnesc, reprezentați în relief, doi păuni întorși cu capul spre interior, către un *cantharos*, frumos ornamentat, având caneluri verticale în jumătatea inferioară, un motiv vegetal pe umeri și un altul spiralat sub buză. Una dintre păsări, cu gâtul și capul aplecat spre vasul din fața ei, bea apă; cealaltă, are gâtul și capul ridicate până la înălțimea frontonului, dominând, în mod grațios, scena (pl. 10/10). Poziția celor doi păuni, menționează Oct. Floca, modul de exprimare artistică (și nu tocmai naturalistă) a siluetei lor, a felului de redare a acelor „pene-ochiuri“, specifice păunilor (realizate printr-o serie de cerculețe simetric plasate pe întregul corp al păsărilor), lasă impresia unei relative intenții de stilizare în redarea plastică a unor elemente de cult funerar, cu rost ornamental, dar și cu o anumită semnificație simbolică⁴⁰. Această semnificație simbolică o considerăm paleocreștină, având ca analogii modelele păunilor menționați în epoca de început a creștinismului din catacombele romane. Deci, și piesa figurată cu cei doi păuni de la *Micia* este un monument paleocreștin. Această scenă funerară cu reprezentarea sculpturală a celor doi păuni de la *Micia*, arată Oct. Floca, cu unele mici diferențe de stil în execuție, mișcare etc., se află și pe alte monumente din Dacia romană. Pe frontonul unei stele de la *Ulpia Traiana* apar cele două păsări în fața aceluiași *cantharos*, una bând apă din vas, cealaltă având capul ridicat⁴¹, ca și în cazul monumentului de la *Micia* (pl. 10/10). Aceeași reprezentare se află și pe frontonul unei alte stele funerare păstrată în Muzeul din Cluj-Napoca⁴², în care păunii, culcați, își îndreaptă capul spre marginea vasului (tot un *cantharos*). O scenă similară se vede și pe frontonul unui altar funerar din Muzeul de la Aiud, în care cele două păsări, plasate pe torțile vasului, își îndreaptă ciocurile spre interiorul acestuia⁴³. Doi păuni, redați ca și la *Micia*, dar mult alungiți (pentru a umple un registru larg disponibil) și tratați astfel încât să satisfacă pe deplin cerințele ornamentale ale monumentu-

³⁷ Idem, *op. cit.*, col. 1086, fig. 9609.

³⁸ Idem, *op. cit.*, col. 1086.

³⁹ Idem, *op. cit.*, col. 9610—9611.

⁴⁰ Oct. Floca, *ActaMN*, V, 1968, p. 118, fig. 6.

⁴¹ Oct. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Deva, 1967, p. 56.

⁴² Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani dell a „Dacia Superior“, EDR*, IV, p. 146, fig. 77.

⁴³ Idem, *op. cit.*, p. 115, fig. 55; Oct. Floca, *ActaMN*, V, 1968, nota 21, menționează: „Considerăm că și pe acest monument sunt reprezentați tot păuni și nu porumbei“, cum afirmă Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 113.

tului, se găsesc în partea superioară a unei piese sepulcrale de la Augsburg⁴⁴. Cei doi păuni apar și pe stela castrului de la Cășei (jud. Cluj)⁴⁵.

Însumând cele cinci monumente menționate, descoperite în Dacia Superioară, în care elementele figurației decorative au ca subiect reprezentările păunilor afrontați, Oct. Floca arată că păunul, ca motiv ornamental și atribut simbolic, cuprinde o arie largă de răspândire în Dacia⁴⁶. Constatarea este foarte importantă pentru răspândirea creștinismului în Dacia romană, fiindcă „motivul ornamental și atributul simbolic” al păunilor prezentați de Oct. Floca, sunt ornamente și simboluri paleocreștine, din secolele II—III. Despre această interpretare, până în prezent, nu s-a spus nimic în literatura de specialitate, deoarece s-a afirmat că în Dacia romană „creștinii au fost în număr mic”, în realitate ei fiind destul de numeroși. Odată cu părăsirea aureliană, printre cei dintâi locuitori care vor fi rămas locului, vor fi fost creștinii, fiindcă peste Dunăre, în Imperiu, îi așteptau persecuțiile, religia creștină fiind nerecunoscută. Sub presiunea invaziilor migratorii, care au distrus viața orășenească în Dacia, populația autohtonă rămasă aici se va retrage în locurile naturale ferite, în lumea obștilor agrare sătești, în lumea „păgânurilor”, adică a sătenilor (latinește *paganus* = sat). *Terra*, cuvânt latin, devine *țară* și *țărăna* (*țară* și sufixul *ână*) înseamnă pământul muncit și apărut ca pretul vieții lor. Noii veniți (din fostele centre urbane) în așezările sătești, aduc civilizația înaintată, orășenească. Ei se contopesc și adoptă un idiom unic, cel latin (când, de fapt, începe prima fază a istoriei latine dunărene, secolele II—III)⁴⁷. Foștii orășeni, care și-au găsit adăpost în lumea *paganilor* (= sătenilor), au făcut cunoscută și *legea creștină* (latinește *lex-gis christiană*), despre care N. Iorga spunea: „Legea românească nu s-a învățat la nici o școală... și a trăit din secolul al IV-lea, adică o mie de ani, sub influența venită de la Imperiul roman de Răsărit, devenit Imperiul bizantin, și deci e lege răsăriteană. Dar lege răsăriteană fără dușmănie față de legea apuseană... așa cum este la noi, noi am făcut-o în cei o mie de ani”⁴⁸. Noua lege românească creștină nea dat și o conștiință de noi, o conștiință de popor roman și creștin în istorie. Cum s-a spus: „*Suntem romani, fiindcă suntem creștini și creștini fiindcă suntem romani*”, așa cum, de fapt, o exprimă, până astăzi, în vorbire poporul: „*Sunt român, adică sunt creștin, sau sunt creștin, adică sunt român*”. Concludentă, în acest sens, este și expresia: „*Măi române, măi creștine!*”

Revenind la repertoriul ornamental al coronamentelor funerare, H. Daicoviciu afirmă că el cuprinde motive foarte obișnuite în plastica funerară, asociate în chipuri diverse. Semnificativ este faptul că unele analogii pentru coronamentele funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită se găsesc la *Aquileia*.

⁴⁴ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano. 1933, p. 40, fig. 5; Oct. Floca, *ActaMN*, V, 1968, p. 118, nota 22.

⁴⁵ Em. Panaiteșcu, *Castrul roman de la Cășei, ACMIT*, II, 1929, III, 1930—1931, p. 16, fig. 8; V. Christescu, *RIR*, II, 1932, p. 267 și urm.

⁴⁶ Oct. Floca, *ActaMN*, V, 1968, p. 119.

⁴⁷ I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, p. 197.

⁴⁸ N. Iorga, *Concepția românească a Ortodoxiei*, București, 1940.

În Dacia, pe cele 15 piese ale genului păstrate în muzeele din țară (statistica se oprește la anul 1968), studiate de H. Daicoviciu, ornamentul cel mai des întâlnit este delfinul, el apărând pe opt monumente⁴⁹. Urmează, ca frecvență, *cantharos*-ul, cu viță de vie⁵⁰. Cele două motive decorative ne trimit și la simbolistica paleocreștină din secolele II—III, din Dacia romană. Analogia ornamentării monumentelor cu cea a pieselor din *Aquileia*, cât și deosebirea lor față de coronamentele norico-pannonice, sunt frapante, afirmă istoricul amintit⁵¹. Originea directă a coronamentelor funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită, provenite din Dacia romană, trebuie căutată nu în *Noricum* și *Pannonia*, ci în nord-estul Italiei, la *Aquileia*. Datarea tuturor monumentelor discutate, descoperite în provincia traiană, este posterioară anului 106 și anterioară anului 271 d.Ch.

O notă caracteristică a coronamentelor funerare din Dacia romană este aceea că aici nu se întâlnesc altare cu cavități pentru depunerea cenușii defunctului, ceea ce denotă că ritul cel mai răspândit în provincia traiană era inhumată, pe care o practicau și creștinii.

Încă din prima jumătate a secolului I d.Ch. sirienii sunt atestați epigrafic în marea colonie adriatică, *Aquileia* și ei au reprezentat elementul de coloniști cel mai puternic⁵², printre care se vor fi aflat, cu siguranță, și creștini.

Prezența coronamentelor funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită în Dacia Superioară este de natură să ateste legăturile provinciei noastre nord-danubiene și a principalelor ei centre urbane (în special, orașele *Ulpia Traiana* și *Apulum*) cu *Aquileia* (de unde și confirmarea caracterului apusean al artei din zona intercarpatică a Daciei romane). O serie de elemente artistice, de origine orientală, au putut pătrunde în Dacia, spune H. Daicoviciu, nu de-a dreptul din regiunile răsăritene ale Imperiului, ci dinspre vest, după ce fuseseră însușite de către Occidentul roman⁵³. Rolul de mediatori între cele trei centre, de pildă, capitala Daciei, *Apulum* și *Aquileia*, îl vor fi jucat, în primul rând, sirienii, care au avut un rol important în colonizarea și romanizarea Daciei. Referitor la acest fapt istoric, D. Tudor⁵⁴ și I. I. Russu⁵⁵ au afirmat: „Persoanele cu antroponime siriene (palmyriene) sau cu mențiunea expresă privind obârșia lor sunt (în raport cu întinderea teritoriului de origine și cu numărul populației) relativ numeroase, răspândite, mai ales, în centrele urbane și de importanță economică (*Ulpia Traiana*, *Apulum*, *Ampelum*) etc.), unde au jucat un rol de seamă în viața publică, în conducerea municipalităților, în manifestările sociale, comerț; numeroase apar, de asemenea, în localitățile de staționare a formațiilor auxiliare siriene (*Tibiscum*, *Micia*, *Porolissum*) unde — cel puțin în prima jumătate a secolului al II-lea — ele formau grupe etnice compacte, aparținând evident militarilor, veteranilor și familiilor aces-

⁴⁹ H. Daicoviciu, *op. cit.*, numerele: 1, 2, 4, 7, 8, 11, 13, 14.

⁵⁰ Idem, *op. cit.*, p. 344.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Idem, *op. cit.*, p. 149—150.

⁵³ Idem, *op. cit.*, p. 149—150.

⁵⁴ Idem, *op. cit.*, p. 351.

⁵⁵ D. Tudor, *Sirienii în Dacia Inferioară, Apulum*, IX, p. 569—664.

tora din aceleași unități⁴⁵⁶. Un rol important l-au avut sirienii în Dacia romană și în răspândirea creștinismului, adus direct din Palestina, cum a dovedește și *staționarea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa*, care venea din această regiune și care va fi avut o contribuție la răspândirea acestei religii printre militari și civili, dovadă, în acest sens, fiind monumentele paleocreștine descoperite la *Potaissa*, păstrate până astăzi.

ION IONESCU

SYMBOLES PALEOCHRETIENS DES IIe—IIIe SIÈCLES SUR DES MONUMENTS FUNÉRAIRES DE LA DACIE ROMAINE

(Résumé)

La présence du christianisme en Dacie Romaine aux IIe—IIIe siècles, jusqu'à la retraite aurélienne, était considérée jusqu'à présent, faute de documents archéologiques ou épigraphiques, „une nécessité logico-historique”. Aujourd'hui, l'existence du christianisme en Dacie Romaine à cette époque peut être prouvée — pour la première fois — par un nombre d'anciens symboles chrétiens représentant Jésus Christ, sculptés sur des monuments funéraires de la Dacie Supérieure. Les plus fréquents symboles chrétiens sont: 1. le dauphin accompagné d'un trident; 2. la vigne aux raisins; 3. le paon.

Sur le couronnement d'un autel, en pierre calcaireuse, de *Potaissa* sont sculptées trois figures représentant des anciens symboles chrétiens des IIe—IIIe siècles. Sur la façade principale du monument on a sculpté un dauphin, accompagné d'un trident. Sur le côté droit il y a un *cantharos*, duquel ressort une vrille de vigne avec des feuilles et des grappes de raisin.

Le Musée d'Alba Iulia possède un monument funéraire similaire, ainsi qu'un autre, sur lequel est représentée une vigne ressortant d'un *cantharos* en forme de croix florale (*crux florida*). Sur un monument funéraire de *Micia* (Vețel, dép. de Hunedoara), à la place des défunts, on a sculpté un *cantharos*, avec une vrille de vigne aux raisins, symbole reconnu du christianisme.

Plus nombreux encore (cinq attestés jusqu'à présent) sont les monuments funéraires qui représentent des paons sculptés, symbole chrétien de la résurrection des morts. Les localités de Transylvanie où l'on a trouvé de pareils monuments sont: *Micia*, *Ulpia Traiana*, *Napoca*, *Aiud*, *Cășeu* (dép. de Cluj).

L'origine directe des couronnements funéraires en forme de tronc de pyramide courbé de la Dacie Trajane se trouve, — ainsi que l'a démontré H. Daicoviciu —, à *Aquileia*, une colonie de Syriens parmi lesquels se seraient trouvés aussi des chrétiens. Les Syriens ont eut un rôle important dans la colonisation et la romanisation de la Dacie pendant les IIe—IIIe siècles J.Chr. De même, ils ont joué ici un important rôle dans la diffusion du christianisme qu'ils amenaient directement de la Palestine. La Ve Légion *Macedonica*, arrivée directement de Palestine, avait son siège à *Potaissa* et sans doute, parmi les militaires il y avaient aussi des chrétiens. C'est ce que prouvent les anciens monuments funéraires chrétiens attestés sur le territoire de la ville de Turda, ancienne *Potaissa*.

⁴⁵⁶ I. I. Russu, *Elemente syriene în Dacia Carpatică și rolul lor în „colonizarea” și „romanizarea” provinciei*, ActaMN, VI, 1969, p. 167—185.

⁴⁵⁶ Idem, op. cit., p. 170.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA ORAȘULUI NAPOCA PE BAZA MONUMENTELOR SALE SCULPTURALE ÎN PIATRA (III)*

VIII. SARCOFAGELE¹

Deoarece sarcofagele, descoperite în Cluj-Napoca, au o execuție simplă, ne vom limita la simpla înregistrare a lor. Ele sunt confecționate dintr-o cutie dreptunghiulară (*arca*), fără nici un ornament; fundul interior, sub capul defunctului, este puțin mai ridicat. Au un capac sau acoperiș (*operculum*) prismatic, cu o acroteră (1/8 din sferă) la cele patru colțuri. Capacul, în cele mai multe cazuri, a fost fixat de arcă cu ajutorul unor scoabe de fier (pl. 11/1).

Bibliografie: N. D. Covaciu, *Descoperiri arheologice în Cluj*, ACMIT, I, 1926—1928, p. 218—223; Oct. Floca, *Sistemele de înmormântare din Dacia Superioară romană*, *Sargetia*, II, 1941, p. 1—116 (sarcofagele din Cluj, p. 13—19); I. Hica-Câmpeanu, *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca*, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 221—237.

Sarcofagele sunt confecționate din piatră de nisip sau de calcar.

a). În strada Mihail Kogălniceanu, în locul actualei Universități, au fost descoperite 4 sarcofage, cu ocazia construirii temeliei clădirii.

Bibliografie: *ArchErt*, 1895, p. 382; N. D. Covaciu, *op. cit.*, p. 218—223; Oct. Floca, *op. cit.*, p. 16—18.

1. *Sarcofagul 1*, este de proporții impunătoare și bine păstrat. Dimensiunile: cutia $2,25 \times 0,92 \times 0,90$ m, capacul lung de 2,25 m, lat de 0,92 m. Capacul, în formă de acoperiș, avea o înălțime mai mare decât acroterele și era prins de cutie prin scoabe.

2. *Sarcofagul 2*, lung de 2,20 m, lat de 1,00 m, înalt de 0,80 m. Dimensiunile capacului: $2,21 \times 1,05$ m. Înălțimea frontonului 0,65 m. Prost conservat.

3. *Sarcofagul 3*. Dimensiunile: $1,90 \times 0,75 \times 0,80$ m, iar ale capacului: $1,97 \times 0,90 \times 0,35$ m. Prost conservat.

4. *Sarcofagul 4* (de copil). Dimensiunile cutia $0,94 \times 0,71 \times 0,28$ m. Capacul, mult deteriorat, este lung de 1,00 m, lat de 0,50 m, înalt de 0,28 m. S-a păstrat o singură acroteră.

* Pentru partea întâia a lucrării, vezi *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 185—199, iar pentru cea de a doua, *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 193—221.

¹ În „Grădina Botanică” a municipiului se păstrează alte trei sarcofage romane. Două sunt în „Grădina Botanică” veche, celălalt, în cea nouă. Din păcate, ele nu au putut fi catalogate, lipsind punctul lor de proveniență. Mai mult chiar, despre aceste monumente am primit informații lacunare și contradictorii. După părerea noastră, sarcofagele au fost aduse dintr-o localitate necunoscută a Daciei romane. O precizare de ultimă oră: două dintre aceste sarcofage au dispărut (!!), din locul unde au fost amenajate. Nimeni nu știe nimic?!

b). În strada Avram Iancu, nr. 42 (fosta Petöfi Sándor nr. 30), în curtea fostei Fabrici de sârmă, au fost descoperite 3 sarcofage:

5. *Sarcofagul 1* (de copil), are următoarele dimensiuni: cutia $0,87 \times 0,55 \times 0,41$ m, iar capacul $0,94 \times 0,59 \times 0,29$ m; în interiorul sarcofagului s-au aflat o monedă de bronz și doi cercei de aur.

6. *Sarcofagul 2* (de copil), a fost descoperit la casa cu nr. 42. S-a găsit numai cutia sarcofagului, lungă de 1,23 m, lată de 0,53 m, înaltă de 0,46 m.

7. *Sarcofagul 3* (pl. 11/2), era improvizat din materialul altor monumente. Cutia se compune din două monumente refolosite: a). un cippus, având dimensiunile: $1,50 \times 0,90 \times 0,64$ m. Are și următoarea inscripție: *D(iis) M(anibus) / Cl(audius) Valentinus / vix(it) annos XX / Valeria Valentina filio pūsim(o)*, în monogramă, *OPT(o) S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)*; în literele „T” și „L”, se pare, că ulterior au fost incizate două caractere grecești: un *alfa* și un *omega*; b). al doilea component al sarcofagului este un acoperiș de *aedicula*, reprezentând o scenă de vânatoare: doi câini, unul de o parte, altul, pe cealaltă parte a figurației, iar la mijloc o vulpe (pl. 11/3). În interiorul sarcofagului s-au aflat patru ace ornamentale (cf. C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia? AISC, II, 1933—1935, p. 204 și urm.*). Inv. MIC. 1².

c). În anul 1974, cu ocazia construirii clădirii Bibliotecii Academiei, în strada Mihail Kogălniceanu nr. 12, au fost descoperite 3 sarcofage și două monumente arhitectonice (vezi, în continuare, nr. 33—34).

Bibliografie: I. Hica-Câmpeanu, *op. cit.*, p. 221—237; idem, *Riturile funerare în Transilvania de la sfârșitul secolului al III-lea e.n., până în secolul al V-lea e.n.*, ActaMN, XVI, 1979, p. 157—170.

8. *Sarcofagul 1*, constituie o cutie monolitică, fiind acoperit cu un capac plan. Dimensiunile: $1,15 \times 0,38 \times 0,53$ m; în interior s-a găsit un schelet de copil *in situ*. Capacul plat, a fost confecționat din piatră calcareasă; inițial, a constituit peretele stâng al unei edicule, decorat cu reprezentări în basorelief, în două câmpuri. Registrul inferior reprezintă corpul unei femei (*camilla?*), în *palla* și tunică. Se mai vede piciorul unei *mensa tripes*, înconjurată de un chenar și zeul *Attis* (pl. 12/4). Inv. MIC. 247.

9. *Sarcofagul 2*, este construit din lespezi de calcar. Dimensiunile: $1,88 \times 0,57 \times 1,25$ m.

10. *Sarcofagul 3*, este o cutie monolitică, având dimensiunile: $1,20 \times 0,35 \times 0,70$ m.

d). Pe bulevardul Constantin Brâncuși (fosta str. Oășanu, Casianu și Gheorgheni) s-au descoperit 5 sarcofage, majoritatea lor în pivnița casei nr. 31 b.

Bibliografie: N. D. Covaciu, *op. cit.*, p. 221—222; Oct. Floca, *op. cit.*, p. 18—20.

11. *Sarcofagul 1*, este mult deteriorat. S-a păstrat o singură latură, lungă de 1,31 m, lată de 0,47 m, groasă de 0,15 m.

12. *Sarcofagul 2*, lung de 2,10 m, lat de 0,89 m, înalt de 0,73 m. Capacul are formă de acoperiș, cu un fronton triunghiular.

² Monumentele inventariate fac parte din colecția de antichități romane a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

13. *Sarcofagul 3*, reprezintă un sarcofag de copil, monolitic. Dimensiunile: $0,84 \times 0,45 \times 0,38$ m. Capacul lipsește.

14. *Sarcofagul 4*, de proporții mari; cutia este lungă de 2,28 m, lată de 0,93 m, înaltă de 0,78 m. Capacul lipsește.

15. *Sarcofagul 5* (de copil), s-a descoperit la casa nr. 33. Dimensiunile: cutia $1,05 \times 0,57 \times 0,45$ m, iar cele ale capacului, $1,05 \times 0,60 \times 0,28$ m. Înălțimea frononului este de 0,28 m. În interiorul cutiei s-a depistat un ac de cs.

e). În strada Plugarilor (astăzi desființată), în spatele blocurilor construite la bifurcația bulevardului Nicolae Titulescu (fosta Pata) și Constantin Brâncuși, s-au descoperit, până în anul 1933, 4 sarcofage și un mormânt de țigle (cercetările arheologice au continuat aici începând din anii 1980, depistându-se multe monumente, însă deocamdată inedite).

Bibliografie: Oct. Floca, *op. cit.*, p. 13—16.

16. *Sarcofagul 1*, apărut în fața porții nr. 13 (astăzi demolată), a fost construit din 6 lespezi de piatră de calcar. Cutia este lungă de 1,60, lată de 0,58, înaltă de 0,35 m (dimensiunile interioare). În cutie s-a găsit un schelet intact, așezat pe un strat de var, gros de 0,05 m. Lungimea scheletului este de 1,45 m. Capacul a fost spart în mai multe bucăți (vezi fig. 6 din opera citată).

17. *Sarcofagul 2*, aflat în dreptul ferestrei de lângă poarta nr. 13 (astăzi demolată). Dimensiunile în interior: $1,70 \times 0,58 \times 0,45$ m. Grosimea pereților este de 0,11 m. Capacul plat este format dintr-o singură bucată. Sarcofagul s-a descoperit la o adâncime de 1,30 m, sub nivelul actual. În fundul cutiei a fost cioplită o ridicătură, o „pernă“, unde se află un strat de var, gros de 0,03—0,16 m.

18. *Sarcofagul 3*, dezgropat numai în parte, în fața casei nr. 11 (astăzi demolată). Este un sarcofag monolitic, care din cauză încetării săpăturilor, n-a fost studiat în mod corespunzător.

19. *Sarcofagul 4*, cu dimensiunile în interior: $2,10 \times 0,40—0,50 \times 0,40$. Capacul spart, a fost format dintr-o lespedă lungă de 1,00 m, lată de 0,75 m, groasă de 0,20 m. În interiorul cutiei se află o „pernă“. Lângă sarcofagul, descoperit în dreptul ferestrelor casei nr. 13, s-au mai găsit resturi de țigle și un fragment de coloană (vezi, nr. 46).

Orientarea tuturor sarcofagelor din fosta strada Plugarilor era pe direcția est-vest, îndreptate cu fața spre răsărit. Ele au o construcție simplă, fără nici un ornament.

f). *Sarcofage*, care figurează în inventarul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei:

20. *Sarcofag* din piatră de nisip, fără indicarea locului de descoperire. Inv. I. 28.

21. *Sarcofag mare*, găsit în curtea Asociației de Agronomie (Gazdasági Egyesület). Inv. I. 975.

22. *Sarcofag mic*, descoperit în locul indicat mai sus. Inv. I. 976.

23. *Sarcofag* (de copil), găsit în curtea judecătorului Ioan Nagy, din strada Attila (actuala str. Andrei Mureșanu). Dimensiunile: $1,20 \times 0,58 \times 0,37$ m. Dimensiunile în interior: $0,95 \times 0,38 \times 0,32$ m. Inv. I. 7314—7315.

24. *Sarcofag* (de copil), descoperit în str. Elisabeta (acum Emil Racoviță). Confectionat din piatră de nisip. În interior are o „pernă“. Dimensiunile: $0,80 \times 0,45 \times 0,24$ m. Inv. IN. 219.

25. *Sarcofag din Piața Păcii*, descoperit cu ocazia construirii Casei de Cultură a Studenților. În cutia sarcofagului s-au găsit un schelet (de soldat), un inel și o gemă. Inv. MIC. 417.

26. *Sarcofag din Piața Păcii*, descoperit tot cu ocazia construirii Casei de Cultură a Studenților. Inv. MIC. 317.

27. *Sarcofage din str. Turzii* (actuala str. Universității). Lângă „Casa Thorockay“ s-au găsit trei sarcofage. Unul avea pe capac reprezentată o femeie și un copil. Copilul avea în mâini o cupă. Muncitorii le-au distrus (cf. E. Jakab, *Kolozsvár története*, Buda, 1870, p. 125).

28. *Sarcofag*, identificat cu ocazia construirii restaurantului „Biazini“. Au ieșit la iveală cutia și capacul (cf. E. Jakab, *op. cit.*, p. 125).

29. *Sarcofag* aflat în „Strada Mare“ (Nagy utca, astăzi Moșilor, în fosta „grădina Haller“ (în jurul actualei Clinici de copii). Descrierea lipsește (cf. E. Jakab, *op. cit.*, p. 126).

30. La capătul str. Pietroasa (Köpad) s-au scos mai multe „sicrie de piatră“. Unul dintre ele a fost găsit în grădina lui Gheorghe Hintz din str. Lerin (actualul bulevard 21 Decembrie). Altul, se afla la ferma lui „Pákei“ din aceeași zonă și era folosit pentru igheab de adăpat vite (cf. E. Jakab, *op. cit.*, p. 146; J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Altertums*, Kronstadt (Brașov), 1851, p. 226, nr. 26).

31. *Sarcofag*, găsit lângă drumul spre Becaș. A fost descoperit în 1861, având în interior un craniu uman, și cercei de aur. Aproximativ, în același loc, cu câțiva ani înainte, a fost depistat un alt sarcofag (cf. E. Jakab, *op. cit.*, p. 126).

IX. MONUMENTE ARHITECTONICE

32. *Fragment arhitectonic sculptural*, locul exact de descoperire nu este cunoscut (pl. 12/5).

Bibliografie: C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, ActaMN, V, p. 484, fig. 8.

Dimensiuni: înălțimea 0,60, lungimea 0,77, grosimea 0,35 m. Este confectionat din piatră de calcar. Starea de păstrare este slabă. Partea superioară a piesei este retezată, iar spatele aplatizat.

Pe o bordură, înaltă de 0,15 m, este reprezentat un basorelief, cu bustul unei femei, având fața, parțial, distrusă. Se păstrează doar ochii, obrații rotunji și rădăcina nasului. Pe gât are un colier gros. Este îmbrăcată într-o tunică până la gât, bogat drapată. Capul îl are acoperit cu un văl gros, care atârână peste umeri, iar marginile lui sunt ținute, de personaj, cu mâna dreaptă. În partea inferioară, sub bordură, se află câteva praguri oblice. Inv. IN. 44.

33. *Monumente sculpturale din str. Mihail Kogălniceanu.*

Împreună cu cele 3 sarcofage (vezi, nr. 8—10), descoperite cu ocazia construirii clădirii Bibliotecii Academiei, din str. Mihail Kogălniceanu, s-au găsit și două monumente arhitectonice.

Bibliografie: I. Hica-Câmpeanu, *op. cit.*, 232—233.

Monumentele s-au găsit într-o poziție secundară, fiind folosite la susținerea zidului unei pivnițe.

Primul, constituie partea superioară a unui perete lateral sau pilastru de ediculă, cu orificii în formă de coadă de rândunică. La un capăt este sculptat un capitel corintic, cu două registre. Cel inferior este decorat cu frunze de acast. Dimensiunile: $1,24 \times 0,36 \times 0,40$ m. Inv. IN. 24.131.

34. *Monument sculptural arhitectonic.* Al doilea monument, găsit împreună cu cel discutat mai sus, face parte dintr-un altar. Pe latura centrală se află litera „D”, incizată ulterior. Dimensiunile soclului: $0,82 \times 0,48 \times 0,37$ m. Inv. IN. 24.132.

35. *Pilastru*, locul exact al descoperirii nu se cunoaște (pl. 12/6).

Bibliografie: Á Buday, *Szörványos leletek a római kori Dáciából, DolgCluj*, VII, 1, 1916, p. 81, fig. 22; A. Bodor, *Adalékok a helyi elem fennmaradásának a kérdéshöz, Studia*, 1960, Ser. IV. fasc. 1, Historia, p. 32, nota 44, fig. 6; idem, *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 217, nota 49, fig. 9; C. Pop, *op. cit.*, p. 479—482, fig. 2; M. Bărbulescu, *Cultul lui Hercule în Dacia romană (I)*, *ActaMN*, XIV, 1977, nr. 76, fig. IX/2.

Dimensiuni: $2,46 \times 0,59 \times 0,48$. Confectionat din piatră de calcar. Starea de păstrare destul de bună, colțul superior drept și partea de jos deteriorate.

Pilastrul prezintă două registre cu basoreliefuri. Chenarul, care înconjoară registrele, are o lățime de 0,07 m. În câmpul superior este reprezentat zeul vinului, *Dionysos-Liber*, nud, tânăr, cu plete. În păr se observă ciorchini de struguri și frunze de viță de vie. Ochii, nasul și buzele sunt șterse. Cosițele îi atârnă pe umeri. Mâna dreaptă o ține pe cap, iar în stânga, îndoită din cot și adusă înainte, prinde un *kantharos*. Pe fundal sunt două vrejuri de viță de vie, ciorchini și frunze, așezate alternativ, împreună cu cârcei. Jos, în stânga, se află pantera, animalul favorit, culcată pe un urcior răsturnat, ținând laba stângă din față pe acesta. Imaginea este plasată pe un suport. În registrul inferior sunt reprezentate două personaje: *Hercule* și *Mercurius*. Figura eroului mitic pare să imite sculptura clasică (Hercule odihnindu-se). Este înfățișat ca un bărbat între două vârste, cu figura spre dreapta (capul deteriorat), purtând barbă; părul, scurt, este îngrijit pieptănat. În spatele eroului, pe fundalul scenei, apare o tolă cu săgeți, apoi un arc, care parcă „plutește” în aer. Mâna dreaptă o ține ascunsă la spate, cealaltă se sprijină pe caracteristica măciucă (trunchi de copac).

Zeul *Mercurius*, celălalt personaj (fața deteriorată) din acest registru, este înveșmântat într-o tunică scurtă cu mâneci lungi, peste care se află o mantie scurtă, ce se prinde pe umărul drept cu o fibulă. În mâna stângă (acoperită, în parte, de mantie), ține caduceul. Pe cap poartă caracteristica pălărioară cu aripioare, iar în mâna dreaptă are o pungă

(marsupium). Și aceste două figuri din registru sunt plasate pe un postament.

A. Buday este de părere că piesa îndeplinea funcția de *antae* (ușor de poartă), iar C. Pop presupune că ea a avut un rol de *postis*. Nouă ni se pare că era un pilastru dintr-o ediculă, similară celor descoperite în Pannonia și în Italia. Inv. MIC. 282.

36. *Pilastru*. Nu se cunoaște cu exactitate locul de descoperire (probabil, Piața Unirii).

Bibliografie: A. Buday, *op. cit.*, p. 81—82; C. Pop, *op. cit.*, p. 479—482, fig. 1 a—b; M. Bărbulescu, *Pilastrul cu divinități din Napoca și unele aspecte ale arhitecturii sepulcrale în Dacia*, AIIA, XIX, 1976, p. 270—271; idem, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, *passim*.

Dimensiuni: $2,80 \times 0,59 \times 0,15$ m. Confectionat din piatră de calcar. Piesa a fost reconstituită (pl. 12/7), întregirea ornamentului, în relief, s-a făcut prin desen. Spatele piesei, aplatizat, s-a încastrat într-un zid. În părțile laterale se află câteva orificii.

Monumentul se împarte în două registre. Câmpul superior este înalt de 1,15 m, iar cel inferior de 1,25 m. Ambele sunt încadrate de câte un chenar, lat de 0,06 m, marginea fiind de 0,35 m. Decorul reliefat are înălțimea de 0,03 m și lățimea de 0,38 m. În partea superioară sunt reprezentate un vrej de viță de vie, frunze, doi ciorchâni de strugure și câțiva cârcei, compoziție ce se desprinde dintr-un mănunchi de frunze de acant. Registrul inferior a fost reconstituit, obținându-se un decor aproape identic cu cel din câmpul superior. Vrejul de viță de vie însă răsare din gura largă a unui vas cu două anse. Tortile vasului, — *kantharos* —, au forma literei „S”, terminate în încolăcirii, asemănătoare coarnelor de berbec. Inv. IN. 21.618.

X. MONUMENTE ARHITECTONICE INSERATE ÎN INVENTARUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

37. *Bază de coloană*, descoperită în str. Horea, între imobilele cu numerele 10 și 18. Inv. I. 7112.

38. *Bază de coloană*, descoperită cu ocazia construirii Palatului „Dermata”, din str. E. Zola. Inv. IV. 5177.

39. *Bază de coloană*, descoperită în același loc ca și piesa de la nr. 38. Inv. I. 5161 (cf. *Újság*, 29, IX, 1922, *Notae Napocenses*).

40. *Bază de coloană*, din piatră de nisip, depistată în Piața Unirii, în fața berăriei „Ursus”. Dimensiunile: $0,75 \times 0,58$ m; lungimea soclului $0,75 \times 0,76$ m, diametrul fusului: 0,60 m. Inv. IN. 1349.

41. *Coloană*, de piatră, găsită cu ocazia construirii unei case pe „Strada de plimbare Elisabeta” (Erzsébet sétaut, astăzi Emil Racoviță), clădirea „Inspectoratului”. Inv. I. 6249.

42. *Coloană*, spartă în 7 bucăți, depistată în Piața Unirii, nr. 7. Inv. I. 7182.

43. *Două fragmente de coloane*, descoperite în același loc ca și piesa nr. 62. Inv. III. 9562—9563.

44. *Coloană*, din piatră de nisip, descoperită în Piața Unirii, lângă toaletă publică. Inv. VI. 4184.

45. *Fragment de coloană corintică*, găsit în Piața Unirii între casele cu nr 22 și 23. Inv. VI. 6001.

46. *Fragment de coloană*, descoperit în fosta str. Plugarilor, nr. 13, lângă sarcofagul discutat (nr. 19). Inv. IN. 1350.

47. *Partea inferioară a unei coloane*, găsită pe locul fundației Palatului telefoanelor din str. E. Zola. Piatră de nisip, înaltă de 0,60 m. Inv. IN. 1356.

48. *Partea inferioară a unei coloane*, descoperită tot în fundația Palatului telefoanelor, din str. E. Zola. Înălțimea 0,63 m. Inv. IN. 1357.

49. *Coloană*, aceeași proveniență ca la nr. 62. Piatră de nisip. Dimensiunile: înălțimea 1,485 m, diametrul inferior 0,51 m, diametrul superior 0,32 m. Inv. IN. 1359.

50. *Patru coloane*, descoperite cu prilejul edificării „Magazinului Central”, de pe str. Gheorghe Doja (pl. 13/8).

51. *Capitel de coloană*, descoperit în Piața Unirii între fosta cafea „Europa” și Magazinul „Reményik”. Inv. I. 575.

52. *Două capitele*, descoperite în str. Memorandumului (fostă 30 Decembrie), nr. 3. Inv. I. 7048—7049.

53. *Capitel*, de piatră, fără indicarea punctului de proveniență. Inv. I. 8113.

54. *Trei capitele*, descoperite la colțul străzilor Wesselényi (acum Horea), și Szép. Inv. III. 9959—9962.

55. *Capitel*, descoperit în substrucția casei nr. 5, lângă Casa lui Matei Corvin. Inv. IN. 9.

56. *Capitel doric*, din calcar, aflat în Piața Unirii, lângă toaleta publică. Inv. IN. 41.

57. *Fragment de capitel*, descoperit în același loc ca și piesa indicată la nr. 62. Piatră de nisip. Dimensiunile: $0,80 \times 0,10 \times 0,39$ m. Inv. IN. 1351.

58. *Fragment de capitel*, descoperit în punctul indicat la nr. 62. Piatră de nisip. Înălțimea 0,54 m, diametrul fusului 0,465 m. Inv. IN. 1355.

59. *Capitel de coloană*, depistat ca și piesa de la nr. 62. Piatră de nisip. Dimensiunile: lung de 0,55 m, înalt de 0,21 m. Inv. IN. 1358.

60. *Capitel corintic*, în același loc (vezi nr. 62). Piatră de nisip. Dimensiunile: înalt de 0,27 m, suprafața $0,34 \times 0,42$ m. Inv. IN. 1360.

61. *Capitel doric*, cu reprezentarea uneltelor de pietrar.

Bibliografie: M. Bărbulescu, *Reprezentarea uneltelor de pietrar pe un capitel din Napoca, In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 29—34, fig. 1—5 și o planșă; idem, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 51—54, fig. 6.

Descoperit la 30 m de zidul de nord al bisericii Sf. Mihail în Piața Unirii, în luna aprilie a anului 1968. Dimensiuni: înălțimea totală a capitelului este de 0,24 m, abacul, patrat, are latura de 0,57 m, fiind înalt de 0,115 m, înălțimea echinei 0,08 m. Echina este decorată cu ove (din care s-au păstrat 15). Spațiul dintre ove este decorat cu un interesant motiv ornamental (pl. 13/9), înfățișând uneltele unui meșter lăpăd și, anume: două ciocane de pietrar, cu două brațe, un ciocan de for-

mă ovală, o daltă cu trei dinți, un ciocan pentru martelare, „vârfuri de săgeți“ (uneori duble), care au avut rolul spițurilor (folosite de sculptori), o figură umană (cap de bărbat).

62. *Bază de pilastru*, din piatră de nisip, ieșită la iveală în str. General Neculce (astăzi E. Zola), în fața casei nr. 14. Dimensiunile: $0,69 \times 0,57 \times 0,30$ m. Inv. IN. 1350.

63. *Fragment arhitectonic*, a fost identificat la nivelarea fostei „Pieți de găini“ (în spatele Poștei). Dimensiunile: $0,32 \times 0,32 \times 0,54$ m. Inv. IN. 2670.

XI. MONUMENTE ARHITECTONICE SEMNALATE ÎN LITERATURA DE SPECIALITATE, DAR CU LOCUL DE PĂSTRARE NECUNOSCUT

64. *Coloane ionice și corintice*. Ele s-au aflat în cimitir și în „Grădina publică a lui Haller“ (cf. E. Jakab, *op. cit.*, p. 127; J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 227, fig. 32).

65. *Fragmente de coloane*. La o distanță de 5—6 „stânjeni“ de la biserica Sf. Mihail din Piața Unirii, cu ocazia construirii unei pivnițe, s-au găsit câteva fragmente de coloane, dintre care una avea diametrul de 0,90 m, iar celelalte erau de mărime diferite (cf. E. Jakab, *op. cit.*, p. 127).

BODOR ANDRÁS

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE TOWN OF NAPOCA ON THE GROUND OF ITS SCULPTURAL MONUMENTS IN STONE (III)

(Abstract)

As in his two former studies (see, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 185—199 and XXIV—XXV, 1987—1988, p. 193—221), the author treats the sculptural monuments found on the territory of ancient Napoca (Cluj). He describes 31 sarcophagi (preserved completely or only in fragments), 32 architectonic monuments and two other remains, mentioned in scientific literature, but their whereabouts in unknown. The sarcophagi have a simple execution being made of a quadrangle stone box and of a stone lid.

One of the sarcophagi (nr. 7) has an inscription on it with the customary formula: *OPT(o) S(it) T(ibi) T(erra) L(evis)*, and in the letter „T“ and „L“ there are engraved two Greek letters: *alpha* and *omega*.

The architectonic monuments may be enlisted in different groups: pillars, columns, capitals or just some parts, fragments of them, such as bases, shafts, parts of capitals. On one of the pillars (nr. 35) there are represented three gods: Hercules, Mercurius and Dionysos-Liber. The author thinks that this pillar originally belonged to an *aedicula*. An other pillar (nr. 36) has been decorated with grape-branches coming out from a vase, — *kantharos* —, with grape-leaves and bunches of grapes.

On a Doric capital (nr. 61) among the ovoid decorations the tools of a stone-cutter are moulded: different types of hammers, a chisel, some spokers and the head of a man.

PIESE POMPEIENE ÎN MUZEUL MEMORIAL „OCTAVIAN GOGA“ (CIUCEA)

Animat de un simțământ nobil, de aleasă cultură umanistă, marele poet român Octavian Goga (1881—1938) a militat în întreaga sa viață la o apropiere spre o comunitate de idei între România și Italia, surori ale aceleiași ginte latine. În semn de omagiu pentru această prestigioasă activitate, fie ca politico-diplomatică, fie spirituală, scriitorul (în perioada când își exercita mandatul de premier al țării noastre, 28 decembrie 1937—10 februarie 1938) a primit în dar din partea statului italian, — pe lângă alte numeroase cadouri —, și patru admirabile obiecte romane, din bronz. Ele au fost descoperite la *Pompei* și sunt adăpostite, astăzi, în Castelul de la Ciucea (jud. Cluj), proprietatea reputatului literat (transformat în Muzeu memorial).

Scurta noastră notă își propune să pună în circulație aceste piese originale, de o prețioasă execuție artistică și valoare științifică¹, pentru a fi cunoscute și apreciate de cât mai mulți iubitori ai istoriei și ai frumuseții. Oriceun, de apartin universului cultural roman!

Două exponate fac parte din categoria recipientelor întrebuințate la iluminat (nr. 1—3), unul folosit în practicile cultice, la ritualul ardorii miredonilor (tămăle, smirnă etc.) și esențelor speciale, cu efect olfactiv puternic (nr. 3), iar altul, ca obiect de toaletă (nr. 4).

1. *Lucerna* (fig. 1 a², pl. 14/1 b). Dimensiuni: înălțimea 13,5 cm, diametrul discului central 3,3 cm, diametrul bazei 5,8 cm. Piesa este foarte bine conservată. Nr. inv. II/530 — D. 202.

Opaițul face parte din tipul *bilychnis*, tip foarte răspândit în antichitatea greco-romană, fapt ce ne determină să nu prezentăm analogii.

Piesa degajă un aer elegant de măiestrie artistică. Corpul lucernei este plasat pe o „țalpă“ circulară, care are, în partea superioară, o tijă scurtă, fusiformă, ornamentată cu două caneluri, adânci. Discul dacă este privit de sus, nu i se vede decorația, dar laturile sale, în poziție frontală (fig. 2 a, pl. 14/2 b), la nivelul ochiului, poartă rozete, ghiriande, meandre și volute, reliefate, ce se prelungesc și pe cele două brațe ale orificiilor de ardere (diametrul fiecăruia 1 cm; li s-a introdus un știft modern). Gura de alimentare este largă (4 cm), fiind mărginită de o canelură, lată și ridicată. În partea posterioară se observă o toartă, în formă de palmetă, cu lujerele spre interior. Este, poate, singurul element

¹ În expunerea lor muzeală, acestor piese valoroase trebuie să li se asigure o eficiență securitate pentru a se preîntâmpina eventuale noi încercări de efracție (de exemplu, nu cu mult timp în urmă din Muzeul memorial de la Ciucea a fost sustrasă o prețioasă tapiserie, până la urmă, — din fericire —, recuperată).

² Desenele au fost făcute de colegul Török Karoly, căruia îi mulțumim și pe această cale.

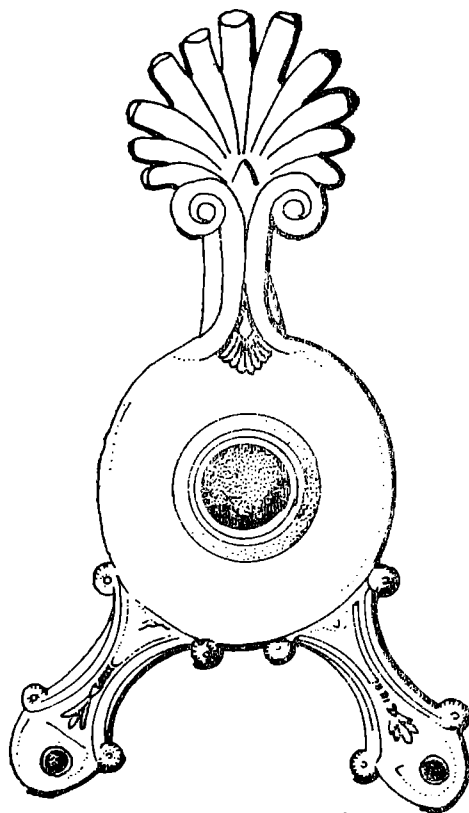

Fig. 1 a. Lucernă (vedere de sus).

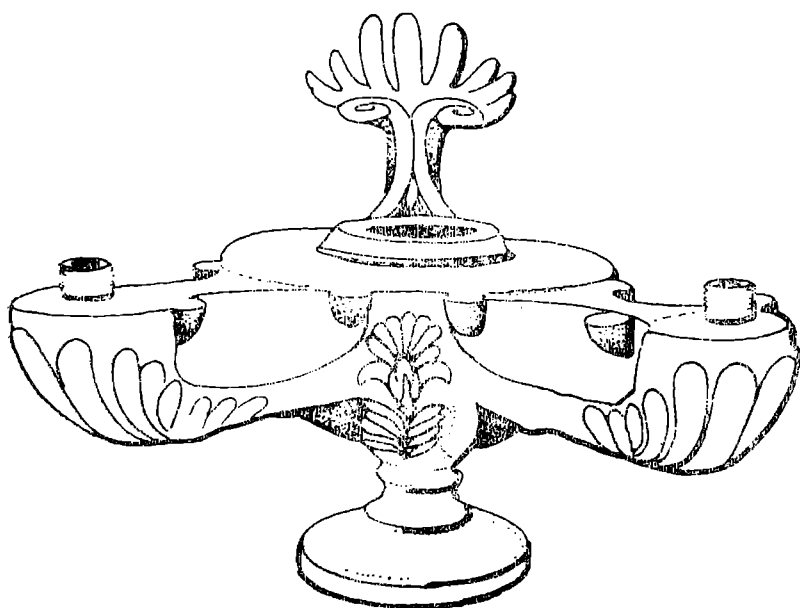

Fig. 2 a. Lucernă (vedere frontală).

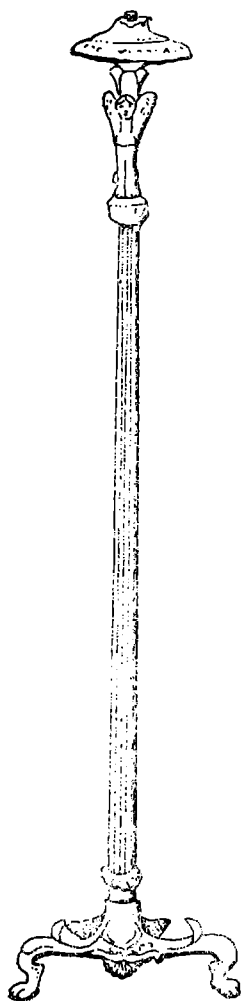

Fig. 3 a. Candelabru (privire de ansamblu).

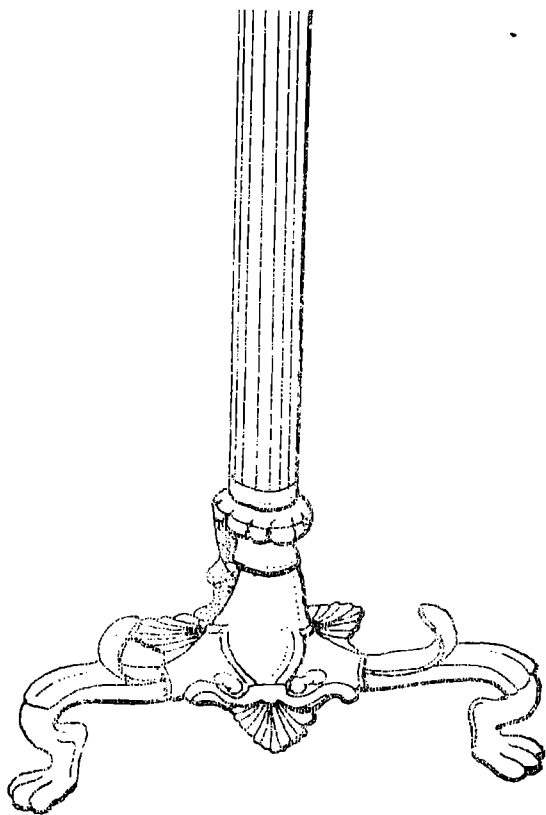

Fig. 4 a. Candelabru (porțiunea inferioară).

care datează lucerna în secolul I d.Ch. — primele decenii ale veacului următor.

2. *Candelabrum* (fig. 3 a, pl. 14/3 b). Dimensiuni: înălțimea 55 cm, lățimea bazei 13,5 cm, diametrul discului 6 cm. Candelabrul este bine păstrat, cu câteva mici restaurări moderne (de exemplu, sfinxul). Nr. inv. II/552 — D.203.

Baza piesei, în forma de trepied, prezintă labe de feline (fig. 4 a, pl. 14/4 b), îmbinate într-un element triunghiular, din care se desprind, în plan orizontal, trei palmete. Tija lungă, zveltă și canelată adânc vertical, „răsare“ dintr-un inel dintat. În partea superioară a tijei, pe un mic postament patrat, se află un sfinx (fig. 5 a, pl. 14/5 b), motiv decorativ des întrebuintat în arta antică. Personajul mitologic (înălțimea

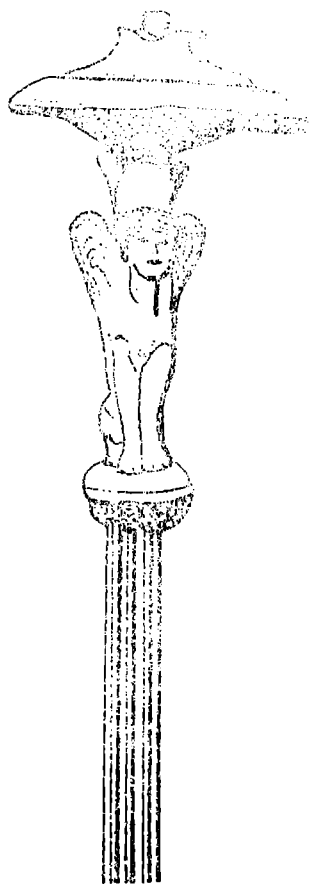

Fig. 5 a. Candelabru (partea superioară).

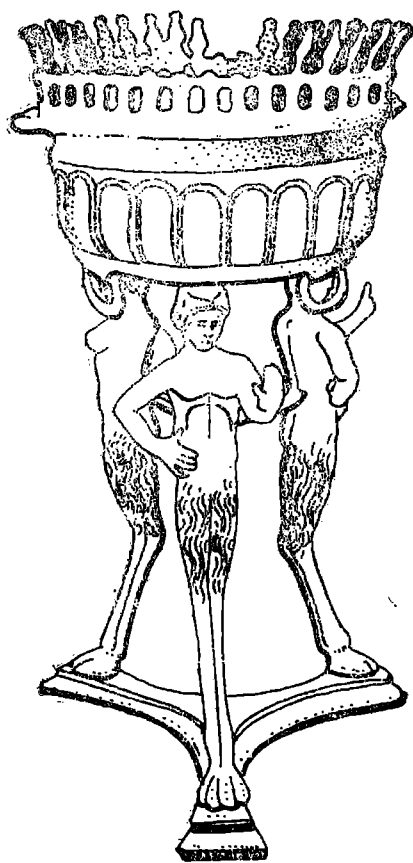

Fig. 6 a. Turrubulum (Pompei).

fetei 1 cm) se găsește în poziție de repaus, cu aripile strânse. Pe creștet se observă un disc convex (ornamentat pe bordură cu ove „răsturnate“), care păstrează, central, un orificiu și un nit (aplicat ulterior) pentru înfigerea lumânării.

Ca tipologie, acest candelabru își găsește bune analogii cu alte trei piese provenite din Imperiu (acestea nu prezintă însă elementul decorativ al sfîințului), și, anume: a. lampadarul descoperit în Spania, în așa-numita „Casa de los Plintos“ din Uxama³ (astăzi, în „Musco Numantino de Soria“), datat în secolul I d.Ch.; b—c. două candelabre, aflate în „Villa lui Popidius Florus“⁴, din localitatea italiană Boscoreale, încadrate crono-

³ *Catálogo de la Exposición „Los Bronces Romanos en España“*, Madrid, 1990, p. 232, nr. 221; José Luis Argente Olivier, Carmen García Merino, *Bronces Hispanorromanos del Museo Numantino procedentes de Uxama. Bronces y Religión Romana. Actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos*, Madrid, Mayo-Junio 1990, Madrid, 1993, p. 19—20, nr. B 4, pl. I/II.

⁴ Joachim Giesecke, *Metallgefäße und — Objekte aus der Villa des N. Popidius Florus (Boscoreale) im J. Paul Getty Museum, Malibu, Kalifornien*, *Actas del XI Congreso Internacional...*, p. 230, nr. A/1—2, pl. 1.

logic anului 62 d.Ch. (ambele piese sunt proprietatea muzeului particular al miliardarului american J. Paul Getty din Malibu, California).

3. *Turribulum* (fig. 6 a, pl. 15/6 b). Dimensiuni: înălțimea 25,8 cm, lățimea bazei 15 cm, înălțimea cilindrului 12,3 cm. Starea de conservare este destul de bună, piesa suferind unele deteriorări. Nr. inv. II/552 — D. 201.

Recipientul, — poate cea mai frumoasă piesă toreutică dintre cele prezentate în nota noastră —, face parte din categoria acelor *turribula* („afumători“) pentru arderea mirodeniilor. Aceste obiecte, foarte comune și numeroase pentru cele confecționate din lut, sunt însă puțin cunoscute ca execuții în bronz. Faptul în sine se datorează, poate, și procesului special și delicat de turnare (foițe subțiri din metal, reprezentări iconografice gracile și nu masive, dovadă în acest sens fiind conservarea piesei de față, care a avut de suferit).

Vasul, un trepied, înfățișează mici satiri, cu figuri (înălțimea 2 cm) imberbe, cornițe stilizate și busturi dezgolite. Ei au picioare lungi, păroase și lipite, marcate printr-o striație (această incizie face, de fapt, delimitarea celor două membre inferioare, căci, altfel, imaginea creată de prima impresie ar designa un singur picior), terminate în copite. Capetele participanților la alaiul dionysiac sunt ușor aplecate, cu privirea în jos, ochii mari, nasul drept, gura mică; părul scurt, buclat, acoperă pavilioanele urechilor. Brațele din dreapta se sprijină pe șolduri, iar cele din stânga (unul este rupt) sunt întinse spre față, cu palmele mâinilor în poziție verticală și degetele lipite (sugerează, parcă, avertizarea atenției privitorului). Trupurile personajelor sunt de efebi, cu mușchii pectorali destul de bine marcați. Peste pânțe poartă o nebridă din blană de animal (firele de păr realizate prin incizii semicirculare), iar sexul acoperit de către o frunză de viță de vie. Picioarele satirilor sunt plasate pe un postament trilobat, canelat lateral. Fixarea personajelor între ele (în partea dorsală) se face și cu ajutorul unei tije de capete spiralate, prinse de un inel orizontal. În partea superioară a scenei figurate se află recipientul de ardere propriu-zis, în formă de cilindru (se îngustează spre bază), cu cavitare largă și crenelat sus (element decorativ sugerând săgeți, butonate în vârf, unele rupte, altele dislocate din locul de fixare). Cilindrul are în partea superioară trei verigi orizontale (pentru prinderea panglicilor, coronițelor?), corpul său fiind împodobit cu palmete lungi (sus, semicirculare), ușor reliefate. La baza porțiunii crenelate se află două tortițe orizontale de prindere, împodobite cu un nod torsionat la mijloc și câte o palmetă.

Afirmam că acest recipient este extrem de rar întâlnit în toreutica antică. Totuși am găsit o frapantă analogie a genului, un alt *turribulum*, descoperit la *Herculanum*⁵ (acum în „Museo Nazionale di Napoli“) deci, o altă piesă aproape similară, datată în secolul I d.Ch. și provenită dintr-o localitate romană din imediată apropiere a orașului (*Pompei*), în care s-a găsit exponatul din actualul muzeu de la Ciucea. Pentru a ilustra izbitoarea asemănare între cele două vase (totuși există mici deosebiri de pildă, la piesa de la *Herculanum* postamentul trilobat lipsește) ne-ar

⁵ *RépStat*, II/2, 1898, p. 782, nr. 3.

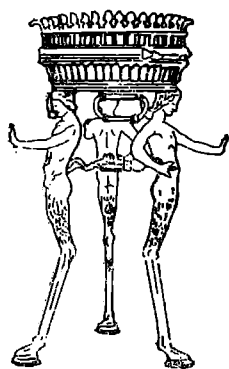

Fig. 6 c. *Turribulum* (Herculanum).

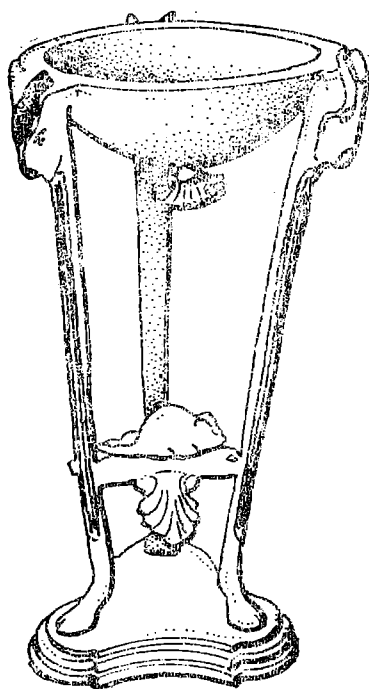

Fig. 7 a. Recipient pentru toaletă.

permis să reproducem imaginea „afumătorii“, publicată de Salomon Reinach⁶ (fig. 6 c).

4. *Recipient de toaletă* (fig. 7 a, pl. 15/7 b). Dimensiuni: înălțimea 17 cm, lățimea bazei 7,6 cm, diametrul cupei 8,2 cm. Piesa se păstrează în condiții excelente. Nr. inv. II/552 — D.200.

⁶ *Ibidem*.

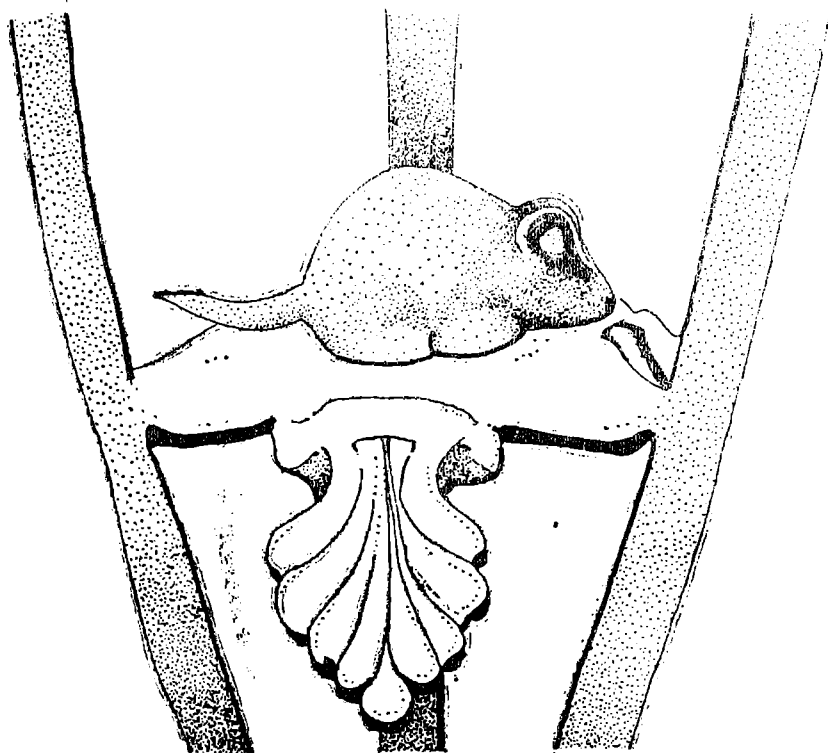

Fig. 8 a. Recipient pentru toaletă (detaliu element decorativ).

Văsciorul, foarte puțin cunoscut, ca tipologie și funcționalitate, printre exemplarele similare din Imperiu, era întrebuințat ca obiect de toaletă pentru păstrarea parfumurilor.

Cupa, de formă concavă, este susținută de trei picioare înalte, striate, ce se îngroașă spre partea superioară. Ele se află pe un postament treplat, decorat cu caneluri adânci pe bordură. Acest trepied este împodobit, sus, cu câte o protomă de caprină (țap, căprior) stilizată, coarnele drepte ale animalelor depășind marginea superioară a cupei, iar în partea inferioară, cu trei labe paricopitate. Cavitățile pentru păstrarea lichidului este largă și, adâncă, sub baza ei observându-se o rozetă, în relief. Spre porțiunea inferioară a trepiedului, aproape de bază, există o interesantă decorație, înfățișând un șoarece, plasat pe un suport trilobat, împodobit cu trei palmete. Animalul (lungimea 4,6 cm), cu coada întinsă, în poziție ghemuită, pare a mânca ceva (fig. 8 a, pl. 15/8b). Dacă figurațiile animaliere sunt banale în arta romană, atunci o bună asemănare a imaginii acestui rozător se găsește într-o mică figurină, descoperită, pare-se, în zona din împrejurimile orașului *Potaissa*⁷ (în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, din Cluj).

⁷ C. Pop, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de Istorie a Transilvaniei*, *ActaMN*, XX, 1983, p. 469, nr. A, I/4, fig. I/3.

Funcțional și tipologic, vâsciorul nostru poate fi asemuit cu un trepied („*tripode quemaperfumes*“⁸, ornamentația acestuia fiind însă alta, prezintă capete și gheare de lei), provenit de la Mérida (Badajoz, Spania și expus, acum, în „Museo Nacional de Arte Romano de Mérida“), recipient circumscris secolului I d. Ch.

O ultimă problemă se referă la datarea pieselor de la Ciucea (inventarele lacunare ale muzeului nu permit acest lucru). Având ca etalon încadrarea cronologică a analogiilor pe care le-am folosit, nu ne rămâne altceva de făcut decât să le plasăm în limita secolului I d.Ch. și primele decenii ale veacului următor.

Valoroase prin raritatea lor (ne referim, în special, la nr. 3—4), admirabile prin măiestria execuției artistice (turnate, în tehnica „à cire perdue“), aceste piese îmbogățesc, cu certitudine, imaginea patrimoniului cultural roman.

CONSTANTIN POP — CRISTIAN GĂZDAC — AUREL BUD

PIÈCES DE POMPEI DANS LE MUSÉE MEMORIAL „OCTAVIAN GOGA“ (CIUCEA)

(Résumé)

À l'époque, quand il a été premier ministre de Roumanie (28 décembre 1937 — 10 février 1938), le grand poète Octavian Goga (1881—1938) a reçu de la partie de l'Etat Italien, quatre pièces romaines, de bronze, découvertes à Pompei.

Elles sont: 1. *Lucerne* (fig. 1 a — 2 a, pl. 14/1 b — 2 b). 2. *Candélabre* (fig. 3 a — 5 a, pl. 14/3 b — 5 b). 3. *Récipient pour brûlement des aromates (turribulum, fig. 6 a, pl. 15/6 b), d'une parfaite analogie à Herculanum (fig. 6 c).* 4. *Récipient de toilette pour conserver les parfums (fig. 7 a — 8 a, pl. 15/7 b — 8 b).*

Toutes les pièces sont datées en premier siècle apr. J.C. et le commencement du suivant.

⁸ Juan Alvarez y Saez de Buruaga, *Museo Arqueológico de Mérida (Badajoz). Nuevas adquisiciones, Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, 16—18, 1955—1957, p. 119, nr. 1, fig. 79; *Catálogo de la Exposición...*, p. 284, nr. 228.

CIL III 1570 — O REVIZUIRE*

Inscripția romană CIL III 1570 este cunoscută încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; ea a fost sesizată în ruinele așezării romane de la Băile Herculane¹ și a fost publicată de către Caryophilus². Ulterior însă piatra nu a mai fost regăsită. Textul copiat de Caryophilus a fost redat ca atare și în publicații ulterioare, fără modificări³. Tot așa a fost preluat și în CIL, unde Th. Mommsen remarcă greșelile de copiere din ultimele două rânduri și încerca o întregire a lor⁴. Propunerea marelui savant german n-a părut însă convingătoare; noul *corpus* de inscripții al Daciei romane lasă problema în suspensie⁵.

Trebuie subliniat, mai întâi, faptul că piesa este astăzi pierdută. Textul păstrat nu mai poate fi verificat: nu dispunem, de fapt, decât de o singură copiere, evident, defectuoasă în rândurile 5—6.

Textul, așa cum ni s-a transmis până astăzi, este următorul:

HERCVLI
INVICTO
P·CLAUDI
VS·IVLIVS
CoL-E D O
B·R·V·B·V·S

Lectura primelor patru rânduri nu pune probleme. Întregirea lor este, evident, *Herculi / Invicto / P(ublius) Claudius Iulius*.

În schimb, sensul ultimelor două rânduri rămâne neclar. Th. Mommsen propusese citirea lor *dec(urio) col(oniae) Drub(etae)*, dar editorii IDR au rămas sceptici. Este evident că textul este aici „lacunos ori copiat greșit”⁶.

* Cercetare în cadrul unui proiect susținut de Fundația Soros pentru o Societate Deschisă și Universitatea Central-Europeană din Praga (contract nr. 341/91).

¹ I. I. Russu, IDR III/1, p. 76, 85.

² P. Caryophilus, *De thermis Herculanis nuper in Dacia detectis. Dissertatio epistolaris*, Vienna Austriae, 1737, p. 85.

³ F. Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, Wien, I, 1780, p. 269; P. Katancsich, *Istri adcolarum Geographia Vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata*, Budae, II, 1827, p. 233, pl. XCIV; J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des classischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851, p. 11, nr. 8; M. J. Ackner, F. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, 31.

⁴ CIL III 1570 (fără vreo argumentare). Întregire folosită ca atare (de exemplu, M. Bărbulescu, in *ActaMN*, XIV, 1977, p. 176 nr. 21).

⁵ IDR III/1, 62.

⁶ *Ibidem*.

Vom încerca în continuare să argumentăm o rezolvare plauzibilă a acestei probleme. Desigur, nu putem pleca decât de la textul păstrat și de la posibilele analogii din epigrafia epocii. Principiul nostru a fost căutarea unei soluții care să impună cât mai puține modificări în textul ajuns până la noi.

Mai întâi, reținem că e vorba de o dedicație către un zeu, *Hercules Invictus*; avem, deci, un text votiv, așa că ultimele două litere din rândul 6 trebuie să însemne *v(otum) s(olvit)*, în perfectă concordanță cu natura inscripției⁷.

Tot în ultimul rând, literele BRVB duc imediat cu gândul la orașul Drobeta, al cărui nume apare și în forma Drubeta⁸. O altă posibilitate, anume ca aceste litere să ascundă cuvintele (*collegium*) *fabrum*, pare mai puțin plauzibilă⁹, așa că prima rezolvare se impune. Contează nu numai faptul că Drobeta se află în apropiere, ci mai ales prezența la Băile Herculane a numeroase persoane din diferite localități ale Daciei¹⁰. Asupra provenienței inscripției din Băile Herculane nu poate încăpea îndoială: ea este înălțată pentru un zeu cu atribuții vindecătoare¹¹, ca numeroase altele descoperite tot acolo¹². Dedicantul trebuie să se fi aflat în localitate din motive de sănătate, iar cura pare să fi fost eficace¹³.

Litera B de la începutul rândului 6 poate fi o transcriere greșită pentru un D deteriorat (probabil că mijlocul literei nu mai era vizibil). Punctele dintre litere, care nici el nu-și aveau rostul, puteau fi o simplă eroare de lapicid¹⁴, dar s-ar putea datora și mărunțelor deteriorări ale pietrei¹⁵.

Mai rămâne doar rândul 5. Literele COL transcriu, evident, rangul orașului Drobeta, *colonia*¹⁶. Dar ele nu-și au sensul la începutul rândului; între acest termen și numele dedicantului trebuia să se afle consemnarea funcției sale în respectivul oraș — decurion sau magistrat. Literele următoare, dacă sunt corect situate, n-ar putea ascunde decât un epitet imperial al orașului, care în cazul de față nu poate fi decât *Septimia*¹⁷.

În consecință, o formulă obișnuită ar implica un spațiu oarecare în fața literelor COL, suficient pentru a adăposti consemnarea funcției

⁷ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*³, Paris, 1898, p. 227, 443.

⁸ M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e.n.*, Craiova, 1980, p. 48—49 (cu bibliografia anterioară).

⁹ Dacă literele B.R.V.B sunt citite ca [fa]bru[m], atunci în rândul anterior trebuie postulată existența cuvântului *collegium*. Soluția ar fi, pentru rândurile 5—6, o expresie precum [ex] col[le]g[i]o / [fa]bru[m] v.s. sau [et] col[le]g[ium]) fa-/bru[m] v.s. Oricare ar implica erori mari de copiere și o altă structurare a literelor în spațiul disponibil — chiar dacă am imagina abrevierile cele mai convenabile. În plus, ar rămâne, oricum, greu de explicat atât semnele de la sfârșitul rândului 5, cât și litera B în locul lui M la mijlocul rândului 6.

¹⁰ CIL III 1560, 1562, 1564, 1566, 1569, 1571, 1573, 1573a, 1579 (= IDR III/i. 54 respectiv 56, 57, 67, 61, 63, 66, 65, 71). Ultima pomeneste chiar pe un notabil din Drobeta.

¹¹ M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 228—229.

¹² CIL III 1563—1569, 1571—1573a; IDR III/1, 57—61, 63—68.

¹³ Odată ce el mulțumește zeului, îndeplinindu-și legământul (*votum solvit*).

¹⁴ R. Cagnat, *op. cit.*, p. 29.

¹⁵ Un exemplu: D. Protase, A. Zrinyi, *Marisia*, V, 1977, p. 63—64; I. I. Russu, *SCIVA*, 28, 1977, 1, p. 97.

¹⁶ H. Daicoviciu, *Apulum*, XIII, 1974, p. 89; M. Davidescu, *op. cit.*, p. 99.

¹⁷ IDR II, 5. Cf. supra, nota 15.

dedicantului. Acest spațiu ar trebui să fie suficient pentru 2—3 litere (AED, AVG, DEC, QQ) sau chiar mai multe (II VIR, QVAEST, PATR, PRAEF). Iar la sfârșitul rândului, după prescurtarea COL, literele transcrise ar trebui să fie reflectarea incorectă a abrevierii SEP ori SEPT.

Or, acceptarea acestei variante ar impune modificări însemnate în spațierea rândului. Literele E O de la sfârșit ar putea fi o transcriere greșită pentru un [S]EP urmat de o spărtură în piatră. Însă prezența câtorva litere în plus, la începutul rândului, presupune o lacună accidentală mai mare, imposibil de trecut cu vederea¹⁸. Desigur, dimensiunile literelor în diferite rânduri ale aceleiași inscripții pot varia, iar ligaturile evidente puteau să nu fi fost consemnate ca atare într-o copie. Dar aspectul literei O din cuvântul COL arată că ea a fost desenată evident mai mică, fără îndoială pentru că așa apărea privitorului. Este greu de crezut că alte deformări vizibile ale literelor ori un spațiu mare stricat n-ar fi fost marcate cumva de copistul modern.

Mai probabil ne pare că literele din r. 5 figurau ca atare pe monument. De altfel, deslușirea lor ar fi foarte clară: COL înseamnă fără îndoială *colonia*, în timp ce E O se explică cel mai bine printr-o abreviere pentru *decurio*, un DEC cu D și E într-o ligatură cunoscută în epigrafia latină (E C sau DC)¹⁹. Așa le-a și interpretat Th. Mommsen.

Singurul obstacol care s-ar opune acestei lecturi este inversarea nefirească a cuvintelor (*col. dec.* în locul necesarului *dec. col.*). O asemenea succesiune anormală apare rareori pe monumentele antice²⁰. În schimb, fenomene similare se pot pune și în seama transcrierilor de inscripții — unele apar chiar la Caryophilus²¹.

În concluzie, totul ne îndeamnă să acceptăm lectura propusă de Th. Mommsen, cu singura observație că succesiunea cuvintelor în r. 5 este inversată (eroare datorată, eventual, doar copistului modern). Textul inscripției se poate așadar întregi astfel:

*Herculi / Invicto / P(ublius) Claudi/us Iulius /
dec(urio) col(oniae) / [D]rub(etae) v(otum) s(solvit).*

Piesa datează cu siguranță din secolul III, când Drobeta era colonie²². Lipsa epitetului imperial o plasează mai probabil după anul 235²³. Tot unei asemenea datări târzii îi corespunde și forma numelui dedicantului, cu gentiliciul *Iulius* folosit drept *cognomen*²⁴.

RADU ARDEVAN

¹⁸ O lacună în text ar fi fost redată în transcriere, eventual printr-un grup de litere ori de semne fără sens.

¹⁹ R. Cagnat, *op. cit.*, p. 24.

²⁰ Un exemplu la îndemână este inscripția lui *P. Aelius December* din Apulum (C. Daicoviciu, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 306—307), cu elementele numelui dedicantului într-o ordine nefirească.

²¹ Vezi, de pildă, CIL III 1568 = IDR III/1, 60. În r. 1—2, în loc de VALER M / FELIX, trebuie citit evident *M(arcus) Valer(ius) / Felix*.

²² Cf. supra, notele 15—16.

²³ I. Piso, *Apulum*, XIX, 1981, p. 126.

²⁴ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965, p. 35, 45, 168—176; O. Salomies, *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung*, Helsinki, 1987, p. 164—166.

CIL III 1570 — UNE REPRISE

(Résumé)

On discute l'inscription romaine CIL III 1570 (= *IDR* III/1, 62) de Băile Herculane. Le texte ne subsiste que dans une copie défectueuse du XVIIIe siècle. Les lignes 5—6 sont restées obscures, jusqu'à présent; une proposition de Th. Mommsen n'a pas reçu l'assentiment de tous les spécialistes.

A l'avis de l'auteur, la lecture proposée par Th. Mommsen reste la seule valable. On l'argumente ensuite avec la logique, les analogies et l'aspect de l'écriture. La seule véritable erreur est l'inversion des mots dans la ligne no. 5 — inversion due, probablement, au copiste moderne.

L'inscription fait mention à coup sûr d'un décurion de la colonie de Drobeta, une fois vers le milieu du IIIe siècle.

BIBLIOGRAFIA DACIEI ROMANE (IV)

1977—1980*

I. Izvoare, lucrări generale, sinteze, enciclopedii, bibliografii

1379. D. Alicu, E. Nemeş, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, BAR, Oxford, 1977, 117 p.
1380. D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figurated Monuments from Sarmizegetusa*, BAR, Oxford, 1979, 211 p.
1381. Cl. L., Băluţă, I. Berciu, *Apulum centre d'irradiation de la romanité en Dacie*, *Latomus*, 36, 2, 1977, p. 513—518.
1382. M. Bărbulescu, *La culture spirituelle romaine et la romanisation des daco-gètes*, *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, II, 1980, p. 259—264.
1383. N. Branga, *Aspecte şi permanente thraco-romane*, Timişoara, 1978, 159 p. (p. 55—105).
1384. Idem. *Urbanismul în Dacia romană*, Timişoara, 1980, 210 p.
1385. E. Chirilă, N. Gudea, V. Lazăr, A. Zrinyi, *Tezaure şi descoperiri monetare din Muzeul judeţean Mureş*, Tg. Mureş, 1980, 172 p.
1366. Eugen Cizek, *Epoca lui Traian*, Bucureşti, 1980, 487 p. (255—326).
1387. E. Condurachi, *La romanité orientale*, *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, II, 1980, p. 207—209.
1388. Viorel Cosma, *Două milenii de muzică pe pământul României*, Bucureşti, 1977, 152 p. (p. 15—19).
1389. Dan Crişan, Bella Gheorghe Bazsitz, *2000 trepte în minieritul Zărandean*, 1979, Deva, p. (72—86.)
1390. H. Daicoviciu, *Napoca, Geschichte einer römischen Stadt in Dakien*, *ANRW*, II, 6, 1977, p. 910—949.
1931. M. Davidescu, *Drobeta în secolele I—VII e. n.*, Craiova, 1980, 247 p. (p. 57—170).
1392. I. Donoiu, *Monede daco-getice şi efigii romane*, Bucureşti, 1980, p. 97—106.
1393. S. Dumitraşcu, *Romanica (I)*, *Crisia*, IX, 1979, p. 89—144.
1394. R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvănene la Kunsthistorisches Museum din Viena*, Bucureşti, 1979, p. 29—41.
1395. R. Florescu, H. Daicoviciu, Lucian Roşu, *Dicţionar enciclopedic de artă veche a României*, Bucureşti, 1980, 368 p.

* Pentru primele trei părţi, vezi: S. Cociş — A. Paki, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 569—588; S. Cociş — A. Paki, *ActaMN*, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 567—588; S. Cociş — A. Paki, *ActaMN*, 26—30, I/2, 1989—1993, p. 557—576. Când autorul apare pentru prima oară în bibliografie, prenumele acestuia se scrie în întregime.

1396. C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Scurtă istorie a Românilor*, București, 1977, 424 p. (p. 46—74).
1397. C. C. Giurescu, *Transilvania na historia do povo romano*, Rio de Janeiro, 1977, 127 p.
1398. N. Gudea, *Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977, 96 p., 72 fig.
1399. N. Hampartumian, *Corpus Cultus Equitus Thraci IV Moesia (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979, 128 p.
1400. Vl. Hanga *Istoria Dreptului Românesc*, vol. I, 1980, p. 83—117.
1401. K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor und freihgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, 220 p. (p. 53—70).
1402. *** *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. II, București, 1977, 276 p.
1403. *** *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. III/1, București, 1977, 288 p.
1404. *** *Inscripțiile Daciei Romane*, vol. III/2, București, 1980, 484 p.
1405. M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană*, Cluj, 1978, 234 p.
1406. Vasile Manole, *Arhivele din Dacia Romană*, *Revista Arhivelor*, 57, 2, București, 1980, p. 186—193.
1407. Al. Matei, E. Lakó, *Repertoriul descoperirilor și așezărilor de epocă romană pe teritoriul județului Sălaj*, *ActaMP*, III, 1979, p. 121—136.
1408. L. Mărghitan, *Fortificații dacice și romane*, I, București, 1978, 136 p. (p. 66—116).
1409. Idem, *Banatul în lumina arheologiei*, Timișoara, 1980, 219 p.
1410. I. Miclea, R. Florescu, *Daco-Romani*, I, București, 1980, 124 p.
1411. H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, 1978, 401 p.
1412. B. Mitrea, *Bibliografia numismatică românești*, V (1973—1978), *SCN*, VII, 1980, p. 171—184.
1413. Mircea Mușat, *Izvoare și mărturii străine despre strămoșii poporului român*, București, 1980, 158 p., ediție și în limba franceză și engleză.
1414. Șt. Pascu, *Le processus de romanisation de la population des territoires carpatho-danubiens-pontiques*, *Memoriile Secțiunii Istorice, Academia RSR*, București, 1978, p. 80—97.
1415. Rodica Pop, *Educația muzicală în Dacia Romană, Istoria învățământului din România*, vol. I, 1980, p. 46—47.
1416. Al. Popa, I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leida, 1978, 72 p.
1417. Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, 169 p.
1418. D. Protase, Șt. Dănilă, G. Marinescu, *Istoria străveche și veche, Studii și cercetări etnografice*, Bistrița, 1977, p. 32—42.
1419. D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, București, 1980, 310 p.
1420. Idem, *Die Romanisation des innerkarpatischen Dakiens*, *Actes du IIe Congrès International de Thracologie II*, 1980, p. 253—257.
1421. D. Protase, *Considerations sur la romanisation en Dacie, Marisia*, 10, 1980, p. 253—257.
1422. Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, vol. I, 1978, p. 78—82.
1423. I. I. Russu, *Daco geții în Imperiul roman*, București, 1980, 115 p.
1424. N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, 245 p. (p. 87—127); ediție și în limba engleză.

1425. Z. Székely, *Les Daces et les Romains aux IIe—IVe siècles dans le sud-est de la Transylvanie*, Actes de IIe Congrès International du Thracologie, II, București, 1980.
1426. Al. Ștefan, I. Fischer, *Bibliografia clasică românească*, 1976—1977, StCl. XIX, 1980, p. 25—146.
1427. Vasile Tomescu, *Muzica daco-romană*, București, 1978, p. 104—132.
1428. D. Tudor, *Decebal și Traian*, București, 1977, 103 p.
1429. Idem, *Oltenia romană*, București, 1978, 520 p.
1430. Idem, *Scurtă istorie a Daciei*, București, 1979, 119 p.
1431. Idem, *Itinerare arheologice și istorice oltene*, București, 1979, 208 p.
1432. Idem, *Pelendava sub dominația romană, Craiova, trecut, prezent și viitor*, Craiova, 1979, p. 53—57.
1433. R. Vulpe, *Monumentele genezei poporului român, Columna Traiana și trofeul de la Adamclissi*, SMMIM, XIII, 1980, p. 15—24.
1434. Idem, *Le processus de romanisation sur toute l'étendue des pays géto-daces*, Nouvelles études d'histoire, București, 1980, nr. 6, 1.
1435. Mihail Zahariade, *Organizarea militară a daco-geților și romanilor pe teritoriul de azi al patriei noastre, Istoria militară a poporului român, Culegere de lecții*, București, 1979, p. 16—32.
1436. Idem, *Factorul militar și procesul simbiozei daco-romane, Armata și societatea românească*, București, 1980, p. 42—63.

II. ISTORIE

1. Viața economico-socială

1437. D. Alicu, *Tonlampen Typen aus Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, StComC, II, 1977, p. 331—362.
1438. Idem, *Corrigenda la Roman Lamps from Sarmizegetusa*, ActaMN, XIV, 1977, p. 153—154.
1439. Idem, *Römische Tonlampen aus Sarmizegetusa*, StComC, II, 1979, p. 235—251.
1440. Idem, *Tehnici de construcție la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, XVII, 1980, p. 447—461.
1441. R. Ardevan, *Les collègues des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, XV, 1978, p. 167—172.
1442. Idem, *Combaterea incendiilor în Dacia romană, Pagini din istoria pompierilor*, București, 1978, p. 104—109.
1443. Idem, *Les lecticaire à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, XVI, 1979, p. 87—92.
1444. Idem, *Les collègues des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Epigraphica, București, 1979, p. 327—328.
1445. Cl. L. Băluță, *Lămpile romane din Muzeul județean Hunedoara, Sargetia*, XIII, 1977, p. 209—228.
1446. Idem, *Sigilla mortariorum apulensis, Apulum*, XV, 1977, p. 243—256.
1447. Cl. L. Băluță, Ioan Șerban, *Sigilla mortariorum Dacica*, RCRF, XIX—XX, 1979, p. 203—213.
1448. Cl. L. Băluță, *Les lampes antiques en bronze de la Dacie Supé-*

- rieure, *Cahiers d'archéologie Romande*, XVII, Lausanne, 1979, p. 205—210.
1449. Cl. L. Băluță, *Lămpile antice de bronz din Dacia Superior, Sargetia*, XIV, 1979, p. 165—172.
1450. D. Benea, *Tipare și medalioane din ceramică din colecția Muzeului Banatului, Banatica*, IV, 1977, p. 161—168.
1451. Idem, *Cărămizi ștampilate din colecția Muzeului Porților de Fier, Apulum*, XVI, 1978, p. 199—209.
1452. A. Bodor, I. Winkler, *Un atelier de artizanat în Dierna (Orșova, ActaMN*, XVI, 1979, p. 141—155.
1453. Corneliu Bucur, *Moara de apă în Dacia romană în lumina descoperirilor arheologice, Cibinium*, 1974—1978, Sibiu, p. 183—198.
1454. M. Comșa, *Grădinaritul în mileniul I e. n. pe teritoriul României, Pontica*, XII, 1980, p. 164—184.
1455. H. Daicoviciu, *Dacia's Place in the Economy of the Roman Empire, Romania, Pages of History*, 5, 1980, p. 137—149.
1456. I. Glodariu, *Die Landwirtschaft in römischen Dakien, ANRW*, II, 6, 1977, p. 950—989.
1457. N. Gudea, *Contribuții la istoria economică a Daciei romane, Apulum*, XVI, 1978, p. 134—147.
1458. N. Gudea, V. Lucăcel, *Fibule romane în Muzeul de Istorie și Artă din Zalău, ActaMP*, III, 1979, p. 321—379.
1459. N. Gudea, *Vase ceramice ștampilate de la Porolissum, ActaMP*, IV, 1980, p. 185—190.
1460. D. Isac, M. Rusu, Cl. Băluță, *Descoperiri de terra sigilata la Apulum, Apulum*, XVII, 1979, p. 225—263.
1461. D. Isac, N. Gudea, *Terra sigilata de la Porolissum (I), ActaMP*, IV, 1980, p. 191—209.
1462. D. Isac, *Importuri de terra sigilata la Napoca, ActaMN*, XVII, 1980, p. 467—481.
1463. L. Mărghită, *Considerații referitoare la drumul comercial roman de pe valea Mureșului inferior, Ziridava*, IX, 1978, p. 49—53.
1464. M. Moga, D. Benea, *Unelte agricole romane descoperite la Tibiscum, StComC*, II, 1977, p. 321—329.
1465. V. Moga, *Tiparele romane pentru produs ceramica de la Apulum, Apulum*, XVII, 1978, p. 161—167.
1466. Idem, *Moules romaine découvertes à Apulum, RCRF*, XIX—XX, 1978, p. 182—194.
1467. Eugeniu Păun, *Colegii din Dacia romană cu atribuții de stingere a incendiilor, Pagini din istoria pompierilor, București*, 1977, p. 147—152.
1468. C. C. Petolescu, *Les relations économiques de la Dacie romaine, Mem. d'his. antique*, XLI, Oviedo, 1980, p. 51—59.
1469. Gh. Popilian, *Nouvelles découvertes de sigillés d'impotation en Dacie, Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 343—350.
1470. Octavian Răuț, Ovidiu Richard Petrovsky, *Drumurile romane în Banat, Banatica*, IV, 1977, p. 135—160.
1471. Alina Soroceanu, *Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ActaMN*, XVI, 1979, p. 551—576.

1472. E. Stoicovici, *Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orșova)*, ActaMN, XV, 1978, p. 245—250.
1473. Cristian Trancotă, *Aspecte din viața social-economică a Daciei romane pe baza tăblițelor create de la Alburnus Maior, 2050 de ani*, Universitatea București, 1980, p. 127—134.
1474. D. Tudor, *Rame de plumb pentru oglinzi din Sucidava, Drobeta*, IV, 1980, p. 73—76.
1475. L. Țeposu-Marinescu, *L'atelier lapidaire de Micia*, Epigraphica, București, 1979, p. 487.
1476. Idem, *Atelierul de pietrărie de la Micia, Sargetia*, XIV, 1979, p. 155—163.
1477. M. Șt. Udrescu, *Așezarea civilă de la Stolniceni. Unele date despre influența romană asupra creșterii animalelor în Dacia*, Studii arheologice. RMN, 9—10, 1979, p. 104—108.
1478. Idem, *Quelques données ayant trait à la chasse et à l'élevage des animaux chez les géto-daces et les daco-romains de la Plaine Romaine*, Tracologia, II, București, 1980, p. 233—237.
1479. D. Ursuțiu, Petrică Paul, I. Winkler, *Cîteva considerații geo-topografice privind traseul drumului roman Potaissa-Napoca în sectorul Cluj-Napoca-Aiton*, MctaMN, XVII, 1980, p. 441—446.
1480. I. Winkler, M. Blăjan, G. Togan, L. Giura, *Atelierul de metalurgie din vicusul roman descoperit la Mediaș, Documente noi descoperite și informații arheologice, Material documentar în sprijinul cadrelor didactice și catedrelor de științe sociale*, București, 1978, p. 48—50. Vezi și nr. 1379.

2. Viața politico-administrativă

1. Generale

1481. R. Ardevan, *Sextus Attius Secundus, Sargetia*, XIII, 1977, p. 535—538.
1482. Idem, *Patronii Coloniei Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, Sargetia*, XIV, 1979, p. 185—190.
1483. Al. Avram, *Atacurile carpilor împotriva Daciei romane în timpul lui Antoninus Pius, 2050 de ani*, Universitatea București, 1980, p. 117—128.
1484. H. Daicoviciu, I. Piso, *Sarmizegetusa et les guerres marcomanes*, RRH, XVI, 1977, p. 155—159.
1485. Idem, *Publius Aelius Antipater*, Epigraphica, București, 1977, p. 75—78.
1486. H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia, Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, p. 651—660.
1487. I. Glodariu, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei*, ActaMN, XIV, 1977, p. 95—109.
1488. N. Gudea, *Eine weitere Angabe zu den Beziehungen zwischen Panonien und Dazien*, Alba Regia, XVI, 1978, p. 363—364.
1489. K. Horedt, *Die letzten Jahrzehnte der Provinz Dakien in Siebenbürgens, Apulum*, XVI, 1978, p. 211—238.

1490. Idem, *Die spätrömischen Siedlung in Siebenbürgen (II)*, Marisia, IX, 1979, p. 63—74.
1491. M. Moga, D. Benea, *Tibiscum și războaiele marcomanice*, Tibiscus, V, 1979, p. 133—140.
1492. V. Moga, *Quattuorvirii municipiilor apulense*, ActaMN, XIV, 1977, p. 147—151.
1493. C. C. Petolescu, *Un consularis III Daciarum recentement connu*, Epigraphica, București, 1977, p. 159—167.
1494. Idem, *Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie Romanie*, Dacia, N.S. XXIV, 1978, p. 213—218, aceeași lucrare în *Congresul de epigrafie*, București, 1979, p. 436.
1495. C. C. Petolescu, *Contribuții privind organizarea administrativă a Daciei romane*, RevIst, XXXII, 2, p. 259—257.
1496. Iulia Maria Petrovics, *Războaiele marcomanice și provinciile dunărene*, Ziridava, VIII, 1977, p. 41—57.
1497. I. Piso, *La carrière de Ti. Claudius Claudianus*, Epigraphica, București, 1977, p. 167—176.
1498. Idem, *Die Lanfbahn eines Ritters aus Pamphylien*, Chiron, 8, 1978, p. 515—527.
1499. Idem, *Carrières sénatoriales (II)*, ActaMN, XVI, 1979, p. 69—86.
1500. Idem, *La carrière de Aurelius Tiesianus*, Congrès d'épigraphie VII, București, 1979, p. 441—442.
1501. Idem, *Beiträge zu den Fasten Dakiens in 3. Jahrhundert*, ZPE, 40, 1980, p. 273—282.
1502. C. Răileanu, *Tabula Peutingeriana și „Tivisio“-Timișoara*, RevIst, 12, 30, 1977, p. 226—2251.
1503. D. Tudor, *Sur la carrière de C. Arrius Antonius*, RRH, 18, 2, 1979, p. 237—243.
1504. Idem, *În legătură cu cariera lui C. Arrius Antoninus*, Pontica, XII, 1979, p. 121—127.
1505. Idem, *Les rapports aux Ier—IIIe siècles de notre ère de la Mésie inférieure avec la Dacie inférieure*, Tracologia, II, București, 1980, p. 239—251.

b. Autohtoni

1506. Octavian Bodea, *Ceramica romană de tradiție dacică din zona Muscelului*, Studii și Comunicări, V, Pitești, 1980, p. 230—238.
1507. L. Mărghită, *O importantă contribuție privitoare la problema continuității în provincia nord-dunăreană întemeiată de Traian*, Sargetia, XIV, 1979, p. 133—137.
1508. C. C. Petolescu, *Dacii în armata romană*, RevIst, 33, 6, 1980, p. 1043—1061.
1509. D. Protase, *Der Forschungsstand zur Kontinuität der bodenständigen Bevölkerung in römischen Dazien*, ANRW, 1977, p. 990—1015.
1510. Idem, *Continuitatea dacilor în Dacia romană*, Acad. RSR, Memoariile secțiunii de șt. sociale, Seria II—IV, 1979, p. 9—23.
1511. Idem, *Autochtones et romains en Dacie, Roumanie, pages d'histoire*, București, 1980, 5, 1, p. 80—100.

1512. I. I. Russu, *Moștenirea traco-dacică oglindită în terminologia românească*, SCIV, 31, 1, 1980, p. 1—90.
1513. I. Winkler, *Über die Ethnische Zugehörigkeit der Landbevölkerung in Dakien*, Tracologia, II, București 1980, p. 273—279.
Vezi și nr. 1381, 1417, 1419, 1420, 1421, 1423, 1663.

3. Viața militară

1514. D. Alicu, *Le camp legionnaire de Sarmizegetusa, Potaissa*, II, 1980, p. 23—28.
1515. G. Bakó, *O vexilație a legiunii a XIII-a Gemina în sud-estul Transilvaniei*, SCIVA, 28, 2, 1977, p. 195—208.
1516. Idem, *Cohors I Bracaraugustanorum*, SCIVA, 31, 4, 1980, p. 631—635.
1517. Cl. L. Băluță, *Un tubicen al legiunii a XIII-a Gemina la Apulum*, Apulum, XVI, 1978, p. 169—174.
1518. Idem, *Pedites et Equites Singulares in Dacia*, Roman Frontier Studies, 1979, XII, BAR, 71, 1980, p. 831—840; aceeași lucrare în Apulum, XVIII, 1980, p. 109—129.
1519. M. Bărbulescu, Z. Milea, A. Cătiș, A. Hopîrtean, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în castrul roman de la Turda (1971—1976)*, Potaissa, I, 1978, p. 5—15.
1520. D. Benea, *Vexilații ale legiunii a V-a Macedonica la Drobeta în secolele III—IV*, ActaMP, I, 1977, p. 173—179.
1521. Idem, *Die V Makedonische Legion auf dem Nordlichen Donau limes in 3—4 Jahrhundert*, ActaMN, XV, 1978, p. 235—244.
1522. Idem, *Cu privire la transformarea legiunii a IV-a Flavia Felix din Dacia în Moesia Superior*, StComC, I, p. 219—228.
1523. Idem, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, Contribuții la istoria trupelor de palmyrieni din Dacia, Apulum, XVIII, 1980, p. 131—140.
1524. I. Bogdan Cătănciu, *Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Dacia*, Akten des XI. International Limeskongress, Székesfehérvár, 1976, Budapest, 1977, p. 333—353.
1525. Idem, *Săpăturile pe linia de fortificații trasalutană*, MCA, Tulcea, 1980, p. 658—660.
1526. Idem, *Le limes du sud-est de la Dacie et les relations des romains avec la population de la Valachie*, Studien zu den Militärgrenzen Roma, Bonn, 1979, p. 388—403.
1527. Ovidiu Bozu, *Cohors I Sagittariorum la Zăvoi (jud. Caraș-Severin)*, Banatica, IV, 1977, p. 131—134.
1528. M. Davidescu, *Raport asupra săpăturilor din castrul roman de la Hinova, Mehedinți*, Campania 1976, Drobeta, III, 1978, p. 76—86.
1529. Idem, *Săpăturile arheologice din castrul roman de la Hinova*, Drobeta, IV, 1980, p. 77—86.
1530. Géza Ferenczi, István Ferenczi, *Neue Forschungen und Ergebnisse am Nordostlimes der Dacia Porolissensis*, Akten des XI. International Limeskongress, Székesfehérvár, 1976, Budapest, 1977, p. 365—376.
1531. Șt. Ferenczi, *Beiträge zur Kenntnis des römischen Limes nördlich von Someșul Mare, Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 259—288.

1532. Idem, *Considerații asupra limesului roman din Dacia de vest, Zidridava*, XI, 1979, p. 125—140.
1533. Idem, *Considerații de ordin arheologic, istoric privind importanța depresiunilor Ciuc în epoca romană și postromană*, *Acta Harghientensia*, I, 1980, p. 23—38.
1534. R. Florescu, *Câteva observații cu privire la limesul Transalutan, Drobeta*, III, 1978, p. 55—61.
1535. N. Gudea, *Limesul Daciei romane de la Traianus (106) la Aurelianus (275)*, *ActaMP*, I, 1977, p. 97—113.
1536. Idem, *Câteva observații în legătură cu trupele din Dacia de nord și cu armata Daciei Porolissensis*, *ActaMP*, I, 1977, p. 115—122.
1537. Idem, *Cohors I Ulpia Brittonum în Dacia*, *SCIV*, 28, 1, 1977, p. 129—135.
1538. Idem, *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien*, *Akten des XI. International Limeskongress, Székesfehérvár, 1976*, Budapest, 1977, p. 223—236.
1539. Idem, *Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obsermoesischen Donaulinie von Traian bis Aurelian*, *ANRW*, II, 6, Berlin, 1977, p. 851—887.
1540. Idem, *Epigraphische Notiz zur Kohortenstempel aus Winphen*, *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 7, 1977, p. 141—145.
1541. Idem, *Die Römerlager von Bologa zur Dakischen Tonwäre in den Militärlagern Dakiens*, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Bonn, 1979, p. 313—319.
1542. N. Gudea, I. Pop, *Un castru nou descoperit în sistemul defensiv al Daciei romane: castrul roman de la Feldioara*, *Pontica*, X, 1977, p. 333—338.
1543. N. Gudea, *The Defensive System of Roman Dacia, Britannia*, 10, 1979, p. 63—87.
1544. N. Gudea, O. Bozu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977—1978*, *Banatica*, V, 1979.
1545. N. Gudea, *Castrul roman de la Inlănceni*, *ActaMP*, III, 1979, 149—273.
1546. Idem, *Recent Research on the Limes of Roman Dacia*, *Akten 12. Limes Congress Stirling, 1979*, BAR, 71, 1980, p. 799—814.
1547. Idem, *Despre granița dintre provinciile romane Dacia și Moesia Superior în secolele II—III e. n.*, *Drobeta*, IV, 1980, p. 87—108.
1548. Idem, *Cercetările de teren și săpăturile arheologice efectuate pe linia de turnuri în sectorul de nord-vest al limesului Daciei*, *MCA, Tulcea*, 1980, p. 661—663.
1549. N. Gudea, I. Pop, *Săpăturile din castrul roman de la Feldioara*, *MCA, Tulcea*, 1980, p. 289—291.
1550. N. Gudea, *Castrul roman de la Brețcu*, *ActaMP*, IV, 1980, p. 255—365.
1551. N. Gudea, M. Zahariade, *Spanish Units in Roman Dacia*, *Arhiva Español de Arqueologia*, Madrid, 1980, 53, p. 61—76.
1552. K. Horedt, *Die Siebenbürgische Limesstrecke Dakiens*, *Studien zu den Militärgrenzen, Roms*, II, Bonn, 1979, p. 331—339.

1553. D. Isac, *A New Military Diploma from Gilău*, *Epigraphica*, București, 1977, p. 39—67.
1554. Idem, *Ala Siliiana C.R. torquata et armillata in Dacia*, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 39—67.
1555. D. Isac, Al. Diaconescu, C. Oprenu, *Săpăturile arheologice în castrul roman de la Gilău*, *Campaniile 1976—1979*, Potaissa, I, 1980, p. 29—54.
1556. D. Isac, *Castrul roman de la Gilău*, jud. Cluj, MCA, Tulcea, 1980, p. 292—297.
1557. Amalia Landes, *Propuneri pentru o reconstituire a castrului roman de la Buciumi (I)*, *ActaMP*, III, 1979, p. 411—426.
1558. A. Landes, N. Gudea, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de la Buciumi (II)*, *Clădirea comandamentului*, *ActaMP*, IV, 1980, p. 211—227.
1559. M. Moga, Fl. Medeleț, D. Benea, R. Petrovsky, *Cercetările arheologice din castrul Tibiscum*, *Campania 1976*, MCA, Oradea, 1979, p. 215—218.
1560. V. Moga, *La briqueterie de la XIIIe legion Gemina d'Apulum*, *RCRF, Acta XVII/XVIII*, 1977, p. 204—211.
1561. L. Petculescu, *Un fragment de diplomă militară de la Micia*, *ActaMN*, XV, 1978, p. 131—133.
1562. L. Petculescu, Petre Gheorghe, *Coiful roman de la Bumbesti*, *SCIV*, 30, 4, 1979, p. 603—606.
1563. L. Petculescu, *Inchizitoare de balteus din Dacia*, *Potaissa*, II, 1980, p. 55—62.
1564. L. Petculescu, Alexandru Nemoianu, Ruxandra Anastasiu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice din 1978—1979 în castrul Micia, com. Vețel, jud. Hunedoara*, CA, IV, 1980, p. 70—75.
1565. C. C. Petolescu, *L'organisation de la frontière romaine dans la Vallée du Mureș (Dacia Superior)*, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Bonn, 1979, p. 367—372.
1566. Idem, *Palmyreni sagittarii qui sunt in Dacia Superiore*, *SCIV*, 30, 1, 1979, p. 105—110.
1567. Idem, *Castrele de pământ din nord-vestul Olteniei*, *Oltenia*, 2, Craiova, 1980, p. 103—108.
1568. Gh. Poenaru-Bordea, Cr. M. Vlădescu, D. Stoica, *Arutela V, Campania de săpături de salvare din anul 1978*, *SMMIM*, XII, 1979, p. 124—145.
1569. Gh. Poenaru-Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Săpăturile de salvare de la castrul Arutela din 1978*, MCA, Oradea, 1979, p., 235—236.
1570. C. Pop, *Signa militaria de bronz în Dacia romană*, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 111—130.
1571. C. Pop, V. Lucăcel, *Un signum roman descoperit la Zalău — Ortelec*, *ActaMP*, I, 1977, p. 79—81.
1572. D. Protase, *Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia, Sargetia*, XIII, 1977, p. 191—202.
1573. Idem, *Römische Lager mit doppelten Umfassungsmauern in Dakien, Akten des XI. International Limeskongress*, Székesfehérvár, 1976, Budapesta, 1977, p. 303—320.

1574. Idem, *Das Römerlager von Brâncovenesti und seine Bedeutung für die Verteidigung der Nordostgrenze Dakiens, Studien zu den Militärgrenzen Roms. II*, p. 379—386.
1575. Oct. Răuț, O. Bozu, *Armata romană din Banat*, StComC, I, 1979, p. 195—218.
1576. M. Rusu, *Castrul roman Apulum și cetatea feudală Alba-Iulia*, AIIA, XXII, 1979, p. 47—70.
1577. Idem, *Castrul roman de la Gilău*, StComC, I, 1979, p. 153—194.
1578. I. I. Russu, *Garnizoana și castrul român de la Brâncovenesti (jud. Mureș). Ala I Numeri Ilyricorum*, SCIVA, 28, 1, p. 93—104.
1579. Idem, *Veteranii et Cives Romani Micienses*, SCIVA, 31, 3, 1980, p. 445—454.
1580. Z. Székely, *Castrul roman de la Olteni*, Aluta, X—XI, 1980, p. 55—75.
1581. D. Tudor, *Diploma militară romană descoperită în castrul de la Slăveni pe Olt*, Drobeta, III, 1978, p. 30—32.
1582. Idem, *Le rôle défensif du camp romain de Slăveni en Dacie inférieure, Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Bonn, 1979, p. 388—403.
1583. Cr. M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, *Complexul de fortificații de la Romula în cadrul sistemului defensiv roman de pe Limes Alutanus*, SMMIM, X, 1977, p. 17—23.
1584. Cr. M. Vlădescu, *Considerații tipologice asupra coifului de la Lunca Mureșului (jud. Alba)*, SMMIM, X, 1977, p. 33—35.
1585. Cr. M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, *Le complexe de fortifications de Romula dans le cadre du système défensif du Limes Alutanus, Akten des XI. International Limeskongress Székesfehérvár*, 1976, Budapest, 1977, p. 353—364.
1586. Idem, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Acidava, satul Enoșesti, comuna Piatra-Olt, jud. Olt*, SMMIM, XI, 1978, p. 137—142.
1587. Cr. M. Vlădescu, Neculai Moghior, *Notă asupra sondajelor la Tia Mare jud. Olt*, SMMIM XI, 1978, p. 167—171.
1588. Cr. M. Vlădescu, Gh. Poenaru-Bordea, *Les deux fortifications de Praetorium sur le limes Alutanus, Roman Frontier Studies*, 1979, BAR, 71, 1980, p. 815—829.
1589. Idem, *Cele două castre de la Praetorium pe Limes Alutanus*, SMMIM XIII, 1980, p. 75—84.
1590. Idem, *Castrele de la Praetorium din sectorul de nord al Limesului Alutanus*, Drobeta, V, 1980, p. 109—116.
1591. M. Zahariade, *Addenda et corrigenda*, SCIVA, 28, 2, 1977, p. 261—265.
1592. Idem, *Supplementum epigraphicum la trupele romane de origine hispanică din Dacia (I)*, SMMIM, X, 1977, p. 61—79.
1593. Idem, *Supplementum epigraphicum la trupele romane de origine hispanică din Dacia (II)*, SMMIM, X, 1978, p. 143—152.
1594. I. Winkler, Mircea Dan Lazăr, *Emblema legiunii a XIII-a Gemina pe un fragment de umbo, Sargetia*, XIII, 1977, p. 262—276.
Vezi și nr. 1408, 1433, 1436, 1484, 1491, 1496, 1508.

Viața spirituală

a. Lingvistică

1595. I. Fischer, *Aspectul lingvistic al romanizării Daciei, Limba Română*, 27, 2, București, 1978, p. 189—191.
Vezi și nr. 1411.

b. Artă

1596. D. Alicu, *Un nou mozaic la Sarmizegetusa*, SCIVA, 28, 1, 1977, p. 111—117.
1597. D. Alicu, C. Pop, *Hermes-Mercurius la Ulpia Traiana Sarmizegetuca ActaMN*, XVI, 1979, p. 93—100.
1598. D. Alicu, *Représentations en bronze de la Diane de Dacie, Actes du Ve Colloque International sur les bronzes, Lausanne*, 1979, p. 191—195.
1599. R. Ardevan, Liviu Someșfălean, *Asupra unui mozaic din Apulum, ActaMN*, XVII, 1980, p. 667—678.
1600. Cl. L. Băluță, *Statui reprezentând pe Jupiter tronans descoperite la Apulum, Apulum*, XVIII, 1980, p. 101—106.
1601. M. Bărbulescu, *Capiteluri romane din Dacia intracarpatică, Sargetia*, XIII, 1977, p. 243—262.
1602. A. Bodor, *Aspecte ale artei romane din Dacia, Studia*, Ser. Historia, 22, 1, 1977, p. 20—27.
1603. P. Bona, C. Pop, *Noi piese sculpturale de la Tibiscum, StComC*, III, 1979, p. 274—276.
1604. N. Branga, *Considerații topografice și arhitectonice cu privire la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Sargetia*, XIII, 1977, p. 183—190.
1605. H. Daicoviciu, *Les bronzes de Sarmizegetusa: art classicisant et art provincial, Actes du Ve Colloque International sur les bronzes, Lausanne*, 1979, p. 191—195.
1606. Petre Gheorghe, *O statueta de bronz a zeiței Minerva, RMM*, 1978, p. 72—73.
1607. I. Hica-Câmpeanu, *Podoabe din zona Ilișua-Cristeștii Ciceului, ActaMN*, XVII, 1980, p. 653—665.
1608. Ion Ionescu, *Le problème des gemmes gnostiques découverts sur le territoire de la République Socialiste de Roumanie, Eirene*, XII, Cluj, 1976, p. 539—540.
1609. D. Isac, *Venus de la Gilău. Aspecte de iconografie romană provincială, ActaMN*, XIV, 1977, p. 163—170.
1610. D. Isac, Al. Diaconescu, *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău, ActaMN*, XVIII, 1980, p. 115—138.
1611. Eva Lakó, N. Gudea, *Despre o gemă gnostică cu inscripție din Muzeul de Istorie și Artă din Zalău, ActaMP*, III, 1979, p. 449—450.
1612. L. Marinescu, *Considerații cu privire la arta funerară din Dacia Porolissensis, ActaMP*, I, 1977, p. 112—134.
1613. L. Marinescu, *O statueta de bronz de la Micia, CA*, III, 1979, p. 405—408.

1614. Al. Matei, *O statueta reprezentând pe Apis descoperită la Porolis-sum*, ActaMP, I, 1977, p. 147—150.
1615. I. Mitrofan, *Un altar dedicat Nemeselor*, ActaMN, XVII, 1980, p. 91—97.
1616. V. Moga, *Portretul lui Marcus Aurelius pe o gemă de la Ampelum*, RMM XI, 1977, p. 83—84.
1617. E. Nemeș, *O statueta de bronz a lui Hercules descoperită la Sarmizegetusa, Sargetia*, XIV, 1979, p. 651—653.
1618. C. C. Petolescu, *Noi monumente privind cultele orientale în Dacia romană*, StCl, XVIII, 1977, p. 153—160.
1619. Idem, *Un basorelief al zeiței Diana*, ActaMN, XVII, 1980, p. 463—465.
1620. I. Piso, Adriana Rusu, *Un relief din Sarmizegetusa cu reprezentarea lui Silvanus și a unor Silvane*, ActaMN, XIV, 1977, p. 255—258.
1621. C. Pop, *Statui imperiale de bronz la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Sargetia*, XIII, 1977, p. 543—547.
1622. C. Pop, E. Nemeș, *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, XIV, 1977, p. 159—161.
1623. C. Pop, *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatra din Dacia Superioară, Apulum*, XV, 1977, p. 635—641.
1624. Idem, *Porolisum — important centru artistic al Daciei*, ActaMP, I, 1977, p. 123—128.
1625. C. Pop, Al. Matei, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, ActaMP, II, 1978, p. 77—83.
1626. C. Pop, A. Rusu, *Două statuete cu zeii Lares de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum*, XVI, 1978, p. 185—188.
1627. C. Pop, *Se poate vorbi de un stil Potaissa în arta provincială din Dacia romană?*, Potaissa, I, 1978, p. 35—37.
1628. Idem, *Statui imperiale de bronz în Dacia romană*, ActaMN, XV, 1978, p. 135—165.
1629. C. Pop, D. Alicu, *Puncte de vedere privind centrul artistic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, StComC, III, 1979, p. 277—292.
1630. C. Pop, *O interesantă piesă romană descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, StComC, III, 1979, p. 293—295.
1631. Idem, *O aplică reprezentând pe Iuppiter, Marisia*, IX, 1979, p. 645—646.
1632. Idem, *Noi monumente dionysiace de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum*, XVII, 1979, p. 207—213.
1633. Idem, *Câteva considerații privind monumentele figurate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMP, III, 1979, p. 379—386.
1634. Idem, *Două bronzuri romane din județul Mureș*, Marisia, X, 1980, p. 699—701.
1635. Idem, *Cultul lui Aesculapius și al Hygiei la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMP, IV, 1980, p. 251—253.
1636. Idem, *Similitudini artistice între monumentele napocense și potaissense*, Potaissa, II, 1980, p. 155—160.
1637. Idem, *Cultul zeiței Venus la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum*, XVIII, 1980, p. 107—108.
1638. Al. Popa, I. Berciu, *Câteva obiecte de bronz și argint de la Apulum, Apulum*, XV, 1977, p. 217—233.

1639. Al. Popa, *Trois statuettes métalliques de la Dacie romaine*, Actes du Ve Colloque International sur les bronzes, Lausanne, 1979, p. 195—198.
 1640. Idem, *Trei statuete de metal din Dacia romana*, Tibiscus, V, 1979, p. 127—132.
 1641. Adrian Andrei Rusu, Victor Eskenasy, „Cavalerii traci“ descoperiți la Sâlașu de Șus, jud. Hunedoara, SCIV, 29, 4, 1978, p. 573—578.
 1642. A. Rusu, *Bronzuri figurate romane în Muzeul județean din Deva*, Sargetia, XIV, 1979, p. 173—183.
 1643. I. I. Russu, *Monumente romane răătăcitoare*, Drobeta, III, 1978, p. 50—54.
 1644. D. Tudor, *Reprezentarea Cavalerilor danubieni descoperită la Aquae*, Drobeta, III, 1978, p. 47—49.
 1645. Idem, *Deux dieux thraco-phrygiens à Drobeta*, Hommages à Marten J. Vermaseren, III, Leiden, 1978, p. 1269.
 1646. Maria Alexandrescu-Vianu, *Cu privire la stelele funerare din Dacia Inferioară*, SCIV, 28, 3, 1977, p. 375—389.
 1647. N. Vlăsa, *Sfinzul de bronz de la Potaissa*, Potaissa, II, 1980, p. 133—153.
 1648. V. Wellmann, *Monumente sculpturale romane de la Potaissa văzute de F. J. Neigebaur, Fodor A., și M. J. Ackner*, Potaissa, I, 1978, p. 29—54.
- Vezi și nr. 1380, 1394, 1399, 1416.

c. Religie

1649. D. Alicu, Sanda Alicu, *Un cadran solar fragmentar descoperit la Ulpia Traiana*, Sargetia, XIII, 1977, p. 263—267.
1650. D. Alicu, *Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, XV, 1978, p. 173—177.
1651. Idem, *Note asupra templului sirian de la Sarmizegetusa*, SCIVA, 30, 4, 1979, p. 625—629.
1652. Idem, *Vases décorés de serpents découverts à Sarmizegetusa*, Latomus 39, 3, 1, 1980, p. 717—725.
1653. Cl. L. Băluță, *Le mithriacisme dans l'épigraphie de la Dacie*, Textes et Mémoires, vol. IV, Études mithriaques, Acta Iranica, 1978, p. 1—6.
1654. Idem, *Nouvelles précisions concernant l'ancienneté du christianisme dans la Dacie intracarpthyque*, Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Roma, 21—27, settembre, 1975, II, Citta del Vaticano, 1978, p. 47—48.
1655. M. Bărbulescu, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (I)*, ActaMN, XIV, 1977, p. 173—194.
1656. Idem, *Personificările în religia romană din Dacia*, AIIA, XX, 1977, p. 173—194.
1657. Idem, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (II)*, ActaMN, XV, 1978, p. 219—233.
1658. M. Bărbulescu, A. Căținaș, *Cultul lui Saturnus în Dacia*, Apulum, XVII, 1977, p. 215—223.

1659. A. Cătinaș, *Cultul lui Liber Pater la Potaissa*, StComC, I, 1979, p. 275—287.
1660. N. Gudea, O. Bozu, *A existat un sanctuar mithriac la Pojejena?*, Banatica, IV, 1977, p. 117—130.
1661. N. Gudea, O. Bozu, *Descoperiri mithriace la Pojejena*, SCIVA, 4, 1978, p. 333—343.
1662. L. Mărghită, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux à Micia*, Hommages à Marten Vermaseren, II, Leiden, 1978, p. 718—731.
1663. Gheorghe Neagoie, *Aspecte ale continuității religiei geto-dacilor în Dacia romană*, ST, 3, 30, 1—2, 1978, p. 140—148.
1664. C. C. Petolescu, *Culte panteonului roman în Dacia sud-carpatică*, BOR, 1979, 97, 9—12, p. 1237—1268.
1665. Idem, *Les cultes thraces dans la Dacie romaine*, Dritter internationaler Thrakologischer Kongress zu Ehnen W. Tomascheck, 2—6, Juni, 1980, Wien, p. 173 (Zusammenfassung).
1666. Idem, *Despre cultul eroului trac în Dacia*, SCIVA, 31, 4, 1980, p. 637—640.
1667. Al. Popa, *Iconografia mithriacă de la Ampelum*, ActaMP, I, 1977, p. 139—145.
1668. Idem, *Teracote cu caracter votiv de la Apulum*, Apulum, XVI, 1978, p. 149—160.
1669. Gh. Popilian, *Un relief al lui Silvanus descoperit în Oltenia*, Oltenia, II, Craiova, 1980, p. 109—112.
1670. Radu Rațiu, I. I. Russu, *Un relief al Cavalerului trac din Potaissa*, SCIV, 28, 4, 1977, p. 597—602.
1671. S. Sanie, *Theos Hypsistos și Juppiter Exuperantissimus în Dacia*, SCIV, 28, 1, 1977, p. 135—142.
1672. Idem, *Juppiter Dolichenus în Dakien*, Épigraphica, București, 1977, p. 131—158.
1673. Idem, *Deus Aeternus et Theos Hypsistos dans la Dacie romaine*, Hommages à Marten Vermaseren, Leiden, 1978, p. 1092—1115.
1674. Idem, *Les Africains en Dacie romaine*, Actes du VIIe Congrès International d'Épigraphie, București, 1979, p. 465—466.
1675. S. Sanie, *Classica et Orentalia (II)*, SCIV, 30, 1, 1979, p. 21—30.
1676. I. Șerban, Cloșca L. Băluță, *On mithraism in the Army of Dacia Superior*, *Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the Religio-Historical with parti. Character of Roman Mithraism, Rome and Ostia*, 28—31 March, 1978, EPRO, 80, Leiden, 1979, p. 573—578.
1677. D. Tudor, *Zei Sabazios și Zbelsurdos la Drobeta*, Pontica, X, 1977, p. 117—126.
1678. N. Vlassa, *O nouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna*, ActaMN, XIV, 1977, p. 205—219.
Vezi și nr. 1380, 1399, 1416, 1597, 1598, 1600, 1606, 1610, 1611, 1614, 1617, 1618, 1619, 1622, 1623, 1631, 1635, 1636, 1637, 1641, 1644, 1645.

d. Medicină, învățământ

Vezi nr. 1415.

e. Rit funerar

1679. I. Andrițoiu, *Morminte de incinerare în necropola de incinerare romană de la Micia, StComC*, I, 1979, p. 265—274.
 1680. D. Benea, *Descoperiri din necropolele drobetane*, RMM, 10, 1980, p. 46—54.
 1681. A. Căținaș, Ana Hopârtean, *Două monumente funerare fragmentare descoperite la Potaissa, ActaMN*, XV, 1978, p. 270—211.
 1682. I. Hica-Câmpeanu, *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca, ActaMN*, XIV, 1977, p. 221—237.
 1683. Al. Diaconescu, *Un fragment de ediculă din Dacia Porolissensis cu reprezentările banchetului funebru, ActaMN*, XVI, 1979, p. 545—549.
 1684. V. Eskenasy, *Date preliminare despre necropola romană de la Strei-Sângiorgiu (jud. Hunedoara), SCIVA*, 28, 4, 1977, p. 663—609.
 1685. Claudia Luca, A. Hopârtean, *Noi descoperiri în necropola sudică a Potaissiei, Potaissa*, II, 1980, p. 115—122.
 1686. Z. Milea, A. Hopârtean, Cl. Luca, *Noi contribuții privind necropola romană de la Potaissa, ActaMN*, 1978, p. 201—206.
 1687. V. Moga, Ruxandra Matei, *Stela funerară cu inscripția de la Alburnus Maior, SCIV*, 29, 3, 1978, p. 437—440.
 1688. R. Petrovsky, *Tipuri de morminte romane în zona Caransebeș, Banatica*, V, 1979, p. 201—213.
 1689. Gh. Popilian, *Săpăturile arheologice în necropola plană a Sucidavei, MCA*, 1980, Tulcea, p. 364—365.
 1690. D. Protase, *Morminte din epoca romană la Toldal (jud. Mureș), Marisia*, VII, 1977, p. 85—90.
 1691. A. Rusu, *Un mormânt roman descoperit la Uroi, Sargetia*, XIII, 1977, p. 539—542.
 1692. Idem, *Cercetări în necropola Muncelului Brad, MCA*, Oradea, 1979, p. 219—223.
 1693. D. Tudor, *Inscription funéraire identique mise à Romula-Malva et à Rome, Latomus*, 39, 3, 1980, p. 639—646.
 1694. M. Alexandrescu-Vianu, *Sur la chronologie de la stèle de Quintus Philippicus, Epigraphica*, București, 1977, p. 65—68.
 1695. Idem, *Sur la chronologie de la stèle funéraire de Quintus Philippicus, Archéologica Sofia*, 21, 1979, p. 34—37.
- Vezi și nr. 1417, 1612, 1698.

III. Arheologie

I. Cercetări

1696. I. Aldea, V. Moga, H. Ciugudean, *Săpăturile arheologice de la Ghirbom, Campania 1978 (raport preliminar), MCA*, Oradea, 1979, p. 257—261.

1697. I. Andrițoiu, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara (vestigii romane)*, Sargetia, XIV, 1979, p. 15—34.
1698. Idem, *Șantierul arheologic Micia — necropolă*, MCA, Oradea, 1979, p. 227—228.
1699. R. Ardevan, *Vestigii arheologice sălăjene semnalate la 1859*, ActaMP, 1977, p. 135—138.
1700. R. Ardevan, A., A. Rusu, *Botar Imre și colecția sa de antichități*, ActaMP, IV, 1980, p. 367—394.
1701. István Bajusz, *Colecția de antichități a lui Téglás István*, ActaMP, IV, 1980, p. 367—394.
1702. Gheorghe Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara, Marisia*, IX, 1979, p. 75—106.
1703. M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, Potaissa, II, 1980, p. 161—194.
1704. Idem, *Evoluția cercetărilor privind Potaissa romană*, Potaissa, II, 1980, p. 283—296.
1705. M. Blăjan—Tiberiu Cerghi, *Cercetări arheologice la Aiton, Cluj-Napoca și Răchitele (jud. Cluj)*, Sargetia, XIII, 1977, p. 131—147.
1706. Idem, *Descoperiri romane și postromane la Aiton (jud. Cluj)*, Potaissa, I, 1978, p. 21—34.
1707. M. Blăjan, E. Stoicovici, Paul Georocanu, Cornelia Păcurariu, *Descoperiri romane inedite în Transilvania, Marisia*, VIII, 1978, p. 57—74.
1708. D. Benea, *Câteva considerații cu privire la topografia Drobeta în secolele II—III*, ActaMN, XIV, 1977, p. 133—145.
1709. D. Benea, Fl. Medeleț, P. Bona, R. Petrovsky, *Cercetări arheologice de la Tibiscum*, MCA, 1980, Tulcea, p. 298—303.
1710. O. Bozu, *Cronică arheologică și repertoriu (Lăpușnicel-Cetate)*, Banatica, IX, 1977, p. 435.
1711. O. Bozu, Richard Petrovsky, *O „mansio” „statio” la Lăpușnicel*, ActaMP, 1977, p. 151—154.
1712. O. Bozu, *Cercetări arheologice din punctul „Cetate”, comuna Lăpușnicel, (jud. Caraș-Severin)*, Banatica, V, 1979, p. 187—200.
1713. O. Bozu, Caius Săcărin, *O expediție arheologică în valea Almajului*, Banatica, V, 1979, p. 553—558.
1714. A. Căținaș, *Noi descoperiri romane pe Dealul Zânelor — Turda*, ActaMN, XV, 1978, p. 195—200.
1715. A. Căținaș, M. Bărbulescu, *Cella vinaria de la Potaissa*, ActaMN, XVI, 1979, p. 101—126.
1716. E. Chirilă, N. Gudea, Al. Matei, V. Lucăcel, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum) din anii 1977—1979*, ActaMP, IV, 1981, p. 81—103.
1717. Idem, *Săpăturile arheologice și lucrările de restaurare și conservare executate la Porolissum (Moigrad)*, MCA, 1980, Tulcea, p. 286—288.
1718. H. Ciugudean, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba, (I)*, Apulum, XVI, 1978, p. 39—53.
1719. Idem, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (II)*, Apulum, XVII, 1979, p. 65—85.

1720. H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1975—1977 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Sargetia*, XIV, 1979, p. 139—154.
1721. H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, *Șantierul Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Campania 1978*, Oradea, 1979, p. 231—233.
1722. Idem, *Săpăturile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, MCA, 1980, Tulcea, p. 276—282.
1723. Gh. Diaconu, M. Tzony, Vasile Drâmbocanu, *Șantierul arheologic Pietroasa-Buzău*, 1978, MCA, Oradea, 1979, p. 319—321.
1724. S. Dumitrașcu, *Descoperiri arheologice din Munții Apuseni, Crisia*, X, 1980, p. 15—54.
1725. Șt. Ferenczi, Mircea Barbu, *Cercetări arheologice de la Bulci și împrejurimi, Ziridava*, 1978, p. 67—80.
1726. Idem, *Săpăturile arheologice de la Bulci (Jud. Arad) în anul 1978*, MCA, Oradea, 1979, p. 289—290.
1727. P. Geoeroceanu, Marin Geoeroceanu, Claudiu Lisovschi, *Fauna din castele romane din Transilvania. I. Fauna din castrul roman de la Bologa*, ActaMP, III, 1979, p. 427—448.
1728. P. Geoeroceanu, M. Blăjan, M. Geoeroceanu, C. Lisovschi, *Fauna din unele caste și așezări din Transilvania (II)*, Marisia, X, 1980, p. 69—78.
1729. Leontin Ghergariu, *Raport despre săpăturile arheologice efectuate la Moigrad în anii 1939—1940*, ActaMP, IV, 1980, p. 77—79.
1730. I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Thomas Năgler, Martin Rill, *Raport asupra cercetărilor arheologice întreprinse în 1978 la Șura Mică*, MCA, Oradea, 1979, p. 149—154.
1731. N. Gudea, *Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa, Apulum*, XV, 1977, p. 169—215.
1732. N. Gudea, O. Bozu, *Cronică arheologică și repertoriu (Pojejena)*, Banatica, IV, 1977, p. 435—436.
1733. N. Gudea, Ioan Chifor, *Câteva descoperiri arheologice la Gherla*, ActaMP, II, 1978, p. 63—64.
1734. N. Gudea, *Descoperiri arheologice și epigrafice mai vechi sau mai noi la Porolissum*, ActaMP, II, 1978, p. 65—75.
1735. M. Gumă, Nicoleta Gumă, R. Petrovsky, *Cronică arheologică și repertoriu, Valea Timișului-Rovina*, Banatica, IV, 1977, p. 434—435.
1736. E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *Vestigii arheologice din bazinul Carasului*, ActaMN, XVI, 1979, p. 447—464.
1737. Lajos Kakucs, *Unele informații de arhivă privind cercetările arheologice efectuate în Banat între anii 1872—1918*, Banatica, IV, 1977, 471—478.
1738. Gh. Lazarovici—Nicolae Cristea, *Contribuții arheologice la istoria străveche a comunei Uioara de Jos-Cinga (jud. Alba)*, ActaMN, XVI, 1979, p. 431—445.
1739. Gh. Lazarovici, Ilie Uzum, O. Bozu, M. Gumă, C. Săcărin, *Raport preliminar de cercetare arheologică la Gornea-Libcova*, MCA, Oradea, 1979, p. 391—392.
1740. Al. Matei, *O așezare rurală romană la Chinteni (jud. Cluj)*, Sargetia, XI—XII, 1974—1975, p. 299—302.

1741. L. Marinescu, A. Sion, L. Petculescu, I. Andrițoiu, Elena Ionescu, Maria Brăileanu, *Cercetări arheologice de la Micia, CA, III, 1979*, p. 105—126.
1742. Z. Milea, Cl. Luca, *Un teasc roman descoperit la Potaissa, Pontica, XI, 1978*, p. 235—240.
1743. V. Moga, Roman Pop, *Descoperiri arheologice la Apulum, ActaMN, XV, 1978*, p. 213—218.
1744. V. Moga, Victor Mesaros, *Cercetări arheologice de la Abrud, Apulum, XVIII, 1980*, p. 141—149.
1745. V. Moga, I. Aldea, *Cercetări arheologice la Ghirbom (Jud. Alba), MCA, 1980, Tulcea*, p. 283—285.
1746. Mihai Petică, *Colecția lui Mihail Câmpeanu, Marisia, VII, 1977*, p. 445—449.
1747. Idem, *Descoperiri romane inedite în județul Mureș, ActaMP, IV, 1980*, p. 247—250.
1748. C. C. Petolescu, Gheorghe Petre, Gheorghe Calatoiu, *Așezarea romană de la Săcelu-Gorj, Litua, Târgu Jiu, I, 1978*, p. 33—35.
1749. Gh. I. Petre-Govora, *Așezări rurale din secolele II—IX descoperite în județul Vâlcea, ActaMN, XVI, 1979*, p. 577—592.
1750. Maria Petrovszky, R. Petrovszky, *O construcție romană descoperită la Caransebeș, StComC, II, 1977*, p. 311—320.
1751. R. Petrovszky, Ion Munteanu, Traian Popescu, *Noi descoperiri arheologice în județul Caraș-Severin (I), StComC, III, 1979*, p. 432—436.
1752. Gh. Poenaru-Bordea, M. Zahariade, *Noi materiale din Romula, SMMIM, XIII, 1980*, p. 106—122.
1753. C. Pop, Béla Jungbert, I. Chifor, *Săpăturile arheologice de la Gherla, MCA, Tulcea, 1980*, p. 664—667.
1754. R. Popa, Șt. Matei, V. Eskenasy, Ioan Chicideanu, Georgeta Iuga, *Șantierul arheologic Sarmizegetusa, MCA, Oradea, 1979*, p. 315—317.
1755. G. Popilian, Marin Nica, Corneliu M. Tătulea, *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Locusteni, jud. Dolj, MCA, Oradea, 1975*, p. 207—213.
1756. Gh. Popilian, M. Nica, *Realizări în domeniul cercetărilor arheologice în Oltenia, RMM, XLVIII, 1979*, p. 23—26.
1757. Gh. Popilian, M. Nica, C. M. Tătulea, *Raport asupra cercetărilor de la Locusteni, jud. Dolj, MCA, 1980, Tulcea*, p. 254—260.
1758. Gh. Popilian, Ștefan Chițu, Mihai Vasilescu, *Săpăturile arheologice de la Romula, MCA, Tulcea, 1980*, p. 251—353.
1759. Gh. Popilian, *Săpăturile din așezarea civilă de la Slăveni, MCA, Tulcea, 1980*, p. 354—356.
1760. Constantin Preda, Florența Preda, *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea istoriei vechi a României, RevIst, 33, 7—8, 1980*, 1253—1280 (p. 1269—1272).
1761. D. Protase, A. Zriny, *Raport preliminar asupra săpăturilor din 1977 privind perioada stăpânirii romane efectuate de Muzeul Județean Mureș, Marisia, VIII, 1978*, p. 75—80.
1762. C. Răileanu, *Reevaluări inedite ale cercetărilor arheologice de la Tibiscum — Jupa, MB, 29, 1—3, 1979*, p. 108—126.

1763. A. Sion, L. Marinescu, *Raport asupra cercetărilor arheologice din termele de la Micia, Vețel (jud. Hunedoara): Campania 1978, Oradea, 1979*, p. 224.
1764. T. Soroceanu, Gh. Lazarovici, Ernest Amlachen, M. Mureșan, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Mureș, Marisia, VII, 1977*, p. 57—65.
1765. Adriana Stoia, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1977)*, Dacia, N.S., XXII, 1978, p. 348—362.
1766. Idem, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1978)*, Dacia, N.S., XXIII, 1979, p. 355—370.
1767. Idem, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1979)*, Dacia, N.S., XXIV, 1980, p. 355—370.
1768. Z. Székely, *Les daces et les romains en IIe—IVe siècles dans le sud-est de la Transylvanie*, Tracologia, V, București, 1980, p. 359—361.
1769. D. Tudor, Oct. Toropu, *Șantierul arheologic Sucidava — Celei, MCA, Tulcea, 1980*, p. 357—363.
1770. M. Tzoni, Gh. Diaconu, *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Târgșoru Vechi, MCA, Oradea, 1979*, p. 263—264.
1771. D. Ursuț, *Prospecțiunea seismometrică în arheologie, Potaissa, II, 1980*, p. 313—317.
1772. I. Winkler, M. Blăjan, *Așezarea dacică, daco-romană și prefeudală de la Copșa Mică, ActaMP, III, 1979*, p. 451—471.
1773. I. Winkler, Matilda Takács, Gheorghe Păiuș, *Așezarea dacică și daco-romană de la Cicău, Apulum, XVII, 1979*, p. 129—193.
Vezi și nr. 1407, 1452, 1528, 1533, 1543, 1555, 1559, 1568, 1580.

2. Material

a. Ceramică

1774. I. Bogdan-Cătănciu, *Metodica cercetării ceramicii romane, ActaMN, XVII, 1980*, p. 680—685.
1775. A. Căținaș, *Ceramica romană de la Potaissa, Potaissa, II, 1980*, p. 81—113.
1776. Maria Elisabeta Lukács, *Probleme de restaurare ridicate de un vas de ceramică romană, ActaMN, XVI, 1979*, p. 779—783.
1777. Idem, *Restaurarea unui opaiț roman, Potaissa, II, 1980*, p. 319—323.
Vezi și nr. 1379, 1437, 1438, 1439, 1445, 1446, 1450, 1451, 1457, 1459, 1462, 1465, 1467, 1469, 1471, 1560, 1651, 1668.

b. Metale

1778. D. Benea, *O piesă ornamentală de car roman din Dacia, RMN, 9, 1978*, p. 59—60.
1779. M. Blăjan, V. Moga, *Un bronz roman în Muzeul de Istorie din Međiaș (jud. Sibiu), ActaMN, XIV, 1977*, p. 195—199.
1780. I. H. Crișan, *Fibule romane din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei, ActaMP, III, 1979*, p. 275—320.

1781. István I. Ferenczi, *Addenda (în legătură cu restaurarea statuei „Venus de la Gilău“)*, ActaMN, XIV, 1977, p. 171—172.
1782. George Marinescu, Alexandru Rotegan, *Depozitul de obiecte romane de la Căianu Mic*, SCIV, 30, 2, 1979, p. 253—260.
1783. E. Stoicovici, *Cercetări metalografice privind câteva monede descoperite la Porolissum și Voivodeni*, ActaMP, II, 1978, p. 85—88.
1784. E. Stoicovici, M. Blăjan, *Studiul metalografic al unor monede antice și medievale descoperite în Podișul Transilvaniei, Marisia*, IX, 1979, p. 107—121.
- Vezi și nr. 1388, 1448, 1449, 1458, 1464, 1474, 1475, 1562, 1563, 1570, 1571, 1606, 1628, 1634, 1635, 1638, 1639, 1640, 1733.

c. Sticlă

1785. Cl. L. Băluță, *Considerații referitoare la răspândirea și producerea sticlei în Dacia Superior, Apulum*, XVII, 1979, p. 195—200.
1786. *Idem*, *Considerations sur la production et la diffusion du verre dans la Dacie Supérieure*, Annales du 7e Congrès International de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Berlin — Leipzig, 1977, Liège, 1978, p. 97—110.
1787. M. E. Lukács, *Recuperarea prin restaurare a unui pahar de sticlă din epoca romană*, ActaMN, XV, 1978, p. 665—668.
- Vezi și nr. 1472.

d. Lemn

1788. Aurelia Igna, Justinian Petrescu, *Analiza resturilor lemnoase provenind din cella vinaria de la Potaissa*, ActaMN, XVI, 1979, 773—777.

e. Piatră

Vezi nr. 1475, 1476, 1623.

IV. Epigrafie

1789. I. Barnea, *Note de epigrafie romano-bizantină*, Pontica, X, 1977, p. 273—288.
1790. Cl. L. Băluță, *Monuments épigraphiques d'Apulum*, Epigraphica, București, 1977, p. 233—238.
1791. D. Benea, *Tibiscum în lumina descoperirilor epigrafice*, Tibiscus, V, 1979, p. 141—148.
1792. N. Branga, *Laus iVtae. Pe marginea unor inscripții din Tibiscum, Sargetia*, XIV, 1979, p. 655—658.
1793. A. Căținaș, M. Bărbulescu, *O epigrafă inedită din castrul de la Potaissa*, I, 1978, p. 17—20.

1794. H. Daicoviciu, *Un fragment ceramic cu inscripție de la Porolis-sum*, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 201—204.
1795. Idem, *Miscellanea Epigraphica*, *ActaMN*, XV, 1978, p. 155—123.
1796. Idem, *Suum cuique*, *StComC*, 1979, I, p. 21—26.
1797. Idem, *Miscellanea Epigraphica*, *RRH*, 18, 1, 1979, p. 165—174.
1798. N. Gostar, *CIL*, III, 1474, *Sargetia*, XIV, 1979, p. 659—662.
1799. Idem, *Numerus Palmyrenorum*, *Sargetia*, XIV, 1979, p. 663—666.
1800. Idem, *Études épigraphiques (IV)*, *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 307—324.
1801. N. Gudea, A. Zriny, *Contributions épigraphiques à l'histoire de la Ala I, Bosporanorum*, *Epigraphica*, București, VII, 1977, p. 223—232.
1802. N. Gudea, *Beiträge zur lateinisch-römischen Paläographie in Dakien*, *Epigraphica*, VII, București, 1977, p. 375—377.
1803. Idem, *Beiträge zu einen Literaturnachweis der epigraphischen das römischen Dakien betreffende Forschung nach 1902*, *Arheoloski Vestnik*, XXXI, Ljubljana, 1980, p. 274—293.
1804. Cl. Luca, Z. Milea, *Onomastica inscripțiilor de la Potaissa*, *ActaMN*, XV, 1978, p. 189—194.
1805. V. Mesaros, *Colecția de monumente epigrafice de la Liceul Horia, Cloșca și Crișan din Abrud*, *Apulum*, XVI, 1978, p. 175—184.
1806. V. Moga, *Monumente epigrafice și sculpturale descoperite la Apulum*, *Apulum*, XV, 1977, p. 235—242.
1807. Idem, *O inscripție inedită dedicată zeiței Leto și copiilor săi*, *Apulum*, XVII, 1979, p. 201—206.
1808. C. C. Petolescu, *Données inédites sur la Legio II Italica en Dacie*, *Akten des XI. International Limeskongress*, Székesfehérvár, Budapest, 1977, p. 297—202.
1809. Idem, *Note epigrafice, (IV)*, *SCIVA*, 31, 3, 1980, p. 455—461.
1810. M. Petrovsky, V. Wollmann, *Materiale epigrafice descoperite la Tibiscum*, *StComC*, I, 1979, p. 253—263.
1811. I. Piso, *Epigraphica (VII)*, *Inscripții din Sarmizegetusa*, *Apulum*, XV, 1977, p. 643—657.
1812. Idem, *Epigraphica (IX)*, *Inscripții votive recent descoperite la Sarmizegetusa*, *AIIA*, XXI, p. 279—287.
1813. Idem, *Epigraphica (VIII)*, *Inscripții din Sarmizegetusa aflate la Ostrovul Mare*, *Apulum*, XVI, 1978, p. 189—197.
1814. Idem, *Epigraphica (X)*, *ActaMN*, XV, 1978, p. 179—187.
1815. Idem, *Epigraphica (VI)*, *StCl*, XVIII, 1979, p. 137—144.
1816. Idem, *Epigraphica (XI)*, *Potaissa*, II, 1980, p. 123—131.
1817. Idem, *Epigraphica (XII)*, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 81—90.
1818. D. Protase, *Illyrii în Dacia romană pe temeiul datelor epigrafice*, *SCIV*, 29, 4, 1978, p. 497—503.
1819. Idem, *Les illyriens en Dacie à la lumière des données épigraphiques*, *Congrès VIIe Epigraphie*, București, 1979, p. 448—449.
1820. Idem, *Les illyriens en Dacie à la lumière de l'épigraphie*, *Godišnjak*, Sarajevo, XVII, 1979, p. 127—135.
1821. C. Răileanu, *Inscripția de la Denta — o confirmare a bimilenarului Tiviso — Timișoara*, *MB*, 29, 4—6, 1979, p. 350—363.
1822. I. I. Russu, *O descoperire epigrafică la Potaissa*, *SCIVA*, 28, 2, p. 217—223.

1823. Idem, *L'onomastique de la Dacie romaine, Actes du Colloque International sur l'onomastique latine*, Paris, 1971, p. 353—362.
1824. Idem, *Inscripțiile Daciei*, in *AnnEp*, 1974; *SCIV*, 29, 4, 1978, p. 555—562.
1825. Idem, *Rectificări și adaosuri arheologico-epigrafice*, *SCIV*, 29, 3, 1978, p. 437—443.
1826. Idem, *Inscripții din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *SCIV*, 30, 3, 1979, p. 437—444.
1827. *Indreptări pentru coloniști din Asia Mică în Dacia romană*, *AIIA*, XXXIII, 1980, p. 371—382.
1828. Idem, *Două lespezi romane restaurate*, *SCIV*, 31, 3, 1980, p. 305—310.
1829. Idem, *Inscripții romane din Apulum*, *RMM*, 9, 1980, p. 34—37.
1830. Z. Székely, *Noi descoperiri epigrafice de la Inlănceni*, *SCIV*, 29, 3, 1978, p. 441—443.
1931. D. Tudor, *Comunicări epigrafice (VIII)*, *SCIV*, 30, 2, 1979, p. 303—310.
1932. Idem, *Inscriptions inédites de Dacie inférieure*, *Revista Universidad Complutense de Madrid*, 1979, 18, p. 359—373.
1833. Idem, *Versuri stoice din Romula, Malva și Roma*, *Drobeta*, IV, 1980, p. 9—15.
1834. N. Vlăssă, *Despre inscripția unei geme magice de la Porolissum, Marisia*, X, 1980, p. 65—68.
1835. V. Wollmann, *Preocupări și cercetări de epigrafie asupra Banatului*, *StComC*, II, 1977, p. 363—376.
1836. Idem, *Activitatea arheologico-epigrafică a lui Ignatius Reinhold pe cuprinsul județului Alba*, *Apulum*, XV, 1977, p. 671—680.
1837. Idem, *Monumente epigrafice și sculpturale din regiunea minieră Alburnus Maior — Ampelum, Sargetia*, XIV, 1979.
1838. A. Zriny, *Așezarea romană rurală de la Cristești și legăturile ei cu Gallia*, *Marisia*, VII, 1977, p. 91—100.
 Vezi și nr. 1380, 1402, 1403, 1404, 1441—1443, 1447, 1484, 1485, 1492, 1493, 1494, 1497, 1501, 1503, 1516, 1517, 1523, 1527, 1537, 1553, 1554, 1561, 1568, 1569, 1578, 1579, 1581, 1591—1593, 1611, 1618, 1619, 1653, 1655, 1657, 1671, 1672, 1673, 1674, 1675, 1677, 1687, 1693, 1695, 1734.

V. Numismatică

1839. E. Chirilă, I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (XII)*, *ActaMP*, II, 1978, p. 53—57.
1840. E. Chirilă, A. Hopârteanu, Z. Milea, *Descoperiri monetare din Transilvania (XIII)*, *ActaMP*, II, 1978, p. 59—61.
1841. E. Chirilă, V. Lucăcel, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (XIV)*, *ActaMP*, III, 1979, p. 137—140.
1842. E. Chirilă, I. Chifor, *Două monete romane inedite din Dacia*, *ActaMP*, III, 1979, p. 145—147.
1843. Idem, *Descoperiri monetare antice și bizantine la Gherla*, *ActaMP*, III, 1979, p. 141—143.

1844. Idem, *Descoperiri monetare antice și bizantine la Gherla*, ActaMP, IV, 1980, p. 245—246.
1845. Maria Chițescu, Mariana Marcu, Gh. Poenaru-Bordea, *Monedele antice de aur și argint din colecția Muzeului Județean Brașov, Cumișdava*, XI, 1978, p. 106—161.
1846. B. Mițrea, *Découvertes monétaires en Roumanie*, 1977 (XXI), Dacia, N.S., XXII, 1978, p. 363—369.
1847. Idem, *Tezaurul monetar de la Băilești (jud. Gorj) din vremea lui Gordian al III-lea*, CN, II, 1979, p. 15—37.
1848. Idem, *Découvertes monétaires en Roumanie 1978 (XXII)*, Dacia, N.S., XXIII, 1979, p. 373—374.
1849. *Ibidem*, (XXIII), Dacia, N.S., XXIII, 1979, p. 378—371.
1850. V. Pavel, *Câteva considerații numismatice asupra tezaurului de la Tibru (jud. Alba)*, Apulum, XXVII, 1979, p. 111—128.
1851. M. Petică, *Noi descoperiri monetare la Cristești, Marisia*, VIII, 1978, p. 757—760.
1852. C. M. Petolescu, *Note asupra unei monede romane de la Sucidava*, CN, II, 1979, p. 38—39.
1853. Gh. Popilian, Șt. Chițu, *Tezaurul de monede romane de la Drăghiceni, jud. Olt, Oltenia*, II, Craiova, 1980, p. 85—101.
1854. Al. Sășianu, *Câteva descoperiri monetare romane imperiale în Dacia romană*, Crisia, VII, 1977, p. 421—424.
1855. Onoriu Stoica, *Monede imperiale romane descoperite la Bârca, Societatea numismatică română, Secțiunea Craiova*, 1976, Craiova, 1977, p. 43—45.
1856. Oct. Toropu, *Un nou tezaur monetar roman descoperit la Slăveni, Drobeta*, III, 1978, p. 62—68.
1857. I. Winkler, Ion Ivănescu, *Imitațiile de denari descoperite la Porolissum*, ActaMP, I, 1977, p. 83—86.
1858. I. Winkler, A. Hopârtean, *Date furnizate de inventarul lui I. Téglaș despre unele descoperiri monetare din Transilvania*, CN, I, 1978, p. 17—24.
1859. I. Winkler, *Circulația monetară și continuitatea populației daco-romane la Potaissa*, Potaissa, I, 1973, p. 55—57.
Vezi și nr. 1385, 1391, 1784.

VI. Recenzii, prezentări de carte, adnotări

1860. I. Berciu, V. Moga, *Apulum*, XVI, 1978, p. 543—545, / *Inscripțiile Daciei romane*, vol. I, *Inscripțiile Daciei romane*, vol. II.
1861. I. Berciu, *Două monografii referitoare la antichitățile descoperite la Ulpia Traiana*, ActaMN, XVII, 1980, p. 837—888.
1862. P. Bona, R. Petrovsky, *Tibiscum și drumurile romane din Banat, însemnări pe marginea unui articol.* / I. D. Suciu, *Contribuții la problema continuității castrului Timiș*, RevIst, 7, 1976, p. 1051—1078.
1863. Octavian Bounegru, *AIIAI*, XV, 1978, p. 602—603 / Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*.
1864. Gh. Diaconu, *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 391—392 / Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*.

1865. I. Glodariu, *Studia*, XXIV, 1, 1979, p. 72—73 / M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană*.
1866. N. Gudea, *Apulum*, XVI, 1978 / Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*.
1867. N. Gudea, D. Alicu, N. Branga, *Aspecte și permanența traco-romane*, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 879—886.
1868. I. Ionescu, *Inscripțiile Daciei romane*, III 1, 1978, GB, 37, 5—6, 1978, p. 662—664.
1869. *Idem*, *BOR*, 9—10, XCVI, 1978, p. 1170—1180 / D. Protase, *Stadiul actual al cercetărilor privind continuitatea autohtonilor în Dacia romană sec. II—III e.n.*, *RMM*, 1, 1976.
1870. Stelian Marinescu, *GB*, 37, 1—2, 1978, p. 206—209 / *Inscripțiile Daciei romane*, vol. II, 1977.
1871. L. Mărghitan, *RevIst*, 31, 6, 1978, p. 1119—1121 / I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie meridionale*, Leiden, 1976, 71 p.
1872. *Idem*, *RevIst*, 32, 3, 1979, vol. 32 / M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană*.
1873. V. Moga, *Apulum*, XVII, 1979, p. 705—706 / M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană*.
1874. C. C. Petolescu, *RMM*, XIII, 1977, p. 87—89 / Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*.
1875. *Idem*, *SCIV*, 29, 4, 1978, p. 543—594 / L. Mărghitan, *Fortificații dacice și romane. Sistemele de pe cursul mijlociu și inferior al Mureșului*, București, 1978.
1876. *Idem*, *Despre inscripțiile Daciei romane*, *SCIVA*, 31, 1, 1980, p. 101—121.
1877. D. M. Pippidi, *StCl*, XXIX, 1980, p. 176—177 / I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie meridionale*, Leiden, 1976.
1878. Gh. Popilian, *Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 390—391 / I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie meridionale*, Leiden, 1976.
1879. Gh. Popilian, *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 381—382 / D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Câmpie*.
1880. D. Protase, *SCIVA*, 28, 2, 1977, p. 285—286 / Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*.
1881. I. I. Russu, *Despre cultele orientale în Dacia Inferior (În legătură cu o monografie recentă)*, *SCIVA*, 28, 1, 1977, p. 105—110.
1882. *Idem*, *În legătură cu o recenzie despre Inscripțiile Daciei Romane*, I, *Alia*, XX, 1977, p. 431—436.
1883. *Idem*, *Despre inscripțiile antice ale Olteniei și Munteniei (În legătură cu Inscripțiile Daciei Romane II)*, *Drobeta*, III, 1978, p. 184—195.

1884. R. Todoran, *Cercetări lingvistice*, XXV, București, 1980 H. Mi-hăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București, 1977.
1885. George Trohani, *Inscripțiile Daciei romane, vol. II și III* 1, *RevIst*, 31, 9, 1978, p. 1713.
1886. M. Străin, *RevIst*, 32, 5, 1979, p. 988—989 / L. Mărghită, *Fortificații dacice și romane...*
1887. Al Suceveanu, *RĚSEE*, 3, 1977, p. 569—572 Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*.

SORIN COCIȘ — ADELA PAKI

VESTIGIILE UNUI CUPTOR DE TOPIT MINEREU DE FIER
DIN SECOLUL AL IV-LEA D. CH. DE LA
SFÂNTU GHEORGHE — CHILIIENI*

Pe terasa înaltă a malului stâng al Oltului, care traversează teritoriul municipiului Sfântu Gheorghe, cuprinzînd ca suburbie și satul Chilieni, în afară de urmele așezărilor din epoca neolitică, bronzului, La Tène-ului dacic, au fost depistate și vestigiile culturii Cerneahov — Sântana de Mureș. Purtătorii acestei culturi s-au stabilit pe respectivul teritoriu, după abandonarea lui de către armata romană, la mijlocul secolului al III-lea d. Ch. Ei au fost nevoiți, sub presiunea năvălirii hunice, la sfârșitul secolului al IV-lea, să părăsească, la rîndul lor, regiunea. Durata de un secol și jumătate a stabilirii goților pe aceste meleaguri este indicată de un mormînt de incinerare, cu rit de înmormîntare practicat de goți într-o epocă timpurie. Peste el s-a suprapus un alt mormînt cu schelet (rit funerar folosit mai târziu). Cele două morminte suprapuse au fost descoperite în așezarea gotică de lângă podul de fier, care leagă gara CFR cu orașul. Inventarul mormîntului de incinerare constă dintr-un ac de os, o mărgea de sticlă, verzuie și din fragmente de vase, lucrate cu mîna și la roată. În afară de aceste morminte au mai fost descoperite resturi de locuințe, construite la suprafața pămîntului (cu locașuri de pari) un cuptor de ars oale, pe placă cu vase și fragmente de vase¹.

Materialul ceramic, depistat în locuințe, este făcut fie cu mîna, fie cu roata. Cel lucrat cu mîna are pasta cu pietricele, de culoare cărămizie, bine arsă, în timp ce vasele, lucrate cu roata, sunt de culoare neagră, cenușie și brună, cu pasta fină și bine arsă. Ceramica lucrată cu mîna prezintă două tipuri: oala și ceașca. Oala are buza răsfrîntă, corpul puțin bombat, decorat pe umăr cu patru butoni, cu capăt ascuțit sau sub buză, cu brâu alveolat. Fundul este drept (pl. 16/1; III/3). Ceașca este de forma celei dacice, dar fără toartă, iar în exterior, în jurul fundului, sunt amprente făcute cu degetul (pl. 16/2). Ceramica, făcută la roată, este mai variată ca forme: oale cu și fără toartă (pl. 16/4—7; 17/1), străchini pl. 16/3), urcioare cu gura treflată și cu o singură toartă, precum și urcioare cu gura lată și două torți (pl. 16 8—10). Tot acestei culturi îi aparține și un urciur cu o toartă și ornamentat cu caneluri verticale, descoperit în așezarea de la Tîrgu-Secuiesc (pl. 16 8).

* Colectivul de săpătură a fost format din Bartók Eotond, Székely Zoltán și Székely Zsolt.

¹ Székely Z., *Die Cerneahov — Sântana de Mureș-Kultur im Gebiete Ungarischen Autonomen Region der RVR im IV. Jahrhundert u.Z., Bericht über den V. internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg, 1958*. Berlin, 1961, p. 799—803; idem, *Materiale ale culturii Sântana de Mureș din sud-estul Transilvaniei*, Aluta, I, 1969, p. 23—48.

O grupă aparte o formează vasele de provizii, cu gura largă și buza plată și răsfrântă, decorate cu linii în val sau nu (Krausengäffasse, pl. III/2,4). De asemenea, s-a identificat și o amforă, cu două torți.

Vasele lucrate cu roata sunt ornamentate, prin lustruire, cu linii în val sau în rețea (pl. III/5—8; 17/1—2). Apare, de asemenea, și decorul cu triunghiuri imprimate (pl. 17/3—3 a). În așezarea de la „Platoul cu fragi” („Eprestető”) au mai fost găsite următoarele obiecte: o valvă de turnat bijuterii (pl. 17/4), o fibulă, de bronz, cu cap în formă de semicerc (pl. 17/6), o fibulă, tot din bronz, cu picior întors pe dedesubt (Fibel mit umgeschlagenem Fuss, pl. 17/7—7 a), un pieptene cu mâner, în formă de clopot (pl. 17/8) și o piatră de moară rotativă.

Ceramica făcută cu mâna este de tradiție daco-carpatică, iar cea lucrată cu roata, are o factură celto-romană. Vasele mari de provizii se aseamănă cu formele cunoscute din castelele romane din această regiune.

În așezare a mai fost găsită o monedă de la Constantius II (323—361), denar de argint (*Coh*², VII 342).

Satul Chileni, suburbia municipiului Sfântu-Gheorghe, este situat tot pe terasa malului stâng al Oltului și vestigiile de cultură materială din secolul al IV-lea fac parte din așezarea descoperită în punctul „Platoul cu fragi” („Eprestető”) de lângă gara CFR. În acest loc, în afară de o locuință și un cuptor de pâine, s-au mai găsit și resturile unui atelier de prelucrare a fierului, cu cuptor de topit minereul de fier. Pe terasa de aici s-a deschis o nisipărie și cu ocazia scoaterii nisipului, așezarea a fost aproape distrusă. Locuința era de formă patrată, dimensiunile fiind măsurate după urmele de pari: 2,20 × 2,40 m (pl. I).

Groapa atelierului a fost săpată la adâncimea de 0,60—0,70 m de la suprafața actuală a solului. Zidul atelierului, gros de 0,30 m, a fost făcut din pietre plate, legate între ele cu lut. La marginea nordică și sudică a gropii au fost găsite câte o cavitate de par, care demonstrează că atelierul a fost acoperit. Diametrul oficinei, măsurat pe direcția N—S, a fost de 2,50 m (pl. II). În atelier, au fost descoperite mai multe fragmente de cești, lucrate cu mâna și decorate în jurul fundului cu amprente digitale, vase, fragmentare, lucrate cu roata, din pastă fină, de culoare cenușie și neagră, precum și fragmente de „Krausengäffasse”. Singurul obiect de metal identificat, a fost o fibulă, de bronz, cu piciorul întors pe dedesubt. În colțul sud-estic al atelierului a fost depistat fundul unui cuptor de topit minereul de fier, în care s-au găsit bucăți de zgură. Atelierul a fost deranjat în epoca medievală timpurie, după cum arată fragmentele de căldare, de lut și un pinten, de fier, cu roțiță, descoperite în imediata apropiere a oficinei.

Cuptorul de piine avea fundul rotund, cu diametrul de 1 m, săpat în mal, peretele lui s-a păstrat până la înălțimea de 0,75 m.

În locuință a fost descoperită o singură monedă, un denar de la Constantius II (*RIC*, VIII, 456, 1, 102, *Siliqua*, în exergă, *CIA. Constantino-pol*, of. II, emisă între anii 351—355).

Încă din epoca dacică, sunt cunoscute în sud-estul Transilvaniei vestigii ale cuptoarelor de topit minereul de fier². La Cernat (jud. Covasna), în locul denumit „Ascuțiș” („Hegyes”), au fost descoperite produsele unei

²—Téglás G., *Phraehistorikus vasolvasztó Bessenýön*, *ArchÉrt*, U.F., 1887, p. 153—157.

oficine de prelucrat fierul, din Hallstatt³, iar la Doboșeni (jud. Harghita), în cursul cercetărilor arheologice din anul 1956, au ieșit la iveală resturile unui cuptor de topit minereul de fier, din epoca dacică⁴. Din această regiune nu sunt cunoscute cuptoare de topit minereul de fier din epoca romană.

Cuptorul, descoperit la Chilieni, arată că după retragerea stăpânirii romane, goții stabiliți în această regiune, s-au ocupat și cu extragerea și prelucrarea minereului de fier. Ei s-au mai îndeletnicit și cu prelucrarea metalelor prețioase, fapt dovedit de o valvă de tipar (pl. 17/4), găsită în așezarea de la „Platoul cu fragi”. În secolele VI—VIII meșteșugul a mai fost practicat pe valea Târnavei Mari în așezarea de la Crisțuru Secuiesc (pl. 17/5—5 a).

Din cele relatate mai sus, reiese că în secolul al IV-lea în valea Oltului superior purătorii culturii Cerneahov — Sântana de Mureș au fost goții. Materialele descoperite în această regiune sunt aceleași cu cele pe care le găsim și în valea Mureșului⁵. Dăinuirea locuirii lor în valea Oltului a durat până la sfârșitul secolului al IV-lea. Faptul este dovedit de o monedă de bronz a împăratului Valentinianus II, găsită în așezarea de la Turia (AE, 4,95 gr., 22 mm, în exergă (S)MNA; LRBC, II, 2387, emisă între anii 383—392). Locul lor a fost ocupat de gepizi, după cum exemplifică vasele stampilate, un pieptene de os, cu un singur șir de dinți, precum și o fibulă digitată, de bronz. Pieseile au fost identificate în bordeiele nr. 19 și 20 din așezarea de secol V—VI de la Poian (jud. Covasna)⁶.

SZÉKELY ZOLTÁN

EISENSCHMELZWERKSTATT AUS DEM IV. JAHRHUNDERT U.Z. IN SFÂNTU GHEORGHE-CHILIENI

(Zusammenfassung)

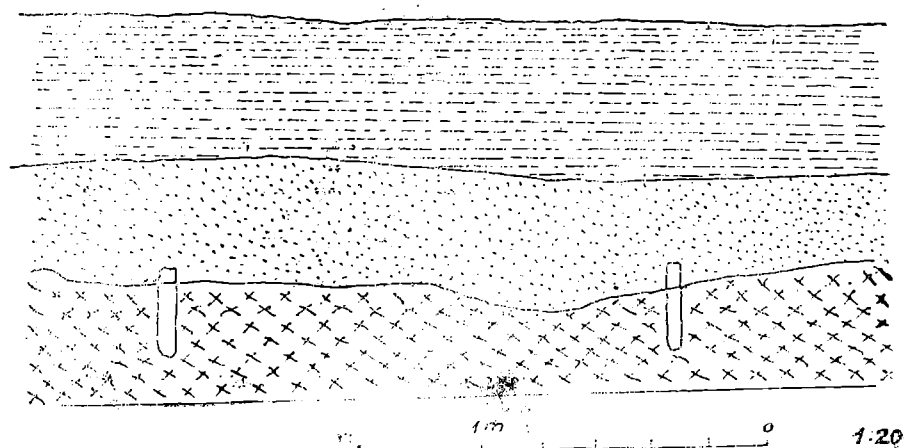
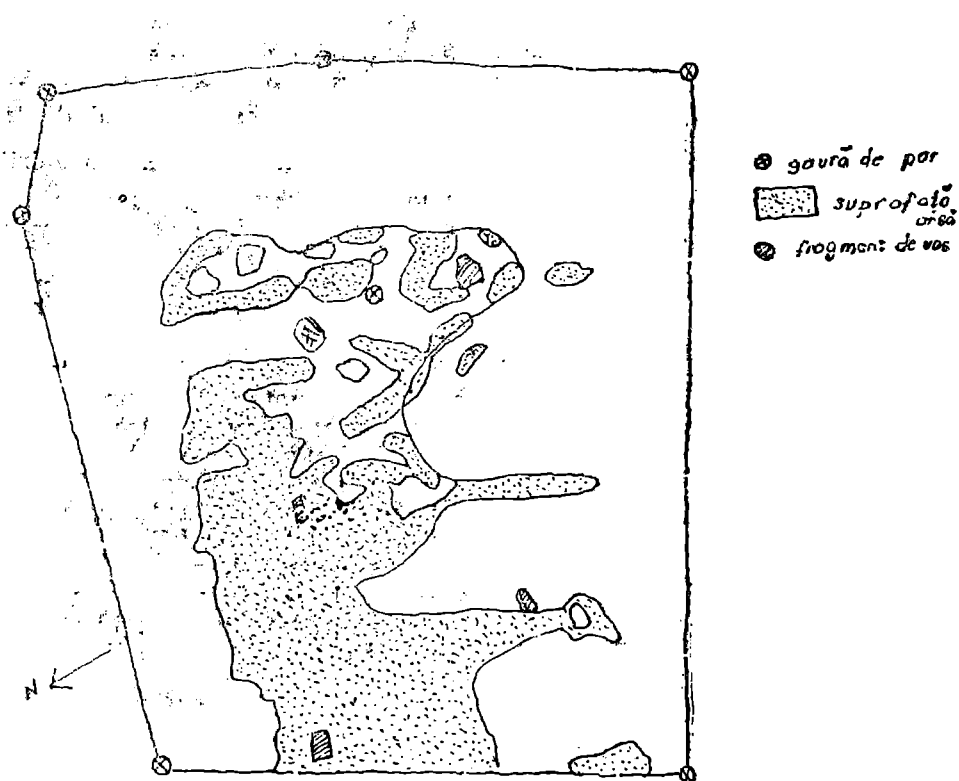
Südlich von Sfântu Gheorghe-Chilieni am linken Ufer des Olt Flusses das Museum von Sfântu Gheorghe, im Jahre, 1988, führte Fundrettungsarbeiten und hier ausser den Siedlungresten wurden auch ein Wohnhaus und die Reste einer Eisenschmelzwerkstatt aus dem IV. Jahrhundert gefunden. In südlicher Ecke wurden die Reste eines Schmelzofens gefunden. Die zwei das Dach stützenden Pfahllöcher wurden bei südlichen und nordlichen Rand der Werkstatt gefunden. In der Mitte der Eisenhütte wurden Keramikbruchstücken, eine Fibel mit umgeschlagenem Fuss und Eisenschlake gefunden, diese haben einen guten chronologischen Anhaltspunkt im IV. Jahrhundert gegeben.

³ Székely Z., *Nouvelles données sur la chronologie de l'âge du fer (époque du Hallstatt) en Transylvanie (R.S. de Roumanie)*, Actes du VIIe Congrès International des Sciences Pr historiques et Protohistoriques, Prague, 21—27 août, 1966, 1, Prague, 1970, p. 735—738; idem, *Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien*, Dacia N.S., X, 1966, p. 209—219.

⁴ Idem, *Contribuție la studiul prelucrării fierului la dacii din sud-estul Transilvaniei, Aluta*, 1980—1981, p. 31—37.

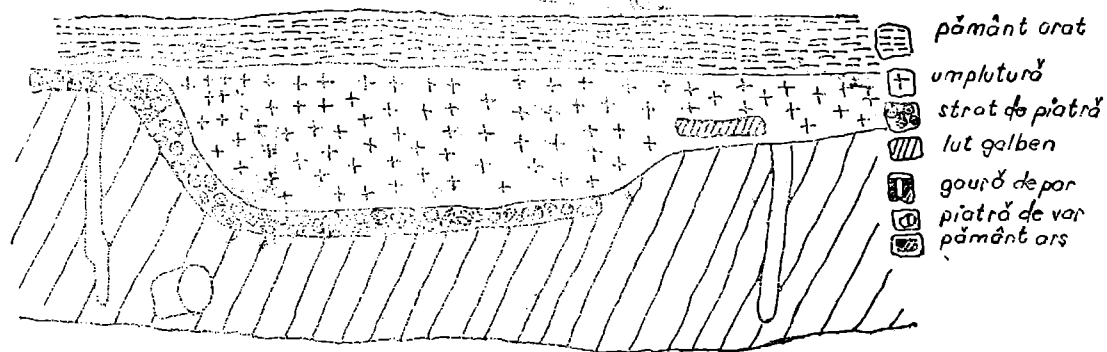
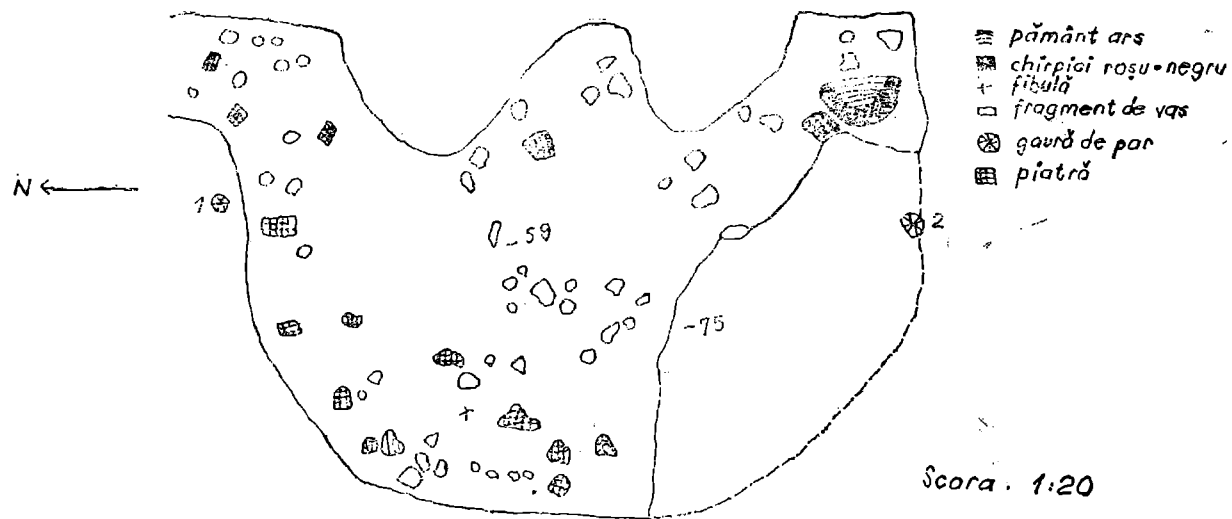
⁵ Kovács I., *DoljCluj*, III, 1912, p. 250 și urm.; VI, 1915, p. 278—299.

⁶ Székely Z., *Așezări din secolele VI—IX p. Ch. în bazinul Oltului superior*, SCIVA, 43, 3, 1992, p. 263—268, fig. 15/1 a—b; 16/1 a—b; 17/5.

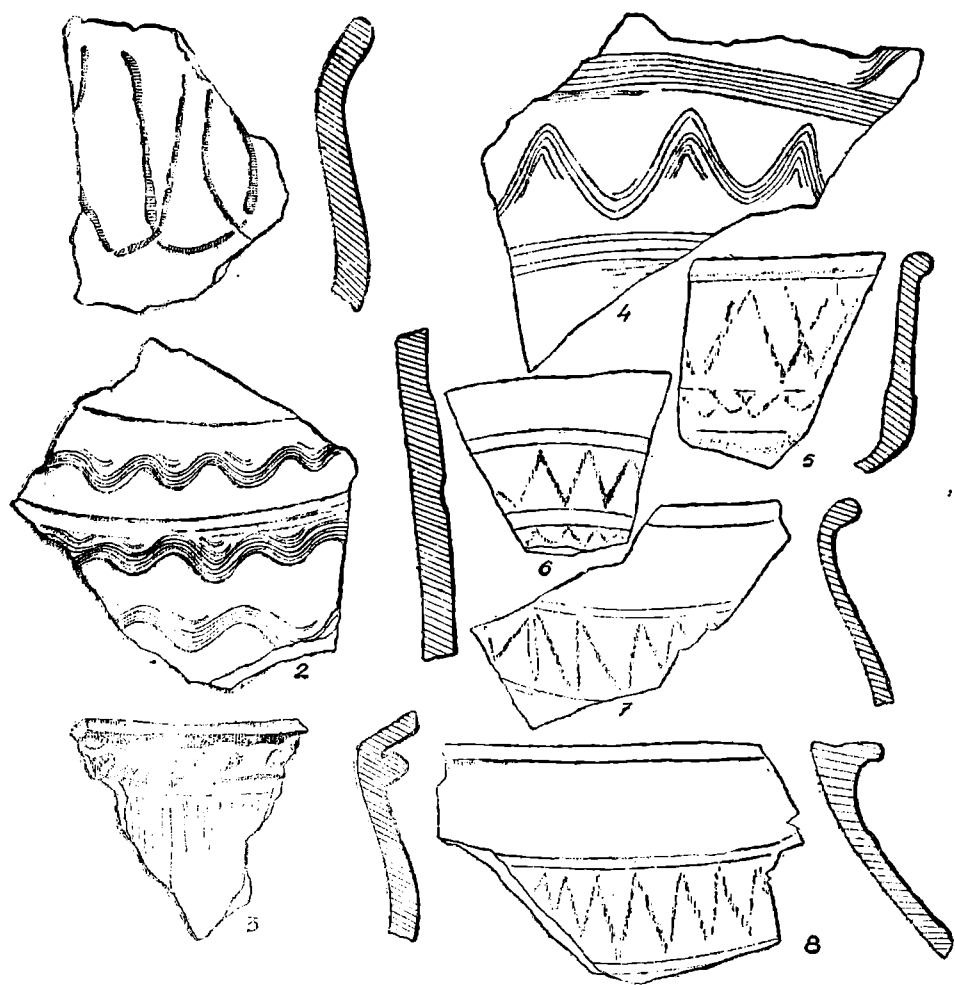

=== strat cret
 ■ strat de cultură
 x x strat pământ viu

Pl. I. Planul locuinței de la Sfântu Gheorghe-Chilieni.

Pl. II. Cuptorul și atelierul de prelucrare a minereului de fier de la Sfântu Gheorghe-Chilieni (secolul IV).

Pl. III. Fragmente de vase din așezarea de la Sfântu Gheorghe-Chilieni.

AȘEZAREA ÎNTĂRITĂ FEUDAL-TIMPURIE DE LA LĂPUȘTEȘTI (COM RĂȘÇA, JUD. CLUJ)

(Primele vestigii arheologice din interiorul Munților Gilăului)

În caz că am răsfoi articolele (cuvânt-titlurile) repertoriului arheologic al județelor Alba, Arad, Bihor, Cluj, Hunedoara și Sălaj și pe baza acestui vast material documentar-scriptic am întocmi, cu toată acribia necesară, hărțile arheologice referitoare la districtul geografic al Munților Apuseni¹, am putea constata, fără nici un efort, că districtul geografic, într-adevăr muntos, este lipsit de cea mai mică descoperire arheologică. În afara zonelor Munților Metaliferi ai Transilvaniei, Codru-Moma, Zarandului, Munților Trascăului, Pădurea Craiului, Munților Plopișului și Meseșului, precum și ale depresiunilor intramontane ale Barcăului, Vadului-Orăzii, Beiușului, Zarandului, Bradului-Hălmagiului, Zlatnei, Trascăului, Ierii, Huedinului-Călățelei, Almașului-Agrișului — zonele cu adevărat muntoase, cele mai ridicate ale Masivului Bihariei propriu-zise (împreună cu „apendicele” ei de sud—sud-est, cu Găina, apoi masivul central Bătrâna, Munții Gilăului — Muntele Mare, Podișul înalt vulcanic al Vlădesii), nu par să fi fost locuite. Facem această precizare, cu toate că, nu de mult, s-a încercat o privire de ansamblu asupra tuturor descoperirilor arheologice din Munții Apuseni². Autorul lucrării cu pricina, S. Dumitrașcu, face însă aluzie la un teritoriu mult mai mult. „... Prin Munții Apuseni, din punct de vedere arheologic, deci ca *dimensiune umană* străveche și veche, noi înțelegem *perimetrul geografic* cuprins într-un poligon ce-și conturează laturile între următoarele localități circummontanistice: Arad — Lipova — Deva — Alba Iulia — Aiud — Turda — Cluj — Zalău — Șimleul Silvaniei — Marghita — Oradea — Ineu și se închide din nou la Arad. Este același teritoriu — cu mici abateri, firește la care s-a gândit și marele geograf Robert Ficheux în anul 1929 când definea Munții Apuseni ca „... regiune muntoasă și supusă înfrâuririi muntelui...”, având Someșul la nord și Mureșul la sud...”.³ Autorul nu se gândește, deci, numai la „... masivul central compus din catenele Munților Vlădeasa, Bihorului, Gilăului și Muntelui Mare...”, ci și la catenele vestice..., nordice... și sud—sud-estice... cu depresiunile cunoscute...“.

¹ Ne ghidăm după împărțirea și caracterizarea lui Al. Savu (cf. *Munții Apuseni. Caracterizare generală*, fig. 154. Subunitățile, *Geografia României*. III. *Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei*, București, 1987, p. 431; în cele ce urmează se va prescurta *GeogrRom*).

² Vezi: S. Dumitrașcu, *Note privind descoperirile arheologice din Munții Apuseni*, *Crisia*, X, 1980, p. 15—54.

³ Face trimitere la R. Ficheux, *Munții Apuseni, Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul 1918—1928*, I, București, 1929, p. 161, precum și la Vint. Mihăilescu, *Porțile Transilvaniei*, *Crisia*, I, 1971, p. 9—14.

Or, tocmai masivul central al Munților Apuseni (compus din cele patru părți integrante, amintite mai sus), este cunoscut foarte puțin și din punct de vedere arheologic, fapt care reiese, pregnant, de altminteri, și din „încercarea“ muzeologului orădean. Cercetările noastre repetate, în pofida eforturilor depuse, s-au soldat cu rezultate foarte slabe⁴. Singurul obiectiv arheologic de o importanță deosebită, cunoscut mai de mult, a cărui suprafață a fost folosită, — conform cunoștințelor noastre actuale —, începând din îndepărtatul paleolitic superior (prin epocile neolitică, eneolitică, cea a bronzului, prima vârstă a fierului, — când a atins apogeul —, și epoca dacică), aflându-se pe o ultimă ramificație, de est, a Munților Gilăului, este așezarea întărită de mare întindere (situată pe un promontoriu înalt, înconjurat de pante abrupte) între valea Someșului Rece și a celui Cald⁵.

Tocmai din motivul amintit este binevenită orice descoperire nouă, vizând blocurile centrale ale Munților Apuseni. Autorii mai tineri ai prezentei lucrări, cu prilejul unor excursii turistice (fig. 1), combinate și cu preocupări arheologice, au reușit, recent să depisteze un obiectiv arheologic necunoscut, situat destul de „adânc“ (în amonte) în bazinul hidrografic al râulețului de munte, care este Someșul Cald⁶. Înainte de a trece la prezentarea așezării întărite în cauză, socotim însă necesar să aruncăm o succintă privire asupra mediului înconjurător, în general, neobișnuit pentru asemenea vestigii.

Printr-o serie de particularități geografice distincte, Munții Apuseni se individualizează ca subdiviziune cu un evident grad de specificitate⁷. Câteva dintre ele sunt mai reprezentative: 1). etajarea în trepte a reliefului, cu trei „nuclee“ mari, înalte (Biharia, Vlădeasa, Gilău — Muntele Mare), și cu celelalte compartimente periferice mai coborâte, elemente de care se leagă nu numai diferențierile de peisaj, ci și potențialul de habitat montan; 2). diversitatea pronunțată litologică, Munții Apuseni (veritabilă „sinteză petrografică“) asociind ca într-un mozaic toate catego-

⁴ Cf. Șt. Ferenczi, *Contribuții în problema limes-ului de vest al Daciei. Raport asupra unor cercetări pe teren efectuate între anii 1947—1957 și în 1966*, ActaMN, IX, 1972, p. 396—398, nr. 14—15, p. 405—407, nr. 24—25; X, 1973, p. 545—546, nr. 29—31, p. 551—552, nr. 46—47, p. 559—561, nr. 62—64, p. 564—567, nr. 71—72; XI, 1974, p. 26—27.

⁵ Vezi: Șt. Ferenczi, *Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece*, ActaMN, I, 1964, p. 67—79.

⁶ În legătură cu aceste periegeze ocazionale, am făcut cercetări de suprafață și pe muntele Vârful Blidarului (1.105 m), ce se înalță deasupra cabanei Someșul Rece, făcând parte din acea coamă prelungă de munte care începe cu promontoriul înalt al așezării întărite din prima vârstă a fierului, situată deasupra satului Someșul Rece și, urcându-se treptat, tinde spre centrul (platoul) localității Mărișel, cu altitudinea absolută, în general, de peste 1.100 m. Vârful în cauză cade în linia dreaptă ce leagă muntele „Teștieșul“ (1.241 m) cu primul promontoriu (venind dinspre răsărit, dinspre barajul de la Târnița, spre apus), care se întinde departe în actualul lac de acumulare (cf. *Harta fizică și administrativă a județului Cluj*. Coordonator ing. N. Beuran, întocmită și executată de cartograf Șt. Poenaru; scara: 1:350.000; colectivul Gh. Elkan, ing. Fl. Bizo, ing. Aug. Moraru, ing. Luc. Poenaru, editată de Comitetul de cultură și educație socialistă a jud. Cluj, 1980).

⁷ Vezi: Al. Savu: *GeogrRom*, p. 430—434. În privința problemelor de geologie—geomorfologie, trimitem la următoarele lucrări: *Harta geologică a Republicii Socialiste România* (scara 1:200.000) foile: I — 34 — XI. 9. *Șimleul Silvaniei*; redactori coordonatori: D. Giușcă, M. Bleahu; redactori: M. Lupu, M. Borcoș, Denisa Lupu,

riile principale de roci: a). *metamorfice*, pe seama cărora se dezvoltă un relief de interfluvii largi, secționare de văi adânci și înguste; b). *roci vulcanice* (cu forme caracteristice: neckuri, dykeuri) mai ales, în cazul erupțiilor neogene; c). *sedimentare*, din seria cărora se impun, prin morfologia lor particulară, calcarele și dolomitele mezozoice; 3). aceeași diversitate a resurselor subsolului (minereuri neferoase, auroargentifere, minereuri complexe — dominant cuprifere, bauxite, roci de construcție etc.), unele exploatare încă din antichitate, explicând, printre altele, vechia și intensă umanizare, relativ timpurie, a Munților Apuseni și constituind unul dintre factorii de reținere a populației în interiorul cadrului montan; 4). fragmentarea tectonică accentuată, care a transformat Munții Apuseni într-o asociere de horsturi și grabene.

În ceea ce privește altitudinile montane generale, în Munții Apuseni sunt frecvente cele mijlocii și mici (1.849 m în culmea Bihariei, 1.836 m în culmea Vlădeasa și 1.827 m în Muntele Mare, toate în masivul central înalt); valori sub 1.300—1.200 m și chiar sub 1.000 m în masivele periferice, cu unele implicații directe în morfologia de ansamblu, astfel că s-au conservat suprafețele de modelare policiclică, mai ales, ciclul superior, Fărcașa — Cărligatele (pediplenă carpatică, modelată în intervalul danian-oligocen), care se desfășoară pe două trepte: una superioară, surprinzător de netedă, între 1.600—1.800 m altitudine și alta inferioară, mai coborâtă cu aproximativ 200 m. Cel de al doilea ciclu, Măguri — Mărișel, mai fragmentat, tot cu două trepte, se eșalonează între 1.200 și 800 m, cu depășiri în ambele sensuri, fiind nivelate în sarmațianul superior (prima treaptă), respectiv, sarmațianul superior — meoțian (a doua treaptă)⁸. Prezența și în masivele muntoase periferice, suprafețele de nivelare din cele două cicluri prezintă denivelări de ordinul sutelor de metri, datorită tectonizării accentuate a Munților Apuseni și deformărilor provocate de erupțiile vulcanice ulterioare formării, astfel că racordarea lor, pe suprafețe mai extinse, devine dificilă.

Cornelia Bițoianu; notă explicativă: D. Patrulius, M. Lupu, M. Borcoș. București, 1968, p. 10—12; L — 34 — XII 10. Cluj. Red. coord.: Gr. Răileanu, Emilia Saulea; redactori: Emilia Saulea, I. Dumitrescu, Gh. Bombiță, Fl. Marinescu, M. Borcoș, Iosefina Stancu; notă explicativă: I. Dumitrescu. București, 1968, p. 11—24; I — 34 — XVII 17. Brad. Red. coord.: D. Giuscă, M. Bleahu; redactori: M. Bleahu, H. Savu, M. Borcoș; notă explicativă: M. Bleahu, M. Borcoș, H. Savu, București, 1968, p. 17—43; I — 34 — XVIII 18. Turda. Red. coord.: D. Giuscă, M. Bleahu; redactori: M. Lupu, M. Borcoș, Denisa Lupu, M. Dimian, R. Dumitrescu, București, 1967, p. 10—26; Marcian Bleahu, Sever Bordea: *Munții Bihor — Vlădeasa*, în seria „*Monografii montane*“, București, 1981, p. 15—42 (toate acestea cu bibliografia de specialitate aferentă).

⁸ Cf. Gh. Pop, *Contribuții la stabilirea vârstei și condițiilor morfoclimatice în geneza suprafeței de eroziune Mărișel din Munții Gilăului — Muntele Mare, Studii și cercetări de geologie și geografie* (Cluj), VIII, 3—4, 1957; idem, *Istoria morfogenetică a vechii suprafețe de eroziune Fărcașa din Munții Gilăului (Munții Apuseni)*, *Studia, Series Geologia—Geographica*, VII, 1, 1962; idem, *Importance of the periodically wet tropical paleo-climates in the genesis of some levelled surfaces in the Apuseni Mountains*, *Revue roumaine de géologie, géophysique et géographie*, Série de géographie (Bucarest), 8, 1962; idem, *Paläogeographie und Morphogenese der „Fărcaș“ Rumpffläche im Giläu Gebirge*, *Petermanns Geographische Mitteilungen* (Gotha), 110, 1, 1966; idem, *Le rôle de l'évolution tectonique dans la morphogenèse de la plus ancienne surface d'aplanissement carpatique*, *Studia, Series Geologia—Geographica*, XVIII, 1, 1973; vezi și Emm. de Martonne, *Lucrări geografice despre România*, vol. II, București, 1985, p. 90, cu nota 3.

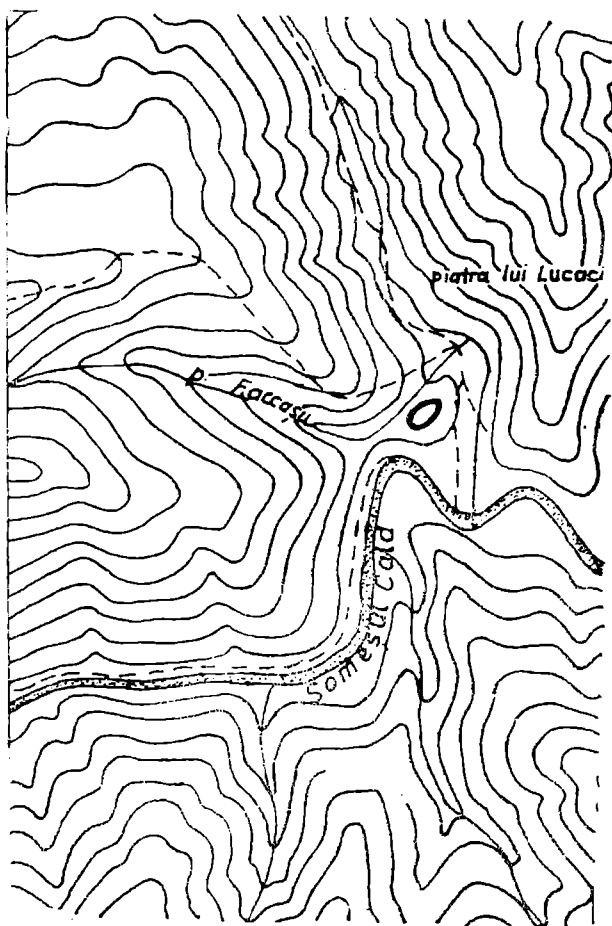

Fig. 1. Schița-hartă a zonei investigate.

Tectonizarea accentuată și jocul pe verticală al compartimentelor muntoase au dus ulterior la diferențierile altitudinale dintre acestea și la formarea numeroaselor văi antecedente, ca și la adâncimea mare a fragmentării reliefului (600—1.000 m), în partea înaltă a Munților Apuseni, respectiv, la contrastele dintre văile înguste și adânci (Somesul Cald, Someșul Rece, Valea Drăganului, Valea Iadei etc.), inospitaliere.

Valoarea redusă a altitudinilor medii și poziția geografică, atât în cadrul Europei centrale, cât și față de ansamblul cununei de munți, ce înconjoară, dinspre răsărit și miazăzi, marea Depresiune a Transilvaniei, influențează caracteristicile climatice ale Munților Apuseni. Astfel, se înregistrează o medie termică anuală cu valori pozitive ($0,8^{\circ}\text{C}$ la Vlădeasa, $4,7^{\circ}\text{C}$ la Băișoara, în intervalul 1970—1979), iar regimul precipitațiilor, care reflectă dominantă apuseană a circulației atmosferice (perpendiculară pe orientarea nord-sud a Apusenilor) se caracterizează prin valori

ridicate ale mediilor anuale pe versantul de vest: 1765 mm la Stâna de Vale (1.110 m altitudine absolută), 1123 mm la Zece Hotare (671 m altitudine absolută). Spre răsărit, deși altitudinile absolute sunt mai mari, cantitățile scad: 1357 mm la Vlădeasa (1.836 m), în relativă „umbră” de precipitații și numai 843 mm la muntele Băișoara (1.386 m), pe versantul de răsărit, cu fenomene evidente de foehn.

Poziția relativ centrală a nodului orografic principal (Munții Bihariei), imprimă o dispoziție radiară majorității arterelor hidrografice, la a căror orientare participă însă, destul de frecvent, și axarea unora dintre ele pe culoare tectonice sau pe linii de falie.

Exceptând suprafețele predominant carstice (Padiș, Pădurea Craiului, Vașcău, Deleu-Ciumărna ș.a.), cu dezorganizări frecvente ale cursurilor de ape superficiale (substituite de cursuri subterane), restul spațiului muntos se caracterizează prin valori ridicate ale densității rețelei hidrografice (0,80—1,20 km/km²), cu arii de convergență locală (Gilău — Luna de Sus, Brad — Hălmașu etc.), în care se ating și chiar se depășesc densități de 1,80—2,00 km/km².

În condițiile unui substrat geologic mozaicat, învelișurile de soluri prezintă aceeași particularitate, predominând totuși extensiunea cambisolurilor. Astfel, solurile brune acide sunt aproape generalizate în masivul central înalt, alternând cu soluri brune și insule de soluri brune feriiluviale și podzoluri.

Fondul forestier este încă și acum relativ bogat (circa 600.000 ha, peste 55% din suprafața Apusenilor). În ceea ce privește repartitia pe specii, se remarcă insularitatea rășinoaselor, cu predominanță de peste 55% numai în zona înaltă, extensiunea fâgetelor în masivele mijlocii față de cvercinee (gorun, cer), în amestec cu alte folioase la periferia de nord-est a Munților Gilăului — Muntele Mare, precum și în alte zone periferice. Pajiștile alpine, propriu-zise, lipsesc, fiind suplinite de pajiști subalpine primare și secundare, mai extinse în Bihor-Vlădeasa și cu caracter de „pionierat” în masivele periferice.

Munții Gilăului desemnează zona muntoasă din cuprinsul bazinului Someșului Rece, parțial al Someșului Cald, care confluează în apropierea vetrei comunei Gilău⁹. Acestui teritoriu i se mai adaugă, la sud, zona înaltă a cumpenei apelor dintre râurile de munte Someșul Rece, Iara și Arieș, cunoscută sub denumirea de Muntele Mare. În realitate, Munții Gilăului se suprapun aproape exact peste spațiul ocupat de cristalinul cu același nume, care determină și relativa uniformitate a reliefului, mai puțin sau mai puțin distinct față de alte subunități învecinate ale Munților Apuseni. De fapt, această concordanță morfostructurală constituie cel mai simplu, dar în același timp cel mai sigur criteriu de delimitare a masivului.

Limitele de nord, nord-est, și sud sunt clar evidențiate, marcate prin depresiuni, culoare depresionare tectonice și de eroziune, care coincid cu bazine și sectoare de bazine, drenate de râuri majore. Astfel, spre miază-noapte, limita este subliniată de depresiunea subsecventă de contact Hue-din—Călățele, dezvoltată pe sedimentarul paleogen și drenată de cursul

⁹ Vezi, mai pe larg: P. Tudoran, *Munții Gilăului — Muntele Mare*, *GeogrRom*, p. 453—457.

superior al Crișului (Repede) și afluenții săi mai însemnați: văile Călatei și a Săcuieiului. Către nord-est, limita este pusă în evidență de culoarul depresionar subsecvent Căpuș—Gilău—Săvădisla, sculptat de afluenții Someșului Mic, văile Căpușului și Lonei, la contactul sedimentului paleogen cu masivul cristalin. Spre miazăzi, după o neînsemnată întrerupere, acest culoar se lărgeste din nou, alcătuind Depresiunea Iara. Spre sud-est această depresiune se îngustează în formă de ic, intercalându-se între cristalinul Gilăului și pîntenul de cristalin Buru—Petrești, sub forma unui culoar înalt, umplut cu depozite de fliș cretacice și paleogene, care, printr-o porțiune a defileului Arieșului, se leagă mai departe de bazinul depresionar de eroziune a Sălciuei, de pe porțiunea de mijloc a văii Arieșului.

Cursul mijlociu al râului Arieș constituie o limită sudică, valabilă mai mult din punct de vedere geologic decât morfologic, valea strâmtă urmărind, în general, contactul dintre cristalin și cuvertura lui de fliș cretacice, alcătuind un ansamblu de forme mai coborâte, cu aspect de culoar intercalat între sectorul de sud, înalt, al Munților Gilăului — Muntele Mare și relieful de măguri vulcanice al Munților Metaliferi al Transilvaniei.

Mult mai dificilă de trasat este limita de apus, unde peisajul geografic, în ansamblu, reprezintă o continuitate a celui din Munții Bihorului. Totuși, ținând seama de prezența calcarelor mezozoice ale Munților Bătrâna și ale Munților Arieșului, care favorizează dezvoltarea unui relief carstic tipic și extins, apoi, de prezența unor mari mase vulcanice efuzive, cu un relief specific, aparținătoare Masivului Vlădeasa, acestea pot fi considerate criterii suficiente pentru o delimitare acceptabilă. Conform acestor criterii, limita de vest, în linii mari, se poate trasa de-a lungul văii Arieșului Mare, de la Câmpeni spre Albac, apoi, pe valca Albacului la Arada, iar de aici peste bazinul superior al văii Belișului la Giurcuța și, în continuare, în lungul cumpenei apelor dintre văile Săcuieiului și Călatei, până la marginea Depresiunii Huedin — Călățele.

În cadrul limitelor creionate mai sus, Munții Gilăului — Muntele Mare se caracterizează printr-un relief asimetric, cu originea în înclinarea inițială a vechiului bloc cristalin spre sud, mai aproape de valea Arieșului, a principalei cumpene de ape dintre bazinul Someșului Rece și cel al Arieșului. Tot asimetria inițială a reliefului este și cauza modului de fragmentare a acestuia, prin adâncirea lineară dirijată a văilor unei rețele hidrografice subsecvente în sectorul de nord, la contactul cu sedimentarul paleogen și, în mare măsură, consecventă cu suprafața de netezire veche, în sectorul de sud. Tot în sectorul de miazăzi, pe treapta mai coborâtă, denivelată spre Arieș, relieful este compartimentat în direcția nord-sud, nord-vest — sud-est și chiar aproape vest-est prin văile tributare Arieșului.

La o privire generală asupra Munților Gilăului — Muntele Mare se poate constata o predominare a culmilor rotunjite cu suprafețe netede sau slab ondulate, care contrastează cu adâncimea văilor și cu înclinarea mare a versanților. Aceste culmi monotone se racordează într-o suprafață unică: suprafața de netezire Fărcașa¹⁰. Aspectul de ansamblu

¹⁰ Cf. Gh. Pop nota 8.

al suprafeței Fărcașa sugerează clar o înclinare generală spre miază-noapte, respectiv, nord-est, cu o bombare evidentă în jumătatea de miazăzi, în sectorul Muntele Mare și o flexură în sectorul de nord, la contactul cu „golful” de nord-est al Depresiunii Transilvaniei. Această uniformitate cvasigeometrică a nivelului culmilor este numai aparentă; inițial, ea a fost dispusă în câteva trepte largi de pedimentatie și pediplanatie, al căror abrupt de contact a fost puternic atenuat, prin eroziune. Aceste trepte corespund diferitelor faze de sculptare a suprafeței de netezire Fărcașa, desfășurate în condițiile unui climat tropical, cu variante umede și aride, între cretacicul superior și oligocen inclusiv.

În această treaptă superioară a culmilor larg netezite se adâncește o a doua, mai coborâtă, care alcătuiește, în general, curmăturile sau „tarnițele”, cum sunt numite în dialectul local. Nivelurile bazale ale acestor tarnițe se continuă în lungul văilor, prin forme pozitive, alcătuiind suprafețe larg ondulate în bazinele de recepție și umeri largi în sectoarele superioare ale versanților. Totul alcătuiește, în ansamblu, o suprafață înaltă foarte ondulată, dar fără denivelări importante, ca și în cazul Munților Cindrel din blocul central al Alpilor Transilvaniei¹¹: platforma Mărișel¹².

În sectoarele de nord și de est ale Munților Gilăului — Muntele Mare, pretutindeni cristalinul se scufundă sub formațiunile paleogene, relieful largilor suprafețe de netezire, caracteristic întregului masiv, este înlocuit treptat cu un relief structural de cueste, care se succed în trepte largi spre micile depresiuni periferice de contact: Depresiunea Huedin — Călățele, Culoarul depresionar Căpuș — Gilău — Săvădisla și Depresiunea Ierii.

A treia unitate majoră a reliefului este alcătuită din văi. Întocmai ca și culmile, văile din Munții Gilăului — Muntele Mare au câteva particularități de ordin morfometric și morfologic. Râurile care au sculptat văile aparțin la trei bazine hidrografice principale: Crișul (Repede), Călata, Someșul Mic (Căpuș, Someșul Cald, Someșul Rece) și Arieș (Iara, Poșaga, Valea Mare, Bistra). Conformația masivului și înclinarea generală, de la sud spre nord, nord-est, sunt cauzele modului de repartiție a cursurilor de apă și ale orientării direcțiilor de scurgere. La nord de cumpăna principală a apelor, care coincide cu linia marilor înălțimi Balomireasa (1.632 m) — Muntele Mare (1.827 m), văile din bazinul Someșului Mic, drenând aproximativ două treimi din suprafața întregului masiv, au orientare nord-sud sau spre nord-est, conformă pantelor generale ale nivelului culmilor, exceptând valea Someșului Cald, care străbate masivul aproape pe direcția vest-est. Văile din acest sector ating

¹¹ Vezi: M. Buza, Simona Fesci, *Cindrel*, colecția *Munții noștri*, 28, București, 1983, p. 12.

¹² Emm. de Martonne, *Sur les plate-formes d'érosion des monts de Bihor (Roumanie)*, *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences, Paris*, 5 décembre 1921, CLXXIII, 1921, p. 1188—1191; idem, *Le massif du Bihor (Roumanie)*, *Annales de géographie*, Paris, tom. XXXI, nr. 172 (15 iulie 1922), p. 313—340; idem, *Excursions géographiques de l'Institut de géographie de l'Université du Cluj en 1921, Résultats scientifiques. Lucrările Institutului de Geografie al Universității din Cluj*, I, 1922, p. 43—211 (text tradus în l. română, în formă prescurtată, de G. Vâlsan, în același volum, p. 213—295).

repede profunzimi de 300—400 m și au pante longitudinale foarte mari (25—40 m/km).

Profilul văilor, în general, nu este uniform. Astfel, în timp ce în sisturile cristaline văile se largesc relativ mult, deși își păstrează adâncimea caracteristică, în sectoarele de străpungeră a rocilor granitice au versanți foarte abrupti, generând defilee impresionante¹³ — așa cum este cel de la Beliș-Lăpușești, pe Someșul Cald.

Poziția geografică a Munților Gilăului — Muntele Mare, în partea de răsărit a catenei Apusenilor, la adăpost față de circulația dominant vestică a maselor de aer de origine atlantică, precum și predominarea unor culmi foarte lungi și netede creează premisele realizării unui climat diferit față de celelalte masive ale Munților Apuseni. Acest climat se caracterizează, mai ales, printr-o cantitate de precipitații redusă în raport cu altitudinea masivului (Băișoara 843 mm la 1.365 m altitudine absolută, Măguri 925 mm la 1.219 m și Giurcuța 766 mm la 1.100 m) și printr-o radiație solară cu valori ridicate (120—125 kcal/cm² an). Într-adevăr, relieful actualmente aproape complet degajat prin defrișări repetate, mai ales, pe largile suprafețe de netezire, ca și valorile moderne ale nebulozității (5, 6), asigură un bilanț caloric mult superior față de suprafețele împădurite sau de văile adânci și întunecoase. Totuși, sub aspectul temperaturilor multianuale (4,5—5°C), efectul acestui „climat solar“ nu se resimte prea mult, din cauza radiației efective, care, în condițiile aerului pur și rarefiat al înălțimilor, coboară mult temperaturile de noapte.

În aceste condiții bioclimatice, pădurile dominante și caracteristice erau cele de molid cu brad (*As. Piceetum montanum*), cu diferitele lor faciesuri. În condițiile unor forme negative de relief, destul de frecvente pe întinsele suprafețe de netezire, se întâlnesc terenuri înmlăștinite și chiar mlaștini oligotrofe. De altfel, este interesant că în valea Someșului Cald lipsesc fenomenele de inversiune ale vegetației.

După cum rezultă din transformările învelișului pedovegetal și din atestările documentare¹⁴, începutul defrișărilor masive este destul de vechi, — sfârșitul secolului al XVII-lea —, dar ele au continuat cu intensitate deosebită în veacurile XVIII—XIX, când motii din bazinul Arișului au primit, din partea conducerii habsburgice a Marelui Principat al Transilvaniei, înlesnirea de a tăia pădurea pentru obținerea de pășuni și a se stabili pe terenurile defrișate. În urma tăierilor neorganizate, neraționale, în păcuri, au rezultat o sumedenie de poieni, care adăpostesc și locuința proprietarului. În acest mod s-au înghebat treptat așezările de înălțime, de tip risipit, atât de caracteristice Masivului Gilău: localitățile Măguri, Mărișel, Râșca, Lăpușești, Bălcești, Dealu Negru, Dângău Mare, Dângău Mic, Mărcești, Poiana Horea etc. oferă din acest punct de vedere, exemplele cele mai tipice.

¹³ Vezi: M. Grigore, *Defileuri, chei și văi de tip canion în România*, București, 1989, p. 158 (unde lipsește menționarea defileului Someșului Cald în aval de barajul de la Beliș, nemaivorbind de canionul aceluiași pârâu de munte din Cetățile Rădesii, de la obârșia acestui pârâiaș de munte. Mai mult, M. Grigore trece, — cu totul pe nedrept —, Cheile de la Răcătău — ca și cum ar face parte dintr-o porțiune a văii Someșului Cald (cf. bazinul Someșului, p. 260, nr. 6; p. 267, nr. 108), cu toate că este un sector al văii Someșului Rece!

¹⁴ Cf. Zs. Jakó, *A gyalui vártartomány urbáriumai*, Kolozsvár—Pécs, 1944.

În ceea ce privește valea Someșului Cald (ce își are confluența cu râul de munte geamăn Someșul Rece, în apropierea nemijlocită a vetrei localității Someșu Rece, și anume la nord-vest de aceasta, în cadrul prezentei lucrări nu ne ocupăm decât cu sectorul de răsărit, cel inferior al văii, deoarece la aproximativ 4,5 km vest—nord-vest de cătunul Rusești (com. Mărișel, jud. Cluj, așezat în luncă), în amonte, începe sectorul cu caracter de defileu al văii, săpat în roci granitice, cu versanți foarte abrupti, impracticabil chiar și actualmente. Între capătul de jos al defileului pitoresc, sălbatic, impresionant, și cam până în dreptul barajului de la Tarnița, valea adâncă, întinerită, este săpată în zona rocilor aparținătoare faciesului amfibolitelor, iar de aici și până la gura văii din apropierea satului Someșul Rece — în zona faciesului de șisturi verzi, ca pe urmă să ajungă în zona rocilor paleogene (ypresiene). Pe toată lungimea acestui sector de vale, ce are o deosebită importanță în privința temei acestei lucrări (care în momentul de față este folosit drept pat de albie a două lacuri de acumulare), ea se strâmtează brusc de două ori, având pereți înalți, cu pante piezișe, imprimând caracterul unor chei scurte. Acest caracter îl întâlnim în aval de fosta vatră a satului Someșu Cald, între acest loc și limita de jos, de miazănoapte a vetrei localității Someșu Rece, precum și la punctul „Tarnița“ unde, în amonte, s-a construit al doilea baraj actual. În rest, valea pâraului Someșu Cald a săpat două bazinete, înconjurate de două coaste repezi, înalte. Cel inferior, mai ales, în dreptul confluenței Pârâului Sopon (cel al Agârbiciului), are o luncă de mai multe sute de metri lățime.

În amonte de la strâmtura de la „Tarnița“, în afara câtorva afluenți neimportanți din stânga pâraului de munte, sunt numai doi afluenți mai însemnați: unul care coboară de pe „Coasta Lelii“ (949 m), iar celălalt, mult mai mare, denumit „Râșca“ (a nu se confunda cu pâraul „Râșca Mare“, afluent din dreapta al *Someșului Rece*, care curge dinspre satul Muntele Rece și se varsă în *Someșul Rece* sub „Vârful Blidarului“), care își are obârșia pe teritoriul comunei Râșca, respectiv, al satului de munte Mărcești. În sectorul de vale al *Someșului Cald* (cuprins între confluența celor două pâraie de munte, dominată dinspre miazănoapte de „Piatra lui Lucaci“, cu vârful culminant „Gogan“, 903 m), înainte de acumularea apei lacului Tarnița, exista un alt bazinet erozional, care se întindea și mai sus, ajungând chiar până la capătul de jos al defileului *Someșului Cald*—Beliș—Lăpușești, făcând posibilă, în sectorul superior al acestei porțiuni a văii, formarea cătunelor Rusești și Rusești (deși ele sunt așezate în lunca văii, din punct de vedere administrativ aparțin totuși comunei Mărișel, situată în vârful muntelui).

Spre miazănoapte de sectorul văii *Someșul Cald*, aflat între locul de vărsare al Pârâului Râșca și cătunul Rusești, se înalță muntele Fărcașul (1.094 m, un martor caracteristic de suprafață de nivelare, de altfel eponimă pentru nivelul de eroziune Fărcașa — Cărligatele), cu o lungime de peste 4 km, în direcția vest—sud-vest — est—nord-est. Acesta, la capătul de răsărit se bifurcă în două creste ce coboară, orientate în direcția menționată, fiind separate de valea din ce în ce mai adâncă a Fărcașului. Valea pâraiașului de munte pomenit, se deschide față în față cu grupul de stânci denumit „Piatra lui Lucaci“, ce formează un fel de ieșind spre sud al dealului Gogan, care se ridică la nord de valea *Someșului*

Cald, la sud—sud-vest de satul Agârbiciu (com. Căpuș) și la est—sud-est de satul Dângău Mare (com. Râșca).

Dintre ramificațiile amintite ale muntelui Fărcașul, cea de miazăzi este mai îngustă, având o terminație în formă de creastă stâncoasă (din cauza terenului stâncos), acoperită cu o pădure rară de stejar. Pantele ei sunt foarte abrupte, în sensul strict al cuvântului fiind inexpugnabile. Promontoriul se sfârșește brusc deasupra albiei Pârâului Râșca, fiind înconjurat, cândva, de pantele ametoitoare ale văilor Fărcașu (dinspre miazănoapte), Râșca (dinspre răsărit) și Someșul Cald (dinspre miazăzi, fig. 1). Din cauza lacului de acumulare, astăzi nu mai este accesibil, decât fie pe un drum forestier, coborând dinspre nord, dinspre Dângău Mic (com. Râșca), fie pe același drum venind de la capătul de sus al lacului de acumulare (adică dinspre grupul de case Roșești), fie pe apă, ținându-se însă seama că nu prea există posibilitate de debarcare, tocmai din pricina configurației terenului, descris mai sus.

Promontoriul propriu-zis are numai câteva sute de metri lungime; conform aprecierii noastre momentane (nu știm ce adâncime are lacul de acumulare în apropierea formațiunii geomorfologice), el face parte din nivelul teraselor mijlocii (35—50 m sau 60—80 m înălțime relativă¹⁵, mai degrabă, atingând acest ultim nivel), apărând ca un fel de treaptă în rocă, fără acumulare aluvio-proluvială sau deluvio-coluvială¹⁶. Pe cât se pare, este un fragment de terasă, fără continuitate în mediul înconjurător apropiat, un fel de umăr format la întâlnirea căilor Someșului Cald și a Râșcâi. (Conform aprecierilor specialiștilor geografi, grupul de terase din țară, cu altitudinea relativă mai mică de 60—65 m până la 40 m, ar corespunde vârstei glaciațiunii Mindel și interglacialului Mindel-Riss¹⁷).

În ceea ce privește condițiile geomorfologice ale terasei-promontoriu se pot preciza următoarele: al doilea bot de deal (cel de sud), care se ramifică la răsărit din muntele Fărcașul până la nivelul promontoriului, este un bot abrupt, dar nu prea îngust față de începutul (dinspre munte) al promontoriului, în creasta căruia nu este loc decât pentru o potecă strâmtă, stâncoasă. Originar, la începutul dinspre munte a existat o creastă impracticabilă, la ora actuală străpunsă cu explozivi pe o distanță de 18—20 m, formând un pasaj scurt și îngust pentru trecerea în diagonală a drumului forestier. La 150—180 m depărtare față de acest loc de trecere, înainte de acea porțiune unde creasta stâncoasă a promontoriului începe să se lărgască, se pot observa două șanțuri adânci de apărare, uluitoare, săpate, cu un efort uimitor, într-o perioadă în care nu au fost cunoscute încă explozivele.

Șanțul de apărare exterior, cu un profil ce seamănă cu forma literei „U”, la nivelul original al crestei de stâncă, are o deschizătură lată, de aproximativ 9 m, și o adâncime ce depășește 4 m. După o distanță

¹⁵ Cf. L. Badea, Madeleine Alexandru, *Terasale fluviatile*, Geogr.Rom. I, Geografie fizică, București, 1983, p. 154.

¹⁶ După cum se știe, „...terase în rocă se întâlnesc în fragmente cu suprafață redusă, în sectoarele văilor de munte sculptate în roci rezistente, cum sunt cele cristaline (defileele Oltului și Jiului, cazul nostru) și eruptive (Defileul Teplă—Deda), calcarele (Defileul Dunării, Cheile Oltețului, Cheile Turului, Turzii, Râmăneșilor etc.) și conglomeratele...” (*ibidem*).

¹⁷ *Ibidem*.

de 5,5 m (măsurată pe muchia foarte îngustă a crestei), urmează marginea exterioară, cea de apus, a celui de al doilea șanț de apărare, săpat cu eforturi extraordinare, tot în stânca vie. Deschizătura acestui element de fortificație este mai mare față de celălalt (11 m), iar adâncimea lui, pare, să depășească 4 m. La marginea de răsărit (cea interioară) a celui de-al doilea șanț de apărare, începe platoul promontoriului, compartimentat în două „etaje“, care, — conform observațiilor făcute la fața locului (fără executarea unor săpături arheologice sistematice) —, par a fi de origine antropogenă. Lungimea totală a platoului, ar fi de 33—34 m¹⁸. Lungimea platoului superior este de 15 m, lățimea lui la sud-vest 5 m, lățimea maximă 7,4 m, lățimea la capătul de nord-est 7 m. În această parte, urmează o pantă dulce, despărțitoare, lată de 6 m, spre treapta inferioară a platoului. Diferența de nivel între cele două „etaje“ nu depășește 1,2 m. Treapta cu pricina are următoarele dimensiuni: lungimea 14 m, lățimea în partea ei de racordare 15 m, la mijlocul „etajului“ inferior 12,5 m, la capătul ei de nord-est 4,6 m. Este de menționat că atât treapta superioară, cât și cea inferioară a platoului au câte o terminație arcuită, asemănătoare unor semicercuri (imperfecte). Axul longitudinal al platoului compartimentat este orientat sud—sud-vest — nord—nord-est.

La marginea de nord-est a platoului (adică a treptei inferioare) urmează adâncitura șanțului unic de apărare, situat spre albia „Pârâului Râșcă“, lat de aproape 20 m, adânc de 5—6 m.

În afara elementelor de apărare amintite, mai trebuie să menționăm câte o „bordură“, ori „parapet“, situat mult mai jos față de cele două nivele ale platoului (valoarea medie pe latura de nord-vest, către albia „Pârâiașului Fărcașu“, este de circa 18 m, iar pe latura de sud-est, către albia râului Someșul Cald, 22 m). Aceste elemente (care, — eventual —, ar putea acoperi resturile unei palisade?), sunt vizibile numai între cel de-al doilea șanț de apărare, dinspre sud-vest și același element, dinspre nord-est. Ele se întind în partea superioară a celor două versante foarte rezezi, fără vreo modificare substanțială a unghiului orizontal al povârnișului. Natura lor se va putea preciza numai prin secționarea, în repetate rânduri, a acestor elemente. Pe baza observațiilor făcute numai asupra configurației terenului, se poate conchide că acest promontoriu, foarte greu de atacat, a fost transformat, în decursul timpului, într-un loc de viață umană, cu scopul de a se retrage aici, în jungla de odinioară a Munților Gilăului (mai precis, a văii adânci și strâmte a Someșului Cald), pentru nevoi, deocamdată (?), necunoscute nouă.

Executarea unui mic sondaj a adus la iveală mai multe fragmente de ceramică. Prezența acestora întărește, întru totul, presupunerea prealabilă că acest platou, actualmente acoperit cu gorunet (rar), împreună cu un strat gros de frunze uscate, poartă urmele intense și imense ale unei activități susținute, depuse de o comunitate omenească pe vremuri. De altfel, și gropile vechi, prea puțin adânci, ale unor căutători de comori dau dovada existenței unei vechi așezări omenești aici în inima munților.

¹⁸ Măsurătorile au fost făcute numai cu ruleta, neavând posibilitatea de a face ridicarea topografică precisă; din cauza vegetației și diferenței de nivel (nu am avut nici nivelă la îndemână), toate datele cifrice trebuie socotite numai ca aproximative!

Fragmentele ceramice, aflate pe suprafața așezării întărite, pot fi catalogate în trei grupuri distincte: a). unele (puține la număr), atipice, aparțin, totuși, unei perioade târzii a epocii societății primitive; b). altele (la fel puține la număr) pot fi datate într-o perioadă relativ scurtă de la sfârșitul epocii migrațiilor, mai precis, din secolul al VIII-lea, respectiv, de la începutul veacului al IX-lea; c). majoritatea materialului ceramic provine însă din secolul al XIII-lea și începutul veacului al XIV-lea.

Fragmentele ceramice subțiri, târzii, toate lucrate la roata rapidă, de culoare cenușie sau brună închisă, provin de la mai multe vase. În majoritate, au ieșit la iveală fragmente de buză, cu o bordură specifică sub marginea ei, caracteristică pentru ceramica din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și prima jumătate a veacului al XIV-lea¹⁹ (fig. 2—3).

Resturile de ceramică, mai reprezentative, sunt descrise în continuare (înfățișate parțial în fig. 2):

1). *Fragment de buză de strachină*. Dimensiunile: lungimea: 5 cm; lățimea 2,8 cm; grosimea: 6—8 mm; diametrul reconstituit: 20 cm. Muchia buzei profilate este îngroșată puțin și rășfrântă în exterior. Pasta conține mult siliciu, fiind puternic frământată și este lucrată la roata olarului, bine arsă și are culoarea brună-cenușie. Și pe fața interioară, dar, mai ales, pe cea exterioară se observă urmele roatei olarului.

2). *Fragment de buză de vas*. Dimensiunile: lungimea: 5,3 cm; lățimea: 2,8 cm; grosimea: 4—9 mm; diametrul dedus: 12 cm. Muchia buzei, ieșită și subțiată, este rășfrântă în exterior. Sub muchie este un brâu ascuțit în relief. Pasta conține relativ mult siliciu, este bine arsă, zgrunțuroasă la suprafață și are o culoare brună închisă. Lucrat cu roata.

3). *Fragment de buză de vas*. Dimensiunile: lungimea: 5 cm; lățimea: 3,7 cm; grosimea: 5—6 mm; diametrul dedus: 16 cm. Profilul drept al buzei cade aproape vertical pe peretele vasului. Pe suprafața exterioară, în special pe gâtul fragmentului, se observă mici lamele (plăcuțe, „solzi”) mărunte de micașist (muscovit). Pasta impură (mult nisip și siliciu) este bine arsă și are culoarea brună-închisă. Lucrat cu roata.

4). *Fragment de perete (fund) de vas*. Dimensiunile: lungimea: 4 cm; lățimea: 3 cm; grosimea: 5—8,5 mm; diametrul dedus: 12 cm. Suprafața exterioară, zgrunțuroasă, este neornamentată. Pe suprafața interioară se observă urmele amprentelor digitale. Pasta impură (mult nisip și siliciu), bine arsă, are o culoare cafenie. Lucrat la roată.

5). *Fragment de perete de vas*. Dimensiunile: lungimea 7 cm; lățimea: 2,2 cm; grosimea: 6—8 mm. Profilul este curbat, pasta impură (mult siliciu în compoziție), bine arsă. Lucrat la roată (pe fața exterioară se observă urmele roatei).

¹⁹ Cf. K. Horedt, *Ceramică slavă din Transilvania*, SCIV, II, 2, 1951, p. 211, 214, 232, pl. XIV, nr. 12. „... După vasele din secolul al XII-lea se poate presupune că tendința de a mări dimensiunile... continuă și în acest secol. Buzele încep să aibă un profil mai conturat, lărgindu-se la marginea buzei sau devenind mai colțuroase (pl. XIII, nr. 10—13). Această trăsătură se accentuează și mai mult în secolul al XIII-lea când buzele au un profil și mai dantelat, purtând pe partea de jos, într-o evoluție directă a tipurilor din secolul al XI-lea, o netezură...”

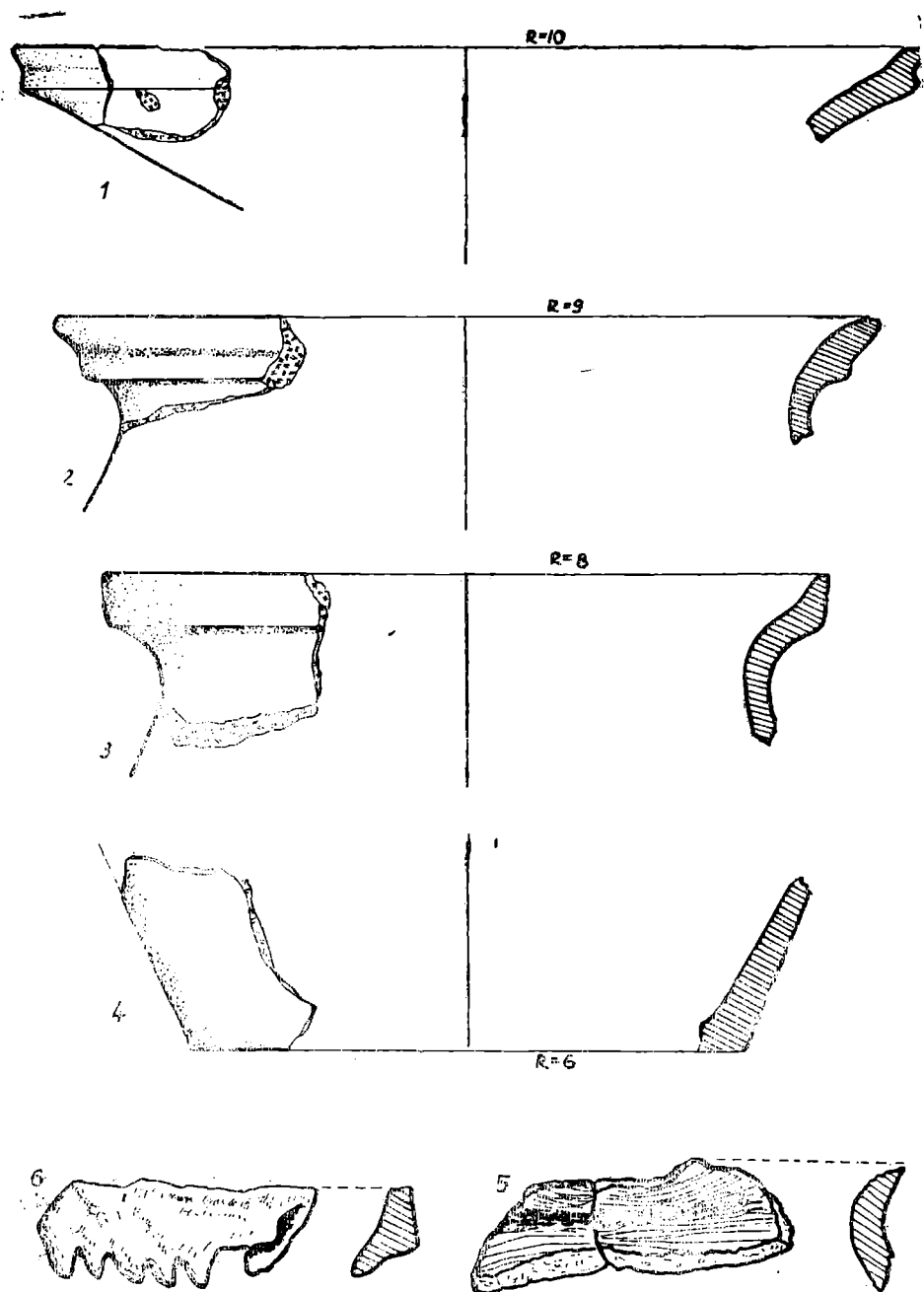

Fig. 2. Fragmente ceramice (numeștarea fragmentelor ceramice corespunde numeștării din text).

6). *Bucată de lamă de fierăstrău, din fier.* Dimensiunile: lungimea: 5,8 cm; lățimea maximă: 2,1 cm; grosimea: 1—2 mm. Fragmentul provine de la un fierăstrău rudimentar.

7). *Fragment de perete de vas.* Dimensiunile: lungimea: 6,8 cm; lățimea: 5,9 cm; grosimea: 10 mm. Profilul fragmentului este puțin curbat, suprafața exterioară fiind ornamentată alternativ cu mânunchi de linii paralele drepte, precum și cu linii paralele ondulate (prin folosirea unei unelte în formă de pieptene), întrerupte din când în când. Pasta este impură (cu mult nisip și siliciu), bine arsă; are o culoare cenușie închisă negricioasă. Datează din secolul al VIII-lea, începutul veacului al IX-lea d. Ch. (fig. 3).

8). *Fragmente de perete de vas.* a). Dimensiunile: lungimea: 6 cm; lățimea: 3,5 cm; grosimea 5 mm. b). Dimensiunile: lungimea: 9 cm; lățimea: 4,5 cm; grosimea: 5 mm. Deși nu se potrivesc, aparțin, — fără îndoială —, aceluiași recipient. În exterior au un fel de „slip“; pasta conține mult siliciu, este bine arsă și are o culoare cenușie închisă negricioasă. Sunt neornamentate, pe suprafața interioară se observă o ondulație, provenită de la roata olarului.

9). *Fragment de buză de vas.* Dimensiunile: lungimea: 4,5 cm; lățimea: 3,4 cm; grosimea: 3—7 mm. Muchia buzei ieșită, îngroșată, original a fost răsfrântă în exterior. Sub muchie este un brâu ieșit în relief. Pasta conține mult nisip, mai puțin siliciu. Fragmentul prezintă urmele, indiscutabile, ale unei arderi secundare.

10). *Fragment de buză de vas.* Dimensiunile: lungimea: 4,2 cm; lățimea: 3,7 cm; grosimea: 5—10 mm. Muchia buzei (lată de 1,2 cm) ieșită și îngroșată. Pasta zgrunțuroasă conține siliciu, este bine arsă și are o culoare cenușie deschisă. Lucrat la roată.

11). *Fragment de perete de vas.* Dimensiunile: lungimea: 4,8 cm; lățimea: 3,8 cm; grosimea: 4,9 mm. Pe suprafața exterioară, la începutul superior al părții bombate (pântecele) a vasului se observă patru „caneluri“ dispuse orizontal, între „sinclinale“ și „anticlinale“ distanța fiind de 7 mm. Pasta impură (mult nisip și siliciu) este bine arsă, are culoarea cenușie deschisă. Este lucrat cu roata, în interior prezentând o suprafață ondulată, cauzată de modelarea vasului (fig. 3).

12). *Fragment de perete de vas.* (Provine de la un recipient mai mare). Dimensiunile: lungimea: 7,2 cm; lățimea: 2,7 cm; grosimea: 9 mm. Profilul peretelui este concav în sens orizontal. Pe suprafața interioară se observă o adâncitură mai lungă datorată unei unelte de olar. Pasta impură (conține nisip și siliciu) este bine arsă, are o culoare cenușie-gălbănă.

Deși nu s-au făcut săpături sistematice, se poate presupune, totuși, că stratul de cultură, foarte probabil, trebuie să fie relativ subțire, iar depunerea provenită din dezagregarea, sfărâmarea stâncii din zona de mijloc a așezării, transportată (?) spre ambele laturi, ar putea să aducă niște lămuriri în ceea ce privește o eventuală stratificare a celor două laturi ale așezării (fie către albia pâraiașului „Fărcașu“, fie către patul Somesului Cald).

Destinația și caracterul așezării locuite, în mai multe perioade ale istoriei, ascunse în interiorul zonei muntoase, se vor putea lămuri, probabil, cu ocazia unor cercetări și săpături viitoare, minuțioase.

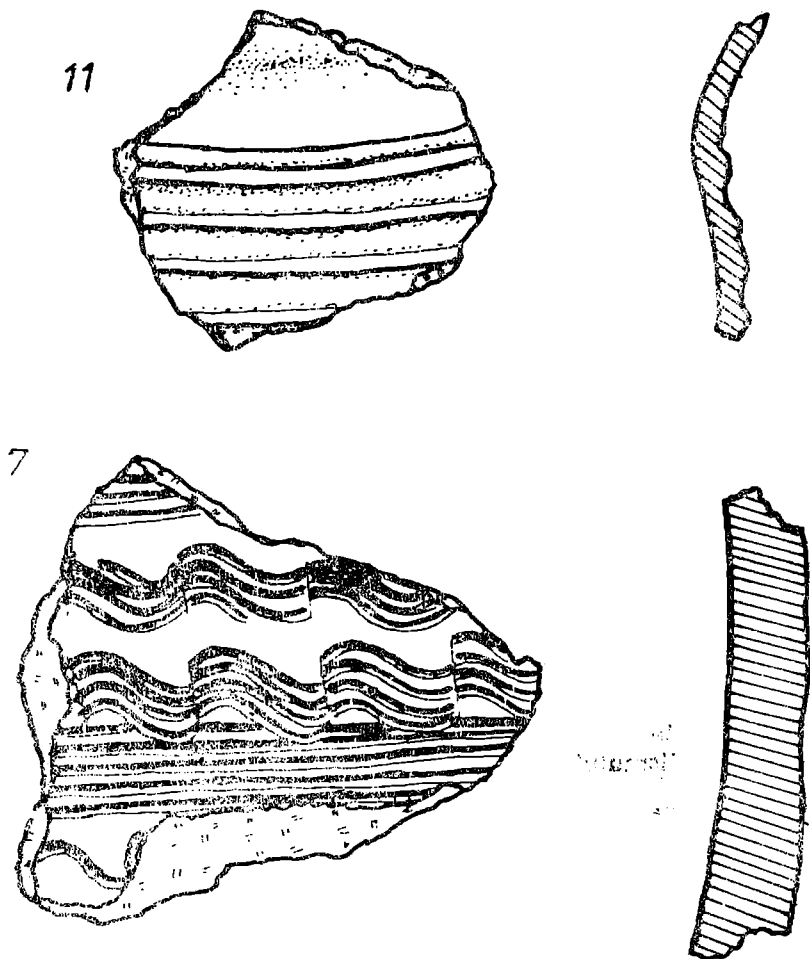

Fig. 3. Fragmente ceramice.

În ceea ce privește problema direcției pătrunderii comunităților ome-nești spre acest punct ascuns, după părerea noastră există numai două posibilități. Înaintarea s-a putut desfășura, fie prin valea strâmtă (dar nu impracticabilă!) a Someșului Cald (deci, în aval față de defileul sălbatic al râșorului prin care acesta străpunge masivul central granitic al Munților Gilăului), fie dinspre Depresiunea subsecventă de contact Huedin—Călățele, dezvoltată pe sedimentarul paleogen și drenată de cursul superior al Crișului (Repede) și afluenții săi: văile Călătei și Mărgăului, respectiv, de sectorul superior al bazinului depresionar subsecvent Mănăstireni—Bedeciu. Dinspre mieznoapte, pătrunderea spre interiorul masivului muntos era, și este și la ora actuală, mult mai lesnicioasă, prin faptul că aspectul de ansamblu al suprafeței Fărcașa sugerează clar o înclinare generală spre nord. *Să nu uităm că în sectorul de mieznoapte al Munților Gilăului (precum, și în sectorul de răsărit), pretutindeni cristalinul se scufundă sub formațiunile paleogene, iar relieful largilor suprafețe de netezire, și așa mult coborâte ca altitudine absolută, este înlocuit treptat cu un relief structural de custe, întrerupt numai de foarte puține văi transversale, care se succed în trepte largi spre depresiunea periferică de contact: Depresiunea Huedinului. De pe cumpăna de ape dintre Criș și „Pârâului Pânicenilor“ (aproximativ 700 m altitudine absolută), fără vreun efort fizic deosebit, aproape pe neobservate, fără pierderi intermediare de altitudine, ocolind sectorul superior al văii (cu caracter de defileu) a Căpușului, se poate ajunge pe platoul actualei comune Râșca, folosind avantajele zonei de contact cu caracter monoclinal...*

Natural, până la efectuarea unor investigații sistematice, multe dintre probleme ridicate în cadrul acestei lucrări sunt numai simple presupuneri, pe care le vor infirma sau confirma rezultatele cercetărilor viitoare. În orice caz, așezarea întărită de la Lăpușești — gura „Pârâului Râșca“ este în momentul de față obiectivul arheologic cel mai înaintat pe valea Someșului Cald spre zona centrală, cea mai înaltă a Munților Gilăului, la o distanță de aproximativ 12 km (socotită în linie dreaptă) față de centrul comunei Gilău, iar existența lui ridică o serie de probleme importante legate de realitățile istorice ale perioadei, destul de obscure, a feudalismului timpuriu.

IULIA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI jr. — ISTVÁN FERENCZI sen.

L'ETABLISSEMENT FORTIFIÉ DE HAUTE MOYEN ÂGE DE LAPUȘEȘTI (COMMUNE DE RÂȘCA, DÉPARTEMENT DE CLUJ)

*(Les premières vestiges archéologiques de l'intérieur
des Montagnes de Gilău)*

(Résumé)

Pendant une excursion d'agrément accompagnée d'une recherche archéologique de surface, deux des auteurs de cet article ont réussi à dépister un objectif archéologique inconnu, situé assez profondément dans le bassin hydrographique du ruisseau de Someșul Cald, à l'intérieur du Massif de Gilău (faisant partie des

Munții Apuseni). L'établissement fortifié est situé sur un promontoire rocheux d'environ 40 m, délimité par les ruisseaux de montagne de Fărcaș, Râșca et Someșu Cald. Vers sa bordure Ouest, le promontoire-terrasse est très étroit, ayant une forme de crête, mais plus loin il devient plus large, ayant à la fois une surface assez plane, divisée en deux „étages“. À l'Ouest de ce terrain on distingue deux fosses défensives, creusées profondément dans la roche nue. La fosse intérieure est plus grande. Sur la limite opposée, celle d'Est, où le promontoire commence à descendre vers le ruisseau de Râșca, on peut admirer une autre fosse défensive (profondeur de 5 à 6 m, largeur maximale d'environ 20 m).

Les fragments de potterie à minces parois, ramassés dans les fosses creusées par les anciens chercheurs d'or, sont fabriqués au tour et présentent une teinte cendrée ou brune-sombre. Ils proviennent de plusieurs vases. La grande majorité est représentée par des fragments de bouches, ayant une bordure spécifique sous la marge de la lèvre, caractéristique pour la céramique de la seconde moitié du XIII-e et la première partie du XIV-e siècles.

Fig. 1. Carte de la zone investiguée.

Fig. 2. Fragments céramiques.

Fig. 3. Fragments céramiques.

RAPOARTE DE SĂPĂTURI

ȘANTIERUL ARHEOLOGIC ICLOD (JUD. CLUJ). CAMPANIA DIN 1993

Săpăturile de la Iclod au urmărit, în ultima perioadă, delimitarea sistemului de fortificație din așezarea B (începând cu primele palisade, din anul 1981, în S9, LAZAROVICI 1983), format din palisade și șanț. Pentru delimitarea acestui sistem de fortificație au fost deschise un număr de 22 secțiuni (LAZAROVICI—KALMAR—MAXIM 1987; 1989/1990; 1990/1993), urmărindu-se traseul, stratigrafia, dimensiunile lui, porțile, raportul cu locuirile din imediata vecinătate, locul de amplasare a mormintelor ș.a.

Cercetarea arheologică, din această campanie, a vizat urmărirea sistemului de fortificație pe latura de sud-est. În această parte, în campaniile din 1985—1986, a fost identificat un sistem de fortificație, format dintr-un șanț cu o intrare (cea de sud) și o palisadă (LAZAROVICI—KALMAR 1988, fig. 2). Tot acolo, au fost semnalate câteva șanțulețe ce ar putea aparține sistemului de fortificație, fie unei construcții (fundatie de locuință). În campaniile trecute (1991—1992), a fost urmărită cea mai mare parte a porțiunii de răsărit a sistemului de fortificație neolitică (LAZAROVICI—MAXIM 1993). În secțiunea 45, situată la 40 m sud de CFR, se semnală la m 52—55 marginea interioară a șanțului neolitic. Noua secțiune a fost amplasată la 19 m vest de proiecția lui S 45 pe linia de CFR.

În campania acestui an au fost deschise două secțiuni: una S46, cu dimensiunile de 16×2 m; alta S47, de 12×2 m. În secțiuni s-a coborât la adâncimi diferite, în funcție de complexe. Secțiunea 47 a fost amplasată la 50 sud de CFR, pe o direcție situată la 15 m vest de stâlpul CFR 37 și puțul de apă din deal. Față de linia de sud a CFR secțiunea se află la 19 m vest de proiecția secțiunii 45 pe linie, având ca direcție borna Km 34 și puțul din deal. În campania precedentă șanțul fusese surprins la 53 m sud de CFR. S47 a fost amplasată în continuarea secțiunii 46, având capătul de sud la 50 m distanță de CFR, iar cel nordic la 40 m sud de CFR.

În cele două secțiuni au fost surprinse urmele unor săpături arheologice, pe care le identificăm cu S27 din 1984 și S6/1978.

DESCRIEREA SĂPĂTURILOR. Inițial, a fost deschisă o secțiune (S46), de $15 \times 2 \times 1,5$ m, cu capătul de nord la 50 m, iar cel de sud la 66 m sud de calea ferată, cu sistemul de caroiaj de la N la S. Secțiunea era amplasată pe o direcție situată la 10 m vest de borna Km 34 de pe șoseaua națională. În continuarea secțiunii a fost deschisă, spre nord, o altă secțiune (S47), cu caroiajul de la S la N, având dimensiunile de $12 \times 2 \times 1,5$ m.

În secțiunea 46 au fost prinse resturile unei secțiuni mai vechi (S27/1974), lată de 4,5 m, adâncă de 1,2 m. În S47, spre capătul de nord, au

apărut resturile secțiunii 6/1978 (LAZAROVICI 1983; 1991; LAZAROVICI—KALMAR 1988; 1989; 1990; MAXIM 1991). În secțiunea 46 au fost strânse și preparate câteva complexe arheologice (gropi, șanțuri, vezi bibliografia grupului Iclod).

STRATIGRAFIA. În exteriorul șanțului neolitic stratigrafia este mai săracă, apar doar resturile unui strat brun cu materiale sporadice de fază Iclod I, în care nivel apar și resturile unei grupări de pietriș (rămase, probabil, de la săparea șanțului neolitic). Din strat pornesc unele complexe cu materiale de fază Iclod I. În interiorul fortificației, spre nord, straturile sunt mai groase. De sus în jos, întâlnim următoarea stratigrafie (fig. 3): 0—0,18 m strat arabil brun-negru, amestecat și pietriș (mai ales, spre nord, de la săparea șanțului conductei de apă); 0,18—0,42 m strat de cultură (nivel Ib), negru, granulos, cu complexe arheologice în regiunea șanțului neolitic, cu materiale de fază II; 0,42—0,80 m strat negru-brun, granulos, cu materiale de fază Iclod I/II, din acesta pornesc câteva complexe; 0,80—0,96 m strat brun deschis, lutos cu materiale de fază Iclod I; 0,96—1,60 m strat galben argilos, fără urme arheologice.

Analizele pedologice mai vechi (LAZAROVICI—PICIU 1987—1988; 1990; LAZAROVICI—KALMAR 1990, 59, fig. 3) au confirmat creșterea în acest strat a potasiului (P205) la baza nivelului Iclod II (deci, straturile IIa). Stratigrafia din ultimele două sonde au arătat existența unor variații de stratigrafie, ce impune, în viitor, efectuarea unor noi analize pedologice, dată fiind grosimea mai mare a straturilor cu materiale Iclod I. În secțiuni au fost surprinse și preparate câteva complexe neolitice.

COMPLEXELE.

Groapa 77 (marcaj A), aflată în colțul de sud-est al secțiunii 46 (c. 8), a fost dezvelită pe un sfert.

Gruparea de pietre (nr. 78), din caroul 7, la adâncimea 0,50 m, lată de 90 cm, are o grosime de 8—10 cm. Gruparea de pietre, pare, a fi rămasă de la săparea, foarte probabilă, a fundului de șanț neolitic, aflat la 5 m nord. Pietrele sunt la baza nivelului Iclod I și sunt acoperite de depunerile acestui nivel, ceea ce confirmă data timpurie a săpării șanțului neolitic.

Groapa 79 (marcaj B), aflată în c. 6/7, intră în profilul vestic, fiind dezvelită pe o lungime de 70 cm. Ea a fost surprinsă la baza nivelului II, de unde cobora cu circa 30 cm. Groapa avea o formă lunguiată cu aspectul unui capăt de șanțuleț, fiind mai puțin adâncă.

Șanțul neolitic a fost surprins în c. 4—5 al S 46. Profilul șanțului este puțin neobișnuit față de altele. El are deschiderea mult mai largă, o parte din fund albiat și doar o mică parte coboară mai adânc, având vârful ascuțit. Vârful șanțului se găsea în dreptul m 7,5. Lățimea șanțului la gură era de 4,5 m. Profilul, mai curios al șanțului se poate datora faptului că acesta se găsea în vecinătatea intrării de sud.

Locuința 80 a fost semnalată în c. 4, deasupra marginii de nord a șanțului. Resturile locuinței constau din fragmente de vase, chirpici, rășnițe, oase de animale și cărbune. Complexului îi aparține o groapă nr.

80b, marcaj C (S46, c. 3/4). Materialul ceramic aparține unei etape timpurii a grupului Iclod, marcând o scoatere timpurie din uz a fortificației. Remarcăm prezența ceramicii cu slip gălbui picat, ceramică de fază Iclod I (fig. 6/15). În gropiță au mai fost descoperite trei unelte: o lamă microlitică, din obsidian, retușată (fig. 6/3), o așchie mare de obsidian (fig. 6/1), un vârf de burghiu (fig. 6/2) și un vârf de piatră (fig. 6/4). În platformă și sub ea au apărut fragmente ceramice de fază Iclod I/II, o strachină (fig. 6/6, în S46 c. 5, 0,80), cu slip gălbui deschis, lustruit, iar în interior urme de pictură neagră și albă. Deasupra grupării de chirpici apar fragmente Iclod II, între care și un fragment din pastă semifină, ars secundar, cu adâncituri cancelate neregulate (fig. 6/8). Mai deosebit între descoperirile timpurii de la Iclod, este un fragment de strachină globulară, cu umărul îngroșat și buza scurtă, dreaptă, lucrat din pastă brun închis, cu slip și amestec din nisip și mică, caracteristic pentru faza Iclod I.

Bordeiul 81 a fost semnalat în secțiunea 47 în c. 4—5. El pornea de la baza nivelului IIa. Complexul taie stratul de cultură al nivelului I. Lățimea acestuia este de 3,80 m, iar adâncimea de 1 m.

Groapa 82 (E). La circa 1 m nord de bordei au apărut resturile unei găuri de stâlp pornind de la baza nivelului IIa. Foarte probabil că această aparținea bordeiului 81 sau unui complex aflat în S6/1978.

Șanțulețul palisadei (nr. 83 marcat prin groapa D în profilul de est) se află la 5,20 m de vârful șanțului, respectiv 2,40 m de marginea interioară a șanțului. După cât se pare, șanțulețul se întrerupea, deoarece era format din structura de bază a stâlpilor de susținere. Șanțulețul a fost săpat din stratul brun, nivel Iclod I, având adâncimea de circa 55—60 cm.

Spre capătul de nord al secțiunii au apărut resturile unei noi săpături (S6/1978).

OFRANDELE. În această campanie nu au fost surprinse morminte, ci doar inventar de mormânt sau o depunere rituală de vas, aflată către capătul de nord al secțiunii, imediat sub fundul secțiunii 27/1974. Piesa descoperită este un vâscior, care a fost depus, probabil, într-o groapă, care a scăpat atenției noastre în săpătura din 1974. Vasul a fost îngropat în pământul galben, probabil din nivelul Iclod I sau de la baza lui. Vâsciorul a fost găsit în vecinătatea albierii centrale din S27, ceea ce în plan se poate plasa lângă o groapă de colț a B23 (= locuință semiadâncită cu șanț de fundație pe margine).

MATERIALUL LITIC nu este prea bogat, fiind compus din obsidian și corneene, la care se adaugă câteva piese de silex. Piese sunt studiate în funcție de litoteca creată și analizele geologice privind sursele (KALMAR—STOICOVICI 1990; STOICOVICI 1984). Acestea arată prezența sîsturilor din zona Bârgaieilor. După dimensiuni obsidianul se înscrie între lungimea de 1 la 2,4 cm și lățimea de 1,1×2,5 cm. Corneenele sunt între lungimea de 2,3 la 5,1 cm și lățimea de 1,2 la 3,2 cm.

După formă și material sunt întâlnite următoarele: obsidian, toate retușate: lame (4/3,4), nuclee (4/5) și așchii; corneene: lame retușate (fig. 4/12—13, 16, 19), gratoare pe cap de lamă (fig. 4/9, 11, 14) și așchii retușate (fig. 4/12) sau neretușate (fig. 5/5,9). Retușarea uneltelor din corneene se asociază, uneori, cu apariția unui lustru, ce a determinat necesi-

tatea ascuțirii lor ulterioare prin retușare; silex: lame (fig. 4/7) și gratoare (fig. 4/15); jasp: gratoar pe lamă (fig. 4/14);

Uneltele retușate sunt în proporție de 70%. Din punctul de vedere al dimensiunilor, cele de mărime medie sunt dominante, cele microlite fiind lucrate din obsidian, iar cele macrolite din sist. Un nucleu a fost descoperit la M 49 (fig. 4/6). Pe acesta se văd urmele desprinderii unor lame microlitice. Privind sursa de proveniență a corneenelor descoperite la Iclod, specialiștii o văd a fi din zona Bârgaielor (MĂRZA—KALMAR 1993, 58—59). Pentru uneltele de obsidian opiniile se îndreaptă spre două zone: una din zona Munților Bükk; alta undeva în Transilvania. Analizele de la Iclod plasau aceste descoperiri într-un cluster separat (DUMITRESCU—LAZAROVICI 1990, fig. 1, p. 90).

Uneltele din piatră șlefuită constau din: topoare dreptunghiulare (fig. 5/1—29), topoare înalte sau rânda (fig. 5/3), pietre prelucrate (fig. 5/6) și câteva topoare perforate, din care unul de tip ciocan (fig. 5/79) și altul bombat puternic (fig. 5/49).

MATERIALUL OSTEOLOGIC constă din oase, coarne prelucrate (fig. 5/8, 10, 12), oase de la diferite specii de animale (fig. 5/13), precum și resturi osteologice menajere.

MATERIALUL CERAMIC nu a fost studiat statistic în întregime. Materialul cel mai bogat aparține etapei Iclod I. De altfel, în această zonă, în săpăturile din S6/1978 apăruseră primele materiale Iclod I și I/II. Multe dintre materiale din zonă sunt caracteristice etapei Iclod I și I/II (fig. 6/6—7, 11). În mod deosebit reținem atenția cu o cupă cu picior, largă la gură, semisferică, din pastă neagră, lustruită la interior, cu slip brun deschis, la exterior, factură caracteristică etapei Iclod I (fig. 6/11). Tot acestei etape îi aparține și un fragment de cupă decorat cu benzi de incizii paralele (fig. 6/13). Alte forme specifice sunt: vasul cilindric (fig. 6/9), strachina cu umăr rotund îngroșat (fig. 6/7, 10).

Din stratul superior ne reține atenția un fragment amestecat în pastă cu cioburi pisate, factură nu prea răspândită la Iclod, caracteristică totuși fazei târzii, care are pe el un decor interesant. Acesta pare a reda o figură umană, stilizată, cu capul un romb, brațele adunate la brâu, tot sub formă de romb. În vecinătatea sa au fost și alte semne ale căror semnificație, deocamdată, ne scapă.

CONCLUZII.

Săpăturile au reușit să precizeze traseul șanțului din vecinătatea porții de sud. Prin surprinderea secțiunilor S6 și S27 au putut fi asamblate observațiile stratigrafice făcute în diferiți ani de cercetare (LAZAROVICI 1991; 1991a).

Săpăturile confirmă existența unor depuneri din fazele timpurii ale grupului Iclod, sesizate în S6/1978, în această zonă și confirmate de noile cercetări. Sărăcia materialului ceramic din nivelul Iclod I nu permite concluzii prea ample. Precizăm existența unui număr restrâns de stațiuni de fază Iclod I la: Zau de Câmpie (LAZAROVICI 1977, 222, fig. 10; 1986, 18, 37, fig. 2/24—25, 44—49, 54; LAZAROVICI—KALMAR 1982, 222, 230; VLASSA 1976, 168), Vișoara (LAZAROVICI 1977, 222, fig. 10,

1977a, p. 23—24; KALMAR 1984, 396; materiale în Muzeul din Turda, inv. 767; LAZAROVICI 1986, 37, fig. 2/12), Cluj-Napoca: — *Arhive* (LAZAROVICI 1977, 222, fig. 10; 1981, Abb. 1, n. 58; LAZAROVICI—KALMAR 1982, 221—222, faza Ib; LAZAROVICI 1986, 39, fig. 27, 4/7; VLASSA 1976, 168, n. 20; LAZAROVICI—NEMETI 1983, n. 4; LAZAROVICI 1977a, 23—24, fig. 1, p. 26, Abb. 1, n. 58; LAZAROVICI—NEMETI 1983, n. 4); — *Biblioteca Academiei* (LAZAROVICI 1977, 226; 1986, 37, fig. 2/1, 13a-h, 32—36); VLASSA 1976, p. 168, n. 20, LAZAROVICI—LAKÓ 1981, p. 35; LAZAROVICI—KALMAR 1982, 221—222; LAZAROVICI 1977a, p. 23—24, fig. 1; KALMAR 1984, 395—396; Moigrad (LAZAROVICI—LAKÓ 1981, 40, sunt materiale timpurii și târzii în Muzeul din Zalău) ș.a. Materiale Iclod I sunt și în zona C, pe malul Someșului, la Iclod (la baza stratului). (LAZAROVICI 1977, 222, fig. 10; 1986, 37, fig. 2/50, 55; LAZAROVICI—LAKÓ 1981, p. 38).

Totuși, analizând materialele mai deosebite pe o perioadă mai îndelungată, deși un asemenea studiu analitic nu există încă, constatăm prezența unor elemente timpurii, caracteristice neoliticului mijlociu sau influenței pe care acesta o exercită, poate, în zonă, sub influența culturii Vinča, faza C. Aceste din urmă observații ne sunt sugerate de prezența la Baci a unor descoperiri Vinča C în săpăturile Z. Kalmar—Maxim (KALMAR 1983—1985; LAZAROVICI 1987).

Materialele din faza evoluată, Iclod II există la Turda (LAZAROVICI—KALMAR 1982 226; Muzeu Turda, colecția Kovrig, inv. 1126; plus alte materiale 2554, Iclod II, pe strada Traian; cariera de marnă, MNIT inv. 767 din 18 VI 1953 sau de pe strada Cheii; LAZAROVICI 1986, 37, fig. 2/19) și Iclod III sunt de asemenea descoperiri rare în zonă, ele apărând la: Palatca (VLASSA 1970, p. 11, VLASSA 1976, p. 132, 167, 168, VLASSA—DAICOVICIU 1974, p. 13—14; MNIT 5198, 5180, 5612, 5195, 5429); Moigrad (vezi mai sus; și comunicarea lui I. Bejenariu 1993); Gherla — *Castru* (LAZAROVICI—KALMAR 1982, 238; MNIT 4360, 4357, 4364); Coldău, Cluj-Napoca — *Bd. Lenin*, art. „21 Decembrie“ (KALMAR—MAXIM 1987—1988, 473).

PERIEGHEZE ÎN ZONĂ. În timpul săpăturilor au fost efectuate noi periegheze în zonă. În stațiunea Starčevo-Criș de la Livada (LAZAROVICI—PINTEA—MAXIM 1989—1993) au fost descoperite noi materiale, aflate la circa 15 m de vechiul complex, în zona ridicării unei noi construcții, al unui atelier privat de tâmplărie și al unui depozit de cherestea, confirmând existența unei locuiri Starčevo-Criș, de fază IC-IIA. Viitoare cercetări vor preciza, poate, mai exact stratigrafia.

GHEORGHE LAZAROVICI—ZOIA MAXIM—RODICA PINTEA—
MIHAI MEȘTER

LISTA PRESCURTĂRILOR BIBLIOGRAFICE

- BEJENARIU, I. 1933 *Materialele arheologice preistorice de la Forolisum — Măgura Moigradului*, comunicare la Sesiunea „Istorie și civilizație în nord-vestul României”, 18—19 noiembrie.
- BOBOȘ, I. 1983 *Identification of some old surce of raw material by mineralogical and metallographical analysis, First Romanian Conference*, Bucharest, 1988, p. 87—100.
- BULBUC, A. 1985—1986 *Noi descoperiri și cercetări arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod*, ActaMN, XXII—XXIII, p. 411—417.
- BOBOȘ, I. AVRAM, P. 1990 *Mineralogical and petrographical analysis of the lithic tools from the neolithic settlement of Iclod*, Archaeometry in Romania, Bucharest, 1990, p. 147—160.
- DĂRABAN, L. CHEREJI, I., BRATU, C. MORARIU, V. V. 1988 *Gama ray Backscattering and Proton Magnetometer Prospection in Archeology. A Comparative Evaluation of the Methods*, Frist Romanian Conference, Bucharest, 1988, p. 59—72.
- DUMITRESCU, D., LAZAROVICI, G. 1990 *Fuzzy Divisive Clustering in Archaeology*, FRENȚIU, M. LAZAROVICI G. 1988 *Methods for Automated Classification use in Archaeometry in Romania*, Bucharest, 1990, p. 87—91.
- ARCHEOLOGY. An Application to the Neolithic Graves and Ornaments, First Romanian Conference, Bucharest, 1988, 131—146.
- IORDACHE, O., ISOPESCU, R., FRANGOPOL, P. T. 1990 *A Method for Clustering and Classification of Archaeological data*, Archaeometry in Romania, Bucharest, 1990, p. 87—91.
- KALMAR, Z. 1934 *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția de preistorie a Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, ActaMN, XXI, 391—403.
- KALMAR, Z. 1935—1986 *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția de preistorie a Muzeului de Istorie al Transilvaniei (III)*, ActaMN, XXII—XXIII 391—403.
- KALMAR—MAXIM, Z. 1987—1988 *Săpăturile arheologice de salvare de la Cluj-Stăvilar*, Acta MN, XXIV—XXV, p. 1019—1023.
- KALMAR—MAXIM, Z. 1991 *Sinteze Iclod—Petrești*, în *Cultura Vină în România*, Timișoara, p. 137—138, 214—231.
- KALMAR—MAXIM, Z. 1987—1988 *Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei (III)*, ActaMN, XXIV—XXV, p. 465—472.
- KALMAR, Z., STOICOVICI, E. 1990 *Petrographic and Metric Analysis of the Lithic Tools from the Neolithic Settlement of Iclod*, Archaeometry in Romania, Bucharest, 1990, p. 87—91.
- LAZAROVICI, G. 1976 *Das neolithische Fiedhoif von Iclod*, Nice, 1976.
- LAZAROVICI, G. 1977 *Sfârșitul culturii Vină-Turdaș în Câmpia Transilvaniei*, StComC, II, p. 211—230.
- LAZAROVICI, G. 1977a *Periodizarea culturii Vină în România*, Banatica, IV, p. 19—44.
- LAZAROVICI, G. 1977b *Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj-Napoca*, ActaMN, XIV, p. 23—28.
- LAZAROVICI, G. 1979 *Neoliticul Banatului*, BMN, IV.
- LAZAROVICI, G. 1981 *Die Periodisierung der Vină-Kultur in Rumänien*, PZ, 56, 2, p. 169—196.
- LAZAROVICI, G. 1983 *Șantierul arheologic Iclod (1977—1981)*, MCA, p. 50—61.
- LAZAROVICI, G. 1984 *Neoliticul timpuriu în România*, ActaMN, VIII, p. 49—104.
- LAZAROVICI, G. 1986 *Neoliticul târziu din nord-vestul României. Sălașul, Clujul, Bihorul*, ActaMP, X, p. 15—46.
- LAZAROVICI, G. 1987 *Șocul Vină C în Transilvania*, ActaMP, XI, p. 37—38.
- LAZAROVICI, G. 1987—1988 *Săpăturile arheologice de la Cluj — Piața Baba Novac (1986)*, ActaMN, XXIV—XXV, p. 1011—1027.
- LAZAROVICI, G. 1991 *Iclod, Pământul Vlădicii, jud. Cluj, Cultura Vină în România*, Timișoara, p. 133—136.
- LAZAROVICI, G. 1991a *Grupul și stațiunea Iclod*, Cluj-Napoca, 42 p.
- LAZAROVICI, G., BULBUC, A. 1982 *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Iclod, Apulum, XXI, p. 161—166.*

- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z. 1982 *Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cultura Tisa*, ActaMN, XVIII, p. 221—245.
- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z. 1985—1986 *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, ActaMN, XXII—XXIII, 752.
- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z. 1986 *Șantierul arheologic Iclod (1983—1984)*, Apulum, XXIII, p. 25—41.
- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z. 1987 *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1985*, Apulum, XXIV, p. 9—39.
- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z. 1988 *Săpăturile arheologice de la Iclod. Campania 1986*, Apulum, XXV, p. 9—47.
- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z. 1989/1990 *Șantierul arheologic Iclod. (Campania 1987)*, Apulum, XXVI, p. 55—68.
- LAZAROVICI, G., KALMAR—MAXIM, Z. 1990 *Săpăturile arheologice de la Iclod. (Campania 1988)*, Apulum, XXVII—XXX, p. 23—57.
- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z., ARDEVAN, R. 1984 *Așezarea neolitică din Cluj — Piața Ștefan cel Mare, Marisia*, XIII—XIV, p. 15—22.
- LAZAROVICI, G., KALMAR, Z. DRASOVEAN, F., LUCA, S. 1985 *Complexul neolitic de la Parța, Banatica*, VIII, p. 7—71.
- LAZAROVICI, G., MAXIM, Z. 1993 *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1992*, Sesiunea de rapoarte Constanța.
- LAZAROVICI, G., PICIU, T. *Preliminary pedological analyses at some archaeological stations in the provinces of Transylvania and Banat*, Archaeometry in Romania, Bucharest, 1990, p. 87—91.
- LUPȘE, I. LAZAROVICI, G. 1986 *Aplicarea unor metode moderne de clasificare, prelucrare și interpretarea unor date arheologice. Laboratorul de cercetări interdisciplinare*, Sesiunea de comunicări, Cluj-Napoca, 1985, p. 109—126.
- LUPȘE, I. 1987 *Utilizarea conceptelor statisticii matematice în arheologie*, Cluj-Napoca, p. 49—59, 71—76.
- LAZAROVICI, G., NEMETHI, I. 1983 *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României (Sălajul, Sătmăru, Bihorul)*, ActaMP, VII, p. 17—60.
- MĂRZA, I. MAXIM, Z. 1993 *Unele neolitice cioplite din corneene, descoperite în Bazinul Someșan. Date petrografice și arheologice*, ActaMP, XVII, 1993, p. 57—65.
- MORARIU, V. V., SALVAN, P. FRANGOPOL, T. P. 1990 *Dimensional Analysis of Ancient Pottery*, in Archaeometry in the Romania, Bucharest, p. 111—126.
- ROSKA, M. 1942 *ErdRep*, Cluj.
- STOICOVICI, E. 1984 *Studiul mineralogico-petrografic al materialului neolitic de la Iclod, jud. Cluj*, ActaMN, XXI, p. 691—701.
- VLASSA, N. 1961 *O contribuție la problema legăturilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania*, SCIV, XII, p. 17—23.
- VLASSA, N. 1963 *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the Light of the Tărtăria Settlement's Stratigraphy*, Dacia, N.S., VII, p. 485—494.
- VLASSA, N. 1965 *Quelques problèmes de chronologie du néolithique de la Transylvanie à la lumière de la stratigraphie de l'établissement de Tărtăria*, Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche, II, Roma, p. 257—270.
- VLASSA, N. 1967 *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, ActaMN, IV, p. 403—423.
- VLASSA, N. 1970 *Contribuții la problema racordării cronologiei relative a neoliticului Transilvaniei la cronologia absolută a Orientului Apropiat*, ActaMN, VII, 1970, p. 3—39.
- VLASSA, N. 1976 *Neoliticul Transilvaniei. Studii, Articole, Note*, Cluj-Napoca.
- VLASSA, N., DAICOVICIU, H. 1974 *Istoria Clujului*, Cluj-Napoca.

LE CHANTIER ARCHEOLOGIQUE DE ICLOD (DÉP. DE CLUJ). LA CAMPAGNE DE 1993

(Résumé)

Les fouilles archéologiques d'Iclod ont eu comme but, la dernière période, la délimitation du système de fortification (en commençant avec les premières palissades en 1981, dans S9 LAZAROVICI 1983) formé des palissades et d'un fossé. Pour la délimitation de ce système de fortification on a ouvert un nombre de 22 sections (LAZAROVICI — KALMAR 1987; 1989; 1990; 1990—1993; LAZAROVICI) en suivant sa direction, sa stratigraphie, ses dimensions, les portes, le rapport avec les habitats de l'immédiate proximité, le lieu d'emplacement des tombeaux, etc.

Pendant la campagne de cette année on a ouvert deux sections, une S46, avec les dimensions de 16×2 mètres et une autre S47, de 12×2 mètres.

LA STRATIGRAPHIE. À l'extérieur du fosse néolithique la stratigraphie est pauvre, y apparaissent seulement les traces d'une couche brune avec des matériaux intermittents de phase Iclod I dans le niveau de laquelle on observe aussi les traces d'un groupement de gravier (de la fouille du fossé néolithique). De la couche partent quelques ensembles avec des matériaux de la phase Iclod I. À l'intérieur de la fortification (vers le Nord) les couches sont plus grosses:

0—0,18 m couche brune-noire arable, mélangée avec du gravier (surtout vers le Nord, de la fouille du fossé pour le conduit d'eau);

0,18—0,42 m couche de culture (niveau Ib), noire, granuleuse, avec des ensembles archéologiques seulement dans la région du fosse néolithique avec des matériaux de phase I/I;

0,42—0,80 m couche noire-brune, granuleuse avec des matériaux de phase Iclod I/II (?). de celui-ci partent quelques ensembles;

0,80—0,96 m couche brune clair, argileuse avec des matériaux de phase Iclod I;

0,96—1,60 m couche jaune argileuse, sans traces archéologiques.

Les analyses pédologiques plus anciennes (LAZAROVICI — PICIU; LAZAROVICI — KALMAR 1990, 59, fig. 3) ont confirmé l'augmentation du potassium dans cette couche à la base du niveau Iclod II (couche IIa).

Pendant les fouilles on a saisi partiellement ou totalement quelques ensembles:

— le tombeau 77 dans le coin de Sud-Est de la section 46 (c. 8) dont on a découvert un quart;

— un groupement de pierres (nr. 78) de c. 7 à 0,50 m large de 90 cm, grosse de 8—10 cm, resté dès la fouille de la base du fossé néolithique situé vers le Nord;

— le tombeau 79 dans c. 6/7, dans le profil d'ouest, dont on a découvert 70 cm. à la base du niveau II; il a une forme oblongue;

— le fosse néolithique, dans c. 4—5 de S46, avec l'ouverture plus large. une partie de la base concave et une partie qui descend en profondeur, la cime aigue; la largeur du fossé à l'ouverture est de 4,5 m;

— la demeure 80 avec des restes de fragments de vases, argile brûlée, de meules, d'os d'animaux et du charbon; à l'ensemble appartient le tombeau nr. 80b avec le matériel céramique prématuré qui marque une élimination prématurée d'usage de la fortification; on y a découvert trois outils: une lame microlithique en obsidien, retouchée (fig. 6/3), un grand copeau d'obsidien (fig. 6/1), une pointe de vrille (fig. 6/2) et une pointe de pierre (fig. 6/4). Les fragments céramiques sont de phase Iclod II;

— la hutte 81 a été signalée à l'intérieur de la section 47 dans c. 4—5 à la base du niveau IIa;

— le tombeau 82, à approximativement 1 m Nord de la hutte, probablement, l'orifice du pilastre, à la base du niveau IIa;

— le petit fossé de la palissade (nr. 83) se trouve à 5,20 m de la cime du fosse, respectivement à 2,40 m de la limite intérieure du fossé.

LES OFFRANDES. Pendant cette campagne on a signalé un inventaire de tombeau ou un dépôt rituel de vase situé vers l'extrémité de Nord de la section, enterré dans la terre jaune, probablement, de niveau Iclod I.

LE MATÉRIEL LITHIQUE n'est pas trop riche, il est composé d'obsidien et cornéennes auxquels quelques pièces de syllex s'ajoutent. Les analyses géologiques à propos des sources (KALMAR — STOICOVICI 1990; STOICOVICI 1984) montrent la proveniencce des chistes de la région de Bărgău. De nombreux outils présentent des traces de retouches ce qui prouve une bonne connaissance des sources et un usage prolongé des pièces:

- syllex: des lames (fig. 4/7) et des grattoirs (fig. 4/15);
- jaspe: grattoir sur lame (fig. 4/14).

Les outils retouchés sont en proportion de 70%. Du point de vue du caractère, ceux de dimension moyenne sont dominants, ceux microlithes étant en obsidien et ceux macrolithes en chiste. Des outils on a découvert un noyau dans M49 (fig. 4/6) dans lequel on observe les traces détachées des lames microlithiques. En ce qui concerne la source de proveniencce des cornéennes découvertes à Iclod on suppose qu'elle soit la région de Bărgău (MĂRZA — KALMAR 1993, 58—59). Pour ce qui est des outils en obsidien les opinions concernent deux zones: une de la région des Montagnes Bükk; une autre quelques part en Transylvanie. Les analyses d'Iclod plaçaient ces découvertes en cluster séparé (DUMITRESCU — LAZAROVICI 1990, fig. 1, p. 90).

Des haches rectangulaires, des haches élevées ou de rabot, des pierres polies et quelques haches perforées parmi lesquelles une est de type marteau et une est fortement bombée sont en pierres ciselées.

LE MATÉRIEL OSTÉOLOGIQUE consiste en os polis et des cornes polies (fig. 5).

LE MATÉRIEL CÉRAMIQUE le plus riche appartient à l'étape Iclod I. D'ailleurs dans cette zone dans les fouilles de S6/1978 les premiers matériaux Iclod I et I/II (fig. 6/6—7, 11) étaient apparus. On retient l'attention avec une coupe avec pied et ouverture large, demi-sphérique, en pâte noire luisante à l'intérieur et slip brun clair à l'extérieur, caractéristique à l'étape Iclod I (fig. 6/11); un vase cylindrique (fig. 6/9), l'équille avec épaule rond et gros (fig. 6/7, 10). De la couche supérieure on retient un fragment qui présente dans la pâte des débris broyés, structure qui n'est pas trop répandue à Iclod, caractéristique à la phase tardive, ayant comme décor une figure humaine stylisée avec la tête en forme de rhombe et les bras réunis à la taille, toujours, en forme rhombique.

Les fouilles ont réussi à préciser la direction du fossé dans la proximité de la porte de Sud. Elles confirment l'existence dans la région de quelques dépôts des phases prématurées du groupe Iclode saisies en S6/1978. On constate la présence des matériaux prématurés caractéristiques au néolithique moyen ou à l'influence exercitée, peut-être, dans la zone Vinča C. Ces dernières observations nous sont suggérées par la présence de quelques découvertes Vinča C pendant les fouilles de Z. Kalmar — Maxim à Baci (KALMAR 1983—1985).

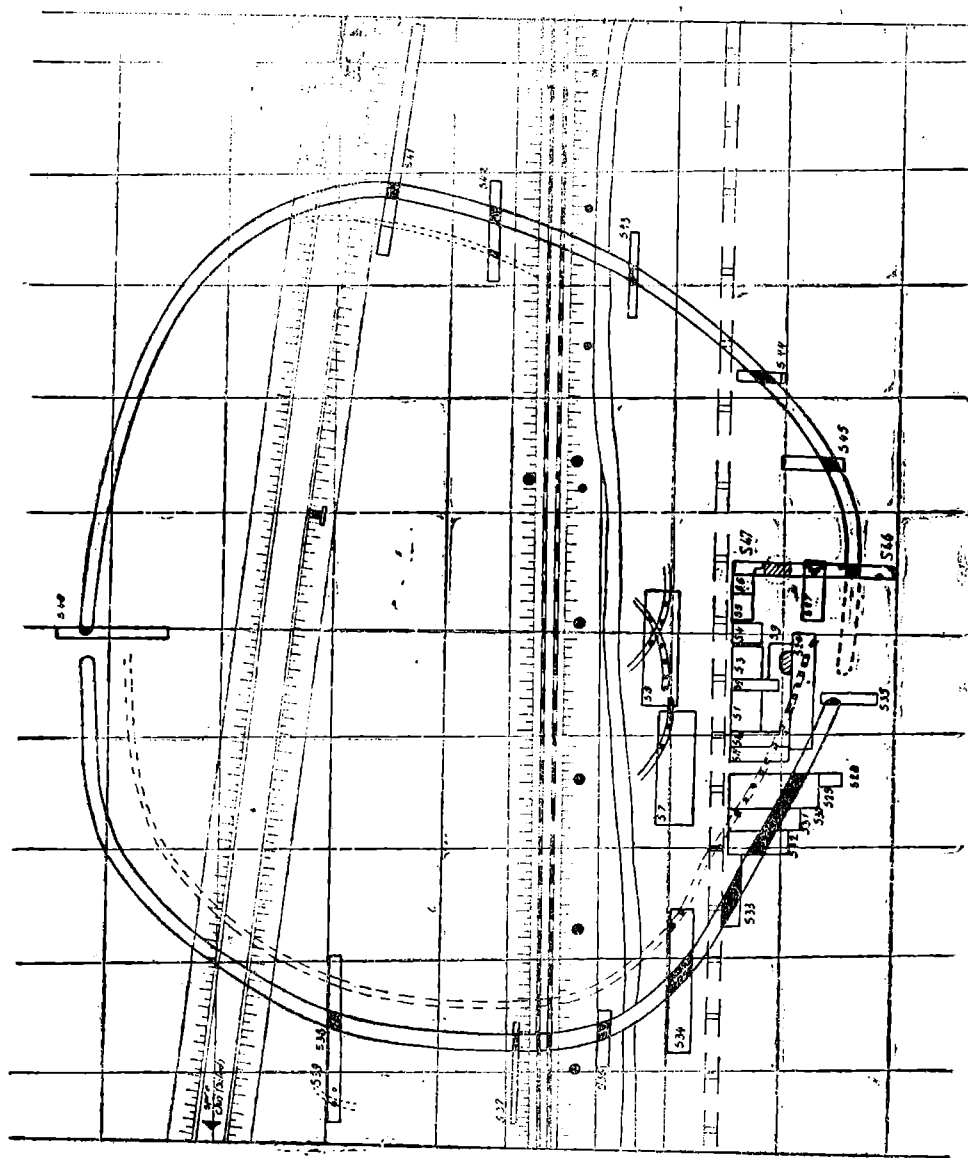

Fig. 1. Planul general al fortificației neolitice.

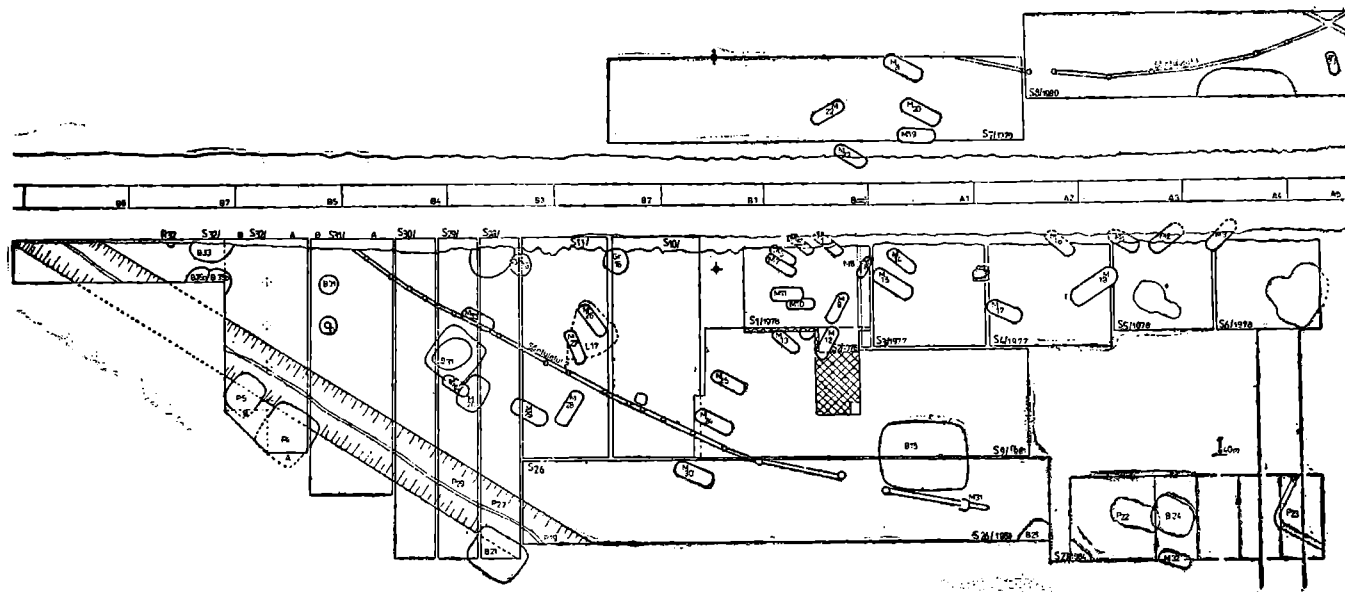
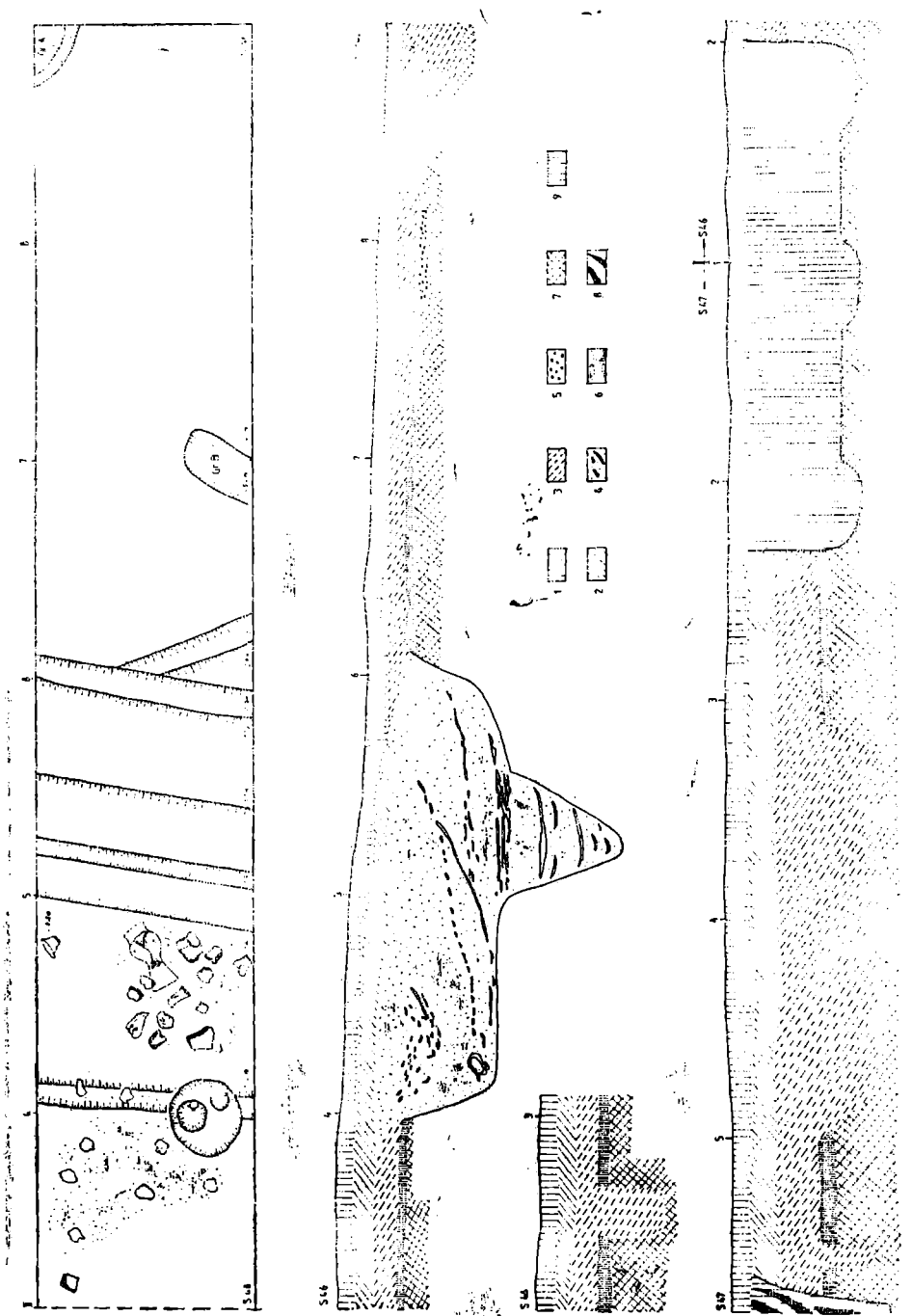

Fig. 2. Plan de detaliu cu amplasarea secțiunilor, al complexelor lor de locuire, morminte și sistemul de apărare din zona de sud a fortificației.

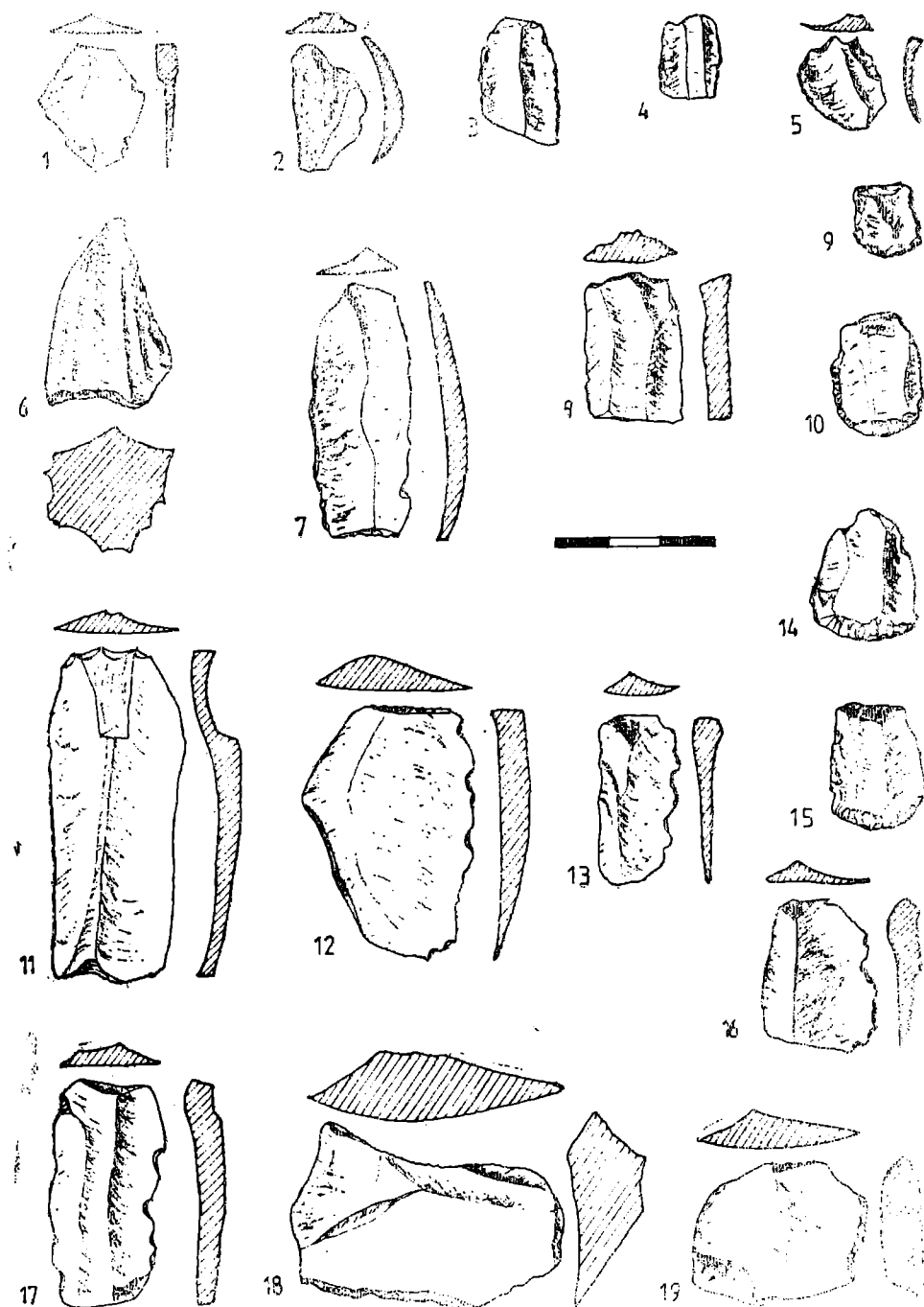

Fig. 4. 1—6. Unelte de obsidian; 7, 10, 15. Unelte de silex; 14. Unelte din jasp; 8, 11—13, 16—19. Corneene.

Fig. 5. Topoare șlefuite; 5—6. Piatră prelucrată; 7. Ceafă de topor perforat; 9, 11. Unelte cioplite; restul unelte de os.

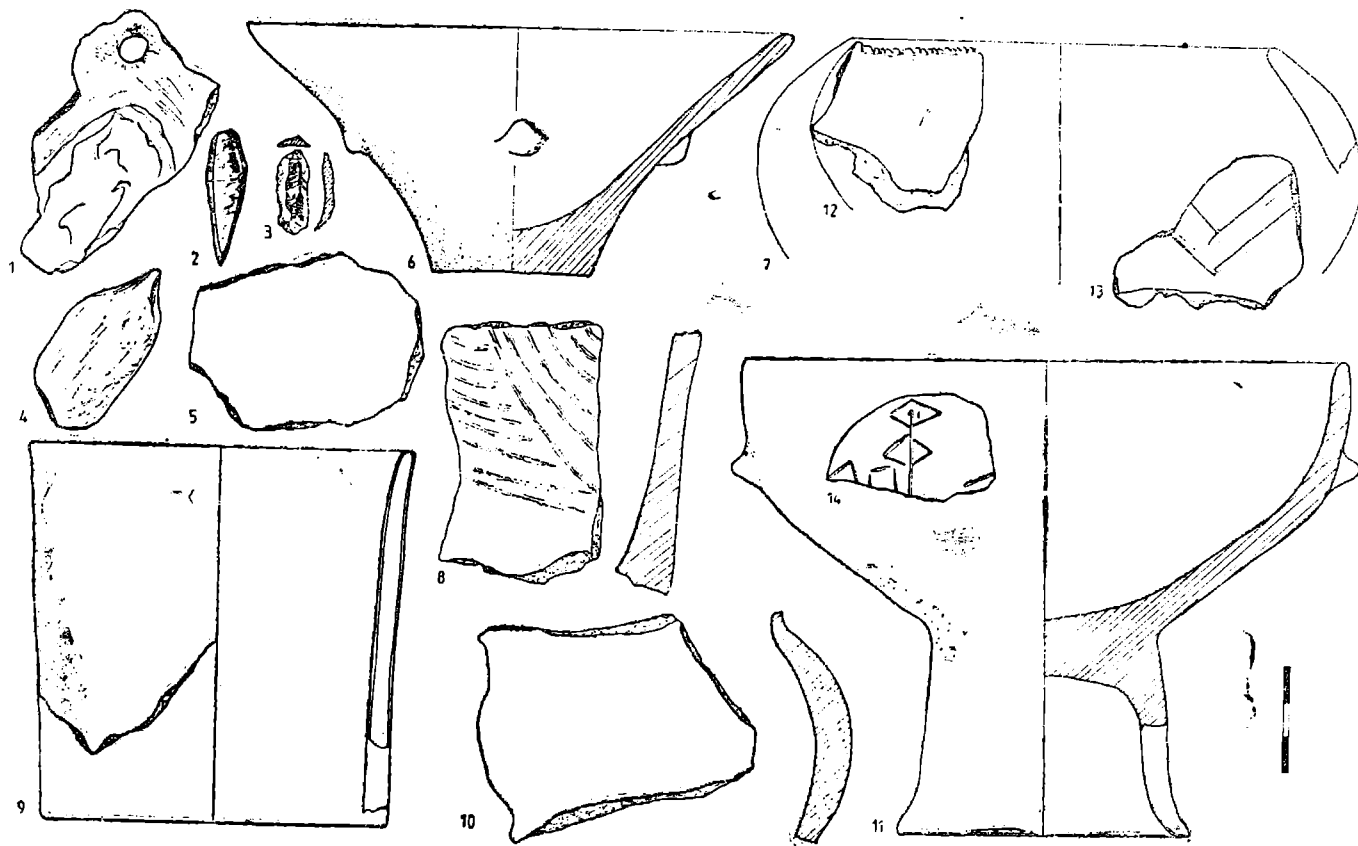

Fig. 6. 1—5. Ceramică din groapa C (L 180); 6—8, 1—13. Ceramică din nivel Iclod I;
10, 13. Ceramică din nivel Iclod II și III/III.

CERCETARILE ARHEOLOGICE DE LA SUCEAGU (JUD. CLU). SĂPATURILE DIN 1991

I. Așezarea neolitică

În cursul anului 1991 s-au efectuat cercetări de suprafață și săpături arheologice de salvare pe teritoriul localității Suceagu, în punctele „Pasaj denivelat” DN 1 F km. 11 + 110 și „Oradba”. Aici au fost semnalate, încă din perioada interbelică, materiale arheologice de factură preistorică¹. În urma cercetărilor de suprafață, atât în zona afectată de lucrările DRDP cât și în afara acesteia, s-au descoperit vestigii preistorice, răspândite pe o vastă suprafață (pl. I). Astfel, pe terasele colinei „Orat”, situate la 300 m de cantonul CFR Suceagu, au fost descoperite (pl. I) urmele a două locuințe (?) neolitice, cu un bogat material arheologic, constând din fragmente ceramice, unelte de piatră și chirpici. Cercetările arheologice efectuate în punctul „Oradba”, care au drept scop cercetarea așezării romane și postromane², au relevat, de asemenea, urme de locuire preistorică, reprezentate prin fragmente ceramice neolitice.

În vederea salvării vestigiilor istorice din zona „Pasaj denivelat” s-au trasat trei secțiuni: S A ($5 \times 1,5$ m); S B ($5 \times 1,5$ m); S C ($5 \times 1,5$ m), pe partea stângă a șoselei, imediat după trecerea peste calea ferată.

Stratigrafia se prezintă astfel (pl. II):

1. 0—0,35 m humus actual, negru-brun, cu câteva fragmente ceramice în partea inferioară a stratului;

2. 0,35—0,60 m strat negru cu ceramică și chirpici;

3. 0,60—0,80 m strat galben steril.

Partea superioară a stratului neolitic a fost deranjată de lucrările agricole, surprinzându-se doar un singur complex în secțiunea S C (pl. II). Acesta constă dintr-o groapă, cu dimensiunile aproximative de $1,30 \times 1,40$ m, fiind surprinsă parțial în secțiune. În interiorul gropii s-au descoperit două fragmente ceramice, urme de cărbune și trei unelte de silix (pl. IV/14—16).

Ceramica aparține celor două categorii principale: de uz comun și fină. Cea de uz comun este realizată dintr-o pastă comună din lut, nisip cu bobul mare, mică și măr. Culorile predominante sunt cărămiziu, brun și negru. Tipologic, întâlnim, în primul rând, oale de dimensiuni mijlocii, cu marginea lătită spre exterior. Fundul acestor recipiente este drept, uneori ușor profilat (pl. III/1, 6, 7).

Ceramica fină domină cantitativ și are în pastă nisip fin, pietricele, paiete de mică și măr. Pereții recipientelor sunt subțiri, atent neteziți și

¹ RepCluj, p. 375—376.

² S. Cociș, A. Paki, *ActaMN*, 26—30. I/2, 1989—1993. p. 477—494; C. Opreanu, *Ephemeris Nap*, II, 1992, p. 159—168.

uneori lustruiți metalic. Culorile predominante sunt gălbui-cărămiziu, negru și brun. Formele întâlnite sunt: străchinile bitronconice (pl. IV/4, 8), străchini semisferice (pl. IV/7), vase cu profilul în „S” (pl. III/2, 3), cupe cu picior (pl. IV/1, 3). Torțile sunt tubulare (pl. III/5, 8; IV/6) și în bandă (pl. III/5). Ca motive ornamentale întâlnim doar șiruri mici, proeminente conice, plasate pe marginea vaselor (pl. IV/2) sau pe corpul acestora (pl. IV/7, 10). Menționăm și prezența unei greutate pentru războiul de țesut, păstrată fragmentar (pl. IV/9) și câteva piese litice între care se remarcă lamele, lucrate în tehnica ciopririi bifaciale (pl. III/12, 14, 17). Cu toate dimensiunile reduse ale sondajului³, putem aprecia, pe baza răspândirii ceramicii la suprafața solului și a situației stratigrafice, că ne aflăm în fața unei așezări de scurtă durată ce aparține epocii neolitice. Întinderea sitului, după criteriile de mai sus, este greu de evaluat. Pentru încadrarea cultural-cronologică credem că există argumente ce permit o atribuire a grupului cultural Iclod, probabil, faza II⁴.

SORIN COCIȘ — CORIOLAN OPREANU

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À SUCEAGU (DÉP. DE CLUJ).
LES FOUILLES DE 1991

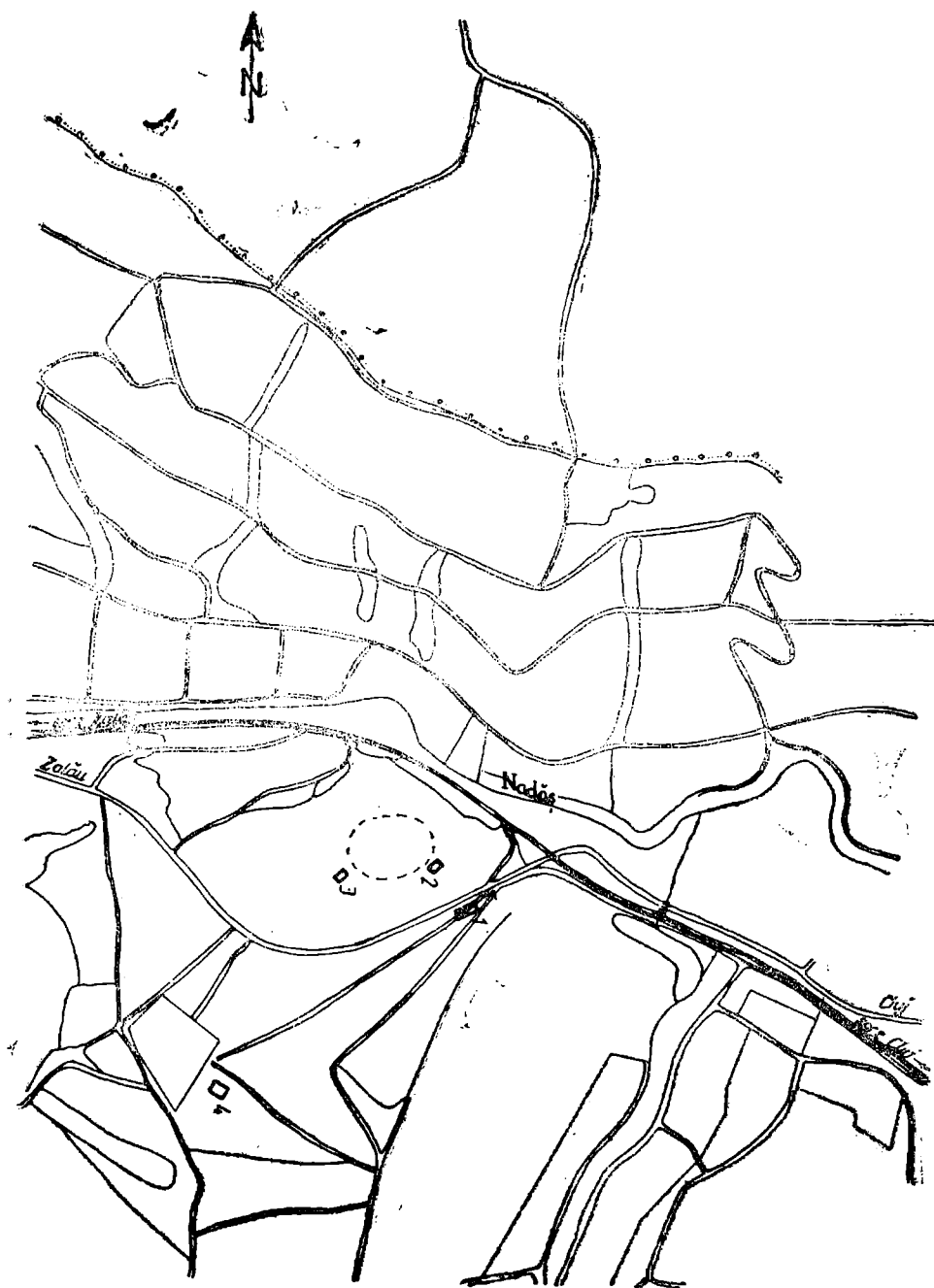
(Résumé)

I. *L'établissement néolithique.*

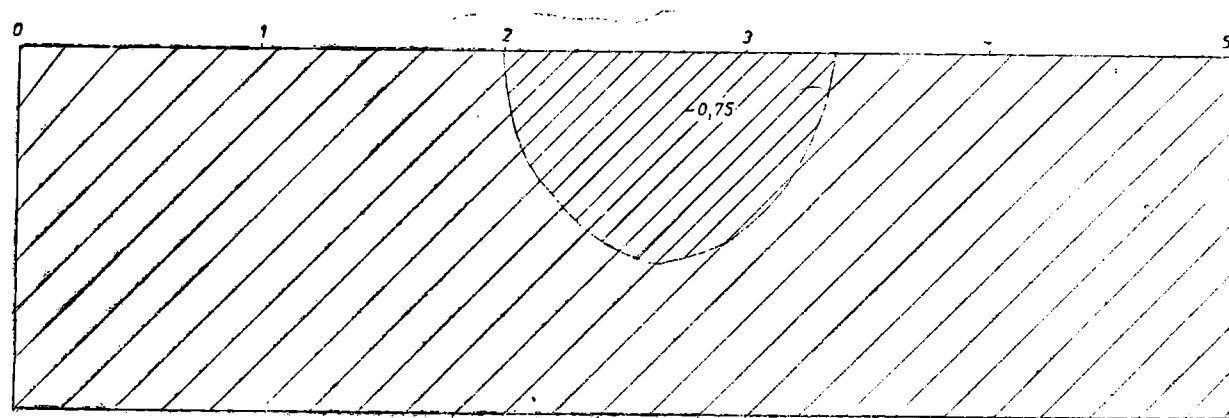
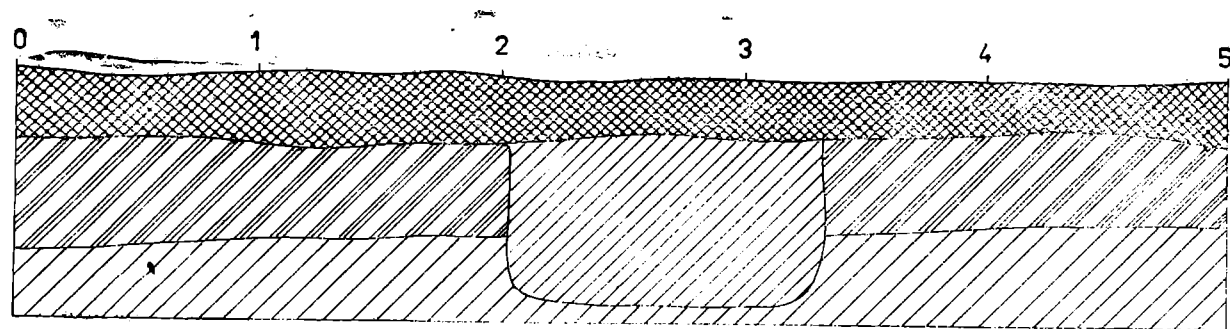
Un établissement néolithique a été identifié à Suceagu (dép. de Cluj) suite à des recherches intenses et à quelques sondages. D'après le matériel archéologiques découvert (fragments céramiques, outils en pierre) on peut attribuer l'habitat au groupe culturel Iclod (IIème phase).

³ Cercetările s-au oprit din cauza stopării acțiunii de construire a pasajului și, implicit, a necesității imediate de descărcare a terenului de sarcină istorică. Investigația arheologică a celor două instituții, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei și Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj, s-a concentrat asupra așezării romane și postromane, din punctul „Oradba” (vezi, nota 2).

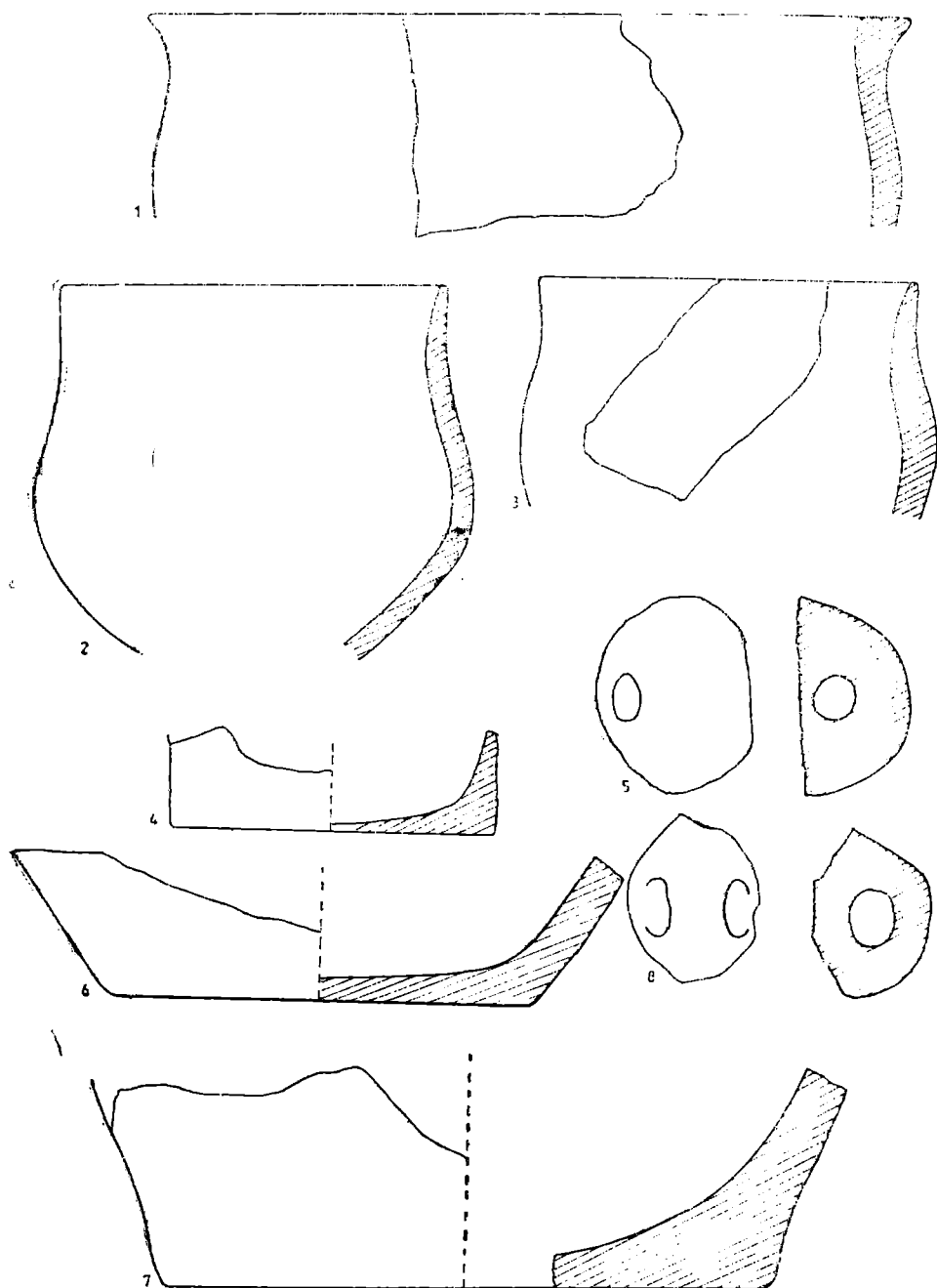
⁴ Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, *Apulum*, XXV, 1989, fig. 22; idem, *Apulum*, XXVI, 1990, p. 61, fig. 5/17, fig. 6/1; idem, *Apulum*, XXVII—XXX, 1990—1993, p. 24—26, fig. 17—18.

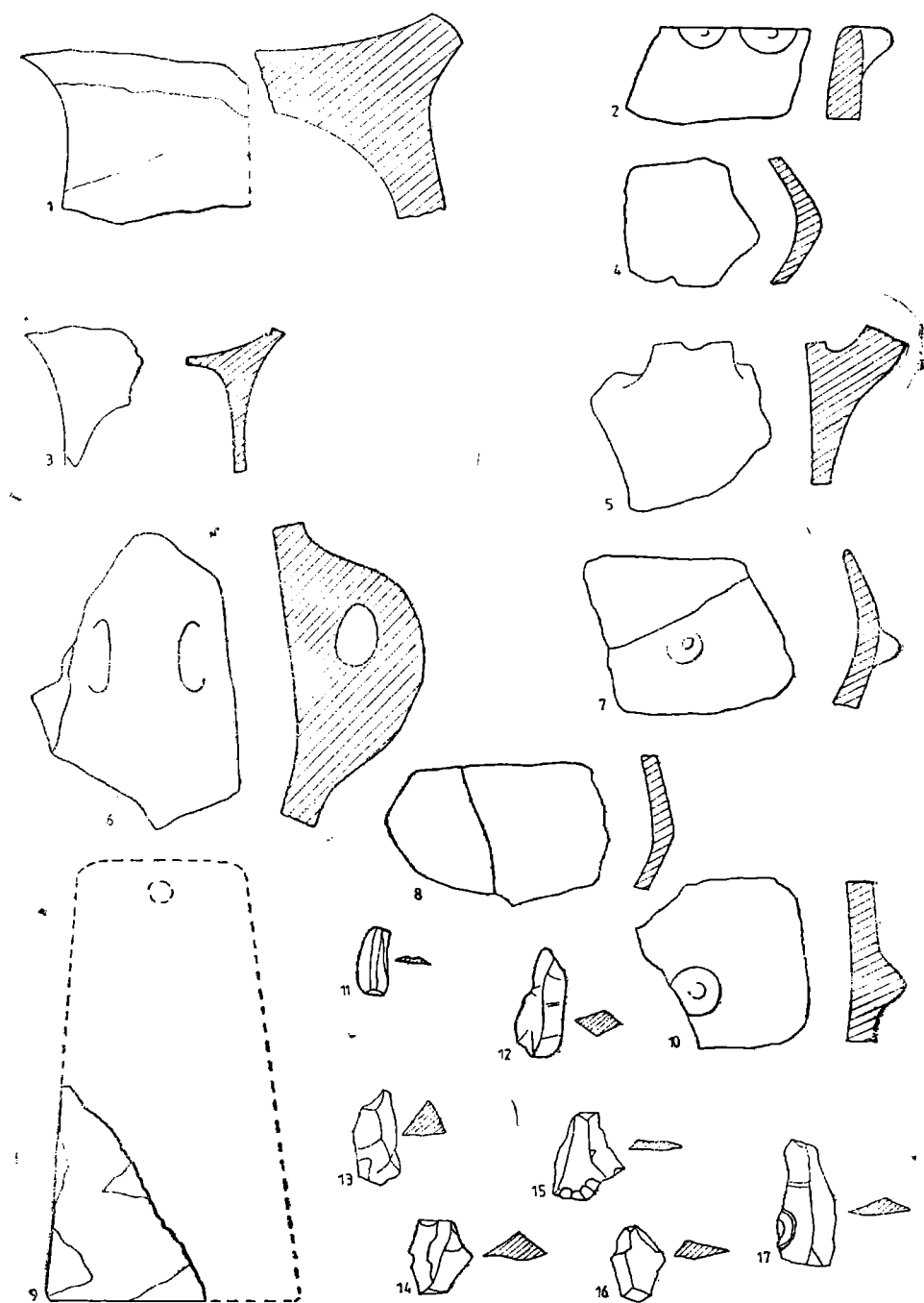
Pl. 1. Așezarea de la Suceagu: 1. „Pasaj denivelat”; 2—3. „Orat”; „Oradba”.

Pl. II. Secțiunea S C. Legendă: 1. Humus modern. 2. Groapa neolitică; 3. Strat neolitic; 4. Galben steril.

Pl. III. 1. Vase din faza Iclod II.

Pl. IV. 1—8, 10. Vase din faza Iclod II; 9. Greutate de la războiul de țesut; 11—17. Unele de piatră.

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE LA TURENI (JUD. CLUJ). CAMPANIA 1993

Cercetările etno-arheologice au început în zona Tureni — Sândulești (jud. Cluj) cu prilejul unor proiecte cu caracter economico-industrial, în anul 1984. Cu această ocazie, au fost identificate o serie de obiective arheologice, începând de la neolitic până la epoca contemporană (LAZAROVICI — KALMAR 1985—1986, 732—738). În urma perieghazelor s-au descoperit mai mulți tumuli pe crestele sau pe pantele Munților Petrindului. Cel mai mare (nr. 1 = *Tumulul Mare*) se află în apropiere de intersecția dintre șoseaua Turda — Micești (sub cariera Sândulești) cu drumul comunal Tureni — Sândulești. Locul este dominant, cu o vizibilitate perfectă spre șoseaua Turda — Cluj-Napoca, iar în zilele senine până la castrul roman din Turda. Această poziție dominantă a determinat, poate, construirea pe tumulul preistoric al unui turn de pază în epoca romană, care să supravegheze drumul ce lega orașul *Potaissa* de *villae-le rusticae* din zona Micești. În Evul Mediu, aici, s-a montat o spânzurătoare, de unde provine și denumirea locală, de „*La Furci*“ („*Akasztfő*“).

Săpăturile arheologice la acest tumul au început după ce s-au efectuat prospectări cu magnetometrul cu protoni și cu radiații gamma (MORARIU — JALOBEANU 1985—1986, 432—438; LAZAROVICI — MAXIM 1993; 1994). Măsurătorile au relevat existența unor ringuri de piatră dispuse, oarecum, circular. Dimensiunile tumulului (diametru de 40 m, iar înălțimea de circa 4—5 m) au determinat cercetarea eșalonată în mai multe campanii, timp în care s-au efectuat investigații și la alți tumuli mai mici din Munții Petrindului, ori s-au publicat rezultatele cercetărilor efectuate de N. Vlassa în Cheile Aiudului (VLASSA — TAKACS — LAZAROVICI 1985—1986, 59—78). Tumulul de la Tureni a fost cercetat, în timpul campaniilor arheologice, și de specialiști pedologi (LAZAROVICI — PICIU 1987—1988, 925—935) și fizicieni (DRAGOMIR — LAZAROVICI — TÂRNOVAN 1987—1988, 919—924). Unele rezultate ale acestor cercetări au fost publicate (LAZAROVICI — KALMAR — MAXIM 1987—1988, 949—966; 1987—1988a, 997—1010) sau prezentate cu diferite ocazii (LAZAROVICI — MAXIM 1993; 1994). Săpăturile efectuate în primii ani, au dus la descoperirea unor pseudoconstrucții din zid sec (pl. 18) ori a unor amenajări sumare, sub formă de cistă, acoperite cu lespezi de piatră. Situația din primul cadran săpat nu a fost prea clară, iar tehnica de săpare nu a fost cea adecvată pentru surprinderea unor detalii de „construcție“. Acest cadran nu a fost încă epuizat, urmând ca în campaniile viitoare să se cerceteze porțiunea dinspre vest și zonele de sub acele amenajări de pietre pentru a se surprinde eventuale gropi.

În anul 1993 atenția s-a concentrat asupra delimitării tumulului în cadranul IV. În urma studierii minuțioase a pietrelor din manta s-au

identificat cele care erau *in situ* și cele din poziția secundară. Observațiile au dus la delimitarea tumulului pe o porțiune de 8 m (pl. 19). În această zonă s-au descoperit pietre mari, care au fost înfipite vertical în sol la marginea unei construcții, ce se termina în trepte, formate din lespezi uniforme de mari dimensiuni, puse pe orizontală. De la aceste trepte porneau spre vârf altele, delimitate de pietre așezate vertical, formând scări, la marginea tumulului. Lespezile orizontale nu s-au păstrat pe lungimea întregului cadran, dar pietrele verticale, de marcă a limitei tumulului, indică același gen de construcție pe tot arcu de cerc din cadranul IV. Intervențiile ulterioare construirii tumulului, cum ar fi înmormântările secundare, turnul de pază și semnalizare roman, spânzurașoara și cuiburile de tragere în cel de-al doilea război mondial, au bulversat în unele zone situația stratigrafică. Viitoarele cercetări interdisciplinare de studiere a pozițiilor pietrelor, observații efectuate de arheolog, geolog și arhitect vor duce, poate, la clarificarea modului de construcție a tumulului.

Paralel cu cercetarea *Tumulului Mare* de la Tureni s-au efectuat săpături arheologice în tumul nr. 2 din Petreștii de Sus — „*La Grădini*” și în tumul din Cheile Turzii, „*Sulihegy*”. Acești tumuli sunt de dimensiuni mai mici și au un alt sistem de construcție.

Prospecțiunile cu magnetometrul cu protoni și cele de măsurare a rezistivității electrice a solului au relevat existența unor anomalii semnificative la tumulii de mari dimensiuni în comparație cu cele obținute la tumulii mai mici (MORARIU — JALOBEANU 1985—1986; DRAGOMIR — LAZAROVICI — TÂRNOVAN 1987—1988, 919—924).

Analogiile cele mai apropiate pentru tehnica de construire a *Tumulului Mare* de la Tureni sunt în Clisura Dunării, la Ieșelnița, unde a fost cercetat un tumul prin diferite metode (secțiuni, carioaj, suprafețe). Astfel s-a urmărit tehnica de dispunere a pietrelor în tumul, observându-se un sistem de construcție octogonală (informație Gh. Lazarovici).

Tumulul Mare de la Tureni poate fi datat, în această fază a cercetărilor, în ultima etapă a culturii Coțofeni, când începe ridicarea tumulului, iar durata lui de funcționare nu se poate încă preciza.

ZOIA MAXIM

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

- DRAGOMIR — LAZAROVICI — TÂRNOVAN 1987—1988 — Nicolae Dragomir, Gheorghe Lazarovici, Ion Târnovan, *Măsurarea rezistivității în tumulul de la Tureni*, ActaMN, XXIV—XXV, p. 919—924.
- LAZAROVICI — KALMAR 1985—1986 — Gheorghe Lazarovici, Zoia Kalmar, *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, ActaMN, XXII—XXIII, p. 723—752.
- LAZAROVICI — KALMAR — MAXIM 1987—1988 — Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, *Săpături arheologice de salvare și cercetări etno-arheologice*

SONDAJ ARHEOLOGIC LA PĂLATCA — „PODEREI“

Comuna Pălatca (pl. I/1, 2) este situată la 41 km est de municipiul Cluj-Napoca. Legătura comunei cu reședința de județ este asigurată de drumul național Cluj-Napoca — Reghin, iar pe o distanță scurtă (9 km), de un drum județean.

Geografic, comuna se plasează în cuprinsul Câmpiei Transilvaniei, deci, într-un spațiu care prin bogăția solului și a subsolului, prin climatul blând și rețeau hidrografică echilibrată, a oferit adăpost comunităților umane din cele mai vechi timpuri și până astăzi.

Din punct de vedere arheologic, localitatea este cunoscută în literatura de specialitate, în special, prin descoperirile din punctul „Sub Pădure”¹, descoperiri ce reprezintă, evident, doar partea spectaculoasă, științific studiată a monumentelor antice din zonă.

Piese arheologice izolate sunt semnalate și din alte puncte din perimetrul localității².

Necunoscute specialiștilor au rămas multă vreme vestigiile colectate de-a lungul anilor de profesorul localnic Octavian Feneșan, vestigii care au completat fericit tabloul arheologic și istoric al comunei Pălatca și care, prin valoarea lor aparte, ne-au determinat să purcedem, într-o primă etapă, la investigarea stațiunilor preistorice semnalate³. În centrul preocupărilor noastre s-a plasat situl din punctul numit „Togul lui Mândrușcă”, dar, în paralel, au fost sondate și alte obiective arheologice.

Rezultatul tuturor acestor investigații (cercetări sistematice, sondeaje ori periegeze) a constatat, în principal, în acumularea unui material extrem de bogat și variat, pe care sperăm, la încheierea cercetărilor, să-l prezentăm într-o monografie, dedicată monumentelor antice din această microzonă. Totuși, am socotit util ca pe parcurs să publicăm rapoarte preliminare privitoare la rezultatele onora din sondeajele efectuate.

Prin urmare, lucrarea de față înfățișează rezultatele unui mic sondeaj arheologic efectuat în primăvara anului 1991, în punctul, numit de localnici, „Poderei”. Acest obiectiv arheologic este situat în partea nord-

¹ M. Macrea, *Studii*, Cluj, 2, 1, 1949, p. 110—116; N. Vlăssă, *ActaMN*, IV, 1967, p. 416; T. Soroceanu, *Centenarul Muzeal Orădean*, 1972, p. 165—172; I. Hica-Cămpăanu, *Dacia*, N.S., XX, 1976, p. 23—36.

² *RepCluj*, p. 301—304, cu bibliografia.

³ Folosim și acest prilej spre a mulțumi Primăriei locale, conducerii Școlii Generale Pălatca, prof. Vlad Ovidiu și localnicilor Ștefan Mândrușcă și Victor Ciotă pentru sprijinul constant pe care ni l-au acordat în efectuarea cercetărilor.

⁴ Investigarea acestui sit a debutat în 1991 și s-a derulat, apoi, în campanii anuale. Cum încă nu dispunem de complexe închise, care să asigure unitatea cultural-cronologică a variatului material descoperit (ceramică de tradiție Wietersberg, alături de cea de tradiție Otomani și cea aparținând culturii Noua), am amânat publicarea unui raport preliminar. Datarea sitului, sau cel puțin a unui nivel din cadrul acestuia, în etapa finală a epocii bronzului, este asigurată de un ac de bronz cu patru protuberanțe.

vestică a comunei, în dreapta drumului ce duce spre localitatea Sava (pl. I/2). Aici, pe o terasă joasă interfluvială, apar, la suprafața solului, numeroase materiale arheologice (ceramică, chirpici, piese litice), deosebit de interesante, ce par să țină de perioada de tranziție de la epoca bronzului la cea a fierului (Ha A)⁵. În zona ceva mai înaltă a terasei, deci, spre capătul ei vestic (acolo unde arăturile de primăvară au scos la lumină câteva fragmente ceramice canelate, dar și oase calcinate) am trasat o mică secțiune (10 × 2 m), orientată N—S (de-a lungul curbelor de nivel).

Cu puțin noroc, după evacuarea stratului de humus actual (grosimea medie 0,25 m), într-un strat de pământ de culoare cafeniu-brună, la 0,60—0,70 m de la suprafața solului, s-au conturat părțile superioare a două recipiente, dintre care unul acoperit cu o lespede de gresie. Primul recipient, având drept capac lespede de gresie, s-a aflat la 2,80 m de capătul sudic al secțiunii, iar cel de-al doilea la 5,10 m de primul (pl. I/3). Conținutul acestor oale cuprindea și o cantitate, relativ mică, de oase calcinate, ceea ce ne-a demonstrat că ne aflăm în fața a două morminte de incinerare în urnă.

Mormântul 1 (pl. I/3). Forma și dimensiunile exacte ale gropii nu au putut fi precizate, cu tot efortul depus în acest sens. Cert este că nu avea un diametru cu mult mai mare decât al recipientului folosit ca urnă și o adâncime, ce putea să oscileze, doar între 0,45—0,90 m⁶.

Urna (pl. II/1), în care s-au depus resturile cinerare, este o oală de tip sac, de mărime mijlocie, cu marginea puțin evazată și corpul ușor arcuit. A fost confecționată dintr-o pastă nisipoasă, care în urma arderii, a primit la exterior o culoare cărămizie, cu flecuri negre, iar, la interior, o culoare uniformă neagră. Pereții, cu o grosime în jur de 1 cm, sunt neglijent finisați, urmele lustruirii fiind încă vizibile și dând recipientului, la exterior, un aspect striat. Imediat sub buză, ea este decorată cu un șir de cinci butoni mici conici, dispuși la distanță egală unul de altul. Dimensiunile urnei sunt: Î = 25,5 cm; d.g. = 23 cm; d.f. = 11,5 cm; d. max = 23,5 cm.

Drept capac, s-a utilizat o placă din gresie, de formă aproximativ rectangulară, cu laturile de 30 × 21 cm și grosimea de 3 cm.

Cantitatea de oase calcinate depuse în urnă este mică (20—25 fragmente), ele fiind și foarte fragmentare, așa încât nu pot fi făcute, nici măcar, aprecieri antropologice generale asupra defunctului.

Mormântul 2 (pl. I/3). Nici în acest context, forma și dimensiunile exacte ale gropii nu au putut fi precizate, rămân însă valabile și în acest caz aprecierile făcute anterior, respectiv pentru M₁.

Urna (pl. II/2), singura piesă din inventarul mormântului, este un recipient cu profilul în forma literei S, deci, cu marginea ușor evazată, gâtul scurt și umeri prelinși. A fost confecționată dintr-o pastă cu mult

⁵ Din acest punct, am colectat un foarte bogat material arheologic, pe care preferăm să-l facem cunoscut odată cu rezultatul sodajului, ce dorim să-l efectuăm, în 1994, în perimetrul așezării.

⁶ Cele două limite, între care poate „juca” adâncimea gropii mormântului, sunt stabilite, pe de o parte, de valoarea ei minimă vis-à-vis de înălțimea urnei, iar, pe de altă parte, de cea maximă, dată de diferența de adâncime dintre nivelul de arsură (probabil, nivelul de călcare antic de la care au fost săpate gropile) și partea superioară a stratului de lut, care nu a fost atins de gropile mormintelor.

nisip, pietricele și chiar cioburi pisate. Culoarea pereților, în urma arderii, este gălbui-cărămizie, cu flecuri negre în partea inferioară a vasului. Suprafețele sunt neglijent netezite, iar grosimea peretelui este de aproximativ 1 cm. Decorul constă tot dintr-un șir de cinci butoni mici conici, plasați pe umăr. Dimensiunile sunt următoarele: $\bar{I} = 24$ cm; d.g. = 22 cm; d.f. = 11 cm; d. max. = 24,3 cm.

Cantitatea de oase calcinate și cărbune, ce o conține urna, este și în acest caz mică.

Concluzii

Existența a două morminte de incinerare în urnă, aflate la o distanță mică (5,10 m) unul de altul, într-o zonă în care la suprafața solului nu mai apărut oase calcinate, indică, credem, prezența unei necropole plane.

Totodată, este evident că incinerarea defuncțiilor s-a făcut în afara zonei celor două morminte. Arsura, care, probabil, marchează nivelul antic de călcare (pl. I3), poate semnala o eventuală purificare a locului viitoarei necropole.

Având în vedere că nu cunoaștem analogii certe pentru inventarul mormintelor noastre, nu putem propune o datare strânsă, sigură. Este, credem, limpede că mormintele nu pot fi atribuite culturii Wietenberg⁷, o argumentare în acest sens fiind superfluă. Tot așa cum nu considerăm că sunt indicii pentru atribuirea lor culturii Noua⁸. Datarea mormintelor într-o etapă anterioară culturilor amintite (deci, epocii bronzului) este exclusă, având în vedere și numai factura urnelor. Prin urmare, la nivelul actual al documentației, propunem o datare largă ce include bronzul târziu și prima vârstă a fierului. Cercetările viitoare trebuind să tranșeze opțiunile.

MIHAI ROTEA — OCTAVIAN FENEȘAN

Restaurarea pieselor: Minodora Sima
Desene: Carol Török

SONDAGE ARCHÉOLOGIQUE À PĂLATCA — „PODEREI“

(Résumé)

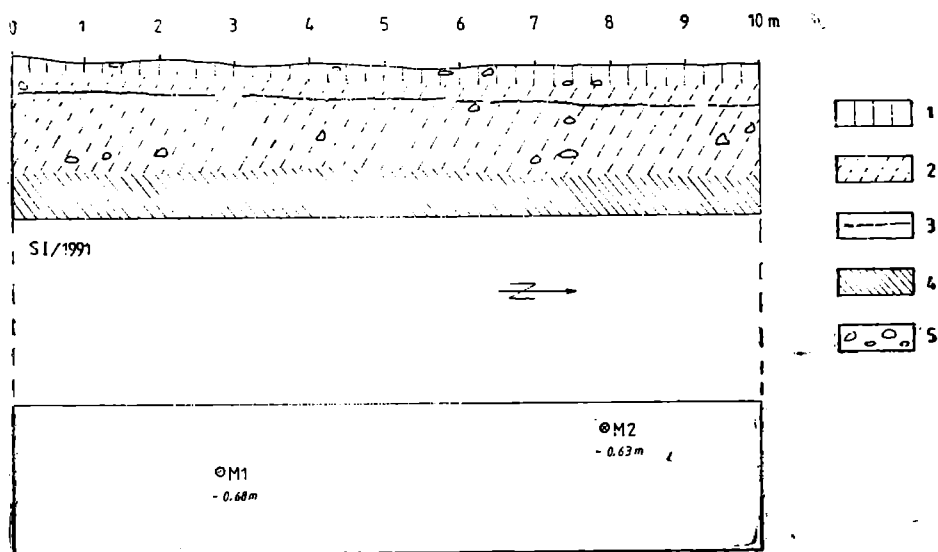
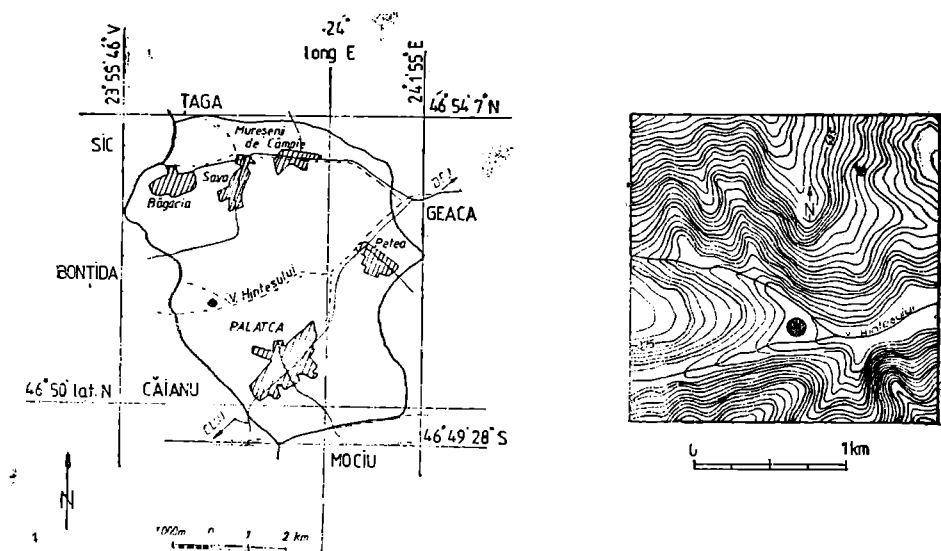
L'auteur présente les résultats d'un petit sondage archéologique, fait en 1991 à Pălatca, le lieu appelé — „Poderei“ (dép. de Cluj) (pl. I). On a fouillé deux tombeaux d'incinération en urne, attribués par l'auteur, en absence d'analogies certaines, à une période très large (la fin de l'époque du bronze ou l'époque du fer).

⁷ Menționăm că de la întocmirea jurnalului de săpătură și până la redactarea prezentului raport noi nu am atribuit în nici o împrejurare mormintele culturii Wietenberg.

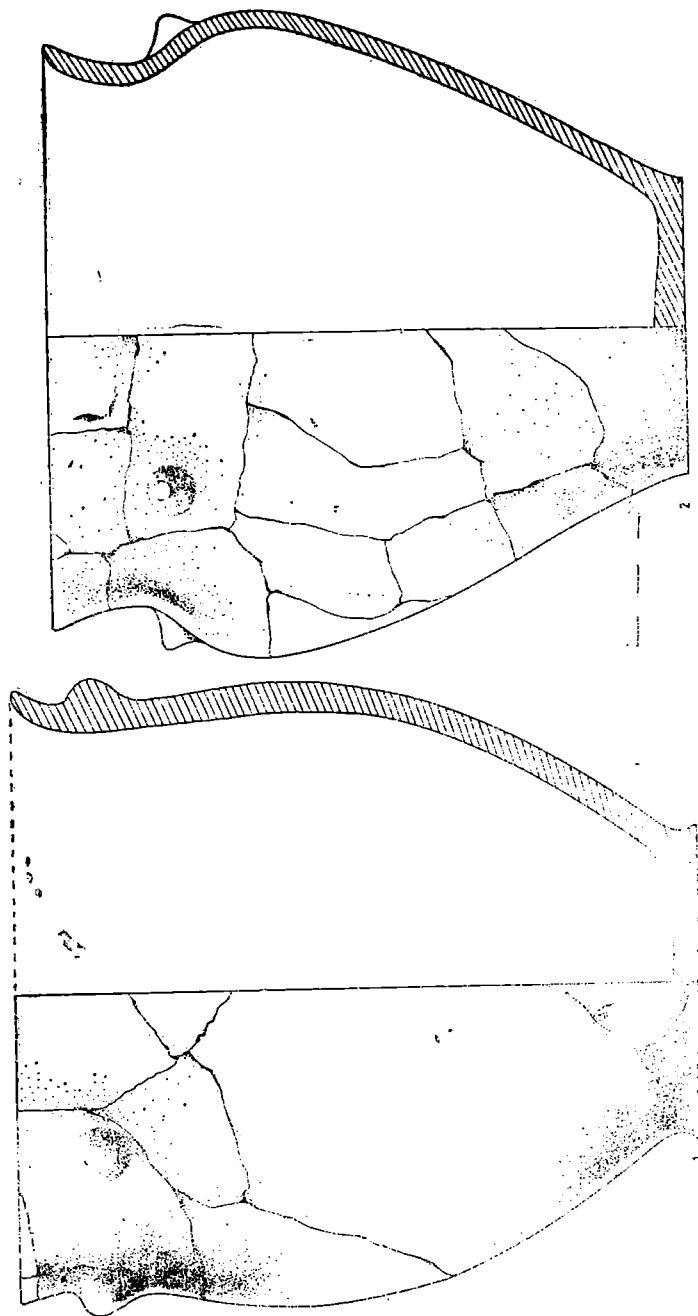
⁸ Este cunoscut că purtătorilor acestei culturi le este specifică înhumarea morților și nu incinerarea lor, chiar dacă culturii Noua îi pot fi atribuite și mormintele de la Band (vezi. A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua — Coslogeni din România. Așezări și necropole, Bibliotheca Thracologica*, I, Călărași, 1991, p. 28). Numai și această sugestie, de atribuire culturală pentru complexul funerar de la Band, ar trebui să determine pe unii cercetători să manifeste mai multă prudență când atribuie aceste descoperiri culturii Wietenberg.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

- Pl. I.* — Pălatca — „Poderei“. 1—2. Situation géographique. 2. Situation stratigraphique (I — couche végétale; 2 — terre brune; 3 — terre brûlée; 4 — couche stérile; 5 — pierre).
- Pl. II* — Pălatca — „Poderei“. 1. Urne funéraire (Tombe 1). 2. Urne funéraire (Tombe 2).

Planșa I. — Pălatca — „Poderei”. 1—2. Situația geografică. 3. Situația stratigrafică (1 — humus actual; 2 — sol brun-cafeniu; 3 — arsură; 4 — sol steril; 5 — piatră).

Planta II. -- Pălătea -- „Podereci”. 1. Urnă funerară din M₁. 2. Urnă funerară din M₂.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE SALVARE DE LA VIȘTEA — „PĂLUTA“

Localitatea Viștea (comuna Gârbău, jud. Cluj) a intrat în literatura de specialitate cu un mare număr de descoperiri arheologice (peste 20 de puncte cunoscute până în prezent), provenind din neolitic, eneolitic, epoca bronzului, prima și a doua vârstă a fierului, epoca romană etc.¹

În vara anului 1991, a fost afectată o parte a așezării istorice din punctul numit „Păluta“, de lucrările de modernizare ale Drumului Național 1 F, ceea ce a dus la intervenția noastră în această zonă. Așezarea de aici se întinde pe o suprafață de peste două hectare. Ea este situată la nord-nord-est de sat (în spatele gării Nădășelu, în stânga drumului ce duce spre Viștea — Aghireș), pe o terasă ce străjuie Valea Nadășului. La începutul secolului², de pe această terasă au fost culese materiale ceramice pictate de tip Petrești, așchii de obsidiană, diferite obiecte eneolitice și din epoca bronzului, precum și fragmente de vase mari din prima vârstă a fierului. Tot aici s-au constatat substrucțiunile unor clădiri, de piatră, cu hipocaust, din epoca romană. Din ele s-au scos, în repetate rânduri, piatră de construcție, cărămizi, țigle de acoperiș, piese de hipocaust, fragmente de vase și obiecte mărunte³. Foarte posibil ca și denumirea locului de „Păluta“ = „Palat“ să fie legată de aceste clădiri ale căror urme s-au păstrat, după cum susțin localnicii, până târziu.

Lucrările de morenizare a drumului au afectat o parte din nord-estul terasei, zonă în care au fost trasate trei secțiuni de $8 \times 1,60$ m (secțiunile nu au putut fi nici mai lungi și nici mai late, deoarece terenul, nederanjat de lucrări, era cultivat cu porumb) (fig. 1).

În prima secțiune, deschisă pe direcția nord-sud, stratigrafia s-a prezentat puțin diferit de a celorlalte două: până la — 0,25 m stratul de humus actual era amestecat cu piatră și fragmente ceramice (epoci diferite — bronz, Hallstatt, roman, medieval), între — 0,25 — 0,50 m se afla un pavaj (?) de piatră roman; între — 0,50 — 0,90 m pământul este de culoare brun închisă, cu fragmente ceramice hallstattiene, oase oase de animale, cărbune și lipitură. Sporadic, au apărut și fragmente ceramice aparținând epocii bronzului. În secțiunile 2 și 3 situația stratigrafică este asemănătoare, lipsește doar pavajul de piatră (excepție fac doar carourile 1 și 2 din secțiunea a 3-a) (fig. 2 a—b.).

Prin urmare, în sectorul secționat de noi, au existat: o locuire, databilă în prima vârstă a fierului; o parte redusă din cea romană; probabil, o locuire temporară în epoca bronzului; și, apoi, mult mai târziu, în evul mediu dezvoltat.

¹ *RepCluj*, p. 426—429.

² E. Orosz, *ErdMúz*, XIV, 1903, p. 91; XX, 1909, p. 90—91; G. Finály, *ArchErt*, XXIV, 1904, p. 244.

³ *RepCluj*, p. 427. nr. 10.

în Munții Petrindului în anul 1986, *ActaMN*, XXIV—XXV, p. 949—996.

LAZAROVICI — KALMAR — MAXIM 1987—1988a — Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, *Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Felea-cului*, *ActaMN*, XXIV—XXV, p. 997—1010.

LAZAROVICI — MAXIM, 1993; 1994 — Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, *Din nou despre tumulii din Transilvania și Banat*, comunicare la Sim-pozionul internațional de la Kazanlâk (Bulgaria); *ActaMN*, 31.

MORARIU — JALOBEANU 1985—1986 — Vasile V. Morariu, Mihai Jalobeanu, *Prospectarea magnetică a tumulilor*, *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 431—438.

LAZAROVICI — PICIU 1987—1988 — Gheorghe Lazarovici, Tiberiu Piciu, *Analize pedologice preliminare în așezări neolitice din Transilvania*, *ActaMN*, XXIV—XXV, p. 925—936.

VLASSA — TAKACS — LAZAROVICI 1985—1986 — Nicolae Vlassa, Matilda Ta-kacs, Gheorghe Lazarovici, *Morminte tumulare din Banat și Transil-vania din perioada eneolitică târzie*, *ActaMN*, XXII—XXIII, p. 59—78; varianta germană, *Hügel Bestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone*, Belgrad, 1987, 107—119.

FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES À TURENI (DEP. DE CLUJ). LA CAMPAGNE DE 1993

(Résumé)

Les recherches archéologiques commencées en 1985, dans le tumulus „La Furci”, par des prospections avec magnétomètre de proton, radiation gamma et de résistivité, on continué pendant la neuvième campagne par la recherche de la li-mite du tumulus dans le cadran IV. On a saisi que le manteau du tumulus n'est pas une entassement chatque des pierre, mais il est une construction selon un plan bien défini. La limite de la construction est en échelons, et en quelques lieux il y a des blocs de pierre, disposés verticalement. Du premier échelon partent des escaliers qui se dirigent vers la partie supérieure de la construction.

1. Epoca bronzului

Materialele descoperite din această perioadă se concretizează în câteva fragmente ceramice, unele foarte mici, provenind de la oale, sau străchini și ornamentate cu brâu alveolar, creștături, caneluri și, mai rar, cu motive excizate pe buză (fig. 3/1, 3—5). Pasta are aspect zgrunțuros, cu multe pietricele. Culoarea variază de la neagră-cenușie la brun-roșcată și gălbuie. Cronologic, piesele aparțin, foarte probabil, bornzului târziu, având analogii în așezările de la Noșlac¹, Coldău² etc.

2. Prima vârstă a fierului

Acestei epoci îi aparțin majoritatea materialelor arheologice descoperite, constând, în bună parte, din ceramică. Cu toate acestea ele nu abundă, deoarece ne aflăm în marginea așezării, care se întinde spre vest-sud-vest. Mai mult, cu excepția a două vase de mici dimensiuni întregibile, tot restul materialului este extrem de fragmentat.

În secțiunile 2 și 3 au fost decopertate parțial trei locuințe și două gropi.

Locuința nr. 1 (fig. 2/c), a apărut la — 0,60 m, în stratul de culoare brun închisă. Nivelul de călcare era la — 0,85 m. După dispunerea parilor, forma ei pare să fi fost patrulateră, de suprafață sau foarte puțin adâncită în pământ. Adâncirea, de altfel, nici nu era posibilă, deoarece de la — 0,90 m începe un strat de pietriș, amestecat cu argilă, deosebit de greu de străpuns. Pereții locuinței au fost făcuți din pari, cu diametrul de 0,15 m și împletitură de nuiel, acoperită cu lut amestecat cu pleavă. În interior, s-au descoperit, pe lângă chirpici, cărbune și cenușă, oase de animale și fragmente ceramice (fig. 3/6, 8, 10, 11 și 4/1). Dintre acestea din urmă, se remarcă un vas, de mici dimensiuni (pahar?), cu buza evazată, corpul arcuit și fundul tăiat drept, confecționat dintr-o pastă bună, de culoare brun închisă, cu flecuri gălbui în exterior, lustruită și neagră în interior (fig. 3/8). Ca formă, el se aseamănă cu un vas de la Ciceu-Corabia³, dar este de dimensiuni mult mai reduse.

Sub vatra locuinței s-au mai găsit câteva fragmente ceramice hallstattiene, alături de câteva aparținând epocii bronzului.

Locuința nr. 2 s-a conturat în secțiunea a treia, la aproximativ 3 metri de prima. Ea a fost depistată la — 0,60 m, când au apărut bucăți mari de chirpici, cu urme de pari și nuiel, cărbune și cenușă. La — 0,75 m s-au conturat urmele a mai multor pari, cu diametrul de 0,15 m, dispuși în formă ovală, forma, probabilă, a locuinței. Din interior, aceasta era susținută de doi stâlpi cu diametrul de 0,20 m (fig. 2/a—b). În locuință s-au găsit mai multe fragmente ceramice și oase de animale. Dintre acestea, se remarcă o ceașcă, întregibilă, cu două torți supraînălțate, buza ușor evazată, corpul bitronconic și fundul în formă de *umbo*. Pasta este semifină, cu pietricele și cioburi pisate, iar culoarea este neagră-cenușie, cu urme de lustruire în exterior și brun-roșcată în interior (fig.

¹ T. Soroceanu, *ActaMN*, XXI, 1984, p. 433—439, ilustrația la p. 442—458.

² N. Vlăsa, *ActaMN*, X, 1973, p. 11—37.

³ V. Vasiliev, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 55 pl. 15/15.

3/7). Tot de aici, provine un fund de strachină de culoare brună, cu flecuri negre și urme de lustruire (fig. 4/7). Forme asemănătoare se găsesc în așezările de la Ciceu-Corabia⁷ și Teleac⁸.

Locuința nr. 3 (fig. 2 c) s-a profilat în caroul 4, din secțiunea a doua, la adâncimea de — 0,55 — 0,60 m. Și aici au apărut bucăți mari de chirpici, cu urme de pari și nuiiele, fragmente ceramice, oase de animale, lemn carbonizat etc. Urmele de pari nu au putut fi însă sesizate. Dintre fragmentele ceramice, numeroase, de altfel, dar de mici dimensiuni, atrage atenția un fragment de cană, cu o toartă, de formă bitronconică, pasta cu cioburi pisate și având culoare neagră în exterior și brun-roșcată în interior⁹ (fig. 3/9).

Groapa nr. 1 a apărut în secțiunea a doua, peretele nordic al caroului 2. Forma acesteia era cilindrică, cu diametrul de 0,70 m și adâncimea de 0,50 m. În interiorul ei, pe o grosime de 0,35 m, s-au găsit numeroase fragmente ceramice, provenind de la vase arse foarte puternic, deformate și uneori vitrificate. O parte din fragmente fac parte dintr-un vas de mari dimensiuni, cu buza evazată și ornamentată cu caneluri. Foarte posibil, ca aceasta să fi fost o groapă reziduală, în ea neexistând nici un fel de alt material.

Groapa nr. 2 (fig. 2/c, 5/a—b) a fost depistată în caroul 1, din secțiunea a doua, în imediata apropiere a peretelui vestic al locuinței nr. 1. Cele două complexe au putut fi contemporane, ele nederanjându-se una pe alta. Groapa începe de la nivelul de călcare al locuinței și se adâncește — 1,10 m în stratul steril. Forma ei este cea a unei sticle, cu gâtul scurt și corpul puternic bombat, diametrul maxim fiind de 1,30 m. Interiorul gropii a fost lutuit și apoi ars, grosimea peretelui era de 0,05 m.

Ca formă, groapa se aseamănă foarte bine cu cele descoperite la Băciu — Strada Nouă¹⁰ și, foarte posibil, să fi fost amenajată în același scop, doar că în interiorul ei nu au fost descoperite schelete umane, ci doar fragmente ceramice, oase de animale tăiate și arse, cenușă, cărbune și bucăți de chirpici. Unele fragmente ceramice sunt de culoare neagră, cu luciu metalic în exterior și roșcate în interior, ornamentate cu caneluri (fig. 4/2—3) sau cu creștături pe buză (fig. 4/4). Unele din ele aparțin unor străchini cu buza invazată (fig. 4/5—6).

Materialele descoperite în suprafața cercetată, aparținând primei vârste a fierului, sunt, după cum am mai arătat, în exclusivitate fragmente ceramice, provenind de la diferite forme de vase (oale, străchini, cești, vase de provizii etc.), de factură grosieră și, mai rar, semifină sau fină. Culorile cele mai des întâlnite sunt negru (uneori cu luciu metalic) și brun. Ornamentele sunt foarte rare, cele existente fiind sub formă de caneluri sau creștături.

Ținând cont de stratigrafie și de materialele descoperite, credem că în porțiunea cercetată, locuirea hallstattiană a avut doar o singură fază, greu de încadrat cronologic cu exactitate.

⁷ Idem, *op. cit.*, p. 46, pl. 10 1.

⁸ V. Vasiliev și colab., *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Cluj-Napoca, 1991, p. 234, fig. 38.

⁹ V. Vasiliev, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 46, pl. 10 2.

¹⁰ Z. Kalmar, *SCIVA*, 38, 2, 1987, p. 166—174.

3. *Epoca romană.* Cu toate că din acest punct provin numeroase piese de factură romană, descoperite mai mult sau mai puțin fortuit (unele din ele aparținând colecției Kovács, se găsesc în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei), în sectorul secționat de noi, locuirea este atestată doar de câteva fragmente ceramice extrem de rulate (fig. 4/8—11) și de o aglomerare de pietre, unele cu urme de prelucrare, provenind de la un pavaj sau dărâmătură și mișcate continuu de lucrările agricole (fig. 2 a—b).

4. *Perioada feudală.* În săpătura propriu-zisă, au apărut doar câteva fragmente ceramice, aparținând secolelor XIV—XVI, dar în imediata apropiere a secțiunii nr. 2, pe suprafața răzuită de lama buldozerului, s-a găsit o monedă din secolul al XVI-lea, imitație de denar, confecționată din metal comun, Ferdinand I (1527—1564), (inv. nr. 57.655).

Așezarea de la Viștea — „Păluta“, atât pe baza descoperirilor anterioare, cât și a sumarelor cercetări arheologice efectuate aici, se dovedește a fi o rezervație arheologică deosebit de importantă, a cărei cercetare sistematică ar merita efortul, mai ales, că materialele preistorice provenite de aici, ridică numeroase probleme specialiștilor. Cercetarea ei ar aduce, cu siguranță, probe lămuritoare asupra locuirii din epoca bronzului și chiar a celei din prima vârstă a fierului.

VIORICA CRIȘAN

THE SAVING DIGGINGS FROM VISTEA — „PALUTA“

(Abstract)

The diggings were been done in the summer of 1991, when were opened three sections of $8 \times 1,60$ m. The materials which were discovered belong to the Bronze Age, the First Iron Age, Roman Period and to the XIV—XVI centuries A.D.

From the First Iron Age were found three dwellings and two cavities. The materials are in exclusiveness pottery fragments from different vessel forms. Few of them are black with metallic gloss and are ornamented with grooves. For these pottery fragments there are analogies in the settlements from Baci, Ciceu — Corabia, Teleac etc.

The materials from the others age are pottery fragments too, but they have little sizes, are reduced as number and we think that these are arguments for a sporadic dwell.

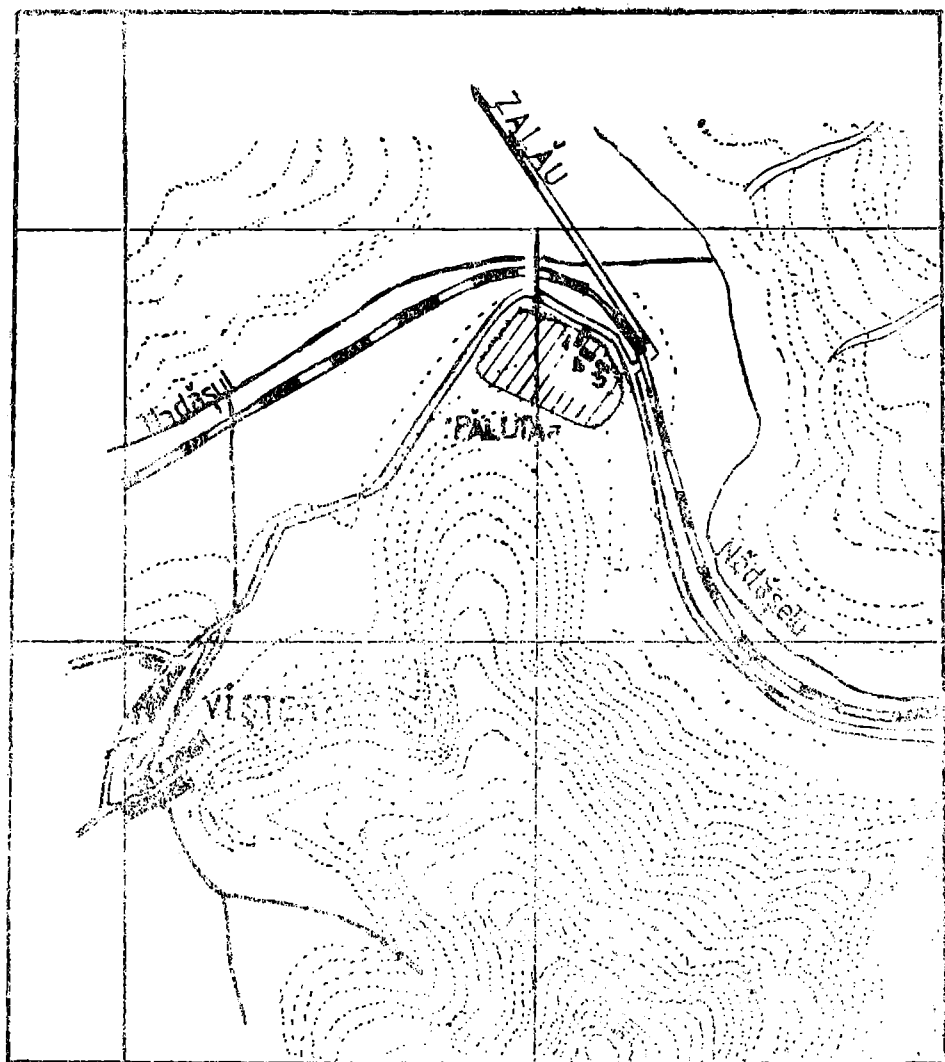

Fig. 1. Localitatea Viștea, punctul „Păluta”.

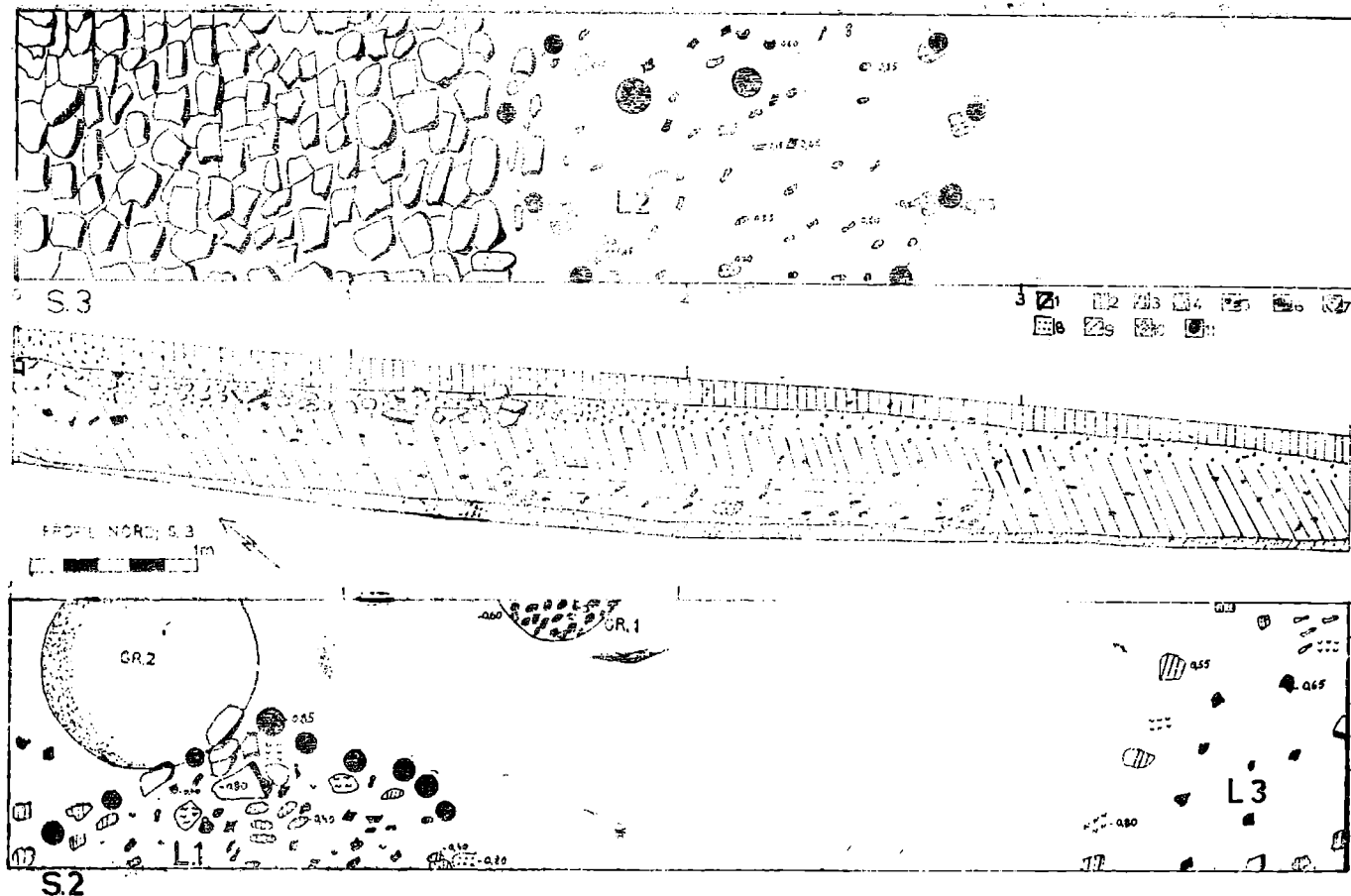

Fig. 2. a. Secțiunea nr. 3. Desen-plan; b. Profil; c. Secțiunea nr. 2, desen-plan; 1. Pavaaj roman; 2. Humus; 3. Pietriș; 4. Strat brun închis; 5. Ceramică; 6. Chirpici; 7. Cărbune; 8. Cenușă; 9. Strat steril; 10. Oase de animale; 11. Gropi de pâr.

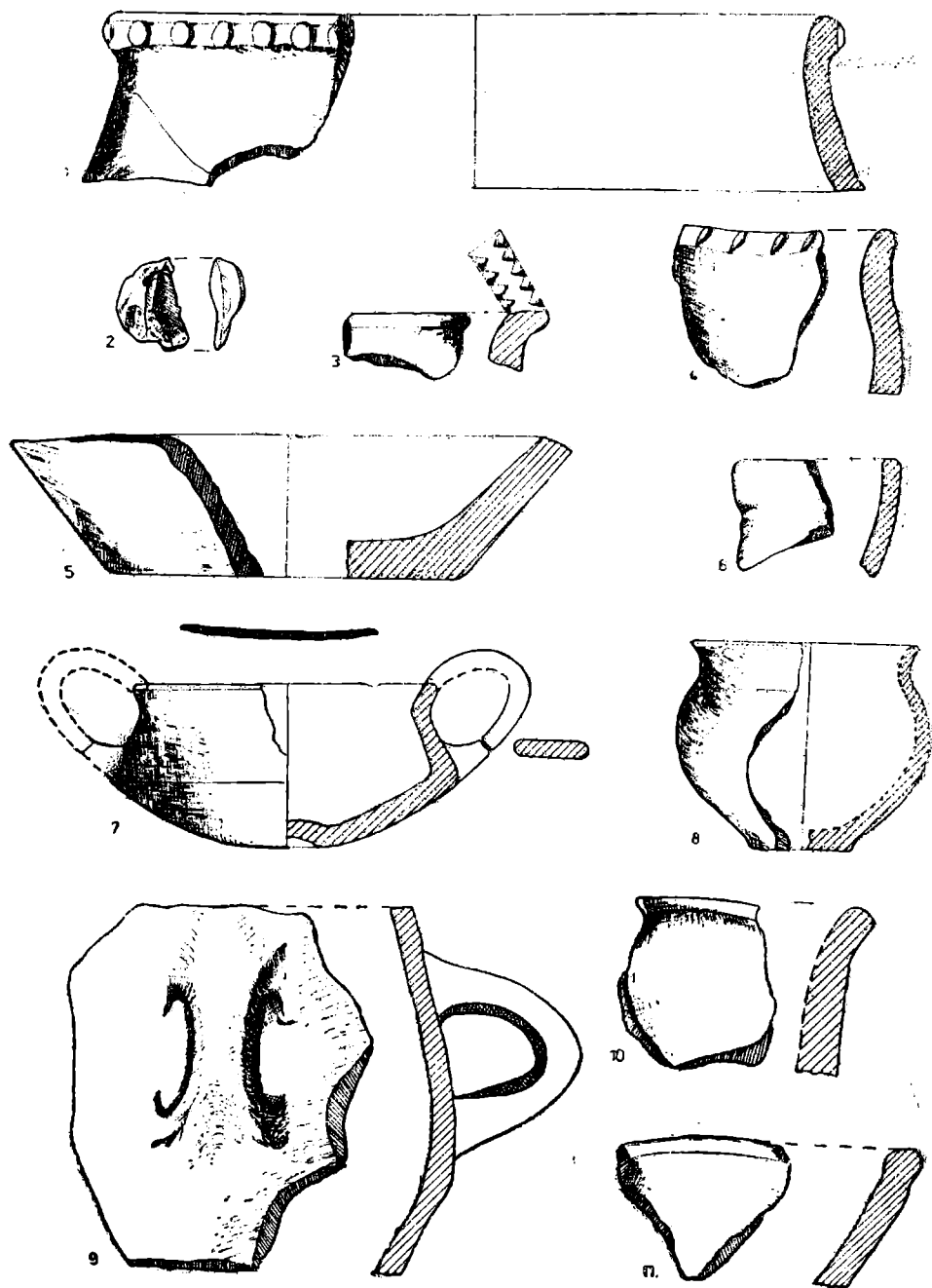

Fig. 3. 1, 3—5. Ceramică epoca bronzului; 2. Silex; 6, 8, 10, 11. Ceramică halistatiană din locuința nr. 1; 7. Locuința nr. 2; 9. Locuința nr. 3.

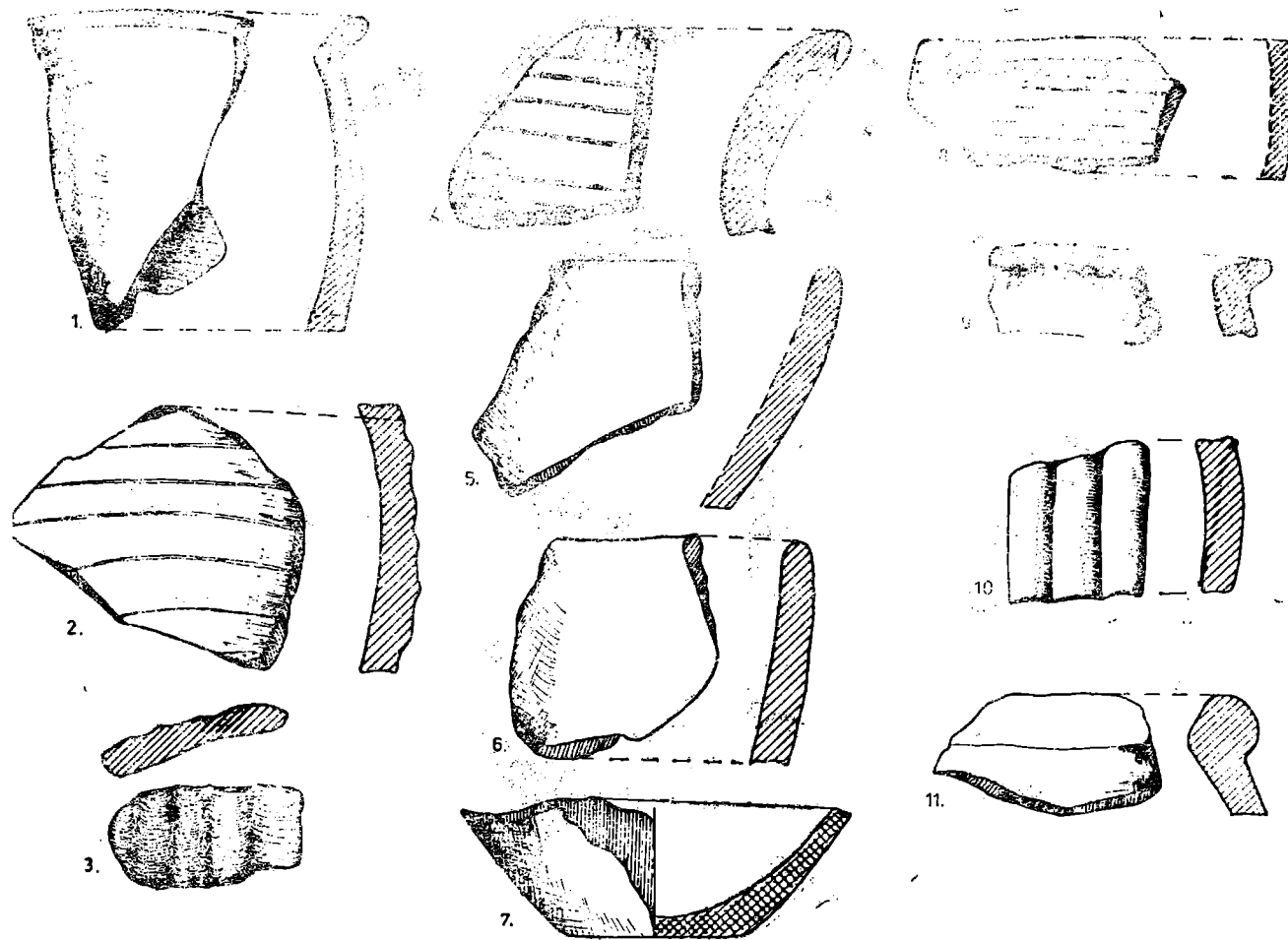

Fig. 4. Ceramică: 1. Groapa nr. 1; 2—6. Groapa nr. 2; 7. Locuința nr. 2; 8—11. Romană.

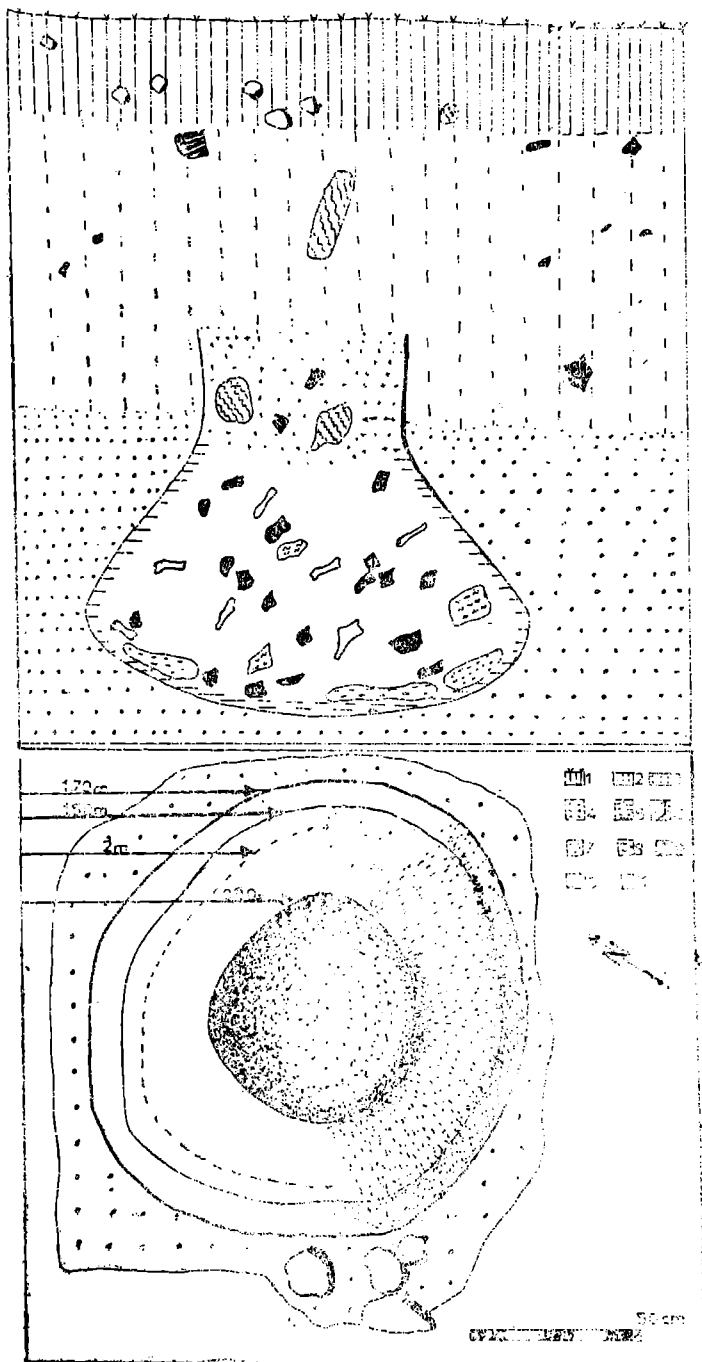

Fig. 5. Groapa nr. 2, profil și plan; 1. Humus; 2. Strat brun închis; 3. Strat steril; 4. Strat cenușiu; 5. Strat roșu-cărămiziu; 6. Pietre; 7. Cărbune; 8. Cenușă; 9. Ceramică; 10. Oase de animale; 11. Lipitură.

ȘANTIERUL ARHEOLOGIC BUZA (JUD. CLUJ)

Comuna Buza este situată în sud-estul județului Cluj, la 33 km sud-est de Gherla, fiind situată între comunele Țaga—Cătina, aparținând județului Cluj și Chiochiș din județul Bistrița-Năsăud. Localitatea este situată între dealurile destul de înalte din jur, cel mai înalt vârf din zonă având 555 m (Vârful Begbea). Satul este dezvoltat pe terasele joase ale văii Buza, un afluent al Apateului, care izvorăște din lacul Măhal. Se pare că fundul văii Buza a fost până în urmă cu câteva sute de ani un lac, ulterior colmatat, datorită scurgerilor aluvionare de pe versanți.

Cercetările arheologice în această zonă se datează de la sfârșitul secolului trecut, când au fost semnalate aici primele vestigii istorice¹. Începutului secolului nostru îi aparțin descoperirile lui E. Orosz², care a localizat, pentru prima dată, urmele unei așezări preistorice în perimetrul comunei Buza. Este vorba, în acest caz, de o așezare Coțofeni, situată în punctul „Vrabia” și de un șir de tumuli, situați pe creasta dealului care desparte Buza de Feldioara. De asemenea, M. Roșca semnalează în colecția Temesváry³ piese romane și grecești, provenite din Buza.

Cercetările moderne au fost începute în 1964 de către M. Rusu⁴, care a efectuat săpături în incinta fortificată de pe dealul care desparte Buza de Feldioara. Rezultatele săpăturilor n-au fost însă publicate. În acest punct se găsește o cetate din val de pământ și șanț de apărare, datând, probabil, de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului (Hallstatt A), fiind asemănătoare cu fortificația de la Coldău⁵.

În cursul anului 1988, în curtea casei lui I. Kâmpan, cu ocazia efectuării unor săpături, s-au descoperit numeroase fragmente ceramice de factură dacică și bucăți de chirpici. În urma sesizării Muzeului de Istorie al Transilvaniei s-a dispus deschiderea unui sondaj arheologic. Acesta s-a efectuat la câțiva metri de locul descoperirii și a fost executat pe direcția est-vest, cu dimensiunile de 10 × 2 m. Din păcate, n-am surprins urmele locuinței, dar în capătul vestic am găsit o concentrație mult mai mare de materiale. Stratigrafia săpăturii se prezintă astfel (pl. I): nivelul 1 este reprezentat de solul actual, foarte deranjat de lucrările gospodărești uneori până la adâncimea de 0,50 m. În acest nivel s-au descoperit numeroase fragmente ceramice romane și dacice; nivelul 2, cu o grosime de aproximativ 30—40 cm, conține aproape numai vestigii dacice și foarte puține cioburi romane. Tot în acest nivel au fost

¹ E. Orosz, *ErdMúz*, XX, 1903, p. 575—576; M. Roska, *ArchErt*, XLIV, 1934; T. Soroceanu, *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 99—106.

² A. Bielz, *Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathenvereins*, XVIII, 1898, p. 63; E. Orosz, *loc. cit.*

³ *ErdRep*, p. 51, nr. 237.

⁴ Săpături inedite M. Bădău-Wittenberger.

⁵ N. Vlassa, *ActaMN*, X, 1973, p. 11—39.

descoperite două plantatoare din corn, ambele cu urme de folosință. Au mai fost găsite fusaiole și oase de animale (pl. II); nivelul 3 este reprezentat printr-un strat de pământ negru, de o grosime de aproximativ 30 cm, conținând fragmente hallstattiene (Hallstatt B). În acest nivel cantitatea de ceramică a fost foarte redusă, fiind vorba doar de un strat de cultură; nivelul 4, format tot din pământ negru, gros de aproximativ 10 cm, aparține, se pare, culturii Coțofeni, fiind identificate câteva fragmente ceramice. Adâncimea finală a săpăturii a fost de 1,20—1,30 m, fără să mai semnalăm alte urme culturale.

În urma sondajului efectuat o primă concluzie care se poate desprinde este existența unei așezări suprapuse pe prima terasă a văii Buza, stratul cel mai important fiind cel dacic. Mai mult, credem că ceramica dacică, descoperită în S1, aparține perioadei preromane, secolele II—I î.Ch.), datorită faptului că în nivelul dacic au fost găsite doar izolat fragmente ceramice romane.

În cursul anului 1989 au fost reluate săpăturile pe aceeași terasă, dar la o distanță de aproximativ 250 m est, pe terenul lui Ileana Borșoș, într-o zonă cu o mare concentrație de fragmente ceramice, aflate pe arătură. În această zonă am deschis o secțiune (S2), tot de 10×2 m, orientată și ea est-vest. Stratul de cultură, spre surprinderea noastră, a fost foarte mic, iar stratigrafia mult mai simplă decât în S1. Astfel, nivelul 1 era reprezentat de solul arat până la —25 cm. În acest nivel am identificat ceramică romană (foarte puțină), dacică și o ceramică neagră și brună, aparținând culturii Noua. Nivelului 2 îi aparține un strat de cultură cu o grosime, de aproximativ 10—15 cm, nivel din care pornește, la metrul 9, o groapă, cu diametrul de 60 cm și cu o adâncime de 40 cm. În această groapă au fost descoperite fragmente ceramice, aparținând culturii Noua și un omoplat crestă⁶ (pl. III). Sub acest nivel am găsit solul steril.

În același an am fost beneficiarul unui contract de săpătură de salvare, deoarece chiar pe aceeași terasă întreprinderea de Gaz Metan Mediaș a amplasat o sondă de foraj. În urma acestui contract, s-a deschis o nouă secțiune, S3, la aproximativ 30 m nord de S2. Datorită configurației terenului, secțiunea a fost orientată nord-sud și a avut dimensiuni tot de 10×2 m. Stratigrafia secțiunii s-a prezentat astfel: în nivelul 1, de aproximativ 25 cm, sol arat, apar urme ceramice dacice, romane și cele ale culturii Noua. La nivelul 2, situat de la 0,25—0,45 m, există un strat brun-cenușiu cu foarte multe fragmente de chirpici și ceramică dacică. La metrul 3,5, la adâncimea de 0,45 m, a fost surprinsă o locuință dacică care, din fericire, nu a fost afectată de lucrările agricole. În capătul sudic al secțiunii a fost identificată, la adâncimea de 30 cm (terenul este ușor înclinat spre sud), o platformă de piatră, care servea, probabil, ca intrare în locuință. Este de remarcat faptul că sistul, folosit la această platformă, cu dimensiuni de $1 \times 1,20$ m, nu este din apropiere, el fiind adus de la o distanță de aproximativ 7 km, din dealul Budeștilor. Nivelul următor este reprezentat printr-un strat de umolitură, cu numeroase fragmente aparținând hallstattului și epocii dacice, având o grosime variabilă, 40 cm în partea nordică și 10—15 cm în partea sudică (pl. IV). Nivelul 4 este reprezentat numai în capătul sudic

⁶ A. C. Florescu, *ArhMold*, II—III, 1964, p. 143—216.

al săpăturii, respectiv, de la metrul 6, prin urmele unei locuințe aparținând culturii Noua. Sub acest nivel, cu o grosime de 30—40 cm, nu s-au semnalat nici un fel de materiale, ajungându-se cu săpătura în solul virgin. Pentru a degaja locuința dacică am extins cercetarea, executând două căsete în partea de est și vest, și încă o secțiune, numită S6, paralelă cu S3. S-au obținut, astfel, două secțiuni, paralele, fiecare de câte 2 m, despărțite de un mator, cu grosimea de 60 cm (pl. V). Astfel, s-a reușit dezvelirea întregii locuințe, de formă rectangulară, cu colțurile ușor rotunjite. Ea avea dimensiunile de $4,60 \times 2,60$ m, ceea ce o situează între locuințele mici din Dacia⁷. Nu este exclus ca ea să fi avut anexe gospodărești, plasate pe laturile scurte ale clădirii, ca și în cazul altor locuințe din Dacia⁸. De altfel, la 10 m est, a fost săpată o casetă, cu dimensiunile de 2×2 m, în care, la $-0,45$ m, a fost identificat un strat gros de chirpici, ce ar putea proveni fie de la anexe gospodărești, fie de la o altă locuință. Această casetă a fost însă, apoi, distrusă de lucrările de la sondă.

În ceea ce privește locuința mai sus menționată (din S3—S6), ea a fost integral săpată, efectuându-se toate operațiunile necesare pentru evidențierea tuturor obiectelor aflate în locuință. Din materialul descoperit se remarcă o mare cantitate de ceramică dacică, lucrată cu mâna, aparținând tipului de ceramică grosieră. Acestei categorii îi aparțin mai multe fragmente a unor vase de tip borcan, decorate cu brâu alveolat (pl. VI). Ceramica fină este reprezentată prin două străchini lucrate la roată, care imită forme romane⁹, larg răspândite în întreaga Dacie. Pe lângă fragmentele de ceramică dacică au fost identificate două vase romane, lucrate din pastă fină, portocalie, cu angobă roșie, unul dintre ele fiind restaurat (pl. VI).

Pe lângă materialul ceramic au fost descoperite trei piese de fier (pl. VI): o zăbală de cal, databilă în secolele I î.Ch.—I d.Ch.¹⁰, un călcâi de lance și un fragment de vârf de suliță.

Faptul că locuința prezintă urme de ardere puternică, pereții din chirpici fiind arși până la vitrifiere, ne face să credem că întreaga așezare a fost distrusă violent. Având în vedere faptul că în interiorul locuinței s-au găsit și fragmente ceramice romane, presupunem că sfârșitul locuinței se datează după cucerirea Daciei de către romani. Este vorba, deci, de o locuință dacică din epocă romană.

După cum s-a specificat, sub nivelul dacic a fost identificat un nivel aparținând culturii Noua. Pe suprafața deschisă, în capătul de sud al secțiunilor S3—S6, au fost descoperite urmele unor locuințe de suprafață, aparținând culturii Noua. Este de remarcat faptul că în literatura de specialitate¹¹ locuințele de suprafață pentru cultura Noua sunt foarte

⁷ I. Glodariu, *Arhitectura dacilor — civilă și militară*, Cluj-Napoca, 1983, p. 15—17.

⁸ Idem, *op. cit.* p. 17.

⁹ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, București, 1969, p. 166—184.

¹⁰ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 124—146.

¹¹ A. C. Florescu, *op. cit.*; idem, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, IX. Călărași, 1991, p. 16 (*Repertoriul descoperirilor Noua*); V. Vasilev I. Andrițoiu, *Apulum*, XXVII—XXX, 1989—1993, p. 122 și urm.

rare, tipic pentru această cultură fiind așezările tip „cenușar”¹². În interiorul ei au fost descoperite fragmentele a trei vase mari, aparținând acestei culturi.

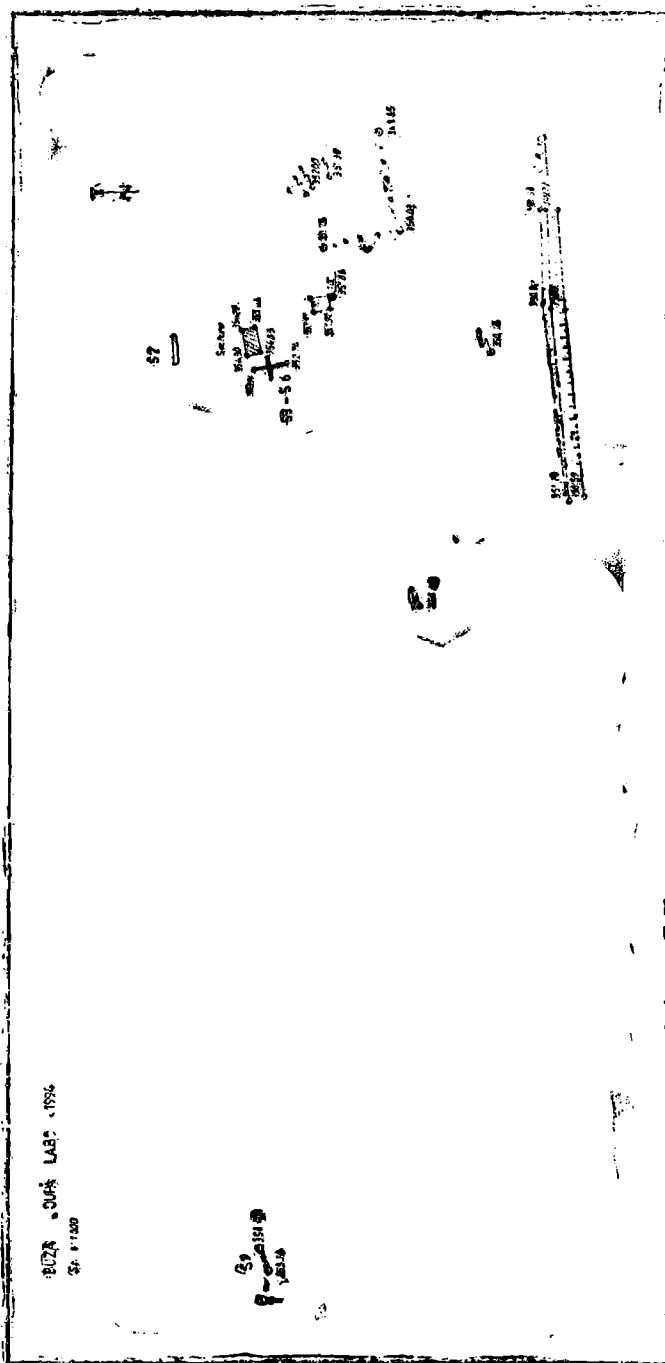
MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER

THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF BUZA
(CLUJ DISTRICT)

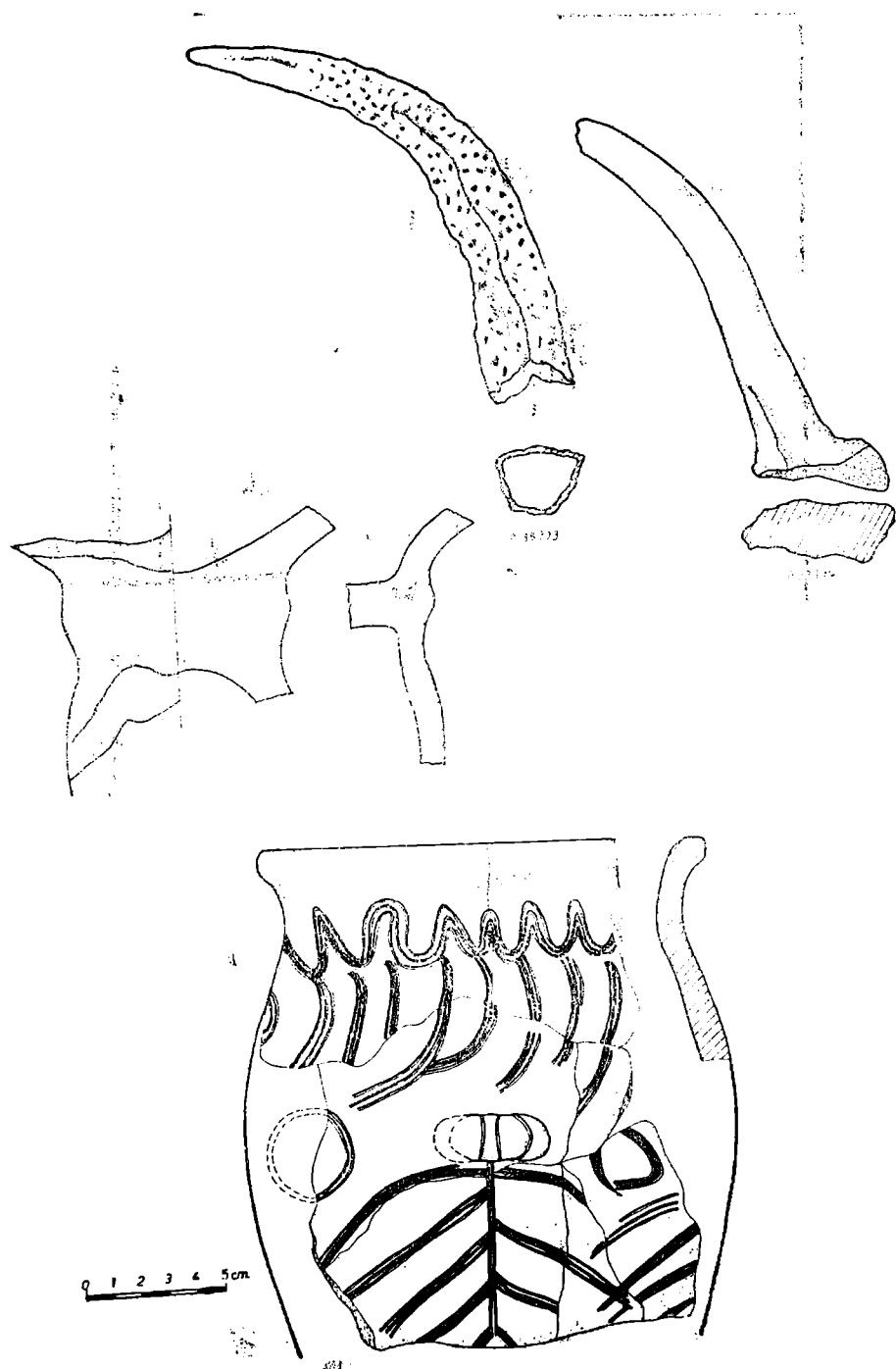
(Abstract)

The archaeological discoveries from this zone, which is situated in the South-East of Cluj district, at around 33 km far from Gherla town, dates as it follows; 1). Dacian level of Roman periode in sections S3—S6; 2). Dacian level, II—I centuries B.C., in section 1; 3). Hallstattian level in section 1 and 4). Noua level in sections S2, S3—S6 and S7.

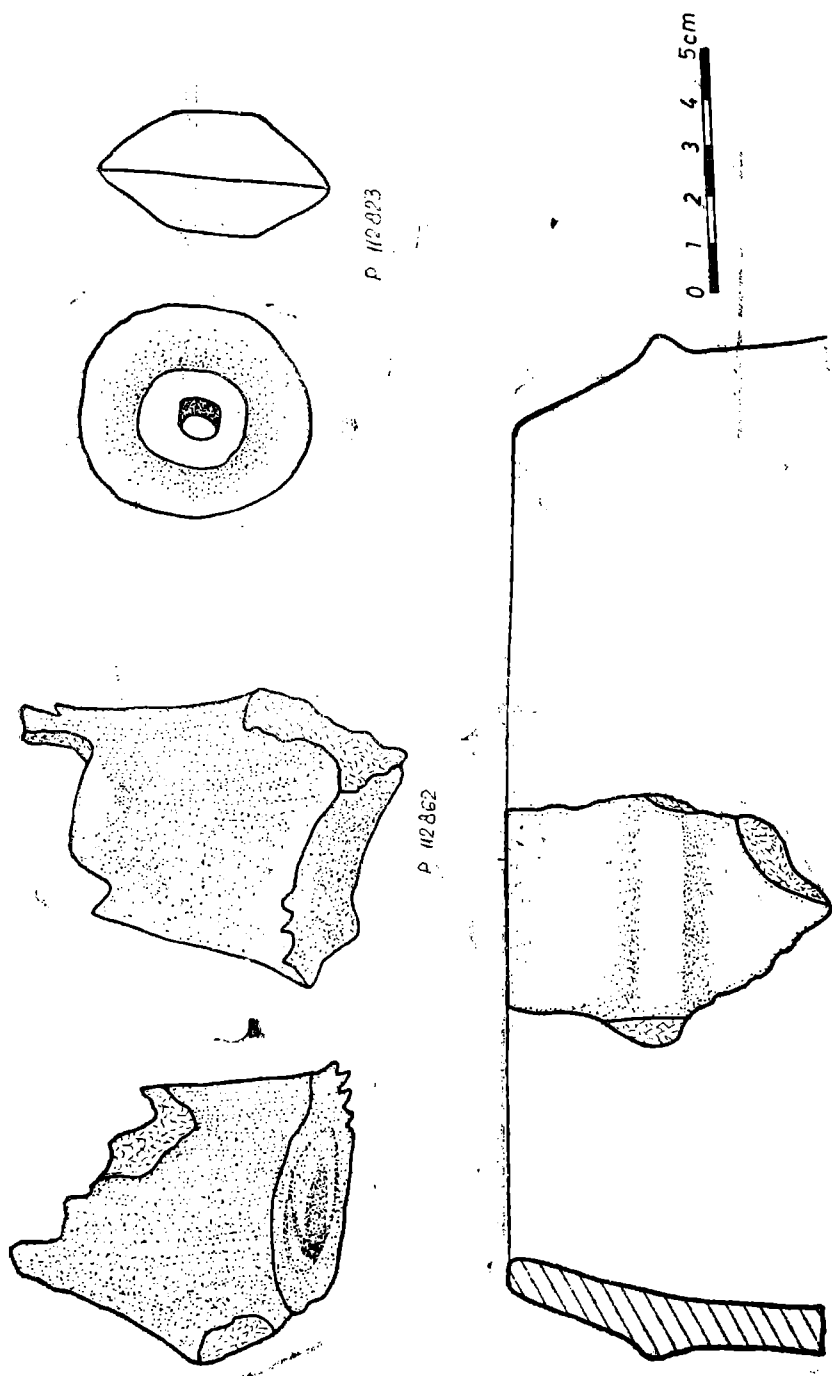
¹² M. Rotea, *EphemNap*, III, 1993, p. 32.

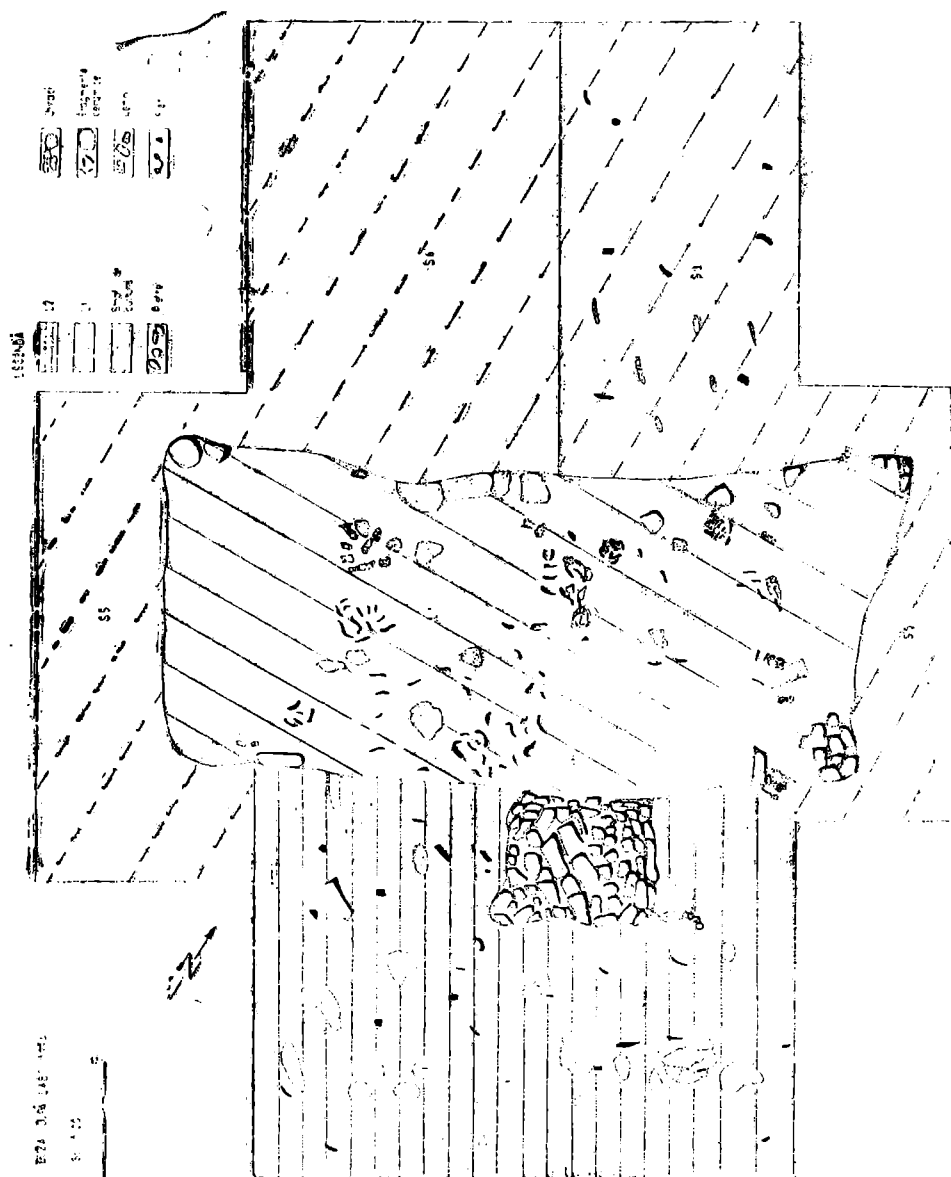
Pl. I. Buza — „Dupa Lab”. Ridicarea topografică a terasei.

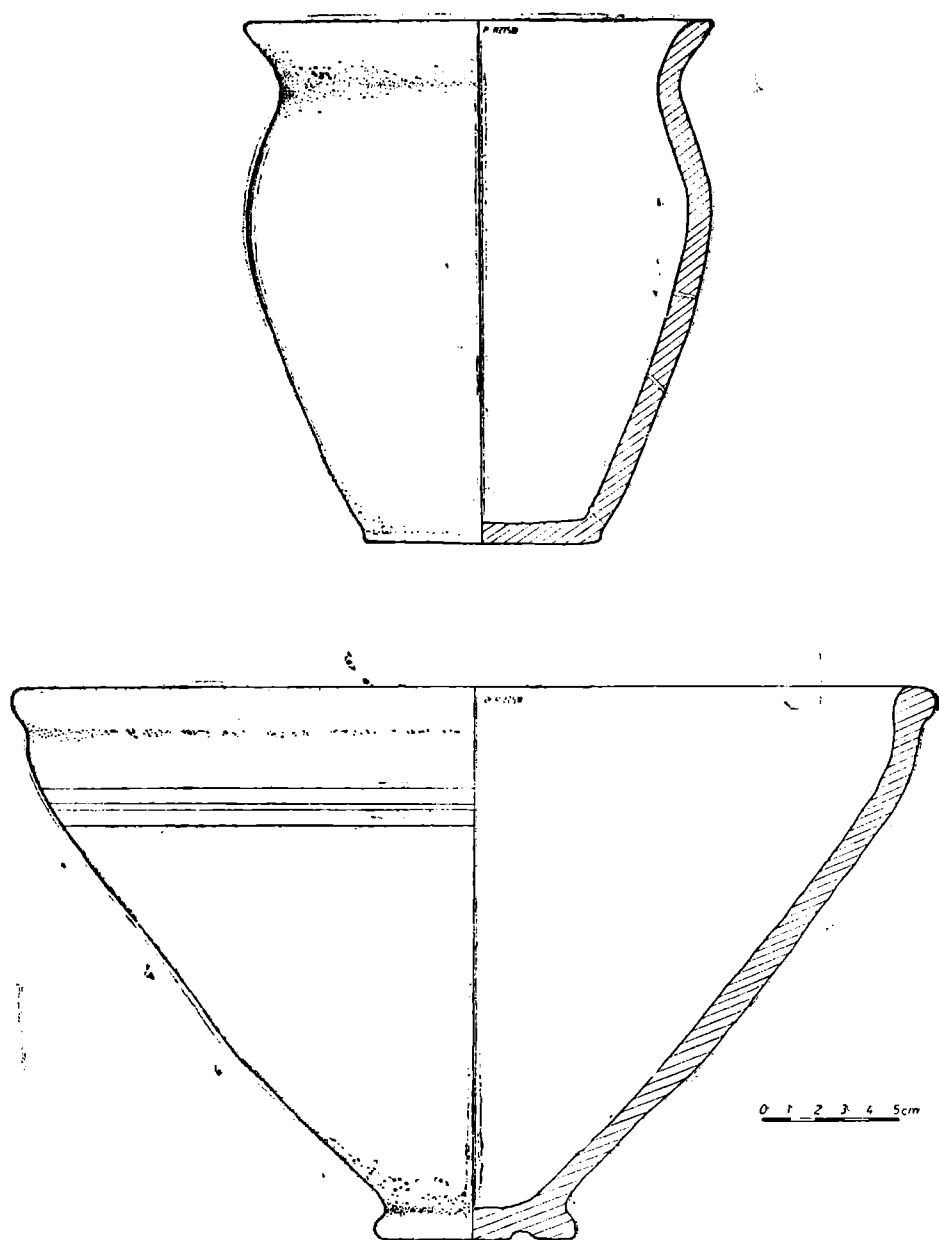

Pl. II. Buza — „După Lab“. Materiale dacice din S1.

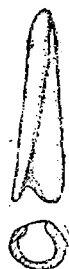
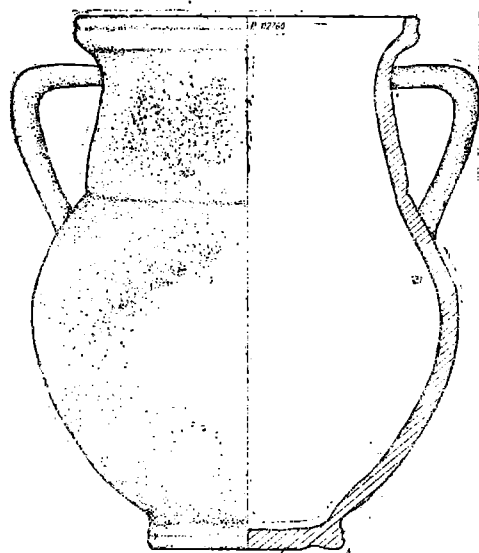
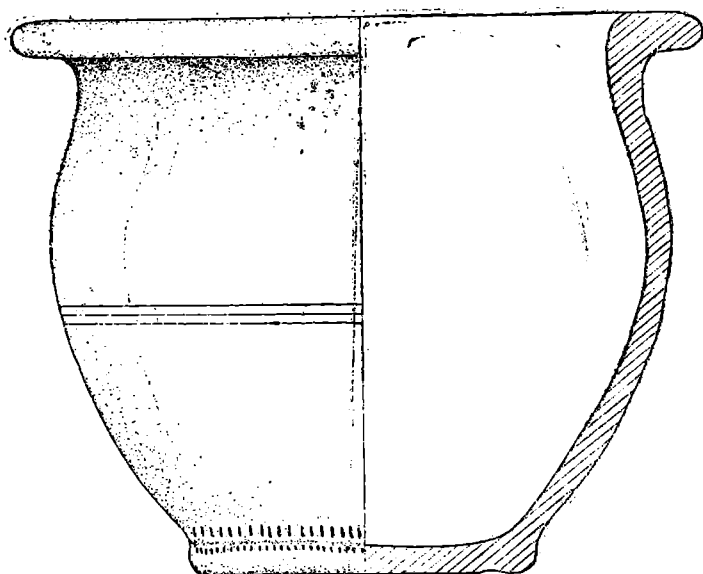

Pl. III. Buza — „După Lab”; Materiale din cultura Noua (S2).

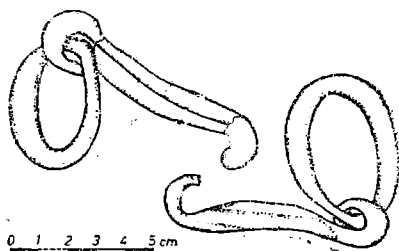

Pl. V. Buza — „După Lab“. Ceramică din locuința dacică.

P. 66295

P. 66296

Pl. VI. Buza — „După Lab”. Materiale din locuința dacică.

AȘEZAREA DACICĂ DE LA MEREȘTI (JUDEȚUL HARGHITA). CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN ANII 1986—1993

Așezarea¹ se află pe înălțimea, numită de localnici, „Dâmbul Pipașilor“ („Pipasok dombja“, cota 745 m) și pe o bună parte din platoul nord-estic al acesteia, denumit „Câmpul Pietrii“ („Kömezeje“). Ea este situată la aproximativ 10 km sud-est de localitatea Merești, pe malul stâng al pârâului Vârghiș, la intrarea acestuia în cheile cu același nume și la circa 500 metri de Peștera Merești. Geografic, se află în ramura nordică a Munților Perșani, într-un relief de calcare și conglomerate calcaroase, având, în împrejurimi, peste 100 de peșteri, din care circa 34 sunt cu urme de locuire². Cu mai mulți ani în urmă, în două dintre ele (Peștera Merești și Peștera Calului), s-au făcut săpături arheologice, materialele descoperite dovedind locuirea lor (mai mult sau mai puțin temporară) din paleoliticul mijlociu până în Evul Mediu dezvoltat³.

„Dâmbul Pipașilor“ are o formă conică. Pantele sale de sud-est, sud-vest și nord-vest sunt deosebit de abrupte (diferența de nivel este de aproape 200 m), formând, pe alocuri, adevărați pereți de stâncă, ce coboară în Vârghiș. În partea sud-vestică este flancat de muntele Merca (cota 1002 m), iar în cea estică, de muntele Malul de Sus (cota 936 m). Porțiunea nord-estică a dealului și a platoului, singura mai ușor accesibilă, este barată de un șanț și un val de pământ (în denumirea locală „Șanțul Tătarilor“), lung de aproximativ 330 m, ce unește Dâmbul Pipașilor cu pantele muntelui Malul de Sus. Suprafața totală, ce poartă urme de locuire, este de peste 3 ha. Un element deosebit de important pentru locuitorii de odinioară (și pentru turiștii de astăzi) este existența, atât pe platoul din spatele fortificației, cât și în afara acesteia, a numeroase izvoare carstice cu debite constante de apă.

Săpături arheologice s-au desfășurat până în prezent numai pe terasele dealului. Acesta este locuit de jur-împrejur. Pe vârf, are un mic platou de la care pornesc în trepte, spre est și nord-est, cinci terase, de mici dimensiuni (între 48 mp și 600 mp), toate de origine antro-po-

¹ Așezarea a fost descoperită de preotul Benczö Dénes, căruia îi mulțumim călduros și pe această cale. În anul 1983, arheologul dr. Ștefan Ferenczi a executat un sondaj de verificare, pentru ca din 1986 să intre în planul săpăturilor sistematice ale Muzeului Județean Harghita, Miercurea Ciuc, unde se află materialele din campaniile 1986—1992. Din 1993, cercetările au stat sub patronajul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, piesele descoperite intrând în patrimoniul acestuia.

² Informație ing. geolog Dénes István, I.P.G. — Baraolt, căruia îi mulțumim pentru sprijinul acordat cercetărilor noastre.

³ Cercetările s-au făcut în anul 1969, de un colectiv format din L. Roșu, G. Ferenczi, A. Zrinyi, I. Kanya. Rezultatele sunt inedite, materialele aflându-se la muzeele din Odorheiu Secuiesc, Târgu Mureș etc., vezi, și M. Marcu, *MN*, III, 1979, p. 73—99.

genă. Pe laturile de sud, vest și nord-vest sunt 13 stânci, ce ies, uneori, mult în afara dealului, lăsându-se peste apele Vârghișului și formând un fel de tăpșane de mici dimensiuni (aproximativ 6×7 m), toate cu urme de locuire.

Accesul spre deal se făcea pe latura de est-sud-est a terasei nr. 5, spre care urca un drum, tăiat în unele porțiuni în stâncă, lat (în porțiunile mai bine păstrate) de circa 2,20 m și flancat în partea de sud-vest de o creastă stâncoasă, utilizată, probabil, pentru supraveghere.

În cele șase campanii (1986, 1988—1990, 1992—1993) au fost deschise mai multe secțiuni pe platoul superior, terasa nr. 5 și peste șanțul și valul de pământ.

I. *Platoul superior* a fost, inițial, un vârf țuguat de stâncă, a cărui suprafață a fost nivelată cu piatră și pământ, rezultând un teren plat, ușor înclinat spre vest, cu dimensiunile de 6×7 m. Din acest punct, putea fi controlată o zonă foarte întinsă, cuprinzând atât trecerea dinspre valea Homorodului Mic spre valea Vârghișului, terminația de sud-vest a unei ramificații a marelui platou vulcanic al Harghitei, podișul carstic numit „Câmpul Pietrii”, cât și poiana ce se găsește la sud de defileu, respectiv, punctul de vărsare a pârâului Hidegasău (Hidegaszópataka) în Vârghiș.

Pe suprafața platoului a fost deschisă o casetă, de 4×4 m (în 1986). În stratul de pământ, de culoare neagră cenușie, gros de numai 0,30 m, s-a găsit o mare cantitate de lipitură, cu urme de bârne și pari. Aceasta a rezultat, probabil, de la o locuință sau de la un turn de veghe ale cărui contururi nu au putut fi prinse însă cu exactitate. Tot aici, au fost găsite numeroase fragmente ceramice lucrate cu mâna sau roata. Printre acestea, se remarcă un fragment de cană, lucrată cu roata, din categoria fină, de culoare galbuie și pictată cu brun închis, în formă de „rețea” (pl. XXXVIII/6). Alături de ceramică s-au găsit în număr mare oase de animale, cu cui de fier (pl. III/5) și fragmentele unei râșnițe de piatră.

II. *Terasa nr. 5.* Aceasta este cea mai mare. Forma ei este semiovală, cu axa lungă de 60 m și cea scurtă de 12 m. (suprafața aproximativă = 600 mp). Lucrările au început din colțul nord-vestic. Până în prezent s-au deschis șase secțiuni, însumând o suprafață de 108 mp (pl. I). Cercetările înaintează greu din cauza rădăcinilor, a pietrelor căzute de pe terasele superioare și, nu în ultimul rând, a numeroaselor complexe existente.

Stratigrafia zonei cercetate se prezintă astfel:

— până la — 0,25 m este humus actual, negru, cu rădăcini și alte urme vegetale. În el se găsesc numeroase fragmente ceramice sau diferite alte materiale (pietre, oase de animale etc.), ajunse aici prin scurgerea de pe terasele situate mai sus;

— între — 0,25 — 0,65 m este un strat cenușiu gălbui, nederanjat decât pe alocuri de rădăcinile copacilor, cu urme de locuire intensă, locuințe, vetre de foc, arsuri, diferite materiale arheologice, întregi sau fragmentare, oase de animale etc. Stratul aparține locuirii dacice din faza a doua (sfârșitul secolului I î.Ch. și secolul I d.Ch.);

— între — 0,65 — 0,70 m se găsește un strat aproape uniform de cenușă și cărbure, dovadă a unui incendiu foarte puternic la acest nivel.

— între — 0,70 — 1,20 (pe alocuri 1,50) stratul este negru cenușiu, cu numeroase materiale de factură dacică, urme de locuințe, vetre de foc, bârne arse, oase de animale etc. El aparține primului nivel de locuire dacică (sfârșitul secolului II î.Ch.—I d.Ch.).

La toate adâncimile apar și materiale (în special, ceramică) din epoca bronzului (cultura Wietenberg), dar, cu precădere și mult mai numeroase, în ultimul strat (pl. 47/1—5, 48/1—4, 6—8). Până în prezent nu s-a găsit nici un sector în care locuirea din epoca bronzului să nu fi fost deranjată de cea dacică.

În câteva sectoare au fost descoperite și materiale aparținând secolelor XI—XIII (pl. III/21, pl. VIII/11—16), fără a fi însă sesizate stratigrafic. Ele dovedesc o locuire temporară a terasei în această perioadă.

Terasa nr. 5 este de origine antropogenă. O primă amenajare a ei s-a făcut probabil, chiar în epoca bronzului. Dacii au nivelat-o și îndreptat-o, deranjând, prin aceasta, locuirea anterioară. Cândva, în vremea sau imediat după domnia lui Burebista, așezarea suferă un incendiu puternic. La scurt timp, populația revine și terasa este din nou amenajată. Pentru a-i opri alunecarea, marginile ei sunt întărite cu un zid de piatră, lat de circa 2 m. În compoziția lui sunt, pe lângă bucățile de stâncă locală (calcar jurasic), și pietre aduse de la distanță foarte mare, ca plăci de andezite (zona Selters, circa 7 km depărtare)⁴ ce puteau fi folosite și la șlefuitul sau ascuțitul obiectelor. Zidul începe la adâncime a de — 0,40 — 0,50 m și are o grosime de aproximativ 0,40 m spre interior și ajunge la 0,80—1 m în exteriorul terasei. Pe el, în pământul de culoare cenușiu-gălbuie, se găsesc diferite materiale arheologice. Acestea continuă și printre bolovani. Sub ei, este un strat de arsură (cenușă, cărbune, oase de animale arse, fragmente ceramice cu ardere secundară etc.), după care continuă să se găsească materiale arheologice, dar, în general, fragmentare și în poziție secundară, situație datorată, probabil, unei prime alunecări a terasei.

După ceea ce s-a observat până acum, suprafața originală a terasei avea o lățime de aproximativ 4 m. Lărgirea și îndreptarea ei nu s-a făcut numai spre exterior, ci și spre interior, unde stâncă locală este pe alocuri tăiată, dând impresia de perete (carourile 1—7).

Pe suprafața cercetată s-au dezvelit mai multe complexe, constând din locuințe, vetre de foc, o groapă rituală și un cuptor de pâine.

Locuința nr. 1 (pl. I). Forma este rectangulară, cu laturile de 3,60 × 3,40 m, înscrise pe direcția est-vest. Pereții din est și vest s-au conturat destul de clar. Ei au apărut sub forma unui zid, înalt de 0,30 m, format din piatră locală, amestecată cu lut. Spre interior și, cu precădere în caroul, 6 s-a găsit o mare cantitate de cenușă, lemn carbonizat și lipitură, cu urme de bârne și pari. În carourile 4—6 a apărut și o porțiune cu podină, deranjată de alunecarea terasei. În partea de vest, podina a apărut la — 0,40 m, pentru ca spre est, să se adâncească până la — 0,80 m, dând impresia unei surpături. La 1,20 m nord-vest de podină, s-a găsit (— 0,35 m) o vatră de foc cu fătuiala bine păstrată, de formă ovală (0,80 × 1 m). În jurul acesteia era o cantitate mare de cenușă și cărbune. La secționarea vetrei s-a constatat că a fost confecționată din lut galben, fără urme arheologice (lut adus, probabil, din porțiunea

⁴ Informație ing. geolog Dénes István.

nord-estică a „Câmpului Pietrii“), gros de 0,20 m, ars pe unele porțiuni până la zgurificare. Sub lut era un strat de pietre locale sparte, iar sub acestea un strat de cenușă, (4—5 cm grosime). Mai jos, urma un pământ cenușiu, amestecat cu pietre mici, bucăți de cărbune și fragmente ceramice dacice. O situație asemănătoare s-a constatat și la secționarea podinei, ceea ce ne determină să credem că locuința a fost ridicată în a doua fază a locuirii dacice.

În interiorul ei s-au găsit pe lângă ceramică — lucrată cu mâna sau roata (pl. 24/4, X/2, XI/5, XII/1, 3, XIII/1, XIV/4, XVIII/2, 3, XX/3, 4, XXI/4, 5, XXIII/1, XXV/3, XXVI/1, 2, XXXI/1, XXXII/1, 2) —, o fibulă (pl. IV/7), o cataramă (pl. V/1) și o spatulă din fier (pl. III/1), o mărgică întreagă (din pastă de sticlă de culoare gălbuie, cu cercuri albastre) și alte două, fragmentare (pl. V/13—15), două cuțite de fier, puternic corodate (pl. III/14), un zar (?) de piatră (pl. VII/1), o ceașcă, de mici dimensiuni (pl. VII/2) și 11 fusaiole întregi (pl. V/24—26, 28, VI/2, 9, 10, 23, 26).

Locuința nr. 2 a fost descoperită parțial, în anul 1988, când în caroul 6 a, pe direcția est, a apărut podina (— 0,50). Aceasta avea o formă circulară, iar pe margine, pe o lățime de 0,20 m, era un lut galben albicios, nefățuit. Suprafața podinei, din această parte a locuinței, era de $1,60 \times 2,80$ m. La dezvelirea totală s-a constatat că locuința avea tot o formă rectangulară, cu laturile de aproximativ $3,40 \times 5,20$ m. Ea se afla pe direcția est-vest și avea, probabil, intrarea pe latura sud-vestică. În apropierea peretelui vestic s-a descoperit o vatră de foc, intens și îndelung folosită, după urmele de arsură. Lângă vatră au fost găsite două cești — opaite, cu urme de ardere secundară în interior (pl. 23/8—9). Podeaua din jurul vetrei a fost amenajată din pietre de râu, amestecate cu lut, fiind apoi fățuită. O bună parte din locuința a avut podină, dar aceasta a fost deranjată de rădăcinile copacului, crescut aproape pe centrul ei.

Locuința este, ca toate celelalte, de suprafață (de altfel terenul aici nu permite adâncirea), cu temelia și pereții din bârne, acoperite cu lut. În mai multe părți ale locuinței s-au găsit bucăți de bârne carbonizate (cea mai mare avea $1,8 \text{ m} \times 0,15 \text{ m}$), una fiind căzută chiar pe mijloc, rolul ei fiind fie de susținere, fie de perete despărțitor (foarte posibil ca locuința să fi fost cu două încăperi, deoarece una ar fi fost prea mare și mult mai greu de încălzit). În bârna centrală s-a găsit un vârf de sulită, foarte puternic corodat (pl. VIII/18).

În locuința s-au găsit, pe lângă chirpici, cenușă și cărbune, numeroase vase de ceramică, fragmentare sau întregibile, dintre care se remarcă o fructieră și o strecurătoare (pl. 24/3, 6, vezi și pl. XII/2, XVI/8, XIX/2, XXI/2, 3, XXII/3, 4, XXIII/2, XXIV/2, XXVIII/1, 3, 3, XXX/3). S-au descoperit, de asemenea, două irigărui (pl. III/2, 3) și mai multe cuțite din fier, unele foarte corodate (pl. III/9, 17), fusaiole (pl. V/19, 23, 29, VI/4, 15, 20, 21), o ceașcă-opait (pl. VII/6), un capac lucrat la roată, de culoare cenușie (pl. VII/5), o spatulă, de culoare neagră, cu luciu metalic (lemn carbonizat (?), pl. VII/9), un lustruitor (pl. VII/14), un fragment dintr-o cutie de os (pl. IV/8), un cercel de argint (pl. V/11), un pandativ-căldărușă, din bronz, ornamentat cu linii incizate în „rețea“ (pl. V/10) și o oglindă, de bronz (pl. V/12). Locuința se datează în a doua fază a locuirii dacice.

Locuința nr. 3 a apărut sub locuința nr. 2 (la — 0,70 — 0,80 m) și a fost parțial deranjată de aceasta. Contururile s-au prins mai bine în afara locuinței nr. 2. Ea avea tot formă rectangulară ($4 \times 3,20$ (?) m). În interiorul ei, pe latura sudică, era o vatră de foc, de formă circulară, cu lățuiala foarte bine păstrată. S-a găsit, de asemenea, un fragment de bârnă carbonizată și multă lipitură, cu amprente de bârne și pari, cenușă. Printre materiale, amintim o oală bitronconică, lucrată cu mâna, de culoare brun-roșcată, lustruită, un fragment dintr-un vas mare, lucrat cu mâna, prevăzut cu un buton-apucătoare, un fragment de seceră (pl. III/13), o frigăruie, de fier (pl. III/15), un lustruitor (pl. VII/10), un capac, lucrat cu mâna (pl. VII/7), fusaiole (pl. V/18, 27, 31, VI/1, 6, 8). Sub locuința s-au găsit, de asemenea, materiale dacice în amestec cu cele de epoca bronzului, dar în cantitate redusă.

Locuința nr. 4 este, probabil, medievală (secolele XI—XII). De remarcat că ea se află în imediata apropiere și pe zidul de piatră, într-un loc relativ drept, mai ridicat și neafectat de alunecările terasei. Cei care au construit-o nu aveau nimic comun cu zidul de piatră de pe marginea terasei.

Locuința nr. 5 figurează în plan cu semnul întrebării. Pe porțiunea marcată a apărut o pată de lut galben, omogen, neras, câteva fragmente de lipitură, ceramică și alte obiecte, de factură dacică, dar și un număr de șase obiecte, grupate la un loc (majoritatea din fier, printre care se remarcă un fragment de potcoavă medievală timpurie (pl. VIII/11—16). Întrucât zona a fost decopertată doar parțial nu ne putem pronunța încă asupra încadrării cronologice.

Locuința nr. 6 a fost construită în intervalul de timp cuprins între distrugerea locuinței 3 și construirea locuinței 2. Din cauza numeroaselor rădăcini și pietre căzute, nu s-au putut fi prinse contururile ei decât într-o fază finală. S-a remarcat în această zonă o cantitate mare de lipitură și în partea nordică un strat gros de cenușă și arsură. La — 0,60 m au apărut patru pietre, de culoare roșie (probabil, din cauza arderii), așezate la colțurile unei suprafețe, relativ rectangulare (asimetria se poate datora alunecării terasei). Pietrele aveau dimensiuni asemănătoare (aproximativ $0,25 \times 0,20 \times 0,15$ m), formă paralelipipedică și foarte posibil să fi susținut stâlpii, care marceau colțurile unei locuințe. Gropile acestora nu au putut fi sesizate, sectorul respectiv fiind foarte împânzit de rădăcini. Nu s-a găsit nici în interior, nici în imediata apropiere, vreo vatră de foc.

În locuința s-au depistat un vas (pahar?), de mici dimensiuni, lucrat cu mâna, asimetric, ornamentat cu patru butoni mici, de culoare neagră-cenușie (pl. 23/17), fragmente ceramice, lucrate cu mâna sau roata (pl. XIII/6, XIV/1—3, XV/5, XVII/3, XX/11, XXXVII/2), un fragment de topor, de fier (pl. III/10), un cuțit de fier (pl. IV/1), un vârf de săgeată și un pinten (pl. IV/2—3), un lustruitor (pl. VII/13), o oglindă (pl. VIII/7), și un pandantiv de bronz (pl. V/9).

Locuința nr. 7 se întinde spre zona centrală a terasei. Ea a fost descoperită doar parțial, dar pare a fi tot de formă rectangulară și axată pe direcția nord-sud. Podina descoperită (— 0,50 m), în carourile S II₃ și S II₄, este parțial distrusă, peste ea fiind căzută o bârnă carbonizată ($1,40 \times 0,15$ m). În colțul caroului S II₃ este o porțiune dintr-un perete

căzut. Pe partea estică a carourilor S 5a și S II5 s-au conturat, de asemenea, urmele unui perete.

De această locuință ține și *cuptorul de pâine*, situat în colțul ei vestic (caroul S₃—S₄). Forma lui este aproape circulară, cu diametrul de 1,60 m și are o parte din boltă păstrată pe laturile de nord și sud. El a fost ridicat pe o porțiune în care stânca locală este foarte colțuroasă. Între golurile acesteia s-au pus pietre locale sfărâmate și pietre de râu, înălțând porțiunea față de nivelul de călcare, cu circa 0,80 m. Pietrele, aflate imediat sub partea fățuită a cuptorului, au fost alese cu grijă, în așa fel ca partea superioară să fie, relativ netedă. Ele au fost așezate în formă circulară. Printre și peste pietre s-a turnat lut, care a fost netezit, formând o suprafață orizontală. Bolta cuptorului s-a prăbușit spre est (direcția de lăsare, alunecare a terasei), prinzând sub ea bărne arse, fragmente ceramice, cenușă, cărbune, oase de animale etc. Gura cuptorului nu s-a putut determina cu exactitate, dar, după cantitatea de cenușă și cărbune găsite ea, pare să fi fost spre est. În partea vestică, vatra cuptorului a fost deranjată de un copac, a cărui resturi vegetale putezite au mai putut fi sesizate. Sub vatră grosimea arsurii era de 5—7 cm) și printre pietre s-au descoperit multe fragmente ceramice, de factură dacică. În imediata apropiere a vetrei (partea vestică) s-a găsit o mărgea din pastă de sticlă, de culoare albastră (puțin arsă), cu cercuri albe (pl. VIII/2). În zona cuptorului și a locuinței nr. 7 au fost descoperite mai multe vase întregibile lucrate, fie cu mâna (pl. XLI/1—6, XLII/1—9), fie cu roata (pl. IX/2, XI/3, XII/4, XIII/5, XXII/2, XXV/4, XXVI/7, 9, 11, XXIX/4, 10, XXXVI/7). Alături de acestea, s-au mai descoperit o fibulă și un pandantiv de bronz (pl. V/3, 5), o țință și un ac (croșetă?), de bronz (pl. V/4, 6), cuțite de fier (pl. III/18—20, VIII/20), un inel de coasă (pl. III/6), un cui, de fier (pl. III/4), o frigare (pl. III/16), două lustritoare (pl. VII/11—12), un fragment dintr-un vas de sticlă (pl. VII/8), mai multe fusaiole (pl. IV/9, 11, 14, V/30, 32—33, VI/14, 16, 18, 22, 24—26, 28), cute de piatră (pl. IV/16—20, VIII/17, 19) și partea superioară (*catillus*) de la o râșniță, de piatră, din tuf vulcanic. Cele două complexe se încadrează tot în a doua fază a locuirii dacice.

Groapa nr. 1 (pl. 21/2). A apărut în timpul săpăturilor, din anul 1988, la —0,60 m, în imediata apropiere a peretelui locuinței nr. 2, în carourile 6a și 17. Ea este de formă tronconică, cu diametrul gurii de 0,80 m și o adâncime de 0,70 m. În interior, au apărut, inițial, fragmente ceramice, lucrate cu mâna, cărbune, pietre și oase de animale. La —0,90 m, într-un strat gros de cenușă, se găseau următoarele piese: în zona centrală, un vas borcan (de culoare brun închisă), așezat în poziție verticală (pl. 23/2); în partea nordică a acestuia, se afla o ceașcă, de dimensiuni mici, culoare roșiatică, cu toarta ruptă, așezată cu gura în jos (pl. 23/4); în partea vestică, era o cute și o strachină fragmentară, cu partea ciobită în jos (culoare neagră, ușor lustruită); în imediata apropiere a vasului central, era o piatră de râu (pl. IV/15), de culoare roz, asemănătoare unui ou, iar, mai sus, o strecurătoare, cu buza ciobită în jos, în poziție orizontală, cu toarta în sus și cu o cute fragmentară în interior (pl. 23/5); în partea estică, tot în poziție orizontală era un alt borcan, de dimensiuni mai mari (pl. 23/3), așezat cu partea ciobită tot în jos; în apropierea vasului central s-a mai găsit o fusaiolă (pl. VI/24)

și un vâscior tip pandantiv (pl. V/8). Până la — 1,30 m s-au depistat numeroase alte fragmente ceramice, oase de animale și de pasăre, cenușă și lipitură. Toate fragmentele ceramice și vasele întregi sunt lucrate cu mâna, unele fiind ușor lustruite.

După modul de aranjare a vaselor în groapă, ea a avut, probabil rol ritual și a aparținut primului nivel de locuire. Merită să amintim că nu departe de groapă a fost descoperit un craniu de lup, ce nu este exclus să fi fost așezat pe aceasta.

III. *Șanțul Tătarilor* sau valul și șanțul de apărare. Legende locale spun că acesta ar fi fost folosit de băștinași, când s-au retras din fața năvălirii tătare din secolul al XIII-lea.

Prin val și șanț s-au trasat, în total, trei secțiuni, una în 1989 (14,8 × 1,20 m) și două în 1993 (12 × 1,60 m, 10 × 1,60 m). Din păcate, nici una din ele nu a fost suficient de lungă pentru a putea verifica situația stratigrafică din ambele părți ale fortificației, drept pentru care încadrarea cronologică a acestuia este încă prezumtivă. În mușuroaiele de cârțițe din fața valului sunt fragmente ceramice atât de epoca bronzului, cât și de epoca dacică, pe când în cele de dincolo de șanț sunt numai fragmente de epoca bronzului. În secțiunea a doua, din 1993 (pl. II), s-au găsit mai multe fragmente ceramice, deosebit de mici, dar care par în totalitate de epoca bronzului.

În ceea ce privește stratigrafia s-au constatat următoarele: pământul, aruncat la săparea șanțului, a devenit practic valul. Astfel, la baza acestuia, peste stratul steril, galben cu pietricele, este un strat negru (humusul din vremea construcției), peste care apare un strat galben cenușiu, cu pietricele (sterilul), suprapus de humusul actual. În interiorul valului, în pământul galben (spre platou), apare o pată mare arsă la roșu, urme de lemn carbonizat și cenușă. Ea reprezintă, foarte probabil, contururile stâlpilor din palisadă. Urme de lemn carbonizat au apărut și pe panta dinspre șanț, pantă întărită și protejată împotriva alunecării, cu bârne groase de lemn așezate orizontal. Lățimea valului este de 5,20 m, iar înălțimea, pornind din fundul șanțului, de 2 m.

Șanțul are forma literei V, cu fundul rotunjit. Lărgimea lui este de 1,50 m, iar adâncimea de 0,70 m.

Fortificația a fost, probabil, ridicată în preistorie, și folosită, credem, în epoca dacică și în cea medieval timpurie. Rămâne ca cercetările viitoare să clarifice situația.

IV. *Materiale arheologice.* Piese și complexe descoperite până acum, s-au descoperit în bună parte în poziție inițială, ele nefiind deranjate decât de ușoara alunecare a terasei și, pe alocuri, de rădăcinile copacilor. Cu toate acestea numărul vaselor întregi sau întregibile nu este foarte mare. Cantitativ, ceramică (de ambele feluri) este din abundență, dar extrem de fragmentată. Ea reprezintă, de fapt, cea mai mare parte a materialului arheologic (uneori la concurență sunt și oasele de animale). Alături de ceramică și de oase de animale s-au mai găsit unelte din lut, diferite piese, de fier, obiecte de podobă și piese vestimentare, unelte de piatră și de os etc.

A. Ceramica.

a). *Ceramica lucrată cu mâna*⁵ are, în general, pasta grosieră, cu multe pietricele și resturi vegetale. Arderea este, în cele mai multe cazuri, neuniformă (dar bună), dând o varietate mare de nuanțe, nu numai la vase diferite, ci chiar pe pereții aceluiași vas. Predomină culorile brună, brun-negricioasă, brun-gălbuie, brun-cărmăzie și, mai rar, cărmăzie. Dintre forme, amintim: vase cu buza evazată, borcane, străchini, cești, căni cu o toartă, vase bitronconice și, mai rar, fructiere și cupe cu picior. Fundurile sunt tăiate drept, doar în câteva cazuri ele sunt inelare (pl. XLII/6).

Ornamentarea vaselor lucrate cu mâna este extrem de frecventă și relativ variată (pl. XLIII/1—5). Predomină brăurile alveolare și crestate, butonii simpli cu alveole și, mai puțin (la formele mai vechi), butoni-apucători sau butoni, ornamentați cu creștătură în „cruce”. Tot mai rar s-au găsit braie crestate sau alveolare, dispuse în ghirlande. Sunt, de asemenea, și ornamente incizate, formate din linii simple, linii ondulate, motive geometrice, precum, și binecunoscutul motiv al „brăduțului” (pl. 23/1 și pl. XLIII/1).

b). *Ceramica lucrată cu roata*. Aceasta este foarte bine reprezentată în descoperirile din așezare, deși cantitativ, este inferioară celei lucrate cu mâna. Vasele fac parte din categoria ceramicii fine, iar unele, cum sunt cele pictate, din cea de lux. Pasta este de bună calitate, iar arderea, cu puține excepții, este uniformă. Culoarea care predomină este cenușiu, cu nuanțe mai închise sau mai deschise. Există, în cantități mici, și ceramică roșie, fie autohtonă, fie de import, uneori pictată.

O bună parte din ceramica lucrată cu roata este ornamentată cu *motive lustruite*, constând din linii singulare sau în benzi, disoase pe buza, gâtul ori corpul vasului (exemple, pl. XXXV/9, XXIII/3), linii ondulate sau crestate (pl. XIII/5, 6, XXXV/5), linii dispuse în „rețea”, (pl. XXIV/3), în diferite forme geometrice etc. *Motivele incizate* sunt mult mai puține (pl. XII/5—6, XXIX/4, XXXI/1—4), după cum puține sunt și cele realizate prin *pictură*.

Ceramica lucrată cu roata este și ea foarte fragmentată, puține vase fiind întregi sau întregibile. Vom prezenta, pe scurt, câteva forme de vase lucrate cu roata, de origine autohtonă sau de import, urmând ca un studiu, mai detaliat a tipologiei formelor, să fie realizat la o dată viitoare.

1. *Strecurători* (pl. IX/1—11). Aceste forme de vase, prezente în mai toate așezările dacice de epocă clasică, sunt aici de formă conică, cu buza evazată (ce dă deschidere largă gurii), și o toartă. Culoarea este cenușie și unele din ele sunt ornamentate cu motive lustruite. Forme asemănătoare se pot găsi la Arpașu de Sus⁶, Răcățiu⁷ etc.

2. *Străchini* (pl. X/1—5, XI/1—7, XII/1—7, XIII/1—6, XIV/1—5, XV/1—5, XVI/1—2, 4—7). Deși foarte fragmentate, ele sunt bine reprezentate

⁵ Având în vedere cantitatea mare de material adunată în cele șase campanii și ținând cont de faptul că ceramica lucrată cu mâna este mai puțin diversificată ca forme, am lăsat prezentarea ei, mai detaliată, pentru un studiu viitor.

⁶ M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976, p. 67, fig. 30/1—4.

⁷ V. Căpitanu, *Carpica*, VII, 1976, p. 62, fig. 30/3—5.

în așezare. Forma lor este cea cunoscută încă din epocile anterioare, perfecționată acum prin folosirea roții. Fundul este inelar, iar uneori este înlocuit de un picior scurt. (pl. XVI/8). Culoarea, care predomină, este cea cenușie, da există și exemplare gălbui sau roșii (pl. XL/1—7). Unele dintre ele sunt ornamentate în interior cu motive lustruite, motive ce apar uneori și în exterior (pl. X/3, 5, XIII/5—6, XIV/1, XV/5). Mai rar apar și motive incizate (pl. XII/5—6). Tipuri asemănătoare de străchini sunt prezente în numeroase așezări dacice contemporane⁸.

3. *Fructiere* (pl. XVII—XXVII). La fel, ca în multe alte așezări dacice, acest tip de vas reprezintă o bună parte din ceramica descoperită. Forma lor este asemănătoare, variază doar dimensiunea, profilarea corpului, lățimea și unghiul de îndoire al buzei, înălțarea și grosimea piciorului etc. Acestea din urmă sunt goale în interior și se largesc spre bază, terminându-se fie într-o talpă simplă (pl. XXVII/3, 5), fie cu un inel profilat (majoritatea). Pasta este de culoare cenușie (uneori roșie, pl. XXXIX/1—4) și de cele mai multe ori sunt ornamentate pe buză sau în interior, cu motive lustruite. Analogii se găsesc, în general, în toate așezările contemporane⁹.

4. *Oale*¹⁰ (pl. XXVIII/1—3, 5—8, XXIX/1—3, 6—8). Vasele de acest tip sunt cu gura strâmtă, buza ușor evazată, gâtul scurt și corpul bombat, de culoare cenușie (majoritatea) sau roșie. Unele sunt prevăzute cu două torți supraînălțate, ce pornesc direct din buză (pl. XXVIII/6—8). Torțile sunt în secțiune, de cele mai multe ori, cu una sau mai multe caneluri (pl. XXVIII/6—8, XXXIV/1—10). Fundurile sunt inelare, mai mult sau mai puțin îngroșate în partea centrală (pl. XXXIII/1—15, XXXIV/11—15).

Printre piesele întregibile se remarcă și un vas cu două torți, de tip celtic¹¹, cu analogii perfecte la Poiana¹² (pl. 24/1).

5. *Vase de provizii*. Numărul acestora este redus. Ies în evidență un fragment cu buza în trepte, ușor evazată și ornamentată cu două caneluri (pl. XXX/3), precum și un fragment de chiup cu buza lată, decorat cu benzi de linii incizate, drepte și ondulate, ambele de culoare cenușie (pl. XL/4).

6. *Căni cu o toartă*. Până în prezent s-au descoperit puține exemplare. Ele fac parte din tipul I, căni de lux, faza clasică¹³ (pl. XXXII/1, 4) sau tipul II (pl. XXXII/5—7). Toarta uneia din ele este formată din trei vergele cilindrice (pl. XXXII/1).

7. *Capace* (pl. VII/5). Cu excepția unui exemplar, de mici dimensiuni, numărul fragmentelor provenind de la asemenea vase este foarte redus. Ele sunt de tipul cu prag interior imitându-le, probabil, pe cele romane și au culoare cenușie. Capace se întâlnesc frecvent în celelalte așezări dacice contemporane, în special, de secol I d.Ch.¹⁴.

⁸ M. Macrea, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 68, fig. 30/10—11; vezi, și I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 179—180.

⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 167—170, pl. I/1—6; LII/1—20.

¹⁰ Idem, *op. cit.*, pl. LV/3, LXIV/10—12.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 178.

¹² Idem, *op. cit.*, p. 178, fig. 93.

¹³ Idem, *op. cit.*, p. 175, fig. 90.

¹⁴ M. Macrea, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 68, fig. 37/11—14; I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 182—184.

8. *Kantaroi (cupe cu două torți)*. Aceste tipuri de vase sunt destul de frecvente și sunt aduse, foarte probabil, din atelierele de olărit din Moldova. Unele piese sunt întregi sau întregibile, au culoare cenușie (pl. XXXVI/1—2, 4, 6, 8—10, 12), cu ornamente lustruite sau roșu-gălbui, cu urme de pictură (pl. XXXVI/7, 11; 41/1). Analogii se găsesc, cu precădere, în așezările dacice din Moldova¹⁵.

9. *Ceramica pictată*, deși nu foarte numeroasă, ea este prezentă prin mai multe tipuri de vase; kantaroi, oale (pl. XXXVII/1—2), castroane, cu buza invazată (pl. XXXVII/3), fructiere (pl. XXXIX/1—2), străchini (pl. XL/6—7), majoritatea de producție autohtonă, cu excepția a circa trei piese (pl. XXXVII/1—3). Pasta este fină, de culoare roșie (în unele cazuri miezul este negru), iar pictura, de culoare roșie închisă, este realizată după ardere, ceea ce face să se păstreze destul de greu. Motivele sunt, în general, linii în benzi, stângaci executate, linii în „rețea” sau în forme vegetale (?). Analogiile cele mai numeroase se găsesc, tot, în așezările din Moldova¹⁶.

B. Alte materiale.

1. *Unelte de lut*. Pe suprafața cercetată s-au găsit un număr mare de *fusaiole* întregi sau fragmentare, de formă bitronconică (mai mult sau mai puțin regulată pl. IV/9—14, V/18—33, VI/1—28) și cinci *lustruitoare*, de diferite mărimi (pl. VII/10—14).

2. *Unelte de piatră*. Acestea sunt prezente sub forma mai multor fragmente de *râșnițe* rotative și a unui exemplar întreg, descoperit în 1988 (*meta*) și 1993 (*catillus*, pl. 21/6), precum și a numeroase *cute* de piatră (gresie, pl. IV/16—20, VIII/17, 19).

3. *Piese de fier*. Atât în locuințe, cât și în afara acestora s-au găsit mai multe *cuțite de fier* (unele foarte corodate, pl. III/9, 11, 14—20, IV/1, VIII/21), patru *furculițe* (pl. III/2—3, 15—16), două *cuie*, (pl. III/4—5), un *inel de coasă* (pl. III/6), o *verigă*, (pl. III/8), o *spatulă*, (pl. III/1), un fragment de *secur* (pl. III/10), o *secere* (pl. III/13), diferite *lame* și *sârme* (pl. III/7, 12), doi *pintenți* (pl. IV/3, 11/10), un *vârf de sulită* (pl. VIII/18), unul de *săgeată* (pl. IV/2), o *daltă* (pl. IV/5), o *scoabă* (pl. IV/10), un fragment de *balanță* (?) (pl. VIII/20), etc.

Merită să amintim, că în caroul 6, la — 0,5 m, a fost descoperită o bucată mare de fier brut, ceea ce ne face să credem că locuitorilor de aici nu le erau necunoscute zăcămintele de la Leuta și Vârghiș. Foarte posibil ca acesta să fi fost prelucrat pe plan local, mai ales, că meșteșugul era cunoscut în zonă¹⁷.

4. *Obiecte de podoabă și piese vestimentare*. Fără a fi foarte numeroase, sunt prezente și asemenea tipuri de piese. Până acum s-au găsit două *fibule* de fier (pl. IV/6—7) și una de bronz (pl. V/5)¹⁸, două *pandantive* profilate, de bronz (pl. V/3, 9) și unul de tip *căldărușă*, din bronz

¹⁵ V. Căpitanu, *op. cit.*, fig. 27/1—6, 28/1—6.

¹⁶ V. Ursachi, *Memoria Antiquitatis*, XV—XVII, Piatra Neamț, 1987, p. 43—52.

¹⁷ Z. Székely, *Matériale*, V, 1959, p. 231, 233. I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 16.

¹⁸ V. Căpitanu *Carpica*, XVI, 1984, p. 69, fig. 4/9.

(pl. V/10)¹⁹, patru oglinzi, trei fragmentare și una întreagă (pl. V/12, 16, VIII/7—8)²⁰ și un cercel, de argint, cu capul conic (pl. V/11)²¹. Dintre piesele vestimentare s-au descoperit două *cataramae*, una de fier (pl. V/1) și alta de os (pl. V/2), precum și o *țintă*, de bronz.

5. *Descoperiri monetare*. Acestea se concretizează într-o singură monedă (pl. 24/8), un denar. Republica Romană, ar. = 3,27 grame; 21 × 18 mm; Crawford, nr. 452/2²², C. Iulius Caesar, 48—47 î.Ch.

6. *Oase de animale*. După cum arătam mai sus, cantitatea de oase descoperite este foarte mare. Deoarece nu au fost analizate de un specialist, nu ne putem pronunța asupra numărului și nici chiar asupra tuturor speciilor de animale de la care provin. Unele sunt, totuși, de cornute mari, oi și porci. Altele, mai puține la număr, provin de la cai, cerbi, porci mistreți (?). Nu lipsesc nici cele de pasăre și pește. O analiză osteologică detaliată ne va oferi, sperăm, cât de curând, date și informații deosebit de prețioase pentru cunoașterea vieții locuitorilor de aici.

Cercetările arheologice, efectuate de-a lungul celor șase campanii, în așezarea dacică de la Merești — „Dâmbul Pipașilor“, ne demonstrează prin bogăția materialelor descoperite, existența aici a unei comunități bine organizate, cu economie înfloritoare și intense schimburi comerciale, o comunitate prosperă, probabil, și datorită minereurilor de fier și sare, situate în apropiere. Foarte posibil ca așezarea să fi avut și rol strategic militar, ea fiind plasată pe drumul de acces dinspre valea Homoroadelor spre valea Oltului și Țara Bârsei.

Sperăm ca cercetările viitoare să lămurească o bună parte, dacă nu toate, din problemele pe care le ridică locuirea dacică de aici și din estul Transilvaniei, în general.

VIORICA CRIȘAN — ȘTEFAN FERENCZI

THE DACIAN SETTLEMENT FROM MERESTI (HARGHITA DISTRICT). THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES BETWEEN 1986—1993

(Abstract)

The Dacian settlement is found to the enter of Vârghiș Gorge (Perșani Mountains), the hill named „Dâmbul Pipașilor“. The settlement is spread on few terraces and on the North-Eastern tabeland named „Câmpul Pietrii“. It was dug the tabeland and the terrace n. 5. The first settlement belongs to the final Bronze Age, than a settlement of Dacian Age (end of the IInd century B.C. — Ist century A.D.). We also find two habitable phases for XI—XIII centuries A.D. The most important discoveries belong to the Dacian Age. From this period there were found five dwellings, an oven for bread and a ritual cavity. The archaeological materials are: pottery, made by hand or by wheel, clay, iron, stone and bronze tools, ornamental objects and vestimentary pieces. It was also found a coin, a silver republican denar, C. Iulius Caesar, 48—47 B.C.

The section wich cut the fosse and the defence wall demonstrated the existence of the palisade, but didn't clarify the chronological situation.

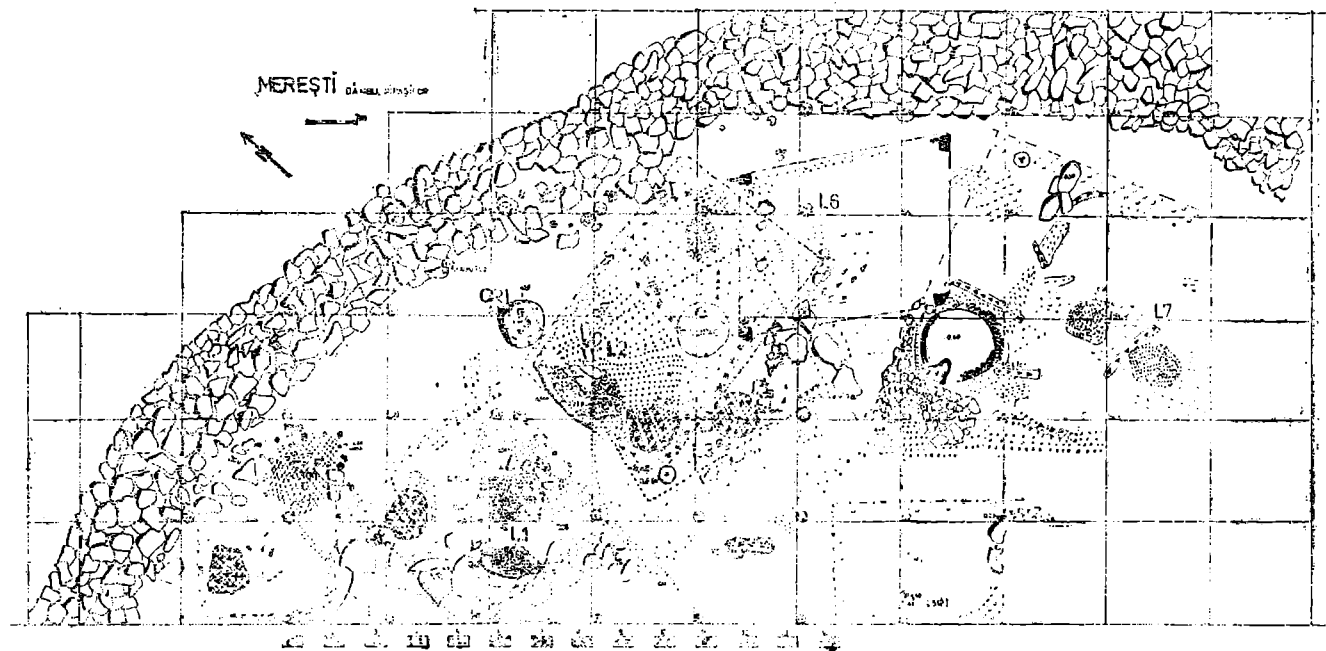
In the next yars, the researches will be continued in the Dacian settlement.

¹⁹ I. Pop, SCIV, 1, 17, 1966, p. 175—180.

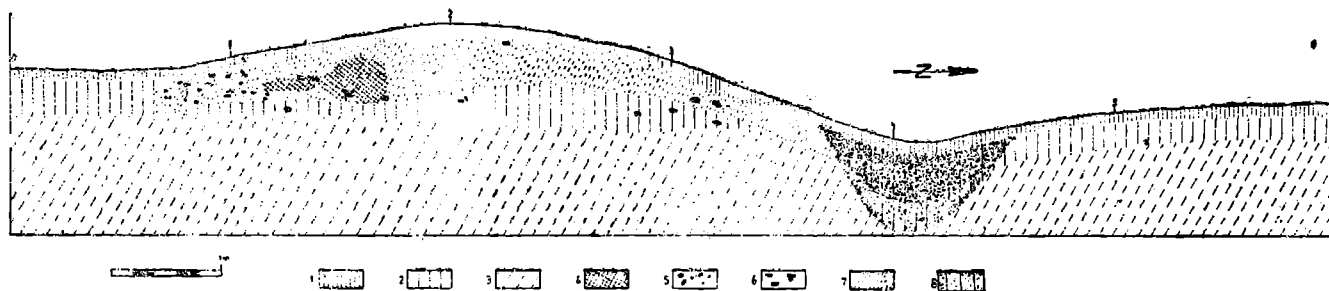
²⁰ V. Căpitanu, *Carpica*, VII, 1976, p. 65.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 66.

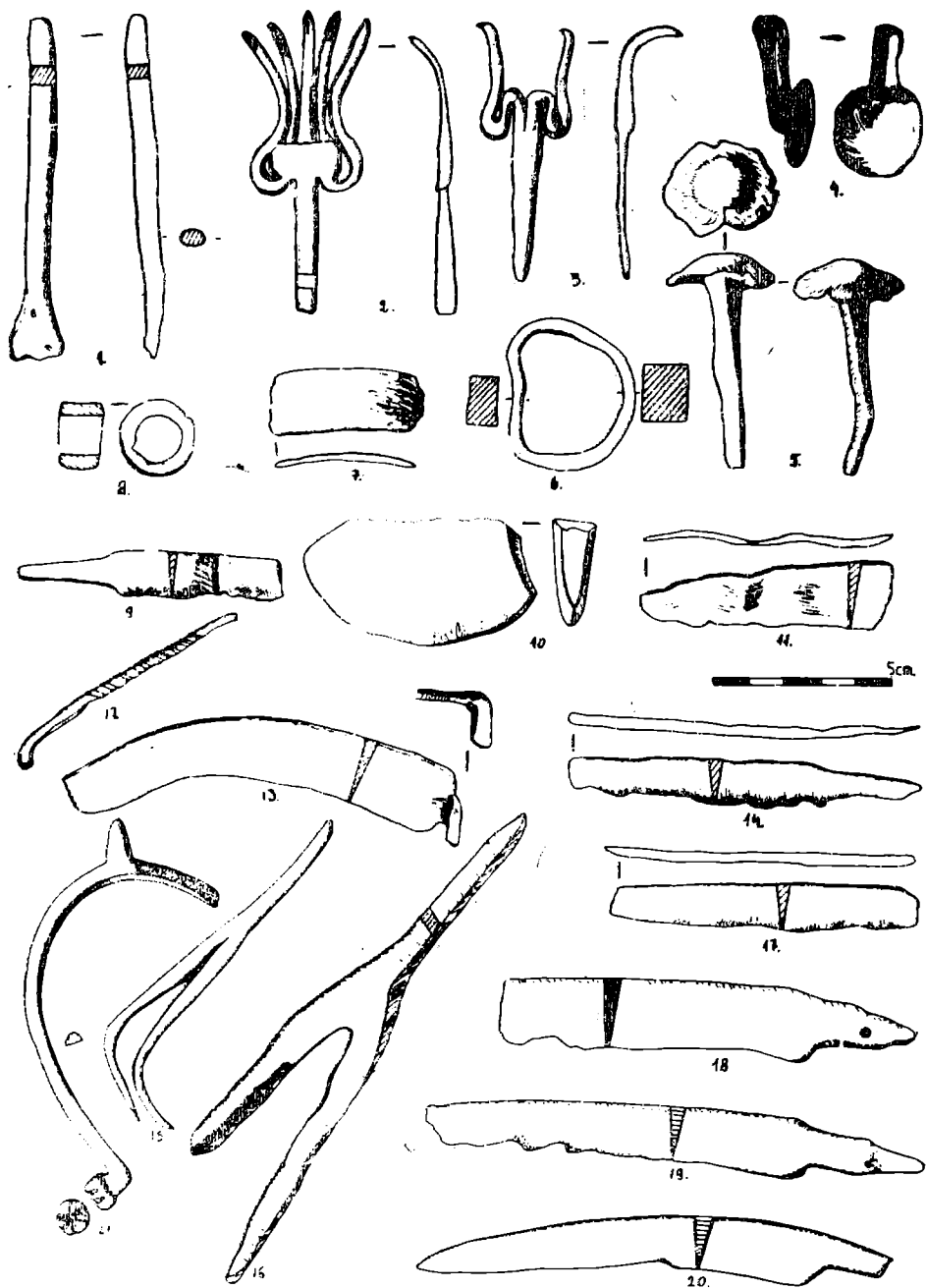
²² M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974.

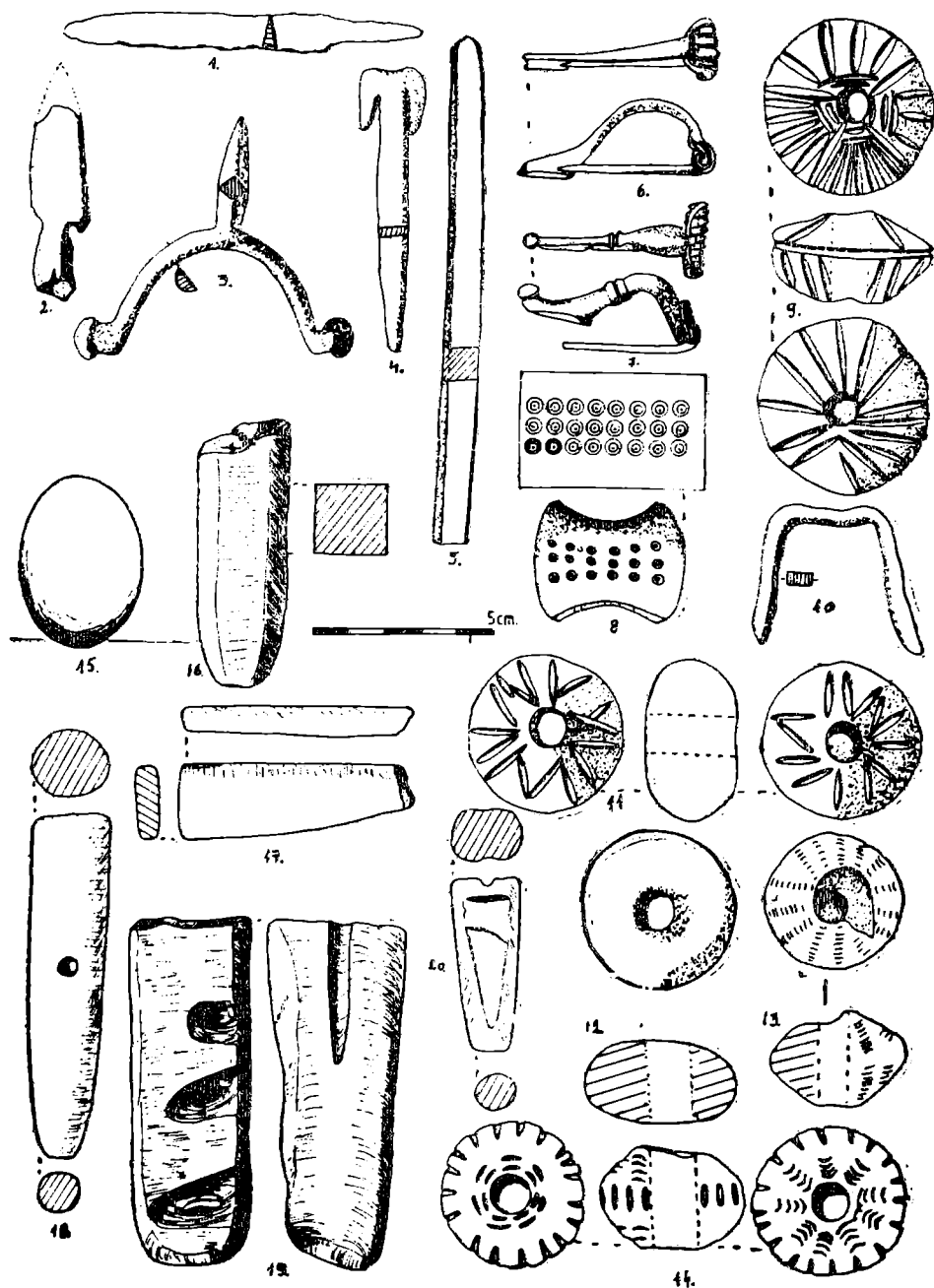
Pl. 1. Planul general al săpăturilor din 1986—1993; 1. piatră; 2. cenușă; 3. cărbune; 4. pământ galben; 5. lipitură; 6. pietriș; 7. vatră de foc; 8. ceramică; 9. oase de animale; 10. podină locuință; 11. piatră arsă; 12. boltă cuptor; 13. pământ ars, roșu; 14. groapă de copac.

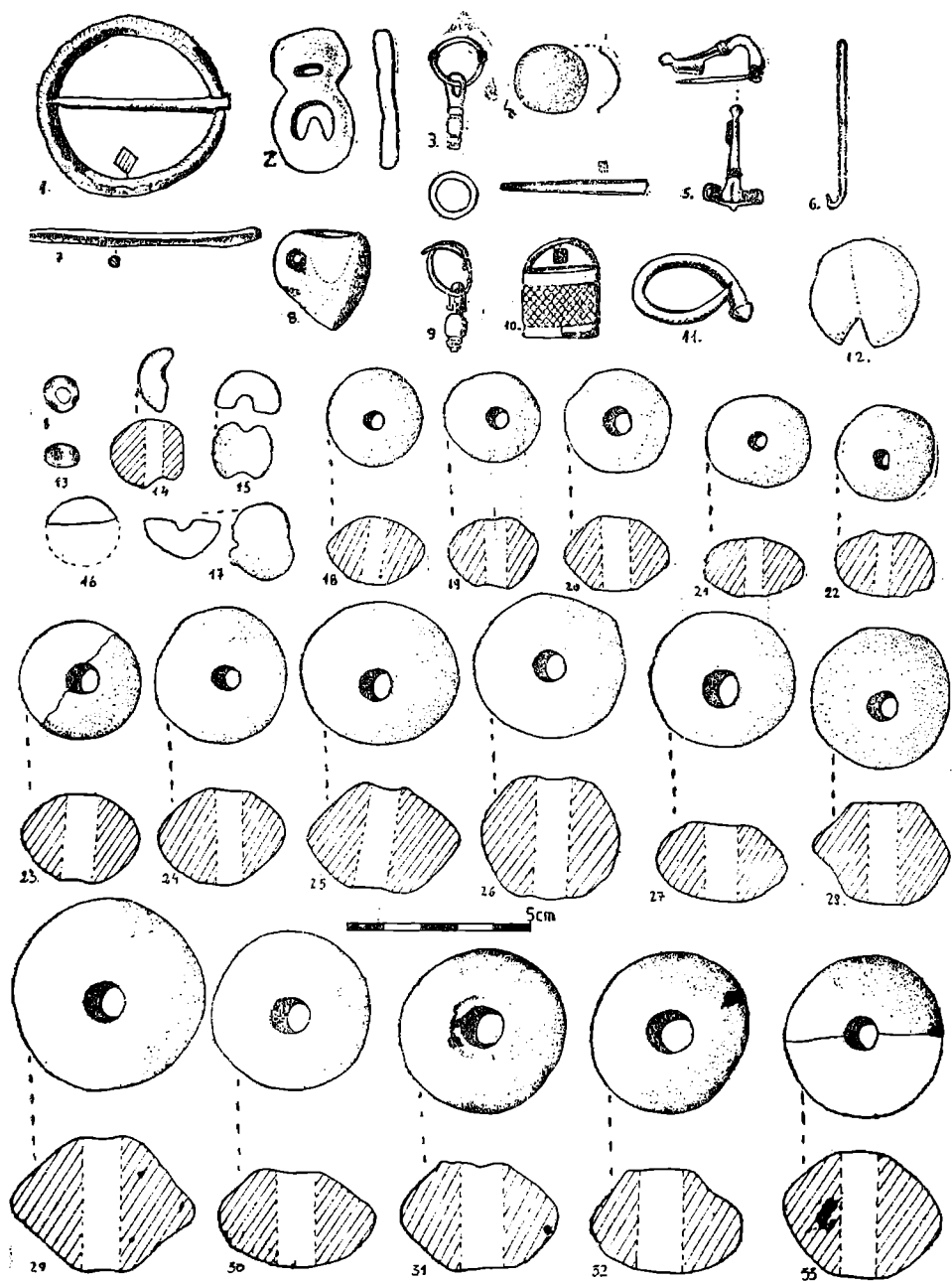
Pl. II. „Șanțul Tătarilor”, S₃, profil vestic; 1. vegetal; 2. pământ negru; 3. pământ galben; 4. pământ ars la roșu; 5. ceramică; 6. cărbune; 7. pământ brun-gălbui; 8. umplutura șanțului.

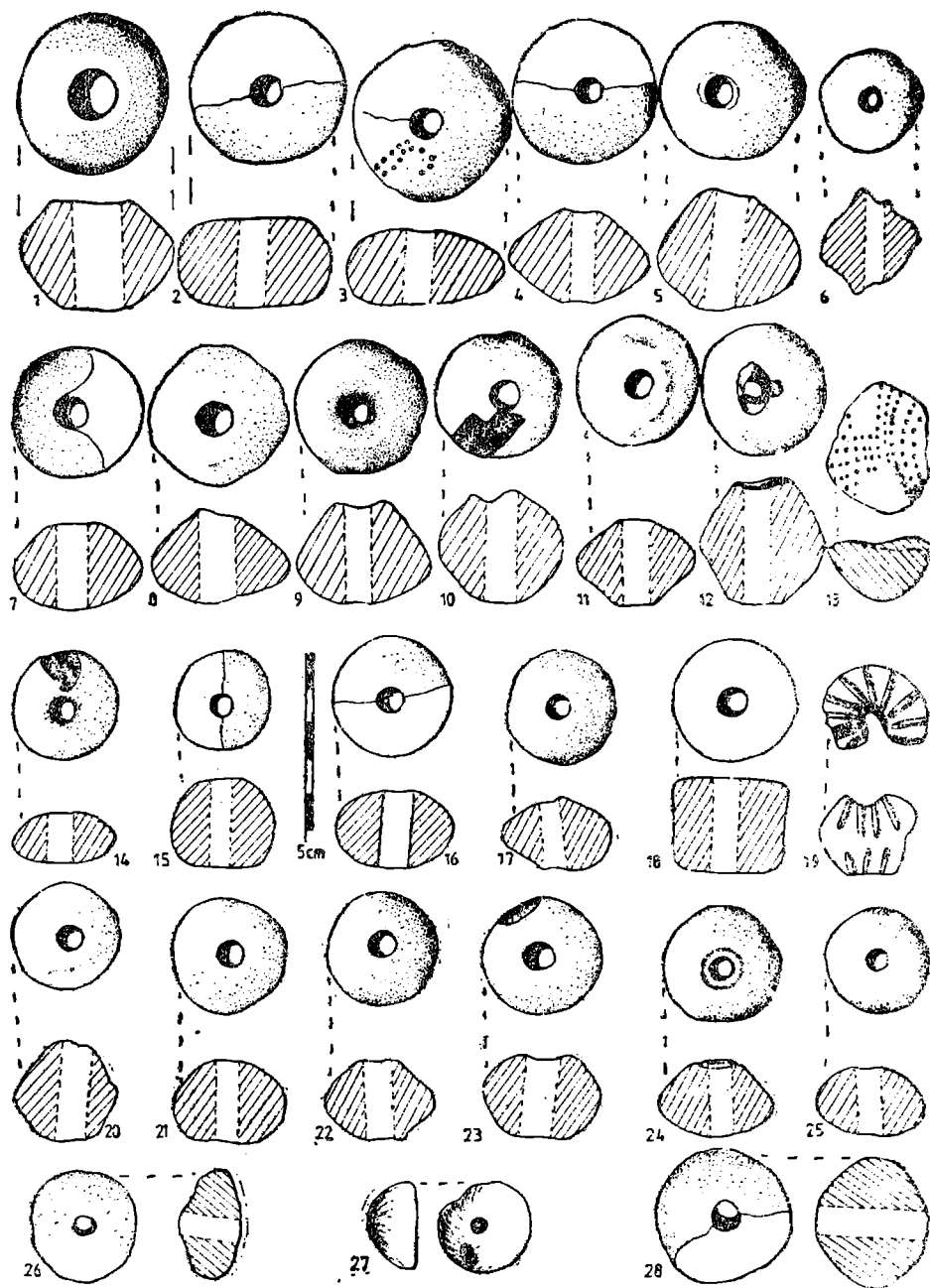
Pl. III. 1—20. Obiecte dacice de fier; 21. pînten din secolele X—XI.

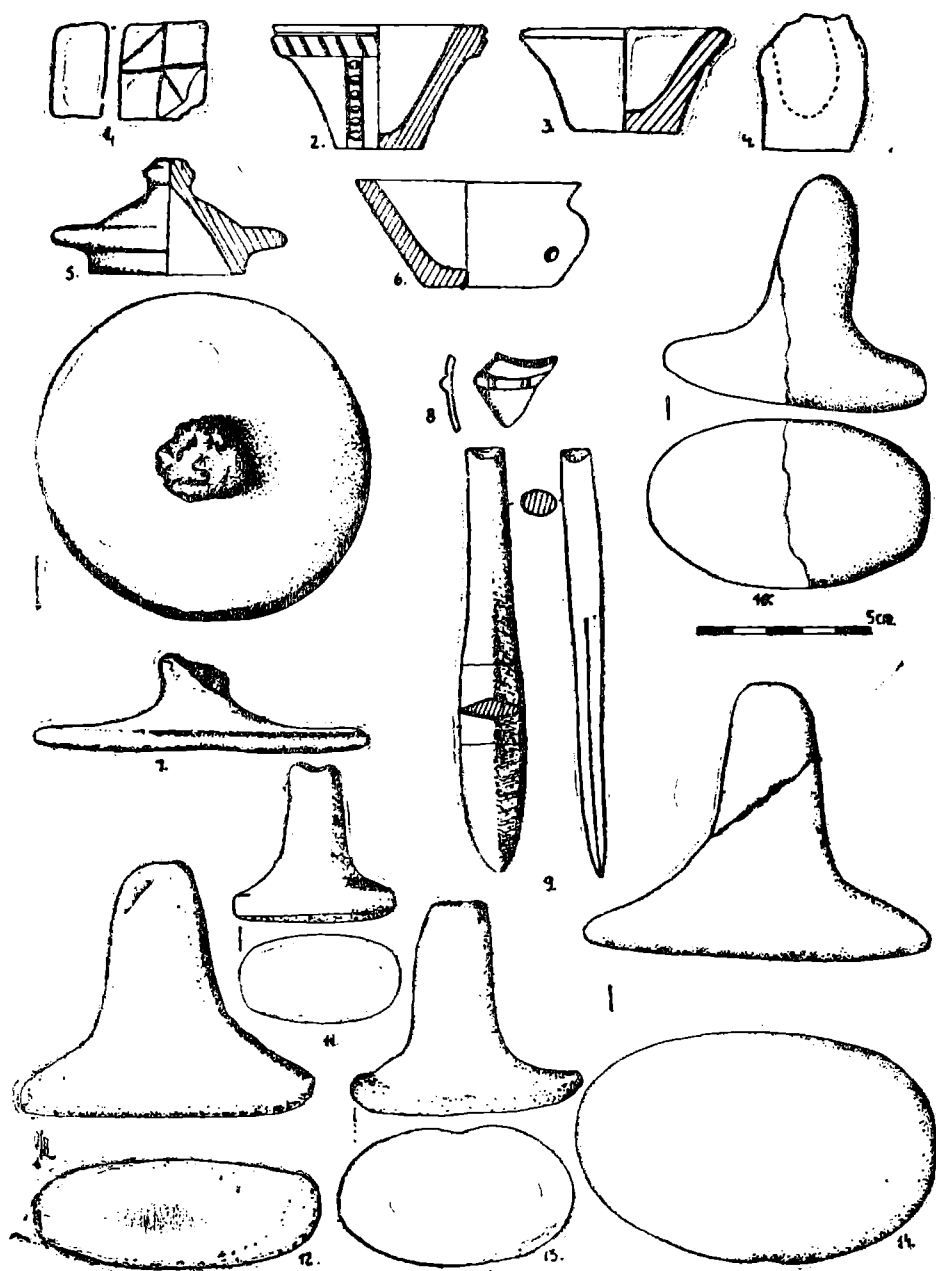
Pl. IV. 1—5, 10. Obiecte dacice din fier; 6—7. fibule de fier; 8. cutie de os (fragment); 9, 11—14. fusaiole ornamentate; 15—20. cute de piatră.

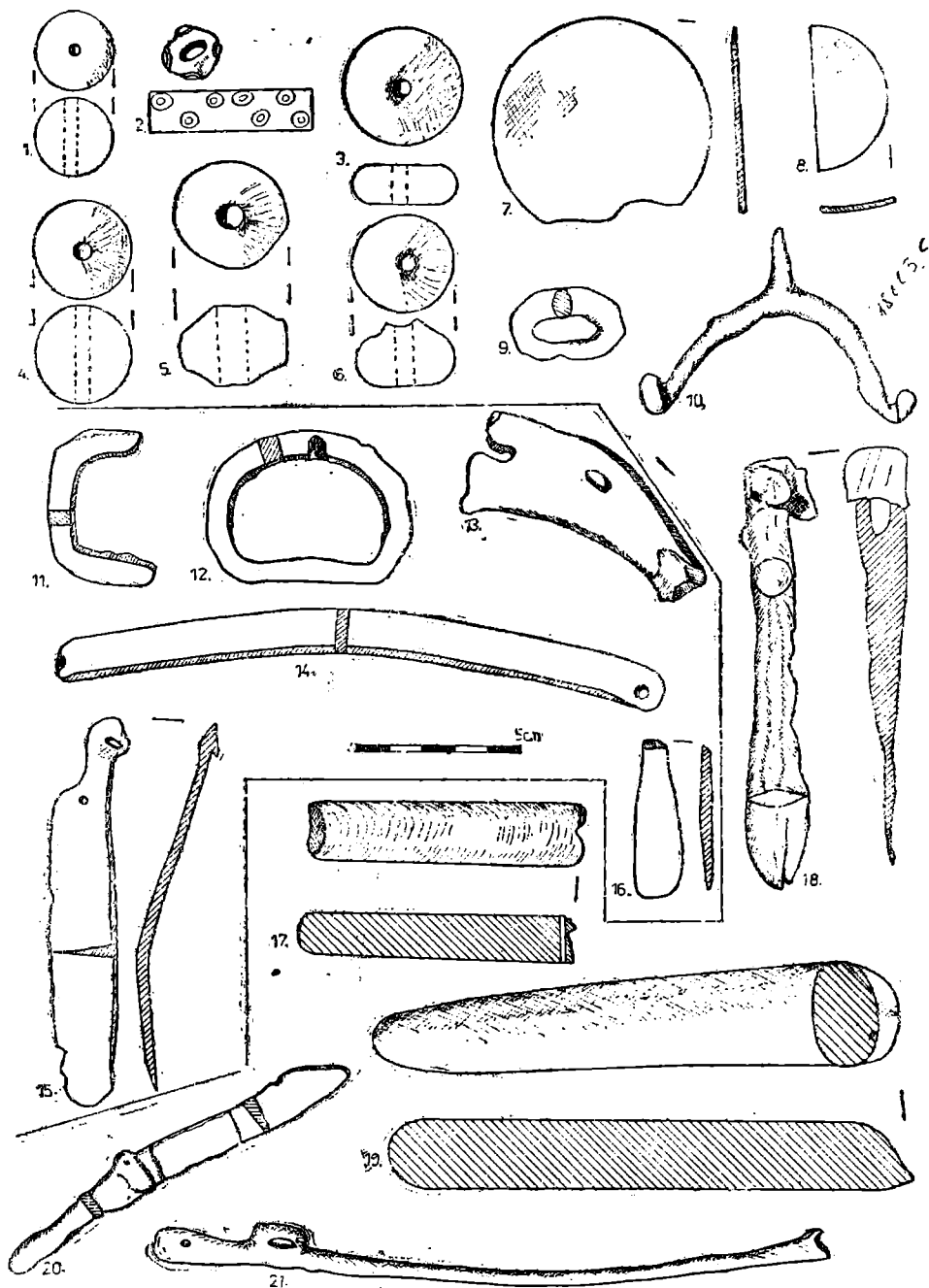
Pl. V. 1. Cataramă de fier; 2. cataramă de os; 3—7, 9—10. podoabe de bronz; 8. pândativ (?) de ceramică; 11. cercei de argint; 12, 16. fragmente de oglinzi; 13—15, 17. mărgelile din pastă de sticlă; 18—33. fusaiole.

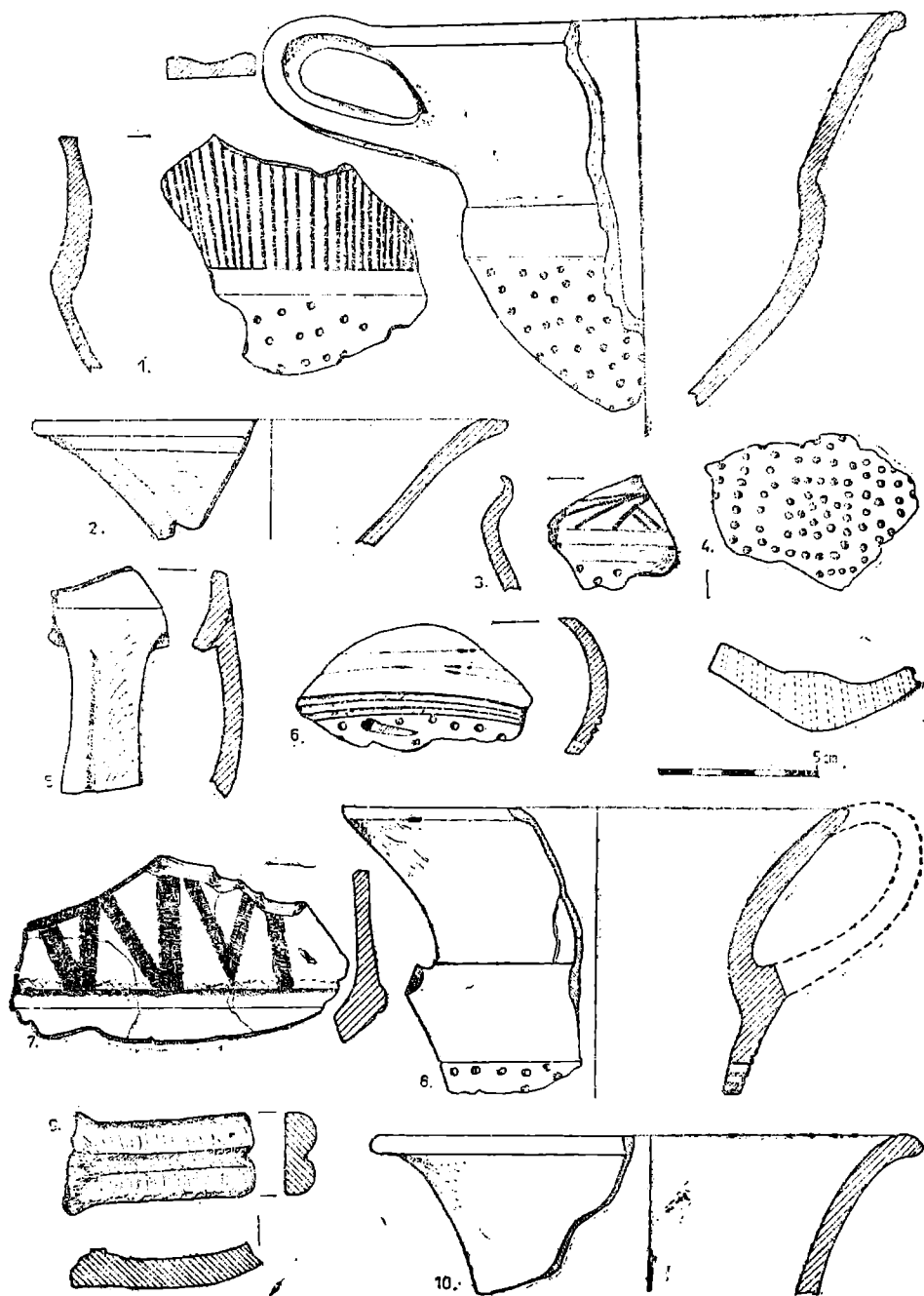
Pl. VI. 1—28. Fusaiole.

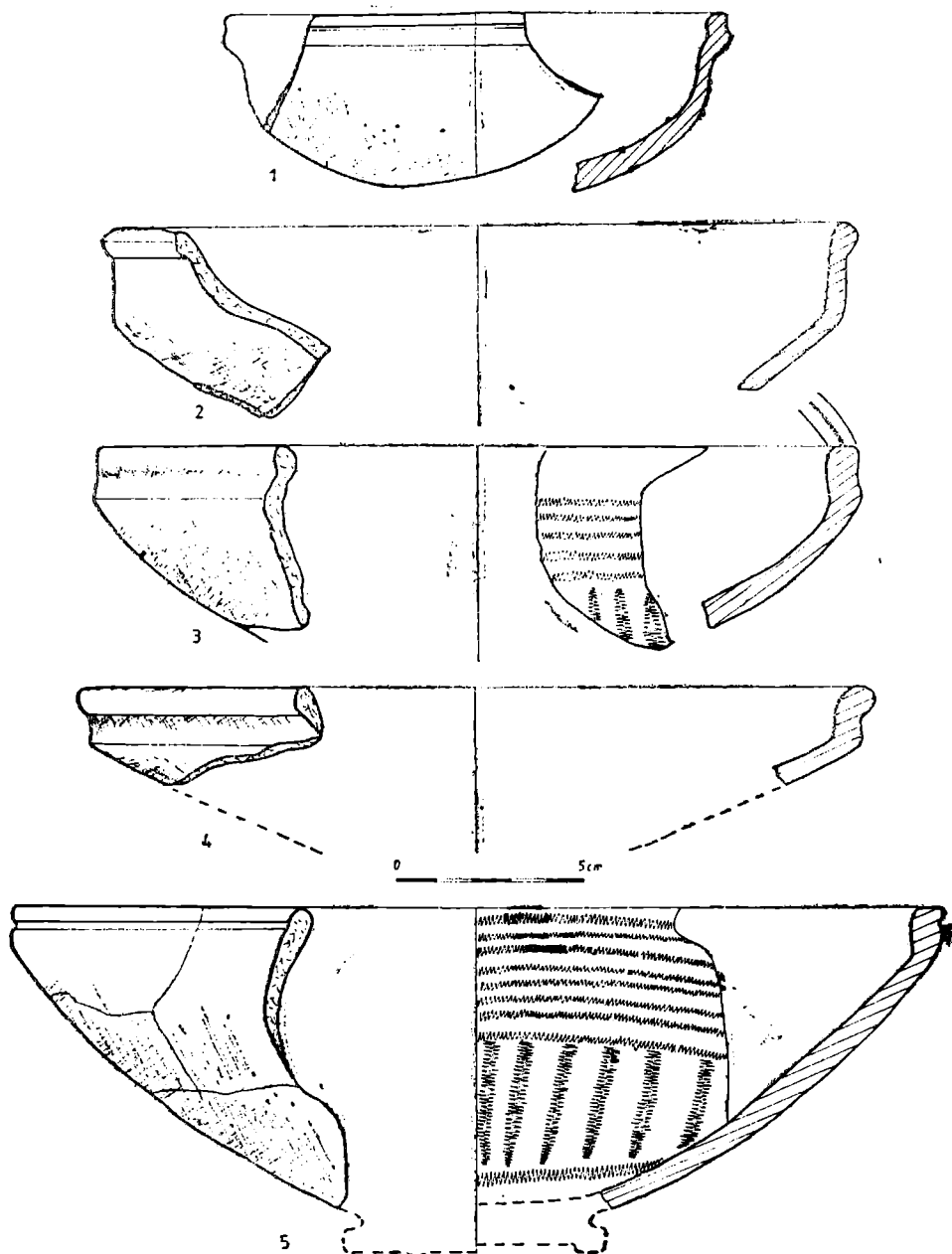
Pl. VII. 1. Zar (?) de piatră; 2—4, 6—7. ceramică lucrată cu mâna; 5. capac cenușiu lucrat cu roata; 8. fragment de sticlă; 9. spatulă; 10—14. lustruitoare.

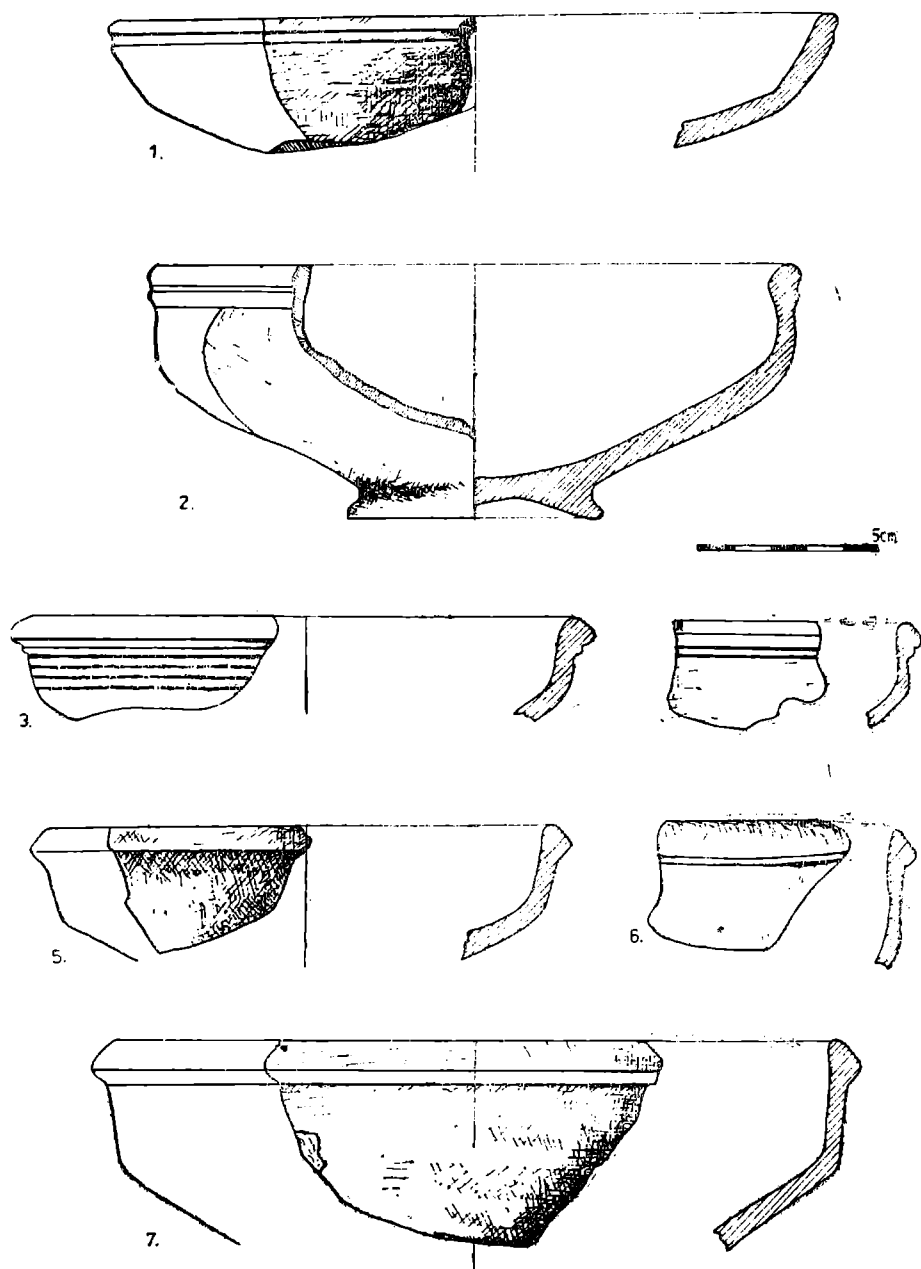
Pl. VIII. 1, 3—6. Fusaiole; 2. mărgea din pastă de sticlă; 7—8. oglinzi; 9, 10, 18, 20—21. obiecte de fier dacice; 11—16. obiecte de fier din secolele XI—XIII; 17, 19. cute de piatră.

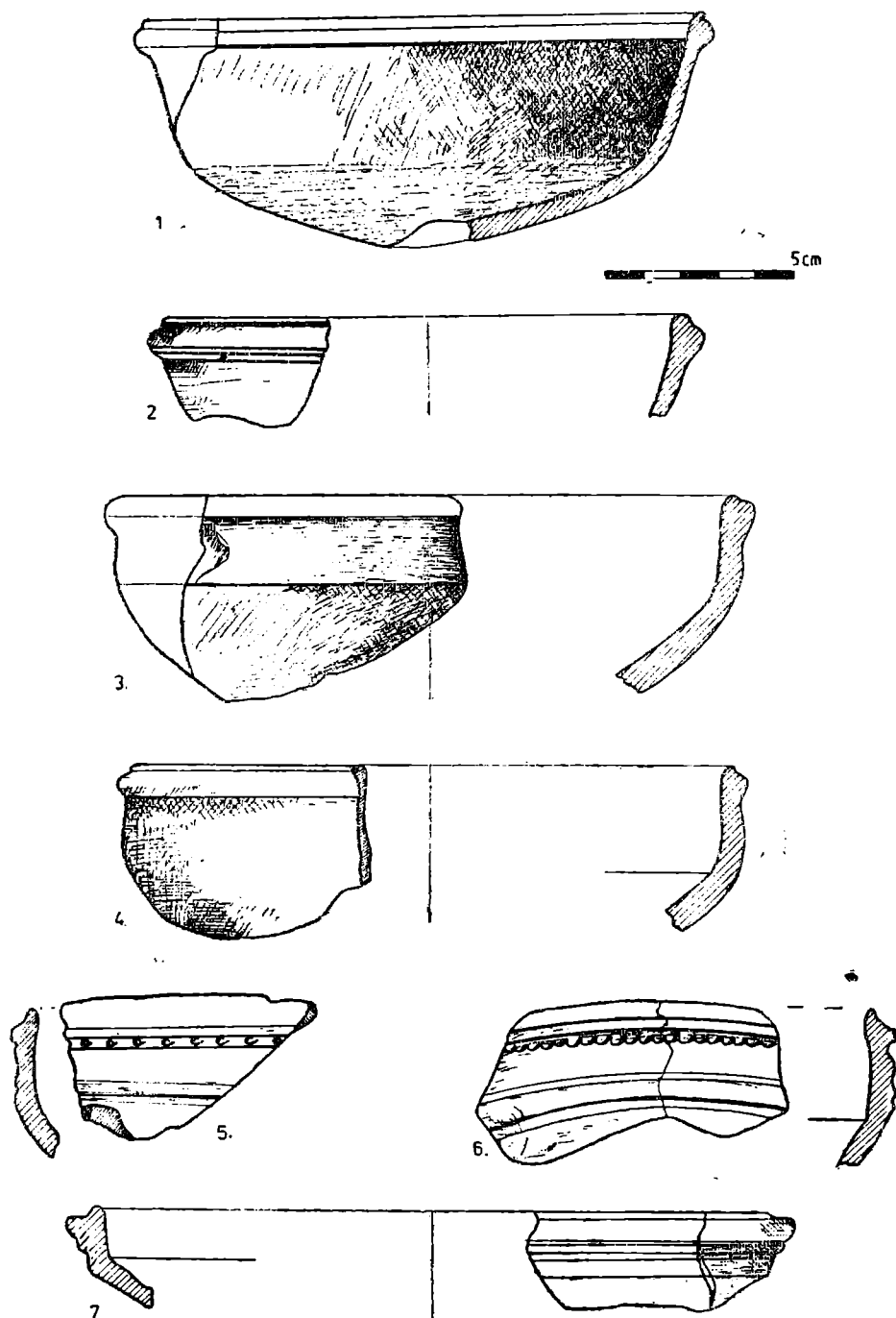
Pl. IX. Ceramică cenușie lucrată cu roata; 1—5, 7—9, 11. strecurători; 6, 10. torți de strecurători.

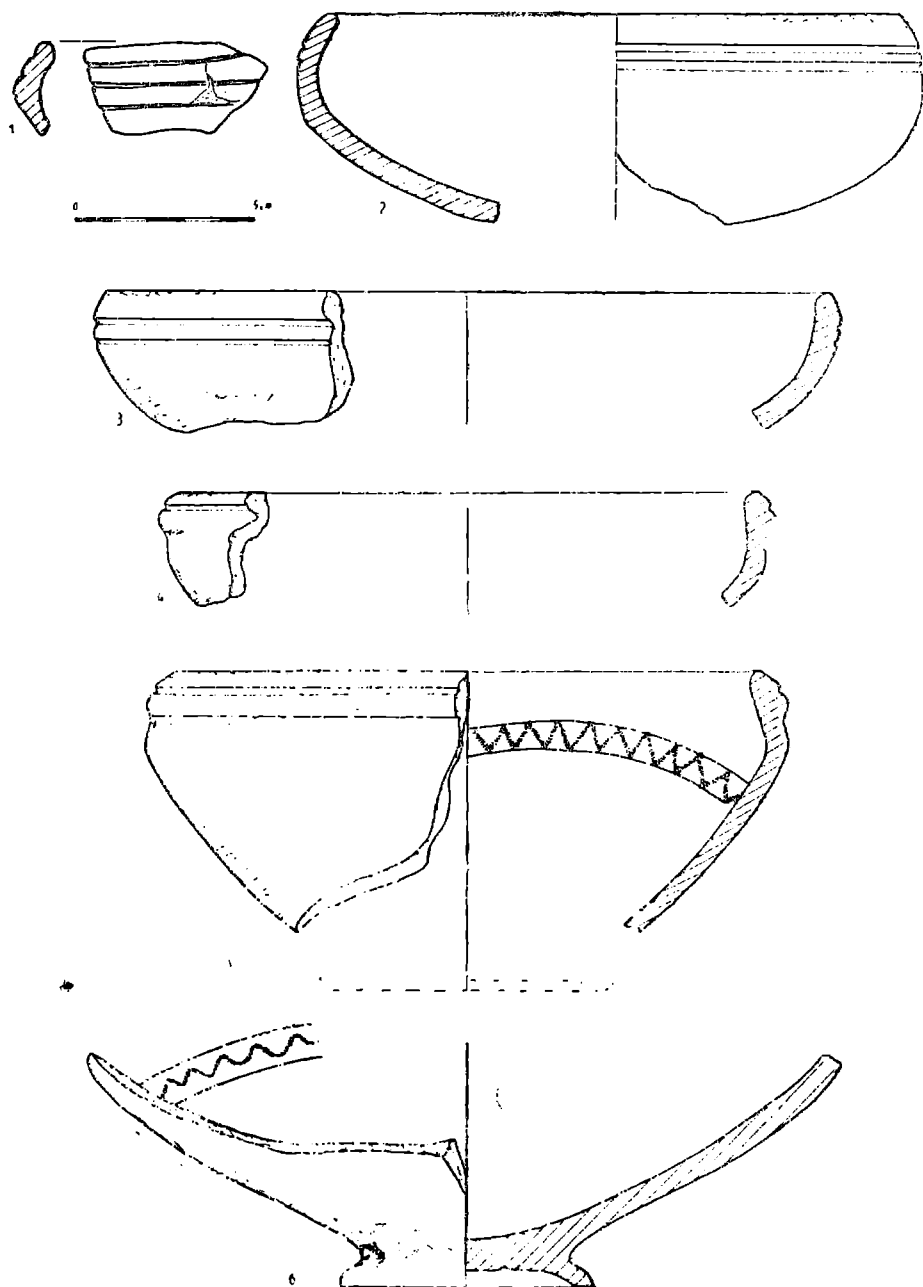
Pl. X. Ceramică cenușie, lucrată cu roata: 1—5. străchini.

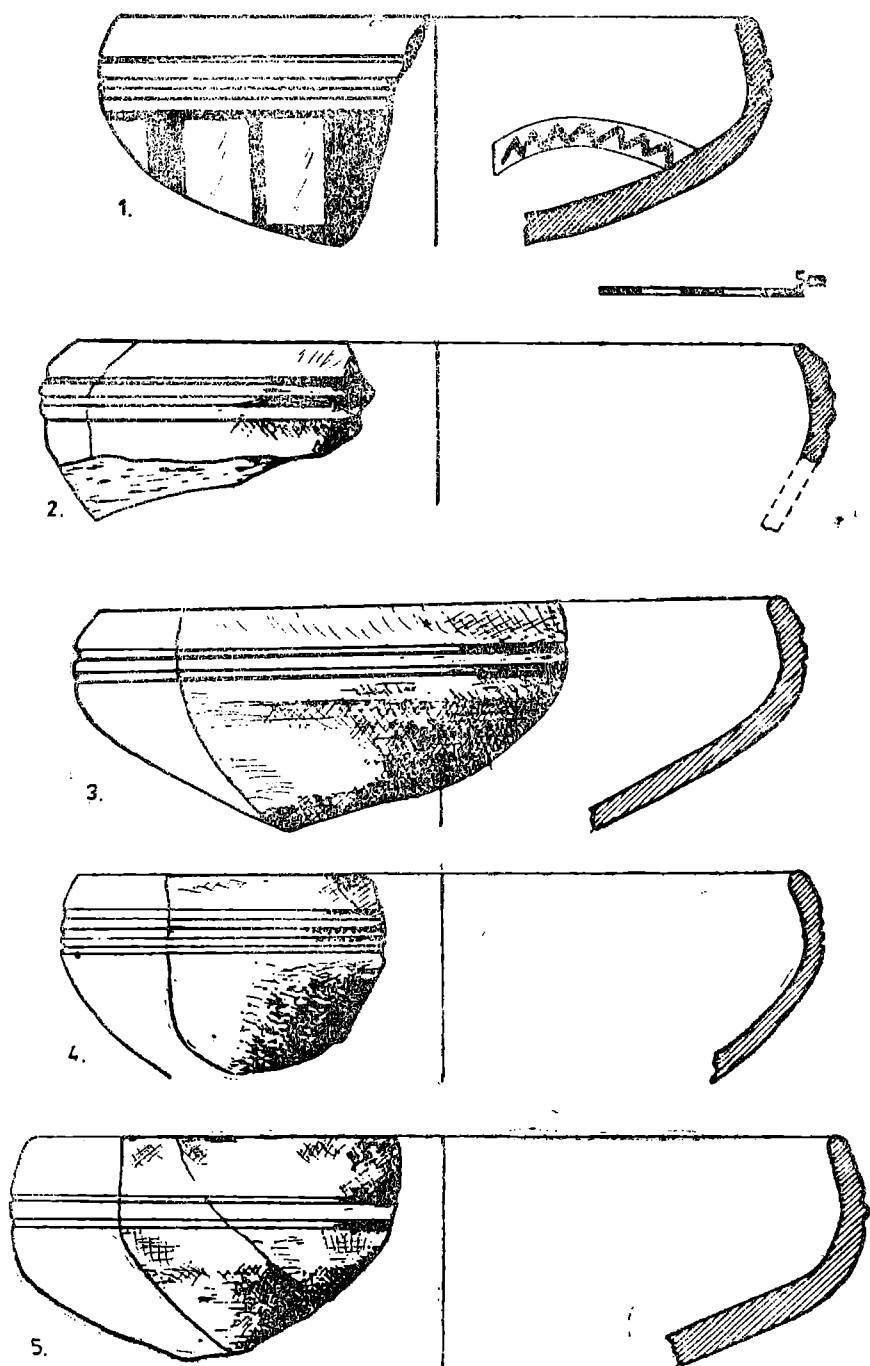
Pl. XI. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—7. străchini.

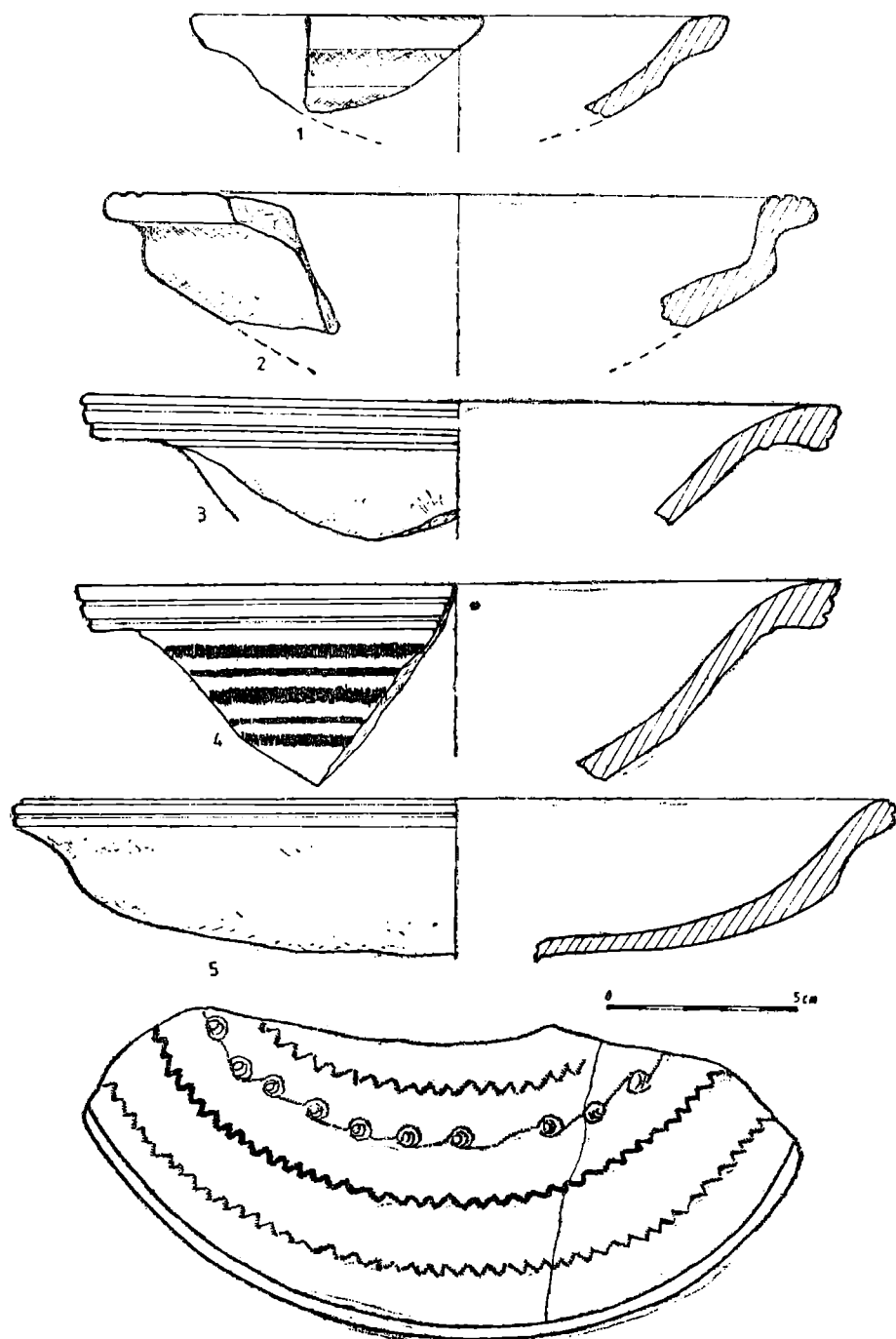
Pl. XII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—7. străchini.

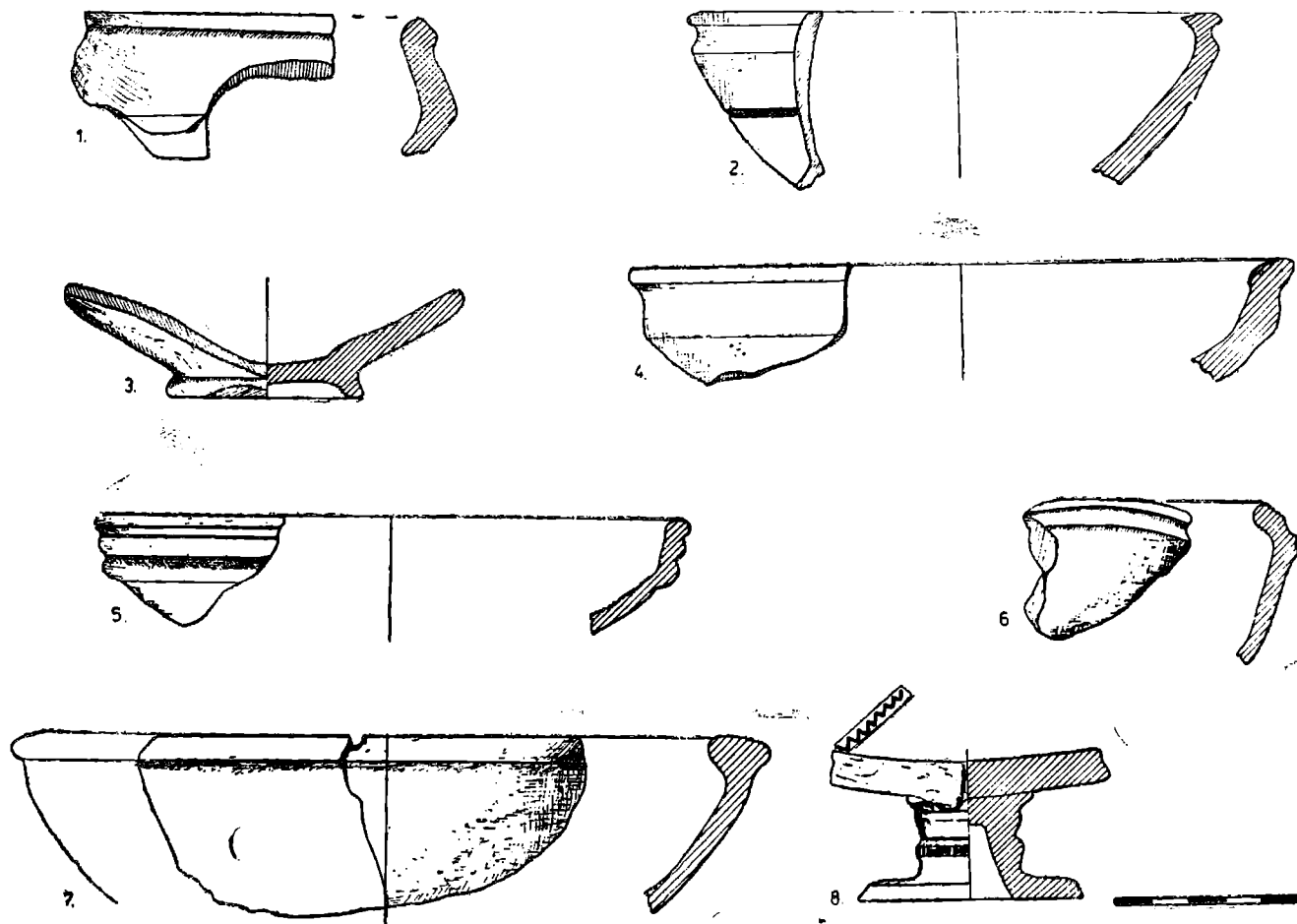
Pl. XIII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—6. străchini.

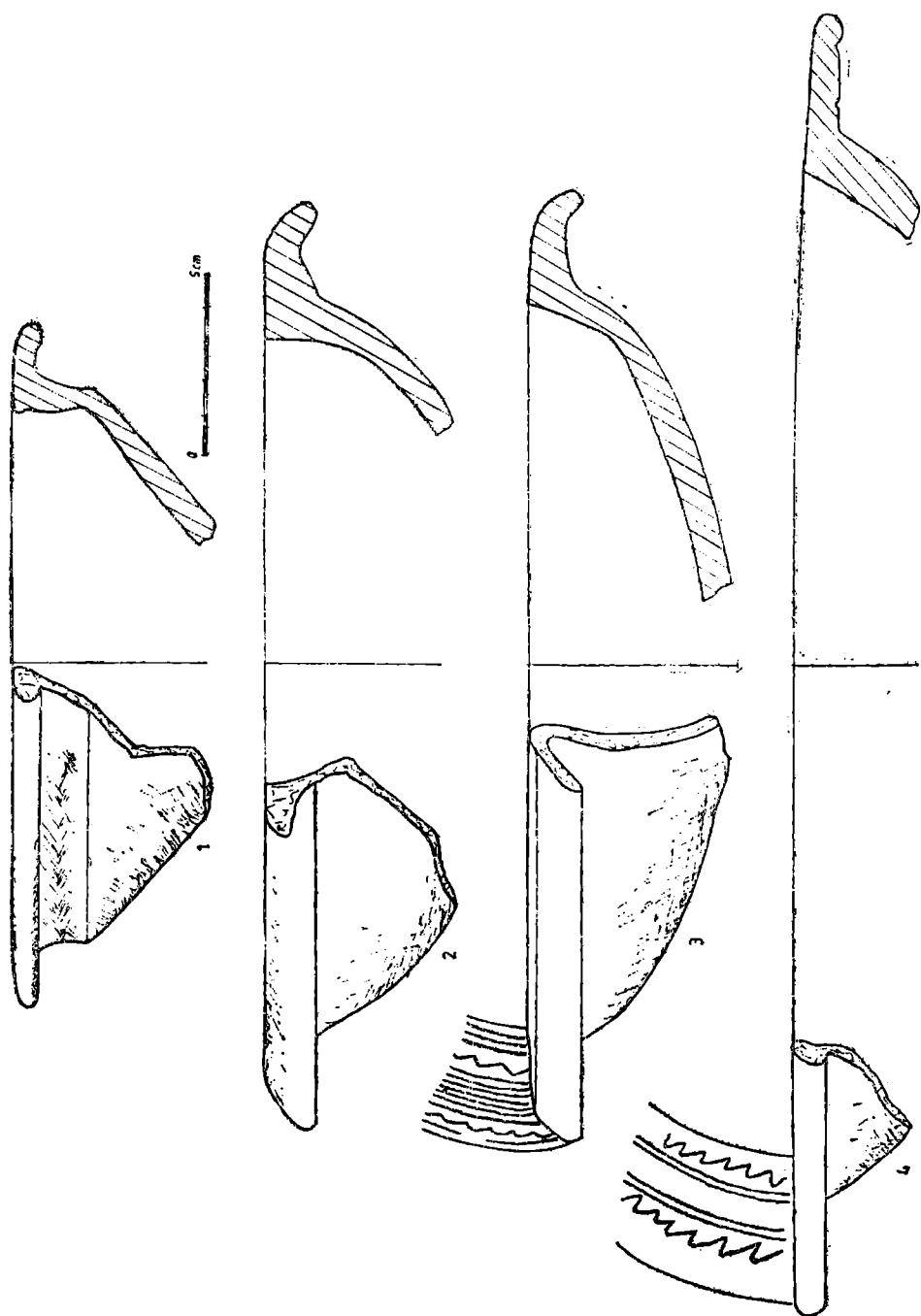
Pl. XIV. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—5. străchini.

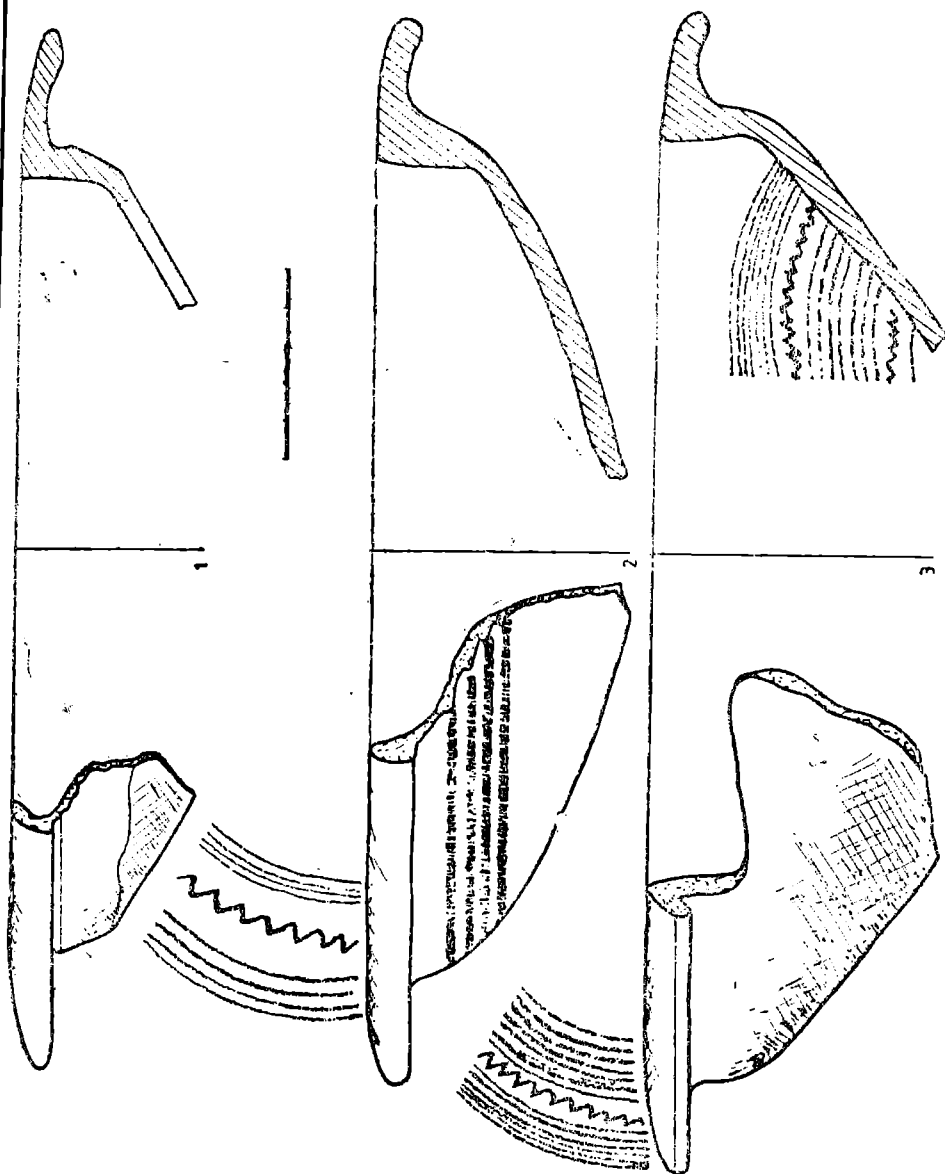
Pl. XV. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—5. străchini.

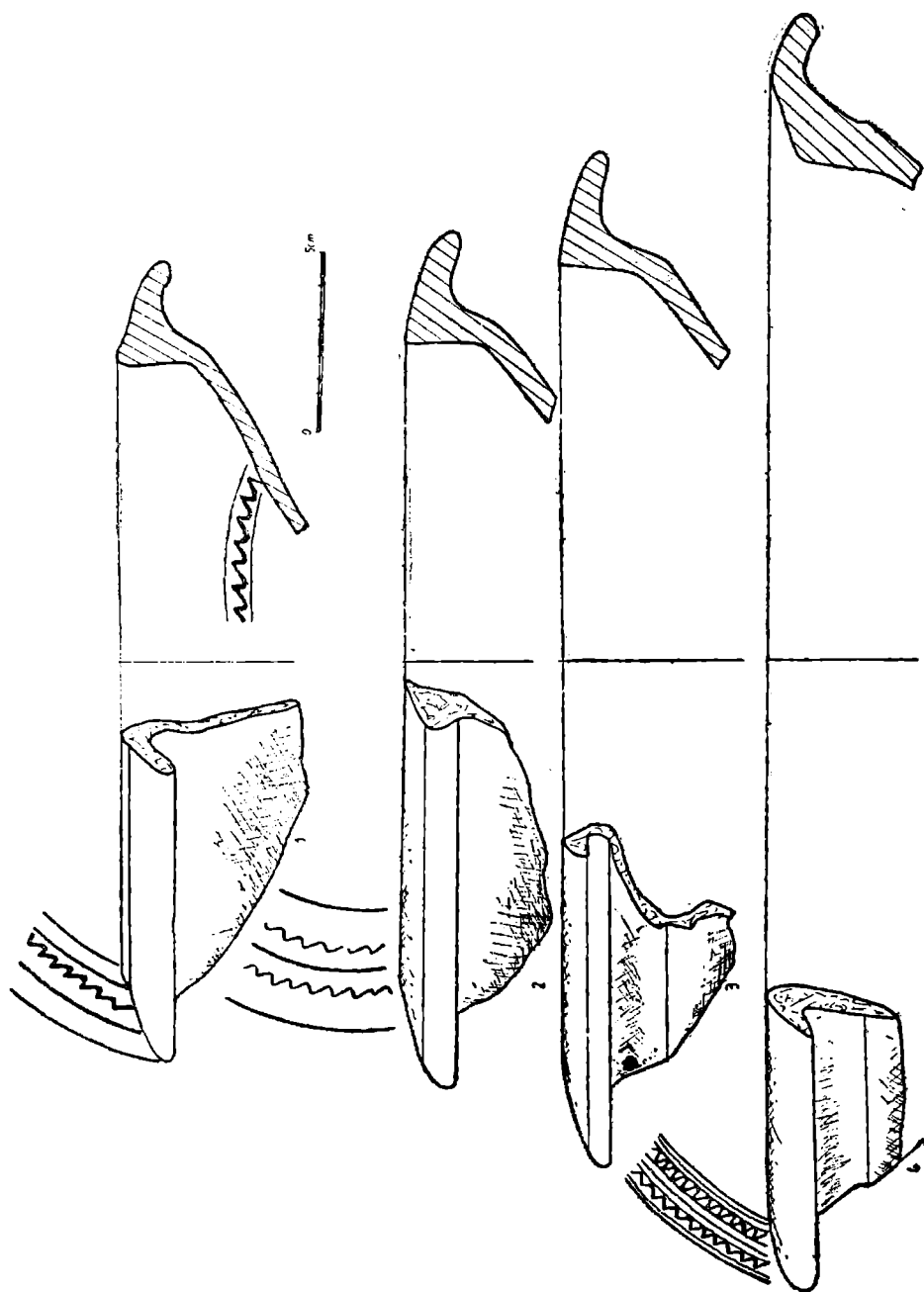
Pl. XVI. Ceramică cenușie lucrată cu roata; 1—2, 4—7. străchini; 3. fund de strachină; 8. picior de strachină.

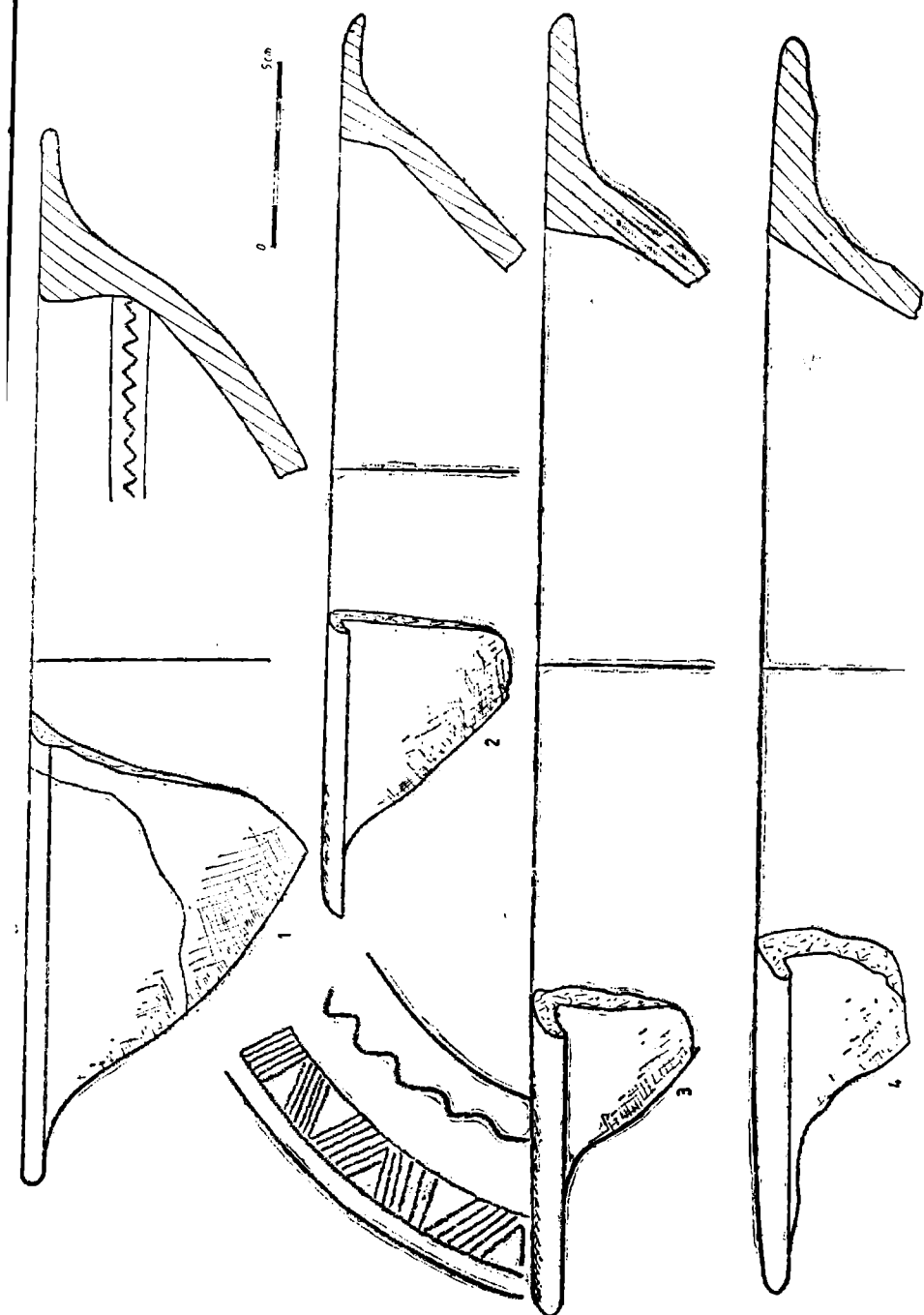
Pl. XVII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1.-4. fragmente.

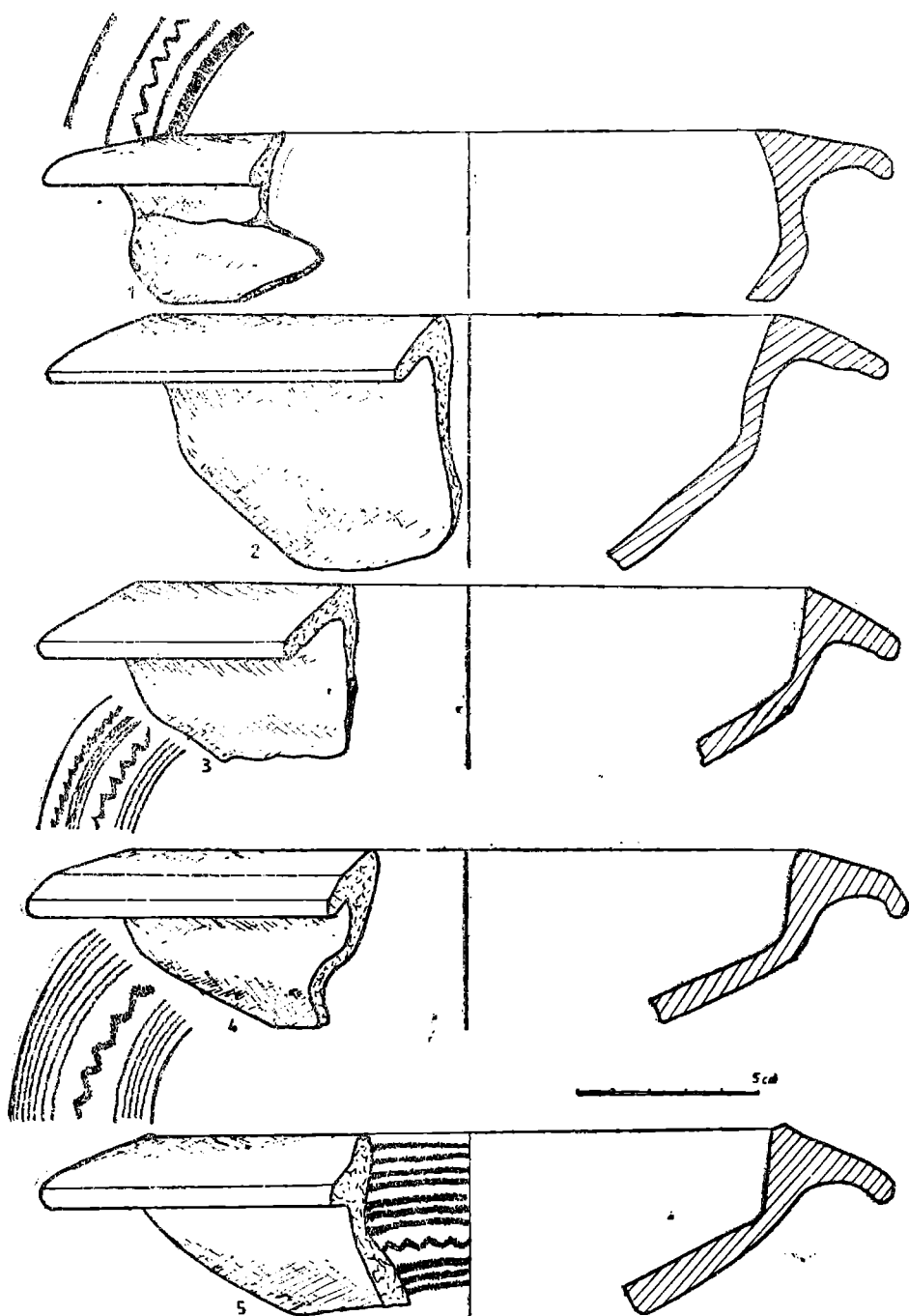
Pl. XVIII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—3, fructiere.

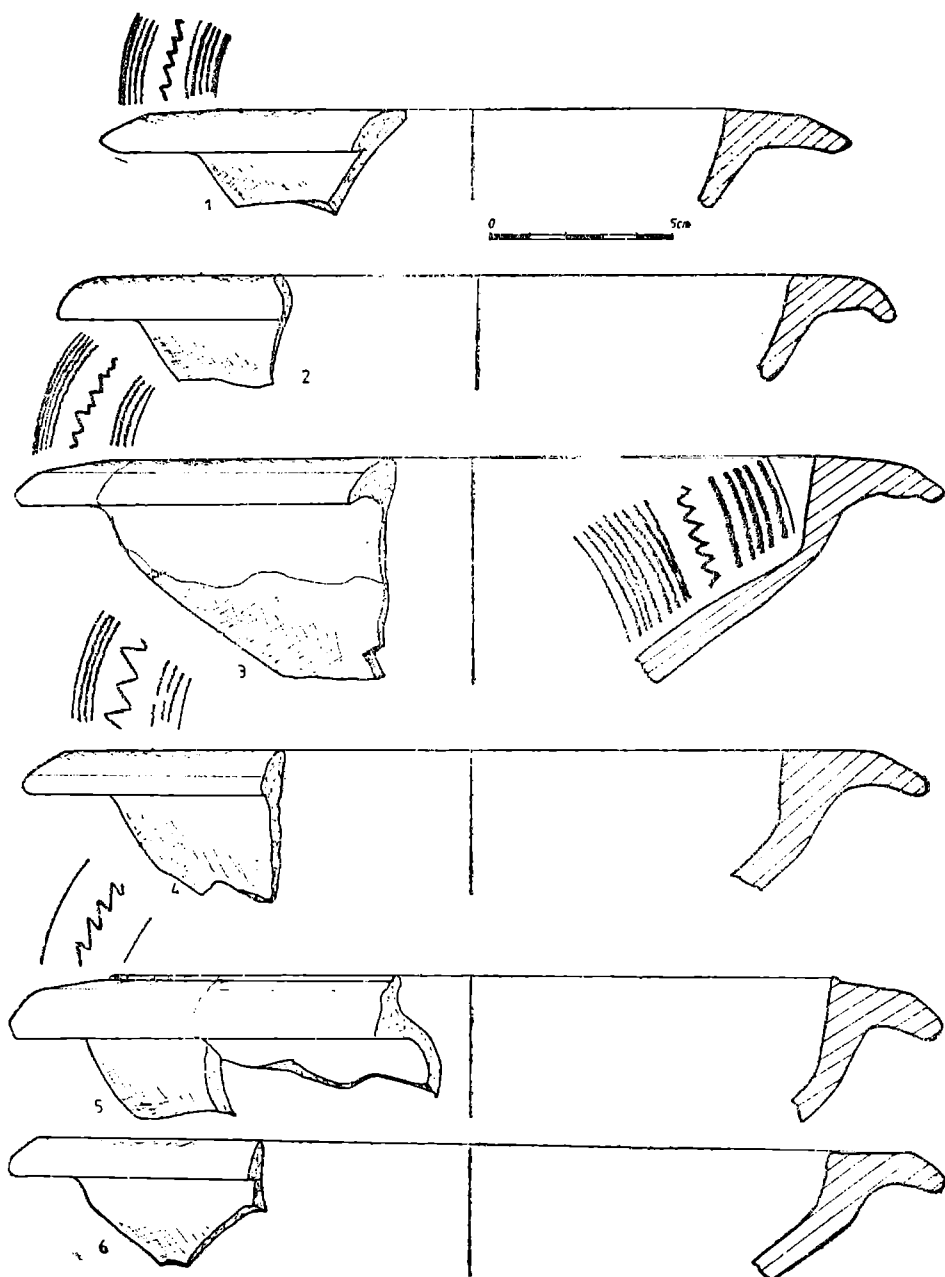
Pl. XIX. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—4. fructiere.

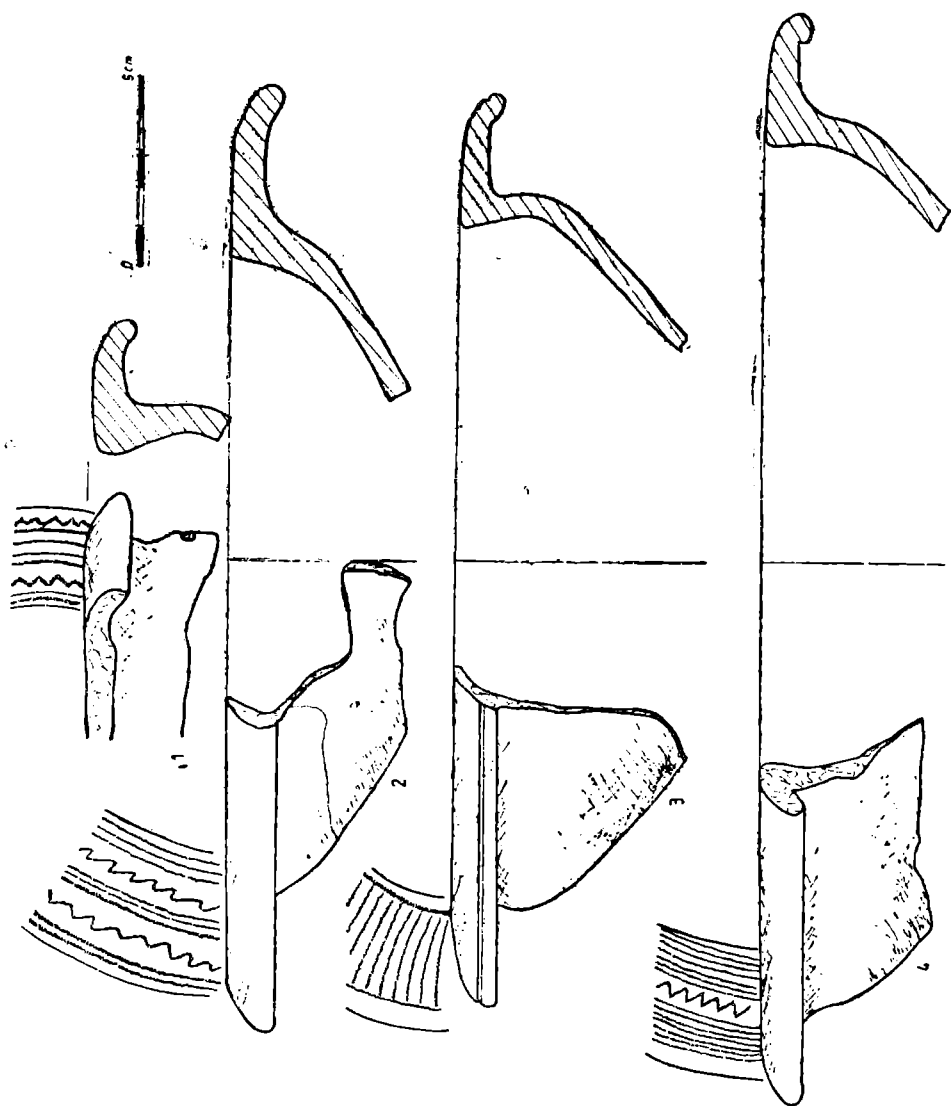
Pl. XX. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—4, fructiere.

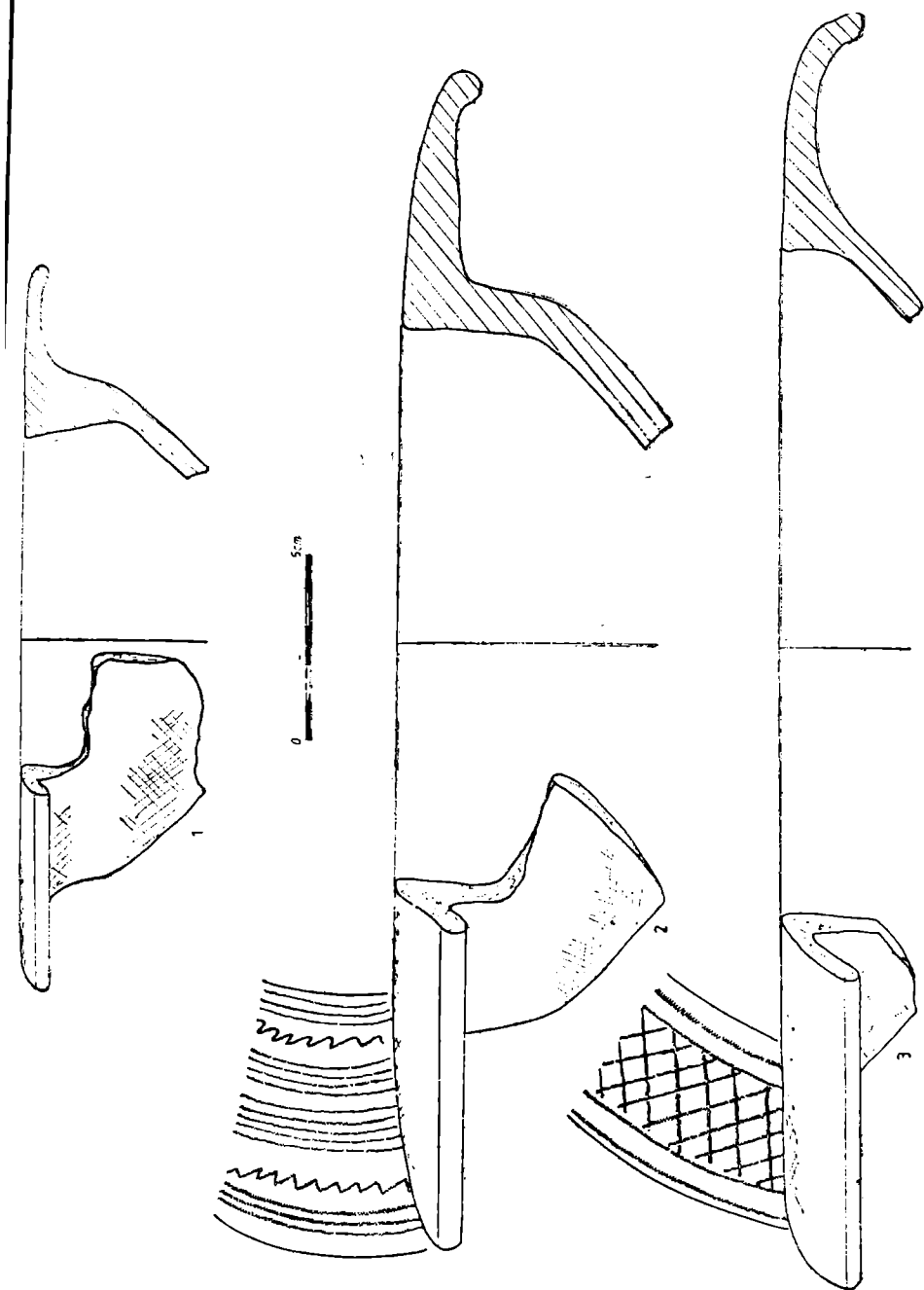
Pl. XXI. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—5. fructiere.

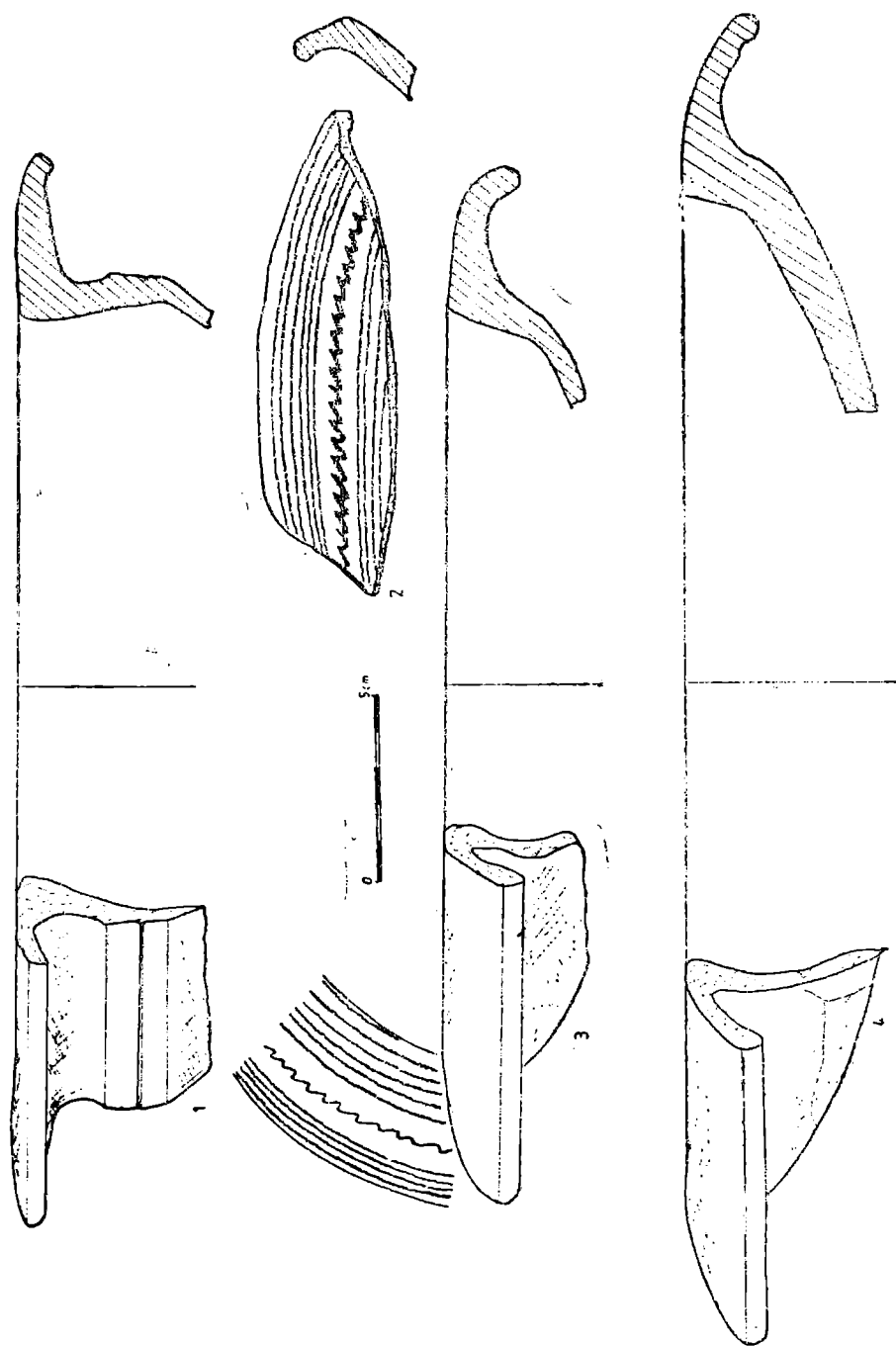
Pl. XXII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—6. fructiere.

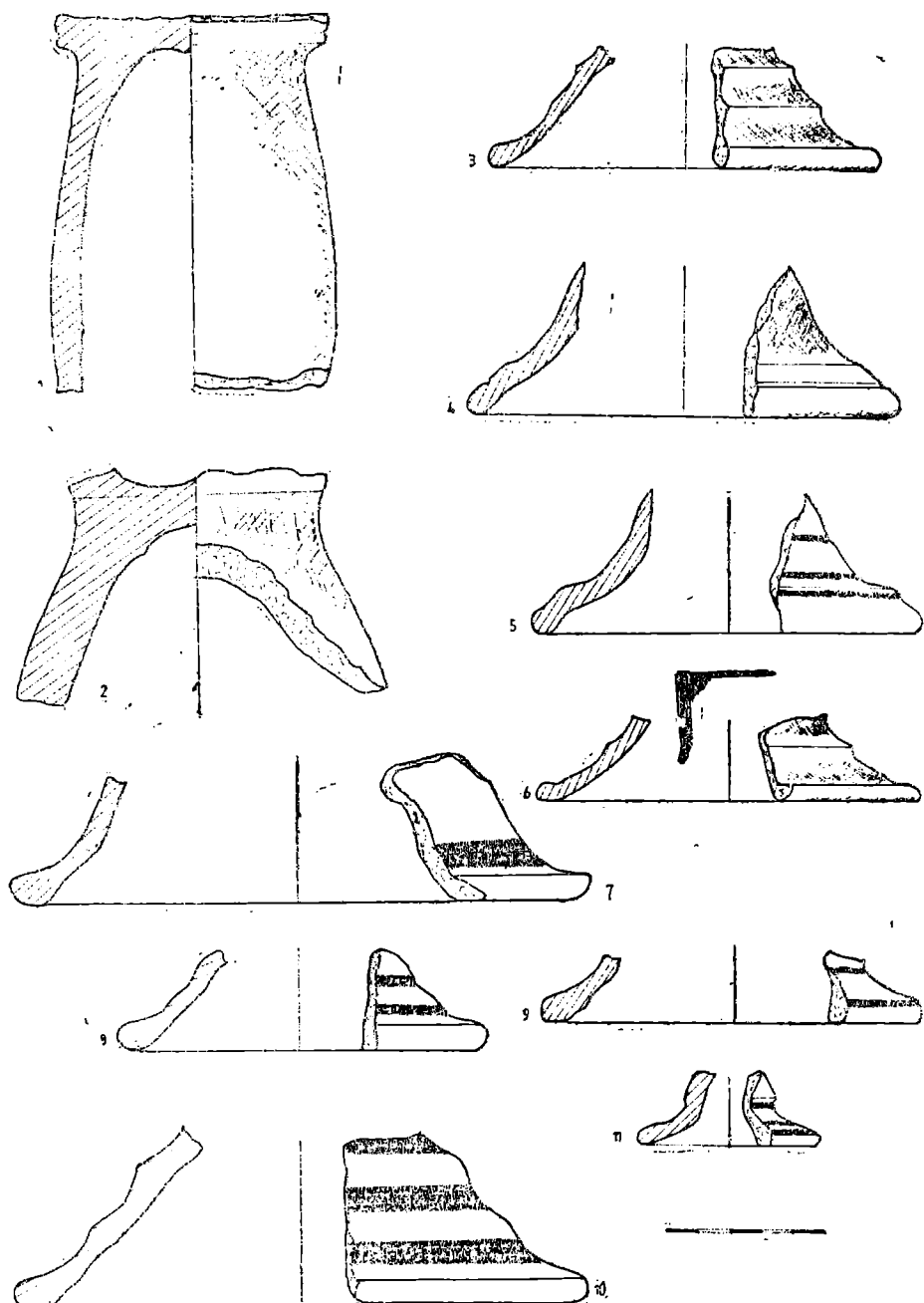
Pl. XXIII. Ceramică conuie lucrată cu roata: 1—6, fragmente.

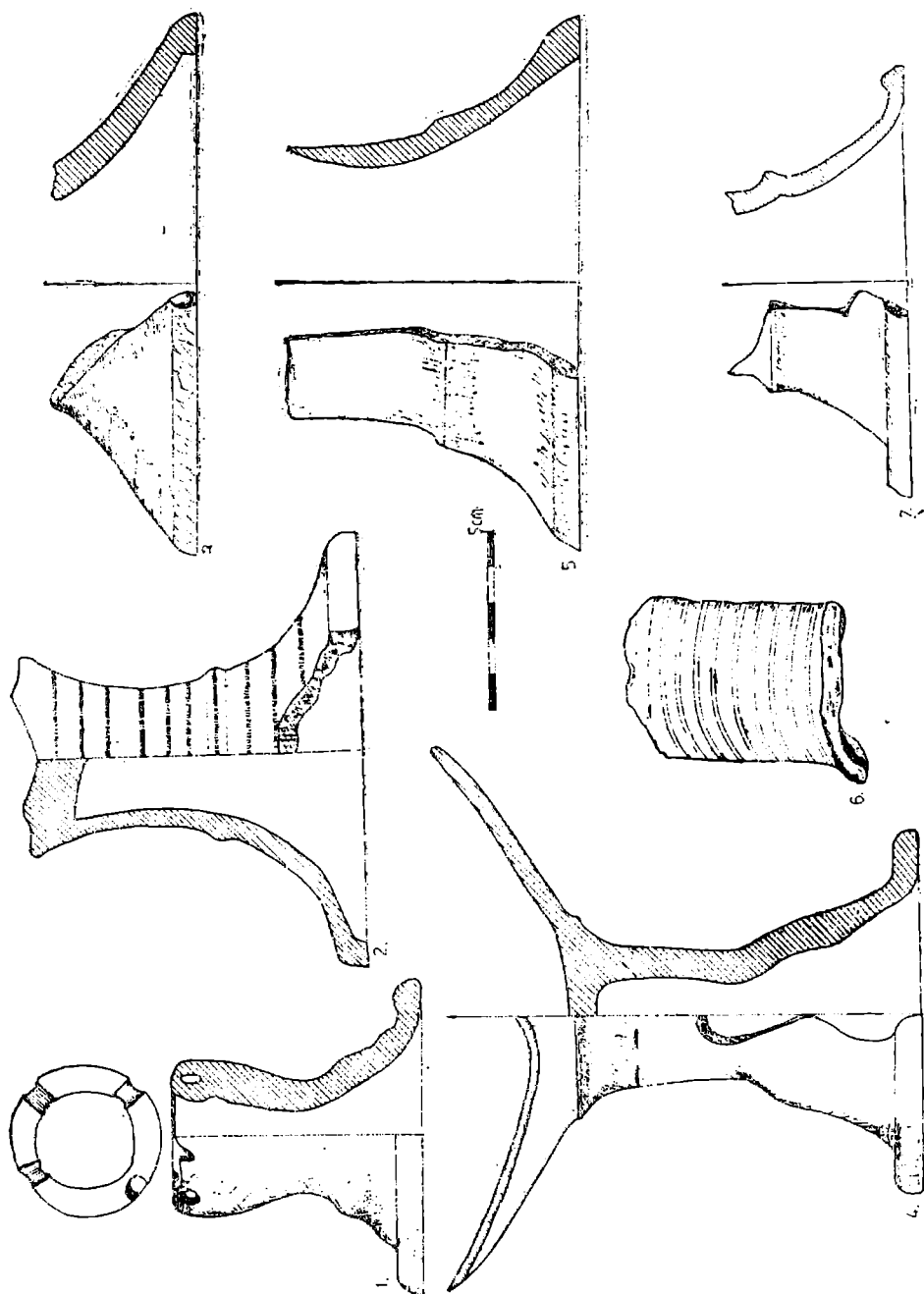
Pl. XXIV. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—3. fructiere.

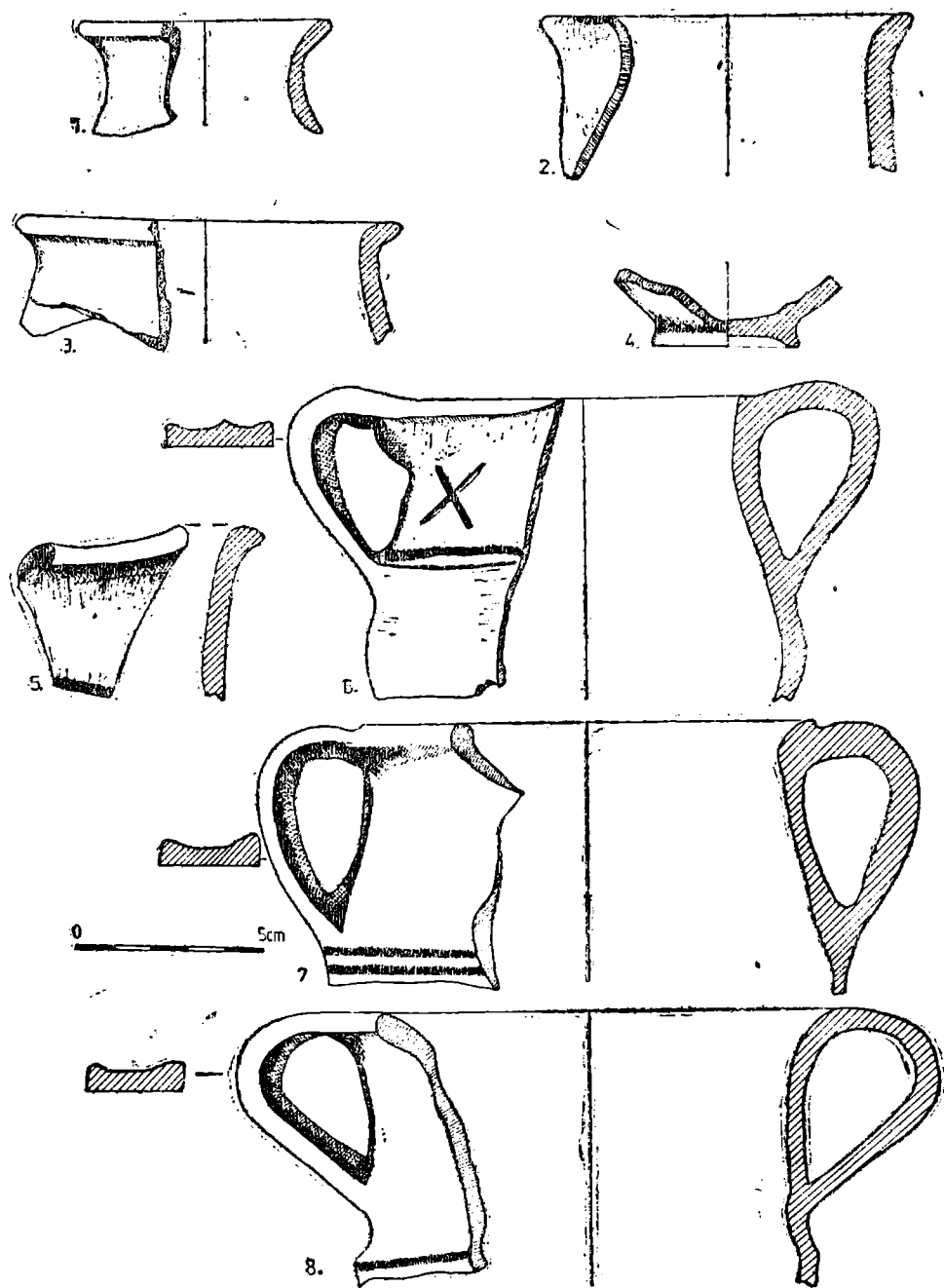
Pl. XXV. Ceramică lucrată cu roata: 1—4. fructiere.

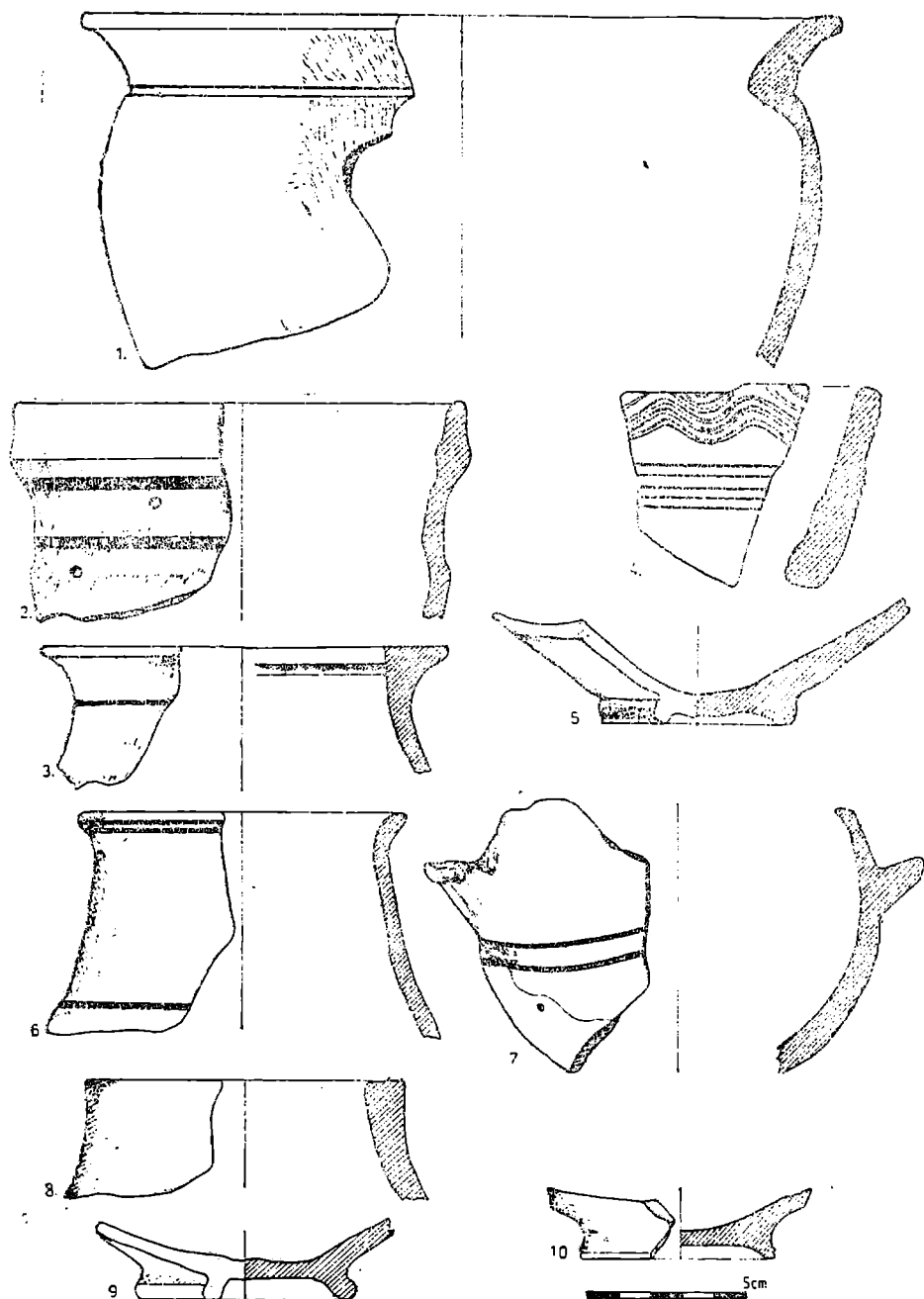
Pl. XXVI. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—11. picioare de fructiere.

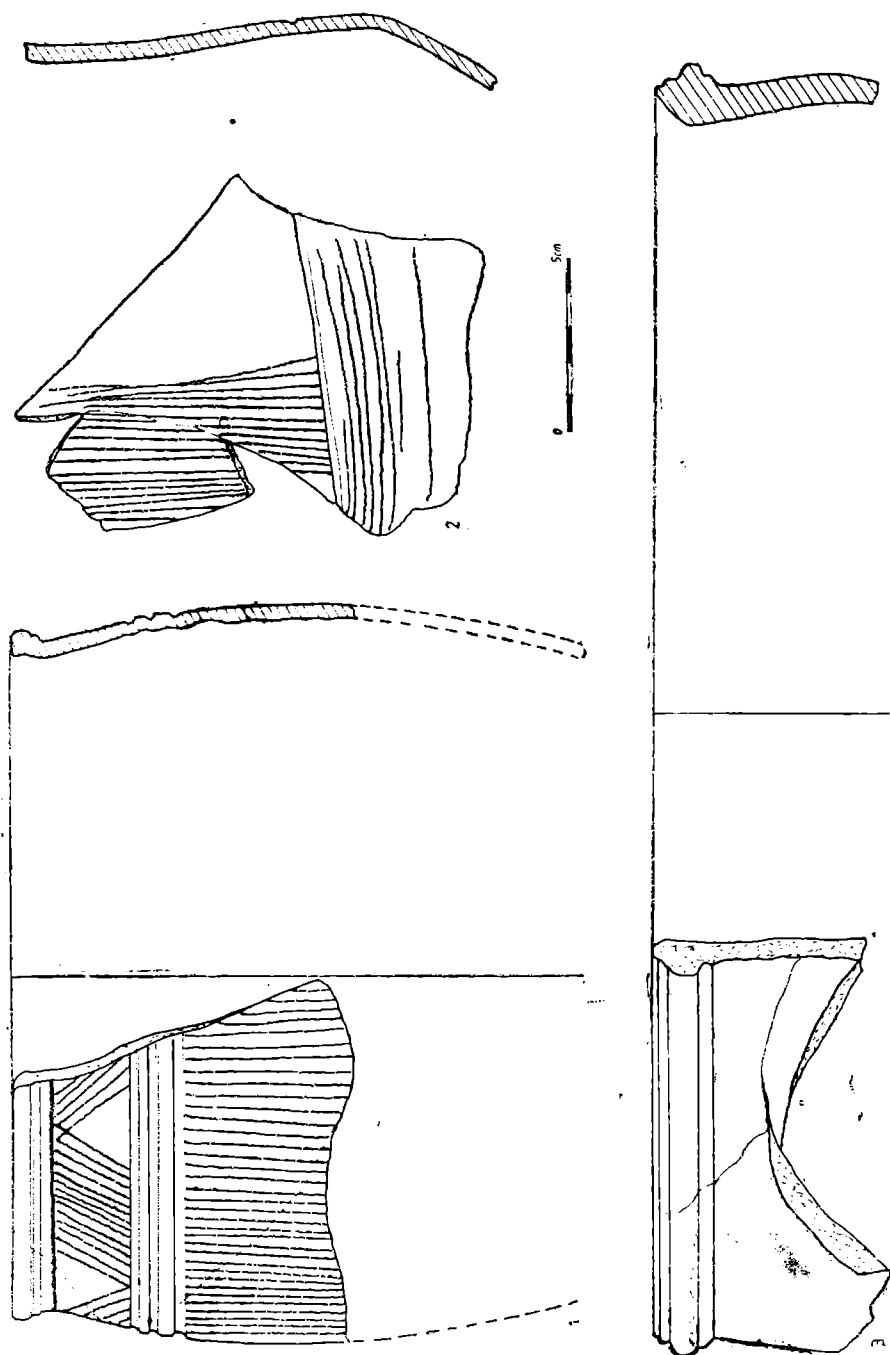
Pl. XXVII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—7. picioare de fructiere.

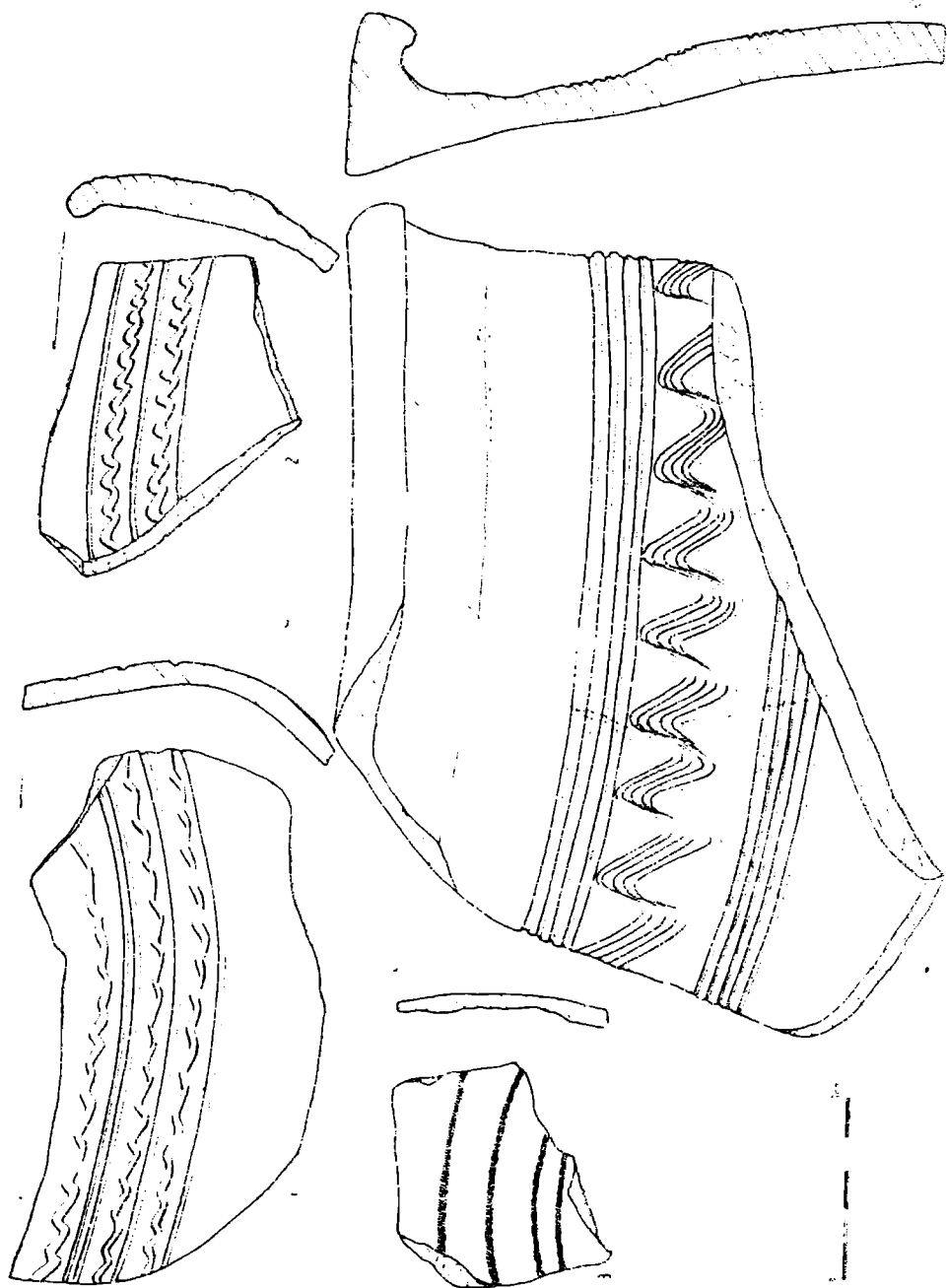
Pl. XXVIII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—3, 5—8. oale; 4. fund de călă.

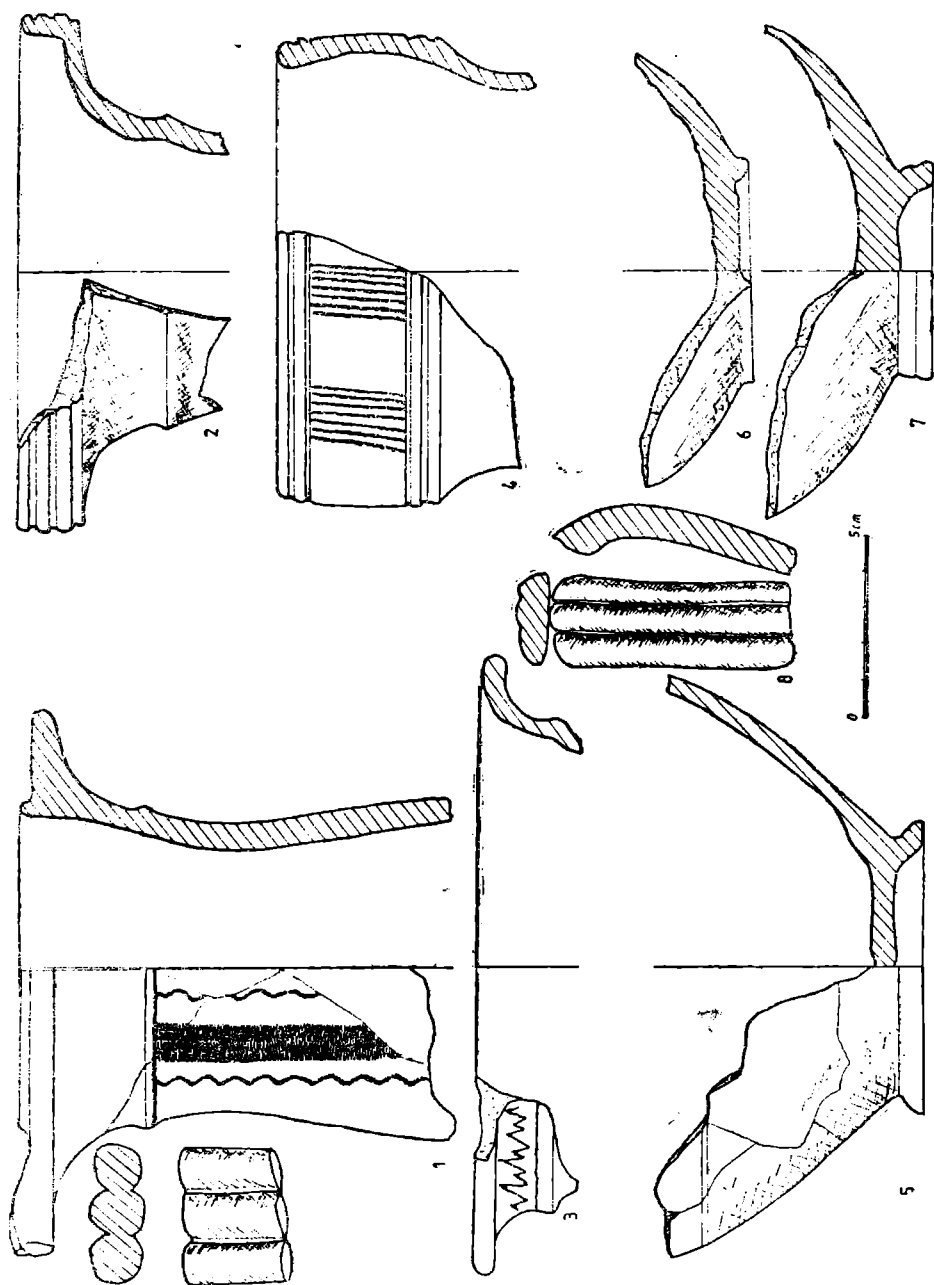
Pl. XXIX. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—3, 6—8. oale; 4. fragment de chiu cărămiziu; 5. 9—10. funduri de oale.

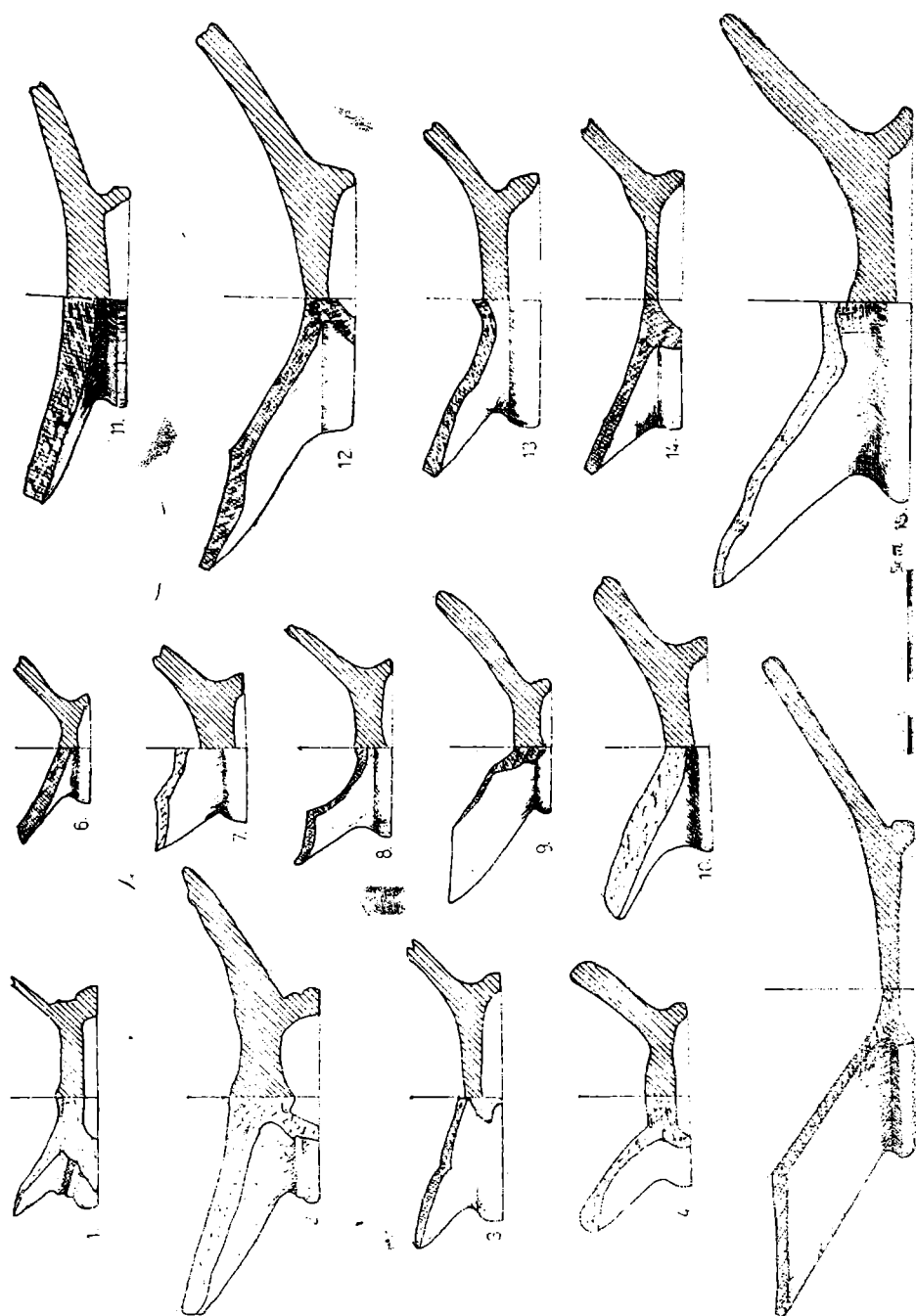
pl. XXX. 1—3. ceramică lucrată cu roata.

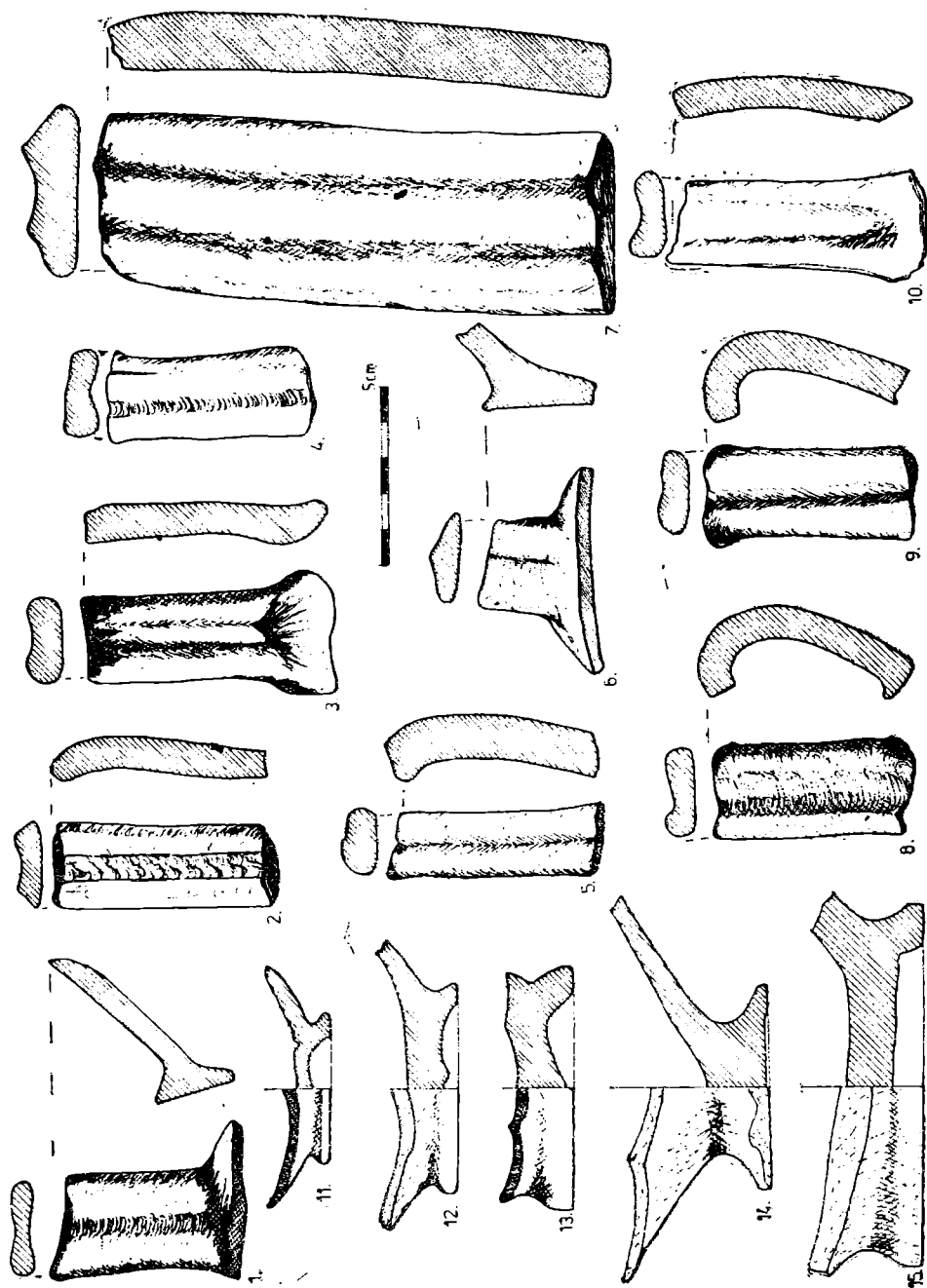
Pl. XXXI. 1—3. ceramică lucrată cu roata; 4. fragment de chiup.

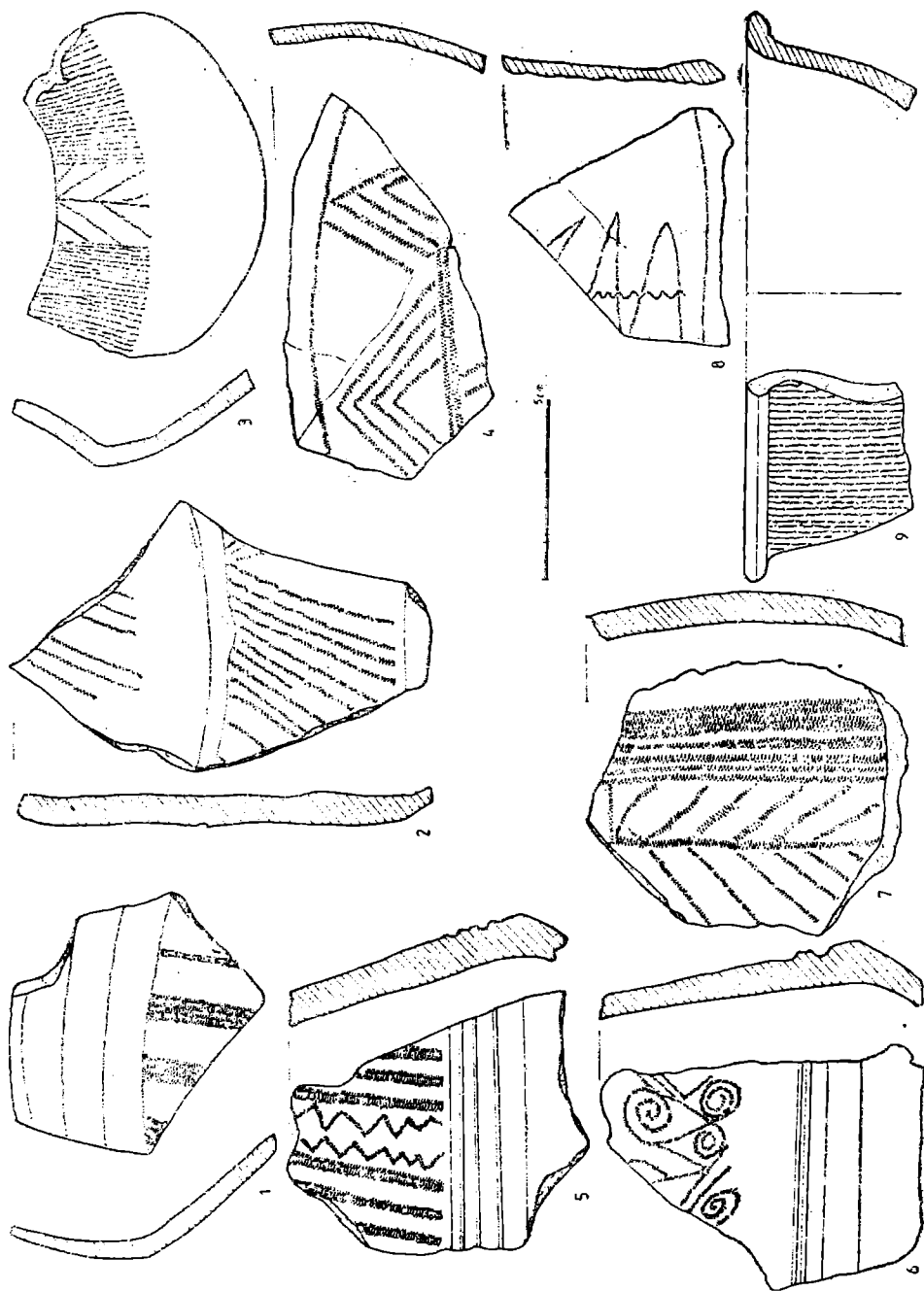
Pl. XXXII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—5. căni; 6—7. funduri de căni; 8. toată de cană.

Pl. XXXIII. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—15, funduri.

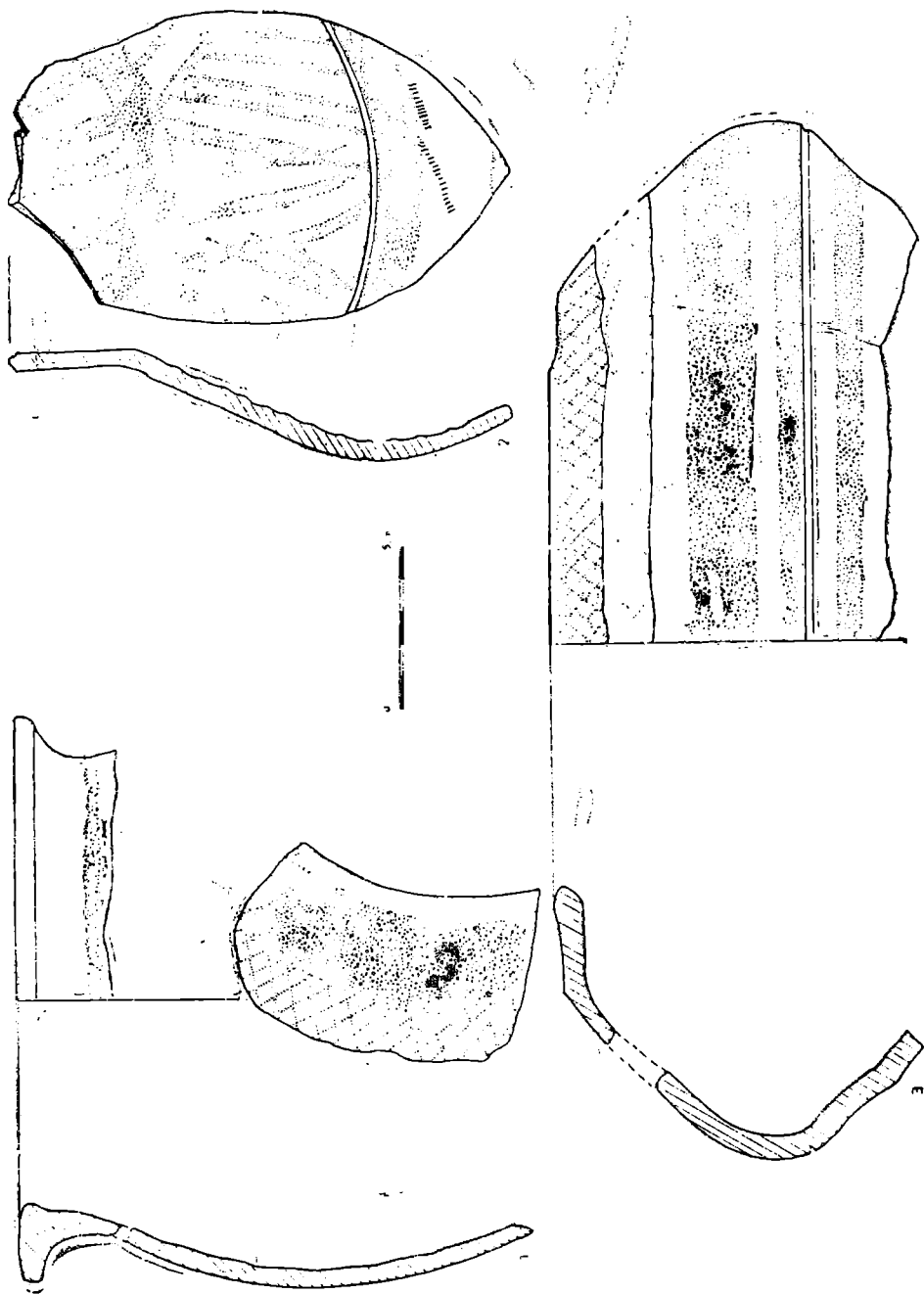
Pl. XXX V. Ceramica cenuşie lucrată cu roata: 1—10, torţi; 11—15, funduri.

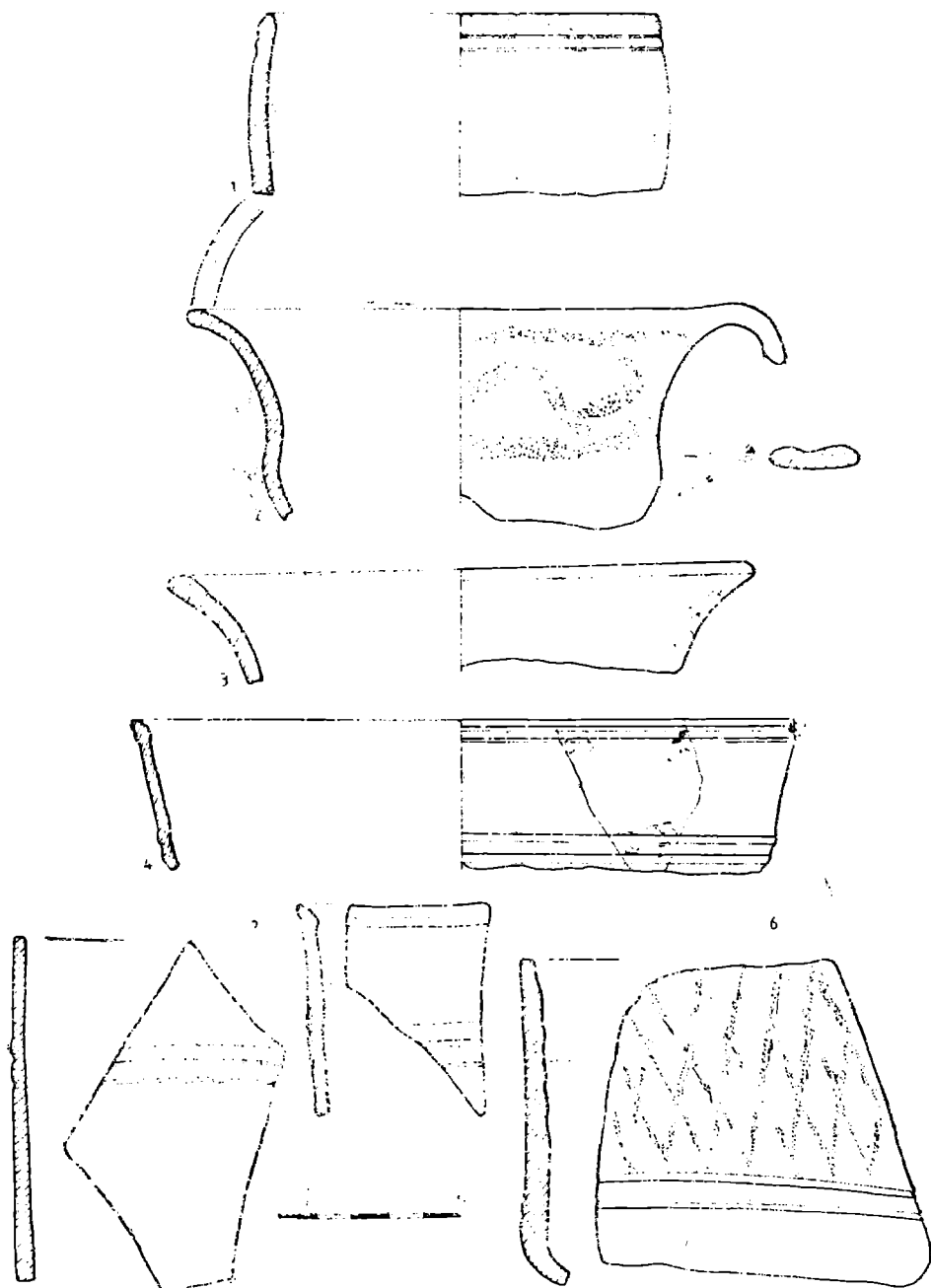
Pl. XXXV. Ceramică cenușie lucrată cu roata: 1—9. ornamente

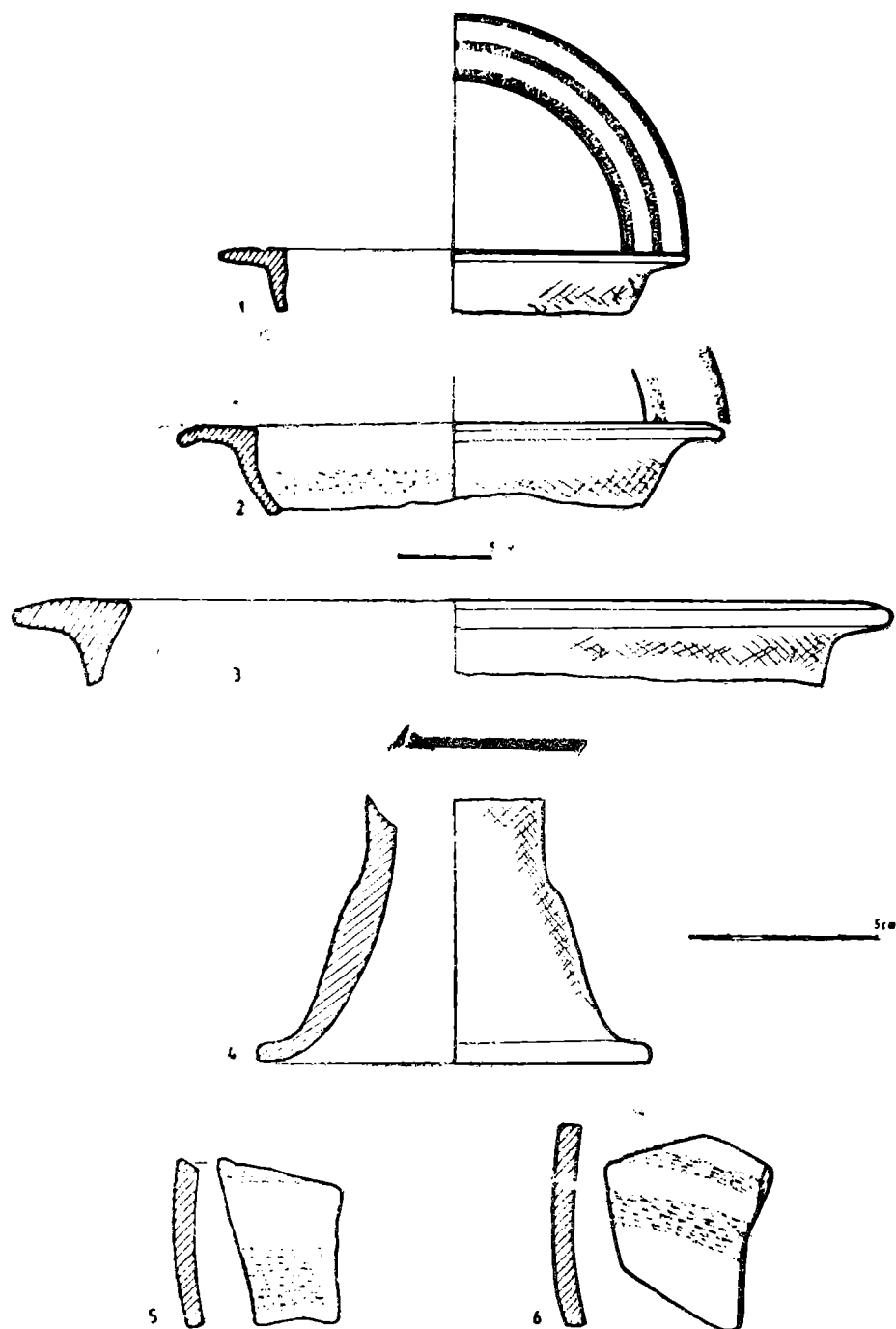
Pl. XXXVI. Ceramică lucrată cu roata: 1—2, 4, 6, 8—10, 12. cupe cu două toți; 3, 5. picioare de cupe; 7, 11. cupe, roșu-gălbui pictate.

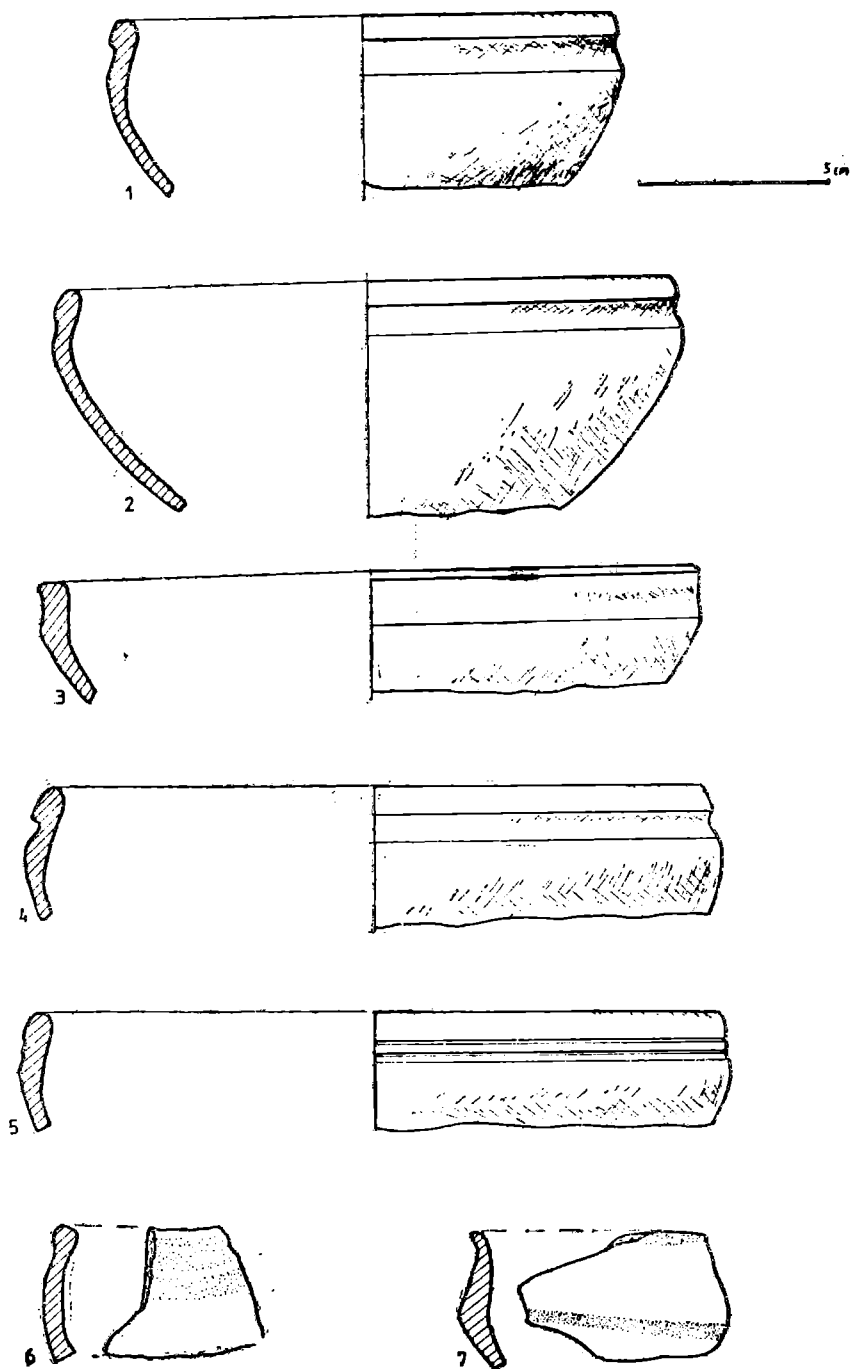
Pl. XXXVII. 1—3. Ceramică roșie lucrată cu roata, import roman, pictată.

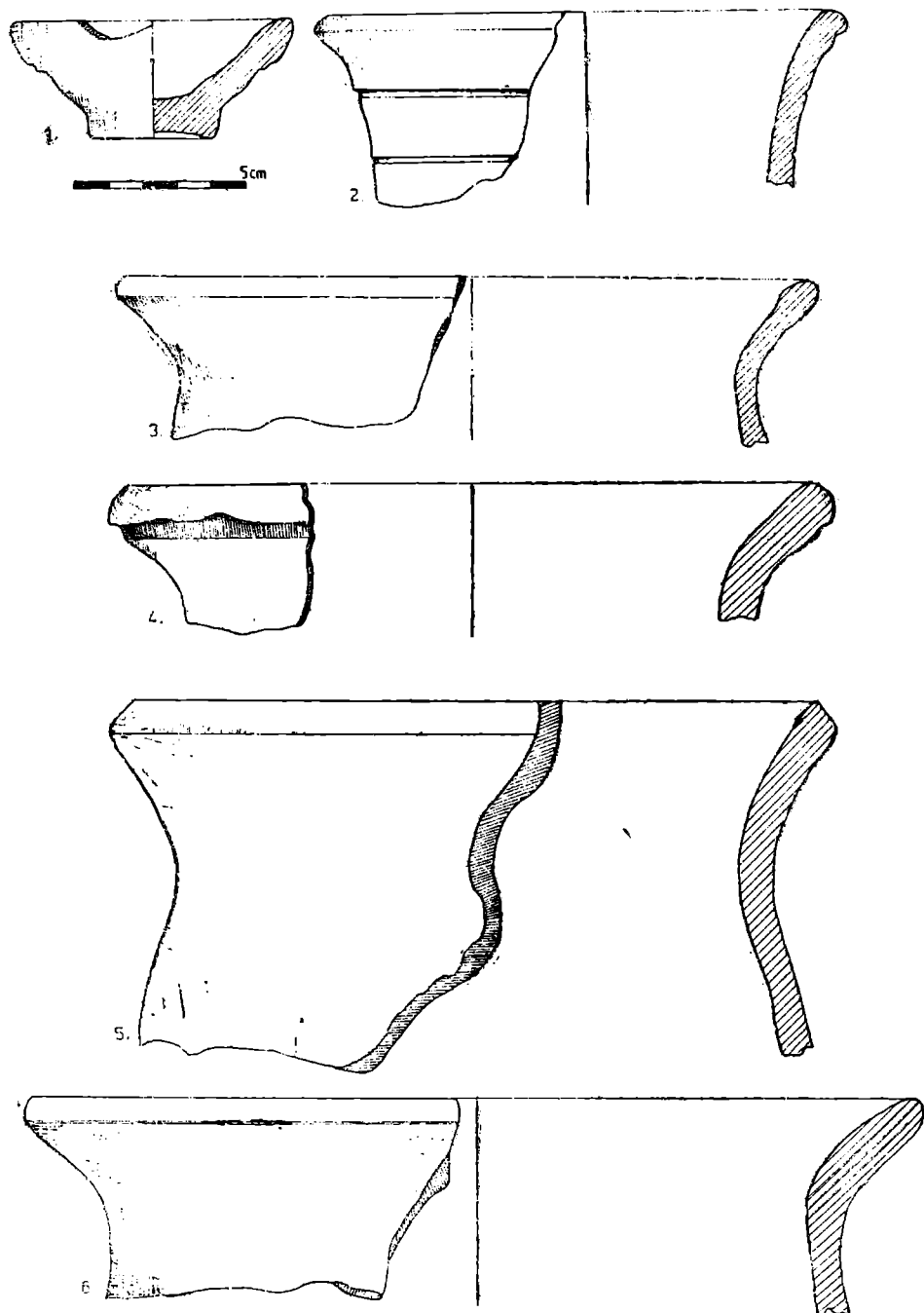
Pl. XXXVIII. 1—6. ceramică roșie lucrată cu roata, pictată.

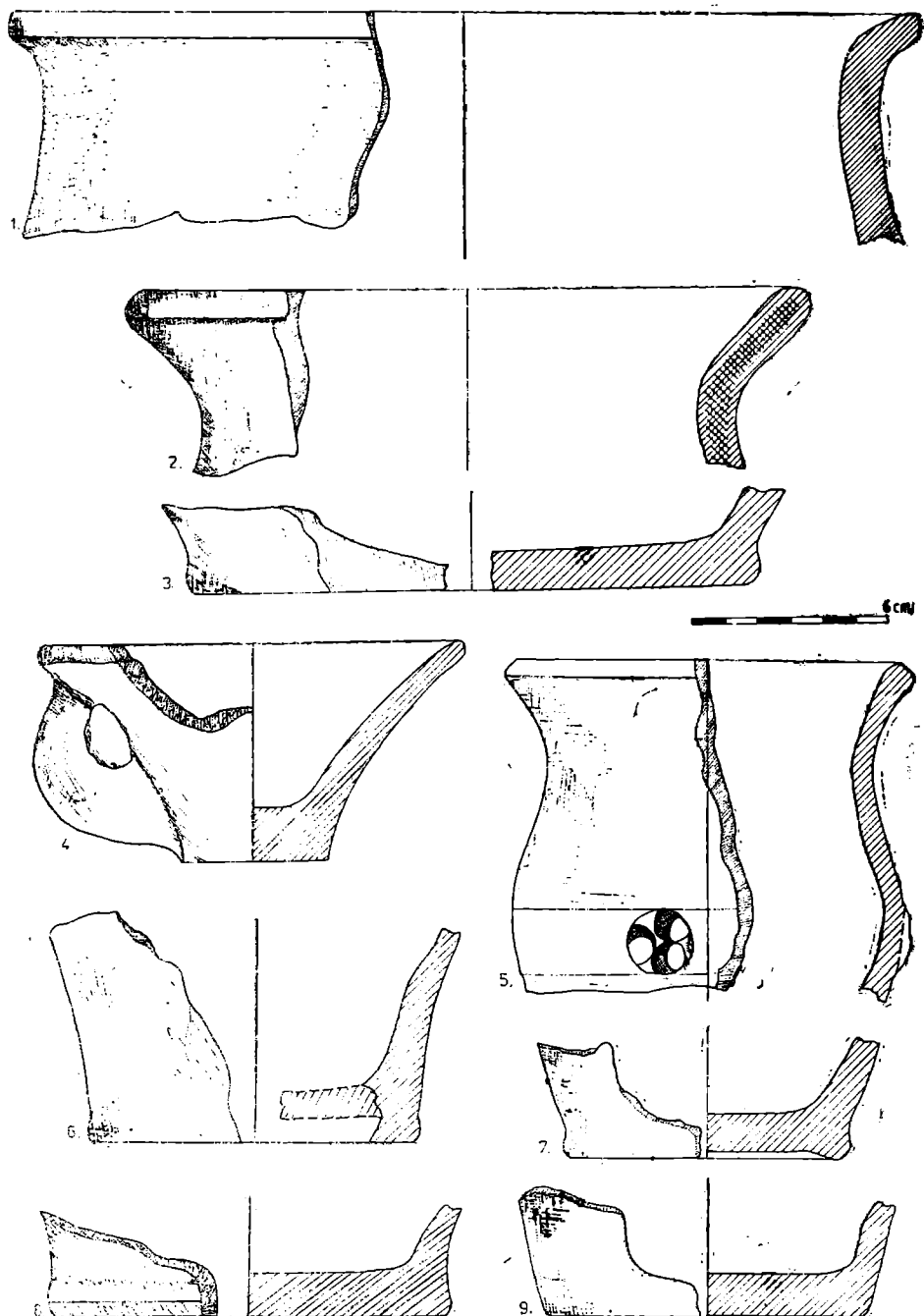
Pl. XXXIX. Ceramică roșie lucrată cu roata: 1—2, 5—6, pictată.

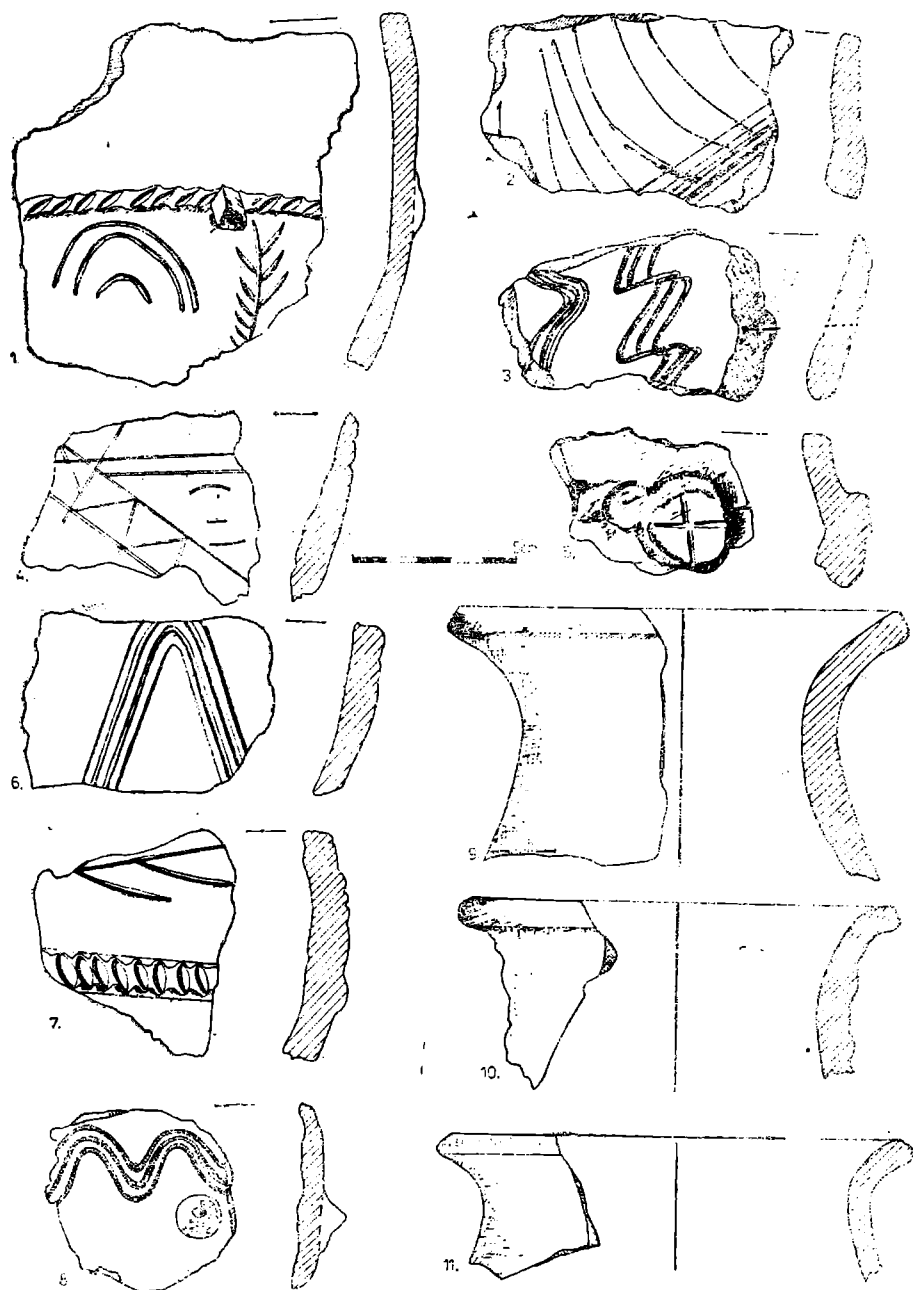
Pl. XL. Ceramică roșie lucrată cu roata: 1—5. străchini: 6—7. fragmente pictate.

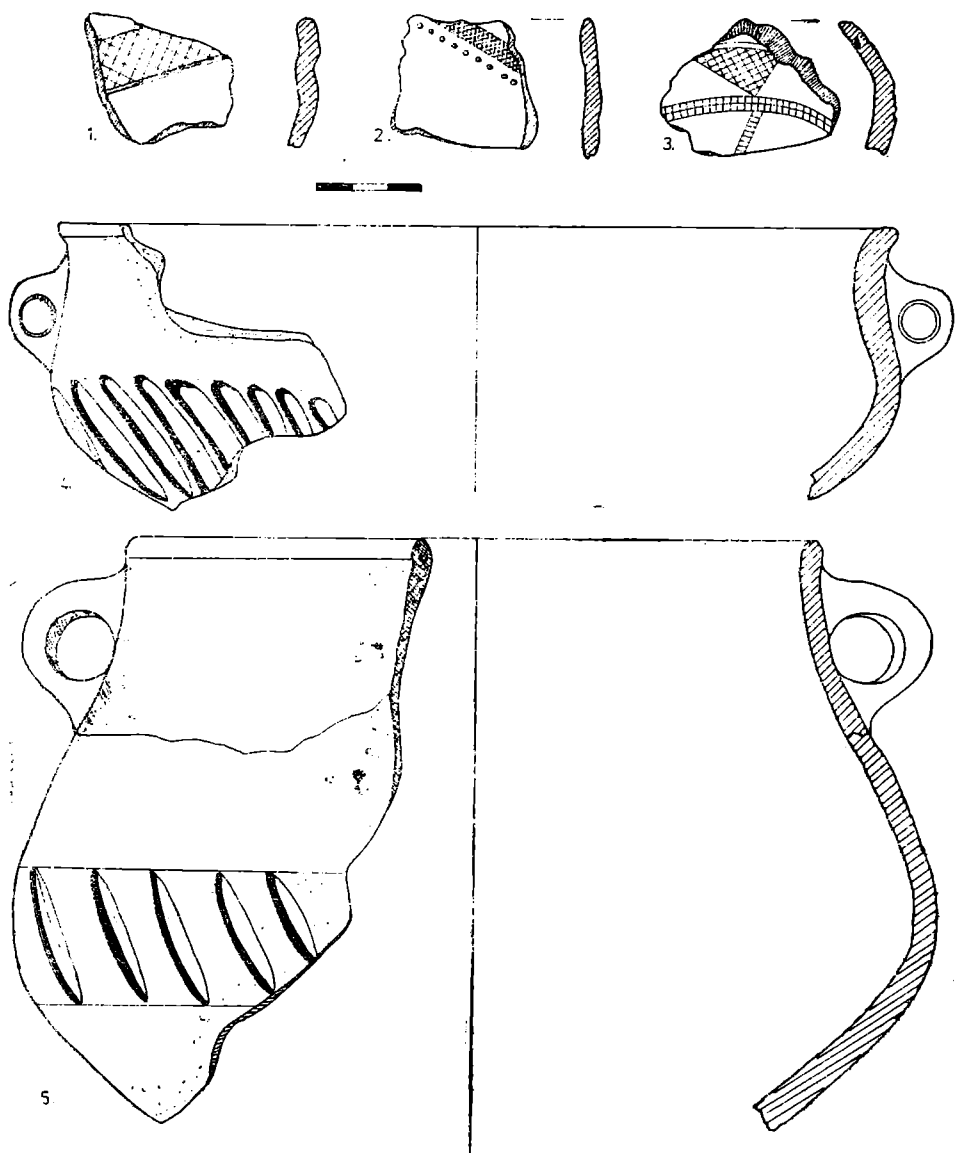
Pl. XLI. 1—6. Ceramică lucrată cu mână.

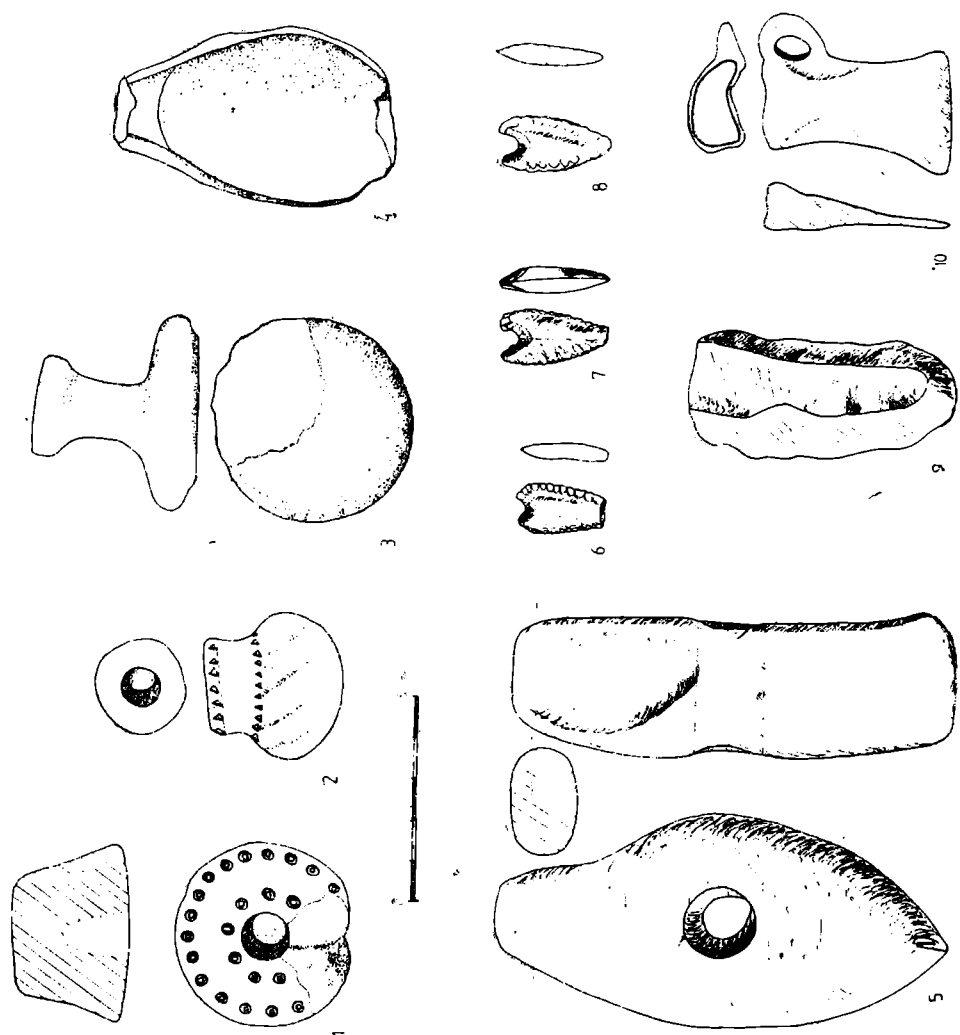
Pl. XLII. 1—9. Ceramică lucrată cu mâna.

Pl. XLIII. 1—11. Ceramică lucrată cu mână.

Pl. XLIV. 1—5. Ceramică din epoca bronzului.

Pl. XLV. 1—4, 6—8. Obiecte din epoca bronzului: 5, 9, unelte de piatră; 10 celt de bronz.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DIN 1983 LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Cercetările din anul 1983 au afectat într-o foarte mică măsură aria interioară a Ulpiei Traiane, ele reducându-se, în această zonă, la demolarea martorului lăsat, în campania precedentă, între clădirile 001 și 002¹. În schimb, în exteriorul incintei urbane a fost desăvârșită dezvelirea atelierului de sticlărie (EM 21), a fost cercetată o clădire (EM 22) situată la nord de templul lui Silvanus și a fost parțial dezvelit un templu (EM 24) la nord de sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia. Au fost, de asemenea, continuate săpăturile în necropola răsăriteană a orașului antic.

În sfârșit, în hotarul satului Valea Lupului (com. Baru), într-un punct care făcea odinioară parte din teritoriul rural al Ulpiei Traiane, a continuat cercetarea, modest începută în 1981, a unei construcții, probabil o *villa rustica*, amenințată cu distrugerea de lucrările agricole.

Cu excepția necropolei, unde cercetările mai trebuie completate, rezultatele săpăturilor din 1983 se publică mai jos.

I. Spațiul dintre clădirile 001 și 002

Curățirea porțiunii de la vest de martor a permis să se precizeze în plan unele din nivelurile observate în campania precedentă în profilul estic al martorului însuși; cifrele utilizate aici corespund celor notate pe profilul publicat după încheierea campaniei din 1982². S-a confirmat astfel că zidul 14 dublează peretele nordic inițial al încăperii 10 din clădirea 002; el este alcătuit din pietre de râu și de carieră, amestecate cu țigle și cărămizi și prinse cu foarte mult mortar. S-a confirmat, de asemenea, că zidul 14 nu avea temelie, fiind așezat direct pe stratul de depunere 11. Stratul de pietriș 10 (probabil, o alee pavată) și stratul de amenajare 8 din lut cenușiu și galben peste care el a fost așezat întră sub zidul 14, dar nu s-a putut stabili deocamdată dacă ele continuă și sub peretele inițial al laturii nordice a încăperii 10 din clădirea 002. Înspre edificiul 001 a fost din nou observat stratul de pietriș 9, diferit de stratul 10, căci este alcătuit din pietricele roșiatice și din mortar; el nu pare a fi o podea (în nici un caz nu este podeaua clădirii 005, căci iese în afara zidurilor acesteia), ci, mai degrabă, reprezintă urmele preparării mortărului pentru construirea clădirii 001.

În cursul demolării martorului, au ieșit la iveală două altare votive (vezi mai jos), reutilizate în epoca medievală pentru consolidarea laturii nordice a canalului 18 (pl. 25/1).

¹ Vezi H. Daicoviciu și colaboratorii, *MCA. A XVII-a Sesiune anuală de rapoarte* (sub tipar).

² Idem, *op. cit.*, fig. 1.

Săpăturile efectuate în această zonă au confirmat, în genere, concluziile la care se ajunsese în urma cercetărilor din 1982.

Descoperirile făcute cu prilejul demolării marorului constau din cele două inscripții menționate, din două chei și alte obiecte de fier, precum și dintr-o mare cantitate de ceramică, printre care se numără un fragment de opaiț cu butoni și o buză de *terra sigillata*.

II. Clădirea EM 21 (atelierul de sticlărie)

Dezvelirea completă a acestui edificiu (pl. 25.2) n-a adus nimic esențial nou față de ceea ce se constatare în cursul săpăturilor din 1982³. Se pot preciza însă acum dimensiunile interioare ale încăperilor, măsurate pe direcțiile N—S și E—V. Ele sunt următoarele:

Camera 1: 7,05 × 6,55 m; camera 2: 4,45 × 3,85 m; camera 3: 4,50 × 3 m; camera 4: 3,65 × 3,50 m (este de notat că această încăpere este un fel de anexă a clădirii și depășește cu 60 cm spre nord zidul nordic al acesteia în a doua sa fază de existență); camera 5: 7,05 × 7,10 m; camera 6: 4,45 × 3,45 m; camera 7: 4,50 × 3,15 m; camera 8: 4,55 × 3,85 m; camera 9: 4,60 × 1,05 m; camera 10: 4,45 × 3,65 m; camera 11: 7,05 × 9,30 m.

III. Clădirea EM 22 (pl. I)

Observațiile făcute în cursul degajării acestui edificiu au permis să se formuleze anumite concluzii privind evoluția construcțiilor din zona de la nord de templul lui Silvanus.

Într-un prim moment, s-a construit un zid (pe plan: Z₁), care reprezintă latura sudică a unei mari incinte cuprinzând în interiorul ei templul lui Liber Pater, sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia, clădirile din zona viitorului model (EM 16 și 17), templul EM 24 (vezi mai jos) și alte edificii încă necercetate. Măsurată aproximativ, cu ruleta, această incintă are următoarele dimensiuni: latura sudică: 226 m; latura estică: 140 m; latura nordică: 215 m; latura vestică: 145 m.

Odată cu zidul de incintă s-a construit o platformă surprinsă în suprafețele S₄ și S₅. Orientată E—V, ea măsoară 4,15 × 2,20 m, dar funcția nu i-a putut fi stabilită.

Concomitent cu construirea incintei sau la puțin timp după aceea, s-a ridicat, la 3,10 m spre nord de ea, o clădire (EM 28), din care latura sudică (Z₇) a fost urmărită pe o distanță de 22,60 m; lățimea acestui zid este de 80 cm. Acestei clădiri îi aparțin și două capete de zid care pornesc de la Z₇ spre nord, formând astfel o încăpere ce măsoară 6,80 m pe direcția est—vest; limita săpăturii n-a permis și precizarea dimensiunii nord—sud.

Într-o etapă ulterioară, la sud de incintă (deci, în afara ei), s-a construit edificiul EM 22 (prima fază); el este orientat E—V și are următoarele dimensiuni exterioare:

³ Idem, *op. cit.*, fig. 6.

Latura sudică măsoară 19,25 m de la colțul sud-vestic al clădirii până în punctul unde intră sub zidul vestic al templului mare¹. Latura vestică are 9,15 m, socotindu-se și lățimea zidului incintei, care constituie, pe o anumită porțiune, latura nordică a clădirii EM 22. Latura nordică măsoară 20,55 m, dar această dimensiune nu este absolut sigură; în adevăr, ea include lățimea (65 cm) a unui zid (Z_2) care iese pe direcția S—N de sub templul mare și care ar putea fi, ipotetic, latura estică a primei faze a clădirii EM 22. Dacă această ipoteză se va adeveri, atunci latura estică a clădirii EM 22 măsoară, în prima fază, circa 10 m.

Lățimea zidurilor clădirii EM 22 este identică (67 cm) pe laturile de vest și sud, de 65 cm pe presupusa latură estică și de 80 cm pe latura nordică (lățimea zidului de incintă).

Este de remarcat că latura vestică a primei faze a clădirii EM 22 se suprapune, desființând-o, peste platforma construită odată cu incinta sacră (vezi mai sus); de asemenea, clădirea EM 22 a desființat o intrare dinspre sud în incintă.

Un zid E—V împarte faza I a clădirii EM 22 în două părți distincte: un coridor lat de 2,90 — 3,40 m (lățimea lui crește de la vest spre est) în partea de nord și un spațiu divizat în patru încăperi (dacă ipoteza privind latura estică a clădirii e justă) la sud. Încăperile se înșiră de la est la vest, sunt orientate N—S și au următoarele dimensiuni interioare: camera A: $5,10 \times 4,40$ m (din nou, dacă ipoteza privind latura estică a edificiului se va confirma); camera B: $5,05 \times 4,40$ m; camera C: $4,80 \times 4,40$ m; camera D: $4,50 \times 4,20$. Lățimea pereților care separă încăperile este de 46—52 cm.

Construirea templului mare a desființat faza I a clădirii EM 22. În locul ei s-a construit faza a II-a (pl. I și pl. 25/3), care a desființat, la rândul ei, zidul de incintă. Planul construcției este asemănător celui din faza I, dar noua clădire este împinsă puțin spre nord și este mai mare cu circa 2,50 m pe direcția E—V.

După cum se vede din plan, faza a II-a a edificiului EM 22 are forma unui dreptunghi căruia îi lipsește colțul nord-vestic. Dimensiunile exterioare ale ei sunt date însumându-se cele două tronsoane, astfel rezultate, ale laturilor de vest și, respectiv, de nord. Aceste dimensiuni sunt: latura sudică: 23,15 m; latura vestică: 9,30 m; latura nordică: 23,35 m (până în punctul unde pătrunde în peretele săpăturii); latura estică: circa 10,35 m. Tronsonul mai lung al laturii nordice coincide cu zidul sudic al clădirii EM 28 (vezi mai sus).

Ca și în faza I, în partea de nord a clădirii se află un coridor larg de 3,10 m (pl. 26/4). Spațiul din partea de sud este împărțit în cinci încăperi (numerotate de la est la vest) orientate N—S și având următoarele dimensiuni interioare: camera 1: $4,70 \times 4,02$ m; camera 2: $4,75 \times 3,85$ m; camera 3: $4,70 \times 4,25$ m; camera 4: $4,75 \times 3,80$ m; camera 5: $4,75 \times 4,20$ m. Lățimea zidurilor despărțitoare dintre camere, a căror elevație era din cărămidă, este de 48—62 cm la temelie; separarea dintre coridor și spațiul cu încăperi este realizată prin fostul zid de incintă.

În faza a II-a a clădirii EM 22, atât coridorul, cât și încăperile au fost pavate cu mortar.

¹ Vezi H. Daicoviciu, D. Alicu, *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 83—84.

În colțul de sud-est al camerei 1 s-a construit, în dărâmtura de cărămidă provenind din zidul clădirii EM 22, o absidă din care se păstrează circa jumătate (pl. 26/5, 27/6). Neexistând obiecte care să permită datarea ei absolută, se poate spune numai că ea a fost construită după dărâmarea, măcar parțială, a fazei a II-a edificiului.

Cercetarea clădirii EM 22 a dus la descoperirea unui mare număr de opaițe aflate în spațiul dintre zidul de incintă și zidul sudic al clădirii EM 28. Stratigrafic, ele au fost găsite sub pavajul de mortar al coridorului din faza a II-a, ceea ce înseamnă că ele sunt, probabil, contemporane cu faza I a edificiului EM 22. Totuși, nu se poate exclude o legătură a lor cu edificiul EM 28.

S-au mai descoperit obiecte de fier și de bronz, ceramică și numeroase monede (vezi mai jos). Una din aceste monede, un sesterț din 161—162, a fost găsit chiar în pavajul de mortar din faza a II-a a edificiului EM 22.

IV. Templul EM 24 (pl. II)

Un spațiu destul de vast la nord de sanctuarul zeilor Aesculap și Hygia și la est de templul lui Liber Pater a fost cercetat prin trasarea a cinci secțiuni (M_{15} — M_{19}). Săpăturile n-au fost încheiate în această zonă, dar anumite rezultate au început să se contureze.

Construcția dezvelită (EM 24) este un templu care prezintă două, poate chiar trei faze, dar una singură a putut fi, deocamdată, mai bine observată. În timpul ei, templul avea următoarele dimensiuni exterioare:

Latura sudică măsoară 15,35 m. Între m 4,15 și 10,50, măsurați de la V la E, zidul ei se întrerupe, lăsând loc unui pavaj format din fragmente de țigle și cărămizi. Latura vestică are 16,05 m, în timp ce latura nordică, formată din însuși zidul de incintă al zonei sanctuarelor, a putut fi urmărită, în cursul campaniei trecute, pe o lungime de 12,95 m, ea intrând apoi în peretele estic al secțiunii M_{19} . La circa 5,95 m spre est de colțul nord-vestic al templului, se află o absidă care depășește spre nord linia zidului. Este, de fapt, o nișă absidală, largă de 2,50 m și adâncă de 1,25 m (dimensiuni interioare), al cărei perete nordic este arcuit numai în interior, la exterior el fiind drept și paralel cu zidul de incintă; lățimea acestui perete este de 70 cm în punctul de maximă arcuire a absidei. Nișa a desființat zidul de incintă în porțiunea respectivă. Latura estică a edificiului n-a fost încă dezvelită. Curtea templului măsoară $13,95 \times 11$ m și este orientată est-vest.

În partea de sud a templului, de-o parte și de alta a pragului de țiglă și cărămidă, se află două *cubicula* cu dimensiunile interioare de $13,55 \times 3,05$ m, ale căror laturi nordice sunt unite printr-un zid. Lățimea pereților cubiculului vestic variază între 60 și 75 cm, iar cea a pereților cubiculului estic între 50 și 75 cm (e de notat însă că pe latura estică a cubiculului vestic măsurătoarea nu s-a putut efectua din cauza mortarului lăsat între două secțiuni).

Nișa absidală a templului a desființat nu numai o porțiune din zidul de incintă, ci și o construcție de $2,95 \times 2$ m, orientată V—E, care depășea zidul de incintă cu 2 m spre nord. La prima vedere, această con-

strucție ar părea o poartă a unui templu mai vechi, dar rămâne greu de explicat de ce ea ieșea în afara incintei și de ce templul căruia i-ar fi aparținut avea o orientare diametral opusă (cu intrarea pe latura de nord) celei a templului lui Liber Pater, aflat în apropiere, spre vest. S-ar putea, deci, presupune, mai degrabă, că avem de-a face cu un element al zidului de incintă (pl. 27/7).

În peretele vestic al secțiunii M_{16} , pe o lungime de 9,05 m de la zidul nordic al cubiculului vestic, se observă urmele unui zid scos, orientat N—S. Nu s-a putut stabili cărei faze i-a aparținut acest zid.

În secțiunile M_{16} , M_{18} și M_{19} , au apărut urmele unei incinte, probabil de lemn, a cărei bază este formată din bucăți de țigle, cărămizi și olane, multe așezate în dungă. Latura de vest, singura care a putut fi măsurată, are o lungime de 7,60 m, lățimea ei fiind de 17—20 cm; latura de nord a putut fi urmărită pe o lungime de 9,35 m. Incinta ar putea reprezenta o fază mai veche a edificiului.

Urmele unei construcții de lemn au fost surprinse și la vest de templu, în secțiunea M_{15} (pl. 27/8). Latura de est a clădirii, singura pusă în lumină, are o lungime de 10,35 m, grosimea peretelui fiind de 30 cm.

V. Descoperiri epigrafice

Așa cum s-a arătat mai sus, la demolarea martorului lăsat în campania precedentă în spațiul dintre clădirile 001 și 002, au ieșit la iveală două inscripții:

1. Altar de marmură cu dimensiunile $141 \times 43 \times 37$ cm; litere înalte de 3,5 cm. Lipsește partea din dreapta a bazei. Textul spune:

INVICTO / MITHRAE / MARTI CAMVLO / MERCURIO / ROSMER-TAE / Q(uintus) AXIVS AELI/ANVS V(ir) E(gregius) / PROC(urator) AVGG(ustorum) / IONI.

Al doilea G din cuvântul AVGG este martelat, dar încă vizibil. Cei doi împărați sunt Maximinus Thrax și fiul său Maximus. În urma martelării, formula se referă la un singur împărat, și anume la Gordianus al III-lea. Q. Axius Aelianus a îndeplinit funcția de procurator financiar al Daciei Apulensis între anii 235—238⁵. Divinitățile celtice Mars Camulus, Mercurius și Rosmerta, încă neatestate în Dacia, le-a cunoscut în timpul funcției, exercitate anterior, de *procurator rationis privatae* în Belgica și cele două Germanii⁶. Procuratorul poartă porecla *Ionius*.

2. Altar de marmură cu dimensiunile $110 \times 48,5 \times 38$ cm; litere înalte în r. 1—2 de 4 cm, în r. 3—8 de 3 cm și în r. 9 de 3,5 cm. Atrage atenția pe capitel reprezentarea unui fluture, care o simbolizează pe Psyche. Textul sună:

AESCVLAPIO / SALVTI EPIONAE / VENERI VBIQVE / NEPTVNO SALACIAE / CVPIDINIBVS / FONTIBVS AQVIS / Q(uintus) AXIVS AELI/ANVS V(ir) E(gregius) PROC(urator) AVGG(ustorum) / IONI.

Altarul este închinat de același înalt funcționar. Dintre divinități, unele sunt tămăduitoare, altele au un caracter erotic. Dintre acestea din

⁵ Pentru celelalte inscripții ridicate de Q. Axius Aelianus, vezi I. Piso, ZPE, XLIX, 1982, p. 233—235; L. 1983, p. 241—242.

⁶ CIL, III, 1456 = IDR, III/2, 89.

urmă face parte și Salacia, iar Neptunus n-a fost amintit decât ca pereche a ei. Epione, Salacia și Cupidines apar pentru prima dată în epigrafia Daciei romane.

VI. Obiecte de metal și ceramică

Diversele elemente ale inventarului arheologic sunt prezentate mai jos în cadrul complexelor în care au fost descoperite.

A. Spațiul dintre clădirile 001 și 002

Obiecte de fier

1. Cheie (pl. III/24) cu corpul îngustat spre bază; partea activă are patru dinți. Descoperită în stratul de dărâmtură de deasupra inscripțiilor. Dimensiuni: $7 \times 3,7$ cm. Inv. 26.972 (toate numerele de inventar sunt ale Muzeului arheologic din Sarmizegetusa).

2. Cheie (pl. III/25) cu corp lat și picior îngust; partea activă are trei dinți. Descoperită în același strat. Dimensiuni: $8,5 \times 4,4$ cm. Inv. 26.973.

3. Verigă (pl. III/22). D = 2,6 cm. Inv. 25.619.

4. Vârf de suliță (pl. IV/5). Foarte corodat. Descoperit în nivelul de dărâmtură. L = 21,4 cm. Inv. 25.596.

5. Vârf de săgeată (pl. IV/6) în trei muchii. L = 1,5 cm. Inv. 25.635.

6. Bandă subțire îndoită la un capăt (pl. III/9). L = 4,4 cm. Inv. 25.634.

7. Piron cu capul în formă de T (pl. III/4) realizat prin desplicarea unei tije și îndoirea extremităților. Partea opusă este mult lătită și prevăzută cu un orificiu aproape patrat. L = 6,8 cm; l. capului = 5,6 cm; l. bazei = 3 cm. Inv. 25.603.

Obiecte de bronz

1. Capac fragmentar de urcior (pl. VI/3). $5,9 \times 4,1$ cm. Inv. 25.358.

2. Verigă (pl. VII/1). Descoperită în stratul de depunere de sub nivelul de dărâmtură. D = 7,1 cm. Inv. 25.349.

B. Clădirea EM 21

Obiecte de fier

1. Fragment de cuțit puternic corodat (pl. IV/3). Descoperit în încăperea nr. 1. L = 10,8 cm. Inv. 25.628.

2. Fragment de cuțit cu lamă lată și mâner scurt (pl. IV/2). Descoperit în camera nr. 6. L = 17,3 cm. Inv. 25.633.

3. Cuțit cu lamă scurtă și mâner lung (pl. IV/1). Mânerul are extremitatea lătită și terminată în trei protuberanțe. Descoperit în camera nr. 1. L = 20,2 cm. Inv. 25.632.

4. Cui de belciug fragmentar (pl. III/6). L = 3,2 cm. Inv. 25.613.

5. Belciug (pl. V/1). Descoperit în încăperea nr. 6. L = 10 cm. Inv. 25.794.

6. Verigă (pl. III/28). Descoperită în camera nr. 2. D = 4 cm. Inv. 25.621.

7. Cremalieră (pl. III/13). Are o extremitate torsionată, iar cealaltă indoită în formă de cârlig. Descoperită în camera nr. 5. $L = 13,9$ cm. Inv. 25.631.

8. Fragment de lanț (pl. III/20) format din două zale în 8. Descoperit în camera nr. 5. $L = 10,2$ cm. Inv. 25.630.

9. Fragment de seceră (pl. IV/11). Descoperit în camera nr. 6. $L = 17,6$ cm. Inv. 25.629.

10. Scoabă (pl. III/10). Descoperită în camera nr. 6. $8,2 \times 1,9$ cm. Inv. 25.601.

11. Vârf de săgeată (pl. IV/9). Are formă piramidală și manșon ușor evazat. Descoperit în camera nr. 6. $L = 6,9$ cm. Inv. 25.600.

12. Ciocan (pl. IV/14). Are un capăt scurt, pătrat în secțiune, și celălalt mai lung, ușor curbat și ascuțit spre vârf. Orificiul pentru fixarea cozii este rotund. Descoperit în încăperea nr. 11. $L = 15$ cm. Inv. 25.598.

13. Cârlig (pl. III/12). Descoperit lângă cuptorul de pâine din coridorul clădirii. $3,9 \times 3,2$ cm. Inv. 25.611.

14. Piron (pl. III/1). Are cap semisferic. Descoperit în încăperea nr. 2. $L = 17,3$ cm. Inv. 25.599.

Obiecte de bronz

1. Ac (pl. VIII/2). Descoperit în încăperea nr. 9. $L = 13,3$ cm. Inv. 25.315.

2. Ac (pl. VIII/3). Capul este decorat cu o linie incizată în spirală. Descoperit în încăperea nr. 9. $L = 12$ cm. Inv. 25.316.

3. Ac cu capul sferic (pl. VIII/6). Descoperit în camera nr. 5. $L = 6,6$ cm. Inv. 25.357.

4. Pandantiv (pl. IV/2). Descoperit în camera nr. 8. $7,8 \times 5,2$ cm. Inv. 25.313.

5. Inel (pl. X/9). $D = 2,2$ cm. Inv. 25.360.

6. Fibulă cu genunchi (pl. IX/6). Cap decorat cu două nervuri. Corp cu nervură longitudinală decorată cu un șir de incizii în forma literei V. Picior terminat într-un buton. Portagrafă dreptunghiulară. Sistem de închidere cu balama. Descoperită în camera nr. 11. $L = 4,8$ cm. Inv. 25.312. Se datează la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea.

7. Element decorativ în formă de clopoțel (pl. VII/5). Descoperit în camera nr. 11. $D = 2,2$ cm; $\hat{I} = 1,2$ cm. Inv. 25.317.

8. Țintă (pl. X/6). Descoperită în încăperea nr. 11. $D = 1,5$ cm. Inv. 25.311.

9. Cui (pl. VII/8). Cap bitronconic, tijă patrată în secțiune. Descoperită în camera nr. 11. $L = 3,5$ cm. Inv. 25.352.

10. Cui cu cap semisferic (pl. VII/9). Tijă patrată în secțiune. Descoperit în camera nr. 11. $L = 4,2$ cm. Inv. 25.314.

11. Bară ovală în secțiune (pl. X/17). Descoperită în camera nr. 11. $L = 8,4$ cm. Inv. 25.351.

12. Fragment de tablă cu un nit (pl. VII/3). Descoperit în încăperea nr. 11. 3×1 cm. Inv. 25.318.

Opaițe. S-au descoperit mai multe fragmente de *lucernae*, două dintre ele purtând ștampila producătorului FORTIS.

C. Clădirea EM 22

Obiecte de fier

1. Fragment de stylus (pl. III/18). Se păstrează partea superioară, ușor lătită. Descoperită în $S_1 \cdot L = 3$ cm. Inv. 25.616.
2. Stylus foarte corodat (pl. III/17). Descoperit în exteriorul clădirii, la nord de templul lui Silvanus, în $S_1 \cdot L = 10,4$ cm. Inv. 25.609.
3. Fragment de stylus (pl. III/19). Se păstrează partea inferioară, decorată cu două striuri circulare. Descoperit în $S_1 \cdot L = 6,2$ cm. Inv. 25.610.
4. Cheie (pl. III/23). Are corpul lat, picior îngust și scurt, iar partea activă cu trei dinți. Descoperită în $S_3 \cdot L = 6,3$ cm. Inv. 25.623.
5. Cheie (pl. III/26). Corp foarte scurt, inel larg, partea activă striată. Descoperită în $S_1 \cdot L = 4$ cm. Inv. 25.622.
6. Balama (pl. V/7). Se compune din trei cuie de belciug prinse pe un ax. Descoperită în S_1 , lângă templul lui Silvanus. $12,1 \times 2,2$ cm. Inv. 26.977.
7. Element de balama (pl. V/8). Executat dintr-o bară dreptunghiulară în secțiune, îndoită la un capăt și aplatizată la celălalt. Descoperită în S_1 , la nord de zidul incintei sacre. $7,7 \times 2,1$ cm.
8. Belciug fragmentar (pl. III/16). Descoperit în $S_4 \cdot L = 5,5$ cm. Inv. 25.618.
9. Belciug fragmentar (pl. III/21). Descoperit în $S_4 \cdot L = 2,9$ cm. Inv. 25.624.
10. Za de lanț (pl. III/11). Descoperită în $S_3 \cdot L = 2,8$ cm. Inv. 25.612.
11. Verigă (pl. III/27). Descoperită în $S_1 \cdot D = 3$ cm. Inv. 25.617.
12. Daltă de dulgher (pl. IV/13). Este confecționată dintr-o tijă cu o extremitate de formă dreptunghiulară, cu marginile teșite. Descoperită în $S_3 \cdot L = 15$ cm; l. lamei = 2,2 cm. Inv. 22.606.
13. Lamă de foarfecă (pl. IV/4). Descoperită în $S_1 \cdot L = 12,7$ cm. Inv. 25.608.
14. Vârf de săgeată (pl. IV/8). Descoperită în $S_3 \cdot L = 8,9$ cm. Inv. 25.597.
15. Vârf de săgeată de formă piramidală (pl. IV/7). Descoperită în $S_4 \cdot L = 4,5$ cm. Inv. 25.626.
16. Vârf de săgeată (pl. IV/10). În trei muchii, cu spațiul dintre ele concav, și cu peduncul. Descoperit în S_1 , la nord de zidul incintei sacre. $L = 5$ cm. Inv. 26.979.
17. Scoabă (pl. III/8). Descoperită în S_1 , la nord de zidul incintei sacre. $L = 13,5$ cm; l = 1,5 cm. Inv. 25.603.
18. Piron (pl. III/14). Descoperit în S_2 , lângă templul lui Silvanus. $L = 14,5$ cm. Inv. 25.620.
19. Piron cu cap emisferic (pl. III/2). Descoperit în $S_1 \cdot L = 11,5$ cm. Inv. 25.604.
20. Piron cu cap în formă de T (pl. III/3). Descoperit în $S_1 \cdot L = 7,4$ cm; l. capului = 4,8 cm. Inv. 25.605.

21. Piron în formă de L (pl. III/5). Descoperit în S₁. L = 7,1 cm; L. capului = 3,1 cm. Inv. 25.614.

22. Fragment dintr-o unealtă de scos cuie. Descoperit în S₁. L = 6,6 cm. Inv. 25.615.

Obiecte de bronz

1. Fibulă de tip Aucissa (pl. IX/3). Corp cu nervură longitudinală și două caneluri transversale lângă butonul cu care se termină piciorul. Sistem de închidere cu balama. Descoperită în S₃. L = 5,6 cm. Inv. 25.336. Prima jumătate a secolului al II-lea d.Ch.

2. Fibulă de tip Aucissa (pl. IX/2). Cap ornamentat cu trei cerculețe incizate. Corp cu două incizii longitudinale și un cerculeț incizat. Portagrafă trapezoidală, sistem de închidere cu balama. Descoperită în S₁. L = 5,9 cm. Inv. 25.323. Prima jumătate a secolului al II-lea d.Ch.

3. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt (pl. IX/4). Se păstrează numai corpul, dreptunghiular în secțiune. Sistem de închidere cu resort. Descoperită în S₂. L = 3,5 cm. Inv. 25.330. Prima jumătate a secolului al III-lea d.Ch.

4. Inel cu locaș pentru piatră (pl. X/18). Descoperit în S₁. D = 1,8 cm. Inv. 25.319.

5. Pandantiv traforat (pl. VI/1). Descoperit în S₂. 7,7 × 6,7 cm. Inv. 25.329.

6. Pandantiv (pl. X/2). Utilizat ca parte terminală a unei curele de piele. Se păstrează nitul de prindere din partea superioară. Descoperit în S₃. L = 6,2 cm. Inv. 25.325.

7. Cheotoare (pl. X/12). Descoperită în S₃. 2 × 1,4 cm. Inv. 25.337.

8. Element decorativ în formă de clopoțel (pl. VII/6). Ornamentat cu două cercuri incizate. Descoperit în S₁. 2,1 × 1,1 cm. Inv. 25.324.

9. Fragment de verigă (pl. X/16). Descoperit în S₃, la sud de clădirea EM 22. D = 5,3 cm. Inv. 25.332.

10. Cârlig (pl. IX/5). Are partea de fixare foarte lată și se păstrează nitul de prindere. Descoperit în S₁, la nord de zidul incintei sacre. L = 4,4 cm. Inv. 25.320.

11. Cataramă (pl. X/15). Lipsește bara orizontală și limba. Descoperit în S₁, la nord de templul lui Silvanus. 3,3 × 2,9 cm. Inv. 25.327.

12. Cataramă dreptunghiulară (pl. X/10). Lipsește limba. Descoperită în S₃, la nord de zidul incintei sacre. 3,3 × 2,1 cm. Inv. 25.333.

13. Țintă (pl. VII/7). Descoperită în S₂. D = 0,6 cm. Inv. 25.686.

14. Țintă (pl. X/7). Descoperită în S₁. D = 1,6 cm. Inv. 25.490.

15. Cui (pl. VII/10). Descoperit în S₃, la nord de zidul incintei sacre. L = 4,5 cm. Inv. 25.350.

16. Nit ornamental semisferic (pl. VII/4). Descoperit în S₄, la sud de clădire. D = 2,1 cm. Inv. 25.339.

17. Fragment de verigă (pl. X/11). Descoperit în S₃, la sud de clădire. D = 4,7 cm. Inv. 25.331.

18. Fragment de bandă (pl. VII/11). Prezintă două orificii pentru nituri. Descoperit în S₁, la nord de templul lui Silvanus. 4,1 × 1,3 cm. Inv. 25.321.

19. Scoabă (pl. VII/15). Descoperită în S_1 , la nord de templul lui Silvanus. $3,3 \times 2,3$ cm. Inv. 25.322.

20. Fragment de oglindă (pl. VIII/7). Are marginea perforată și o față decorată cu nervuri concentrice applatizate. Descoperit în S_5 , la vest de clădire EM 22. $5,2 \times 3,6$ cm. Inv. 25.340.

Opaite. În zona clădirii EM 22, mai cu seamă sub pavajul coridorului din faza a II-a (vezi mai sus), s-au găsit sute de opaite întregi sau fragmentare. Dăm mai jos lista stampilelor de atelier: ATIMETI (3 exemplare); CAI (3), CASSI (3), CDESSI (4), DIOCLES (1); IANVARIVS (26, cu variante), IEGIDI (1), FORTIS (10), FRONTO (1), LVCIA (1), LVCIVS (1) și OCTAVI (3).

D. Templul EM 24

Obiecte de fier

1. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt (pl. III/7). Sistem de închidere cu resort. Descoperită în secțiunea M_{19} . $L = 5,3$ cm. Inv. 26.971.

2. Tortiță de vas (pl. V/6). Descoperită la est de cubicul estic. $L = 6,1$ cm. Inv. 26.978.

3. Fragment de lamă de cuțit (pl. V/4). Descoperit în M_{19} . $7,3 \times 2,1$ cm. Inv. 26.981.

4. Zăvor (pl. V/2). Confectionat dintr-o bară de fier îndoită la un capăt, applatizată și perforată la celălalt. Descoperit în M_{18} . $L = 10,8$ cm. Inv. 26.976.

5. Vârf de săgeată romboidal (pl. IV/12). Descoperit în M_{17} . $L = 6,5$ cm. Inv. 25.628.

6. Fragment dintr-o bară rotundă în secțiune, applatizată și perforată la mijloc (pl. V/3). Descoperit în M_{19} . $L = 10,1$ cm. Inv. 26.980.

7. Tărnăcop (pl. V/9). Executat din două bare sudate longitudinal după prelucrare. Sudura la cald în partea lată a tărnăcopului nefiind de bună calitate, a fost nevoie de un manșon de strângere. Descoperit în zidul nordic al cubiculului estic. $25,1 \times 7,1$ cm. Inv. 26.983.

8. Chiuretă (pl. III/15). Compusă dintr-o limbă ușor alveolată, terminată cu un peduncul ascuțit. Între limbă și peduncul există un opritor. Descoperită în M_{15} , la vest de templul EM 24. $L = 6,6$ cm. Inv. 25.625.

Obiecte de bronz

1. Fibulă de tip Aucissa (pl. IX/1). Corp cu nervură longitudinală, lățit lateral și cu câte un intrând semicircular de fiecare parte. Trei nervuri transversale la capătul corpului. Picior terminat într-un buton. Portagrafă trapezoidală, sistem de închidere cu balama. Descoperită într-o groapă din M_{18} . $L = 6$ cm. Inv. 25.702. Prima jumătate a secolului al II-lea d. Ch.

2. Ac cu cap conic (pl. VIII/1). O canelură delimitează corpul de cap. Descoperit la est de cubicul estic. $L = 14,4$ cm. Inv. 26.982.

3. Ac (pl. VIII/4) cu cap lățit, perforat și îndoit. Făcea parte, probabil, dintr-un pandantiv cu lănișor. Descoperit în M_{15} , la vest de templu. $L = 8,8$ cm. Inv. 25.347.

4. Spatulă fragmentară (pl. VIII/5). Descoperită în M₁₆. L = 9,7 cm. Inv. 25.346.

5. Țintă (pl. X/8). Are marginile curbate spre interior. Descoperită în M₁₅, la vest de templu. D = 2,1 cm. Inv. 25.343.

6. Partea inferioară a unui picior de sfeșnic? (pl. VI/4). Descoperită în M₁₆. L = 6,4 cm. Inv. 25.345.

7. Verigă plată (pl. VII/2). Descoperită în M₁₈. D = 2 cm. Inv. 25.413.

Opaițe. Au fost găsite fragmente aparținând câtorva zeci de *lucernae*: printre ele au fost identificate următoarele stampile de producători: ATIMETI (4 exemplare), CDESSI (1), FORTIS (6), FRONTO (1), IAN-VARIVS (6), LVCIVS (1) și LVPATI (1).

Pe lângă descoperirile de mai sus, semnalăm câteva obiecte găsite într-un sondaj efectuat într-o clădire (EM 23) situată la est de zidul orașului, precum și câteva descoperiri întâmplătoare.

Obiecte de bronz descoperite în EM 23

1. Aplică traforată (pl. VI/5) în formă de *pelta*. 3,2 × 3 cm. Inv. 25.636.

2. Verigă (pl. X/13). D = 2,3 cm. Inv. 25.694.

3. Element de broască traforat (pl. VII/13) L = 4,3 cm. Inv. 25.637.

4. Pandantiv (pl. X/1) utilizat ca piesă terminală la o curcă de piele. L = 7,3 cm. Inv. 25.712.

5. Pandantiv (pl. X/3) cu aceeași utilizare. L = 4,1 cm. Inv. 25.692.

6. Cataramă (pl. X/14). Lipsesc bara orizontală și limba. 3 × 2,6 cm. Inv. 25.690.

7. Disc de țință ornamentală (pl. X/4). Decorat cu trei nervuri concentrice. D = 2,5 cm. Inv. 25.691.

Descoperiri întâmplătoare

1. Obiect de fier în formă de ancoră (pl. V/5). Format dintr-o tijă rotundă, subțiată brusc la un capăt și îndoită în așa fel, încât să formeze un inel de prindere. În partea opusă are un peduncul ascuțit, îndoit acum în formă de cârlig. A fost descoperit în timpul lucrărilor pentru construirea motelului din comună. 17,1 × 12,4 cm. Inv. 26.974.

2. Țintă (pl. X/5) cu marginile zimțate, decorată cu trei caneluri și având centrul alveolat. Descoperită în interiorul orașului antic. D = 1,5 cm. Inv. 25.362.

3. Buton de bronz (pl. VIII/12). Puternic evazat și prevăzut cu o tijă de fier. Descoperit în interiorul orașului antic. I = 2,5 cm; D = 2,1 cm. Inv. 25.361.

4. Placă de bronz fragmentară (pl. VII/14). În partea superioară azi ruptă, era un orificiu patrat, probabil de la un cui cu care era prinsă. Se pot citi în „pointillé“ literele ATAS. Descoperită în interiorul orașului antic. 3,2 × 2,7 cm. Inv. 25.348.

VII. Descoperiri monetare

Monedele descoperite în campania anului 1983 se publică mai jos pe complexe (clădiri), iar în cadrul acestora pe camere sau pe secțiuni.

A. Clădirea EM 21

Camera 6

1. HADRIANUS. D. suberat; $d = 19,2$ mm; $G = 2,20$ g; *Strack*, 108; a. 117—119.
2. IULIA PAULA. D; $d = 17,7$ mm; $G = 2,01$ g; C, 6; a. 219—220.

Camera 11

3. FAUSTINA IUNIOR. As; $d = 25,4$ mm; $G = 9,46$ g; *RIC*, III, 1408; a. 145—161.
4. FAUSTINA IUNIOR. D. suberat (distrus de foc); $d = 18$ mm; $G = 2,48$ g; *RIC*, III, 500 b (sau 501 sau 502 a); a. 145—161.
- SEPTIMIUS SEVERUS, D; $d = 18,3$ mm; $G = 2,05$ g; *RIC*, IV, 1, 96 a; a. 196—197.
6. SEVERUS ALEXANDER. D; $d = 18,5$ mm; $G = 1,80$ g; C, 183.

B. Clădirea EM 22

Suprafața S_1

1. As republican; $d = 23,7$ mm; $G = 10,29$ g; *Babelon*, I, p. 239, nr 12 (a. 234 î.Ch.) sau II, p. 171, nr. 3 (a. 217 î.Ch.) sau II, p. 123, nr. 4 (a. 209 î.Ch.).
2. TIBERIUS. As emis în memoria lui Augustus; $d = 28$ mm; $G = 8,96$ g; C, 228; străpuns de un orificiu și purtat pandativ.
3. TRAIANUS. As; $d = 24,9$ mm; $G = 9,25$ g; *Strack*, 396; a. 108—113.
4. ANTONIUS PIUS. As; $d = 27,3$ mm; $G = 13,54$ g; *RIC*, III, 606, dar pe revers apare, în legendă, după cuvântul HILARITAS, cifra IIII. Este, probabil, o greșeală de limbă, o confuzie cu LIBERALITAS; piesa ar putea proveni, deci, dintr-o monetărie orientală.
5. FAUSTINA SENIOR. D; $d = 18$ mm; $G = 3,12$ g; *RIC*, III, 351; după a. 141.
6. MARCUS AURELIUS. S; $d = 31,9$ mm; $G = 22,31$ g; *RIC*, III, 827; a. 161—162. Descoperit în pavajul de mortar.
7. Nedeterminabil. As; $d = 25,9$ mm; $G = 11,69$ g.

Suprafața S_2

8. HADRIANUS. S; $d = 34,2$ mm; $G = 23,84$ g; *Strack*, 500; a. 117.
9. HADRIANUS. S; $d = 32,9$ mm; $G = 20,50$ g; *Strack*, 528; a. 117—119.
10. HADRIANUS. D; $d = 19,6$ mm; $G = 2,78$ g; *Strack*, 155; a. 124—126.

11. ANTONINUS PIUS. D; d = 17,7 mm; G = 3,10 g; RIC, III, 80 a; a. 140—143.
 12. FAUSTINA SENIOR. As; d = 26,4 mm; G = 14,03 g; RIC, III, 1169; după a. 141.
 13. CARACALLA. D; d = 16,7 mm; G = 2,36 g; RIC, IV, 1, 11; a. 196—198.
 14. PHILIPPUS SENIOR. Monedă a provinciei Dacia; d = 21,9 mm; G = 4,78 g; Pick, p. 10, nr. 8 (tip B); a. 247.

Suprafața S₃

15. TRAIANUS. As; d = 26 mm; G = 2,95 g. Foarte tocit.
 16. HADRIANUS. As; d = 27,3 mm; G = 12,35 g; Strack, 634; a. 128—129.
 17. SEPTIMIUS SEVERUS. D. suberat; d = 17 mm; G = 2,77 g; RIC, IV, 1, 137; a. 198/9—200.
 18. HOSTILIANUS. Antoninian; d = 20,1 mm; G = 2,82 g; RIC, IV, 3, 182; a. 251.
 19. Nedeterminabil. As; d = 23,2 mm; G = 6,63 g; foarte tocit și distrus (ars?).

Suprafața S₄

20. TRAIANUS. As; d = 24,6 mm; G = 6,17 g; foarte distrus.
 21. ELAGABALUS. D; d = 18 mm; G = 2,88 g; C, 62; a. 221.
 22. SEVERUS ALEXANDER. D. suberat; d = 18,8 mm; G = 1,89 g; C, 70.
 23. GORDIANUS al III-lea. Monedă a provinciei Moesia Superior, emisă la Viminacium; bronz mijlociu; d = 25,8 mm; G = 11,54 g; Pick, p. 34, nr. 79; a. 241.

Suprafața S₅

24. Nedeterminabil. As; d = 26,7 mm; G = 9,16 g; foarte tocit.

C. Tempul EM 24

1. SEPTIMIUS SEVERUS. D. suberat; d = 19,7 mm; G = 2,10 g; RIC, IV, 1, 176; a. 201.
 2. GORDIANUS al III-lea. Bronz mare emis la Viminacium; d = 29 mm; G = 14,21 g; Pick, p. 32, nr. 71; a. 239.

Secțiunea M₁₅

3. Nedeterminabil. As; d = 25 mm; G = 4,52 g; foarte tocit.
 4. Nedeterminabil. As (?); d = 23,2 mm; G = 9,80 g.

Secțiunea M₁₆

5. NERVA. As; d = 27,2 mm; G = 9,62 g; tocit.
 6. TRAIANUS. As; d = 26,6 mm; G = 9,77 g; Strack, 341; a. 101—102.

7. TRAIANUS. D; d = 19,5 mm; G = 2,78 g; *Strack*, 246; a. 115/6—117.
8. HADRIANUS. S; d = 29,3 mm; G = 19,77 g. *Strack*, 681; a. 132—134.
9. ANTONINUS PIUS. As; d = 25,6 mm; G = 10,32 g; *Strack*, 897; a. 138, februarie-iulie.
10. ANTONINUS PIUS. As; d = 25,3 mm; G = 5,92 g; *tocit*.
11. ANTONINUS PIUS (?). As; d = 27 mm; G = 9,55 g; foarte *tocit*.
12. CARACALLA. As sau Dp; d = 25 mm; G = 9,09 g; *tocit*.
13. SEVERUS ALEXANDER. D; d = 18,5 mm; G = 2,71 g; C, 348; a. 228.
14. GORDIANUS al III-lea. As; d = 24,5 mm; G = 10,01 g; *RIC*, IV, 3, 338; a. 243—244.

Secțiunea M₁₇

15. HADRIANUS. As; d = 25 mm; G = 11,21 g; *Strack*, 642; a. 120—121.
16. ANTONINUS PIUS. As; d = 26,2 mm; G = 9,66 g; *RIC*, III, 852 a; a. 147—148.
17. LUCIUS VERUS. S; d = 31,3 mm; G = 20,88 g; *RIC*, III, 1461; a. 166—167.
18. SEVERUS ALEXANDER. Monedă colonială (Nicaea); d = 19,3 mm; G = 4,23 g; *Mionnet*, Suppl. V, p. 139, nr. 795.
19. Nedeterminabil. As (?); d = 27,4 mm; G = 6,87 g.

Secțiunea M₁₈

20. TRAIANUS. As; d = 24,9 mm; G = 8,90 g; *Strack*, 399; a. 103—104.
21. TRAIANUS. As; d = 25,5 mm; G = 8,94 g; *Strack*, 371; a. 105—106.
22. TRAIANUS. As; d = 26,4 mm; G = 9,96 g; *Strack*, 455; a. 115.
23. TRAIANUS. As; d = 24,9 mm; G = 8,49 g; *Strack*, 396; a. 108—113.
24. LUCILLA. As; d = 25 mm; G = 9,82 g. *RIC*, III, 1764.
25. CARACALLA. D; d = 17,8 mm; G = 1,68 g; *RIC*, IV, 1, 88; a. 207.
26. PHILIPPUS SENIOR. Bronz mijlociu al provinciei Dacia; d = 26,3 mm; G = 12,36 g; *Pick*, p. 11, nr. 16; a. 247 sau 248.
27. Nedeterminabil. As; d = 24,4 mm; G = 6,77 g.
28. Nedeterminabil. Monedă colonială grecească; d = 23,2 mm; G = 7,47 g.

Secțiunea M₁₀

29. HADRIANUS. S; d = 30 mm; G = 22,71 g; *Strack*, 649 (dar cu bustul împăratului spre stânga).
30. COMMODUS. S; d = 31,2 mm; G = 23,65 g; *RIC*, III, 464; a. 186.

31. SEVERUS ALEXANDER. D. suberat; d = 18,7 mm; G = 2,92 g.

32. TREBONIANUS GALLUS. Bronz mijlociu al provinciei Dacia; d = 24,9 mm; G = 6,72 g; *Pick*, p. 16, nr. 50; a. 250.

VIII. Săpăturile de la Valea Lupului

Cercetările de la Valea Lupului s-au desfășurat în punctul de hotar numit *Stol*; ele au avut, în bună măsură, caracterul unor săpături de salvare, căci lucrările agricole distruseseră o parte din construcțiile antice, scoțând la iveală pietre din ziduri sau elemente de pavaj, în formă de romb ori de pișcot.

Sondajele efectuate în 1981 și 1982 (pl. XI) au confirmat existența unor construcții romane pe o suprafață vastă. În 1981 s-au identificat bazele pilorului unui *hypocaustum* și, în apropierea lor, un zid și o mică absidă din care nu se mai păstrase decât fundația.

În anul 1982, s-a descoperit un zid, paralel cu precedentul, care a fost urmărit pe o distanță de 50 m. Temelia lui este formată din pietre de râu legate cu pământ; ea se adâncește în solul antic 35—40 cm (maximum 83 cm). Elevația, din care s-au conservat una sau două asize, are pietrele legate cu mortar. Pe alocuri, zidul a fost scos. Lățimea lui considerabilă (90—100 cm), ca și lungimea mare sugerează că am avea de-a face cu un zid de incintă.

Principalul rezultat al campaniei anului 1983 a fost dezvelirea unui turn (pl. XII) pe traseul zidului de incintă. Stratigrafia arată că, în acest punct, s-a ridicat inițial o construcție de lemn cu lipitură de lut, distrusă ulterior într-un incendiu. A urmat apoi construirea turnului și a zidului de incintă; în interiorul turnului s-au descoperit urmele unei construcții, al cărei paviment prezintă două straturi succesive de mortar.

Inventarul arheologic, constând aproape exclusiv din ceramică, este sărac și puțin relevant. Se creează impresia că ocupanții construcției de la Valea Lupului — care ar putea fi o *villa rustica* — au părăsit locurile fără grabă, ducându-și cu ei întreg avutul.

Continuarea săpăturilor va permite, probabil, elucidarea problemei destinației construcției și stabilirea cronologiei acesteia.

HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU — SORIN COCIS —
CONSTANTIN ILIEȘ — CHRISTINE MEYLAN — ADELA PAKI — IOAN PISO

LES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE 1983 À ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Résumé)

En 1983 on a achevé le dégagement de l'espace compris entre les édifices 001 et 002. Deux autels ont été découverts, qui datent de 235—238, ayant été érigés par Q. Axius Aelianus, procureur financier de la Dacie Apulensis.

On a achevé également la fouille de l'édifice EM 21 (fig. 2).

Les observations faites pendant le dégagement d'un autre édifice (EM 22), situé immédiatement au nord du temple de Silvain, ont mené aux conclusions suivantes (pl. I):

Dans sa première phase, l'édifice comprenait deux parties distinctes. La partie nord était un couloir large de 2,90—3,40 m, tandis que la partie sud était divisée en quatre pièces. Seul le côté ouest (9,15 m) a pu être mesuré avec exactitude; le côté est devait avoir environ 10 m, tandis que les côtés nord et sud pouvaient mesurer 20—21 m. Le côté nord de l'édifice était formé par un tronçon du mur de l'enceinte sacrée qui entourait la zone des temples *extra muros*.

La construction du Grand Temple (EM 18) a mis fin à l'existence de cet édifice, tôt remplacé par un autre, légèrement déplacé vers le Nord par rapport au précédent et plus grand que celui-ci de 2,50 m en direction Est-Ouest. Ses dimensions étaient: côté sud 23,15 m; côté: nord: environ 24 m; côté ouest: 9,30 m; côté est: 10,35 m. Tout comme dans la première phase, l'édifice comprenait un couloir large de 3,10 m dans sa partie nord et un espace divisé en cinq pièces dans sa partie méridionale. L'enceinte ayant cessé de fonctionner, un tronçon de son ancien mur séparait maintenant les deux parties de l'édifice.

Dans une zone située au nord du sanctuaire d'Esculape et de Hygie et à l'est du temple de Liber Pater on a mis au jour un temple (EM 24) dont seule la dernière phase a pu être étudiée pour l'instant. L'édifice (pl. II) était orienté Nord-Sud et mesurait 16,05×15,35 m. Le côté sud était interrompu dans son centre faisant place à un seuil formé de fragments de tuiles et de briques. Le seuil était flanqué par deux *cubacula* de 3,55×3,05 m (dimensions intérieures). Sur le côté nord le temple présente une niche absidale qui dépasse légèrement vers le Nord le mur de l'enceinte sacrée. Dans une tranchée creusée à l'Ouest du temple on a saisi les traces d'une construction en bois.

Les objets les plus significatifs découverts pendant les fouilles (pièces de métal, lampes, monnaies) (voir, pl. III—X).

À Valea Lupului on a sondé en 1981—1983 les restes mal conservés d'un complexe de constructions romaines. Il s'agit, paraît-il, d'une *villa rustica*.

Légende des illustrations

Pl. I. Plan de l'édifice EM 22.

Pl. II. Plan du temple EM 24.

Pl. III—X. Objets découverts pendant les fouilles de 1983.

Pl. XI. Valea Lupului: plan de situation.

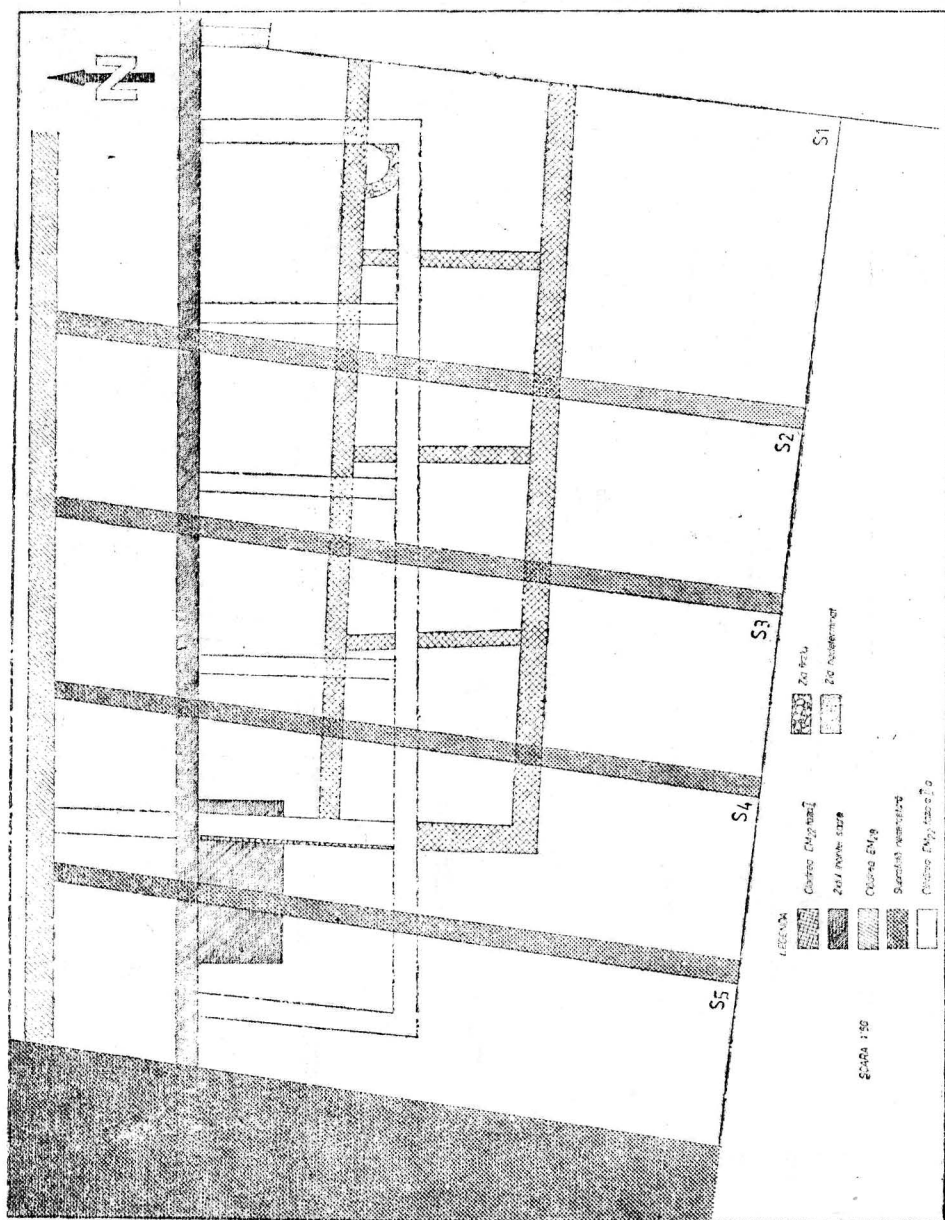
Pl. XII. Valea Lupului: plan de la tour.

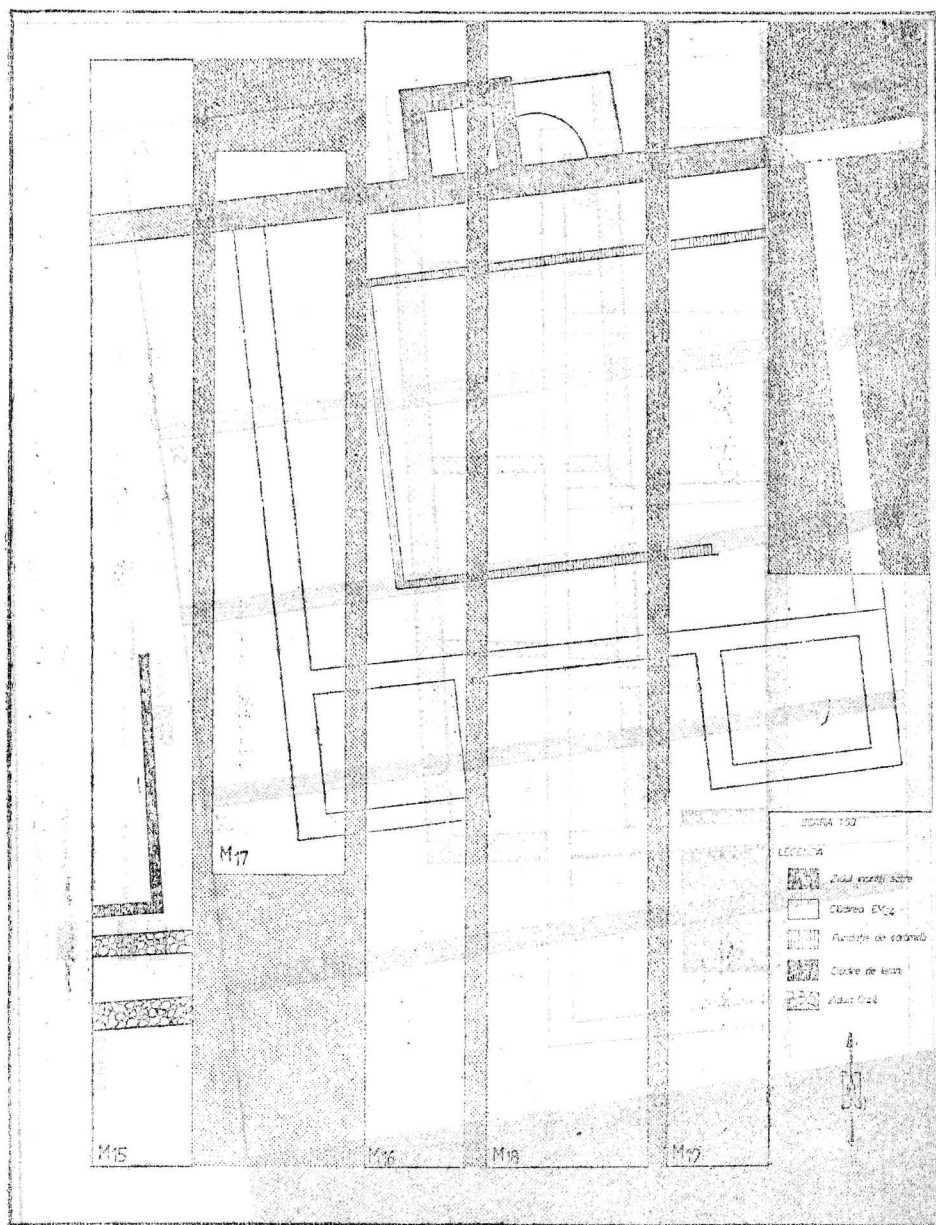
Pl. 25.1. Les autels découverts dans l'espace compris entre les édifices 001 et 002.

2. L'édifice EM 21. 3. L'édifice EM 22; au premier plan: les vestiges de la première phase; au second plan: le mur d'une chambre de la IIème phase.

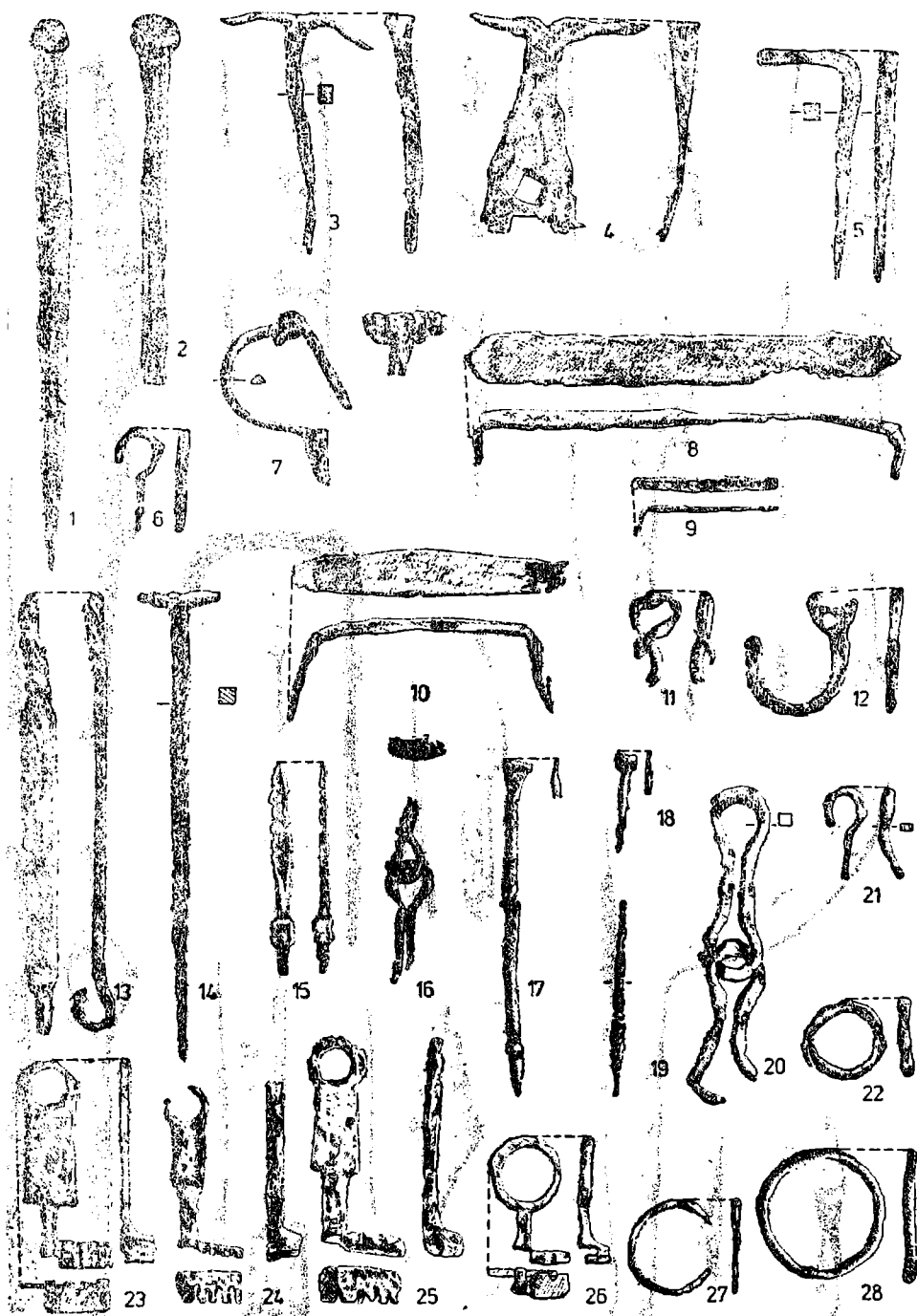
Pl. 26.4. L'édifice EM 22; au premier plan: le couloir de la IIème phase. 5. L'édifice EM 22: la pièce avec la construction absidale.

Pl. 27.6. L'édifice EM 22: la construction absidale. 7. Le temple EM 24: la construction sur le mur d'enceinte détruite par la niche absidale. Traces d'une construction en bois près du temple EM 24.

Pl. II. Planul templului EM 24.

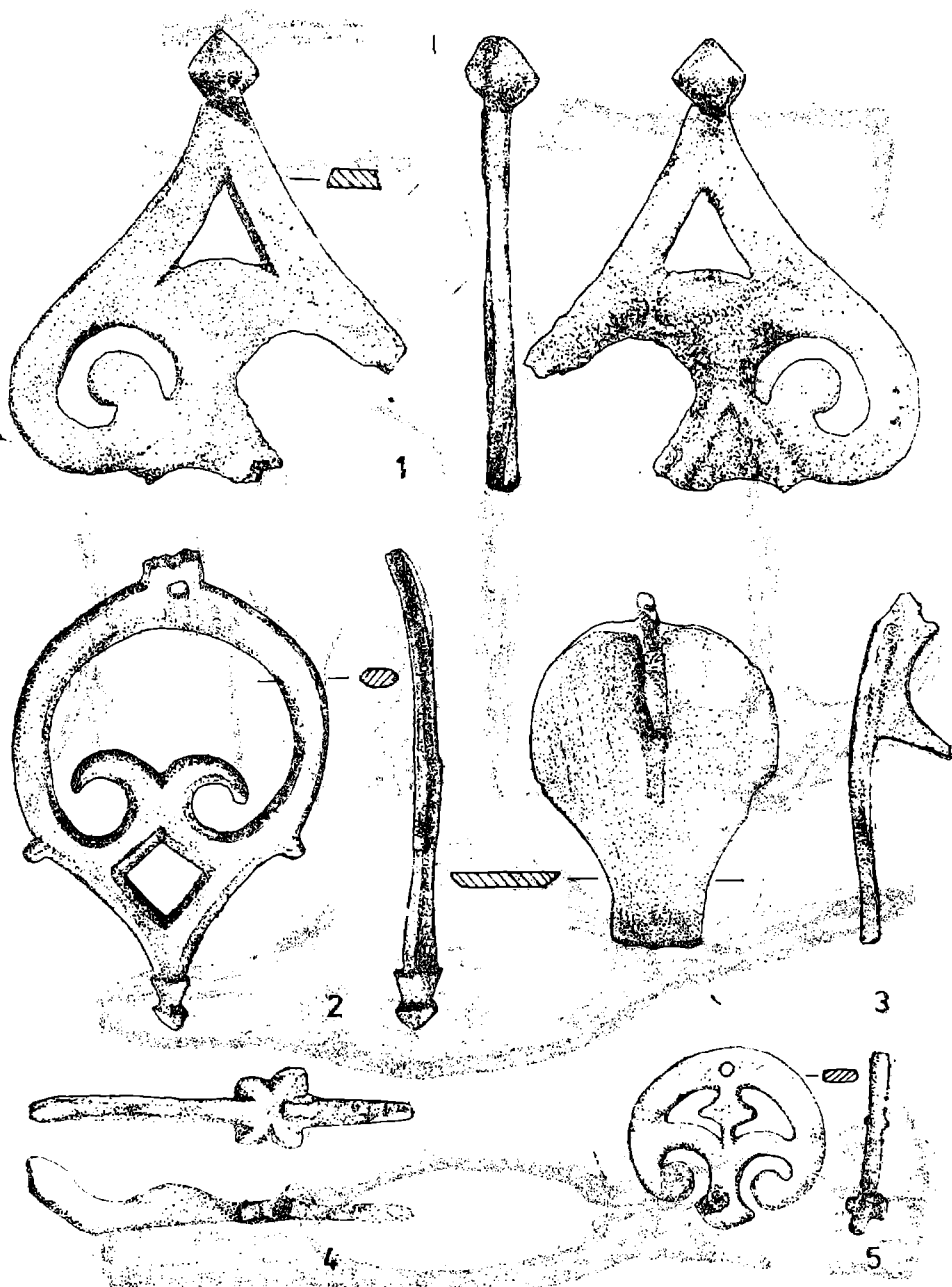
Pl. I:1—X. Obiecte descoperite în campania anului 1983

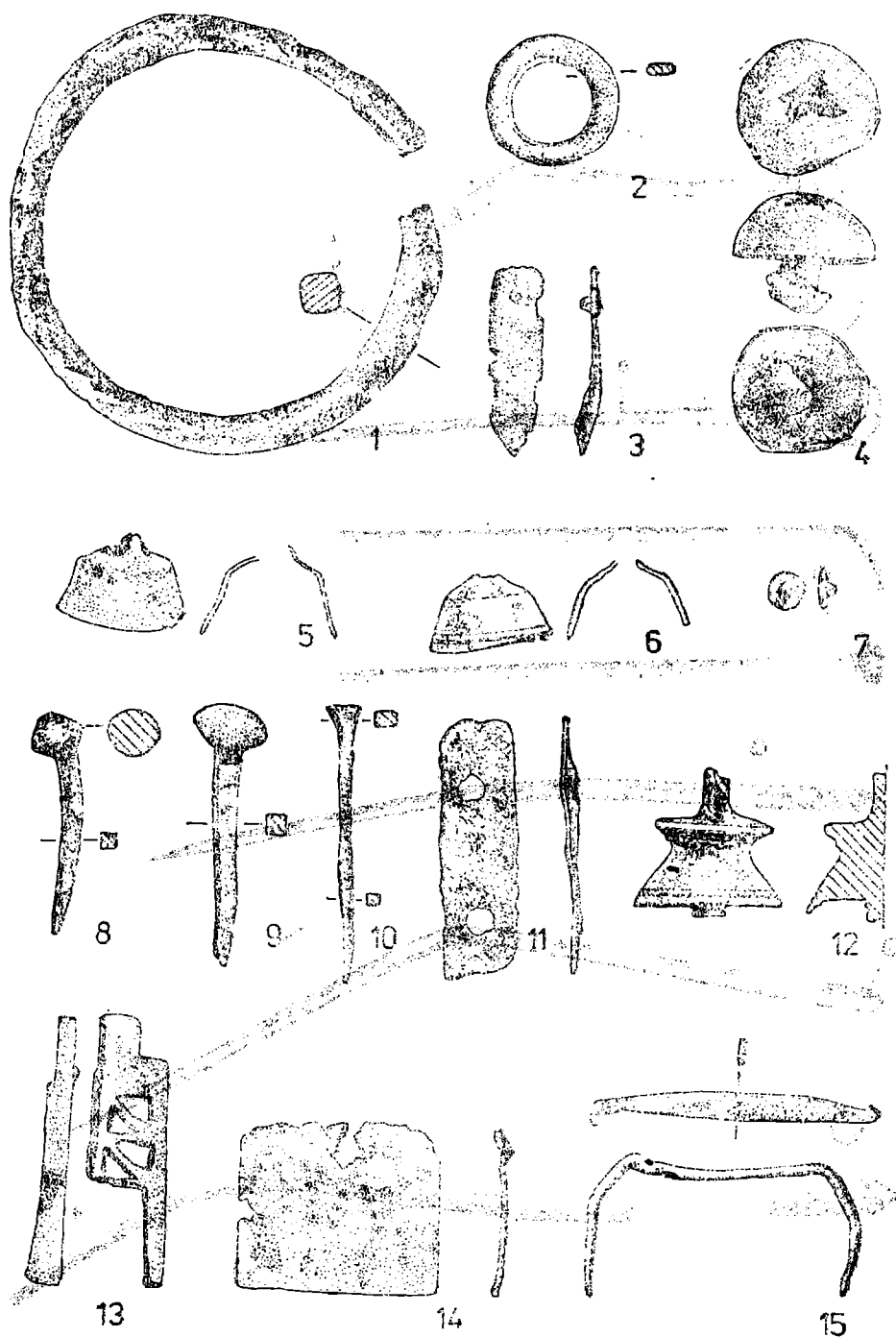
Pl. IV.

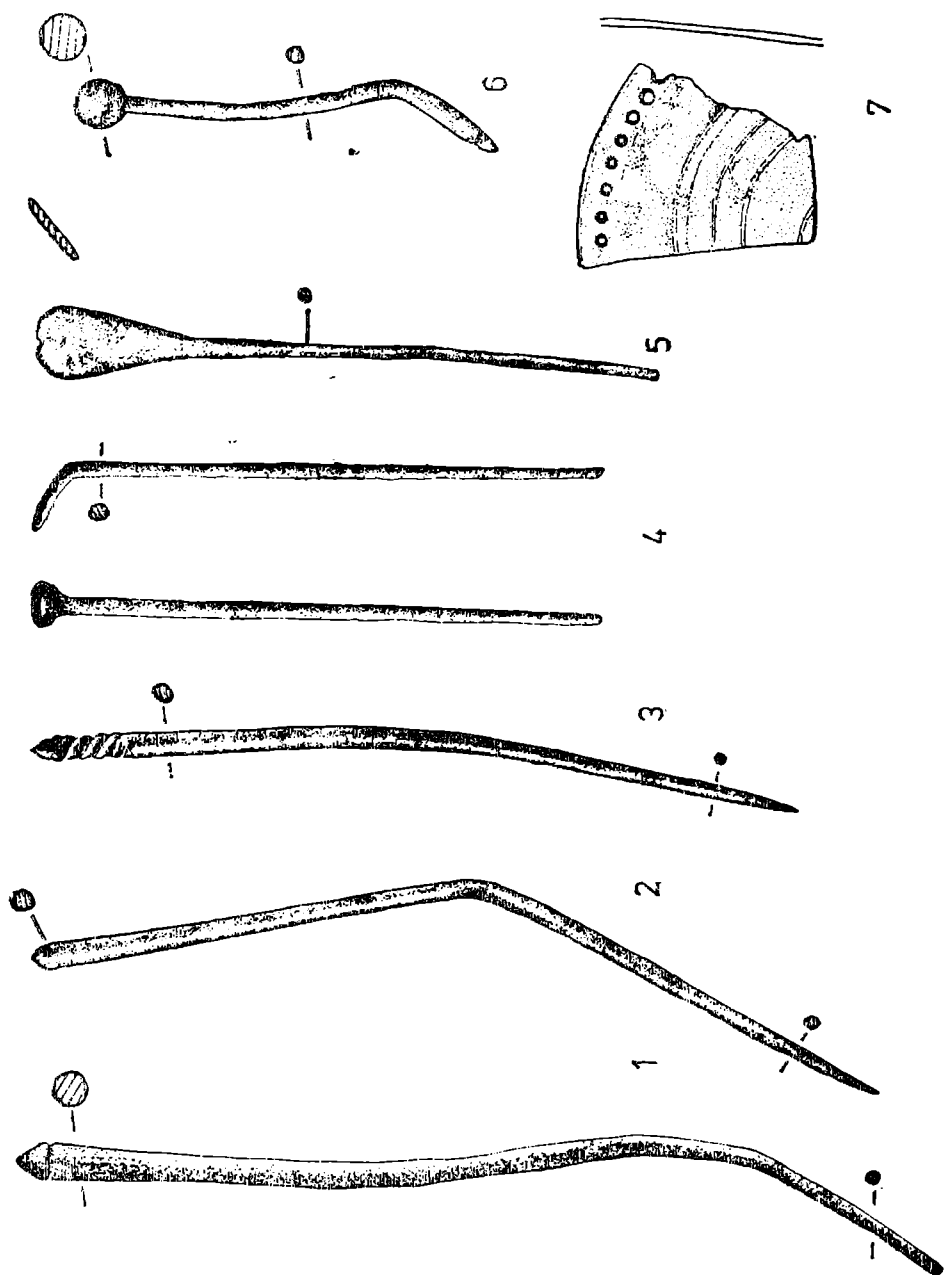
Pl. V.

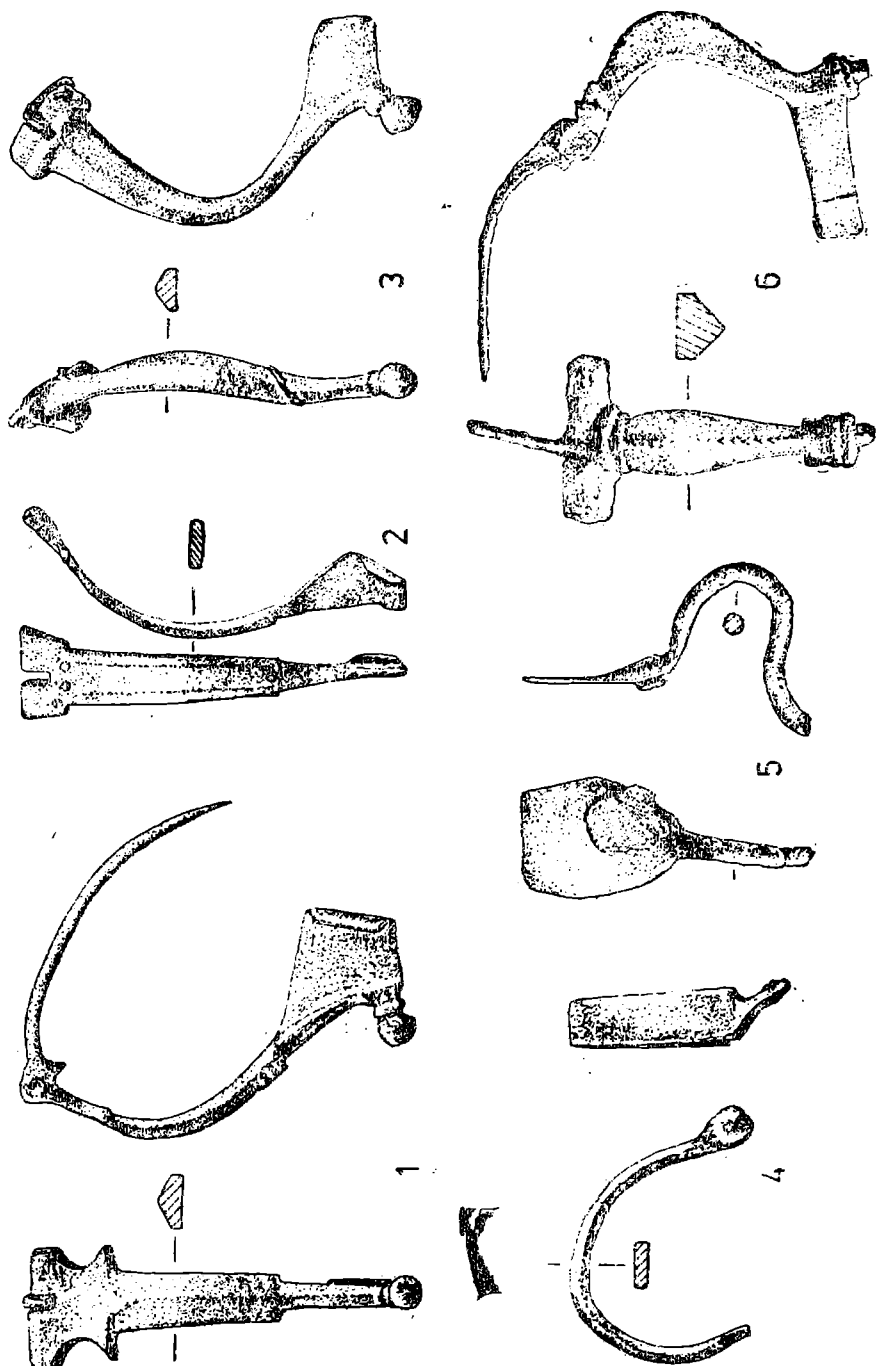
PL. VI.

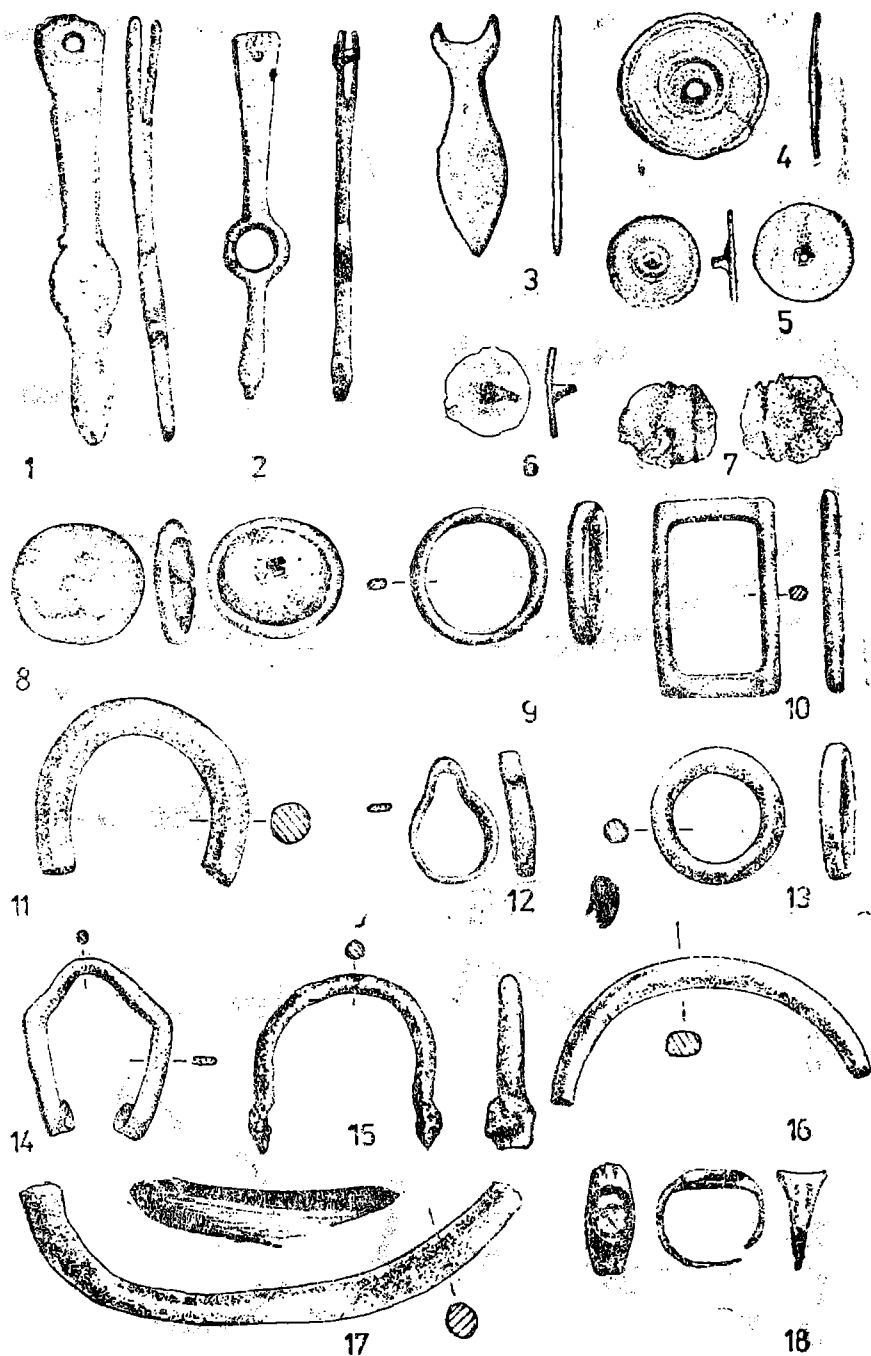
Pl. VII.

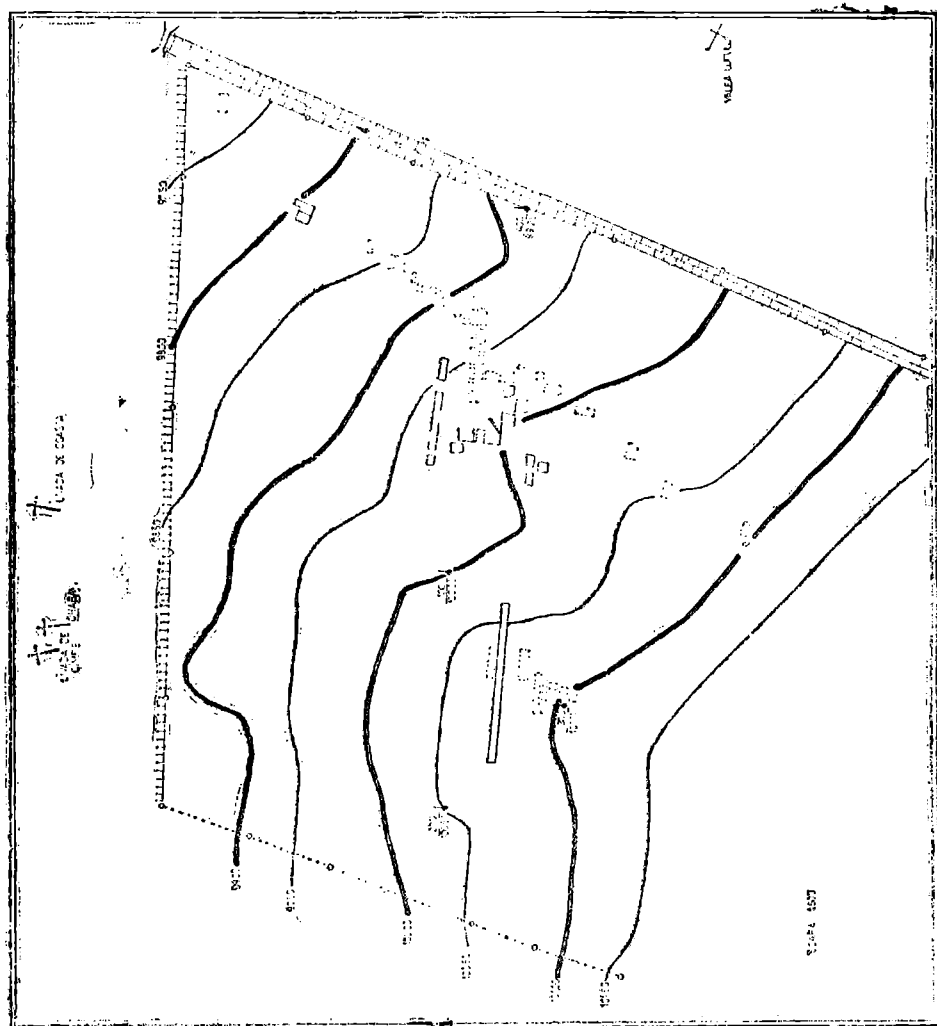
Pl. VIII.

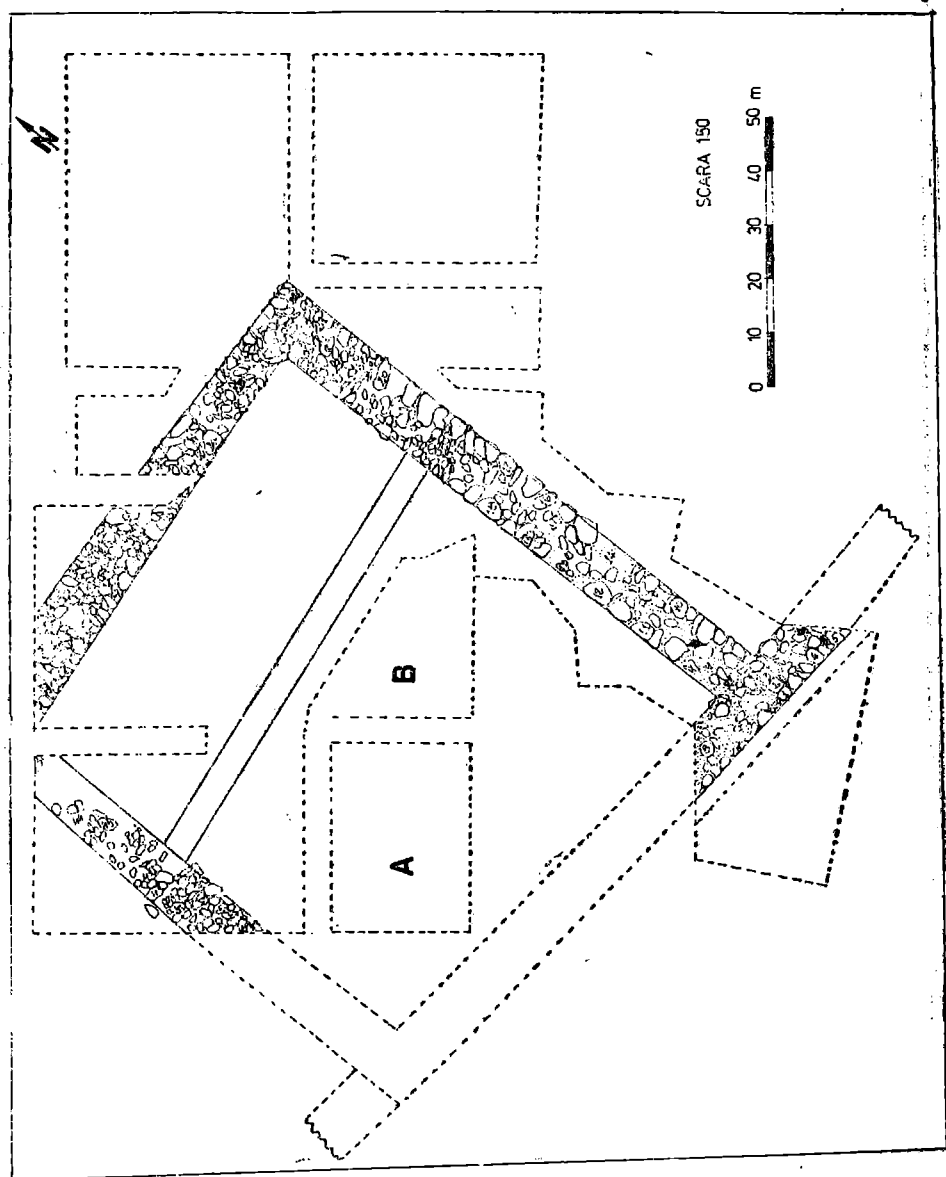
Pl. IX.

Pl. X.

Pl. XI. Valea Lupului — „Stol”: plan de situație.

Pl. XII. Valea Lupului — „Stol”: planul turnului.

**CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA SAMIZEGETUSA.
CAMPANIA 1992—1993; CLĂDIRILE EM₃₀—EM₃₁**

Cercetările arheologice întreprinse de Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, la Sarmizegetusa, în anii 1992—1993, au continuat investigarea unui obiectiv complex, identificat, în anul 1990, de colectivul Universității din Cluj și parțial cercetat, în anul 1991, de către un colectiv al Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva. Am utilizat codificările folosite în cercetările precedente, care vor fi publicate în rapoarte separate de către autorii acestora (pl. I—II).

Suprafața P₆ a fost începută în anul 1991 și săpată pe o adâncime de circa 0,50 m, pe o lungime de 8,80 m. Este limitată spre N de un zid din piatră, legată cu pământ, adosat zidurilor incintei sacre și a clădirii EM₃₀, cu o fundație superficială. Zidul este, lat de 0,70 m, lung de 3,20 m și reprezintă o blocare târzie, a spațiului dintre zidurile celor două clădiri. El începe de la nivelul crepidei zidului incintei sacre și a pragului intrării de la sud de EM₂₉ (pl. 28/1).

La 0,70 m sud de zidul amintit, paralel cu acesta, apare o fundație de piatră mărunță de râu, fără mortar, lată de 0,90 m.

La sud de ea s-a găsit o fântână, cu diametrul la gură de 1,37 m. Fundația, amintită mai sus, pare a reprezenta un pavaj în apropierea fântânii, întrucât latura sa de sud este construită după gura acesteia, iar latura de nord este ușor arcuită în aceeași direcție. Fântâna a fost săpată doar până la adâncimea de 6,30 m, întrucât prezenta pericol de prăbușire, ea neavând pereții clădiți cu piatră sau cărămidă. Fântâna a fost umplută intenționat după o destul de scurtă perioadă de funcționare, și erodarea marginilor ei. Materialul arheologic descoperit în umplutura fântânii, este nesemnificativ.

Atât pavajul, cât și fântâna, deja umplută, au fost acoperite de un strat de țigle fragmentare, relativ compact, gros de 15—20 cm, care se întinde, de fapt, pe întreaga suprafață a lui P₆. Acesta rezultă, probabil, din prăbușirea acoperișului unei clădiri de lemn ale cărei urme (stâlpi de susținere, bărne), au fost surprinse în suprafață (pl. III).

Secțiunea P₅ este orientată E—V, cu lungimea de 12,75 m și lățimea de 1,50 m. La 2,40 m de limita estică, a apărut un zid lat de 1,10 m, din piatră de râu, fără mortar, reprezentând o fundație puțin adâncită în solul antic (pl. 28/2). La vest de zid, pe solul antic, pe o lungime de 1,30 m, a apărut un strat gros de 5—6 cm din piatră mărunță. La metrul 7,00 s-a identificat un zid, lat de 0,40 m, paralel cu primul, așezat pe un strat de cultură, gros de 0,24 m, zid considerat, în etapa anterioară a cercetării noastre, drept soclul unui portic. Din acesta se păstrează trei rânduri de piatră (pl. 28/2). La vest de el, se distinge groapa de urmărirea a zidului, din campania anului 1991.

Stratigrafia dintre zidul porticului și cel al incintei sacre ne permite să stabilim relația cronologică dintre acestea (pl. IV). La adâncimea de 1,10 m, apare un strat de piatră sfărâmată și mortar, care începe lângă zidul incintei sacre și se întinde spre est 1,00 m. Acest strat, care reprezintă un nivel de construcție, acoperă o groapă naturală. La adâncimea de 0,80 m, 15 cm sub crepida zidului de incintă, apare un al doilea nivel de construcție. Menționăm faptul că primele rânduri de piatră din fundația incintei sunt legate cu mortar, sub care urmează o structură din piatră mărunță de râu, pe o adâncime de 0,36 m.

Ușor sub nivelul crepidei începe un strat de dărâmatură compus din piatră, mortar și fragmente de tencuială fățuită. Tencuiala, recoltată din acest nivel, are primul strat gros de 1,7 cm, stratul intermediar de 1,6 cm și o fățuială groasă de 0,2 cm. Acest nivel de dărâmare trebuie să fi aparținut primei faze a zidului incintei sacre. Pe parametrul estic al zidului se păstrează, la 0,25 m deasupra crepidei, un strat de tencuială, diferit ca structură față de cel descris mai sus. Partea ei inferioară este perfect orizontală și marchează nivelul de călcare dintre zidul porticului și cel al incintei sacre. Tencuiala păstrată are o grosime de 4 cm și este compusă din trei straturi succesive, cel lipit de piatră mai grosier, cel intermediar mai fin, iar cel exterior, amestecat cu praf de cărămidă, fățuit și vopsit în roșu.

Zidul porticului a fost, la rândul său, tencuit, numai pe parametrul dinspre est, cu o tencuială groasă de 3 cm, de o calitate inferioară.

În concluzie, zidul incintei sacre a avut două faze de construcție, în faza a doua adăugându-i-se un portic. Argumentele care susțin ipoteza sunt următoarele: ambele ziduri sunt tencuite spre est cu o tencuială rezistentă la intemperii (*opus signinum*), soclul porticului este construit într-un strat de dărâmatură la nivelul corespunzător crepidei zidului de incintă. Între cele două ziduri a existat, probabil, o platformă de circulație, în faza a doua, la nivelul căreia începea tencuiala zidului incintei sacre. În exteriorul soclului porticului, nivelul de călcare, inferior platformei, se afla la nivelul la care începe tencuiala acestuia.

În stadiul actual al investigației, avem rezerve în ce privește considerarea zidului de la est de incinta sacră drept soclu al unui portic. Acestea rezerve sunt generate de faptul că substructura acestui zid este foarte fragilă, fiind așezată pe și în dărâmatură, că lipsesc elemente arhitectonice (baze, capitelluri, fusuri de coloană, arhitrare, cornișe etc.), iar materialul tegular, descoperit la est de zidul incintei sacre, este extrem de rar.

Profilul dintre zidul incintei sacre și zidul estic al clădirii EM₃₀ prezintă următoarele caracteristici: la nivelul solului antic, apare o groapă adâncă de 0,20 m, umplută cu pământ pigmentat cu cărbune. Deasupra solului, peste un strat subțire de cultură, urmează un nivel de dărâmatură, foarte bogat în țigle, gros de circa 0,20 m. În continuare, un strat de nivelare de 0,35—0,40 m, deasupra căruia apare un al doilea nivel de dărâmatură, de asemenea, foarte bogat în țigle și olane fragmentare. Primul strat de dărâmatură pare să aparțină unei clădiri de lemn (vezi mai sus P₆), iar cel de al doilea nivel pare să fie datorat ruiării clădirii EM₃₀ (pl. IV).

În campaniile anilor 1992—1993, a fost pusă în evidență existența a două clădiri, despărțite de o curte pavată, clădiri denumite EM₃₀, EM₃₁. Acestea sunt situate la vest de incinta sacră. Au fost cercetate parțial în anul 1991 prin degajarea laturii estice a clădirii EM₃₀ care a dus la identificarea aici a trei încăperi (C₁, C₂, C₃) și la depistarea clădirii EM₃₁, prin secțiunea P₄ (pl. II).

Păstrând un martor, lat de 1,00 m, am extins spre vest cercetarea edificiului prin deschiderea a două secțiuni, lungi de 35,50 m și late de 4,00 m, numite P₇ și P₈. S-a continuat, de asemenea, secțiunea din anii precedenți, notată de noi P₁, spre sud. La est de secțiunea P₁, s-a deschis o suprafață P₉, având dimensiunile de 3,80 m × 7,20 m.

Clădirea EM₃₀ se află situată la sud-est de *Schola Gladiatorum*, între amfiteatru și zidul vestic al incintei sacre (pl. I).

În prima fază, edificiul de piatră are o formă rectangulară, cu laturile de 15,35 m nord-sud și 13,10 m est-vest. Într-o fază ulterioară este extinsă spre sud prin adăugarea unei încăperi, C₃, cercetată în anul 1991. În urma acestui adaos latura estică a clădirii are lungimea de 19,50 m.

În prezentul raport, luăm în discuție doar rezultatele obținute în perioada 1992—1993.

Camera 2: dimensiuni interioare, 5,00 m nord-sud × 5,60 m est-vest. Din camera C₂ am cercetat o suprafață de 2,70 m est-vest × 5,00 m nord-sud. Pe latura de vest a camerei s-a identificat o intrare, la 1,30 m față de zidul sudic, lată de 1,00 m (pl. 28/3).

În zona intrării, spre sud, zidul vestic al încăperii este construit din piatră de râu, având lățimea de 0,60 m.

În interiorul încăperii, la adâncimea de 0,53 m de la nivelul actual al solului, s-a surprins un strat de lut compact, care marchează nivelul de călcare din ultima fază, strat care se remarcă și în exteriorul camerei. Acest nivel de lutuială se așează peste un strat de dărâmatură, compus din cărămizi, țigle și olane fracturate, așezat pe un sol negru, pigmentat cu cărbune și cărămidă, gros de circa 0,15 m. Sub acesta, în partea de nord a camerei, apare a alveolare umplută cu cărbune, țigle, cărămizi sfărâmate, care se extinde și în afara zidurilor camerei. Zidul nordic al camerei, lat de 0,50 m, prezintă spre exterior, la adâncimea de 0,90 m, o crepidă lată de 0,15 m, care merge 0,35 m în adâncime și care, la prima vedere, pare a fi fundația zidului. La zidul vestic această crepidă apare în interiorul camerei, pe o lungime de 2,50 m spre sud. Elevația zidului nordic al camerei este deplasată spre interior cu 0,15 m (lățimea crepidei din exterior) și este așezată pe un nivel de arsură, identificat la adâncimea de 0,90 m. Din aceste motive, credem că fundația zidului nordic și, parțial, a zidului vestic reprezintă urma unui zid mai vechi peste care s-a construit, într-o fază ulterioară, elevația zidului camerei, fără a respecta într-un totuși traseul vechiului zid. Continuarea spre sud a zidului vestic (pl. 29/4), lat de 0,60 m, în care s-a practicat intrarea, are o fundație constituită din doar două rânduri de piatră astfel încât, între fundația zidului vechi și fundația acestei continuări apare o diferență de 0,35 m. Și din modul de construcție a zidurilor rezultă o diferență cronologică între ele, oferită de calitatea materialului de con-

strucție utilizat. Astfel, în partea de nord și de vest, până în apropierea intrării, alături de piatra de râu, s-a utilizat piatră de carieră, paragnais și micașist, de talie mijlocie până la mare, câtă vreme continuarea spre sud a zidului este construită numai din piatră de râu, de format mic și mijlociu. Întrucât nu am găsit urme de demolare a tronsoanelor de nord și vest, considerăm că atât în prima fază, reprezentată de fundație, cât și în a doua fază, de reconstrucție (reprezentată de elevația deplasată), destinația încăperii era aceeași și aceasta nu era închisă integral spre sud. Prima fază sfârșește printr-un incendiu, întrucât elevația fazei a doua este construită pe un strat de arsură. Faza a doua este, de asemenea distrusă, tot printr-un incendiu, fiind parțial demolată. În faza a treia, destinația încăperii se schimbă, probabil, se continuă zidul vestic spre sud, mai lat cu 0,10 m, dărâmătura este acoperită cu o podina de lut, corespunzând pragului. Dacă al doilea strat de dărâmătură și arsură reprezintă distrugerea maromanică, atunci nivelarea de lut din încăpere și forma ei actuală nu pot fi decât postmarcomanice.

Materialul arheologic sărac, descoperit în încăpere, nu ne permite să stabilim o relație cronologică absolută între fazele de construcție surprinse. În stratul inferior din camera 2 au fost identificate urmele unei construcții de lemn, de asemenea, incendiată. Aceste urme, reprezentate de arsură și de amprente de structuri de lemn, aparținând unei clădiri anterioare lui EM₃₀, au fost descoperite, de altfel, în întreaga suprafață a secțiunilor P₇ și P₈. Răvășirile și nivelările romane, precum și cele dintr-o epocă modernă, nu au permis stabilirea planurilor sau planului clădirii de lemn. Cele mai vizibile elemente ale acestei clădiri au fost surprinse în partea de nord a secțiunii P₇. Este vorba de un perete din chirpici, surprins pe o lungime de 2,40 m, situat la 1,02 m de zidul estic al camerei 4, la adâncimea de 0,64 m față de nivelul actual al solului. Peretele are o fătuială, groasă de 1, 1,5 cm, un strat de arsură de lemn, gros de 2—3 cm, urmat de un alt strat de fătuială de lut, gros de 5 cm. Deci, lățimea peretelui era de 8—9 cm și s-a păstrat pe o înălțime, pe alocuri, de 0,20 m. Podina încăperii era din lut, acum puternic ars. Acest nivel este situat la 0,84—0,95 m adâncime față de nivelul actual al solului și reprezintă un prim nivel de incendiere din zona clădirii EM₃₀. Peste podină există un strat de țiglă, provenită din prăbușirea acoperișului. Deci, edificiul a sfârșit printr-un incendiu și nu a mai fost reconstruit.

Camera 4 are dimensiunile interioare de 4,25 m nord-sud respectiv, 6,30 m est-vest (pl. 29/5). Intrarea se făcea pe latura de est și este marcată de un prag, lat de 0,85 m, alcătuit din lespezi de piatră. Este posibil ca acesta să reprezinte partea superioară a unei scări, supoziție generată de existența unei îngrămădiri de pietre, aflată atât sub prag, cât și la est de el, pe o lungime de circa 2,00 m și o lățime de 0,90 m (pl. 29/6).

Interiorul încăperii a fost deranjat de cercetări sau săpături întâmplătoare, anterioare. Am reușit să identificăm o porțiune din pavajul inițial al încăperii. Acesta constă dintr-un strat de pietre, gros de circa 0,35 m, așezat pe nivelul de dărâmare a clădirii de lemn și acoperit cu un strat de lut, care are o grosime de 0,05 m.

S-au găsit, de asemenea, resturile unui cuptor, probabil, de copt pâine. Din el s-a păstrat, la adâncimea de 0,40 m, față de nivelul actual al solului, o lutuială de 0,05 m, puternic arsă, așezată peste un strat de pietre de talie mică, puse în dungă, gros de 0,10 m. La rândul lor, aceste pietre sunt așezate pe un strat de pietriș mărunț, gros de 0,04 m (pl. IV). Cuptorul pare să fi avut o formă circulară, cu diametrul de circa 2,00 m.

Zidurile de est și de sud ale încăperii au o lățime de 0,50 m, sunt construite din piatră de râu, legată cu mortar. Sub zidul sudic, la adâncimea de 1,17 m, într-un pământ negru, gros, lipsit de material arheologic, a apărut fundația unui zid, deplasată, cu 0,24 m nord, față de zidul încăperii. Acesta reprezintă prima fază de construcție a zidului sudic. Acestei faze îi corespunde în încăperea un pavaj de lut. Cuptorul aparține fazei a doua. În faza a doua, camera 4 a fost lărgită spre sud, talpa noului zid, fiind așezată pe pământ, la 0,24 m sud, de zidul descris anterior. Zidul estic este reconstruit pe aceeași fundație.

Latura de vest a camerei 4 este distrusă pe o lungime de 3,40 m, de la zidul nordic al clădirii alunecată, probabil, în șanțul aflat la vest de aceasta. S-a păstrat doar un rând de pietre, la adâncimea de 1,40 m. Colțul de sud-vest al camerei a fost construit din cărămidă sau a fost refăcut, reparat, cu cărămidă.

Porțiunea mai bine păstrată a zidului vestic prezintă o caracteristică rară. Astfel, la bază, pe o lungime de 3,70 m, din colțul sud-vestic spre sud, a fost placat cu lespezi mari de gresie. Acestea aveau rolul de a apăra zidul de jetul de apă, utilizat pentru punerea în funcțiune a instalațiilor de moară descoperite în camerele 5—6.

Camera 5 are dimensiunile de 2,45 m nord-sud $\times$ 3,70 m est-vest. Colțul de nord-est al încăperii a fost distrus prin săparea unei fântâni moderne. De altfel, întreaga stratigrafie a acestei camere a fost bulversată de săpături mai vechi și mai noi. De exemplu, în apropierea zidului sudic, la — 1,10 m, a apărut o monetă, din anul 1924. Dintr-un sondaj efectuat în partea de vest a camerei, a reieșit că zidul de sud și cel vestic sunt legate organic. Zidul sudic are o fundație de 0,30 m, construită din piatră de râu. Între ultimul rând de piatră al fundației zidului sudic și baza zidului vestic există o diferență de 0,58 m, în favoarea celui vestic. Situația este identică și pe latura de nord, cu precizarea că zidul nordic al camerei se adosează zidului ei vestic (pl. 30/7). Profunzimea fundației zidului vestic se datorează faptului că el a fost înălțat pe malul estic al unei văi sau canal antic, direcționat nord-sud. În profilul nordic al casetei, în apropierea zidului vestic, pe întreaga adâncime a fundației, apare urma unei bârne, late de 0,12 m. Ea nu reprezintă traseul șanțului de implantare a zidului, ci reprezintă, probabil, urma unui cofraj sau a unui stâlp pentru fortificarea zidului. Urmă unui stâlp, în jurul căruia s-a bătut piatra, a fost descoperită și în exteriorul zidului vestic al camerei.

Credem că ultimului nivel de călcare din încăperea îi aparține o lutuială, aflată la adâncimea de circa 0,50 m, în care s-a găsit un element de râșniță romană (*meta*, vezi planșa XIV, pl. 30/8), cu diametrul de 0,85 m și 0,13 m grosime. A fost elementul esențial în stabilirea destinației clădirii drept o moară antică.

La nord de C_5 , se află situată camera C_6 care are dimensiunile de 6,25 m nord-sud și 3,70 m est-vest.

La fel ca în camera C_5 , suprafața încăperii C_6 a fost deranjată de intervenții ulterioare, astfel încât monete din secolul III au fost descoperite în nivelele inferioare și o monedă de la începutul secolului al II-lea în nivelele superioare. Nefiind identificat traseul unei cercetări anterioare, credem că din zonă a fost extrasă piatră, sau alte materiale de către săteni. Elementul deosebit din această încăpere a fost surprins în câmpul său nord-vestic, unde s-a identificat o groapă, având dimensiunile de 2,90 m nord-sud și 2,40 m est-vest (pl. 30/9). În extremitatea estică a ei, apar urmele a doi stâlpi, cu diametrul de 0,30 m, așezați în gropi, cu lespezi de piatră pe fund. La vest de aceștia se aflau alți doi stâlpi, situați stratigrafic la 0,40 m mai jos față de aliniamentul estic. Cei patru stâlpi, închideau o suprafață de $1,60 \times 1,60$ m. La 1,00 m spre sud-est de această structură, s-a identificat urma unui alt stâlp de formă circulară, din lemn, ce are diametrul identic cu al celorlalți. Spațiul cuprins între primii patru stâlpi este alveolat și a fost colmatat cu nisip aluvionar. În această suprafață s-a găsit o piatră de moară, în poziția secundară, având diametrul de 0,78 m și o grosime de 0,12 m (pl. XIV). Zidul vestic al încăperii, în dreptul instalației, pe toată lățimea ei, spre exterior, era placat cu lespezi masive, de gresie (pl. 30/8). Urmele stâlpilor de lemn (pl. 31/10), piatra de moară descoperită între ei și placarea exterioară a zidului cu piatră, canalul colmatat, identificat la vest de clădire, sunt elemente care conduc la ideea existenței, aici a unei instalații de moară hidraulică (vezi planșa VI).

Zidul estic al camerei 6 a fost deranjat, la ambele extremități, de lucrări moderne. Dacă relația sa cu zidul nordic al camerei 5 nu mai poate fi stabilită din cauza fântânii, excavată acolo, fântână care a distrus și latura estică a camerei 5 (prelungirea spre sud a zidului în discuție), relația cu zidul sudic al camerei 4 poate fi sesizată în sensul că fundația camerei 4 încalcă fundația acestui zid.

Accesul în clădirea EM_{30} se realiza prin latura de sud, printr-un culoar, situat între C_2 , C_5 și C_6 . Intrarea este marcată printr-un prag, reprezentat de un bloc masiv de piatră de calcar, cu dimensiunile de: 1,04 m lungime, 0,60 m lățime și 0,15 m grosime.

În concluzie, clădirea EM_{30} a fost construită peste una sau mai multe clădiri din lemn incendiate. Într-o primă fază, exista o formă aproape patrată și două încăperi inegale. Destinația ei în această fază nu poate fi stabilită cu certitudine. Dacă luăm în considerare fragmentele de rășniță de mai mici dimensiuni decât cele găsite în camerele C_5 și C_6 , folosite ca material de construcție sau în straturile de nivelare inferioare, am putea presupune că și în prima fază destinația clădirii era tot de moară. În faza a doua se construiește camera 4, prin demolarea parțială a zidului interior și camera 1, cu o deschidere largă pe latura de vest. Faza a II-a cade pradă unui puternic incendiu, după care zidurile celor două încăperi (2, 4) sunt demolate și reconstruite fără a respecta întru totul vechea fundație. Planimetria clădirii nu se schimbă după refacere. În faza a III-a, se recurge la o reamenajare interioară. Astfel, în camera 2, se prelungeste zidul vestic spre sud și apare o deschidere mai îngustă, se creează camera 5 prin construirea unui zid transversal,

cu o fundație superficială și se adaugă, în exterior, încăperea nr. 3. Instalația din camera 6 aparține fazei a II-a și rămâne în funcționare și în faza a III-a, de asemenea, cuptorul din camera 4. Credem, că o activitate productivă se desfășura numai în camera 6. În camera 5, unde s-a găsit prima rășniță, putea fi un, eventual, depozit de pietre de moară, spațiul oferit de această încăpere fiind prea mic pentru o instalație.

Clădirea sfârșește prin ruinare lentă. Nu s-au găsit elemente pentru datarea absolută a fazelor de construcție. Monetele, descoperite într-un număr relativ mare, nu pot fi utilizate pentru datare, întrucât, datorită bulversării moderne a zonei, cele mai multe au fost găsite, din punct de vedere stratigrafic, în poziții secundare. O singură excepție face o monedă, probabil, emisă sub împăratul Hadrian, găsită pe vatra cuptorului de copt pâine (catalog, nr. 42). Fiind arsă și corodată, prezintă incertitudine în determinare, de aceea nu poate fi folosită în datare.

Între clădirile EM₃₀—EM₃₁ a fost relevată existența unui spațiu de 9,65 m. Acesta a fost închis, spre vest, cu un zid de foarte proastă calitate, în mare parte alunecat în canalul, paralel, cu clădirea. Suprafața a fost pavată cu lespezi mari de gresie, ceea ce înseamnă că avem de a face, de fapt, cu o curte în aer liber a morii (pl. 31/11).

În spațiul amintit, s-au descoperit structuri, aparținând unor construcții de lemn, mistuite de un incendiu, fundațiile unei mari clădiri de piatră, distrusă cu prilejul construirii clădirii EM₃₁. Zidul vestic al acestei clădiri mai vechi avea o fundație de piatră mărunță de râu, lată de 0,65—0,70 m și a fost surprinsă de o lungime de 21,50 m de la zidul sudic al clădirii EM₃₀ spre sud, depășind limita sudică a clădirii EM₃₁.

O primă compartimentare identificată a acestei construcții, apare la 5,60 m de la zidul sudic al clădirii EM₃₀, care, probabil, a constituit limita nordică a construcției mai vechi. În interiorul acestei compartimentări, la 1,80 m sud de zidul morii și la 1,39 m vest de zidul camerei 3, s-a găsit un aliniament de doi piloni, situați la o distanță de 0,80 m unul față de celălalt, având latura de 0,80 m fiecare. Aceluiași edificiu îi aparține puțul F₂, dare are diametrul la bază de 2,00 m și care a fost cercetat până la 2,10 m, adâncime. Puțul a fost zidit, inițial, cu piatră, care s-a prăbușit în interior. Fântâna era colmatată când a început construcția clădirii EM₃₁, întrucât nivelul de construcție al acesteia se observă într-o alveolare rămasă la nivelul solului după umplerea fântânii. Lespezile din curte acoperă atât substructurile clădirii mai vechi, cât și fântâna (pl. 31/12). La vest de F₂ s-a găsit un alt puț, F₃, cu diametrul la buză de 1,80 m, care a fost săpat până la adâncimea de 2,60 m, unde a fost găsit peretele zidit. F₃ este mărginită de lespezile curții, fiind contemporană cu acestea.

În apropierea zidului incintei sacre a fost identificată o nouă fântână, F₄, care străpunge traseul zidului clădirii vechi și are diametrul de 1,80 m. Această fântână era mărginită spre nord de un pavaj de piatră, cu dimensiunile de 1,70×1,60 m, care continuă, probabil, spre nord. Nici una dintre cele trei fântâni nu a putut fi cercetată integral.

Clădirea EM₃₁. În partea de vest, este situată pe același aliniament cu moara. Are o formă rectangulară, având dimensiunile de 10,40 m nord-sud pe 16,00 m est-vest (pl. 32/13). Limita sa estică se află, la

0,92 m, față de zidul incintei sacre. Spațiul dintre EM₃₁ și incinta sacră este închis spre nord și sud de câte un zid adosat ambelor construcții.

Zidurile exterioare ale clădirii au lățimea de 0,57 m, fiind construite din piatră de râu, legată cu mortar, având o fundație de 0,70 m, din piatră nelegată cu mortar. Clădirea avea, în interior, cinci spații, delimitate de ziduri, înguste de 0,25—0,30 m. Spre sud clădirea este prevăzută cu un coridor est-vest, desfășurat pe întreaga lungime a clădirii (14,40 m est-vest pe 2,70 m nord-sud). În acest culoar, în extremitatea sa vestică, s-a descoperit un prag din lespezi de piatră, așezat pe un strat de mortar (pl. 32/14), lung de 2,50 m și lat de 0,40 m, care reprezenta, probabil, intrarea în camera V. Aceasta are dimensiunile de 5,70 m nord-sud pe 5,30 m est-vest. Zidurile sale de sud și de est au lățimea de 0,36 m și sunt reprezentate de două rânduri de piatră, legate cu mortar, așezate pe o fundație de 0,40 m, de asemenea, legată cu mortar. Pavajul acestei camere, ca și a coridorului, consta dintr-un strat de lut, foarte bine bătut. Din culoarul I se pătrunde, probabil, în încăperi printr-un hol, II, lat de 1,20 m și lung de 2,90 m, pavat cu piatră mărunță, așezată în dungă. La nord de el este situată camera IV, lungă de 4,20 m și lată de 3,00 m. A fost pavată tot cu piatră mărunță de râu, așezată în dungă, peste care s-a turnat un strat de *opus signimum*, identificat în colțul de est. La est de C II și C IV se află o încăpere, apropiată ca dimensiuni de C V (5,85 × 5,80 m). Sistemul de pavare al acestei încăperi este identic cu cel din C II și C IV și se află la adâncimea de 0,34 m, față de nivelul actual al solului (pl. 32/15, pl. V).

În această campanie nu s-a demontat pavajul încăperilor și nu s-a cercetat colțul sud-estic al edificiului. În partea de vest a încăperilor I și V, la adâncimea de 0,90 m, s-a găsit traseul zidului vestic al clădirii anterioare, identificată în curtea morii, zid care depășește, spre sud, clădirea EM₃₁. Nu ne putem pronunța încă asupra destinației acestui edificiu. Materialul arheologic descoperit este foarte sărac.

DORIN ALICU — VICTOR POPA — CONSTANTIN POP —
EMILIAN BOTA — MARINELA VOMIR

CATALOGUL MATERIALELOR DESCOPERITE ÎN CLĂDIRILE EM 30 — EM 31

OS

1. Corn de capră fasonat, descoperit în fântâna din P6, — 4,00 m, L = 15,6 cm. INV. 29.555 (toate piesele au nr. de inventar ale Muzeului de arheologie din Sarmizegetusa). Pl. IX/1.
3. Ac de cusut, cu două orificii, descoperit în secțiunea P8, între Z1 și Z3 la — 1,65 m. 11 cm. INV. 29.538. Pl. IX/2.
3. Ac de cusut, cu două orificii descoperit în secțiunea P8, între Z1 și Z3 la — 1,65 m. L = 8,5 cm. INV. 29.546. Pl. IX/3.

4. Ac de cusut, cu vârf fragmentar, urechea lătită, descoperit în secțiunea P8 la — 1,50 m. L = 11,8 cm. INV. 29.542. Pl. IX/4.
5. Ac, fragment, prezentând incizii alveolare pe corp, descoperit în secțiunea P7 la — 1,50 m. L = 5,5 cm. INV. 29.536. Pl. IX/5.
6. Măner, de formă rotundă în secțiune, având la capătul mai subțire un orificiu, descoperit în extinderea lui P1 (portic) la — 0,50 m. L = 6,4 cm. INV. 29.522. Pl. IX 6.
7. Ac de păr, fragmentar, cu capul conic, descoperit în secțiunea P7 la — 0,70 m. L = 5,8 cm. INV. 29.510. Pl. IX/7.
8. Ac fragmentar, descoperit în secțiunea P8 la — 1,65 m. L = 8,5 cm. INV. 29.545. Pl. IX/8.

BRONZ

9. Fibulă, fragment, cu picior întors pe dedesubt, descoperită în extinderea spre V a secțiunii P8, la — 2,00 m. INV. 29.552. Pl. IX/9.
10. Spatulă-sondă, având la unul din capete un bulb ovoidal, la celălalt o cavitare, descoperită în secțiunea P8 la — 0,90 L = 15 cm. INV. 29.518. Pl. X/1.
11. Bandă, fragmentară, (*strygillum*), având pe margini câte două incizii longitudinale paralele, descoperită în P7 la — 0,70 m. Dimensiuni = 10,3 × 2,3 cm. INV. 29.530. Pl. X/2.
12. *Styllus*, fragmentar, descoperit în secțiunea P7, camera 1 la — 0,72 m. L = 9,2 cm. INV. 29.547. Pl. X/3.
13. Ac fibulă descoperit în secțiunea P5, la — 1,35 m. L = 4 cm. INV. 29.551. Pl. X/4.
14. Ac de cusut, îndoit, cu urechea ruptă, descoperit în extinderea lui P1, în portic, la — 0,65 m. L = 8,1 cm. INV. 29.524. Pl. X/5.
15. Cheie-inel, descoperită în secțiunea P8, la — 1,45 m. INV. 29.517. Pl. X/6.
16. Verigă fragmentară, cu secțiune rotundă, descoperită în secțiunea P8, la — 0,30 m. D = 4,7 cm. INV. 29.539. Pl. X/7.
17. Terminal de curea, descoperit în extinderea lui P1, în portic, la — 0,15 m. L = 6,7 cm. INV. 29.529. Pl. XI/1.
18. Fibulă, fragmentară, puternic profilată, descoperită în fântâna de la profilul vestic al secțiunii P7, L = 4,6 cm. INV. 29.525. Pl. XI/2.
19. Sărmă, lătită prin ciocănire, descoperită în secțiunea P7, la — 0,90 m. L = 5,8 cm. INV. 29.515. Pl. XI/3.
20. Fragment fibulă, puternic profilată, descoperit în secțiunea P₆, la est de zidul de incintă. L = 5,5 cm. Pl. XI/4.
21. Aplică zoomorfă, descoperită în secțiunea P7, la — 1,40 m, camera 2. D = 3,2 cm. INV. 29.547. Pl. XI/5.
22. Țintă circulară, cu buton de prindere, având un decor pe disc sub forma unor petale, descoperită la est de zidul incintei sacre, la — 0,40 m. D = 2,8 cm. INV. 29.550. Pl. XI/6.
23. Placă, fragment, descoperită la est de incinta sacră, EM31, la — 0,30 m. Dimensiuni = 13 × 10 cm. INV. 29.553. Pl. XII/1.
24. Bandă, prinsă în plumb (fragment statuie?), descoperită la est de zidul incintei sacre, EM31, la — 0,30 m. Dimensiuni = 14,2 × 3,3 cm. INV. 29.554. Pl. XII/2.

STICLĂ

25. Buză bol, descoperită în secțiunea P7, la — 0,50 m. D = 9 cm. INV. 29.557. Pl. XIII/1.
26. Buză flacon, descoperită în secțiunea P8, la — 1,50 m. D = 5 cm. INV. 29.540. Pl. XIII/2.
27. Fund pahar, descoperit în secțiunea P1, în portic, la — 0,15 m. D = 6 cm. INV. 29.527. Pl. XIII/3.
28. Fund pahar, descoperit în extinderea lui P1, la — 0,65 m. D = 5 cm. INV. 29.528. Pl. XIII/4.
29. Fund pahar, cu inel și profil vălurit, descoperit în extinderea lui P1, la — 0,70 m. D = 5 cm. INV. 29.526. Pl. XIII/5, 8.

30. Fund pahar, descoperit în extinderea lui P₁, în portic, la — 0,40 m. D = 4,2 cm. INV. 29.523. Pl. XIII/6, 7.
31. Fund bol, descoperit în aluviunea din P₇, la — 1,20 m. D = 4 cm. INV. 29.520. Pl. XIII/9.

MATERIAL CERAMIC

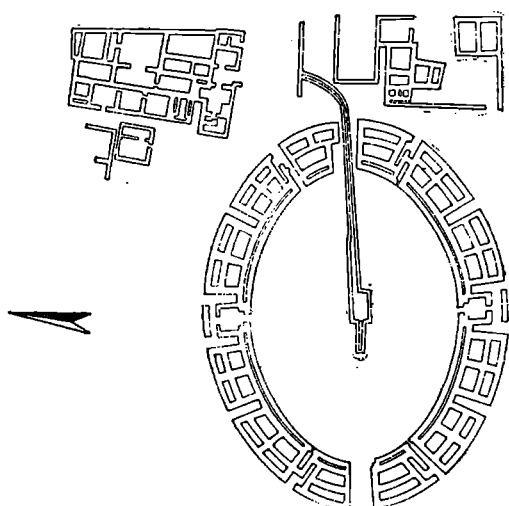
32. Fragment figurină de teracotă, descoperit în secțiunea P₈, la — 1,50 m. L = 11,8 cm. INV. 29.544. Pl. XIV/1.
33. Fragment figurină de teracotă, descoperit în extinderea lui P₁, la — 0,60 m. L = 6,9 cm. INV. 29.531. Pl. XIV/2.
34. Fragment corp vas, cu decor T.S., descoperit în secțiunea P₈, la — 1,50 m. L = 5,7 cm. INV. 29.543. Pl. XIV/3.
35. Fragment tegulă ștampilată, M(ID), descoperit în extinderea lui P₁, la — 0,40 m. Dimensiuni = 9,2 × 7,8 cm. INV. 29.533. Pl. XIV/4.
36. Fragment tegulă ștampilată, QCC, descoperită în extinderea lui P₁, în portic, la — 0,40 m. Dimensiuni = 9,5 × 8,2 cm. INV. 29.534. Pl. XIV/5.

MONETE

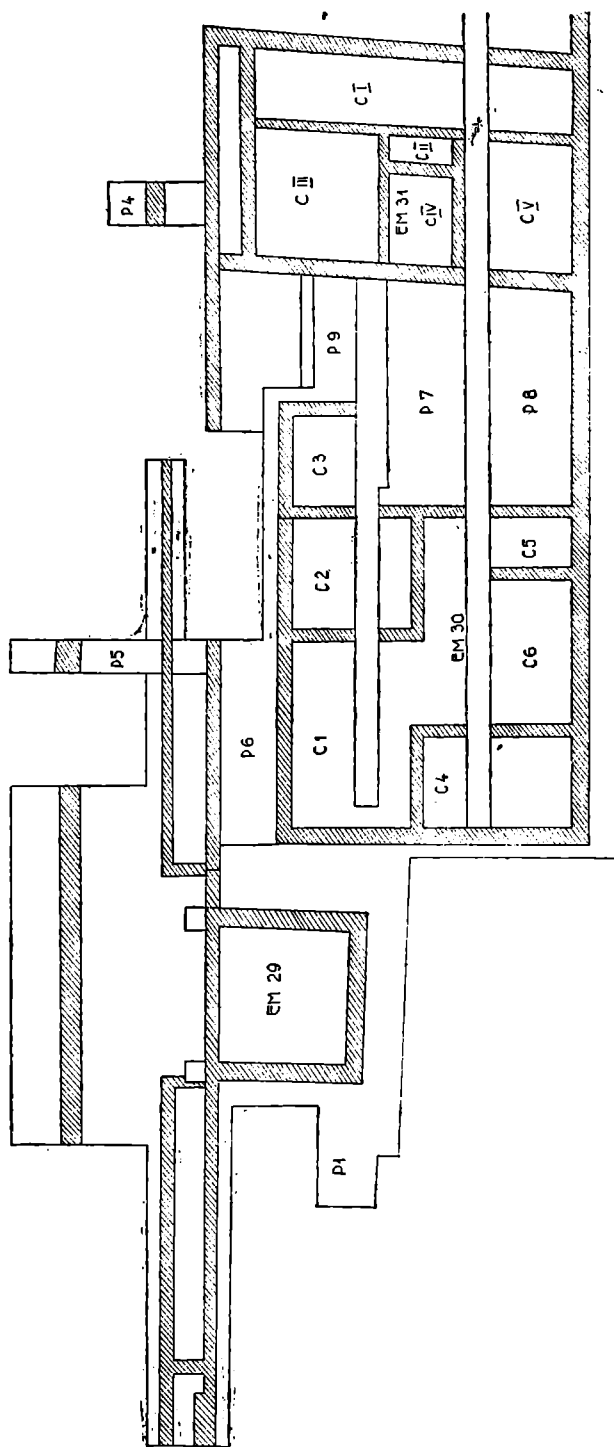
37. Dupondius, Domitianus, 27,6 × 26,1 mm, 9,22 g, axa 7. Conservare slabă, deteriorat. *RIC*, II, p. 200 (nr. 368 a), 203 (nr. 393), 205 (nr. 409), 206 (nr. 421) (Roma, a. 88—96 p.Ch.). EM₃₀, P₇, C₄, la — 1,00 m (sub stratul de bolovani). INV. 29.477.
38. Dupondius, Traianus, 27,3 × 26,1 mm, 7,82 g, axa 7. Slab conservat, revers șters, legenda distrusă. *RIC*, II, p. 272 (nr. 385), 273 (nr. 398) (Roma, a. 98—99 p.Ch.). EM₃₁, P₄, la — 0,50 m, la 2,50 m est de zidul incintei sacre. INV. 29.563.
39. As, Traianus, 25,6 × 26,4 mm, 8,18 g, axa 7. Tocit, revers aproape complet șters. *RIC*, II, p. 285 (nr. 575) (Roma, a. 103—111 p.Ch.). EM₃₁ P₅, la — 0,80 m. INV. 29.564.
40. Sestertius, Traianus, 30,2 × 27,8 mm, 13,85 g, axa 7. Tocit, foarte deteriorat. *RIC*, II, p. 291 (nr. 670) (Roma, a. 114—117 p.Ch.). EM₃₁, P₅, m 4,75, la — 0,40 m. INV. 29.565.
41. As, Hadrianus(?), 26,3 × 24,6 mm, 7,61 g, axa ?. Foarte tocit, ilizibil, nedeterminabil; profilul portretului de pe avers seamănă cu Hadrian, în primii ani de domnie (117—120 p.Ch.). EM₃₀, P₈, la — 0,65 m. INV. 29.566.
42. As, Hadrianus(?), 23,8 × 23,4 mm, 6,87 g, axa 5(?). Corodat, ilizibil, pare ars. Nedeterminabil. EM₃₀ pe vatra cuptorului din martorul dintre secțiunile P₇ și P₈. INV. 29.481.
43. As, Hadrianus(?), 24,3 × 23,3 mm, 7,95 g, axa 5. Foarte corodat, ilizibil, nedeterminabil. P₇, m 4,60 m, la — 0,70 m. INV. 29.475.
44. As, Hadrianus: L. Aelius Caesar, 23,9 × 23 mm, 6,63 g, axa 6. Conservarea slabă. *RIC*, II, p. 482 (nr. 1071) (Roma, a. 137). EM₃₁, P₄, 2,50 m spre est de zidul incintei sacre, la — 0,55 m. INV. 29.567.
45. Sestertius, Antonius Pius, 29,7 × 29,4 mm (grosime 5,7 mm), 28,29 g, axa 6. Deteriorat. *RIC*, III, p. 127 (nr. 772) (Roma, a. 145—161 p.Ch.). EM₃₀, în dărâmaura din jurul cuptorului din martor. INV. 29.482.
46. Dupondius, Antoninus Pius: Diva Faustina I, 27,4 × 26,3 mm, 10,57 g, axa 11. Bine conservat, greu lizibil. *RIC*, III, p. 166 (nr. 1163 a) (Roma, post. 141 p.Ch.). Descoperire întâmplătoare. INV. 29.568.
47. Denar de potin, Antonius Pius: Aurelius Caesar, 18,1 × 17,5 mm, 1,81 g, axa 11. Conservare slabă. *RIC*, III, p. 80 (nr. 429 a) (Roma, a. 145—147 p.Ch.). EM₃₀, extinderea lui P₁, în portic, la — 0,50 m. INV. 29.477.
48. As, Marcus Aurelius: Faustina II, 25,4 × 22,1 mm, 7,39 g, axa 12. Bine conservat. *RIC*, III, p. 346 (nr. 1652) (Roma, a. 161—176 p.Ch.). EM₃₀, P₈, la — 1,00 m, lângă fragmentul de zid din exteriorul camerei 5. INV. 29.569.
49. Sestertius, Marcus Aurelius: Lucilla, 80,7 × 30,1 mm, 26,88 g, axa 5. Conservare mediocră. *RIC*, III, p. 353 (nr. 1747) (Roma, a. 169—180 p.Ch.). Descoperire întâmplătoare. INV. 29.479.

50. Dupondius, Commodus, 25,9 × 24,4 mm, 2,39 g, axa 12. Bine conservat, greu lizibil. *RIC*, III, p. 404 (nr. 317) (Roma, a. 181 p.Ch.). EM₃₀, P₄, extremitatea estică, la — 0,30 m. INV. 29.570.
51. As, Commodus: Crispina, 24,3 × 23,1 mm, 10,58 g, axa 5. Tocit, greu lizibil. *RIC*, III, p. 443 (nr. 680, 682) (Roma, a. 180—183 p.Ch.). EM₃₀, P₈, nr. 12,50, la — 0,65 m. INV. 29.571.
52. Denar, Septimius Severus: Iulia Domna, 17,3 × 17,2 mm, 1,78 g, axa 6. Suberat(?). Conservare bună, mici deteriorări. *RIC*, IV/1, p. 170 (nr. 580) (Roma, a. 196—211 p.Ch.). EM₃₁, extinderea lui P₁, în portic, la — 0,30 m. INV. 29.478.
53. Denar, suberat, foarte tocit, nedeterminabil, 17,6 × 15,3 mm, 1,58 g, axa 7(?). sec. III p.Ch.(?). EM₃₀, P₈, descoperire întâmplătoare. INV. 29.572.
54. Denar, Caracalla, 19,2 × 17,6 mm, 1,66 g, axa 12. Bine conservat. *RIC*, IV/1, Silueta portretului seamănă cu Caracalla Caesar sau cu Geta Caesar (începutul p. 251 (nr. 268) (Roma, a. 215 d.Ch.). EM₃₀, P₈, m 13,50 (lângă rășniță), la — 0,70 m. INV. 29.573.
55. Denar de billon, Elagabal, 17,9 × 17,6 mm, 1,67 g, axa 12. Conservare bună. *RIC*, IV/2, p. 36 (nr. 121) (Roma, a. 218—219 p.Ch.). EM₃₀, P₈, — 0,85 m, pe traseul zidului nordic al camerei 5. INV. 29.574.
56. Antoninian, Gordianus III, 22,4 × 20,9 mm, 2,79 g, axa 7. Foarte bine conservat. *RIC*, IV/3, p. 19 (nr. 34) (Roma, ianuarie—martie 240 p.Ch.). EM₃₀, P₈, spațiul dintre camerele 4 și 3, la — 1,10 m. INV. 29.575.
57. Antoninian, Gordianus III, 23,6 × 20,9 mm, 2,82 g, axa 1. Foarte bine conservat. *RIC*, IV/3, p. 22 (nr. 64) (Roma, a. 240, martie—mai(?), p.Ch.). EM₃₀, la — 1,45 m. INV. 29.474.
58. Dupondius(?), Filip Arabul: M. Otacilia Severa(?), 27,5 × 25,2 mm, 12,58 g, axa?. Foarte tocit, ilizibil, nedeterminabil. Silueta de pe avers aduce cu împărăteșele din secolul III, mai căurând cu Otacilia Severa. *RIC*, IV/3, p. 94 (circa) (Roma, a. 244—249 p.Ch.). EM₃₀, P₈, între camerele 4 și 5, la — 1,00 m. INV. 29.576.
59. As, corodat, nedeterminabil, 25,9 × 24,7 mm, 6,72 g, axa? EM₃₁, P₇, în fântână, din profilul estic, la — 2,20 m. INV. 29.476.
60. MONETĂ? disc foarte corodat, ilizibil, 27,5 × 26,3 mm, 7,45 g, axa?. Posibil, să fie o monetă din secolul XVIII(?).
61. PROVINCIA DACIA, sestertius, Filip Arabul, 27,1 × 26,9 mm, 12,21 g, axa 8. Conservarea slabă, abia lizibil. *Pick*, 6; *Martin*, 2.56 (varianta 1), (Sarmizegetusa, a. 246—247 p.Ch.). P₈, m 14,00, la — 0,50 m. INV. 29.573.
62. BITHYNIA(?), monetă Æ, Hadrianus, 27 × 26 mm, 9,33 g, axa 6. Tocită, corodată, aspect poros, greu lizibil. Avers... AIAN / AΔPIANOC CE[B]. Cap profil dreapta, radiat. Cerc perlat. Revers... Templu octastyl din față. Exergă amplă; în ea [KOI BIΘY?] NIAC. Cerc perlat. *Head*, p. 510 (Nicomedia?, anii 117—125 p.Ch.). EM₃₁, P₈, descoperire întâmplătoare. INV. 29.480.
63. Monetă bronz, Ferdinand I, 1924, 20,6 mm, 3,44 g, axa 6. Avers XXX ROMANIA XXX 1924. Steaua regatului. Revers. BUN PENTRU / 1 leu. Cunună de spice. Cerc perlat. P₈, camera 5, — 0,90 m. INV. 29.579.

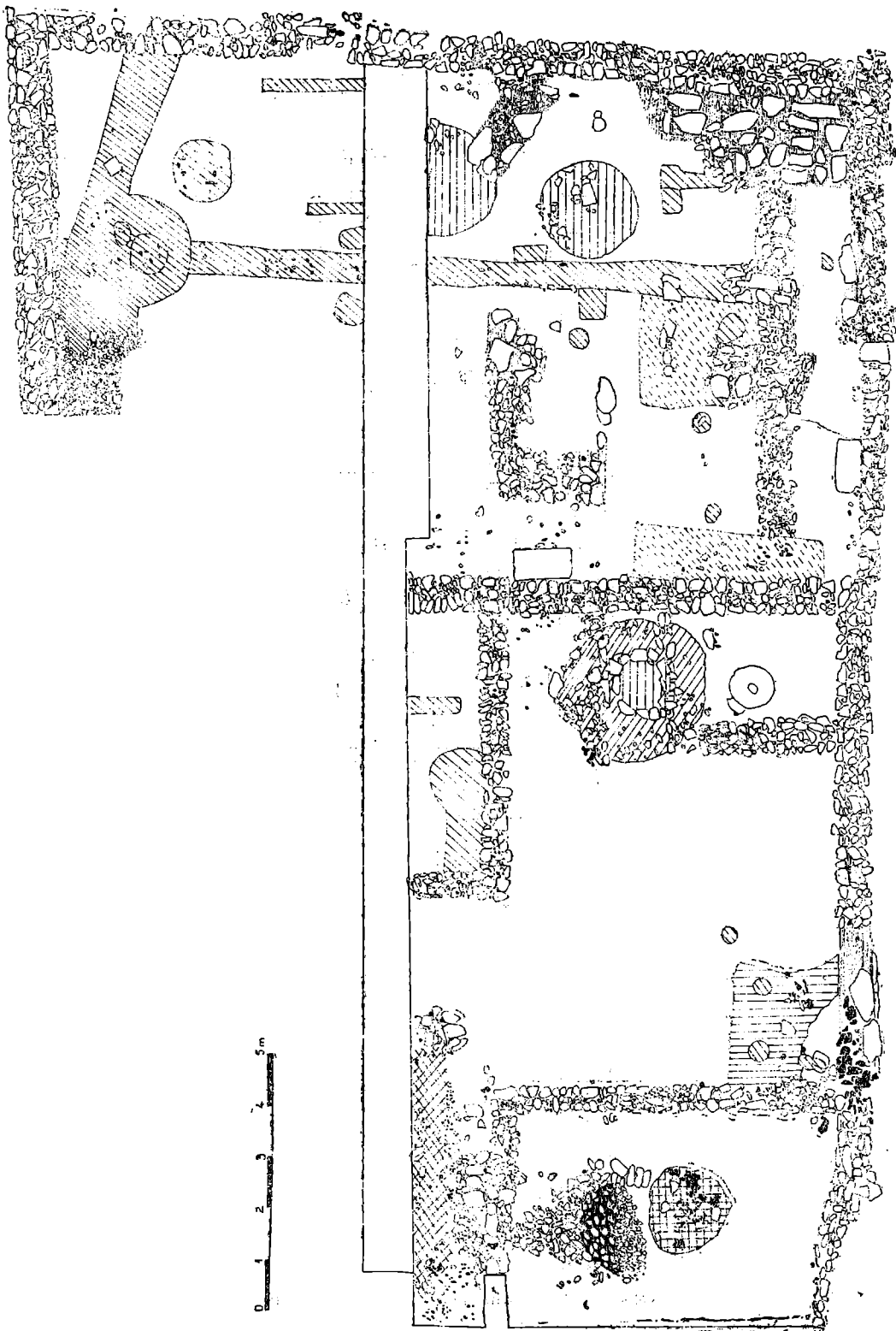
(Monetele au fost determinate de d-l Radu Ardevan).

PLANȘA I. Plan de situație (zona amfiteatru).

PLANȘA II. Planul general al săpăturilor.

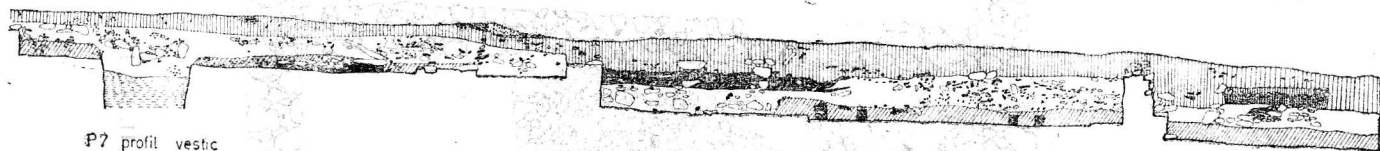

PLANȘA III. Planul clădirii EM₃₀.

PLANȘA

IV. Profilul sudic al secțiunii P₅; profilul vestic al secțiunii P₇;
 al vestic al secțiunii P₈.

0 1 2 3 4

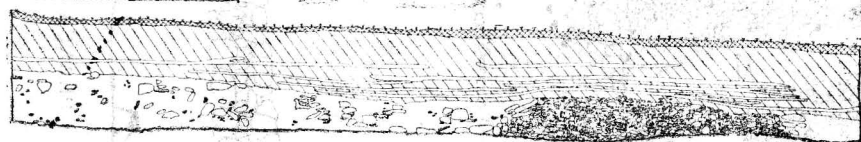
P7 profil vestic

0 1 2 3 4

P5 profil sudic

0 1 2 3 4

P8 profil vestic

	STRAT DE NIVELARE		STRAT DE ARSURĂ
	STRAT DE ARSURĂ		NIVEL DE AMENAJARE
	STRAT DE ARSURĂ		NIVEL DE AMENAJARE
	VATRĂ CUPTOR		GLIA MODERNĂ
	STRAT STERIL		ALUVIUNI
	URME STILP		LUTUELI
	UMLUTURĂ FINTINĂ		GROU MODERN
	STRAT DE CULTURĂ		

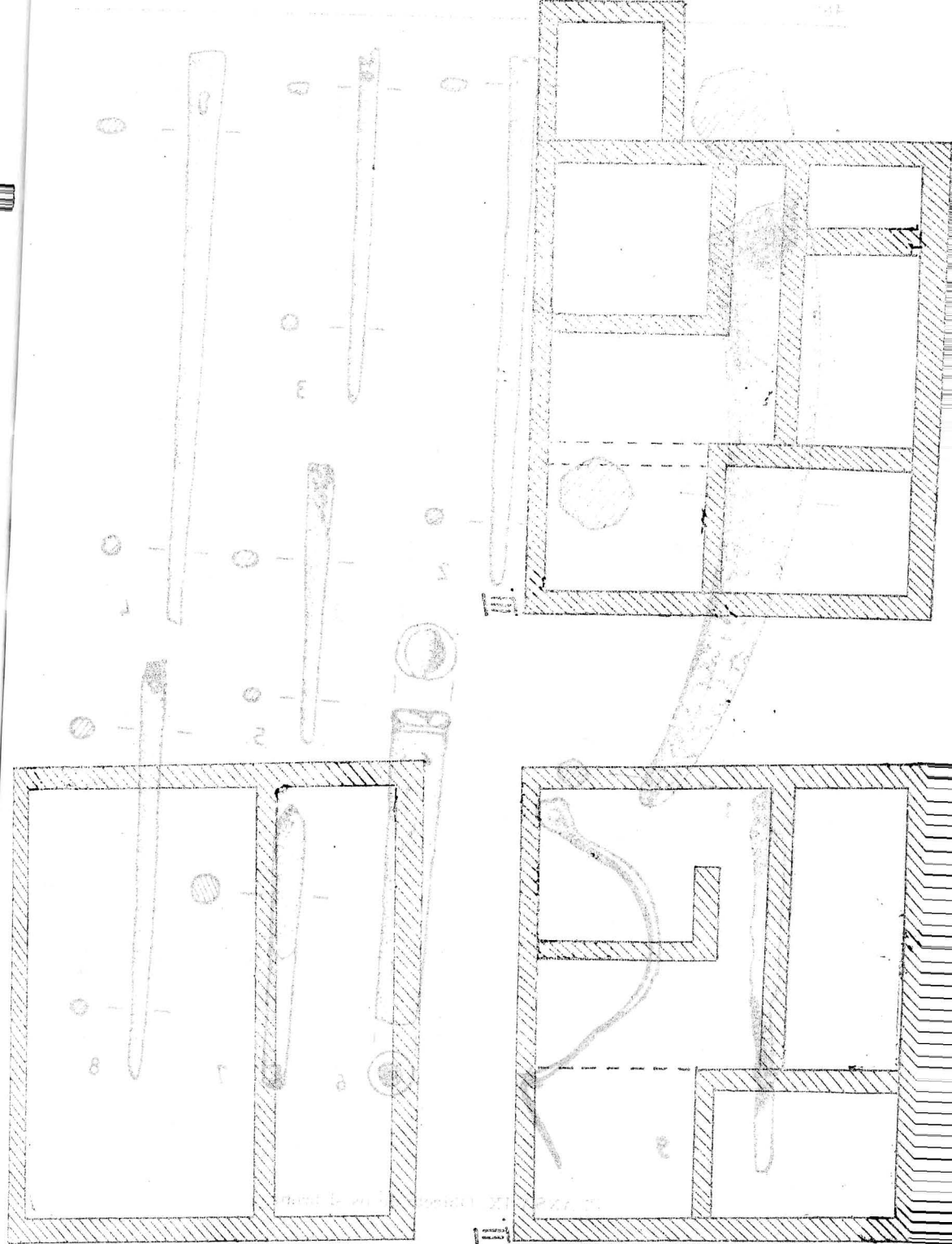
PLANȘA V. Clădirea EM₃₁; detalii camerele II, III, IV.

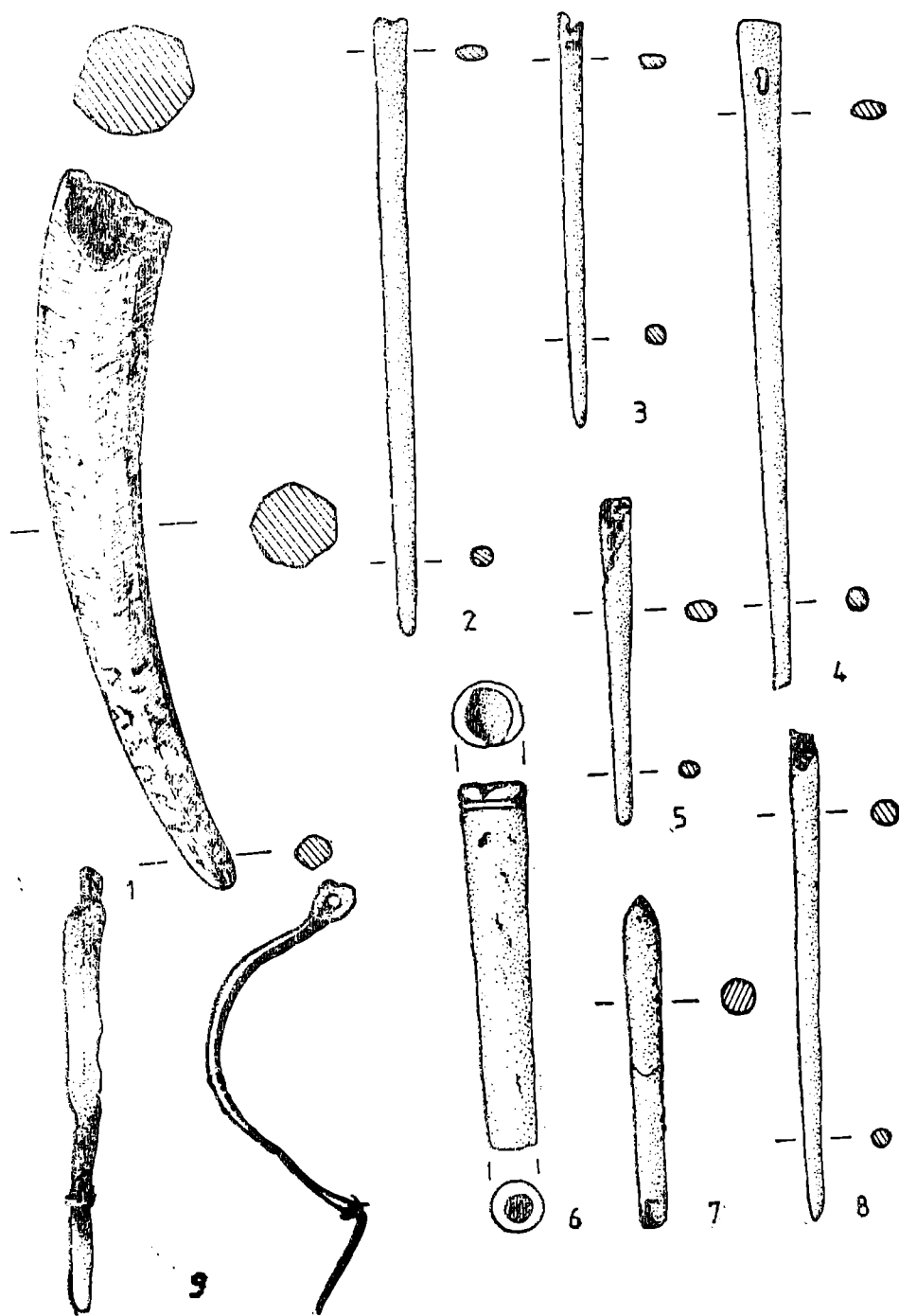
PLANȘA VI. Detaliu instalație hidroauidică; plan

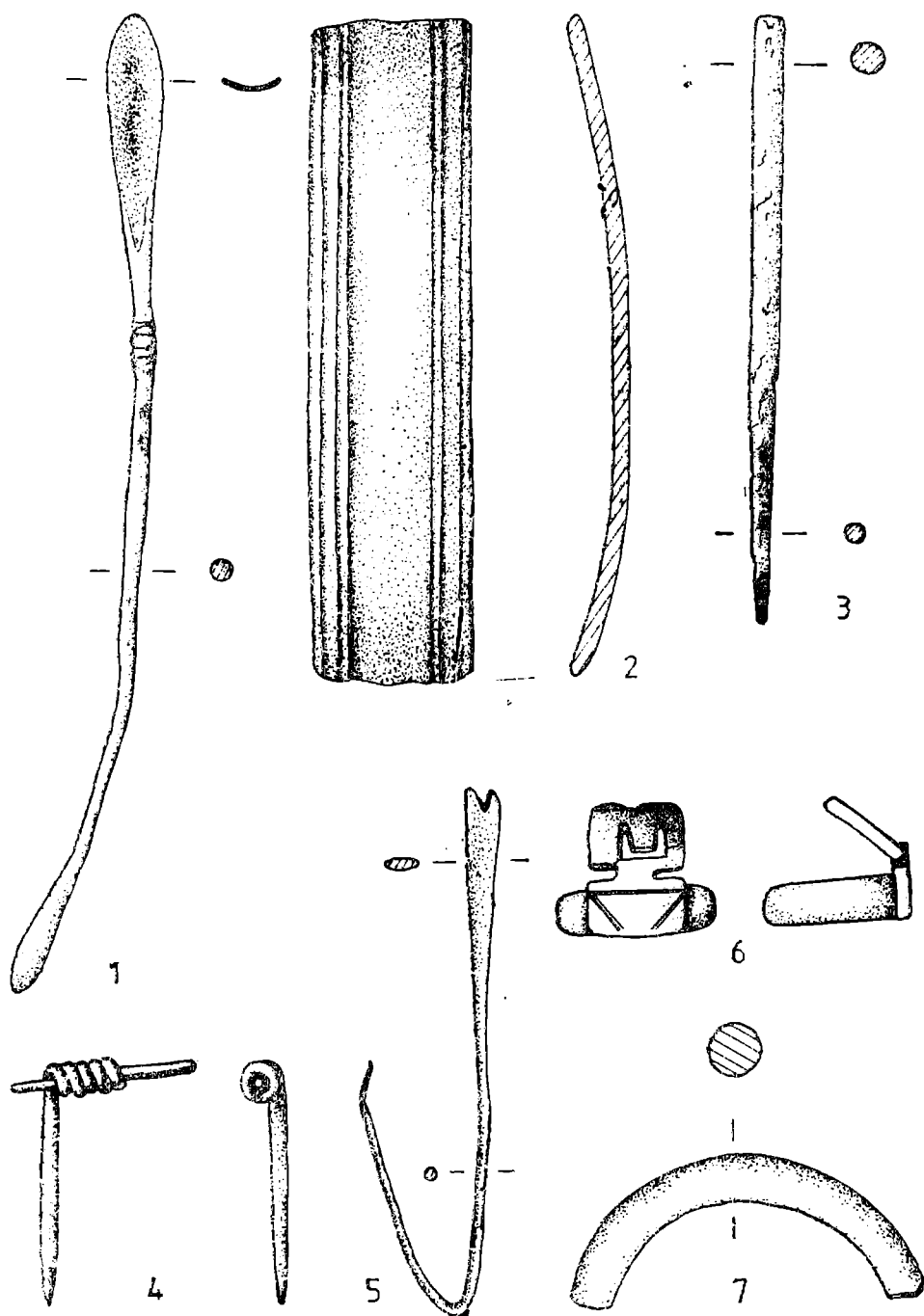
PLANȘA VII. Detaliu instalație hidraulică; axonometrie.

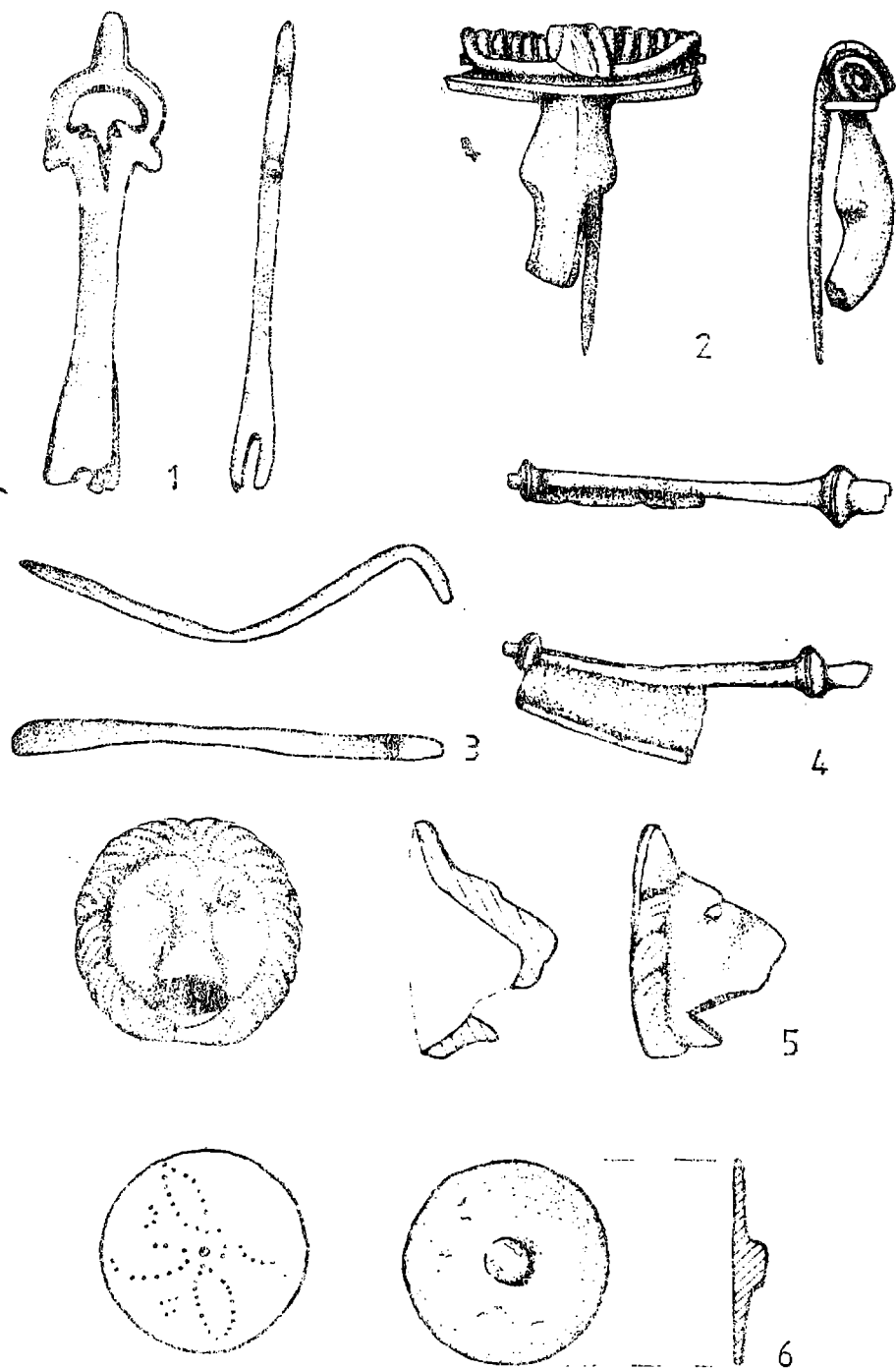
PLANȘA VIII. Fazele de construcție ale clădirii EM 30.

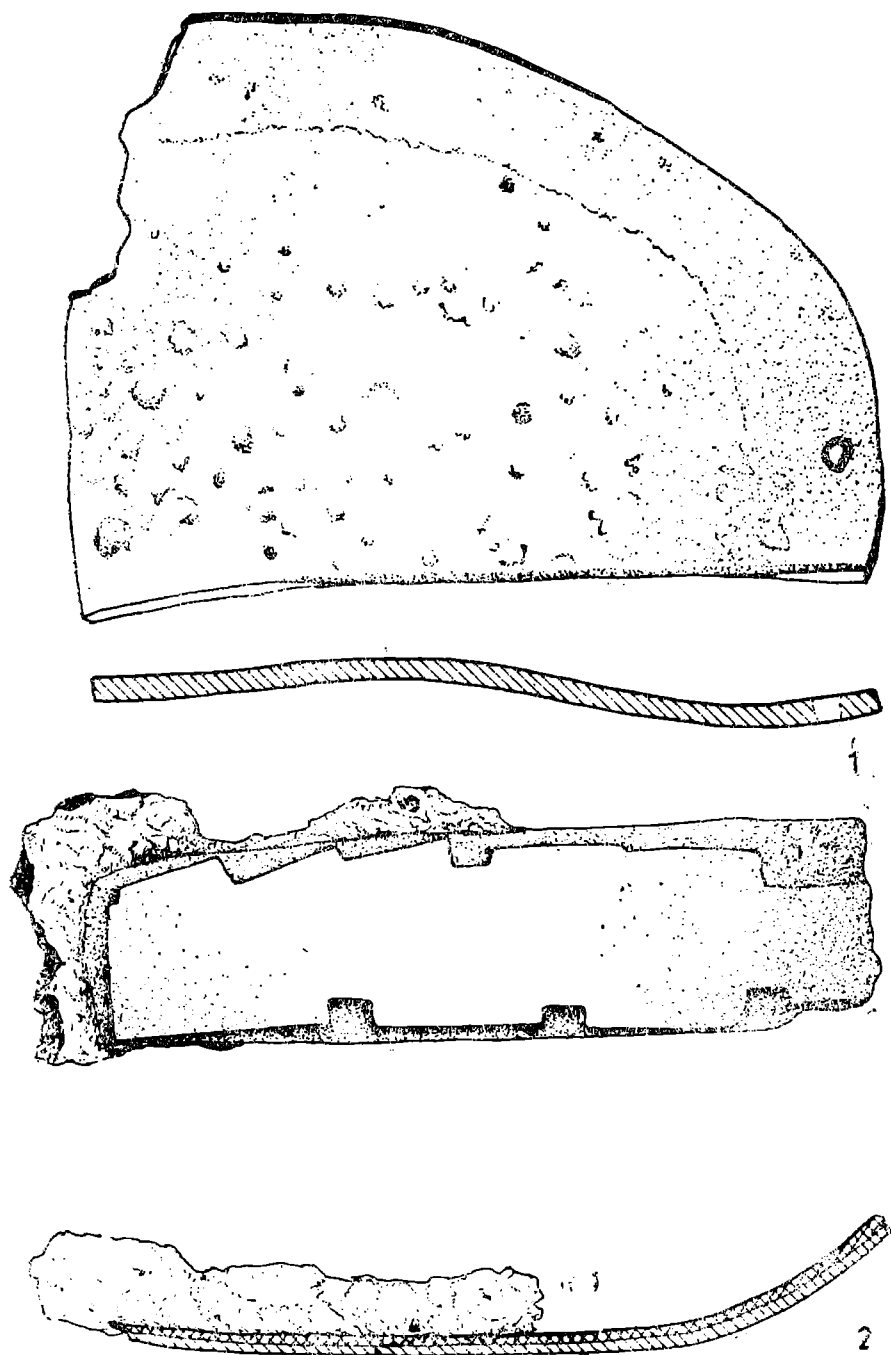
PLAȘA IX. Obiecte de os și bronz.

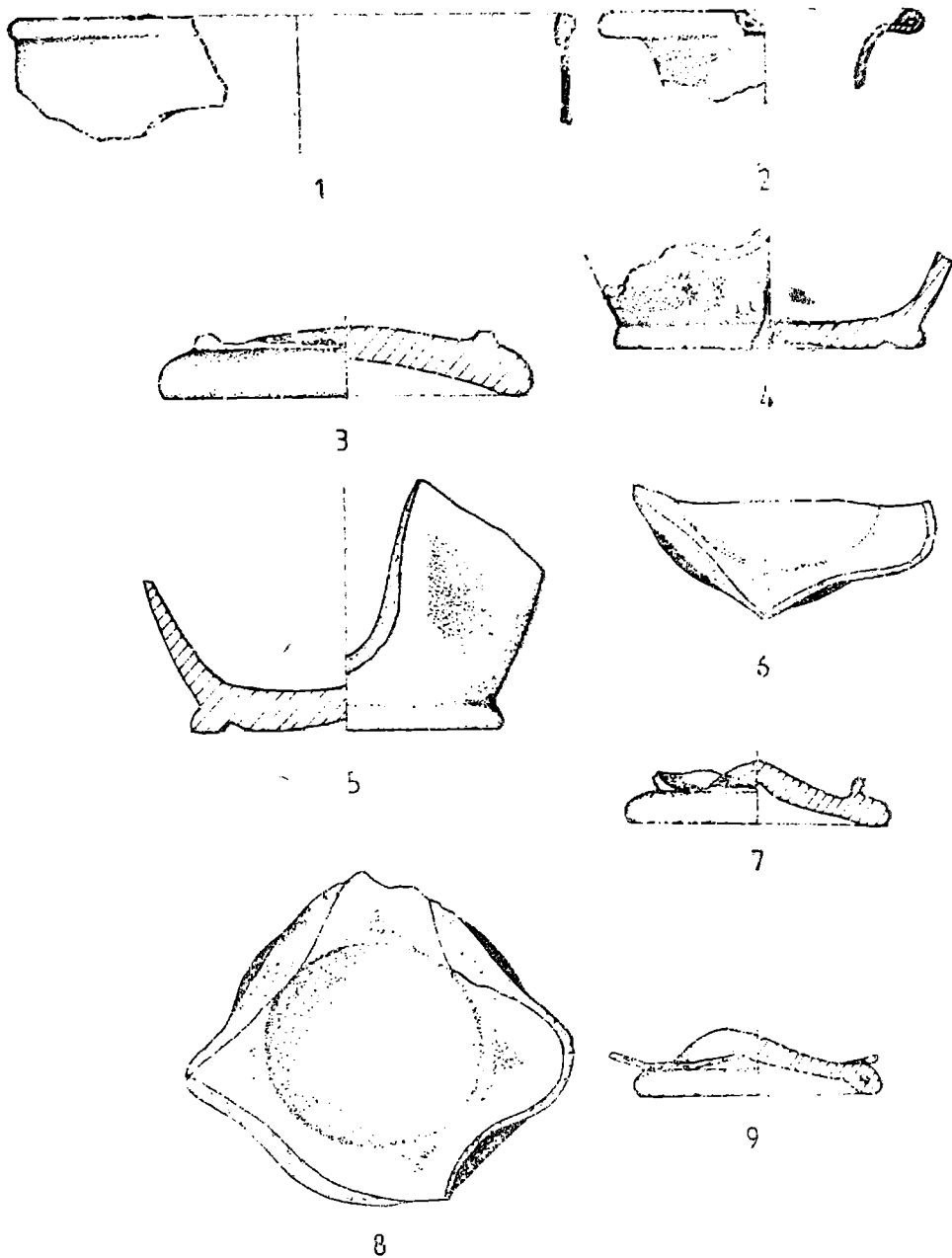
PLANȘA X. Obiecte de bronz.

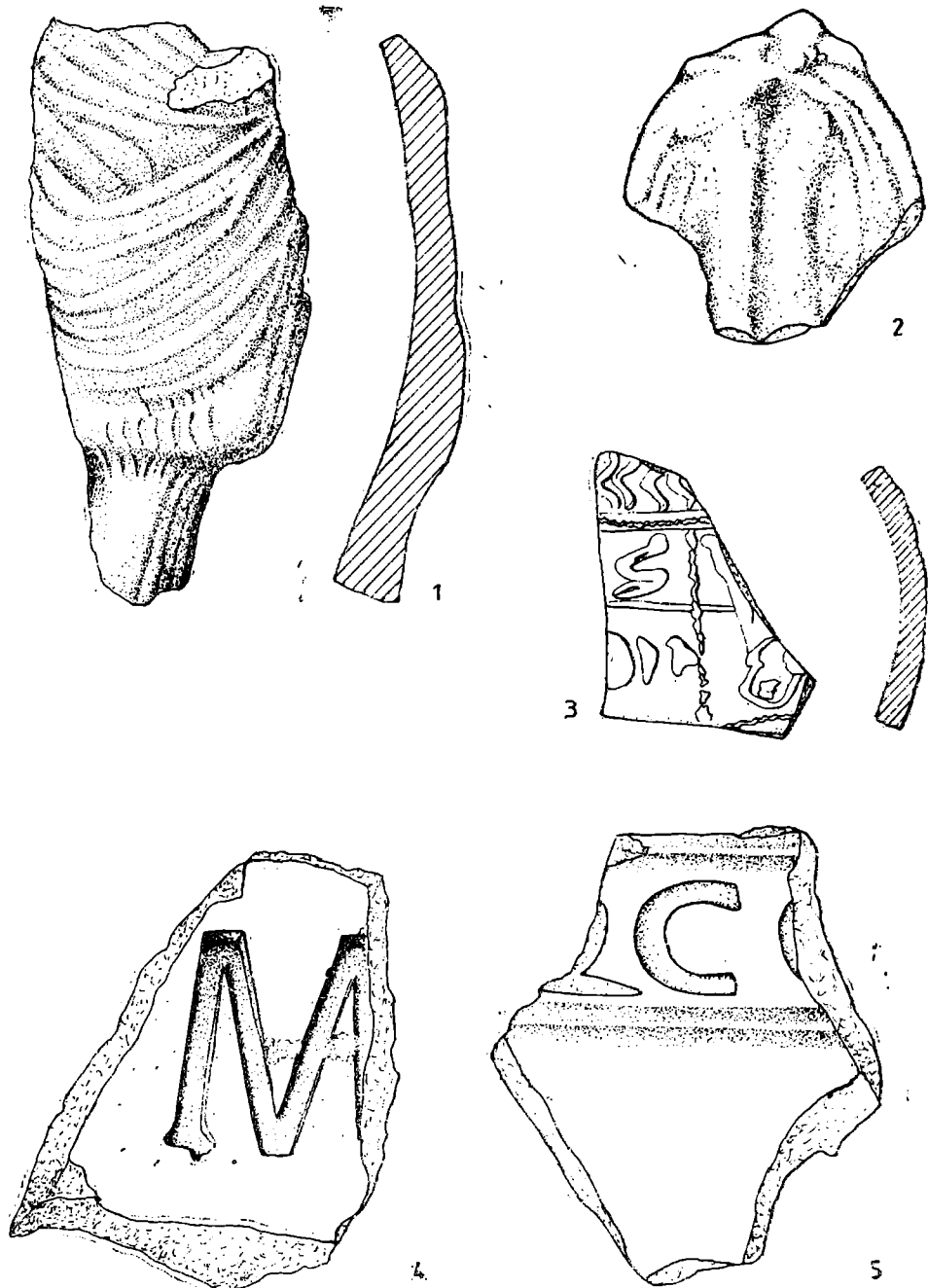
PLANȘA XI. Obiecte de bronz.

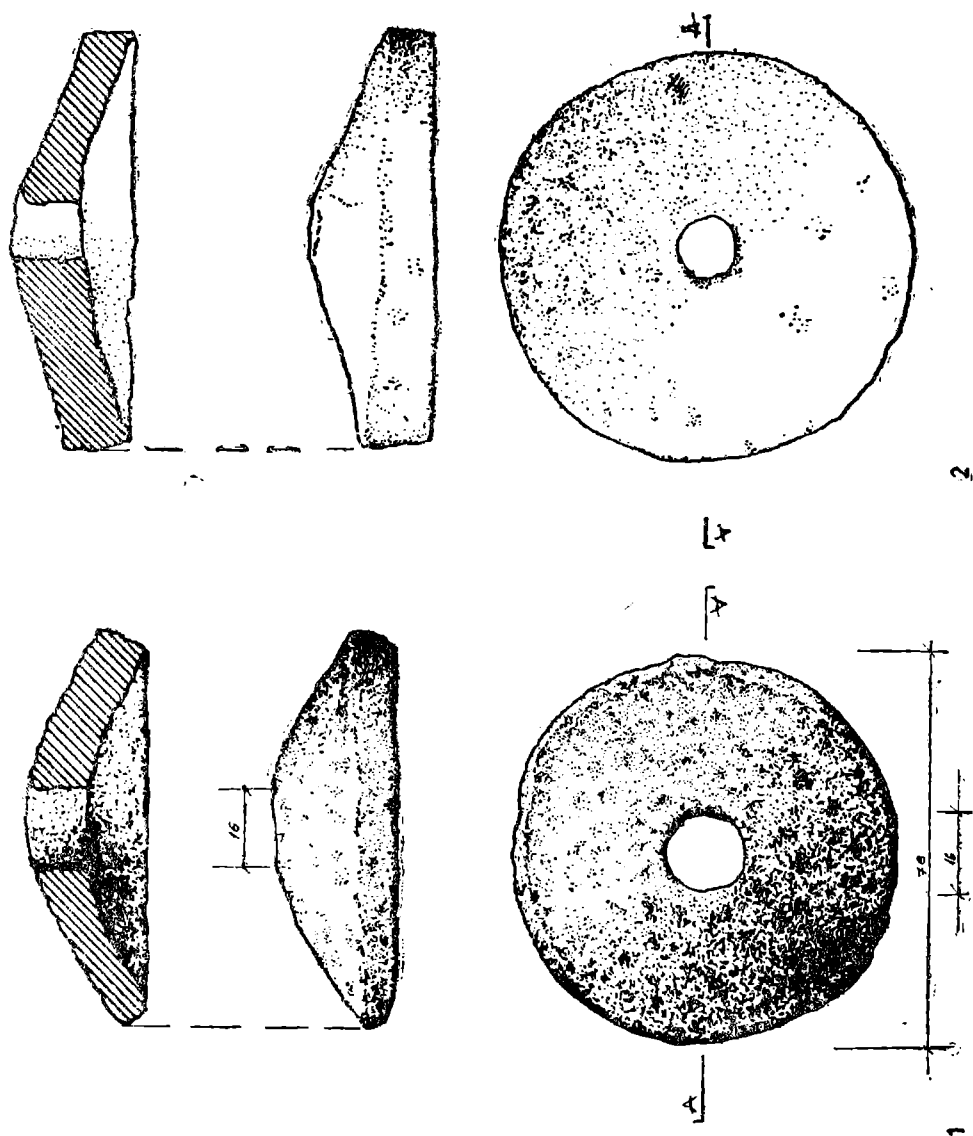
FLANȘA XII. Obiecte de bronz.

FLANSA XIII. Obiecte de sticlă.

PLAȘA XIV. Piese ceramice.

PLANȘA XV. Pietre de rășniță.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA SARMIZEGETUSA. - CAMPANIA 1993: AMFITEATRUL

Amfiteatrul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se află amplasat în afara zidurilor de incintă ale coloniei, la 110 m spre nord¹.

Săpături arheologice, cu un caracter științific la acest obiectiv, au fost întreprinse la sfârșitul secolului al XIX-lea, de către G. Téglás, P. Király și G. Szinte². Săpăturile lor se rezumă la jumătatea nordică a monumentului și rezultatele sunt publicate la nivelul anilor în care s-au executat cercetările. În privința datării monumentului, ei afirmă că a fost construit în anul 158 p.Ch., bazându-se pe descoperirea unui fragment de țiglă cu ștampila atelierului lui Iulius Alexander, care produce în vremea consulilor Sextus Sulpicius Tertullus și Quintus Tincius Sacerdos Clemens.

Cercetările au fost reluate, în anul 1934, de către C. Daicoviciu, care publică un raport sumar³. Între anii 1934—1936, amfiteatrul este dezvelit în totalitate. C. Daicoviciu, în urma săpăturilor, consideră că în anul 158 a avut loc doar o refacere, sau o ridicare a acoperișului, edificiul de piatră datând din vremea împăratului Traian.

Atât arheologii maghiari, cit și C. Daicoviciu găsesc urme de fortificare a amfiteatrului; încadrate cronologic secolului al IV-lea p.Ch.

Sondaje în zona Amfiteatru s-au mai efectuat în anul 1981, secțiunea A₁⁴, în anul 1987, secțiunile A₃—A₄, la poarta de vest⁵, iar, în anul 1986, sondajul A₅, pe intrarea nr. 1 A dinspre arenă⁶.

În anul 1993, ca urmare a unui proiect de reconstituire a zonei de vest a edificiului, am început săpături pentru sondarea fundațiilor și verificări de rutină a unui monument considerat cercetat. Rezultatele au fost surprinzătoare, întrucât s-a dovedit că acest sit arheologic este departe de a fi exhaustiv investigat, că ascunde încă multă informație de natură istorică, arheologică și de arhitectură.

Suprafața cercetată se înscrie în sectoarele I—III, în zona de nord-vest și sectoarele XX—XXII, în zona de sud-vest (pl. I). S-a trasat, de asemenea, o secțiune peste poarta de vest.

Cercetarea a început prin secțiuni transversale peste tribunele din sectoarele I—III (A₆—A₈). Rezultatele obținute în aceste secțiuni au determinat schimbarea sistemului de cercetare pentru sectorul de sud-vest. În acest sector au fost dezvelite suprafețe în spațiile dintre ziduri

¹ D. Alicu, C. Opreanu, *RMM*, 1, 1989, p. 77.

² P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 109—129; G. Szinte, *HTRTE*, VIII, 1897, p. 35—37.

³ C. Daicoviciu, *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 393—403.

⁴ H. Daicoviciu și colab., *MCA*, Vaslui, 1982, p. 124.

⁵ D. Alicu și colab., *ActaMN*, 26—30, I/2 1989—1993, p. 443—446.

⁶ D. Alicu, A. Paki, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 469—479.

(A₁₁—A₂₄). Sistemul de casete s-a aplicat și în sectoarele de nord-vest, în care acestea au fost notate C₁—C₄, pentru fiecare sector (pl. II).

Prin secțiunile și casetele efectuate s-a pus în evidență prezența unei faze de lemn, anterioare celei de piatră, sistemul de construcție a fazei de piatră, elemente privind utilizarea monumentului după părăsirea Daciei de către administrația romană.

Secțiunea A₃ (pl. III), traversează sectorul I, pe direcția est-vest, având o lungime totală de 20 m și o lățime de 1,50 m. A relevat o serie de elemente esențiale. Astfel, zidul Z₁ se adosează unei fundații (?) de piatră mărunță de râu, lată de 0,80 m și adâncă de 1,30 m, care începe imediat sub nivelul solului actual (pl. 33/1) (din păcate partea de nord a zonei exterioare a monumentului a fost deranjată cu ocazia modernizării drumului național). Între Z₁ și Z₂, la adâncimea de 0,75 m de la nivelul actual al solului (acesta nu reprezintă un reper arheologic întrucât este rezultatul săpăturilor din 1934), s-a conturat o groapă de stâlp de formă rectangulară, cu latura de 1,20 m și adâncimea de 1,50 m. Groapa a fost umplută cu pietre și păstrează, în centru, amprenta stâlpului de lemn, de formă patrată, având latura de 0,40 m. Deasupra gropii se află un strat, de circa 0,50 m grosime, de lut bine bătut. La est de Z₂, la 0,40 m distanță, la nivelul humusului antic a apărut o altă groapă de stâlp, având latura de 0,70 m și adâncimea de 1,35 m. Ea este executată în aceeași tehnică, ca și cea descrisă mai sus, păstrând amprenta stâlpului de lemn, de formă patrată, tot cu latura de 0,40 m. Groapa este acoperită de un strat de lut compact, care are o grosime de circa 1,50 m. În acest nivel de lutuială se disting două straturi înguste de mortar, primul situat la 0,25 m, deasupra humusului antic, următorul, la 0,75 m, față de acesta.

Aceste două straturi nu reprezintă faze diferite de construcție ale monumentului, ci etape succesive de nivelare a spațiului dintre ziduri, în cadrul aceleiași faze. Mortarul provine de la construcția zidului de piatră. Aceste nivele de mortar au fost surprinse și în stratul de umplură dintre Z₃ și Z₄.

Nivelul actual al arenei, corespunzător nivelului antic al fazei de piatră, este inferior nivelului humusului antic. Sub un posibil strat de amenajare a arenei (menționăm faptul că și arena a fost cercetată integral, în cursul campaniei din anul 1934), se disting urmele unor stâlpi de lemn, aparținând fazei de lemn (pl. 33/2). Zidurile se prezintă astfel: Z₁ — înălțime totală de 4,15 m; fundație fără mortar 1,50 m; lățime 1,40 m (pl. 33/3); Z₂ — înălțime totală 3,20 m; fundație fără mortar 0,70 m; lățime 1,10 m; Z₃ — înălțime totală 4,25 m; fundație fără mortar 1,30 m paramentul de nord și 1,70 m paramentul de sud; înălțimea crepidei de pe paramentul nordic 0,65 m; lățimea ei 0,15 m; lățimea elevației 1,10 m; lățimea fundației 1,25 m; Z₄ — legat în întregime în mortar; înălțimea crepidei 0,90 m; lățimea 0,15 m; lățimea elevației 1,10 m; lățimea fundației 1,25 m; în construcția fundației s-a utilizat și piatră de carieră (pl. 34/4).

În sectoarele traversate de către secțiunea A₃, cercetarea a fost continuată prin deschiderea unor casete, numerotate C₁—C₄, C₁ și C₂ în *maenianum primum*, C₃—C₄ în *maenianum summum*.

Caseta 1 (C₁), a fost deschisă între Z₅, Z₂, Z₃ și profitul sudic al secțiunii A₆, având dimensiunile de 3,25×3,50×2,55×3,20 m.

La nivelul gropilor de stâlp relevate de către secțiunea A_6 , au fost descoperite amprente ale altor patru gropi de implantare, plasate pe două aliniamente paralele. Primul aliniament, spre arenă, este reprezentat de două gropi de implantare a unor stâlpi de lemn. Prima groapă, situată la îmbinarea dintre Z_3 și Z_5 , tăiată în parte de către ambele ziduri, s-a păstrat pe o porțiune de 0,60 m spre nord și 0,50 m spre vest. Groapa prezintă aceleași elemente morfologice ca și cele descrise la secțiunea A_6 (umplută cu pietre, formă relativ rectangulară). A doua groapă, este tăiată de către profilul sudic al secțiunii A_6 și de către Z_3 . Se păstrează pe o porțiune de 1,00 m pe direcția nord-sud și 0,95 m est-vest, fiind umplută cu pietre și pământ.

Al doilea aliniament, este reprezentat de două gropi. Prima, tăiată de către Z_5 , se află situată la 0,40 m de Z_2 și are latura de 1 m.

Cea de a doua groapă, a cărei amprentă a fost surprinsă în întregime, are o formă patrată, cu dimensiunile de $1,00 \times 1,00$ m, situându-se la 1,80 m față de Z_5 și la 0,30 m față de Z_2 . Latura sa sudică este paralelă cu Z_5 . Această groapă, umplută cu lut, își păstrează forma rectangulară până la nivelul său inferior, și este adâncă de 1,40 m.

Caseta 2 (C_2), a fost deschisă între Z_3 , Z_7 și Z_2 , fiind despărțită de secțiunea A_6 printr-un murtor, de 0,20 m lățime. Caseta are dimensiunile de $3,15 \times 3,50 \times 1,50 \times 3,20$ m.

La același nivel cu gropile relevate de profilul nordic al secțiunii A_6 , au fost găsite urmele a două gropi de implantare a unor stâlpi de lemn, păstrând aceleași aliniamete ca și în cazul lui C_1 .

Prima groapă, pe aliniamentul 1, este tăiată de către Z_3 și Z_7 , are latura de vest de 0,75 m și latura de nord de 0,90 m.

Cea de a doua groapă, tăiată de către Z_7 , are o formă neregulată, fiind plasată la 0,30 m față de Z_2 , la 2,20 m față de Z_3 . Groapa are marginile marcate cu piatră de râu. Aliniamentul, din care face parte această groapă, o include și pe cea relevată de profilul secțiunii A_6 .

Caseta 3 (C_3), a fost deschisă între Z_2 , Z_7 , Z_1 și profilul păstrat de secțiunea A_6 , având dimensiunile de $2,00 \times 3,00 \times 3,65 \times 2,05$ m.

La același nivel și pe același aliniament cu groapa relevată în profilul secțiunii A_6 , s-a conturat urma unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, de formă aproximativ patrată ($0,95 \times 1,05$ m), situată la 0,65 m față de Z_7 și la 0,75 m față de Z_1 . Are aceleași caracteristici ca și celelalte gropi (pl. 34/5).

Caseta 4 (C_4), a fost deschisă între Z_1 și Z_5 , Z_2 și latura sudică a secțiunii A_6 , având dimensiunile de $2,40 \times 4,00 \times 3,55 \times 2,10$ m.

La același nivel cu celelalte gropi, s-a conturat urma unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, având o formă ușor trapezoidală, groapă care se aliniază cu celelalte, atât spre nord, cât și spre est. Este amplasată la 1,70 m față de Z_5 și la 0,80 m față de Z_1 , cu dimensiunile de $1,40 \times 1,20$ m, și este umplută cu pietre și lut.

Secțiunea A_7 (pl. III), reprezintă secțiunea trasată peste cel de al doilea sector de pe latura de nord-vest. Începe la 1,50 m în exteriorul amfiteatrului, traversează spațiul destinat tribunelor și continuă 1,50 m în interiorul arenei, cu o lungime totală de 15 m.

La fel, ca și în secțiunea A_6 , în exterior, s-a găsit urma unei fundații mai vechi. Între zidurile Z_1 și Z_2 , la — 1,50 m față de nivelul actual al solului, la nivelul humusului antic, s-a conturat o groapă de implantare a unui stâlp, având dimensiunile de 1,15 m lățime, 1,30 m adâncime, umplută cu lut și pietre, păstrând amprenta stâlpului, care are latura de 0,40 m lățime. Groapa începe la — 1,00 m față de nivelul crepidelor zidurilor Z_1 și Z_2 și este poziționată față de acestea la 0,85 m de Z_1 și la 0,25 m de Z_2 . Deasupra gropii sunt straturi succesive de lutuiei până la nivelul crepidei.

Între Z_2 și Z_3 apare o altă groapă de implantare a unui stâlp de lemn, care pornește de la nivelul humusului antic, la — 1,50 m față de nivelul actual al solului. Are 0,95 m lățime și 1,40 m adâncime și este umplută cu bolovani de râu și nisip. Groapa este acoperită de un strat de lut de umplutură, în care se sesizează două pelicule succesive de mortar, reprezentând etape de construcție a fazei de piatră. Primul strat de mortar este la — 0,60 m și următorul la — 1,00 m, față de solul actual. Lipită de Z_3 sau tăiată de acesta, a fost descoperită urma unei fundații de formă ușor conică în profil, lată de 0,60 m. Are o adâncime de 0,50 m, începând de la nivelul humusului antic și poate reprezenta urma unui zid mai vechi.

Între Z_3 și Z_4 a fost sesizat doar un nivel de mortar, la — 0,60 m față de nivelul actual al solului, sub care se situează un strat compact de marnă, pământ nisipos și lut. La — 1,80 m se află humusul antic, care este tăiat de către zidurile Z_3 și Z_4 .

În interiorul arenei, secțiunea nu a relevat alte elemente, cu excepția crepidei lui Z_4 , care marchează nivelul de călcare în arenă, aflat sub nivelul humusului antic (care nu a fost surprins nicăieri în arenă). Cu diferențe neesențiale situația zidurilor este aceeași cu cea sesizată în secțiunea A_6 .

Pornind de la secțiunea A_7 au fost deschise casetele C_{1-2} în *maenianum primum*, respectiv, C_{3-4} , în *maenianum summum*.

Caseta 1 (C_1), a fost deschisă între Z_3 , Z_9 , Z_2 și latura de sud-vest a secțiunii A_7 , având dimensiunile de $2,00 \times 2,30 \times 3,30 \times 3,15$ m.

La nivelul gropilor de stâlp, surprinse în secțiunea A_7 , a fost descoperită amprenta unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, situată pe același aliniament (2) cu cea din secțiune. Are o formă rectangulară, având dimensiunile de $1,30 \times 1,00$ m și este situată la 0,30 m față de Z_2 , respectiv, la 0,60 m față de Z_9 .

La același nivel, pe aliniamentul 1 tăiată de către Z_3 , apare urma fundației relevată și de secțiunea A_7 , care începe la 0,80 m de Z_9 .

Caseta 2 (C_2), a fost deschisă între Z_3 , Z_{10} , Z_2 și marginea nord-estică a secțiunii A_7 , unde s-a păstrat un martor de 0,25 m. Are dimensiunile de $3,55 \times 1,70 \times 1,00 \times 3,25$ m.

Și aici s-a conturat, la același nivel, urma gropii la implantare a unui stâlp de lemn, tăiată de către Z_{10} și situată la 0,15 m față de Z_2 , 1,80 m față de Z_3 , ieșind 0,70 m de la Z_{10} spre sud-vest. Are o formă rectangulară, latura păstrată având 1,20 m lățime. Este așezată pe același aliniament (2) cu cele din A_7 și C_1 . Se păstrează amprenta stâlpului neumplută cu pământ.

La fel ca și în C_1 s-a conturat urma aceleiași fundații, care merge până la 0,25 m față de Z_{10} . Deci, în total ea are 4,00 m lungime și constă dintr-o umplutură de piatră mărunță și pietriș.

Caseta 3 (C_3) a fost deschisă între Z_1 , Z_2 , Z_{10} și marginea de nord-est a secțiunii A_7 , având dimensiunile de $2,30 \times 1,85 \times 2,25 \times 2,20$ m.

La — 0,30 m față de nivelul actual al solului, s-a conturat o groapă de par, de formă aproximativ circulară, cu un diametru maxim de 0,60 m, care reprezintă, probabil, urma unei structuri de lemn, aparținând fazei de piatră. Groapa are o adâncime de 0,20 m.

Sub aceasta, la nivelul celorlalte gropi de stâlpi, sub un strat de umplutură, s-a conturat o groapă, de formă rectangulară, cu dimensiunile de $1,00 \times 0,90$ m, la care se păstrează amprenta stâlpului de lemn, care are dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m. S-a procedat la secționarea gropii, care are o adâncime de 1,40 m, amprenta stâlpului mergând 1,20 m adâncime. Groapa are aceeași umplutură ca și celelalte, plasate pe aliniamentul deja cunoscut (3).

Caseta 4 (C_4), a fost deschisă între Z_1 , Z_2 , Z_9 și marginea de sud-est a secțiunii A_7 , având dimensiunile de $2,95 \times 2,55 \times 2,25 \times 2,20$ m.

S-a săpat până la nivelul superior al gropilor de implantare a stâlpilor de lemn. La 0,25 m față de Z_9 , la 0,15 m față de Z_2 și la 1,00 m față de Z_1 , s-a conturat urma rectangulară a unei gropi, cu dimensiunile de $0,90 \times 1,00$ m. Este plasată pe aliniamentul general al gropilor din celelalte secțiuni. Groapa a fost golită de umplutura care este similară cu cea a celorlalte gropi și are adâncimea de 1,20 m.

Secțiunea A_8 (pl. IV), reprezintă secțiunea trasată peste cel de-al treilea compartiment din zona de nord-vest a amfiteatrului. Începe la 1,50 m în afara amfiteatrului și continuă 6,00 m în interiorul arenei, traversând sectorul tribunelor, cu o lungime totală de 19,00 m și o lățime de 1,50 m.

În exteriorul amfiteatrului a fost surprinsă urma unei fundații mai vechi, care are o lățime de 0,60 m, plecând de la — 0,30 m față de nivelul actual al gleei, umplută cu bolovani de râu și de carieră.

Între Z_1 și Z_2 , începând de la nivelul actual al solului și mergând până la — 1,90 m, a fost surprinsă o nivelare antică în care este construită fundația lui Z_1 . Această nivelare taie humusul antic, care a fost surprins doar pe o porțiune lângă Z_2 .

Ca și în celelalte secțiuni, între Z_1 și Z_2 a fost găsită o groapă de implantare a unui stâlp de lemn, pe același aliniament cu celelalte. Ea se află la — 0,50 m față de nivelul actual al solului, taie humusul antic și păstrează urma unui stâlp de lemn, cu latura de 0,40 m. Nivelările inferioare de lut din această zonă aparțin fazei de lemn. Groapa este acoperită de stratul de mortar, care reprezintă nivelul de construcție a fazei de piatră. Este situată la 0,90 m față de Z_1 și 0,45 m față de Z_2 , având 1,05 m lățime și 0,95 m adâncime. Deasupra primului strat de mortar, care acoperă groapa, la 0,20 m, există un al doilea strat, care reprezintă faze ale evoluției construcției zidului de piatră (pl. 34/6). Zidul Z_1 s-a păstrat pe o înălțime totală de 4,20 m, din care, 1,00 m reprezintă fundația de bolovani nelegați în mortar. Aceasta începe la — 1,30 m față de nivelul actual al solului.

Între Z_2 și Z_3 este o distanță de 3,20 m. Ca și în celelalte secțiuni, la — 0,35 m față de nivelul actual al solului, lipită de Z_3 , apare conturul unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, de formă rectangulară, având 1,30 m lățime și 1,55 m adâncime. Groapa taie humusul antic, care se află situat la — 0,80 m față de nivelul actual al solului. S-a păstrat amprenta stâlpului de lemn, care are o lățime de 0,40 m și care coboară 1,00 m. Groapa este acoperită de un strat de mortar, de aproximativ 0,05 m grosime (pl. 35/7—8).

La 2,05 m spre sud-est, tăiată de către Z_3 , apare urma unei alte gropi, de formă conică în secțiune, care se întinde 1,25 m de la Z_3 , groapă care începe de la același nivel ca și precedenta. Taie humusul antic și este acoperită de către același strat de mortar. Are în componența ei pietre și lut.

Secțiunea continuă între Z_3 și Z_4 , având o lungime de 1,10 m. Are o adâncime de 3,00 m de la nivelul actual al solului. De la nivelul gliei, lipită de Z_3 , apare o groapă care se întinde 0,70 m spre sud-est, având o formă rotunjită, mergând până la — 1,00 m, groapă care taie glia și pare a fi o intervenție târzie (groapă de urmărire a zidului). Groapa taie stratul de umplutură, care pornește de sub nivelul gliei, gros de 1,10 m. Sub acest strat se află o peliculă de mortar, de circa 0,10 m grosime, care marchează construirea elevației fazei de piatră, sub aceasta fiind observat nivelul humusului antic, care are, de asemenea, o grosime de 0,10 m. Sub el se află pământul steril, având două nivele, lut steril și stâncă nativă.

Secțiunea continuă în interiorul arenei în care nu a fost surprins nivelul humusului antic. La Z_4 s-a observat existența unei crepide, la — 0,15 m față de nivelul actual al arenei. De la acest nivel apare urma unei pelicule de mortar, de 0,05 m grosime, care se întinde până la 1,20 m în interiorul arenei. Aici apare urma unui perete subțire de lemn (amprenta unei scânduri de brad), prins în mortar, care aparține unei lăzi de preparare a mortarului, necesar construirii fazei de piatră (pl. 36/10, 11, 12).

De la secțiune s-au deschis două suprafețe, una înspre est, având $1,50 \times 3,00$ m și alta înspre vest, cu aceleași dimensiuni. A putut fi, astfel, dezvelită o ladă de preparat mortar cu două compartimente de $2,00 \times 2,00$ m fiecare, căptușite cu scânduri de brad, late de 0,30 m. În cea dinspre est se prepara mortar, iar în cea dinspre vest tencuială, *opus signinum*. Într-unul din compartimente s-au descoperit și fragmente dintr-un mare vas ceramic, folosit, probabil, pentru transportarea apei.

La est și vest de secțiunea A_3 , în spațiul rezervat tribunelor, au fost deschise casetele C_{1-2} în *maenianum primum*, respectiv, C_{3-4} în *maenianum summum*.

Caseta 1 (C_1), a fost deschisă între Z_{10} , Z_3 , Z_2 și limita de vest a secțiunii A_8 , având dimensiunile de $3,30 \times 2,75 \times 2,80 \times 3,20$ m.

S-a săpat până la nivelul superior al gropilor de stâlp, unde s-au conturat cele două aliniamente de gropi din *maenianum primum*, deja cunoscute.

Pe al doilea aliniament, spre nord-vest, la 0,75 m de Z_{10} și 0,40 m de Z_2 , s-a conturat urma unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, cu latura de 1,10 m și adâncă de 1,25 m. Este umplută cu pietre și lut (pl. 35/9).

Aliniamentul de stâlpi, spre sud-est (1), este marcat de prezența unei gropi, tăiată de către Z_3 . Este plasată la 1,65 m, spre nord-est, de Z_{10} , are o lățime păstrată de 0,85 m și iese de sub Z_3 0,40 m. Se păstrează amprenta stâlpului de lemn, de formă rectangulară, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m.

Caseta 2 (C_2), a fost deschisă în *maenianum primum*, între Z_2 , Z_3 , Z_{10} și marginea de nord-est a secțiunii A_8 , având dimensiunile de $3,45 \times 0,90 \times 1,50 \times 3,10$ m. La nivelul humusului antic, nu s-a conturat nici o groapă de implantare a unui stâlp de lemn.

Caseta 3 (C_3), a fost deschisă în *maenianum summum*, între Z_{10} , Z_1 , Z_3 și marginea de est a secțiunii, păstrându-se un martor de 0,25 m, având dimensiunile de $2,00 \times 2,30 \times 2,20 \times 2,30$ m.

S-a săpat până la nivelul superior al gropilor de implantare a stâlpilor de lemn. Pe aliniamentul cunoscut a fost descoperită o groapă umplută cu pietre și lut, care păstrează amprenta unui stâlp de lemn, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m. Groapa este tăiată de Z_2 și Z_{17} și are laturile de $1,50 \times 1,50$ m. La nivelul gropii de stâlp s-a descoperit o monetă emisă sub împăratul Hadrian (catalog nr. 84).

Caseta 4 (C_4), a fost deschisă între Z_{10} , Z_1 , Z_2 și marginea de est a secțiunii A_8 , având dimensiunile de $2,40 \times 2,90 \times 2,90 \times 2,20$ m.

S-a săpat până la nivelul superior al gropilor, conturându-se amprenta unei gropi, cu dimensiunile de $1,25 \times 1,25$ m, adâncă de 1,30 m, plasată la 0,55 m de Z_{10} și la 0,85 m de Z_1 .

Secțiunea A_9 (pl. IV) reprezintă sondajul prin intrarea dinspre exterior în tribunele primului sector. Se întinde între Z_7 și Z_9 , pe o distanță de 4,10 m și începe la 1,10 m distanță față de Z_1 . Principalele elemente au fost relevate de către profilul de nord. Sondajul este compartimentat de către zidul Z_8^1 , lat de 0,60 m, cu o fundație fără mortar înaltă de 0,65 m. Fundația se adosează la Z_2 și o parte din elevația cu mortar încalcă fundația acestuia (pl. 37/13). Zidul Z_8^1 a avut în antichitate doar rolul de prag. Zidurile Z_8 și Z_7 , reprezintă substructia intrării, care asigura accesul înspre tribune.

Zidul Z_7 are o înălțime totală păstrată de 2,90 m, din care 0,50 m reprezintă fundația fără mortar. Zidul original, legat în mortar, se păstrează pe o adâncime de 0,80 m, începând la nivelul actual al solului. Deasupra avem de a face cu restaurarea contemporană, pe o înălțime de 1,60 m. Pe paramentul estic se păstrează urma cofrajului.

Zidul Z_9 are o înălțime totală păstrată de 5,00 m, din care fundația (începe la — 0,90 m față de nivelul actual al solului) are 1,20 m adâncime, fiind construită din piatră de râu și pietriș. Zidul original, legat în mortar, are 0,80 m, mergând până la nivelul actual al solului, de unde s-a executat restaurarea din zilele noastre. În Z_9 s-a păstrat urma unui stâlp, aparținând schelei sau cofrajului din etapa de construire a fazei de piatră, pe o înălțime de 0,70 m, având 0,14 m lățime, păstrată pe întreaga porțiune a zidului original (pl. 37/14).

Pe profilul nord-vestic au fost surprinse două pelicule succesive de mortar, reprezentând nivelul de construcție a fazei de piatră. Prima peliculă de mortar se află la — 0,70 m față de nivelul actual al solului, cea de a doua, la — 0,90 m, ambele având grosimi cuprinse între 0,05 — 0,15 m. În raport cu zidurile, aceste straturi se află la nivelul inferior al elevației zidului în mortar. Ele acoperă groapa de implantare a unui stâlp de lemn, situată între Z_8 și Z_9 , la 0,35 și, respectiv, 0,50 m. Groapa, umplută cu bolovani și pământ, păstrează amprenta stâlpului de lemn, care are un diametru de 0,40 m. Față de nivelul actual al solului, groapa se află la — 0,95 m și are o adâncime de 1,40 m.

Între Z_7 și Z_8 , sub glie, sunt patru straturi succesive de umplutură, care reprezintă amenajări în vederea funcționării intrării din faza de piatră. Sub acestea, la — 0,80 m față de nivelul actual al solului, lipit de Z_7 , începând de la nivelul legării zidului în mortar și mergând — 0,70 m adâncime, există urma unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, care are lățimea păstrată de 0,95 m, începând de la Z_7 .

La est de Z_2 și la sud de Z_8 s-a efectuat un sondaj, determinându-se o groapă pentru stâlpul fazei de lemn, tăiată de cele două ziduri. Groapa face parte din aliniamentul nr. 2 și prezintă aceleași caracteristici cu celelalte.

Secțiunea A_{17} (pl. V), reprezintă un sondaj efectuat la contrafortul nordic al porții de vest. Are forma unei casete, cu dimensiunile de 2,00 m pe direcția nord-sud și 1,00 m pe direcția de est-vest. S-a mers până la — 3,80 m de la nivelul actual al contrafortului (— 1,80 m de la nivelul actual al solului).

Contrafortul reprezintă o prelungire a lui Z_5 (zidul care mărginește spre nord intrarea de vest). În ceea ce privește modul de construire a contrafortului, observăm că fundația zidului este legată în mortar, până la — 0,85 m de la nivelul actual al solului, și are o înălțime totală de 2,20 m. Partea inferioară este fără mortar.

La contrafort se adosează un zid (Z_6), reprezentând o fundație fără mortar, care începe la nivelul solului actual, adâncă de 0,40 m (fig. 38/18). Sub Z_6 se află un strat de lut steril, gros de 2,10 m, care pare nederanjat.

În profilul nordic, lângă Z_1 , întâlnim aceeași urmă de zid surprinsă în A_6 , A_7 , A_8 , care începe la — 0,20 sub nivelul actual al solului, are o înălțime de 0,80 m și o lățime de 0,80 m.

Secțiunea A_{10} (pl. IV), reprezintă secțiunea trasată prin poarta din sectorul XXII. Secțiunea începe în afara amfiteatrului, unde are 10 m $\times$ $\times$ 1,50 m. Continuă, secționând accesul, de-a lungul lui Z_{14} , pe o lungime de 11,80 m, având la intrarea dinspre exterior 1,50 m lățime, la cea dinspre arenă 0,80 m. Secțiunea pătrunde în interiorul arenei 5,00 m, cu lățimea de 1,00 m.

În afara amfiteatrului, sub glie, care are o grosime variabilă, cuprinsă între 0,05 — 0,15 m, apare un strat de pământ gălbui, cu o grosime mai mare înspre amfiteatru (0,60 m), mai mică înspre sud-vest (0,20 m). În acest strat au apărut urmele a două pelicule succesive de mortar, având grosimea maximă de 0,05 m, mai puternic conturate între metri 3,00 — 6,00 ai secțiunii, care continuă sub forma unor pelicule slab vizibile până la nivelul inferior al pragului de piatră al intrării.

Acestea reprezintă, probabil, nivelul de construcție al amfiteatrului de piatră.

La metrul 4 al secțiunii, sub nivelul de construcție al fazei de piatră, a fost sesizată existența unei mari gropi, de formă ușor albiată, având 6,00 m lățime la nivelul său superior, mergând până la — 2,80 m față de nivelul actual al solului, unde are o lățime de 5,00 m. Este tăiată de către fundația lui Z_1 (pl. 37/15), continuând în interiorul zidurilor, aproximativ 2,00 m. Este umplută cu pământ și bolovani. Ca fapt particular, în interiorul intrării, cantitatea de bolovani este mai mare, probabil, în ideea de-a putea susține în condiții bune zidul Z_{14} . Pare a reprezenta o amenajare — nivelare a unei gropi naturale în vederea construirii amfiteatrului.

Z_1 are o lățime de 1,50 m la nivelul fundației, mergând în adâncime 2,30 m de la nivelul pragului, din care 0,80 m legat în mortar. Peste această fundație sunt așezate două praguri de piatră suprapuse, marcând două etape diferite. Primul prag este constituit din două lespezi masive de piatră, cu dimensiunile de $1,00 \times 0,70$ m cea dinspre est și $1,30 \times 0,40$ m cea dinspre vest, cu o grosime de 0,25 m. Peste acesta a fost așezat un alt prag, având aceeași lungime, alcătuit, de asemenea, din două lespezi ($1,00 \times 0,40$ m, respectiv $1,15 \times 0,40$ m). Este prevăzut cu o bordură groasă de 0,07 m, înspre exteriorul amfiteatrului și de 0,15 m în locurile unde se adosează la Z_1 . Bordura are înălțimea de 0,05 m. La cele două colțuri, formate de către borduri, au fost practicate, câte un orificiu de formă patrată (0,05 m), reprezentând locașurile de fixare ale porții.

La 2,30 m nord de Z_1 , la — 0,60 m de la nivelul actual al solului, apare urma fundației lui Z_2 , încălecată de către fundația lui Z_{14} . Fundația lui Z_2 se întrerupe la 0,60 m de Z_{14} .

Fundația lui Z_{14} merge până la — 1,00 m lângă Z_1 și la — 0,50 m lângă Z_4 , față de nivelul actual al solului.

La metrul 19,20 al secțiunii, la intrarea dinspre arenă, apare urma unui șanț (sondaj) contemporan. Pragul intrării dinspre arenă are și el două etape marcate de două lespezi de piatră suprapuse.

Secțiunea continuă în arenă, unde au fost identificate, în imediata apropiere a intrării, urmele unei cercetări arheologice, în rest, sub glie, aflându-se doar stratul steril.

În partea sudică a amfiteatrului au fost săpate primele trei sectoare de lângă poarta de vest (sectoarele XX—XXII). În această zonă cercetarea s-a făcut prin deschiderea de casete în *maenianum primum* și în *maenianum summum*.

În sectorul XXII s-au deschis casetele A_{11-15} .

Caseta A_{11} , trasată în *maenianum summum* este mărginită de Z_1 , Z_2 , Z_{12} . Spre nord-vest este despărțită de A_{12} printr-un martor de 1,00 m. Are dimensiunile de $2,15 \times 2,15 \times 5,20 \times 4,10$ m.

Sub glia actuală a fost descoperit un nivel de dărâmătură, gros de aproximativ 0,25 m, compus din pietre și tegule. Sub acesta, la — 0,80 m față de nivelul actual al solului, au fost surprinse două gropi de implantare a unor stâlpi de lemn, formând un aliniament, paralel cu Z_1 și Z_2 .

Prima groapă are centrul la 1,00 m de Z_1 și 1,25 m față de Z_{12} . Are o formă rotunjită, cu diametrul maxim de 0,80 m. Amprenta păstrată a stâlpului de lemn are o formă patrată, având dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m.

Cea de-a doua groapă a fost surprinsă în profilul de nord al casei. Are o formă rectangulară și iese de sub profil 0,90 m. Are o lățime de 1,25 m și merge în adâncime 1,90 m (pl. 38/16).

Caseta A_{12} , trasată în *maenianum summum*, este mărginită de Z_{11} , Z_1 , Z_2 și de martorul păstrat la A_{11} . Are dimensiunile de: $4,20 \times 3,60 \times 2,10 \times 2,25$ m.

S-a săpat până la nivelul gropilor (— 0,75 m față de nivelul actual al solului). A fost surprinsă partea superioară a unei singure gropi, conturată la nivelul humusului antic, pe care îl taie. Centrul gropii, de formă relativ circulară, se află situat la 1,25 m față de Z_1 și la 2,50 m față de Z_{11} . Diametrul maxim este de 0,80 m. Se păstrează amprenta stâlpului de lemn, care are o formă patrată, cu laturile de $0,40 \times 0,40$ m.

Caseta A_{13} , a fost trasată în *maenianum primum*, spre sud, între Z_2 , Z_3 , Z_{12} și marginea profilului păstrat spre A_{14} . Are dimensiunile de $3,20 \times 3,30 \times 3,80 \times 2,40$ m. Nivelul actual al solului are punctul cel mai înalt lângă Z_2 și coboară înspre Z_3 .

Sub glie, există un strat de lut, de aproximativ 0,60 m grosime, care reprezintă o amenajare în vederea funcționării fazei de piatră. La nivelul inferior al acestui strat a fost surprins un nivel de construcție, de aproximativ 0,05 — 0,15 m grosime, marcat prin urme de mortar. Sub acest strat există un alt nivel de umplutură, având aproximativ 0,40 — 0,50 m grosime, compus din pământ și pietre mici. Sub el apare, din nou, un strat de mortar și *opus signinum*, reprezentând o pavare din faza de lemn. Începând de lângă Z_{12} se observă o aglomerare de pietre, nelegate între ele cu mortar, care are o înălțime de 0,45 m, mergând 1,15 m spre nord-est. Acest aliniament cuprinde urma unui stâlp de lemn, de formă circulară, al cărui centru se află situat la 0,50 m față de Z_{12} și la 0,60 m de Z_2 .

Sub acest nivel, s-au conturat amprente a doi stâlpi, unul plasat la 0,40 m față de Z_2 și la 3,00 m de Z_{12} . Cealălalt, lipit de Z_3 , se află situat la 0,40 m față de Z_{12} . După secționarea gropilor de pe aliniamentul 2, s-a putut lămurii de ce prima amprentă a apărut într-un nivel superior; avem de-a face cu două gropi suprapuse, aparținând unor faze diferite. Prima are 0,70 m adâncime, sub ea, despărțită de un strat subțire (0,05 m) de lut, urmează o a doua, care are adâncimea de 0,95 m și o lățime de 0,40 m. Groapa stâlpului are lățimea, în profil, de 0,70 m și o adâncime de 1,30 m.

Caseta A_{14} , (pl. V), a fost deschisă în *maenianum primum*, spre intrarea de vest și este mărginită de către Z_{11} , Z_2 , Z_3 și martorul păstrat la A_{13} . Are dimensiunile de $3,20 \times 2,45 \times 3,40 \times 3,40$ m.

Profilul prezintă aceleași caracteristici ca și cel al lui A_{13} , cu specificația că panta terenului cade înspre Z_{11} .

Sub glie, există un strat, care reprezintă intervenții moderne, de circa 0,60 m grosime. Sub acesta, urmează un strat de 0,30 — 0,40 m grosime, mai îngust înspre Z_3 , care sunt o amenajare aparținând fazei de piatră. La nivelul său superior are un strat de 0,05 — 0,10 m gro-

sime, format din pietre și cărămizi fragmentare. La nivelul său inferior, la — 1,25 m față de nivelul actual al solului, apare un nivel de construcție marcat prin urme de mortar, cu o grosime maximă de 0,05 m. Sub acesta se află o umplutură compusă din pământ, pietricele și fragmente de tegule, de 0,70 m.

La — 1,70 m, lângă profil, s-a depistat un strat compact de mortar, care merge 2,60 m de la Z_2 spre nord-est și 1,70 m de la profil spre nord-vest. Acest strat înconjoară groapa de implantare a stâlpului de lemn. Groapa, care taie humusul antic, are dimensiunile păstrate de 1,50 m nord-sud și 0,90 m est-vest. În colțul format de Z_3 și profil, tăiată în parte de ambele, s-a conturat nivelul superior al unei alte gropi de implantare a unui stâlp de lemn, care are dimensiunile păstrate de 0,80 m est-vest și 0,60 m nord-sud. Amprenta stâlpului de lemn are $0,40 \times 0,40$ m (pl. 38/17).

Faptul că pelicula de mortar nu acoperă (desființează) gropile, ne-a condus la ipoteza că, la începutul construcției amfiteatrului de piatră, o parte din structurile de lemn au mai funcționat o perioadă sau stâlpii au fost tăiați mai sus.

O altă groapă de implantare a unui stâlp de lemn a fost descoperită la 0,70 m de Z_2 , tăiată de către Z_{11} . Iese de sub Z_{11} 0,50 m nepăstrându-se urma stâlpului de lemn. Cele două gropi de pe aliniamentul 2 au fost secționare, relevându-se modul lor de construcție. Prima groapă, taie humusul antic, are 1,05 m lățime, în profil și adâncimea de 1,66 m. Urma stâlpului, de 0,40 m lățime în profil, coboară 0,95 m. Cea de-a doua groapă este adâncă de 1,95 m.

A fost secționată și groapa de pe primul aliniament, tăiată de către Z_3 . Are o lățime de 0,90 m, taie humusul antic și merge 1,45 m în adâncime, fiind umplută cu pietre și lut.

Caseta A_{15} , a fost deschisă între Z_1 , Z_{13} , Z_{12} , în zona care reprezintă accesul spre sectorul XXII al amfiteatrului dinspre prima intrare pe latura de sud-vest. Caseta, orientată NE — SV, are o lungime de 4,50 m începând de la Z_1 și o lățime de 1,35 m, între Z_{13} și Z_{12} .

Z_{13} reprezintă zidul îngust (0,50 m), care mărginește intrarea, începând de la Z_3 până la Z_1 , de care se adosează. De la Z_1 , pe o distanță de 2,20 m, formează un prag (acces) spre tribune, nivelul său fiind considerat, pentru întreaga zonă a intrării, cota 0 (zero).

Zidul Z_1 are o lățime de 1,40 m, nivelul său actual fiind situat la + 1,50 m față de cota 0. Z_{12} reprezintă zidul radial, lat de 1,00 m. Și acesta prezintă urma, probabilă, a unei intrări, care pornește de la Z_1 și se află la + 0,70 m față de cota 0. Are o lățime de 1,50 m, pe direcția SV — NE.

Între metrul 0 și 0,90 al secțiunii s-a conturat urma unui șanț de urmărire a zidului, acesta tăind un strat compact de mortar, situat la — 0,30 m față de cota 0, strat ce reprezintă o sub construcție a intrării. La acest nivel au fost surprinse patru cărămizi, având dimensiunile de $0,30 \times 0,30 \times 0,05$ m, dispuse sub forma unui patrulater, prinse în stratul de mortar.

La 2,30 m de Z_1 a fost dezvelită fundația lui Z_2 , ceea ce confirmă modul de construire a amfiteatrului, prima dată fiind construite zidu-

rile circulare, apoi compartimentările radiale. Z_2 apare la — 0,85 m față de cota 0, are o lățime de 1,20 m și este încălecat de către Z_{12} .

La 4,00 m față de Z_1 , în profilul nord-estic al casetei, a fost surprinsă urma unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, de formă rectangulară. Iese din profil, 0,50 m spre sud-vest și are o lățime de 1,00 m. A fost umplută cu pietre și lut. Nivelul superior al ei se află situat la — 1,28 m față de cota 0, respectiv, la — 1,60 m față de nivelul actual al solului.

În sectorul următor, XXI, au fost deschise casetele A_{19-20} , în *maenianum primum*, respectiv A_{21-22} în *maenianum summum*.

Caseta A_{19} , este mărginită de către Z_{14} , Z_2 , Z_3 și profilul nord-vestic al matorului păstrat, având dimensiunile de $3,20 \times 3,25 \times 2,10 \times 2,25$ m.

Lângă Z_2 există o groapă modernă, care ajunge până la — 1,00 m, față de nivelul actual al gliei, în forma literei „V”. Aceasta taie două straturi de pământ, amestecat cu lut, tegule, pietre și material arheologic. Stratul superior, cu grosimea maximă de 0,50 m, tăiat de groapă, reprezintă un nivel de amenajare pentru tribunele fazei de piatră. Sub acesta, apare un nou strat, cu grosimea maximă de 0,40 m, al cărui nivel inferior corespunde cu începutul elevației, în mortar, a lui Z_3 . Sub acesta, pe o grosime de 0,70 m, se află alte două straturi de lut. Ele par să acopere gropile de implantare a stâlpilor de lemn, care încep la — 1,60 m față de nivelul actual al solului. Straturile reprezintă nivele de amenajare din faza de piatră.

Au fost descoperite urmele a două gropi de implantare a stâlpilor de lemn. Cea de pe primul aliniament (spre arenă), este tăiată de către Z_3 și de matorul păstrat. Nu se păstrează urma stâlpului. Dimensiunile gropii sunt de $1,50 \times 1,00$ m. Cea de pe al doilea aliniament, are dimensiunile de $1,10 \times 1,00$ m. Este tăiată de către Z_2 și se află la 0,50 m de Z_{14} . Păstrează urma rectangulară a stâlpului, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m.

Caseta A_{20} , reprezintă caseta dinspre sud-est din *maenianum primum*. Este mărginită de Z_3 , Z_{15} , Z_2 și de profilul nord-vestic al secțiunii, având dimensiunile de $2,10 \times 1,75 \times 3,10 \times 3,20$ m.

Din punct de vedere stratigrafic, avem o situație identică cu cea din A_{19} . La nivelul fazei de lemn a fost sesizată existența unei singure gropi, pe aliniamentul nr. 1, tăiată de către Z_3 . Este situată la 1,25 m față de Z_{15} , iese de sub Z_3 0,70 m. Se păstrează amprenta stâlpului de lemn, de formă rectangulară, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m.

Caseta A_{21} , este mărginită de Z_1 , Z_2 , Z_{14} și profilul de nord-vest al matorului păstrat, cu dimensiunile de $2,20 \times 2,00 \times 2,10 \times 2,25$ m.

Nivelul actual al gliei în *maenianum summum* se află la + 0,55 m față de nivelul fundației, nelegate în mortar. Sub glie a apărut un nivel de construcție, marcat printr-o peliculă subțire de mortar, sub care se află nivelul superior al unei gropi de stâlpi. Aceasta a fost secționată. Are o adâncime de 2,05 m, ajunge până în stâncă nativă, are o lățime de 0,75 m și este umplută cu pământ și piatră. La nivelul gropii s-a găsit o monetă de la Hadrian (catalog nr. 81). A fost surprinsă fundația zidurilor Z_1 și Z_2 . La Z_1 fundația începe la — 0,50 m față de nivelul actual al solului, mergând până la — 2,25 m. La Z_2 începe la —

0,60 m față de nivelul actual al solului, mergând până la — 2,90 m, nefiind legată în mortar.

Caseta A_{22} , este mărginită de Z_1 , Z_2 , Z_{15} și marginea de sud-est a profilului păstrat, cu dimensiunile de $2,50 \times 2,30 \times 2,20 \times 2,30$ m.

Situația stratigrafică este identică cu cea descrisă pentru A_{21} . La — 0,40 m față de nivelul actual al solului, la 0,40 m față de Z_{15} și la 0,90 m față de Z_1 , s-a conturat urma unui stâlp de lemn, de formă patrată, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m și marginile căptușite cu piatră.

În sectorul XX au fost deschise casele A_{23-24} în *maenianum primum*, respectiv, A_{25-2} în *maenianum summum*. Un martor de 1,00 m lățime, orientat NE — SV, desparte casele.

Caseta A_{23} , este mărginită de Z_{15} , Z_3 , Z_2 și profilul nord-vestic al martorului păstrat, are dimensiunile de $3,20 \times 1,80 \times 1,50 \times 3,40$ m.

Au fost surprinse două gropi, dispuse pe aliniamentele nr. 1 și 2. Prima, tăiată de Z_3 , se află la 0,30 m față de Z_{15} , are o lățime păstrată de 0,90 m SE — NV și iese de sub Z_3 0,70 m.

A doua groapă este situată la 0,50 m de Z_{15} și la 0,50 m de Z_2 . Urmă stâlpului are o formă patrată, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m.

Caseta A_{24} (pl. VI), a fost deschisă între Z_{16} , Z_2 , Z_3 și profil, are dimensiunile de $2,15 \times 1,85 \times 3,25 \times 3,25$ m.

Din punct de vedere stratigrafic, situația este identică cu cea relevată de secțiunile anterioare. La nivelul gropilor de stâlp s-a remarcat o aglomerare de bolovani, dispuși pe întreaga suprafață a casei, mai concentrată în partea sa de sud-vest. Aici s-a conturat o groapă de implantare a unui stâlp de lemn, de formă patrată ($0,40 \times 0,40$ m), groapă care iese de sub Z_2 aproximativ 1,00 m, fiind mărginită de către Z_{16} , de la care merge 1,20 m.

Caseta A_{25} , este mărginită de către Z_{15} , Z_1 , Z_2 și profilul de nord-vest al martorului păstrat, având dimensiunile de $2,15 \times 1,95 \times 2,10 \times 2,15$ m.

Ca și în cazul secțiunilor A_{21-22} au fost efectuate sondaje anterioare, care ajung până la nivelul superior al gropilor de implantare, nivel care nu a fost săpat. Sub glie, la — 0,30 m față de nivelul actual al solului, s-a conturat urma unei gropi de implantare a unui stâlp de lemn, având structura și dimensiunile deja cunoscute. Este plasată la 1,00 m față de Z_1 , respectiv 1,30 m față de Z_{15} . Stâlpul era căptușit cu pietre.

Caseta A_{26} , este mărginită de către Z_1 , Z_2 , Z_{16} și profilul de sud-est al martorului păstrat, are dimensiunile de $1,55 \times 1,35 \times 2,20 \times 2,20$ m.

Există aceeași situație stratigrafică ca și în caseta A_{25} . La același nivel apare groapa unui stâlp de lemn, de formă rectangulară, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,40$ m și marginile căptușite cu pietre, situată la 2,15 m față de Z_{16} , respectiv 0,90 m față de Z_1 . Zidul radial Z_{16} se adosează lui Z_1 , aici fiind, probabil, vorba de un prag pentru intrarea în acest compartiment.

Secțiunea A_{18} , (pl. IV), reprezintă secțiunea trasată prin poarta de vest a amfiteatrului. Este orientată est-vest, începe în arenă, ajunge până în exteriorul amfiteatrului, cu o lungime totală de 32 m și o lățime de 1,00 m (pl. 39/19).

Pe primii patru metri, în interiorul arenei, s-a săpat până la — 0,75 m. A fost surprins doar nivelul gliei actuale, sub care se află un nivel virgin. În glia actuală se află lespezi de piatră, provenind din pavajul intrării, aflate în poziție secundară.

La metrul 4, pe aliniamentul lui Z₄, apare un prag masiv, format din două lespezi de piatră, cu o grosime de 0,26 m, așezate pe pământul steril. Sunt prevăzute cu o bordură de 0,05 m înălțime și 0,15 m lățime, așezate la extremitatea dinspre arenă. Cele două lespezi au fost surprinse în secțiune la îmbinarea lor. Cea dinspre nord are 0,80 m lățime, cea dinspre sud 0,45 m. În continuare secțiunii au fost surprinse alte cinci lespezi de piatră fragmentare, constituind pavajul intrării. Au o grosime maximă de 0,10 m și sunt așezate pe un strat de amenajare, surprins pe întregul spațiu al intrării (care are o grosime variabilă, între 0,50—0,10 m). Sub acesta se află stratul steril.

La metrul 10,30 al secțiunii s-a depistat urma unui șanț, cu fundul ușor rotunjit, care începe la — 0,55 m față de nivelul actual al solului (care reprezintă nivelul antic al intrării), adânc de — 0,40 m.

La metrul 12,00 al secțiunii apare un nou șanț, care începe de la nivelul actual al solului, are 0,60 m adâncime și o lățime de 0,80 m.

La metrul 16,50 până la metrul 31,00 s-a identificat, la nivelul superior, un strat de pământ de aruncătură, care are o grosime variabilă, între 1,15—0,10 m. Sub acesta, începând de la metrul 17,50 până la metrul 26,00, apare un strat de nivelare din epoca medievală sau modernă, cu o grosime maximă de 0,50 m. În acesta, la metrul 23,25—23,90 se observă urma unui șanț de scoatere a unui zid, care începe la — 0,50 m și ajunge până la — 1,20 m.

De la metrul 19,10 al secțiunii, în exteriorul anfitrului, blocând intrarea, apare un sistem format din două șanțuri de apărare și o șicană, păstrând în modul de construire a lor, urmele tradiției romane.

Primul șanț începe la metrul 19,10 și se termină la metrul 22,00 al secțiunii. Față de nivelul actual al solului se află situat la — 0,70 m. Are forma literei „V”, cu adâncimea maximă de — 2,25 m față de nivelul actual și este umplut cu pământ.

Legat de primul, la metrul 22,50 al secțiunii, începe un al doilea șanț. Acesta are o lățime de 3,60 m, începe la — 1,00 m față de nivelul actual al solului și merge până la — 2,45 m. Umplutura sa este alcătuită din pământ în partea lui de est și din pământ, amestecat cu pietre și nisip în partea de vest. Și aceasta are forma literei „V”. Ambele șanțuri taie stratul steril. Nu a fost sesizat nivelul humusului antic.

La metrul 28,80 al secțiunii, apare un al treilea șanț, în formă de ic, având adâncimea de 1,17 m de la nivelul solului actual. Și acesta pare a fi umplut intenționat cu pământ negru compact, care conține puțin material arheologic.

În concluzie, s-a pus în evidență prezența unui amfiteatru de lemn, anterior celui de piatră. În faza de lemn, construcția se sprijinea pe stâlpi, plantați la o distanță de 2,5—3 m unul de celălalt, deci, circa 9—10 pași romani. Au fost sesizate trei rânduri concentrice de stâlpi în casetele de sub *maenianum primum* și *maenianum summum*.

Gropile au fost săpate la nivelul solului antic și aveau o suprafață medie de 1 m² și adâncime de 1,35—1,50 m. În centrul lor s-a așezat

stâlpul cioplit patrat, cu latura de 40 cm, înconjurat de piatră mărunță și mijlocie, bine bătută. Când s-a construit amfiteatrul de piatră stâlpii au fost tăiați la nivelul solului sau mai sus. Deasupra solului ei aveau forma rotundă a trunchiului de copac. Amprenta lor s-a păstrat perfect în sol sub forma unei gropi goale, patrată, sub solul antic și rotundă în umplutura aparținând fazei de piatră. Gropile dinspre arena sunt tăiate pe zidul dintre *podium* și *maenianum primum*. Lățimea caveii amfiteatrului de lemn nu poate fi precizată cu certitudine, deoarece dacă spre arenă ar mai fi existat un rând de stâlpi cu respectarea ritmicității generale, acest rând ar fi fost suprapus de zidul arenei. Limita exterioară a caveii pare a fi însă marcată de fundația unui zid, lată de 80 cm și adâncă de 1,30 m, care pare lipită de zidul exterior al fazei de piatră. O porțiune de substrucție, foarte asemănătoare, a fost găsită în sectorul II (A₇ C₁—C₂) tăiată de zidul (Z₃) dinspre *podium* și *maenianum primum*, pe același aliniament cu primul rând de stâlpi de lemn. În cazul în care cele două substrucții reprezintă limitele caveii, aceasta avea în faza de lemn o lățime de 8,75 m, spre deosebire de faza de piatră, în care lățimea este de 11 m, împreună cu podiumul. Fără *podium*, lățimea caveii, în faza de piatră, este identică cu cea a fazei de lemn.

Deci, amfiteatrul de lemn avea peretele exterior, dacă nu integral, cel puțin, parțial, de piatră. Peretele dinspre arenă avea de asemenea, porțiuni de piatră, existând astfel similitudini în tehnica de construcție între amfiteatrele de la Sarmizegetusa și *Porolissum*. Arena amfiteatrului de lemn era mai mare decât cea a amfiteatrului de piatră. În ceea ce privește capacitatea celor două amfiteatre, cel de lemn și cel de piatră, ea era aproape aceeași, la cel de piatră adăugându-se podiumul, care pe un singur rând de bănci, nu putea găzdui decât un număr relativ redus de spectatori.

Monetele descoperite la nivelul fazei de lemn aparțin epocii traianee sau sunt anterioare lui Traian ori ocupării Daciei de către Traian. Arena excesiv de mare în comparație cu *cavea* și prezența țiglelor cu ștampila Legiunii a IV-a *Flavia Felix*, sunt argumente care susțin ideea construirii de către legiune a amfiteatrului de lemn.

Legiunea este câmpată în zonă, imediat după primul război cu dacii, în 102 p.Ch., când își construiește un castru, distrus în 105 p.Ch. de către daci, an ce marchează, astfel, începutul celui de al doilea război dacic⁷. La prima vedere, amfiteatrul de lemn putea fi construit în această perioadă ca amfiteastru militar destinat legiunii. Este greu de crezut însă că imediat după primul război cu dacii, când pacea încheiată de Traian cu Decebal era de fapt un compromis acceptat de ambele părți și provincia Dacia încă nu exista, Legiunea a IV-a *Flavia Felix* să fi construit un amfiteastru. La începutul celui de al doilea război cu dacii, în 105 p. Ch., castrul Legiunii de la Sarmizegetusa a fost incendiat și complet distrus. Amfiteatrul de lemn nu prezenta de loc urme de incendiere și este exclus ca el, dacă ar fi existat, să fi scăpat atacului dacic.

În această situație, amfiteatrul de lemn putea fi construit numai între anii 106—108, după un plan militar și cu mână militară. Amfiteatrul de

⁷ D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 157 sqq.

piatră urmează trasajul amfiteatrului de lemn. Ridicarea zidurilor este secondată de umpleri succesive cu pământ a spațiilor dintre ele până la un anumit nivel. Din analiza monetelor, depistate în această umplutură de pământ, se poate deduce momentul construirii amfiteatrului de piatră. Astfel, dintr-un număr total de 43 monede 34 sunt găsite în umplutură sau pe nivelul fazei de lemn: 5 sunt ante Traian, 6 aparțin lui Traian, 13 lui Hadrian și 10 emise de Antonius Pius. Emisiunea cea mai târzie este dintre anii 143—161 p.Ch. (catalog nr. 88). Prin urmare, se poate afirma că faza de piatră a amfiteatrului de la Sarmizegetusa a fost terminată în această perioadă.

Informațiile oferite de descoperirile monetare, coroborate cu descoperirea țiglei cu ștampila meșterului Iulius Alexander, datată în anul 158 p. Ch., confirmă ipoteza, mai veche, susținută în secolul al XIX-lea și contestată, apoi, de toată lumea, conform căreia amfiteatrul de piatră din Sarmizegetusa a fost ridicat de Antoninus Pius, probabil, în același timp cu amfiteatrul de la *Porolissum*.

S-a confirmat, de asemenea, existența unor intervenții, reparații a fazei de piatră.

Prin materialul descoperit, din cercetarea întreprinsă în *maenianum primum*, se poate afirma, cu certitudine, că spațiul de sub tribunele din această zonă nu a fost umplut cu pământ, crepida lui Z₃ marcând nivelul de călcare din această zonă. Spațiile de sub tribune din *maenianum primum* nu au fost utilizate în antichitate.

Sesizarea nivelului humusului antic în sectoarele I—III dovedește faptul că arena a fost nivelată prin excavare.

În ce privește tehnica de construcție, respectând trasajul amfiteatrului de lemn, întâi au fost zidite până la un anumit nivel zidurile circulare. Abia apoi s-au ridicat zidurile radiale, cu o fundație mai superficială. În elevație, cu rare excepții, acestea se leagă organic de zidurile circulare. Umplutura de pământ din interiorul compartimentat de ziduri s-a făcut succesiv, pe măsura înălțării zidurilor. Faza de piatră este o construcție unitară asupra căreia s-a intervenit doar cu reparații ale prăgurilor și acoperișului. S-au descoperit în A₁₄, A₂₀ și A₂₃ cinci țigle, cu ștampila LEG IIII FF, una, cu ștampila QAP și alta, cu ștampila QCC.

Un alt aspect, surprins cu prilejul săpăturilor din acest an, se referă la utilizarea monumentului după abandonarea oficială a coloniei.

În secțiunea A₁₆, trasată pe spațiul porții de vest, s-au găsit două șanțuri de apărare, care barează accesul dinspre vest spre poartă. Șanțurile nu înconjoară amfiteatrul, ci blochează doar spațiul porții. Această poartă a fost găsită astupată de către arheologii maghiari din secolul al XIX-lea, care emit primii ipoteza utilizării amfiteatrului în secolul al IV-lea p.Ch., drept fortăreață de către localnici în calea migratorilor. Șanțurile nu pot aparține războaielor marcomanice, întrucât umplerea primului șanț este lentă. El a rămas multă vreme în funcțiune, chiar dacă cel de al doilea șanț pare a fi fost umplut intenționat. Prezența celor două șanțuri, care barează poarta, confirmă descoperirea și ipoteza arheologilor din secolul al XIX-lea.

CATALOGUL MATERIALELOR DESCOPERITE
 ÎN AMFITEATRU

OS

1. Ac de păr, fragmentar, descoperit în secțiunea A7, *maenianum summum*, C3, la — 0,15 m. L=16,3 cm. INV. 29456 (piesele poartă nr. de inventar ale Muzeului de arheologie din Sarmizegetusa). Pl. IX/1.
2. Ac de păr, bine conservat, cu capul de formă cilindrică ușor fațetat despărțit de tijă printr-o gătitură, descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,45 m. L=9,7 cm. INV. 29454. Pl. IX/2.
3. Ac de păr, fragmentar, cu capul de formă romboidală, despărțit de tijă printr-o gătitură, descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,45 m. L=6,7 cm. INV. 29461. Pl. IX/3.
4. Ac de păr, fragmentar, cu capul sferic precedat de două nervuri paralele, descoperit în secțiunea A24, lângă groapa de stâlp, la — 1,45 m. L=7,7 cm. INV. 29505. Pl. IX/4.
5. Vârf ac de păr, fragmentar, descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,10 m. L=6,2 cm. INV. 2945. Pl. IX/5.
6. Spatulă, fragment, cu capul lătit, ușor alungit, descoperit în secțiunea A8, C3, la — 0,30 m. L=8,7 cm. INV. 29469. Pl. IX/6.
7. Ac de păr, fragment, cu capul evazat, ușor rotunjit, descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,45 m. L=17,5 cm. INV. 29455. Pl. IX/7.
8. Ac de păr, fragment, descoperit în secțiunea A20, *maenianum primum*, la — 0,70 m. L=11,4 cm. INV. 29468. Pl. IX/8.
9. Ac de păr, fragmentar, descoperit în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 0,75 m. L=11,7 m. INV. 29462. Pl. IX/9.
10. Ac de păr, fragmentar, cu capul conic, descoperit în secțiunea A6, C2, la — 0,25 m. L=5,2 cm. INV. 29464. Pl. IX/10.
11. Ac de păr, fragmentar, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 0,65 m. L=7,6 cm. INV. 29467. Pl. IX/11.
12. Ac de cusut descoperit în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 0,50 m. L=13,2 cm. INV. 29476. Pl. X/1.
13. Ac de cusut, stare perfectă de conservare, descoperit în secțiunea A7, C3, la — 0,15 m. L=6,1 cm. INV. 29458. Pl. X/2.
14. Ac de cusut, descoperit în secțiunea A19, la — 1,10 m. L=11 cm. INV. 29459. Pl. X/3.
15. Ac de cusut, fragmentar, descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,45 m. L=10,3 cm. INV. 29457. Pl. X/4.
16. Ac de cusut, fragmentar, descoperit în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 0,70 m. L=7,7 cm. INV. 29463. Pl. X/5.
17. Ac de cusut, fragmentar, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 0,70 m. L=9,2 cm. INV. 29466. Pl. X/6.
18. Ac de cusut, fragmentar, descoperit în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 0,90 m. L=7,6 cm. INV. 29502. Pl. X/7.
19. Jeton cu una din fețe alveolată, mărginit de o bandă ușor înclinată și cealaltă față netedă, având în centru incizat un cerc, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 0,90 m. D=1,8 cm. INV. 29501. Pl. X/9.
20. Jeton cu una din fețe ușor alveolată, având în centru incizat un orificiu și cealaltă față netedă. Descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 1,15 m. D=2,1 cm. INV. 29471. Pl. X/10.
21. Jeton cu una din fețe alveolată, mărginit de o bandă ușor înclinată. Pe cealaltă față, netedă, se află cinci puncte incizate sub formă de cruce. Pe cant are câteva liniuțe incizate. Descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 1,10 m. D=1,7 cm. INV. 29472. Pl. X/11.

BRONZ

22. Terminal de curea, descoperit în secțiunea A20, *maenianum primum*, la — 1,15 m. L=3,4 cm. INV. 29487. Pl. XI/1.
23. Terminal de curea, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 0,70 m. L=3,6 cm. INV. 29489. Pl. XI/2.

24. Aplică, fragmentară, descoperită în secțiunea A20, *maenianum primum*, la — 1,15 m. L=1,8 cm. INV. 29496. Pl. XI/3.
25. Țintă cu suprafață superioară emailată, descoperită în secțiunea A8, C3, la — 0,30 m. D=1,2 cm. INV. 29497. Pl. XI/4.
26. Fibulă puternic profilată, descoperită în secțiunea A24, lângă groapa de stălp, la — 1,45 m. Date: primul deceniu al sec. II d.Ch. L=5 cm, INV. 29483. Pl. XI/5.
27. Terminal de curea, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 0,15 m. L=6,8 cm. INV. 29493. Pl. XI/6.
28. Țintă cu incizie circulară pe disc, descoperită în secțiunea A6, C4, *maenianum primum*, la — 0,20 m. D=1,7 cm. INV. 29492. Pl. XI/7.
29. Țintă cu incizie circulară în jurul unui chip uman, bărbos, care privește spre dreapta, descoperită în secțiunea A23, la — 1,38 m. D=1,5 m. INV. 29488. Pl. XI/8.
30. Țintă de *balteus*, ușor bombată, descoperită în secțiune A6, *maenianum primum*, la — 0,15 m. D=4,5 cm. INV. 29495. Pl. XI/9.
31. Țintă cu orificiu central, descoperită în secțiunea A20, *maenianum primum*, la — 1,50 m. D=3 cm. INV. 29491. Pl. XI/10.
32. Sondă (*specillum oricularium*), descoperită în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,50 m. L=13,7 cm. INV. 29485. Pl. XII/1.
33. Spatulă-sondă (*spatomella*), descoperită în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,50 m. L=2,7 cm. INV. 29484. Pl. XII/2.
34. Element zar, descoperit în secțiunea A22 la — 0,25 m. L=6 cm. INV. 29496. Pl. XII/3.
35. Tortiță, fragmentară, descoperită în secțiunea A24, la — 0,60 m. L=2,8 cm. INV. 29500. Pl. XII/4.
- 36—37. Bandă bronz, contorsionată, descoperită în secțiunea A20, la — 1,15 m. 0,5 cm lățime. INV. 29486. Pl. XII/5, 6.
38. Bandă de bronz cu două nituri de prindere la una din extremități, se îngustează la cealaltă extremitate opusă, netorsionată, descoperită în *maenianum primum* la — 1,30 m. 0,5 m lățime. INV. 29499. Pl. XII/7.

STICLA

39. Fragment buză bol, gălbui-verzui, descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 1,10 m. Diametrul 14 cm. INV. 29512. Pl. XIII/1.
40. Fund vas, puternic irizat, descoperit în secțiunea A20, *maenianum primum* la — 1,00 m. Diametrul 6,3 cm. INV. 29509. Pl. XIII/2.
41. Fragment fund bol (pahar), verzui, irizat, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 1,38 m. Diametrul 4 cm. INV. 29502. Pl. XIII/3.
42. Fragment gât flacon (*balsamarium*), alb-verzui, descoperit în secțiunea A19, *maenianum primum*, la — 0,40 m. Diametrul 1,7 cm. INV. 29507. Pl. XIII/4.
43. Fragment fund bol, albicios irizat, descoperit în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 0,65 m. Diametrul 3,1 cm. INV. 29510. Pl. XII/5.

FIER

44. Cheie, descoperită în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 1,00 m. L=7,3 m. INV. ȘANT. 96/1993. Pl. XIV/1.
45. Cheie, descoperită în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 1,90 m. L=8,5 cm. INV. ȘANT. 97/1993. Pl. XIV/2.
46. Fragment cheie, porțiunea superioară, descoperită în secțiunea A7, *maenianum primum*, la — 0,30 m. L=7,5 cm. INV. ȘANT. 98/1993. Pl. XIV/3.
47. Garnitură decorativă la o piesă de lemn, descoperită în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 1,30 m. L=6,4 cm. INV. ȘANT. 99/1993. Pl. XIV/4.
48. Mistrie fragmentară, descoperită în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 1,05 m. L=10,7 cm. INV. ȘANT. 100/1993. Pl. XIV/5.
49. Gheară de fier, fragment, descoperită în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 1,30 m. L=7,7 cm. INV. ȘANT. 101/1993. Pl. XIV/6.

50. Piron, descoperit în secțiunea A23 *maenianum primum* la — 1,90 m. L=15,6 cm. INV. ȘANT. 102/1993. Pl. XIV/7.
51. Cui de belciug, fragment, descoperit în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 1,05 m. L=12,5 cm. INV. ȘANT. 112/1993. Pl. XIV/8.
52. Cui, fragmentar, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 1,90 m. L=7,5 cm. INV. ȘANT. 103/1993. Pl. XIV/9.
53. Piron, fragmentar, descoperit în secțiunea A23, la — 1,90 m. L=9,6 cm. INV. ȘANT. 109/1993. Pl. XIV/10.
54. Piron, fragmentar, același loc de descoperire. L=4,1 cm. INV. ȘANT. 104/1993. Pl. XIV/11.
55. Piron, același loc de descoperire. L=9,4 cm. INV. ȘANT. 105/1993. Pl. XIV/12.
56. Cui, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 1,70 m. INV. ȘANT. 110/1993. Pl. XIV/13.
57. Piron, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 1,90 m. L=9,8 cm. INV. ȘANT. 115/1993. Pl. XIV/14.
58. Piron, același loc de descoperire. L=7,3 cm. INV. ȘANT. 106/1993. Pl. XIV/15.
59. Piron, același loc de descoperire. L=12 cm. INV. ȘANT. 115/1993. Pl. XIV/16.
60. Scaabă, descoperită în secțiunea A24, *maenianum primum*, la — 1,05 m. L=15 cm. INV. ȘANT. 111/1993. Pl. XIV/17.
61. Cui, fragment, descoperit în secțiunea A23, *maenianum primum*, la — 1,90 m. L=4,6 cm. INV. ȘANT. 115/1993. Pl. XIV/18.

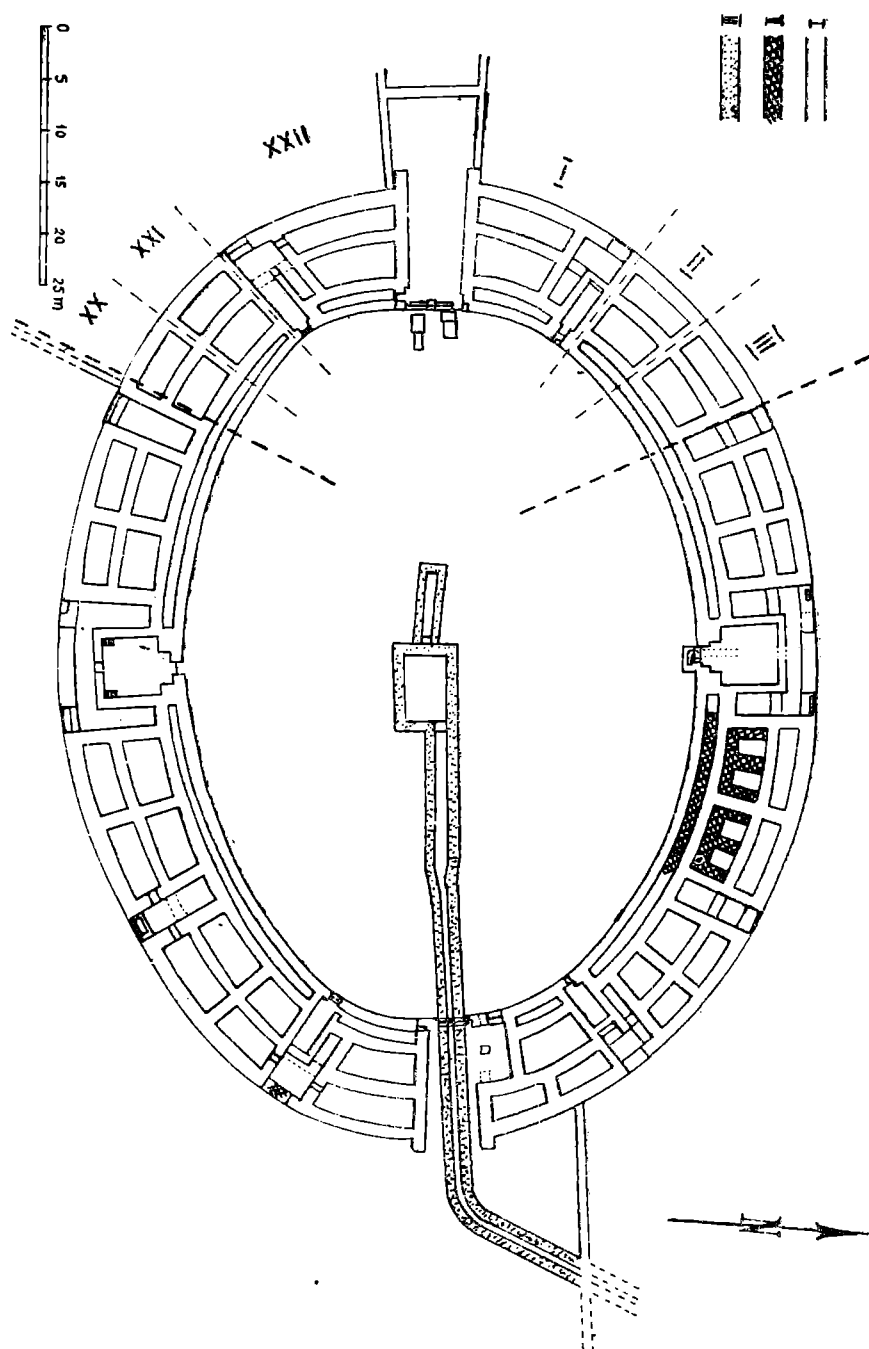
MONETE

62. Denar, Marcus Antonius triumvir; 16,8×19,1 mm, 3,41 g; axa 4; tocit, circulat, greu lizibil; Crawford 544/31; Monetărie itinerată, 32—31 a. Ch.; intrarea de N. latura de N, între Z7 și Z8, — 0,60 m; INV. 29444.
63. As, Augustus? Tiberius? (seamănă cu piesele lor întrucâtva); 25,9×25,1 mm, 7,93 g; complet tocit, ilizibil, nedeterminabil; încep. sec. I p. Ch. (?); A8, *maenianum summum*, suprafața vestică, — 0,60 m, 1,05 m, de la Z1, — 1,20 m de la Z2, C4; INV. 29411.
64. Dupondius, Vespasianus; 26,9×25,5 mm, 11,08 g, axa 6; tocit, Rv. ilizibil, f. circulat; RIC, II, p. 80, nr. 554 (Roma, a. 74 p. Ch.); A7, *maenianum summum*, — 0,60, 0,90 m de Z2; INV. 29435.
65. As, Titus. 26,5×25,2 mm, 8,22 g, axa 7; tocit, greu lizibil; RIC, II, p. 131, nr. 133 (Roma, a. 80—81 p. Ch.); A23, — 1,05 m, 0,60 m de la Z15, 0,70 m de la Z3; INV. 29447.
66. Sestertius, Nerva, 33,8×32,7 mm, 25,56 g, axa 6; bine conservat, ușor tocit mai ales pe revers; RIC, II, p. 229, nr. 88 (Roma, a. 97 p. Ch.); A20, glie; INV. 29424.
67. Dupondius, Traian. 27,4×26,8 mm, 13,05 g, axa 6; tocit, greu lizibil; RIC, II, p. 273, nr. 398 (Roma, a. 98—99 p. Ch.); A20, *maenianum primum*, — 1,15 m, la 1,20 m de Z2 și 0,25 m de Z15; INV. 29426.
68. As, Traian. 26,3×26,4 mm, 9,54 g, axa 6; conservare mediocră, tocit; RIC, II, p. 279, nr. 489 (Roma, a. 103—111 p. Ch.); A7, *maenianum primum*, suprafața vestică, glie, C4; INV. 29425.
69. As, Traian. 26,7×25,6 mm, 9,75 g, axa 5; conservare mediocră, tocit; RIC, II, p. 280, nr. 500 (Roma, a. 103—111 p. Ch.); A20, *maenianum primum*, — 1,15 m, la 1,25 m de Z2 și 0,65 m de Z15; INV. 29431.
70. As, Traian. 27,3×25,7 mm, 10,26 g, axa 7; tocit, slab conservat; RIC, II, p. 280, nr. 503 (Roma, a. 103—111 p. Ch. ?); A24, *maenianum primum*, — 1,05 m, 0,30 m de Z2, 1,80 m de Z16; INV. 29448.
71. As, Traian. 28,5×26,9 mm, 13,89 g, axa 6; tocit, greu lizibil; RIC, II, p. 283, nr. 561 (Roma, a. 103—111); A10, *maenianum primum*, — 0,10 m. INV. 29440.
72. As, Traian. 27,5×26,3 mm, 8,51 g, axa ?; foarte degradat, Rv. ilizibil, legenda Av. distrusă, nedeterminabil. După silueta portretului, circa 98—101 p. Ch. (Strack, I, p. 23—24); A8, C2 la groapa de par la — 0,18 m, de la nivelul gropii, în umplutura acesteia pentru susținerea stâlpului; INV. 29473.
73. As, Hadrian. 26,1×26 mm, 11,15 g, axa 6; bine conservat; RIC, II, p. 412, nr. 573 b (Roma, 119—121 p. Ch.); A11, la nivelul gropilor de stâlp; INV. 29437.

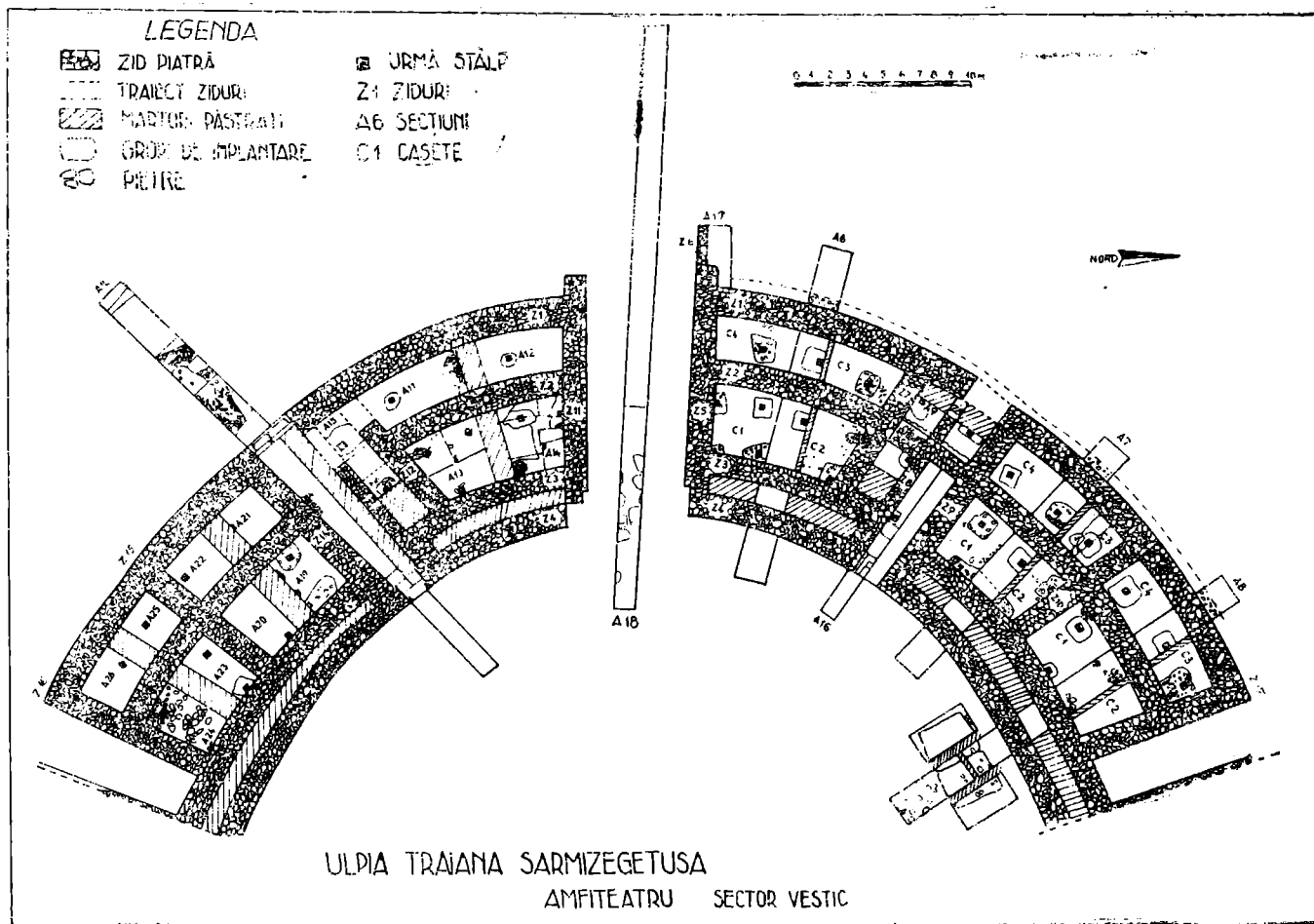
74. As, Hadrian. 26,5×26,3 mm, 7,73 g, axa 6; circulat, ușor tocit; *RIC*, II, p. 412, nr. 578 (Roma, a. 119—121 p. Ch.); A19, *maenianum primum*, — 1,10 m; INV. 29429.
75. Dupondius, Hadrian. 27,1×26,8 mm, 15,18 g, axa 7; conservare mediocră; *RIC*, II, p. 418, nr. 605 (Roma, a. 119—121 p. Ch.); A20, *maenianum primum*, — 1,15 m, la 1,25 m de Z2 și 0,20 m de Z15; INV. 29434.
76. Dupondius, Hadrian. 26,7×25,2 mm, 11,75 g, axa ?; foarte tocit, indeterminabil. După silueta portretului, circa 119—123 p. Ch. (?) — cf. *Strack*, II, p. 6—7; A24 *maenianum primum*, — 0,30 m, la 0,20 m de Z2, lipit de profil; INV. 29410.
77. As, Hadrian. 26×25,4 mm, 9,87 g, axa 7; circulat, f. bine conservat; *RIC*, II, p. 426, nr. 662 (Roma, a. 125—128 p. Ch.); A20 *maenianum primum*, — 1,15 m, la 1,25 m de Z2 și 0,30 de Z 15; INV. 29430.
78. As, Hadrian. 25,9×24,4 mm, 8,76 g, axa 5; conservare bună, margini ușor deteriorate; *RIC*, II, p. 426, nr. 664 (Roma, a. 125—128 p. Ch.); variantă AV.: portretul este c, nu e; A24 *maenianum primum*, — 0,66 m, 0,80 m de Z2, 1,20 m de Z16; INV. 29416.
79. As, Hadrian. 26,7×26,4 mm; 10,46 g, axa 6; conservare mediocră; *RIC*, II, p. 427, nr. 669 (Roma, a. 125—128 p. Ch.); A20, — 1,10 m, 0,75 m nord de Z15, 1,40 m sud de Z3; INV. 29432.
80. As, Hadrian. 25,9×25,6 mm, 9,27 g, axa 5; conservare bună; *RIC*, II, p. 427, nr. 678 (Roma, a. 125—128 p. Ch.); A6 *maenianum primum* (în secțiune), — 0,15 m; INV. 29442.
81. As, Hadrian. 26,1×25,2 mm, 6,48 g, axa 5; circulat, ușor tocit, conservare bună; *RIC*, II, p. 427, nr. 678 (Roma, a. 125—128 p. Ch.); A21 *maenianum summum*, — 0,30 m, la 1,20 m de Z1 și 0,40 m de Z15; INV. 29428.
82. As, Hadrian. 25,3×24,5 mm, 10,83 g, axa 6; bine conservat, parțial tocit; *RIC*, II, p. 433, nr. 716 (Roma, a. 132—134 p. Ch.); A24 — 1,10 m, la profil, 0,10 m de Z2; INV. 29445.
83. As, Hadrian. 25,5×25,3 mm, 9,77 g, axa 6; corodat, greu lizibil; *RIC*, II, p. 441, nr. 793 (Roma, a. 134—138 p. Ch.); A7 *maenianum summum*, suprafața estică, — 0,50 m, — 1,15 m nord de Z2, C3; INV. 29427.
84. As, Hadrian. 27,1×26,1 mm, 12,46 g, axa 5; bine conservat, parțial tocit; *RIC*, II, p. 442, nr. 811 (Roma, a. 134—138 p. Ch.); A8, C3, — 1,10 m, 1,20 m de Z17, lângă Z2 (lângă groapa de stâlp); INV. 29451.
85. As, Hadrian: L. Aelius Caesar. 24,9×24,4 mm, 10,47 g, axa 5; circulat, bine conservat; *RIC*, II, p. 482, nr. 1071 (Roma, a. 137 p. Ch.); A23, — 1,00 m, 0,70 m de Z15, 0,30 m de Z3; INV. 29450.
86. As, Antoninus Pius: divus Hadrianus. 27,1×23,8 mm, 11,08 g, axa 5; *RIC*, II, p. 469, nr. 975 (Roma, a. 138—139 p. Ch.); A19 *maenianum primum* — 0,45 m, 1,45 m de la Z2, 1,15 m de la Z14; INV. 29417.
87. As, Antoninus Pius: divus Hadrianus. 27×26,3 mm, 10,05 g, axa 6; circulat, ușor tocit, bine conservat; *RIC*, II, p. 469, nr. 975 (Roma, a. 138—139 p. Ch.); A21, MS, — 0,25 m, la colțul lui Z15 cu Z1; INV. 29420.
88. Denar suberat, Antoninus Pius. 18,3×15,7 mm, 2,67 g, axa 6; deteriorat, conservare mediocră; *RIC*, III, p. 43, nr. 130 a (Roma, a. 145—161 p. Ch.); A23, — 0,95 m, 1,30 m de Z3, 1,70 m de Z15; INV. 29452.
89. Monetă AE Antoninus Pius. 30 mm, bine conservat; A6 MP, — 0,15 m; INV. 29423.
90. As, Antoninus Pius: Diva Faustina I. 25,3×24,1 mm, 12,85 g, axa 12; bine conservat; *RIC*, III, p. 168, nr. 1182 (Roma, post 141 p. Ch.); descoperire întâmplătoare; INV. 29446.
91. As, Antoninus Pius: Diva Faustina I. 26,4×24,6 mm, 10,71 g, axa 5; foarte bine conservat; *RIC*, III, p. 168, nr. 1187 (Roma, post 141 p. Ch.); A19, — 1,10 m, 1,60 m V de Z15; INV. 29415.
92. As, Antoninus Pius: Diva Faustina I. 28,5×25,4 mm, 12,37 g, axa 6; excepțional conservat; *RIC*, III, p. 169, nr. 1192 a (Roma, p. 141 p. Ch.); A23 — 1,10 m, 0,30 m de la Z15, 2 m de Z2; INV. 29449.
93. As, Antoninus Pius: Aurelius Caesar. 25,9×23,7 mm, 10,39 g, axa 12; bine conservat; *RIC*, III, p. 174, nr. 1238 (Roma, a. 140—144); A8, MS, suprafața estică, — 0,30 m, 0,60 m N de Z2, C3; INV. 29441.

94. As, Antoninus Pius: Aurelius Caesar. 26×25,1 mm, 8,91 g, axa 11; conservare bună, mici deteriorări; *RIC*, III, p. 174, nr. 1238 (Roma, a. 140—144 p. Ch.); A21 MS, — 0,25 m; INV. 29422.
95. As, Antoninus Pius: Aurelius Caesar. 27,2×25,9 mm, 10,62 g, axa 5; conservare bună; *RIC*, III, p. 182, nr. 1305 b (Roma, a. 151—152); A23 *maenianum primum*, — 0,70 m, 0,15 m de Z15 0,30 m de Z2; INV. 29436.
96. Sestertius, Marcus Aurelius, 32,3×30,6 mm, 26,64 g, axa 6; foarte bine conservat, flan mare, crăpat în două locuri; *RIC*, III, p. 304, nr. 1158—1159 (Roma, dec. 175—dec. 176 p. Ch.), variantă Av: bust laureat, drapat și cuirasat dr.; A23 *maenianum primum*, — 0,70 m, 0,50 m de Z2; INV. 29414.
97. Sestertius, Marcus Aurelius: Faustina II. 31,1 mm, 24,23 g, axa 6; excelent conservat; *RIC*, III, p. 347, nr. 1673 (Roma, a. 161 p. Ch.?), nedatat, dar aceeași legendă de Rv. apare pe piese datate 161 p. Ch.; A19, — 0,70 m, la 1,00 m de Z2; INV. 29413.
98. Dupondius, Geta. 27×25,6 mm, 13,60 g, axa 12; foarte bine conservat; *RIC*, IV/1, p. 340, nr. 173 a (Roma, a. 211 p. Ch.); A20 *maenianum primum*, — 0,70 m, 0,60 m de Z2; INV. 29421.
99. Denar, Elagabal. 18,3×17,1 mm, 2,36 g, axa 1; conservare slabă; *RIC*, IV/2, p. 37, nr. 141 (Roma, a. 218—222 p. Ch.); A19 *maenianum primum*, — 0,60 m, 0,20 m de Z2; INV. 29443.
100. As, Severus Alexander. 27,4×26,4 mm, 10,36 g, axa 12, tocit, greu lizibil; *RIC*, IV/2, p. 110, nr. 504, 112, nr. 530 (Roma, a. 230 p. Ch., respectiv, 232 p. Ch.), nu se poate vedea puterea tribuniciană; A19 *maenianum primum*, — 0,45 m, 0,65 m de la Z2; INV. 29418.
101. As, Severus Alexander. 28,4×27,1 mm, 16,18 g, axa 12; bine conservat; *RIC*, IV 2, p. 119, nr. 617 (Roma, a. 222—231 p. Ch.); A20 *maenianum primum*, — 0,15 m; INV. 29438.
102. As, Severus Alexandre. 27,4×26,9 mm, 12,04 g, axa 12; tocit, greu lizibil; *RIC*, IV 2, p. 119, nr. 617 (Roma, a. 222—231 p. Ch.); A19 *maenianum primum*, la 1,10 m de Z2, — 0,10 m; INV. 29433.
103. As, foarte tocit, nedeterminabil. 25,2×24 mm, 6,29 g, axa 6; după profil: o împărăteasă, Iulia (?); începutul sec. III (?); A6 *maenianum summum*, suprațata vestică, — 0,40 m, 0,10 m de la Z1, C4; INV. 29439.
104. SARDES
Monetă AE. 24,3×23,2 m, 7,55 g, axa 1; conservare bună, Rv. ușor tocit; Av. IEPA CYN/KAHTOC. Cap bărbat tânăr profil dr., cerc perlat; Rv. (ΣΑΡΔΙ)/ΑΝΩΝ. Bărbat tânăr în picioare spre stg., cu haină scurtă și sceptru lung, în dreapta ține doi maci, cerc perlat; *Head*, p. 657. (Sardes, cf. sec. I p. Ch.?). lipsește titlul ΝΕΩΚΟΡΟC, acordat sub Hadrian (p. 656); A24, — 1,25 m, 0,30 m de Z10, 1,30 m de Z3; INV. 29412.

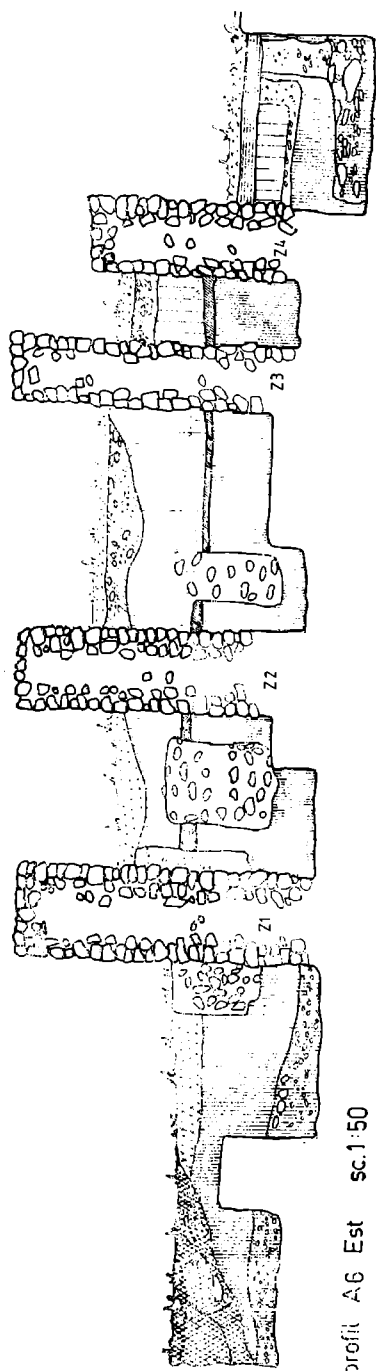
(Monetele au fost determinate de d-l Radu Ardevan)

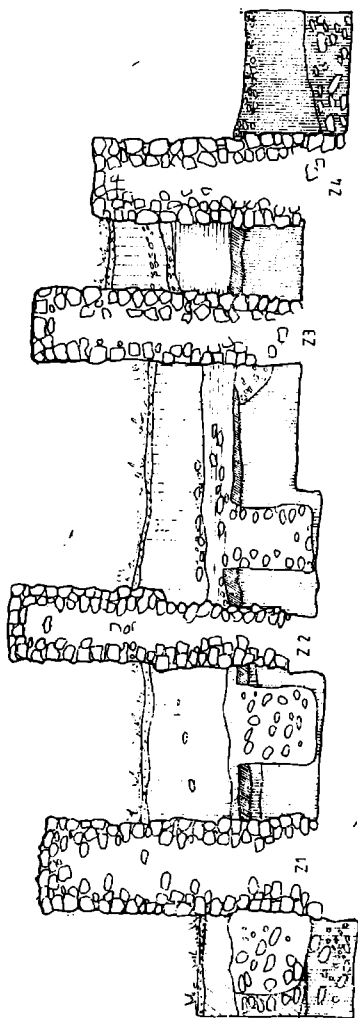
Planşa I. — Plan general amfiteatru.

Planșa II. — Plan general al săpăturilor d.n 1992.

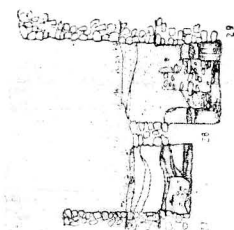

profil A6 Est sc.1:50

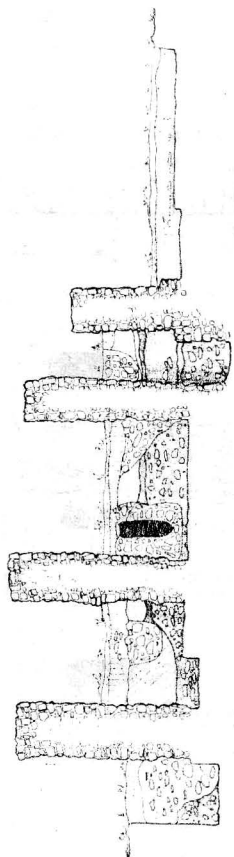

profil A7 Est sc.1:50

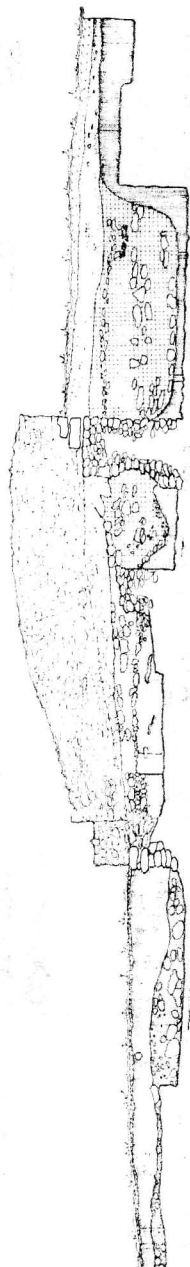
Planşa III. — Profile secţiuni A₆, A₇.

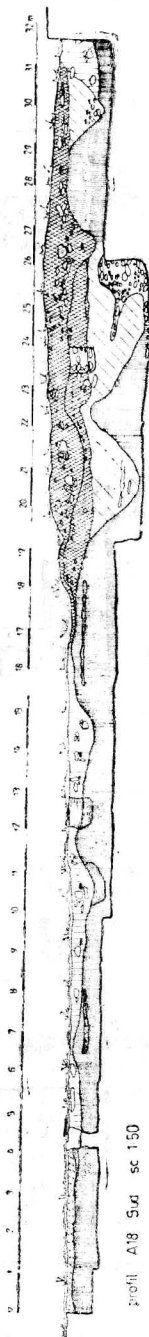
profil A9 Nord sc 1:50

profil A8 Est sc 1:50

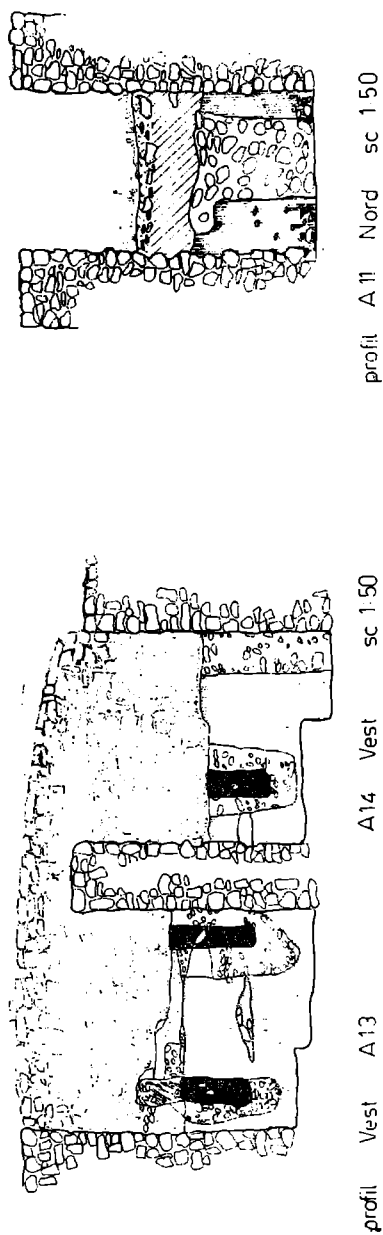
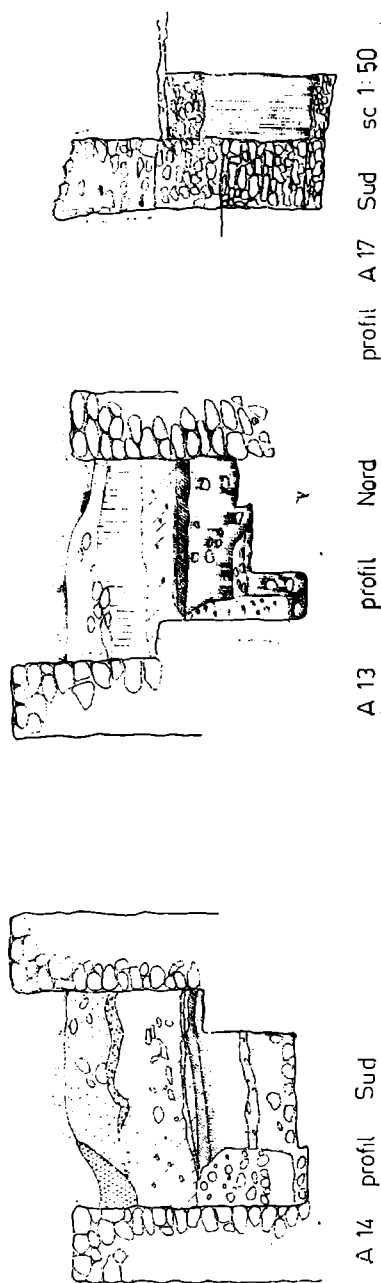

profil A10 Est sc 1:50

profil A18 Sud sc 1:50

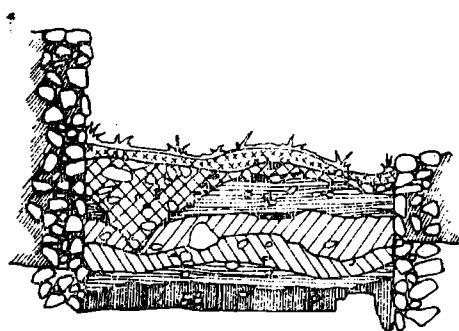
Planşa IV. — Profile secţiuni A₈, A₉, A₁₀, A₁₈.

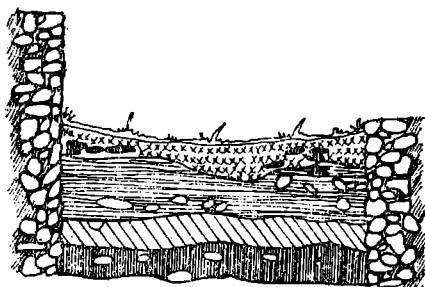
Planşa V. — Profile secţiunii A11, A13, A14, A17.

LEGENDA

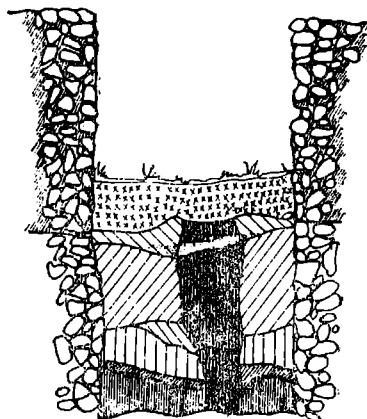
	STRAT STERIL
	HUMUS ANTIC
	NIVEL DE CONSTRUCȚIE
	GROPI MODERNE
	UMLUTURI
	NIVEL DE DĂRĂMĂTURĂ
	GLE
	CĂRĂMIDĂ
	DOLOVANE
	AMPRENTĂ STĂLP
	GROAPĂ DE IMPLANTARE STĂLP
	UMLUTURĂ ȘANTERI
	GROPI ANTICE

profil A 20 Est sc 1/50

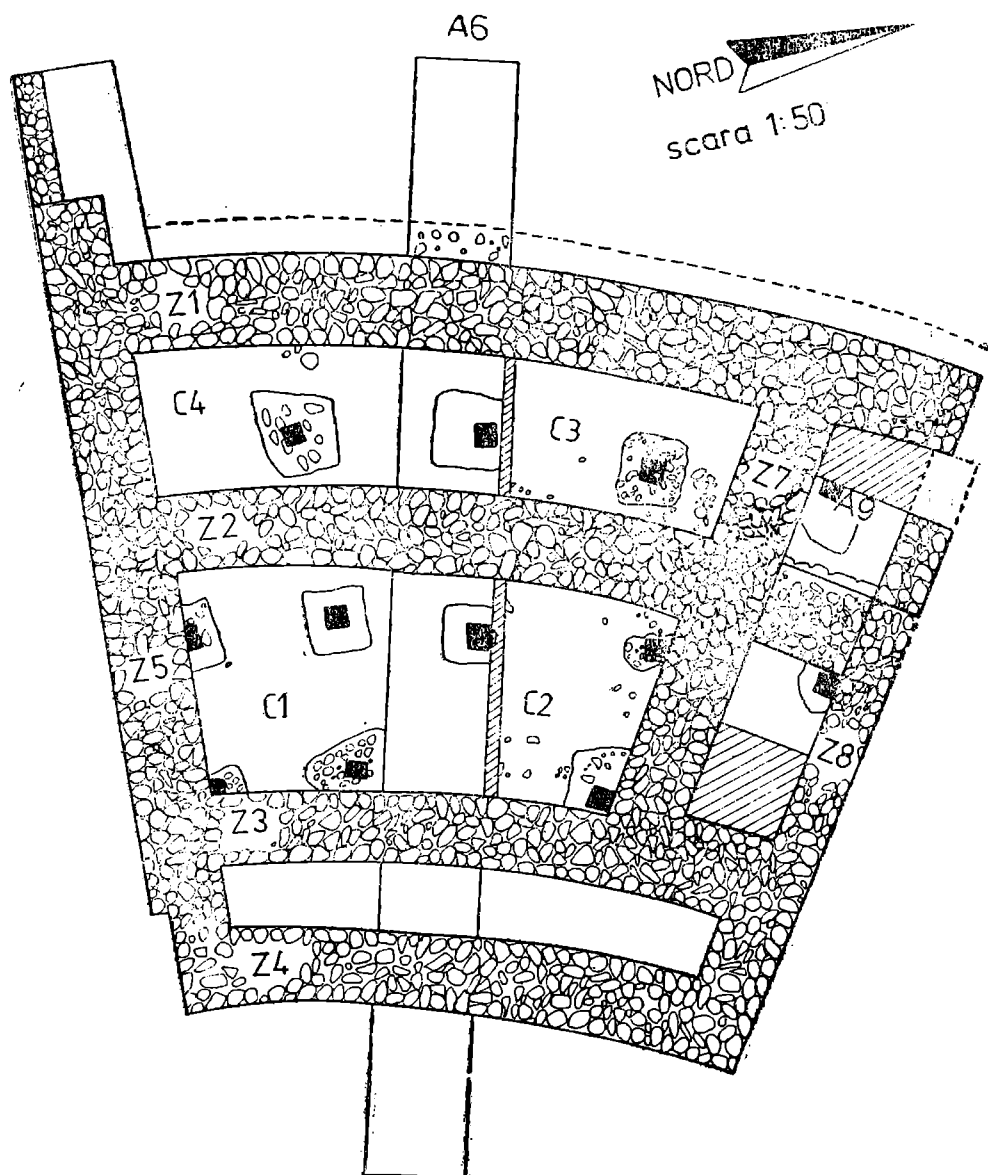

profil A 24 Nord sc 1/50

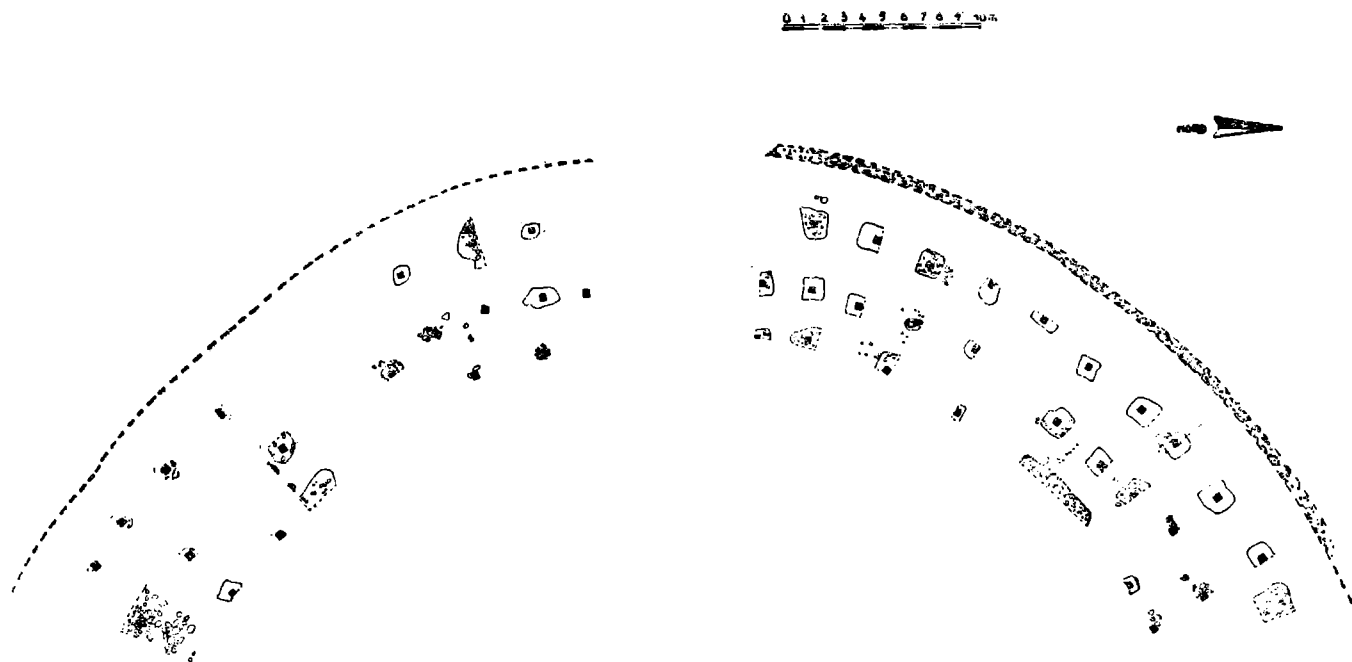

profil A 21 Nord sc.1/50

Planșa VI. — Profile secțiuni A₂₀, A₂₁, A₂₄.

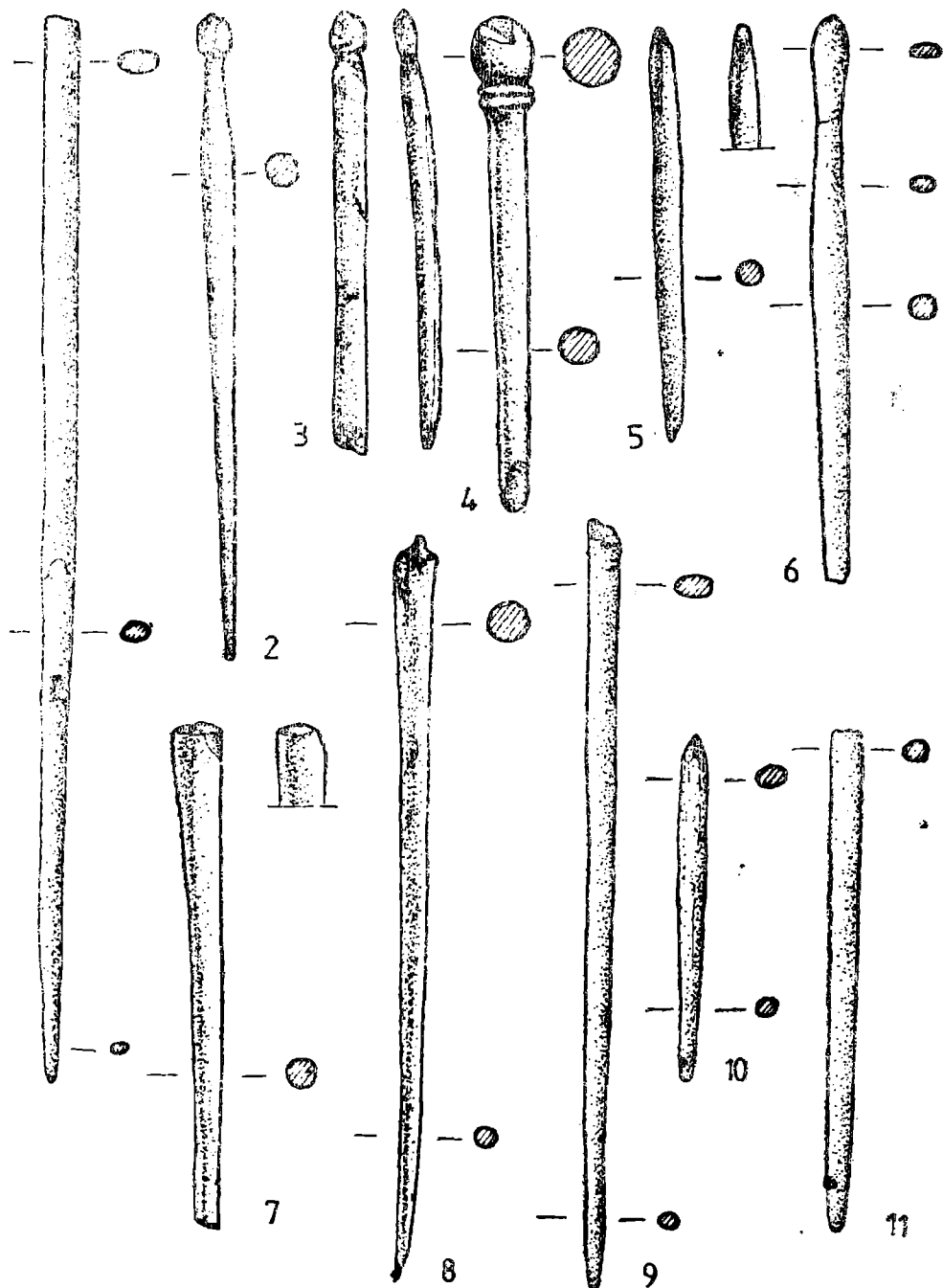

Planșa VII. — Detaliu sector I.

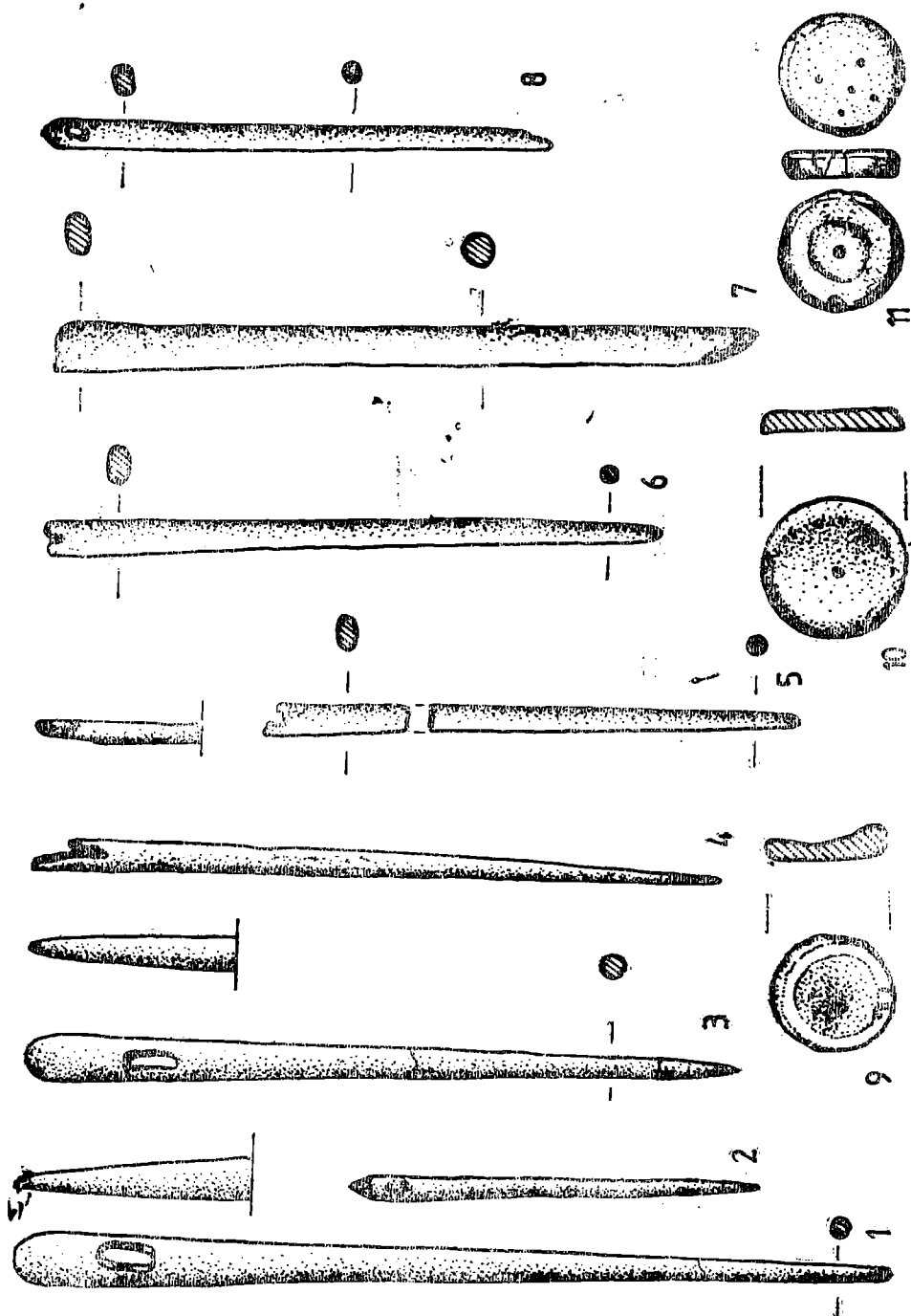

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA
PLAN AMFITEATRU LEMN SECTOR VESTIC

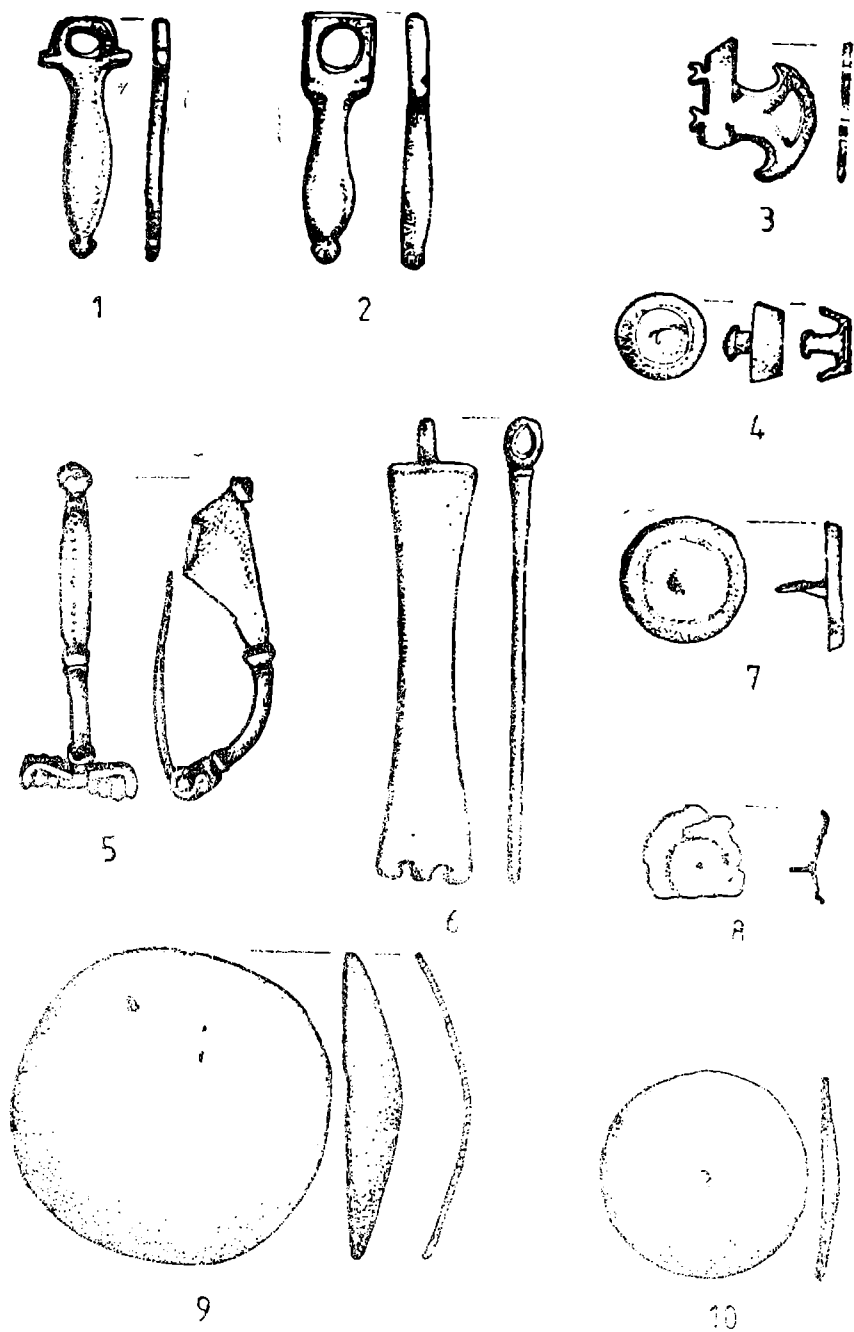
Planşa VIII. — Plan amfiteatru, faza de lemn.

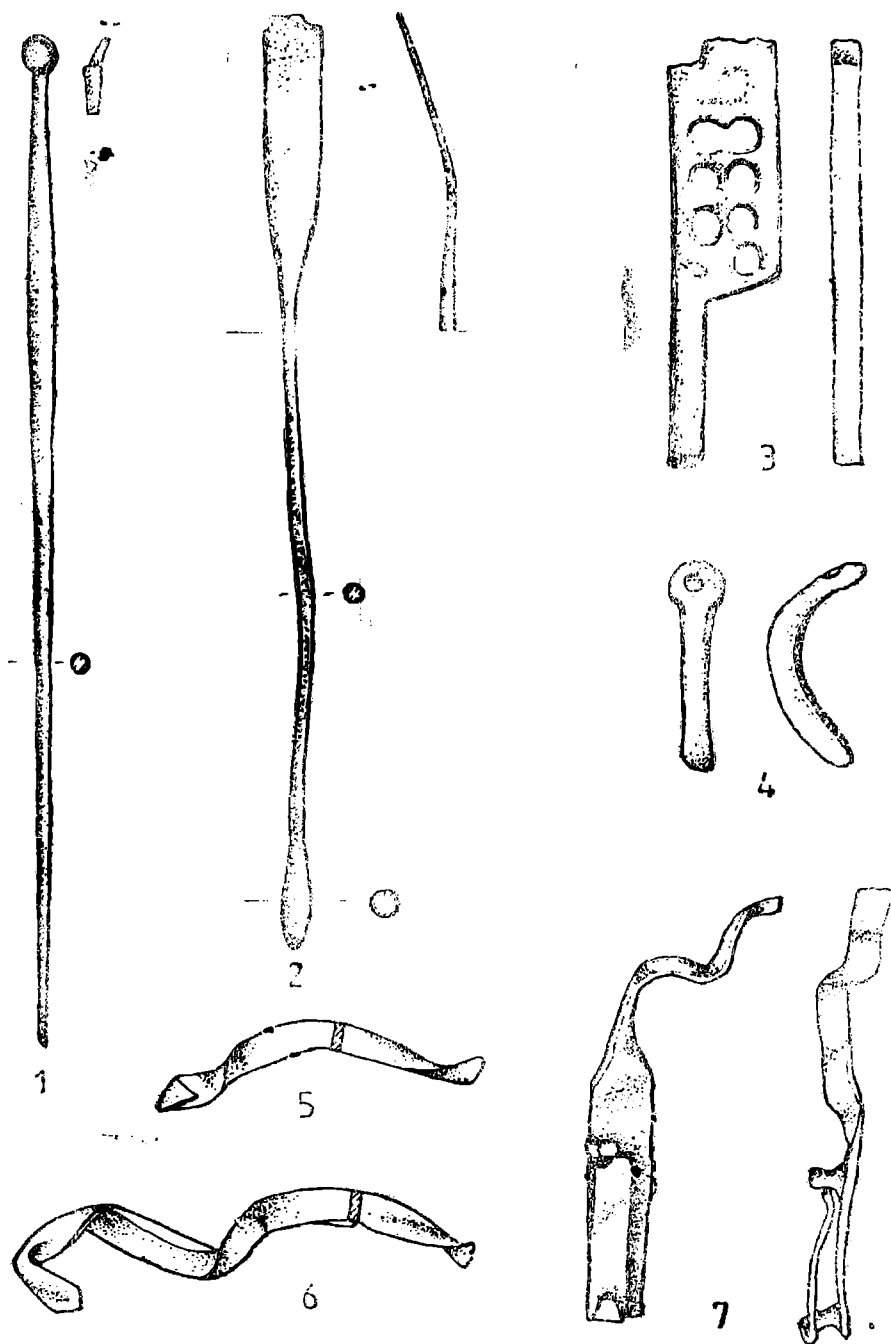
Planșa IX. — Obiecte de os.

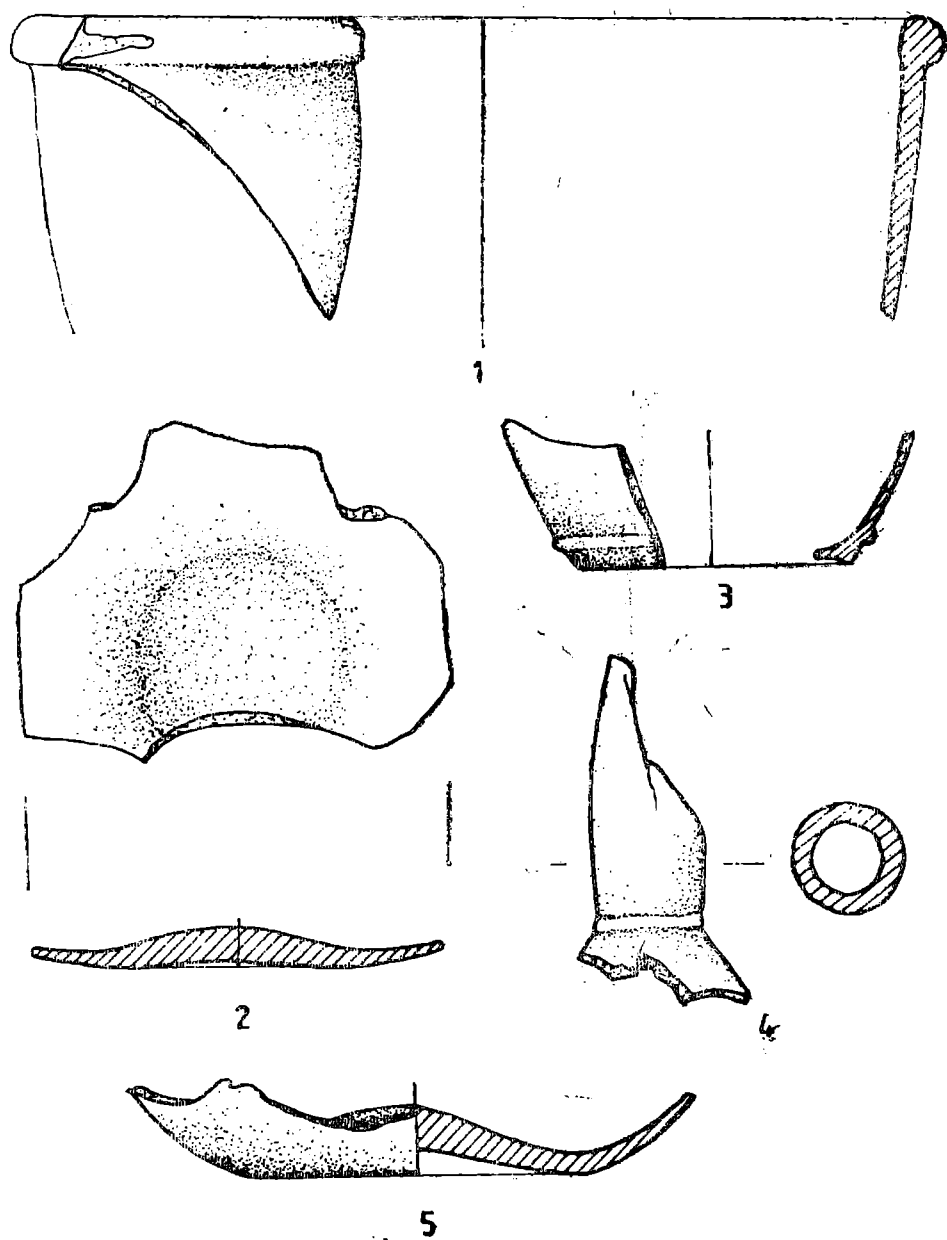
Plasa X. — Obiecte de os.

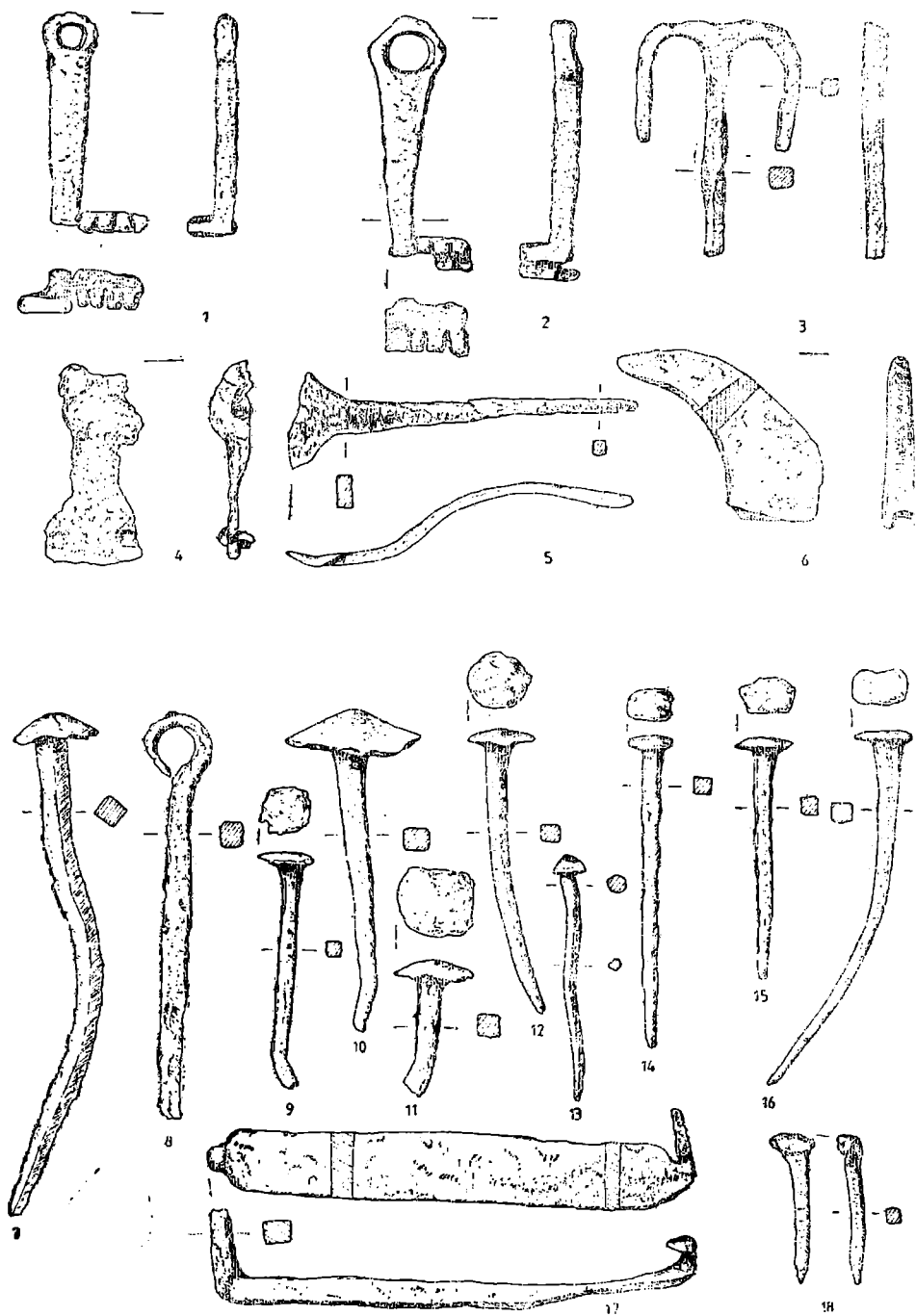
Planșa XI. — Obiecte de bronz.

Planșa XII. — Obiecte de bronz.

Planșa XIII. — Obiecte de sticlă.

Planșa XIV. — Obiecte de fier.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AȘEZAREA ROMANĂ DE LA MICĂSASA (CAMPANIA 1991)

Reluate, după o întrerupere la finele campaniei din anul 1986, cercetările arheologice, în anul 1991, s-au efectuat în partea centrală a așezării¹, în actuala grădină a locuitorului Aurel Nicula, la circa 40 m spre est de marele grup de cuptoare, cercetate, între anii 1981—1985.

S-au săpat două secțiuni, de $21 \times 1,50$ m, cu interval de 1 m între ele (pentru a se putea observa elementele stratigrafice), interval, care, în final, pentru a se putea urmări cât mai bine complexele arheologice apărute, a fost desființat în cea mai mare parte. Pentru urmărirea unora din aceste complexe, acolo unde a fost posibil, s-au efectuat și două casețe (fig. 1). Menționăm că perimetrarea suprafeței, unde urma să se facă cercetarea, a fost stabilită cu acordul proprietarului și al primăriei (pentru atribuirea de teren în altă parte, din domeniul public) înainte de însămânțarea culturilor.

În colțul sudic al ariei săpate, pe o suprafață maximă de $7 \times 1,50$ m, între 0,38 și 0,58 m adâncime, s-a dat de dărâmături, constând din pietre de râu, fragmente de țigle și olane romane, de la o construcție din ultimul nivel de locuire al așezării. Spre baza stratului, plecând din nivelul mijlociu, complet răvășit, s-au descoperit vestigiile a două cuptoare de ars oale și urmele a patru gropi, din care s-a extras lut pentru confecționat vase (fig. 1).

Dacă în acel colț sudic al suprafeței cercetate, urmele ce aparțin epocii apar la 0,38 m adâncime, în restul ariei cercetate (datorită răvășirilor terenului și al depunerilor, făcute cu prilejul efectuării unor construcții și a altor amenajări ulterioare, așezarea actuală fiind cunoscută în documente încă de la 1267) de la suprafață până la aproximativ 0,60 m adâncime, puținele urme găsite, constau din materiale moderne și medievale (fragmente de vase, din lut și sticlă, fragmente de țigle și obiecte din fier).

Stratul de cultură materială, cu urme romane, apare aici numai la 0,60 m adâncime și ține până la 1,40 m, iar în locurile de unde s-a extras lutul pentru confecționarea vaselor sau unde au fost amenajate cuptoarele, el continuă până la 1,60—2,30 m adâncime. În cuprinsul acestui strat s-au aflat fragmente de vase din pastă fină cărămidie de la vase sferoidale, de la castroane sau ulcele, cu una sau două torți, fragmente de vase, din pastă fină, cenușie, mai puține, de la castroane și farfurii, fragmente de vase, din pastă bună, unele decorate cu roțița dintată, fragmente de *dolia*, unele ornamentate cu benzi de linii orizontale și

¹ *Les recherches archéologiques de l'établissement romain de Micăsasa, Dacia, N.S., XXXIV, 1990, p. 129—138.*

benzi de linii ondulate, fragmente de oale, din pastă grosieră, de culoare gri-negricioasă, unele cu pereți subțiri și ornate cu caneluri orizontale, fragmente de olane și țigle, unul cu stampilă împletită într-un decor vegetal (identică cu cele descoperite la edificiul cercetat, parțial, în anul 1980 și aflat la circa 200 m spre sud-est). S-au mai găsit fragmente de rășnițe, zgură de fier și oase de animale.

În cuprinsul gropilor, pe care le-am putut distinge, mai clar, numai înspre bază, mai mult sau mai puțin circulare, care pătrundeau până la 1,68—2 m adâncime, de asemenea, s-au aflat fragmente de vase, din pastă fină, cărămizie și cenușie, de forme și dimensiuni diferite, cu una sau două torți, cu fundul inelar și cu buza evazată, fragmente de *dolia*, cenușii și cărămizii, fragmente de oale, din pastă grosieră și fragmente de pahare, ornate cu benzi de linii orizontale.

În cadrul celor două cuptoare de olărie, mai ales, în camerele de alimentare cu combustibil (camerele de ars vase fiind în cea mai mare parte distruse), pe lângă fragmentele de vase, mai sus amintite, în primul cuptor întâlnim puține fragmente de vase de dimensiuni mijlocii, provenind de la ulcele și vase, unele vopsite pe tot corpul cu culoare brună sau neagră, puține fragmente de *dolia* și de la vase, din pastă grosieră. În cel de al doilea cuptor, ceramica provine în majoritate de la vase din pastă fină, cărămizie, de formă sferoidală, cu torți, unele decorate cu caneluri late orizontale, de la căni, castroane, farfurii și ulcele, unele date atât în exterior, cât și în interior, parțial sau total, cu vopsea roșie. De asemenea, sunt prezente și fragmentele de vase, din pastă cenușie de la castroane și farfurii, date cu vopsea neagră, fragmente de *dolia*, unele cu o bandă lată, dispusă orizontal pe peretele vasului și fragmente, mai puține, de la vase, din pastă grosieră.

După cum s-a arătat, în cadrul stratului de cultură materială romană, pe lângă dărămăturile provenite de la o construcție din ultimul nivel de locuire și a acelor gropi, ce plecau din nivelul mijlociu de locuire și din care s-a excavat lut, ca materie primă pentru confecționat vase și prezentate succint aici, s-au aflat, și două cuptoare de olărie, ce aparțineau tot nivelului mijlociu de locuire (fig. 1).

Cuptorul I, aflat la începutul suprafeței săpate, aproape de la latura ei sud-vestică, a fost semnalat prin camera de ardere a vaselor, prăbușită în cea mai mare parte, la 0,98 m și apoi pe toată circumferința, la 1,35 m adâncime. Camera de alimentare cu combustibil, intrând în perețele sud-vestic al suprafeței, n-a putut fi cercetată decât jumătate.

Camera de ardere (peste care parțial au căzut dărămături ale unei construcții, ce proteja cuptorul de intemperii), ușor arcuită și cu diametrul maxim de 2,05 m la suprafața grătarului, s-a păstrat pe mici porțiuni, până la 0,70 m înălțime. Acesteia îi urma în adâncime grătarul, format dintr-o placă de lut circulară, groasă de aproximativ 20 cm, cu orificii circulare, dispuse pe trei șiruri concentrice și care se sprijinea pe un suport central și pe o nișă alveolată în pereții cuptorului. Sub acesta era camera de foc, înaltă de aproximativ 0,30 m. Din ea, cu înălțimea de 0,50 m, neobișnuit, până în partea de sus a grătarului, lat de 0,50 m și lung de 0,70 m, orientat spre sud, urma canalul, ce se deschidea în camera de alimentare cu combustibil, cercetată, după cum s-a arătat, nu-

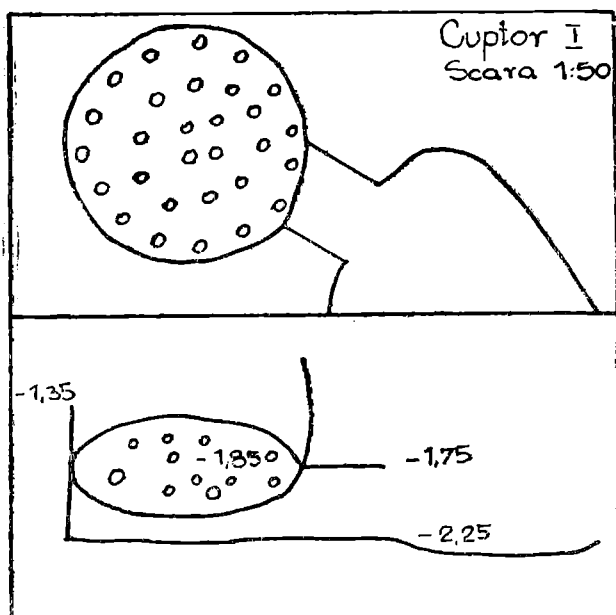

Fig. 2. Planul și profilul cuptorului I.

mai jumătate și care era cu puțin mai adâncită decât gura cuptorului (fig. 2).

Cuptorul II s-a aflat spre celălalt capăt al suprafeței cercetate, la 12,90 m de primul cuptor. El a fost prins numai parțial în perimetrul delimitat, de data aceasta însă pe latura lui nord-estică. Pentru o cercetare integrală a camerei de ardere a vaselor, a camerei de foc, a canalului și, în cea mai mare parte a camerei de alimentare cu combustibil, după cât s-a putut, s-a deschis o dublă casetă (fig. 1). Acest cuptor, care apare la 1,10 m adâncime, are atât camera de ardere a vaselor, cât și grătarul în cea mai mare parte distruse și prăbușite în camera de foc a cuptorului, iar canalul era, de asemenea, distrus. Cuptorul, ca și cel precedent, este circular, dar cu diametrul maxim în dreptul grătarului de numai 1,30 m. Din camera de ardere a vaselor, cu două straturi de lipitură în interior, s-a păstrat, pe unele porțiuni, doar 0,40 m înălțime. Grătarul, gros de numai 7 cm, făcut, la fel, dintr-o placă circulară, din lut, prevăzut cu orificii prin care trecea căldura, sprijinit pe un limb median (lungimea de 0,70 m și lățimea de 0,15 m, distrus și el) și într-o nișă alveolată în pereții cuptorului, este rupt și prăbușit în camera de foc, înaltă de circa 0,40 m. Canalul, orientat spre sud-vest, lat de 0,50 m și înalt de aproximativ 0,40 m și din care s-a mai păstrat doar 0,25 m lungime, se deschide într-o cameră de alimentare cu combustibil (fig. 3), de mari dimensiuni și care a fost urmărită și ea în cea mai mare parte (fig. 1).

În afară de cele prezentate mai sus în această campanie, din cadrul suprafeței cercetate mai amintim, opt fragmente de vase *terra sigillata*,

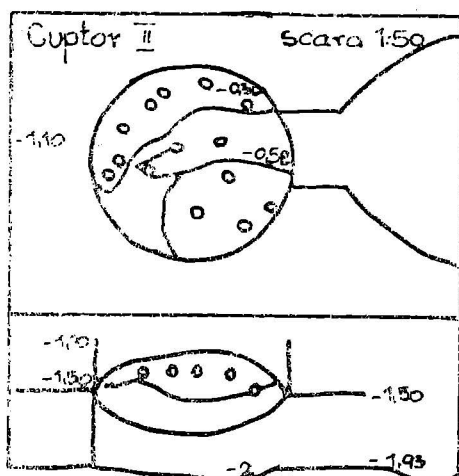

Fig. 3. Planul și profilul cuptorului II.

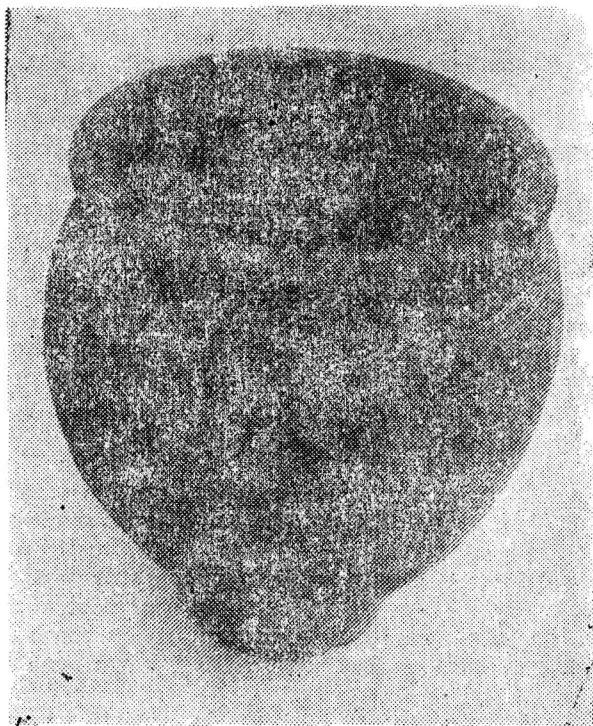

Fig. 4. Vas cu depuneri de cărbune bituminos.

două fragmente de vase stampilate, trei fragmente din pahare, cu decor incizat, un fragment de fructieră văruiată, două fragmente de lucerne, fragmente de mortarii, două fragmente de vase modelate cu mâna, dintre care unul, cu proeminențe, cuie, piroane și scoabe, din fier, fragmente de vase, de sticlă, un fragment dintr-o placă, de bronz, un fragment dintr-o fibulă, de bronz, un denar, precum și zgură de fier.

Din cuprinsul gropilor, din care, inițial, s-a scos lut pentru confecționarea vaselor, de asemenea, mai menționăm câteva castronașe și farfurii întregibile, fragmente de vase, ornate cu șerpi în relief, un fragment de vas, cu barbotină și unul, ornamentat cu striuri, un fragment de seceră, din fier, fragmente de vase, de sticlă, două ace pentru cusut, din os, zgură de fier și cărbune bituminos.

În cuptorul I s-au mai aflat trei fragmente de vase *terra sigillata*, o lucernă și două fragmente de lucernă, iar în cuptorul II, 15 fragmente de vase *terra sigillata*, un fragment de vas, cu barbotină și o oală întregă, având în interior pereții cu cărbune bituminos, topit (fig. 4).

IOAN MITROFAN

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS L'ÉTABLISSEMENT ROMAIN DE MICĂSASA (LA CAMPAGNE DE 1991)

(Résumé)

Les recherches archéologiques à Micăsasa — interrompues en 1986 — ont été reprises en 1991 et elles se sont concentrées dans la partie centrale de l'habitation, à 50 m vers l'est du groupe de fours fouillés en 1981—1985. Deux sections parallèles de 21×1,50 m ont été pratiquées et dans l'intervalle entre les deux sections on a aussi pratiqué deux cassettes (fig. 1).

Dans l'angle de sud-est on a trouvé des débris d'une construction datant du dernier niveau d'habitation; deux fours de potiers (fig. 2—3) et les traces de quelques fossés d'où l'argile était au début extraite pour la fabrication des vases (fig. 1) datant du niveau moyen d'habitation.

Parmi les nombreuses vases céramiques de dimensions et formes différentes nous remarquons quelques fragments de vases *terra sigillata*, de vases estampillés à décor incisé on appliqué, une cruche dont les parois intérieures sont couvert de charbon bitumineux (fig. 4), des fragments de vases modelés à main, des fragments d'outils en fer et en bronze, des fragments de vases en verre et du mâchefer.

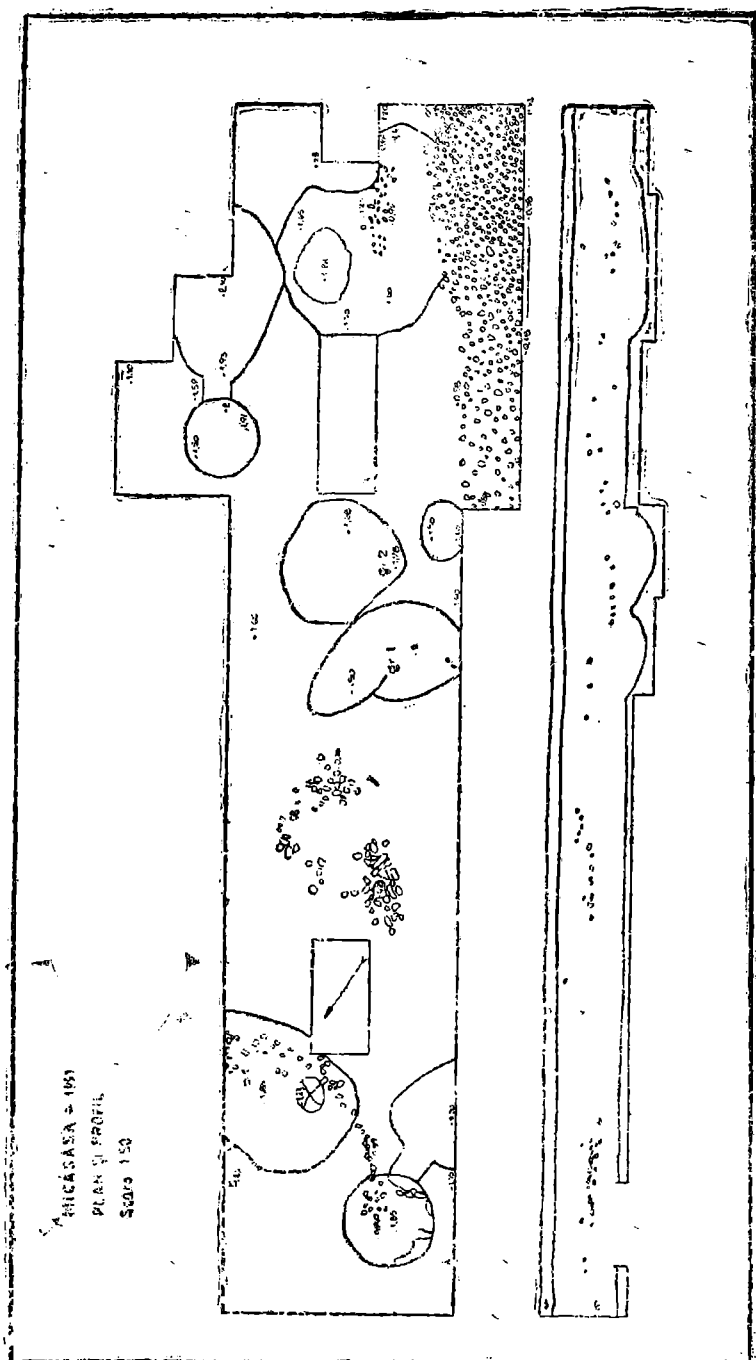

Fig. 1. Planul și profilul săpăturilor.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AȘEZAREA ROMÂNĂ DE LA MICASASA
(CAMPANIA 1992)

Cercetările arheologice, în anul 1992, s-au efectuat în partea centrală a așezării romane, în actualele grădini ale locuitorilor Nicolae Moldovan și Ilie Pănzăan, la aproximativ 55 m nord-est de grupul mare de cuptoare de olărie, cercetate între anii 1981—1985 și la circa 18 m est de cele două cuptoare, descoperite în cercetările din anul 1991.

S-au săpat două secțiuni, de câte $20 \times 1,50$ m, orientate aproximativ est-vest, cu un interval de 1 m între ele (pentru a se observa cât mai bine elementele stratigrafice), interval, care, în final (pentru a se putea urmări complexele arheologice, acolo unde acestea au impus) a fost desființat, astfel că s-a ajuns, pe unele porțiuni, la o suprafață dezvelită, lată de 4 m. Pentru urmărirea unora din aceste complexe, acolo unde a fost posibil, s-au deschis și două casete, una de $3,25 \times 3,50$ m, aproape de începutul laturei de nord-est și cealaltă, 3×2 m, spre capătul de nord-vest al săpăturii (pl. 40/1-2).

Menționăm că perimetrarea suprafeței, în care urma să se facă cercetarea, a fost stabilită cu acceptul proprietarului și cu acordul primăriei, înainte de efectuarea însămănțării culturilor.

S-a săpat până la — 1,40 m, iar în locurile unde s-au întâlnit unele amenajări, până la baza acestora (— 2,20 la — 2,45 m).

În stratul cu urme de cultură romană, care, apare la 0,50—0,60 m și continuă până la 1,20 m, se disting, pe alocuri, trei niveluri de construcție.

Din primul nivel, s-a putut observa, la baza stratului, o dără de pigmentații discontinuă, crustele înroșite a două vetre, probabil, a unor cuptoare de copt, adâncite în solul luncii, precum și ale unor gropi.

În cel de al doilea nivel, mult mai consistent și mai bogat în vestigii, s-au aflat două cuptoare de ars oale și trei gropi, din care, inițial, s-a extras materia primă, lutul.

Din nivelul trei, ce se interferează cu stratul de urme moderne, s-au păstrat resturi de ziduri și platforme, din lespezi de gresie (pl. 41/3), un pavaj din prundiș și o groapă, în care era depozitat mortarul (pl. 41/4).

Cuptorul 1, prins parțial, pe latura de sud-est a secțiunii a I-a și apoi dezvelit total prin deschiderea unei casete, apare la — 0,90 m și continuă, în adâncime, până la 2,32 m, unde, de fapt, este baza camerei de foc. În camera de foc, circulară, cu diametrul, de 1,45 m, înaltă de 0,45, se află un perete median format din pământ cruțat. Grătarul, format dintr-o placă de lut, consistent și foarte tare ars, străpuns de orificii, dispuse în două cercuri concentrice în jurul unui orificiu central (pl. 42/5), se sprijinea pe peretele median și pe o bordură, formată în peretii cuptorului, obținută din inegalitatea dintre camera de foc (mai

strămtă) și camera de ardere a vaselor (mai largă). Camera de ardere, cu diametrul de 1,60 m, are la nivelul grătarului 0,90 m. Menționăm că numai o bună parte din camera de ardere a vaselor a fost practică prin stratul cu urme materiale, în rest cea mai mare parte a cuptorului a fost construit în lutul galben a luncii (pl. 42/6). Canalul, lung de 0,67 m, lat de 0,49 m și înalt de 0,33 m, orientat spre vest, se deschide într-o cameră de alimentare cu combustibil, de $1,85 \times 1,60$ m, ceva mai adâncă (— 2,40 m) și care suprapunea alte gropi anterioare.

Cuptorul 2, aflat spre capătul secțiunii a II-a și puțin pe locul intervalului, orientat de asemenea, spre vest (pentru cercetarea unei bune părți a camerei de alimentare cu combustibil a fost necesară deschiderea unei casete), apare la 1 m și continuă pînă la 2,44 m adâncime (baza camerei de foc). Camera de foc circulară, cu diametrul de 1,35, înaltă de 0,43, are în interior un perete median, lung de 0,80 m, format din pământ cruțat. Grătarul, făcut dintr-o placă de lut, străpunsă de orificii circulare, aici în mare parte prăbușit (pl. 43/7), se sprijinea pe pereții median și pe bordura formată în pereții cuptorului. Camera de ardere, cu diametrul maxim la nivelul grătarului de 1,45 m și înaltă de 0,95 m, era ușor arcuită. Canalul, lung de 0,90 m, se deschidea într-o cameră de alimentare cu combustibil, lată de 1,20 m și foarte alungită. Și la acest cuptor, numai parțial, camera de ardere a fost practică prin stratul cu urme materiale, în rest cuptorul fiind săpat în lutul galben (pl. 43/8).

În toate aceste trei niveluri, mai ales, în cel mijlociu, s-a aflat o imensă cantitate de vase și fragmente de vase de factură romană, printre care unele și de factură dacică, confecționate aici. S-au găsit vase și fragmente de vase din pastă fină, cărămizie, de la vase sferoidale cu torți, unele vopsite cu fâșii brune sau negre, castroane, îmbăiate într-o soluție de vopsea roșie, urcioare, ornate cu șiruri de striuri și ulcele, vase și fragmente de vase de la castroane, pastă fină, cenușie, farfurii sau boluri, unele date cu vopsea neagră, vase și fragmente de vase de la *dolia*, din pastă bună, cenușie, precum și vase și fragmente de vase grosiere, unele cu pereții subțiri, ornate cu caneluri ori cu roțița dințată.

Fragmentele dacice provin de la vase, decorate cu brâu în relief alveolat sau cu striuri, executate, neglijent, cu mătura.

Subliniem că în camera de ardere și, mai ales, în camera de alimentare a cuptorului 1 s-au aflat peste 70 de vase și fragmente de vase barbotinate; 22 de fragmente de vase șampilate, dintre care s-au putut întregi două vase; un recipient și 9 fragmente de vase, cu decor *in raze*, unele încadrând o șampilă; fragmente de vase mari, din pastă fină, cărămizie, imitând pe cele de metal, cu „nituri” la torți; 10 anse de patere și un tipar pentru astfel de torți; un tipar pentru confecționat medaloane reprezentând pe zeița Isis; o lucernă cu stampila *FORTIS*, precum și o parte din fragmentele de vase dacice.

În cuptorul 2, printre altele, s-au descoperit fragmente de vase din pastă fină, gălbuie ori galbenă, iar în camera de alimentare, fragmente de vase, cu decor *in solea*, cu decor cu șarpe reliefat, iar pe locul unde bănuim că s-ar fi putut afla atelierul, trei vâscioare mici, de format neobișnuit, se pare, pentru jocul cu zaruri.

Dintre descoperirile din timpul cercetărilor, mai amintim: un fragment de tipar *terra sigillata*, trei fragmente de vase *terra sigillata* și 3 lucerne întregi și patru fragmente de opaite.

De asemenea, s-au aflat materii prime, ca foițe de plumb și cărbune bituminos, materiale provenind de la construcții, precum cuie și piroane, două plăci de zar de ușa, obiecte de uz cotidian, vestimentar și de podcobă: lame de cutit, din fier, ace de cusut, din os, fragmente de vase, din sticlă și trei fibule, din bronz, apoi două vârfuri de săgeți, un vârf de lance, un disc central de la roata olarului, din lut, precum și 11 monede.

IOAN MITROFAN

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS L'ÉTABLISSEMENT ROMAIN DE MICĂSASA (LA CAMPAGNE DE 1992)

(Résumé)

Les recherches archéologiques de 1992 ont été effectuées dans la partie centrale de l'établissement romain à peu près 18 m nord-ouest des deux leurs fouillés en 1991.

Deux sections parallèles de 20×1,50 m ont été pratiqué à un intervalle de 1 m, intervalle supprimé à la fin sur quelques parties où des cassettes ont été pratiqué (pl. 40/1—2).

La couche qui contient des traces de culture matérielle romaine (à une profondeur de 0,50 jusqu'à 1,20 m) on peut distinguer trois niveaux. Le premier est constitué de traces discontinus de pigments provenant des constructions et d'aménagements ainsi que les traces des grandes fosses. Le deuxième niveau est beaucoup plus consistant et riche en vestiges et il contient deux fours (pl. 42/5—6, pl. 43/7—8). Le dernier niveau préserve seulement des traces de fondations des murs (pl. 41/3) et une fosse pour déposer le mortier (pl. 41/4).

Une immense quantité de vases céramiques a été trouvée dans tous les trois niveaux, mais surtout dans le niveau moyen. Ce sont des vases de facture romaine et quelques fragments de vases daciques avec des bandes en relief et des lignes faire avec une balayette. Dans l'un des fours on a trouvé beaucoup de fragments décorés avec de la barbotine, de vases estampillés, de vases à décor en rayons qui imitent les vases en bronze, un moule et 10 anses de pathères, un moule pour les médaillons représentant la déesse Isis. Aux environs de l'autre four trois petites vases ont été découverts qui étaient probablement utilisés pour jouer aux dés. On peut mentionner d'autres trouvailles aussi: deux plaques provenant d'un verrou de porte, des objets de vestimentation et de ménage, un disque central pour la roue du potier et 11 monnaies.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN AȘEZAREA ROMÂNĂ DE LA MICĂSASA (CAMPANIA 1993)

Cercetările arheologice în anul 1993, ca și anul precedent, s-au făcut în zona centrală și de nord a așezării romane, la sud de cele din anul trecut, în actuala grădină a locuitorului Ilie Pănzăan¹. S-a trasat perpendicular, pe secțiunile precedente², două secțiuni paralele, de 20×2 m fiecare, orientate NV—SE, cu un interval de 1 m între ele. Datorită ansamblurilor arheologice apărute în secțiune în decursul desfășurării săpăturilor, pentru ca acestea să poată fi urmărite, s-a desființat o parte din interval, pe 9 m lungime și pe latura sud-vestică a secțiunii I s-a deschis o casetă de 3×4 m (fig. 1/1).

În timpul cercetărilor, în cuprinsul acestor suprafețe, s-a constatat că stratul cu urme materiale din epoca romană apare de la 0,20—0,30 m până la 1—1,20 m adâncime. Și în acest strat, în care covârșitor este materialul ceramic, pe unele locuri, s-au constatat și aici trei niveluri de construcție.

Primul nivel, mai slab reprezentat, aflat la baza stratului, este prezent prin rămășițele unei clădiri ce apare la 1,81 m adâncime și din care, pe 7,55 m, s-a surprins din latura nord-estică fundația, făcută din pietre de râu și din care, înspre sud-vest, plecau alte două fundații, late de 0,40 m, ce, la rîndul lor, compartimentau niște încăperi (fig. 1/1), prin dăre de arsură și pigmentații, provenind din incendierea sau topirea unor materiale perisabile.

În nivelul doi, mult mai bogat în materiale descoperite, între care multe materiale dislocate provin de la construcții, pe o suprafață de 2,85×1,50 m, s-au aflat urme din pavimentul și treptele unui atelier de olărie, făcute din pământ bătătorit, ce suprapuneau parțial camera de alimentare cu combustibil a unui grup de două cuptoare și, pe o suprafață de 6,90×6,60 m, înspre baza nivelului, de 5 cuptoare pentru ars vase³ (fig. 1/2). Pe acestea le vom prezenta, în continuare, în ordinea dezvelirilor și în măsura observațiilor ce s-au putut face în funcție de conservarea lor.

Cuptorul 1, aflat parțial în secțiunea I și parțial în casetă, orientat spre vest, apare la 0,80 m și este prezent până la 2,77 m adâncime. Distrus printr-o puternică uzură, a fost, apoi, transformat în cameră de alimentare cu combustibil pentru un cuptor (cuptor 2), realizat ulte-

¹ Motivele ce ne-au determinat să continuăm în acest loc săpăturile au fost descoperirile care au adus noi și interesante date cu privire la producția ceramică în această așezare.

² S-a procedat în acest mod, ținându-se seama de conveniențele localnicilor, de situațiile în teren, pentru a se pătrunde cât mai mult spre centrul așezării.

³ Acestui grup i se adaugă și unul descoperit în anul trecut, formând un grup restrâns de șase cuptoare.

rior la sud-est. Se pare, că el avea o formă elipsoidală. Fiind tangent cu un cuptor aflat înspre sud (cuptor 3), peretele dintre aceste cuptoare învecinate, atât al camerelor de ardere a vaselor cât și în bună parte și camerelor de foc, din cauza puternicei uzuri era prăbușit. Din câte am putut constata, se pare că avea camera de ardere, cu diametrul maxim, deasupra grătarului, de $1,40 \times 0,95$ m și că era înaltă de 0,83 m și că avea o crustă de 3,5 cm. Grătarul confecționat, pare-se, dintr-o placă de lut, distrus total, era după cum s-a putut observa pe pereții cuptorului, de 0,12 m grosime, iar din canal, ce intră în peretele de nord-vest al casetei, de asemenea, distrus, nu s-a putut identifica decât lățimea, de 0,41 m.

Cuptorul 2, aflat aproape integral în secțiunea I, orientat înspre nord-vest, apare de la 0,80 până la 2,52 m adâncime. Camera de foc, înaltă de 0,42 m, are în interior un perete median, făcut din pământ cruțat. Canalul, lung de 0,80 m, lat de 0,53 și înalt de 0,42 m, se deschide în cuptorul 1, cuptor care, după cum s-a amintit, fiind puternic uzat, a fost transformat în camera de alimentare cu combustibil a acestuia. Din grătar, făcut din placă de lut, groasă de 0,16 m, s-a păstrat doar foarte puțin înspre pereții cuptorului. Camera de ardere, cu diametrul maxim, deasupra grătarului, de 1,53 m, înaltă de 1,05 m, cu pereții arcuiți, avea, la suprafața nivelului de călcare, diametrul de 1,05 m și crustă de 3,5 cm. În interiorul cuptorului s-au aflat fragmente provenind de la vase, din pastă fină, cărămizie și cenușie, de la vase, din pastă grosieră, cărămizii sau gri, unele ornate cu benzi de linii incizate sub buză. În cuptorul 1, devenit camera de alimentare a acestui cuptor, pe lângă ceramica amintită, notăm câteva fragmente de fructiere cenușii, cu vernis negru și câteva fragmente de amfore de import.

Cuptorul 3, se află în casetă, situat la sud de cuptorul 1, tangent cu acesta, apare de la 1,02 până la 2,91 m, este, de asemenea, puternic distrus, mai ales, după cum s-a amintit, peretele învecinat cu cuptorul 1. Camera de foc, înaltă de 0,72 m, are în interior un perete median, făcut din pământ cruțat și din vâlătuci. Canalul orientat spre vest, lung de 0,83 m, lat de 0,41 m și înalt de 0,70 m, intră parțial, de asemenea, în peretele de nord-vest al casetei. Camera de ardere a vaselor, cu diametrul maxim, deasupra grătarului, de 1,30 m, era înaltă de 0,93 m și avea crusta de 3 cm. Ceramica aflată aici este similară cu cea din cuptorul precedent, remarcăm totuși câteva fragmente de castroane din pastă fină, cenușie ce au pe peretele interior depuneri de culoare albă, probabil, var⁴, precum și fragmente de oale mari, cărămizii, ornate cu striuri executate cu mătura.

Cuptorul 4, aflat în interval și parțial în secțiunile I și II, orientat spre est, alimentat cu combustibil din aceeași cameră ca și cuptorul 5, apare de la 1,06 m până la 3 m adâncime. Camera de foc, circulară, cu suprafața de $1,64 \times 1,60$ și înaltă de 0,56 m, avea în interior un perete median, lung de 1,51 m, lat de 0,46 și înalt de 0,56, făcut din pământ cruțat. Grătarul, făcut dintr-o placă din lut, perforată de orificii circulare, cu diametre între 8 și 12 cm, distrus în bună parte, era sprijinit

⁴ Specificăm că în timpul cercetărilor, din anul 1992, în preajma acestor cuptoare s-a aflat o groapă cu var.

pe peretele median și bordura de la pereții cuptorului; creată prin inegalitatea dintre suprafața camerei de foc și a camerei de ardere a vaselor, aceasta din urmă, de obicei, mai mare, în cazul de față inegalitatea fiind chiar foarte mare⁵. Camera de ardere, în acest caz, are o suprafață circulară de 2,12×2 m, este înaltă de 1,26 m și are o crustă de arsură de 4 cm, lipită cu un strat subțire de lut pe perete, în interior. Canalul, lung de 0,65 și lat de 0,75 m, se deschide în camera de alimentare cu combustibil amintită.

În interiorul cuptorului s-au aflat fragmente de vase din pastă fină, cărămizii și cenușii și câteva fragmente de vase de import, precum și câteva oale mari sferoidale din pastă grosieră, neagră.

Cuptorul 5, aflat în secțiunea a II-a, orientat spre vest, alimentat din aceeași cameră ca și cuptorul 4, apare de la 1,02 până la 2,42 m. Camera de ardere cu diametrul maxim, deasupra grătarului, de 1,50 m, de 1,32 m, are în interior un perete median, lung de 0,80 m, lat de 0,25 m și înalt de 0,57 m. Grătarul, din placă de lut, groasă de 0,21 m și cu orificii circulare, cu diametre de 8 cm, este distrus în mare parte. Camera de ardere, cu diametrul maxim deasupra grătarului, de 1,50 m, înaltă de 0,62 m, cu pereți arcuți în așa mod încât la nivelul antic de călcare diametrul era numai de 1,27 m, are crusta de 4 cm și urmele unui strat subțire de lut, lipit pe pereți, în interior. În interiorul cuptorului s-au găsit fragmente de vase mari sferoidale, din pastă fină, cărămizie și cenușie, de la vase obișnuite, unele cu urme de cărbune bituminos pe peretele interior, multe oale mari, din pastă grosieră, de culoare gri sau cărămizie, unele decorate cu benzi de linii incizate, ondulate, unele inegal arse, cu pete de nuanțe diferite, precum și fragmente de vase, modelate cu mâna, decorate cu striuri executate cu mătura (pl. 44/1).

Camera de alimente, comună cuptoarelor 4 și 5, elipsoidală, apare de la 1,26 până la 2,60 m, în fața cuptorului 5 și până la 2,96 m, în fața cuptorului 4⁶. Ceramica aflată corespunde cu cea din cuptoare.

În ultimul nivel, spre începutul secțiunii a II-a, la 0,43 m adâncime, încălecat, puțin, spre nord-vest de un pavaj făcut din fragmente de cărămizi și țigle din epoca modernă, s-a dat, pe 6,75 m, de o fundație lată de 1 m, făcută din lespezi și pietre de râu, orientată SE—NV, ce, la rândul ei, suprapune rămășițele atelierului și ale cuptorului 5 din nivelul mijlociu. De asemenea, înspre capătul secțiunii I, pe latura sud-vestică, la 0,45 m, s-a dat de capătul unei fundații și între 0,18 și 0,40 m adâncime, de două platforme din fragmente de țigle și olane, provenind de la acoperișuri prăbușite (fig. 1/1).

În toate aceste trei niveluri, dar, mai ales, în cel mijlociu, s-a aflat, după cum s-a amintit, o imensă cantitate de ceramică romană, între care și fragmente de vase dacice, unele modelate cu mâna, ornate cu brăuri

⁵ La majoritatea cuptoarelor cercetate, alături de nișa creată, în care era fixat grătarul în pereții cuptorului, pentru o mai mare rezistență, întâlnim astfel de borduri obținute din inegalitatea mai mică sau mai mare dintre cele două camere.

⁶ În fața cuptorului 4 ea era mai adâncă, căutându-se o cât mai bună corespondență cu nivelul *praefurnium*-urilor acestora; după cum s-a arătat, baza structurilor acestor cuptoare era diferită.

în relief sau cu striuri (pl. 44/1), efectuate cu mătura. S-au aflat foarte multe fragmente de la vase mari sferoidale cu sau fără toartă, cu fundul inelar și buza răsfrântă, dominante fiind însă cele provenind de la *dolia* și de oale mari, de tip borcan, din pastă bună gri. Suficient de multe sunt și oalele și fragmentele de oale din pastă grosieră, negricioasă sau cărămizii, precum și cele din pastă fină cenușie, nelipsind nici fragmentele de la vase de import, unele de la boluri *terra sigillata* sau de la amfore. În afară de cele specificate mai sus, remarcăm descoperirea a două tipare din lut pentru confectionat medalioane⁷, aflate în apropiere unul de altul, la 0,75 și la 0,85 m adâncime, în dărâmăturile de lângă și deasupra ruinelor cuptorului trei. Primul, într-un chenar șanțuit, circular, cu diametrul de 10 cm, reprezintă în centru, incizat, bustul zeului *Serapis*, reprezentat privind în față, cu barbă stufoasă, cu părul bogat, pe creștet cu *calathus*, cu capul înconjurat de raze, îmbrăcat într-o manta drapată. Bustul este încadrat de o linie circulară, incizată, marginită, la rândul ei, de un șir de palmete incizate și, apoi, de un cerc de puncte, abia perceptibile (pl. 45/1). Cel de al doilea tipar, mult mai rău păstrat, cu marginile aproape distruse și în bună parte spoliat, în cadrul unui chenar circular, incizat, cu diametrul de 9,2 cm, înfățișează (efectuat, de asemenea, prin incizii), se pare, o luptă, o încheștare, între două personaje; se disting o lance și un scut (pl. 45/2). Un fragment de tipar, de la capătul unei borduri de tavă, din pastă cărămizie consistentă, ornat, prin presare, prezintă lujeri cu frunze și fructe, ce încadrează capul unei figuri feminine (pl. 46 1). Menționăm, de asemenea, 51 fragmente de farfurii, dintre care 50 din pastă fină, cenușie și unul din pastă fină, cărămizie, cu decor, pe fund, în interior „în raze“, executat cu roțița dințată, în mai multe șiruri circulare și acoperit, apoi, cu vernis, de culoare neagră sau brună (primele) sau cărămizie (ultimul), 17 fragmente de farfurii, din pastă fină, cenușie cu decor „în raze“, ce încadrează una sau mai multe ștampile, în formă de frunze alungite, frunze lobate (pl. 46/4), corole, fructe de mure, motive cruciforme (pl. 46/3) sau semilunare (pl. 46/2), cele mai multe aflate în dărâmăturile cuptoarelor ori grupate în secțiunea a II-a, între metri 16,45—18,35, probabil, în preajma unui alt cuptor, spre nord-est, nedescoperit. S-au mai găsit: două fragmente din bordura unor *mortaria* stampilate (pl. 44/2—3), 12 fragmente de vase stampilate, două fragmente de vase *terra sigillata* locale, 4 fragmente de vase ornate cu șarpe în relief, unele cu cerculețe incizate, un jeton din perete de vas, din lut, trei lucerne fragmentare, una cu stampila SEXTVS și 6 fragmente din altele, 5 anse de pateră, 6 fragmente de vase, din sticlă, un fragment dintr-un străpungător de os, două fragmente de fibule, din bronz, o spatulă și 9 fragmente din alte obiecte de bronz, precum și 5 monede de imperiale din bronz.

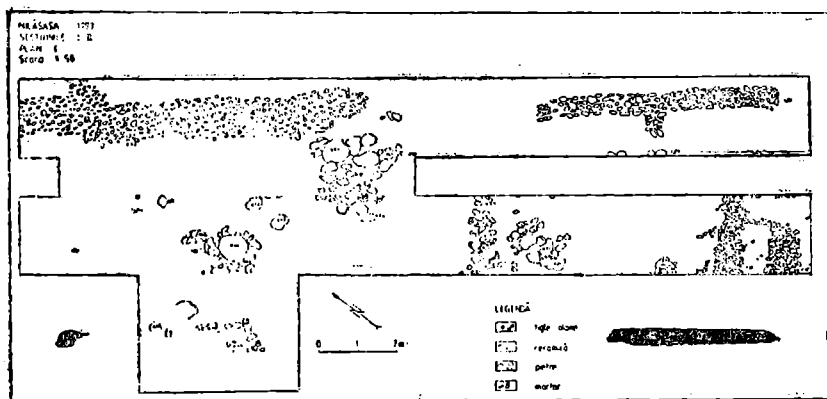
IOAN MITROFAN

⁷ Numărul celor descoperite în această așezare a ajuns, deocamdată, la patru.

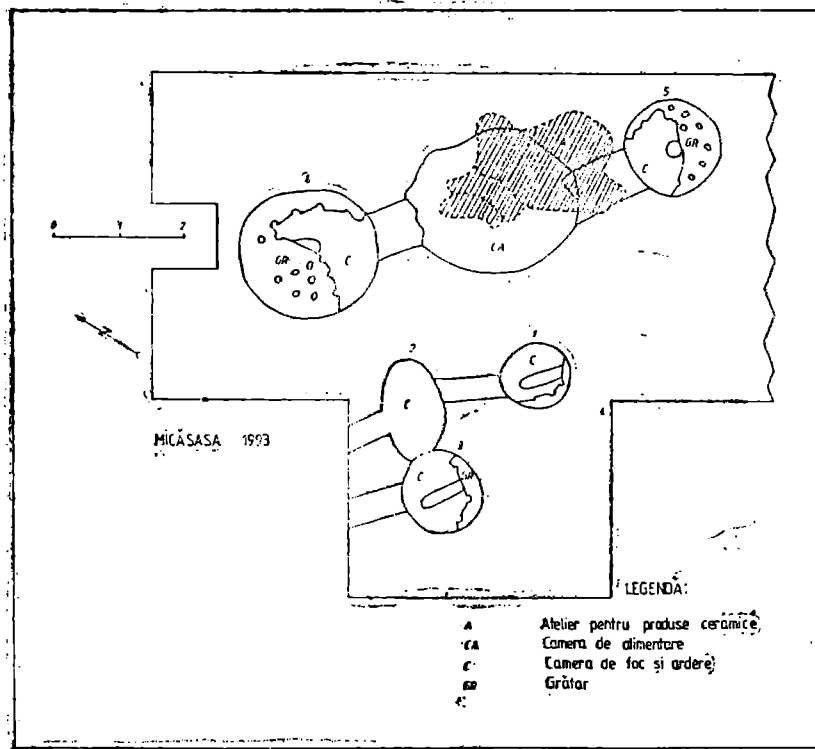
RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS L'ÉTABLISSEMENT ROMAIN DE MICĂSASA (LA CAMPAGNE DE 1993)

(Résumé)

Les fouilles de cette année ont continué les recherches de l'année précédente. Deux sections ont été pratiqué, perpendiculairement sur celles de 1992. Par endroits on a surpris trois niveaux de construction. Le première de bas en haut contient des traces de la fondation d'un bâtiment à plusieurs chambres et des traces de brulure et pigmentations résultées des matériaux perissables. Dans le deuxième niveau, beaucoup plus riche en vestiges en a trouvé, à part des traces de construction, les restes d'un atelier et de cinq fours de potier. Le plancher de l'atelier superpose la chambre d'alimentation qui deservait deux des fours. Le dernier niveau se caractérise par les traces de la fondation d'un bâtiment de grandes dimensions qui superpose les restes de l'atelier et des deux fours dont on a parlé et, par endroits, on a trouvé des plate — formes faites de fragments de briques et de tuiles qui provenaient du toit de plusieurs constructions qui étaient des ensembles des échafaudages en bois. Tous le niveau et surtout le niveau moyen contient une immense quantité de céramique, romaine et parfois dacique travaillée à la main. Parmi les autres découvertes on peut mentionner: deux moules de médaillons, un fragment de moule pour la fabrication des plateaux, des anses de pathères, 51 fragments de vases décorés avec des rayons, 17 fragments de vases estampillés et décorés avec des rayons, 3 fragments de vases à decor appliqué, 2 fragments de vases *terra sigillata*, 4 fragments de vases d'importation, une fibule et 5 monnaies.

1

2

Fig. 1. 1. Planul suprafeței săpate; 2. Plan cu rămășițele atelierului.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA CLUJ-NAPOCA:
VILLA RUSTICA DIN VALEA CHINTĂULUI.
CAMPANIILE 1990—1992

Cercetările arheologice întreprinse la Villa rustica din Valea Chintăului în cele trei campanii de săpături, din anii 1990—1992, s-au concretizat prin dezvelirea a două clădiri. Prima, codificată drept obiectivul nr. 3, este o anexă pe zidul vestic de incintă a vilei, iar cea de a doua, obiectivul nr. 2, termele vilei (pl. I, 47/1).

Obiectivul nr. 3

Acest obiectiv a fost identificat, în anul 1988, prin trei sonde efectuate de Șt. Ferenczi. În 1989, prin câteva secțiuni, care s-au rezumat la îndepărtarea stratului vegetal, s-a stabilit amploarea edificiului de către S. Cociș și s-a hotărât dezvelirea lui integrală (pl. 47/2).

Zidul de incintă a vilei a fost identificat doar în partea de vest. El a fost urmărit prin dezvelire integrală sau sonde, pe o lungime de 66,5 m, începând de la drumul actual spre sud. În general, zidul, lat de 0,85 m, are o fundație superficială din două rânduri de piatră de carieră, din calcar și gresie, fără mortar. Zidul urmărește denivelările naturale ale terenului și fundația sa se adaptează planimetriei. Astfel, în apropierea turnului unde a trebuit să traverseze o groapă s-au putut face observații complete privind modul de construcție (pl. 47/3). Fundația zidului în acest punct are cinci rânduri de piatră, fără mortar, de talie mică și formă cubică. Elevația este construită tot din piatră de carieră de talie mijlocie și formă paralelipipedică. În acest punct fundația are o înălțime de 0,55 m și elevația 0,70 m. Partea superioară a zidului este construită în asize, fiecare asiză fiind marcată din 60 în 60 de cm, de o piatră de mici dimensiuni, așezată în poziție verticală (pl. II).

Cantitatea mare de piatră din dărâmătura din jurul zidului permite să presupunem o înălțime considerabilă a incintei. În apropierea zidului, în interiorul incintei s-au găsit oase de animale mari, iar în exterior un vârf de suliță (catalog nr. 15).

În exteriorul zidului, în secțiunea S₀, la 1 m distanță de zid, spre vest, s-a găsit un șanț sau o rigolă largă de 1 m cu fund alveolat. Șanțul a fost săpat în solul viu și are o perioadă de colmatare lentă. Peste stratul de colmatare cade dărâmătura. (pl. IV, pl. 48/4). Adâncimea șanțului era de 0,70 m.

La extremitatea nordică a porțiunii cercetate din zid s-a identificat un canal, care traversează zidul la nivelul de călcare antic. Canalul este orientat SE—NV, fiind ușor oblic pe zid. Canalul are deschiderea spre interiorul incintei de 0,38 m și spre exterior de 0,23 m. Înălțimea sa

minimă era de 0,31 m. În partea de vest, în exteriorul incintei, era mărginit de două lespezi de gresie în poziție verticală. Lungimea sa totală este de 1,73 m el depășind zidul pe care-l traversează, în ambele părți (pl. 48/5).

Canalul servea, probabil, la evacuarea apei din incintă întrucât este plasat în punctul inferior al pantei.

Zidul se pare că era sprijinit pe alocuri, dinspre exterior, de contraforți. Un pinten de zid, probabil, restul unui astfel de contrafort are lungimea de 1,9 m și lățimea de 0,55 m.

Pe porțiunea dezvelită a zidului vestic al incintei s-au cercetat două clădiri adosate acestuia.

Prima, spre nord, este un turn din care se păstrează latura de nord, lungă de 2,04 m, începutul laturei de est și un fragment din latura de sud (pl. 48/6, pl. 49/7). Zidul turnului este construit din piatră de carieră din calcar și gresie și are lățimea de 0,50 m. Ceea ce s-a păstrat din el reprezintă o fundație superficială, nelegată cu mortar, mai adâncă lângă zidul incintei. Turnul s-a construit fără a se ține cont de canalul care traversează zidul. Acest canal trebuie să fi fost colmatat în momentul ridicării turnului întrucât latura de est a acestuia are fundația deasupra nivelului canalului.

La 9 m sud de latura nordică a turnului s-a dezvelit o a doua clădire, de asemenea, adosată incintei (planșa III, pl. 49/8). Dimensiunile exterioare ale ei sunt: lungimea 43,25 m, lățimea 5 m, fără a lua în discuție zidul incintei (dimensiuni interioare: $41,8 \times 4,12$ m).

Clădirea a fost compartimentată în trei încăperi. Prima încăpere, spre nord, are lungimea 18,3 m, cea centrală 10,15 m și cea dinspre sud 12,90 m. La un moment dat camera a doua este împărțită în două de un zid transversal cu fundație superficială, lat de 0,45 m. În această situație, compartimentul nordic are lungimea de 4,2 m, iar cel de sud 5,5 m lungime.

Zidul estic al construcției are o lățime de 0,70 m și o fundație, fără mortar, din două rânduri de piatră. Nivelul de călcare din interior se află la 0,53 m și constă din nivelarea solului antic. Pe acest nivel de călcare s-a prăbușit acoperișul de țiglă și zidurile edificiului. Materialul utilizat la confecționarea țiglelor provine din două surse diferite. Într-una din surse este dominantă argila caolinică, rezultând țigle, de culoare gălbuie. Materialul arheologic descoperit este extrem de sărac și constă din câteva fragmente ceramice și cuie.

În încăperea a III-a s-a descoperit un fragment de fus de coloană fracturat. Din păcate, nu s-au găsit elemente pentru datarea edificiilor de pe zidul vestic de incintă și nici elemente pentru precizarea destinației. De aceea ne rezumăm la ipoteze. Astfel zidul de incintă datează, probabil, din secolul al III-lea, perioadă când, în general, vilele se fortifică, iar turnul adăugat ceva mai târziu putea avea un rol în supravegherea văii. Clădirea cealaltă trebuie să fi fost un grajd pentru animale, cu excepția încăperii centrale în care s-a găsit fusul de coloană și care putea servi de locuință pentru personal.

Obiectivul nr. 2. se află la est de obiectivul nr. 1 (pl. I), pe o terasă mai înaltă. A fost identificat în anul 1988 și cercetat între anii

1990—1992. În urma cercetărilor s-a dovedit că această clădire este baia vlei romane din punctul Tulgheș.

Construcția se compune din trei elemente distincte: termele propriu-zise, incinta care le cuprinde și un zid de sprijin al terasei pe care au fost construite (pl. V).

I. Inițial, exista aici o clădire cu altă destinație decât terme. Din clădirea veche se păstrează camera 4 și colțul nord-estic al edificiului (pl. VI, pl. 49/9). La un moment dat aripa de vest a acestei clădiri este demolată și se construiește un complex de bazine și camere încălzite, care, la rândul lor, sunt demolate complet în urma unui incendiu. În locul lor, cu un plan asemănător, dar mai mic cu circa 2,5 m pe direcția nord-sud, se construiește baia.

Vom descrie pe rând încăperile cercetate.

Camera 4. Zidul nordic al camerei este distrus, începând de la 3,65 m vest de colțul estic, prin scoatere în Evul Mediu sau epoca modernă. Zidul are o fundație puternică din bolovani de mari dimensiuni, lată de 0,90 m și înaltă tot de atât. Elevația zidului surprinsă în colțul nord-estic, are lățimea de 0,65 m și este construită din blocuri de piatră dreptunghiulare de 0,30—0,40 m $\times$ 0,25—0,35 m $\times$ 0,10—0,15 m, alternate de cărămizi, totul legat cu un mortar foarte puternic. Zidul vestic al clădirii a fost scos, de asemenea, până la ultimul rând al fundației. Șansa a făcut să se păstreze colțul nord-vestic al camerei și începutul laturii nordice a încăperii 5 (pl. 50/10). Fundația zidului camerei 5 este mai sus cu 0,35 m și piatra, utilizată pentru fundație, este de talie mai mică, lățimea acesteia fiind de 0,90 m. Dimensiunile interioare ale încăperii 4 sunt pe direcția est-vest 7,40 m, pe direcția nord-sud 8,22 m.

În general, nivelul antic de călcare din ambele încăperi a dispărut atât din cauza alunecărilor de teren, a gropilor de scoatere a zidurilor, cât și a unor amenajări medievale. Nu excludem posibilitatea ca încăperea 4 să fi avut un perete median cu o fundație superficială pe direcția nord-sud, întrucât, la 3,07 m vest de latura estică, a apărut urma unui zid cu o fundație ușor adâncită în solul antic, lată de 0,60 m.

În partea de S a ei, s-a găsit la o adâncime de 35 cm, un canal în formă de „T”, lat de 50 cm și pavat cu coclopesto. Pe una din laturile canalului s-au găsit 4 cărămizi de formă pătrată, cu dimensiunile de 18 $\times$ 18 $\times$ 8 cm, tipice pentru stâlpii *hypocaustum*-ului. Presupunem că încăperea era încălzită cel puțin parțial prin intermediul acestor canale, păstrate fragmentar.

În acest caz, nivelul de călcare din încăpere se afla la cel puțin 40 cm deasupra solului actual.

La 1,70 m vest de zidul estic și 2,35 m sud de zidul nordic, s-a găsit urma unui stâlp, cu diametrul de 30—32 cm. Un al doilea stâlp se afla la 3 m vest de primul, având un diametru de 40 cm. O altă groapă, largă de 1 m, pe direcția EV, de formă conică, umplută cu moloz și adâncă de 20 cm, se află la 5,5 m de latura nordică și la 2 m de latura estică. Partea de sud a laturii estice a fost, de asemenea, scoasă.

Camera 5, are dimensiunile pe direcția EV — 4,40 m și NS — 8,20 m. Zidurile acestei încăperi sunt complet distruse, din fundație păstrându-se de la 1 la 3 rânduri de piatră. Latura vestică a ei este puternic alunecată spre vest. Latura sudică și nordică se adosau la latura ves-

tică a camerei 4. Nu se păstrează nimic din nivelul de călcare doar dacă acesta era format de solul antic pe care s-a găsit un strat destul de compact de țiglă, peste care urma dărâmătura. Situația stratigrafică în profilul sudic al suprafeței este complet diferită între camera 4 și 5 astfel: în camera 4 apare un strat egal de umplutură de moloz gros de 60 cm, deranjat de gropile de scoatere a zidului peste care a fost, probabil, așezată fundația *hypocaustum*-ului, pe câtă vreme în camera 5 pe solul antic, după cum am mai spus, se află un strat de țiglă. Materialul arheologic descoperit în ambele camere este foarte sărac și nesemnificativ.

Camera 7, în prelungirea laturii vestice a camerei 4, se deschide o încăpere de formă semicirculară, cu diametrul de 4,85 m, măsurat pe latura sudică a camerei 4.

Nici în această absidă nu a fost surprins nivelul de călcare, ci doar stratul de umplutură găsit și în camera 4, gros de 60 cm. Zidul absidei se păstrează pe o înălțime maximă de 1 m și are o lățime de 62 cm. El este construit din piatră de carieră de talie mijlocie, legată cu mortar pe întreaga înălțime a fundației. Credem că din elevație, nu s-a păstrat nimic. În dărâmătura, aflată la sud de camera 7, s-a găsit un bloc de piatră fasonat, lung de 119 cm, lat de 27 cm, gros de 16 cm, cu o latură ușor arcuită. Pe una din suprafețele finisate se află 2 găuri dreptunghiulare, de 3/3 cm, așezate la 46 cm de extremități. Distanța între ele este de 20 cm. În apropierea acestui bloc de piatră, s-a găsit un altul în formă trapezoidală, înalt de 75 cm, lat de 31 cm și gros de 18 cm. Acest al doilea bloc pare să fi fost stâlful ferestrei; deci, cele două blocuri de piatră aparțin ferestrei absidei, care avea trei ochiuri. În aceeași zonă, s-au găsit câteva fragmente de sticlă de geam. Absida se adosează la zidul sudic al camerei 4.

Camera 8. Latura de vest a camerei 8 este formată de partea estică a absidei 7, iar latura de nord, de colțul SE al camerei 4. Zidul sudic al încăperii se adosează absidei, iar zidul estic al ei se adosează colțului camerei 4. Dimensiunile interioare ale camerei: pe latura de est 2,35 m, iar pe latura de nord, 3 m. Nu putem afirma nimic privind funcționalitatea acestei încăperi. În profilul vestic al caroului se poate observa un strat de tencuială pictată cu roșu, căzută de pe peretele absidei peste care apare o dărâmătură de țiglă, cărămidă, piatră și moloz. Între stratigrafia încăperilor 7 și 8 există o mare diferență, astfel, în interiorul absidei avem nivelul de umplutură amintit mai sus, iar în exteriorul ei, în camera 8, există nivelul de tencuială cu dărâmătura aflată deasupra. Între nivelul de dărâmătură și solul antic, se află un strat gros de 15 cm, inegal, străpuns de o groapă în partea de est și foarte sărac din punct de vedere arheologic. Observație: fundația absidei se află la aceeași adâncime cu cea a camerei 4, care, pe o înălțime de 58 cm, este construită din piatră, legată cu pământ, pe câtă vreme fundația absidei este legată cu mortar pe toată înălțimea.

Camera 3. Lungimea pe direcția NS — 5,50 m, lățimea EV — 2,3 m. Camera 3 face parte din complexul termal, aflat la est de camera 4 și compus din bazinul 2, camera 2 a, bazinul 0 și praefurniul 3 a. Toate zidurile de vest se adosează la camera 4, cele ale praefurniului, la camera 3, iar celelalte sunt legate organic.

Colțul nord-estic al camerei se află la 2,85 m de latura estică a incintei. Piatra de colț este din calcar fasonat, așezată pe un rând de cărămidă (pl. 50/11). Zidurile încăperii au o lățime de 0,58 m și sunt legate cu mortar. Zidul nordic, în exterior, este acoperit cu o tencuială, groasă de 2,5 cm, vopsită în roșu, păstrată pe o fâșie de 35—50 cm. Lungimea exterioară a zidului nordic este de 2,65 m, după care începe bazinul 2. Zidurile bazinului și ale încăperii sunt legate organic. În zidul de vest al camerei, destul de prost păstrat, se mai observă urma unei intrări. Latura de est a camerei a fost dublată, în exterior, cu un soclu de cărămidă, lat de 17 cm peste care s-au clădit, în poziție verticală, țigle pe o înălțime de 50 cm, bogat legate cu mortar. Pare, a fi un sistem de izolare a zidului construit ulterior, deoarece în profil se observă un șanț lat de 55 cm, în care s-a așezat soclul și o parte a suprafeței izolante. În exteriorul camerei și a bazinului 6 este același „pavaj” ca și în exteriorul bazinului 2 (pl. 49/9).

În camera 3 s-a găsit nivelul de călcare, care consta dintr-un pavaj de *opus signinum*, gros de 18 cm, așezat pe stâlpi de cărămidă, aparținând instalației de *hypocaustum*. Acest pavaj a fost distrus în ambele extremități ale camerei (pl. VIII, pl. 50/12). La 2,50 m de zidul sudic, el este mărginit de un prag de piatră, lung de 1,04 m, lat de 30 cm, gros de 18 cm, lipit de zidul estic al camerei. Acest prag este așezat pe doi stâlpi masivi, construiți din cărămidă, lungă de 40 cm și lată de 26 cm (pl. 51/13). Este foarte posibil ca pavajul superior al camerei să fi continuat și la nord de prag, întrucât pavajul inferior, pe care erau așezați stâlpii de la *hypocaustum*, continuă. Faptul că pragul este așezat pe o structură foarte solidă, ne face să credem că el susținea un perete despărțitor, care împărțea camera 3 în două sectoare, ambele sectoare încălzite, fiecare cu altă destinație.

Sectorul de nord putea fi o cameră de trecere între camera de aburi, care era sectorul sudic și bazinul de apă rece, notat cu 2. Stâlpii de la *hypocaustum* se compuneau dintr-o cărămidă, de 28×28×6 cm, peste care urmau 9 cărămizi, de 17×17×8 cm, legate cu mortar din nou o cărămidă ca cea de la bază, peste care era așezată o cărămidă de 40×26×5 cm. Stâlpii erau legați între ei cu cărămizi mari, de 54 cm, peste care s-a turnat pavajul (pl. IX, X, XII). Pereții camerei erau încălziți prin sistemul de *tegulae mammatae* (pl. 51/14). Pe latura de est, se păstrează *in situ*, patru astfel de țigle, cu latura de 36 cm, grosimea de 3 cm, piciorul înalt de 8 cm. Zidul sudic și, pe o lungime de 80 cm, zidul estic au fost dublate de un perete impermeabil, gros de 14 cm, din cărămidă, tencuit cu o tencuială hidrofugă, groasă de 4 cm. Cu toate că partea centrală a încăperii și zona sudică are pavajul distrus, sunt câteva argumente care pledează pentru existența în această zonă a unui mic bazin de apă caldă.

Argumente: 1. În prelungirea gurii praefurniului se află doi piloni de cărămidă masivă, lungi de 122 cm, lat fiecare de 20 cm, cu o deschidere între ei de 40 cm. În stânga și dreapta pilonilor, se aflau trei stâlpi de *hypocaustum*. Pe stâlpii de *hypocaustum* se sprijinea peretele, descris mai sus, iar cei doi piloni centrali puteau susține fundul bazinului.

2. Arcul practicat în peretele sudic al camerei peste gura praefur-

niului, începe de la baza pavajului superior și se înalță deasupra acestuia (pl. XI).

Este absolut, în lipsa oricărei utilități, să construiești la această înălțime arcul și să afumi camera, dar este perfect plauzibil în cazul în care el se constituie într-un culoar spre bazin prin care putea să pătrundă spre peretele sudic al bazinului atât căldura cât și flacăra din cuptor, fapt care permitea o încălzire mai rapidă a apei. În acest caz, bazinul putea avea lungimea de 1,50 m și lățimea de 90 cm. Extremitatea nordică a lui, pe latura estică a camerei, este vizibilă.

Pe peretele estic al camerei se deschide la 1 m de zidul sudic un bazin semicircular de 94 cm × 100 cm, adânc de 80 cm, cu pereții construiți în același stil ca la bazinul 2, cu același tip de tencuială, groasă de 4 cm, fățuită (camera 6, pl. 52/15).

Latura vestică a bazinului este construită din cărămidă și are o treaptă, înaltă de 23 cm și lată de 20 cm (pl. 52/16). Scurgerea se făcea printr-o conductă din ceramică spre nord.

În bazin s-au găsit fragmente din sticlă de geam. Atât în bazin, cât și în dărâmătura din camera 5 s-au găsit conducte cu un capăt, având forma unui gât de sticlă, caracteristice pentru condus aburi.

În exteriorul bazinului s-au găsit elementele unei ferestre de aerisire, lată de 39 cm, înaltă de 44 cm. Aceste elemente constau dintr-un pervaz, stâlp și boiandrug. Curbura pervazului și a boiandrugului corespunde curburii bazinului mic. În exterior atât peretele bazinului, cât și al camerei era tencuit.

Încăperea praefurniului este încăperea 3a; are lățimea de 2,60 m și lungimea de 2,80 m (pl. 52/17).

Zidul vestic al ei e puternic alunecat spre vest, iar în zidul de sud este practică o intrare lată de 90 cm. Pragul intrării era în trepte, late de 25 cm. Pe treapta interioară s-a găsit un strat de cenușă. Cuptorul avea lungimea de 112 cm, lățimea de 40 cm, păstrându-se pe o înălțime de 92 cm. Avea laturile construite din piatră și partea superioară din cărămidă. El era căptușit atât pe fund, cât și pe margini cu țiglă. În partea de sud gura era mărginită de câte un zid de fiecare parte, care se adosau la laturile încăperii, cel de est este lung de 80 cm, iar cel de vest de 1,40 cm, lățimea lor era de 40 cm. Sunt construite din piatră și cărămidă, legate cu mortar. Ele formau de o parte și de alta a gurii cuptorului, câte o platformă.

În fața cuptorului s-au găsit două pietre rectangulare, una are lungimea de 61 cm și lățimea de 52 cm, care au căzut, probabil, de pe gura cuptorului.

În exteriorul praefurniului s-au găsit două capete de ziduri: cel de est lung de 70 cm, iar cel de vest lung de 100 cm. La nivelul fundației sunt legate organic de zidul estic și vestic al camerei praefurniului și puteau fi pilonii unei platforme (pl. 53/18).

Camera 2 este un bazin de forma unei abside. Zidul său este gros de 0,59 m și este căptușit înspre interior cu un strat izolator, gros de 19 cm. Acesta constă dintr-o tencuială masivă de 5,5 cm pe zid, un strat de cărămidă îngustă de 11,5 cm, peste care s-a aplicat un strat de *opus signinum*, gros de 3 cm. Dimensiunile interioare ale bazinului sunt pe direcția nord-sud 1,58 m, est-vest 1,24 m și înălțimea de 0,66 m. La-

tura de vest a absidei are o lățime de 31 cm și se adosează zidului estic al camerei 4. Latura de sud a bazinului nu era din zid, ci consta dintr-un stâvilar de lemn, gros de 6 cm, sprijinit din exterior de cărămizi și pietre, care puteau creea și o treaptă de acces (pl. 53/19—20).

Pavajul bazinului are trei straturi de *opus signinum*, care nu sunt neaparat diferențiate cronologic, întrucât orificiul de scurgere al apei dinspre nord a fost de la început construit, ușor adâncit în nivelul superior al pavajului. Gura de evacuare este căptușită cu țiglă și are lățimea de 26,5 cm și înălțime de 19 cm. Pavajul bazinului are o grosime totală de 29 cm; nivelul inferior 4,5 cm, cel intermediar 10,5 cm și cel superior 14 cm. Fiecare nivel este sclivisit, iar granulația din compoziție diferă, mai mare, în stratul inferior și mult mai mărunță, în cel superior. În interiorul bazinului s-au găsit fragmente de sticlă de geam.

În exteriorul bazinului, sub nivelul tencuielii, lipit de zid și înclinat spre nord, la un unghi de circa 30°, s-a așezat un strat de cocciopesto, pe o lățime de 50—60 cm. În dreptul gurii de evacuare apar țigle, olane și cărămizi, care acopereau un jgheab de lemn, care traversa întreaga curte, dirijând apa dincolo de zidul nordic al incintei (pl. 49/9).

Spre sud de bazin se afla camera 2a, al cărei perete vestic este comun cu al camerei 4. Camera are o lățime de 1,80 m și lungimea de 5,5 m. Stratigrafia acestei încăperi a fost distrusă de o groapă de scoatere a zidului estic a camerei 4 și o imensă groapă, făcută, probabil, de căutătorii de comori.

II. Încă de la început construcția a fost înconjurată de un zid de piatră, care creează o curte în jurul edificiului (fig. 54/21). Dimensiunile incintei sunt următoarele: latura de est 27,50 m, latura de vest 27 m, latura de sud 22,75 m și latura de nord 24,40 m.

Acest zid de incintă suferă aceleași refaceri, care afectează și clădirea principală. Din cauza alunecărilor de teren laturile de nord, sud și vest sunt în bună parte distruse. Cel mai bine se conservă latura de est unde zidul se păstrează pe o înălțime de 0,55 m. Zidul, lat de 0,60 m, este construit din piatră semifasonată de carieră, gresie și calcar. Fundația sa este adâncită în solul antic cu două rânduri de piatră fără mortar. La est de zid s-au sesizat cele trei nivele de construcție ale lui (pl. 54/22). Nivelul inferior de construcție este foarte subțire și constă dintr-o dungă de mortar, care urmărește denivelările solului antic. El se află la —1 m adâncime față de solul actual. Nivelul următor, cu 15 cm mai sus, este caracterizat de un mortar nisipos, de culoare gălbuie. Între cele două nivele s-a găsit ceramică romană. Al treilea nivel și ultimul, aflat la —0,50 m, este mai consistent și gros lângă zid de 3—4 cm. Între nivelul al doilea și al treilea este un strat de cultură bogat în ceramică și fragmente de țiglă. Nivelul de dărâmare, marcat de un strat relativ compact de țigle, se află la —0,30 m. În colțul nord-estic al curtinei (pl. XIII și XIV) se adaugă o încăpăre (nr. 1), cu următoarele dimensiuni: latura de est 5,30 m, latura de sud 3,93 m, latura de vest 5,05 m și latura de nord 4 m.

Lățimea zidurilor este de 0,55—0,60 m, zidurile de vest și de sud se adosează curtinei. Pe latura de vest este practică o intrare largă de 1,50 m lângă zidul de incintă (pl. 54/21).

Nivelul de călcare în cameră este marcat, la adâncimea de 0,60 m, de un strat de mortar pe care au căzut țigle, cărămizi și pietre. Sub acest strat s-au identificat urmele unor bârne, late de 15 cm, orientate nord-sud. Se pare că această structură susținea o podină de lemn, pavajul încăperii.

La sud de încăpere, lângă zidul de incintă, s-a identificat o platformă de piatră, de forma unui arc de cerc, cu raza de 1,5 m. Platforma este ușor alveolată spre centru și constă din patru rânduri de piatră, fără mortar. Înălțimea platformei este de 50 cm. Platforma aparține fazei a doua a zidului de incintă și este anterioară camerei 1. Zidul sudic al camerei străpunge platforma și nivelul de cultură inferior ei.

În faza a treia curtea, dinspre nord de clădiri, este nivelată prin umplere cu moloz și pământ și este pavată cu lespezi de piatră. O porțiune din acest pavaj a fost găsit la nord de camera 5 (pl. 54/23).

Paralel cu zidul nordic al curții, presupunem existența unui șopron de lemn, cu un acoperiș de țiglă. Ipoteza este generată de stratul de țigle, care se întinde pe o lățime de 2—2,5 m de la zid spre sud și circa 7 m spre vest de camera 1. Tot aici, s-au găsit cuie de fier. Din păcate, nu am reușit să identificăm urme de stâlpi de lemn, care să ne permită stabilirea ecartamentului acestui șopron.

Materialul arheologic găsit în curte este sărac. Face excepție un depozit de patru cosoare de fier, îngropate împreună după anul 228 d.Ch., dacă luăm în considerare moneda găsită alături (catalog nr. 36).

Pe întreaga suprafață ocupată de obiectivul 2, în nivelul superior imediat sub solul vegetal actual, au apărut urme de locuire din perioada feudalismului timpuriu. Alături de fragmentele ceramice caracteristice epocii și o monedă din secolul XI (catalog nr. 38) s-a identificat un bordei (cercetarea lui a fost efectuată de dl. P. Iambor) și urmele unei construcții de lemn peste camera nr. 1 (pl. 55/24—25).

Descoperirile feudale vor fi subiectul unui alt raport.

III. La 5,30 m vest de clădire, la baza terasei, s-a ridicat un zid de sprijin, lat de 80—90 cm. Zidul este alunecat și înclinat spre vest cu fundație cu tot. Materialul folosit la construcția lui este piatră de carieră semifasonată de talie mare și mijlocie (pl. 55/26). Zidul a fost construit probabil în faza a treia a edificiului, când se zidește și camera 5.

În umplutura utilizată pentru nivelarea terasei de la clădire până la zid există moloz și foarte puțină piatră.

În concluzie, băile vilei au avut trei faze principale de construcție. În prima fază avem de a face cu o clădire cu cel puțin două încăperi în interiorul unei incinte cu zid de piatră. În faza a doua camera de est este demolată și camerei rămase i se adaugă o construcție cu o absidă spre nord. Această aripă este complet demolată în urma unui incendiu. În același loc, în faza a treia se construiesc încăperile și bazinele 2, 2a, 3, 3a, 6. Clădirea se amplifică spre sud cu o încăpere absidală (7) și spre vest cu încăperea 5. Tot acum, se clădește zidul de susținere al terasei. Faza a treia a fost datată în perioada Severilor în baza a două monede, găsite, una în camera 4 la nivelul pava-

jului, care susținea instalația de încălzire (catalog nr. 37) și a doua, în caroul IV (catalog nr. 35). Fazele anterioare nu au putut fi datate cu certitudine.

DORIN ALICU

CATALOGUL MATERIALULUI ARHEOLOGIC DESCOPERIT ÎN OBIECTIVELE 2 și 3

OS

1. Ac de păr cu capul tronconic, delimitat de corp cu două linii incizate. Obiectiv 2, camera 7, — 0,60 m; L = 8,6 cm. INV. NR. v. 41246, Planșa XVI/1.
2. Ac de păr cu capul retezat. Obiectiv 2, carou XXVII, — 0,65 m; L = 11,2 cm. INV. NR. v. 41245, Planșa XVI 3.
3. Ac de cusut, vârful rupt. Obiectiv 2, carou XX, — 1,36 m; L = 10,5 cm. INV. NR. v. 41247, Planșa XVI/2.

BRONZ

4. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Obiectiv 2, carou XXXV, — 0,60 m; L = 5 cm, INV. NR. v. 41274, Planșa XV/1.
5. Fibulă cu balama. Obiectiv 2, carou XXXII, — 1 m; L = 5,5 cm. INV. NR. v. 41274, Planșa XV/2.
6. Aplică traforată cu nituri de fixare, carou XX — 0,70 m; L = 3 cm, l = 2,3 cm. INV. NR. v. 41249, Planșa XV/3.
- 7—9. Verigi. Obiectiv 2, carou XXXVI, — 0,70; D = 2 cm. INV. NR. v. 41276, v. 41277, v. 41278, Planșa XV/4.
10. Oglindă fragmentară. Obiectiv 2, carou XXI, — 0,30 m; L = 4,6 cm. INV. NR. v. 41272, Planșa XV/5.
11. Aplică alveolată cu marginea evazată. Obiectiv 2, carou XXXV, — 0,60 mm; D = 6,5 cm. INV. NR. v. 41273, Planșa XV/6.

FIER

12. Cheie. Obiectiv 3, S₃ — 0,60 m; L = 9,3 cm. INV. NR. v. 41292, Planșa XVII/1.
13. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Obiectiv 2, carou V, — 0,40 m; L = 7,9 cm. INV. NR. v. 41255, Planșa XVII/2.
14. Coscr fragmentar. Obiectiv 3, S₉ — 0,50 m; L = 16,8 cm. INV. NR. v. 41244, Planșa XVI/7.
15. Vârf suliță. Obiectiv 3 la vest de zidul de incintă, ST, — 0,40 m; L = 30 cm. INV. NR. v. 41260, Planșa XVIII/4.
- 16—19. Cosoare (*fals vineatic*). Obiectiv 2, carou XXXV, — 1,05 m; L₁ = 38 cm, L₂ = 29 cm, L₃ = 34,5 cm, L₄ = 32,4 cm. INV. NR. v. 41265, v. 41268, v. 41267, v. 41166, Planșa XVIII/1—3.
- 20—24. Cuie diverse. Obiectiv 2, carourile IV, V, VIII, — 0,35 — 0,60 m; L₁ = 14 cm, L₂ = 12,3 cm, L₃ = 11,2 cm, L₄ = 5,4 cm, L₅ = 6,2 cm. INV. NR. v. 41297, v. 41301, Planșa XIX/6—10.
25. Otic (?). Obiectiv 2, carou XII, — 0,20 m; L = 10,5 cm. INV. NR. v. 41250, Planșa XVII/4.
26. Otic (?). Obiectiv 2, carou XI, — 0,30 m; L = 7,5 cm. INV. NR. v. 41257, Planșa XVII/3.

STICLĂ

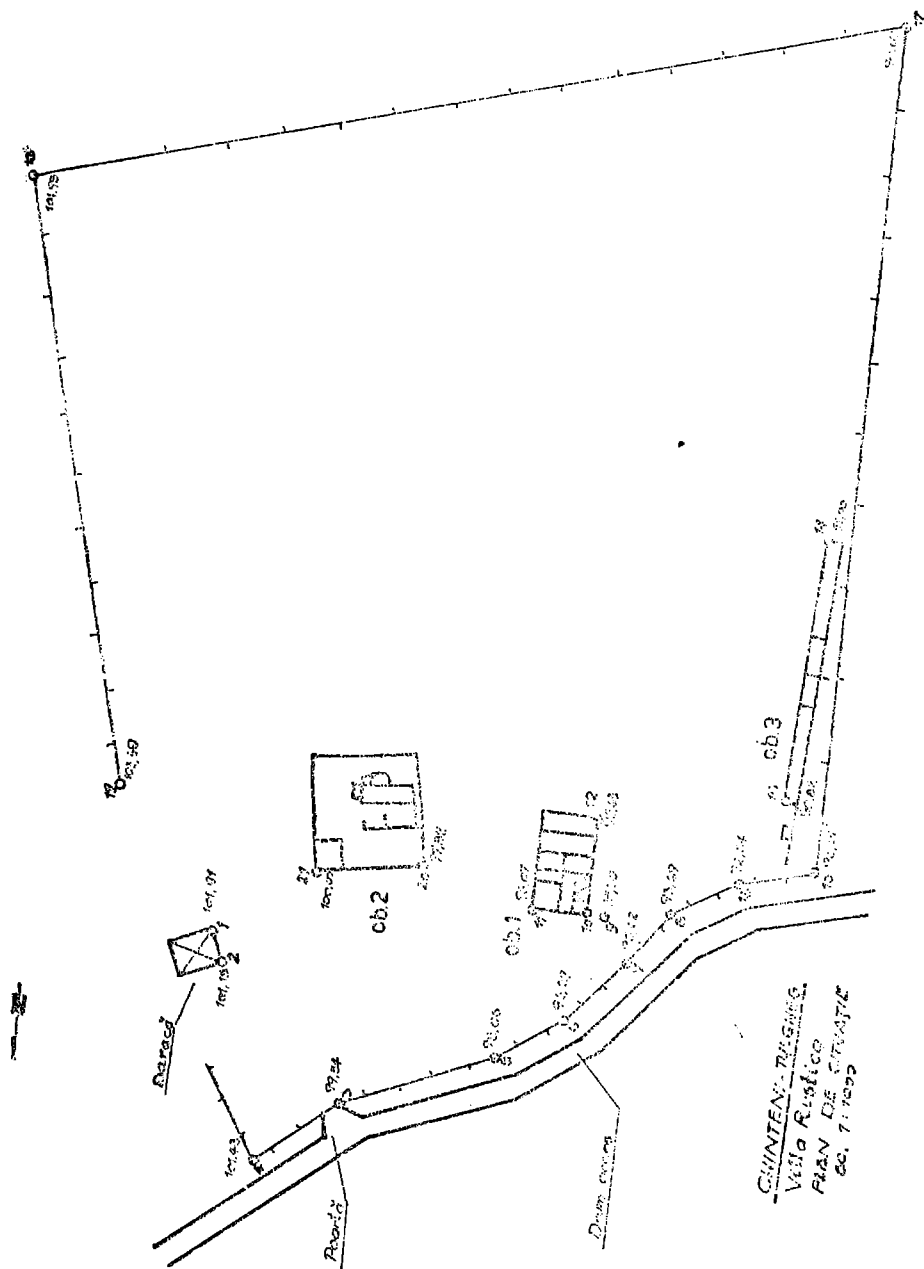
- 26—28. Mărgele. Obiectiv 3, S₄, — 0,60 m; D₁ = 1,4 cm, D₂ = 1,2 cm, D₃ = 1 cm. INV. NR. v. 41286, v. 41285, v. 41287. Planșa XVI/4—6.
29. Fragment geam. Obiectiv 2, bazin 2 pe pavaj; L = 7,2 cm, l = 7 cm. INV. NR. v. 41281. Planșa XIX/3.
30. Fragment geam. Obiectiv 2, camera 7, — 0,40 m; L = 8 cm, l = 7 cm. INV. NR. v. 41280. Planșa XIX/11.

CERAMICĂ

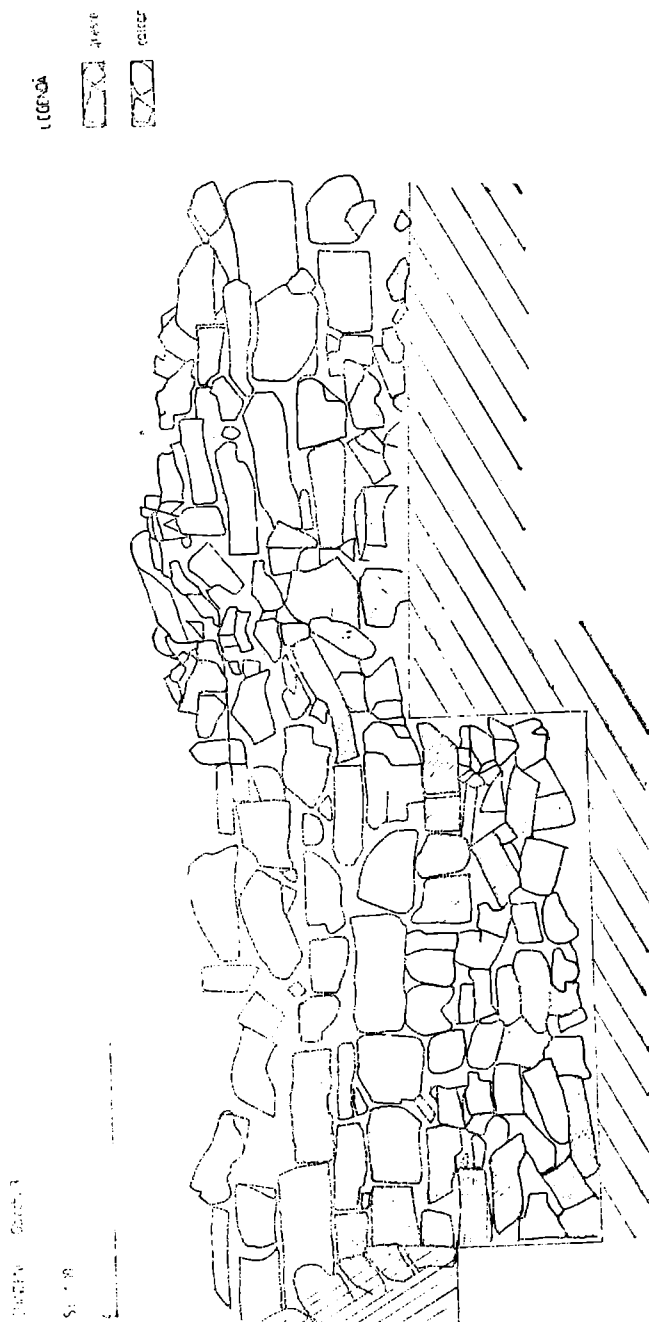
31. Fragment țiglă. Pe una din suprafețe poartă imaginea unui gladiator, incizată în pasta moale. Se distinge capul personajului, cu coif, scutul rotund cu umbo, într-o mână o sabie (?). Obiectiv 2, carou V, — 0,30 m; L = 12,5 cm. INV. NR. v. 41271. Planșa XIX/1.
32. Fragment de mască umană. Obiectiv 2, carou IV, — 0,60 m; L = 5,5 cm, l = 4,2 cm. INV. NR. v. 41279. Planșa XIX/2.
33. Farfurie fragmentară, fund inelar, pastă roșie. Obiectivul 2, carou II, — 1,15 cm; D = 19,2, h = 4,7. INV. NR. v. 41264. Planșa XIX/4.
34. Fragment vas șampilat, pastă fină, cărămiziu-gălbuie, roșie. Obiectiv 2, carou VI, — 1,10 m; L = 5,5 cm. INV. NR. v. 41265. Planșa XIX/5.

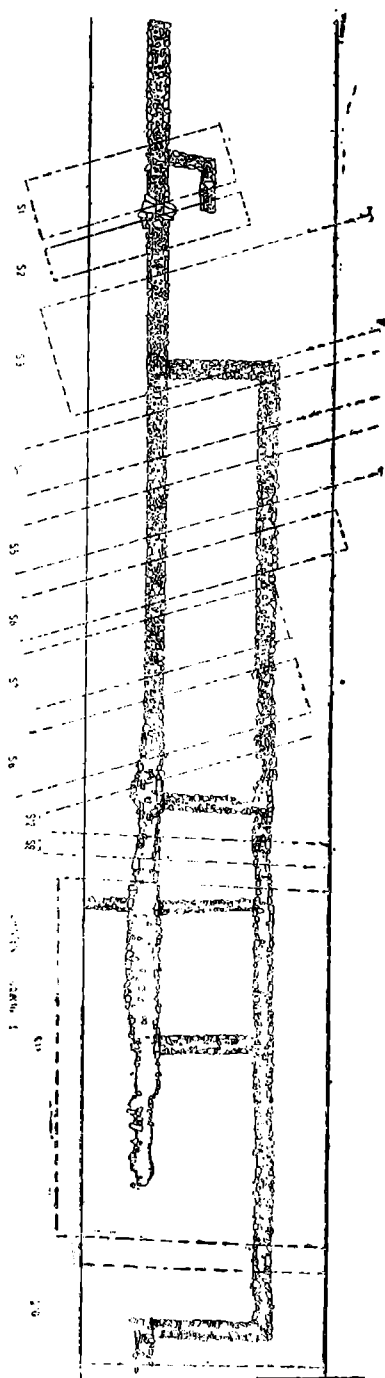
MONETE

35. Denar suberat, Elagabalus.
Tocit, conservare slabă. 18,9 × 17,2 mm, 1,311 g, axa 6.
RIC, IV/2, p. 31, nr. 40 (Roma, a. 221 p. Ch.).
1993, Obiectiv 2, carou III, — 0,40 m.
36. Denar, Severus Alexander.
Conservare bună, patină verde, Rv. acoperit parțial cu depuneri, greu lizibil.
20,2 × 17,5 mm, 3,64 g, axa 11.
RIC, IV/2, p. 81, nr. 127 (Roma, a. 222—228 p. Ch.).
1988, Obiectiv 2, carou XXXV, — 1,05 m.
37. Antoninian, Severus Alexander.
Foarte bine conservat, ușor circulat.
21,7 × 20,9 mm, 3,52 g, axa 7.
RIC, IV/3, p. 37, nr. 209 (Antiochia, a. 242—244 p. Ch.).
Camera 4, pavaj *hypocaustum*, obiectivul 2.
38. Denar, Ungaria, Ladislau I cel Sfânt.
Bine conservat, foarte subțire, marginea parțial ruptă, flan Rv. descentrat.
14 × 13,5 mm, 0,34 g, axa 7.
CNH 29 (1077—1095).
1988. Obiectiv 2, S₈, VIII, — 0,25 m.
(Monetele au fost determinate de d-l. Radu Ardevan.)

Planşa I. — Plan de situație.

Planșa III. — Obiectivul 3. Plan edificiu.

S9 profil sudic
sc. 1:50

0 1m

LEGENDĂ

gline

darkened

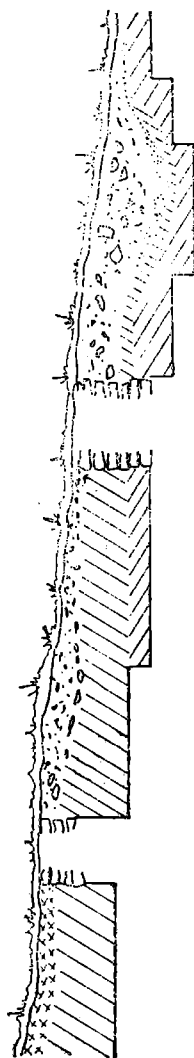
nisip

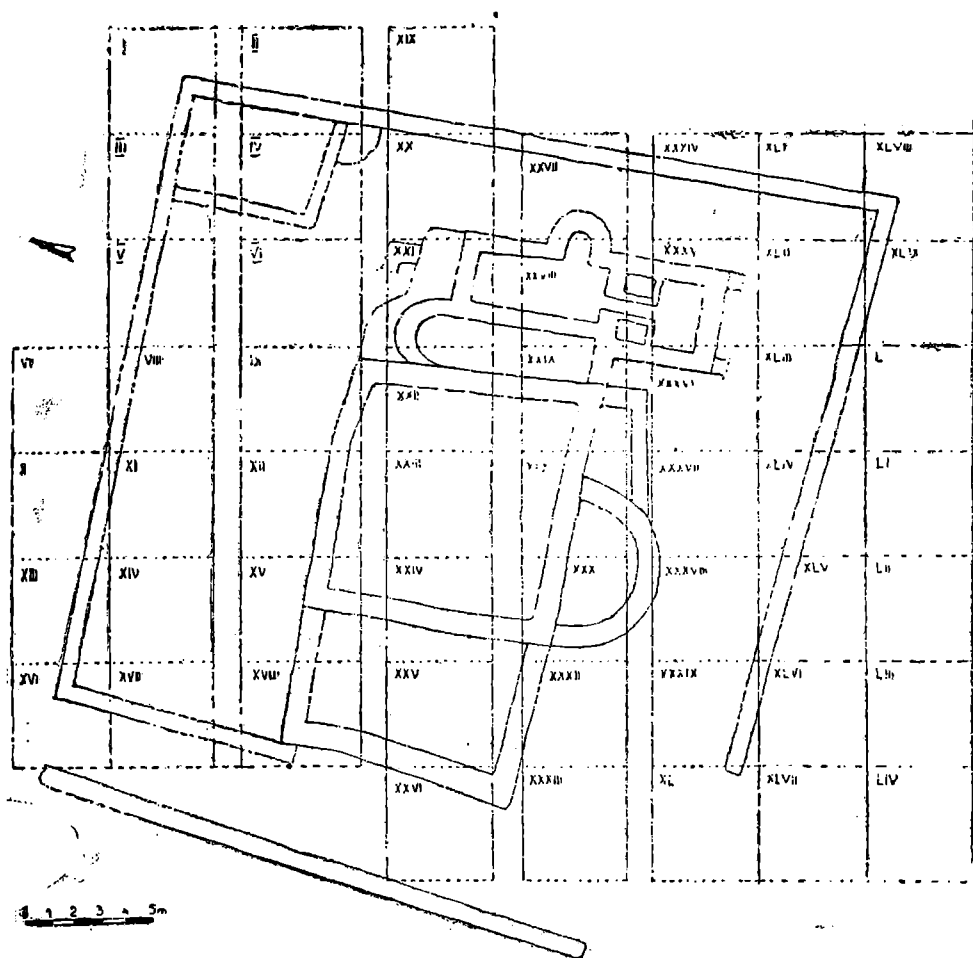
nisip negru

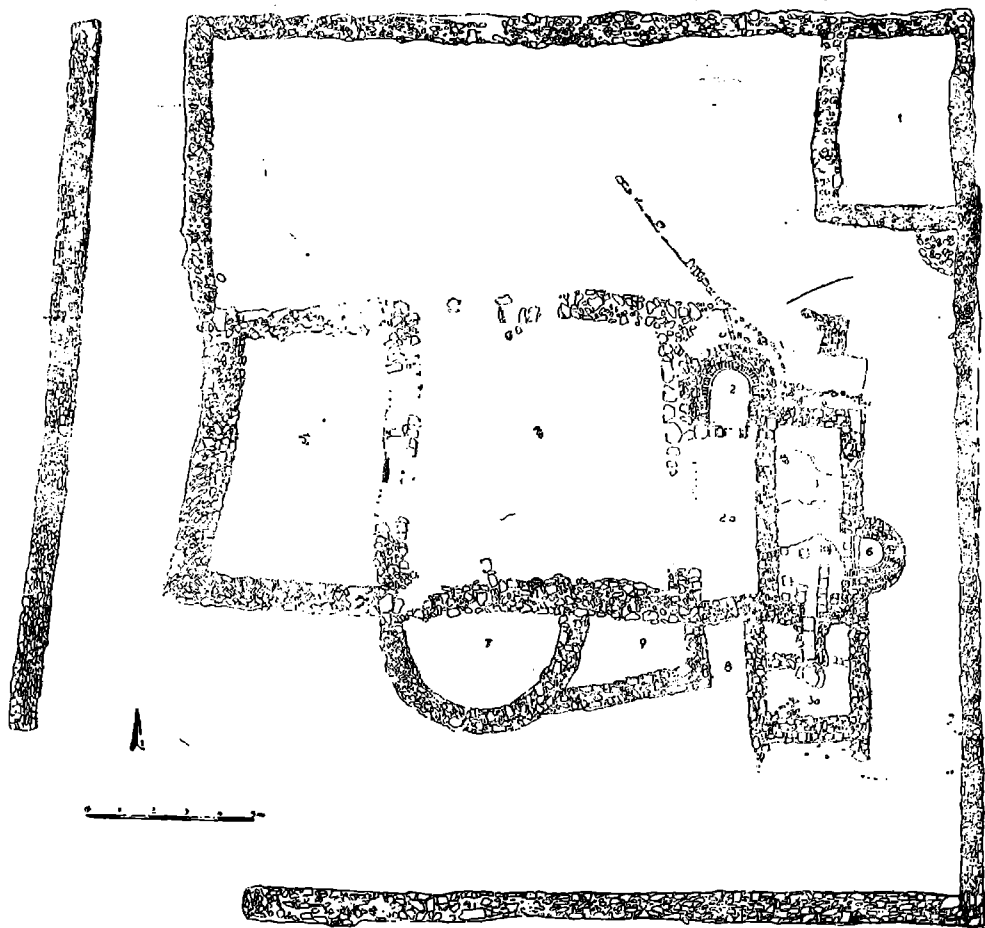
nisip galben

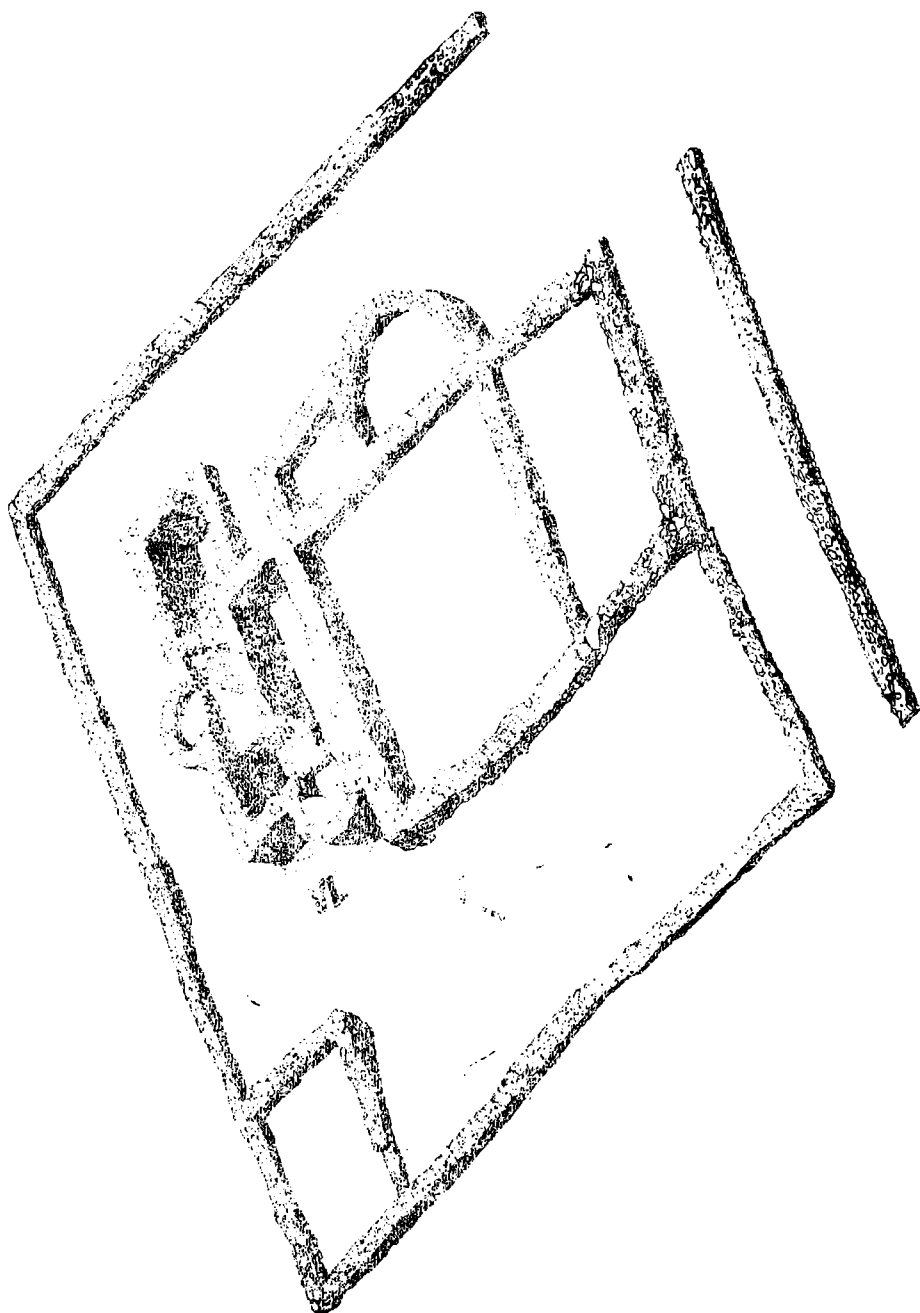
Planşa IV. — Profil secţiune S₉.

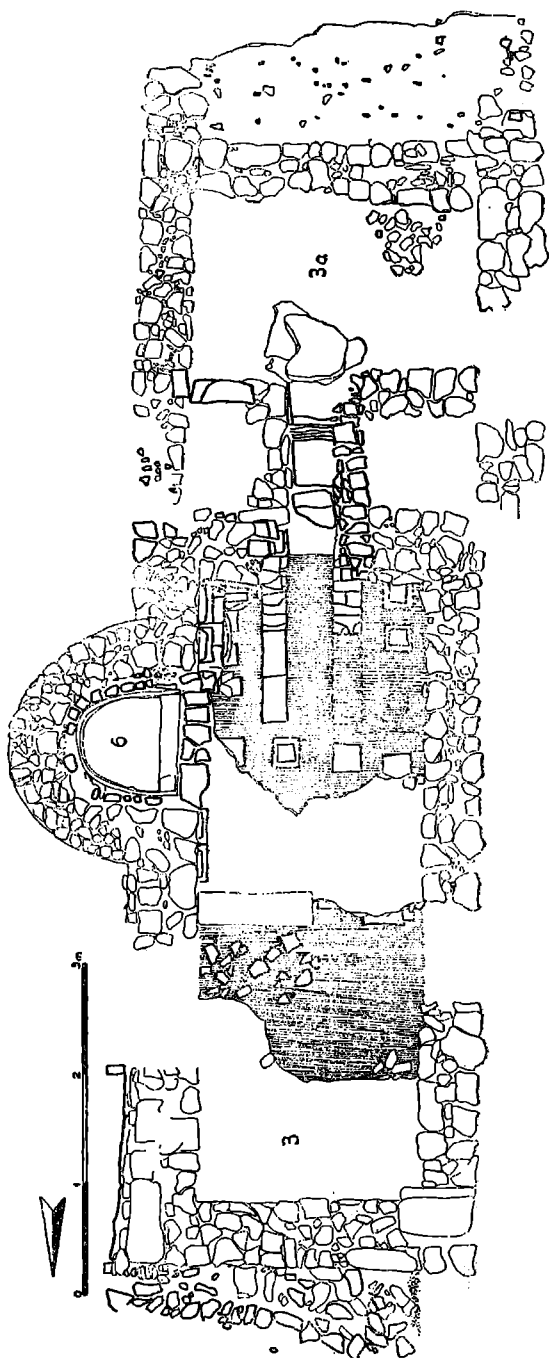
Planșa V. — Obiectivul 2. Plan general al săpăturilor.

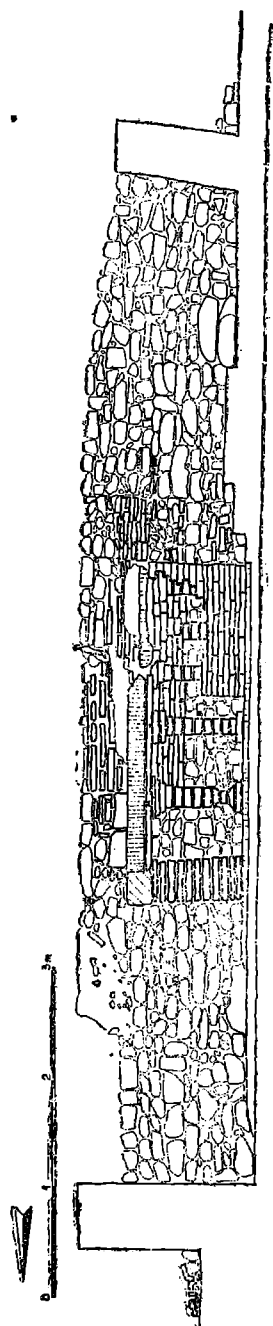
Planșa VI. — Obiectivul 2. Plan general.

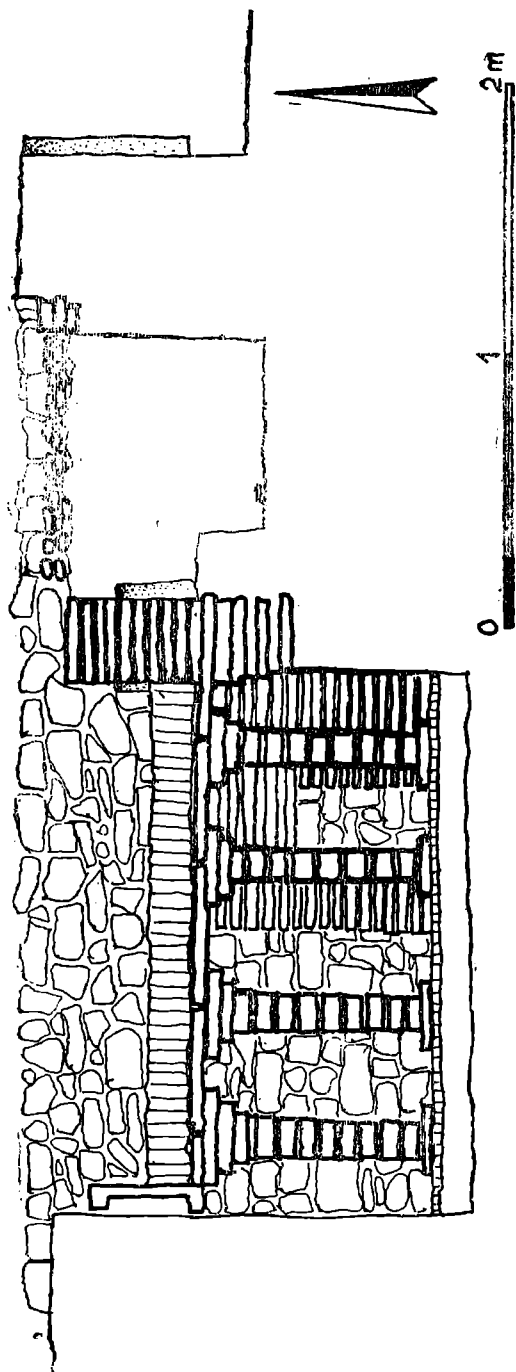
Planșa VII. — Obiectivul 2. Axonometrie.

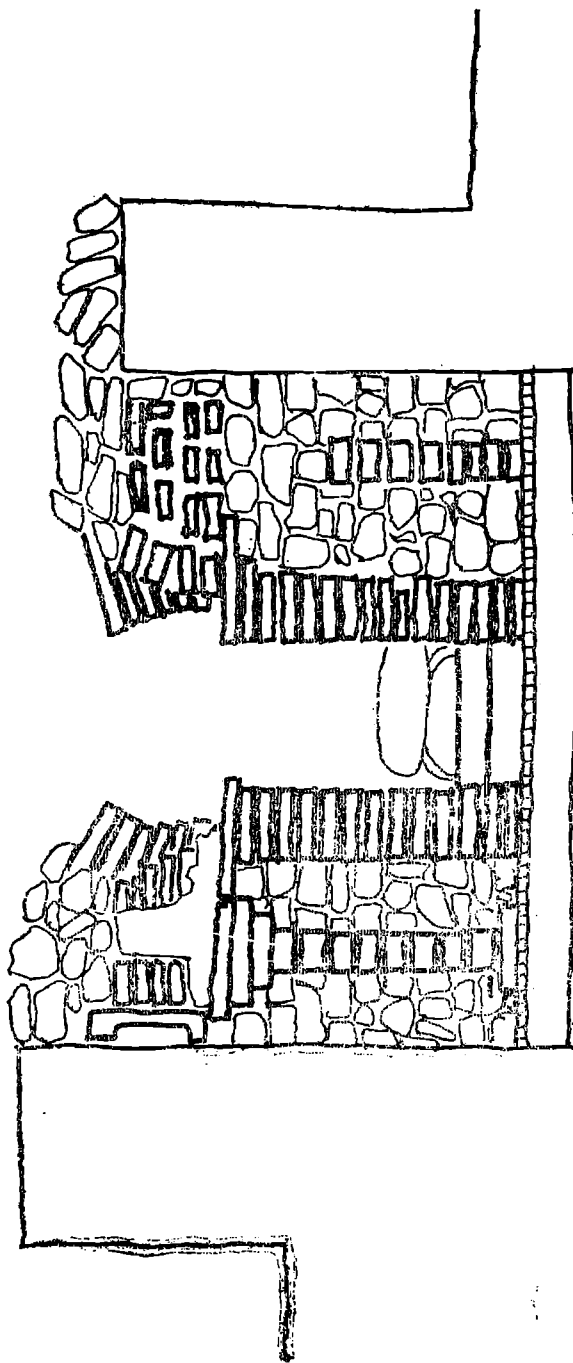
Planșa VIII. — Plan camere 3, 3 a, 6.

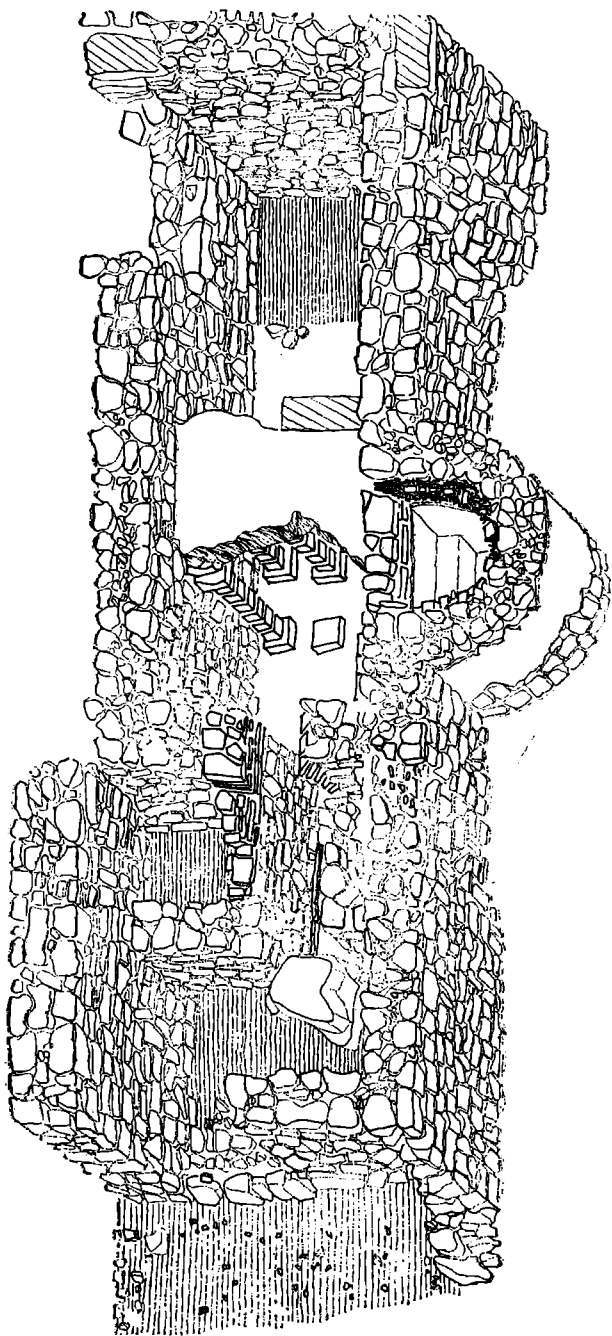
Planşa IX. — Secțiunea nord-sud camerele 3, 3 a

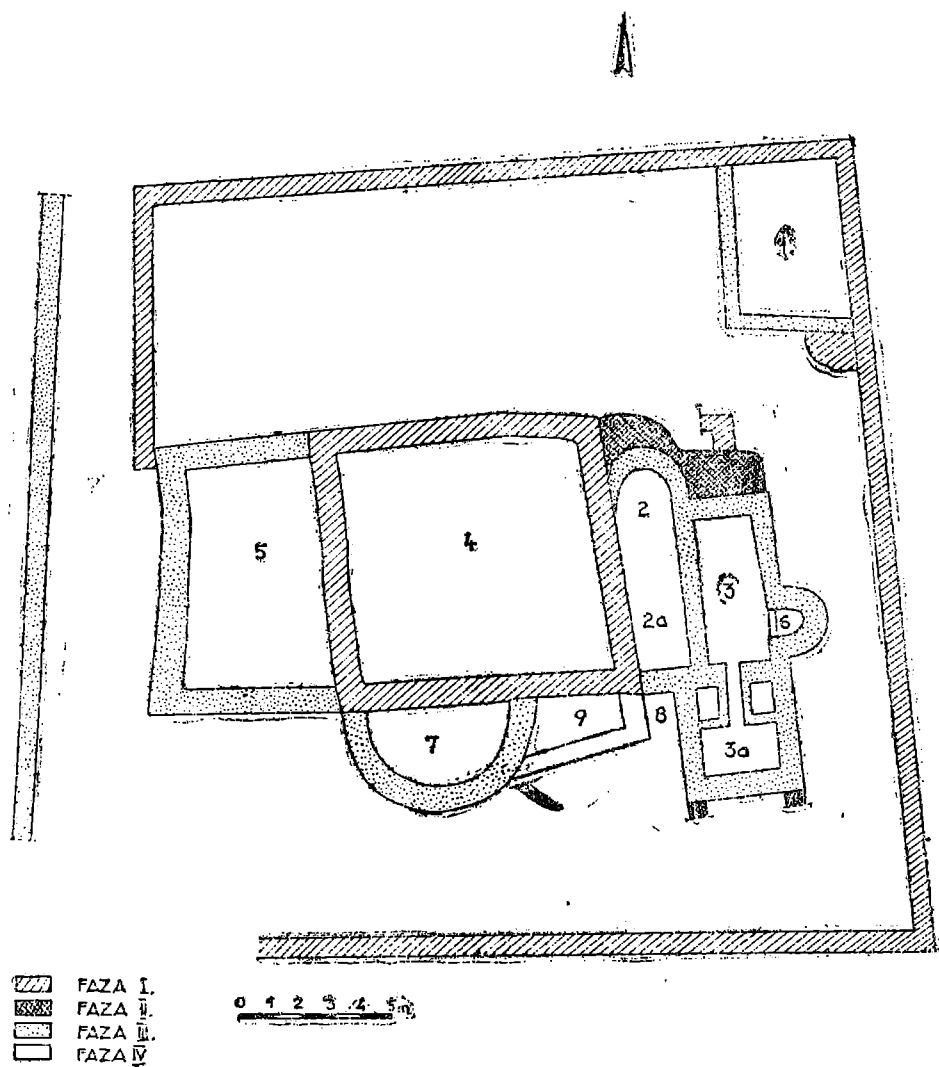
Planșa X. — Secțiune est-vest camerele 3, 6.

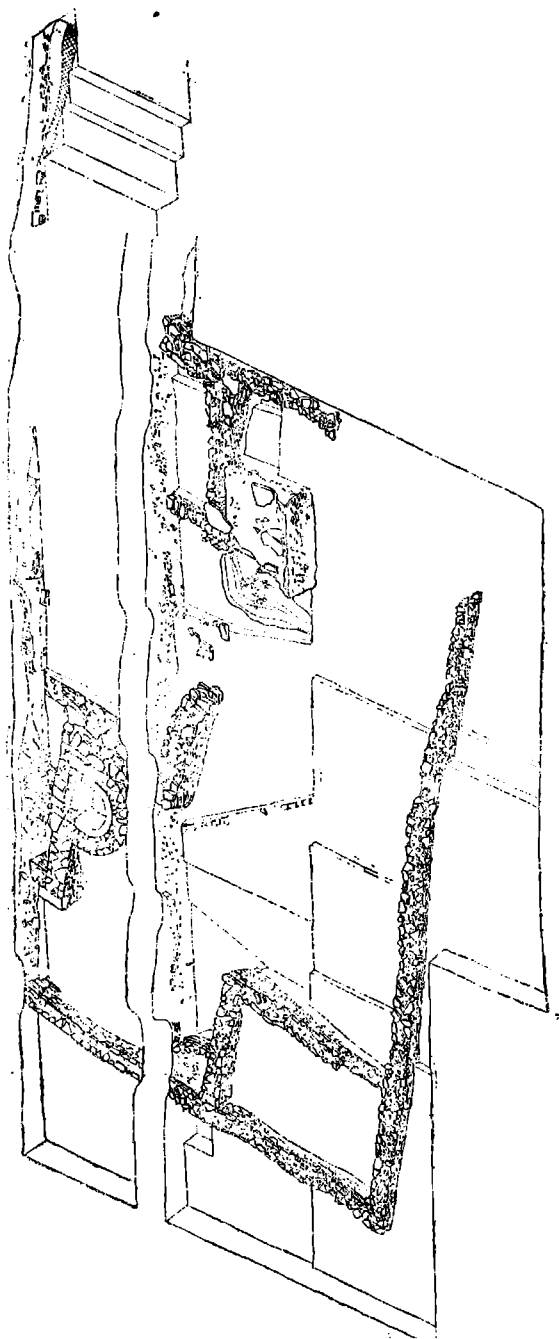
Planşa XI. — Secțiune gura *praeefurnium*.

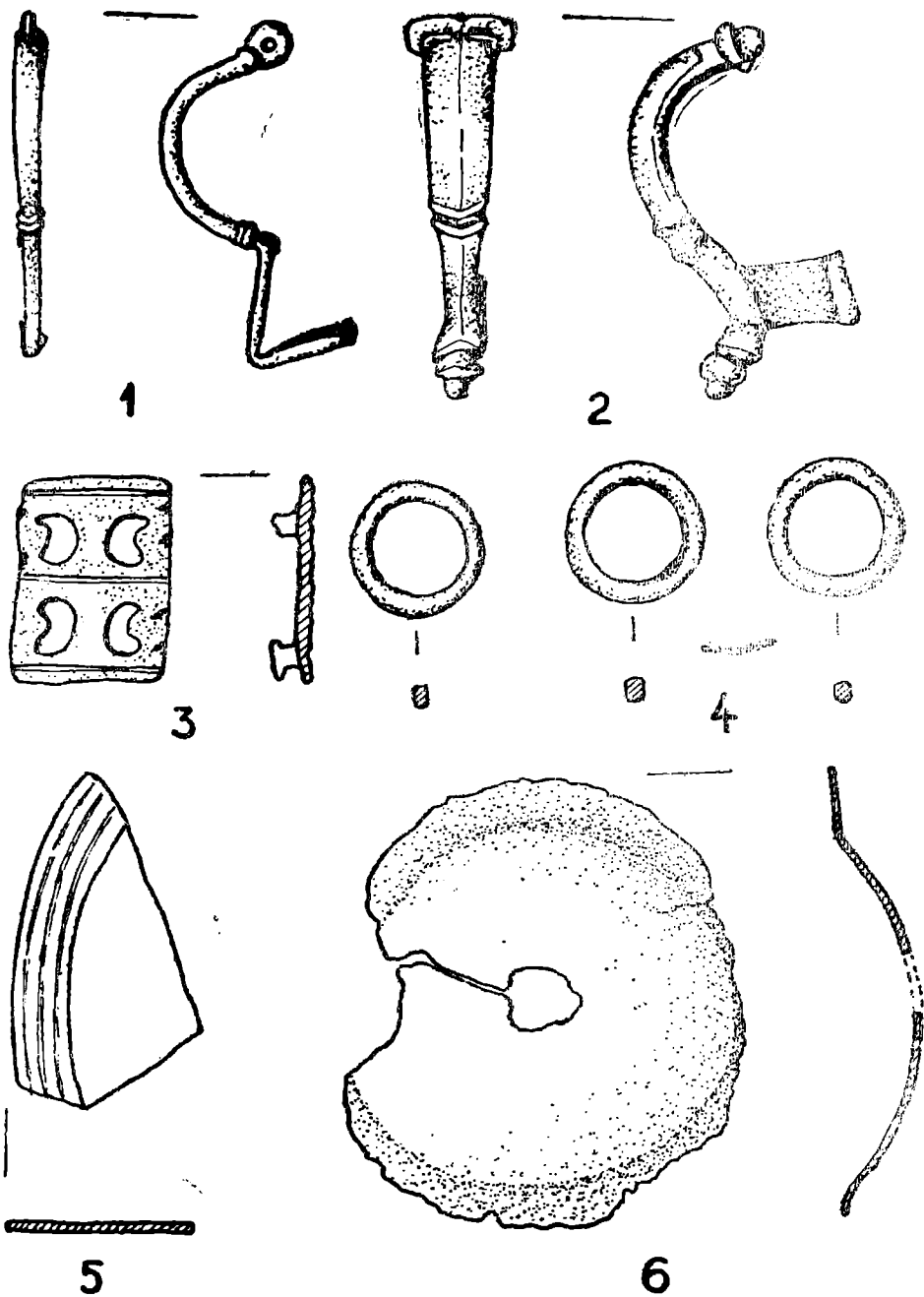
Planşa XII. — Axonometrie terme.

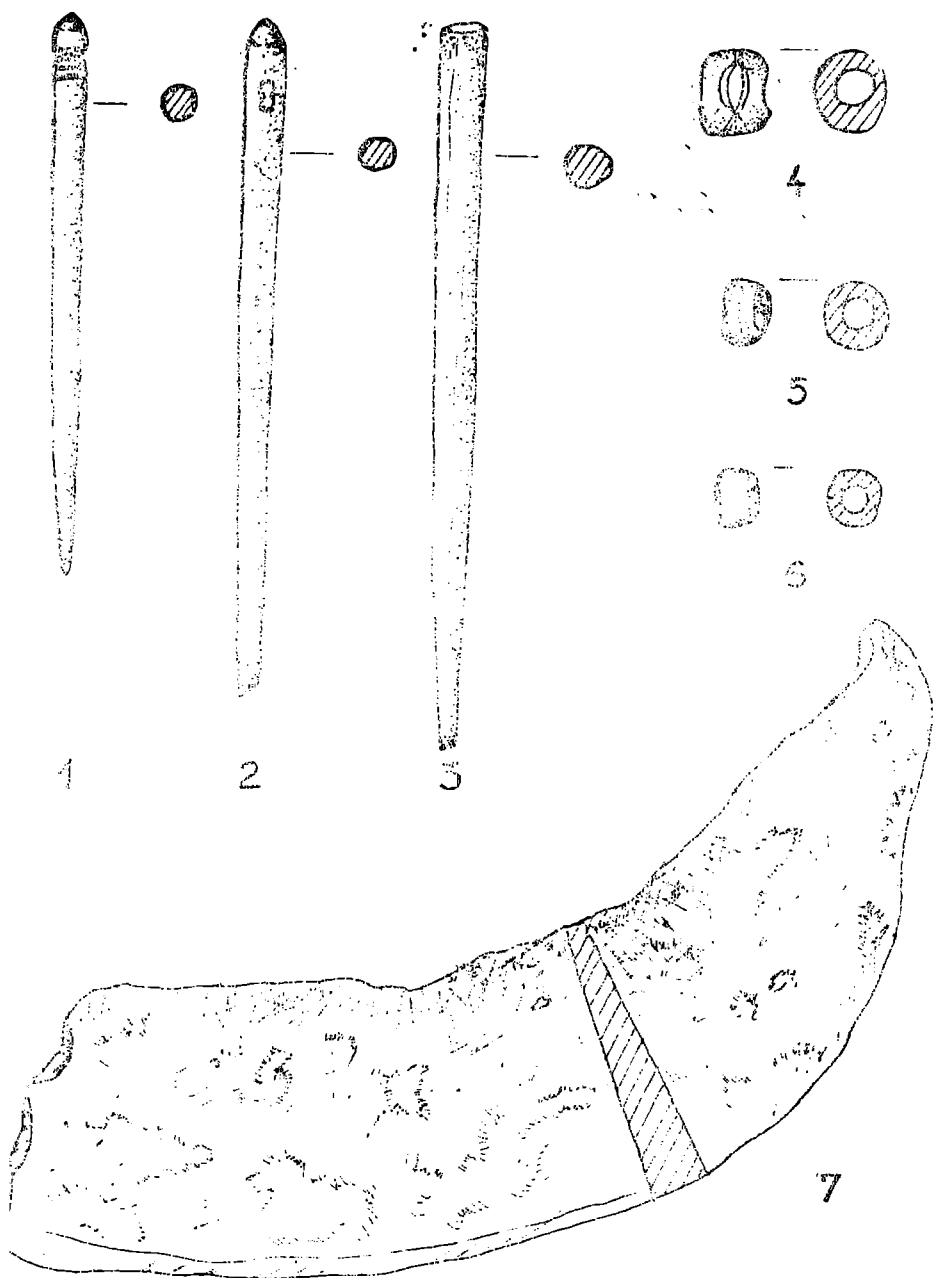
Planșa XIII. — Plan cu fazele de construcție ale clădirii.

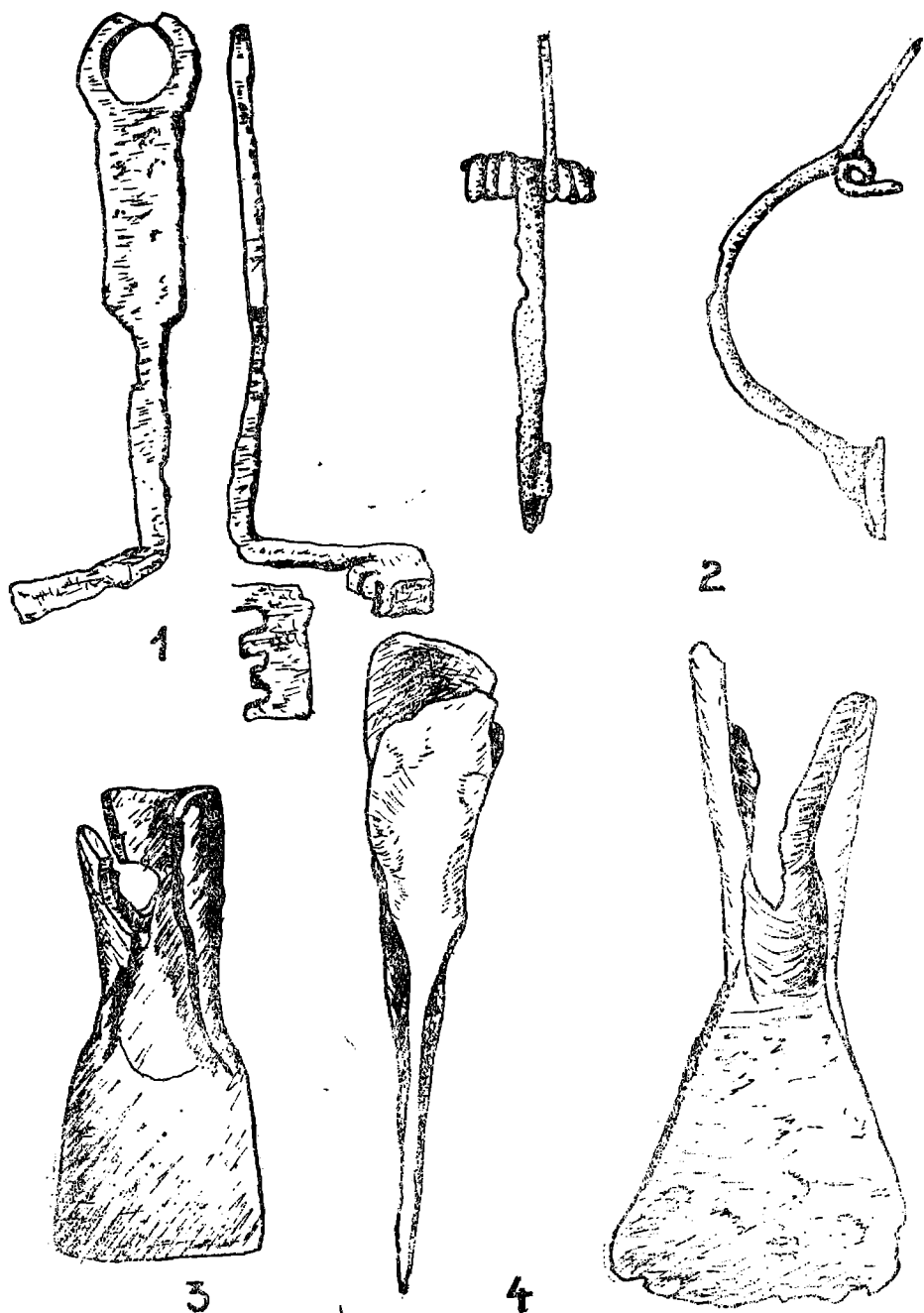
Planșa XIV. — Zona de nord a clădirii. Axonometrie.

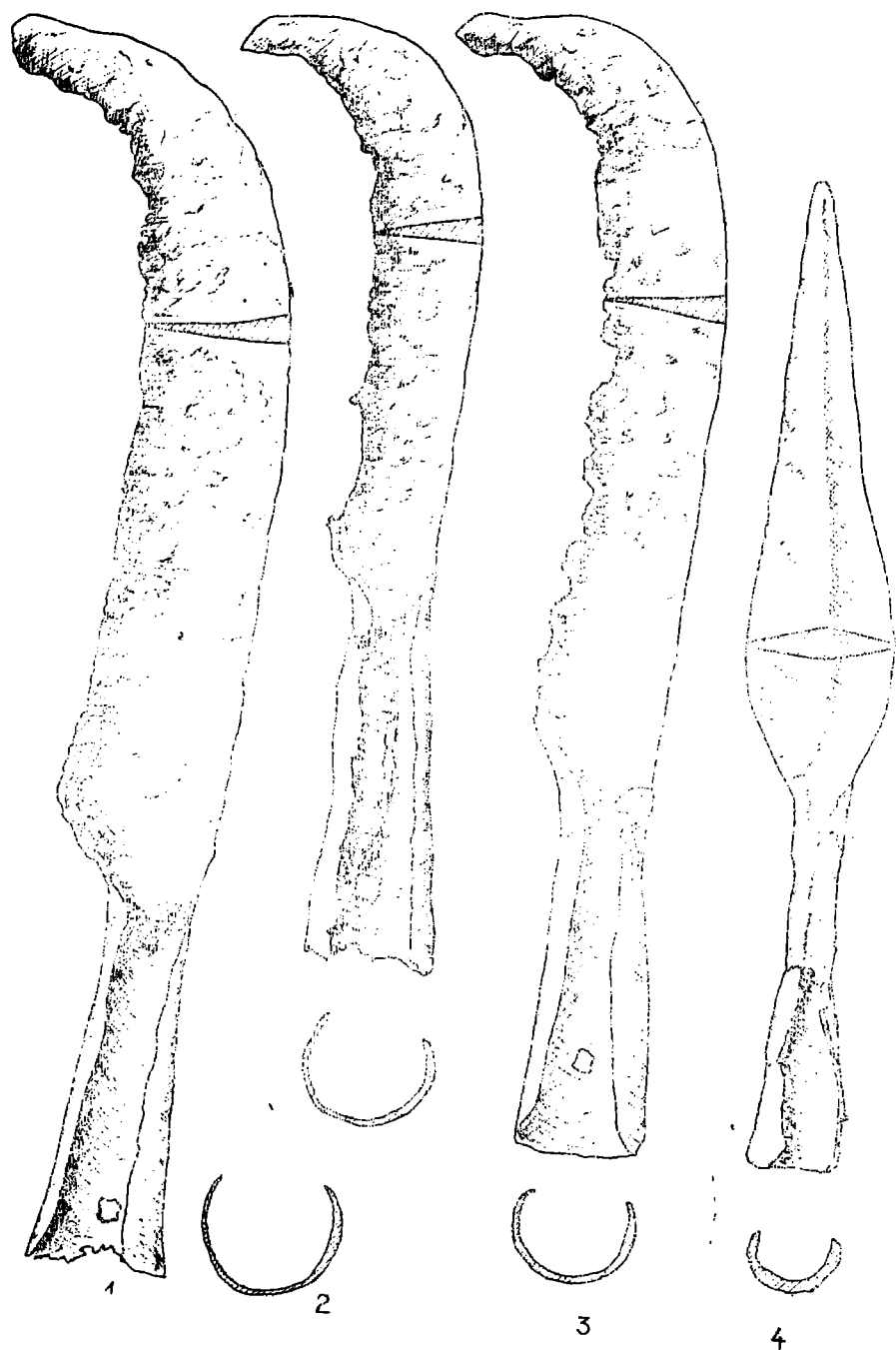
Planșa XV. — Obiecte de bronz.

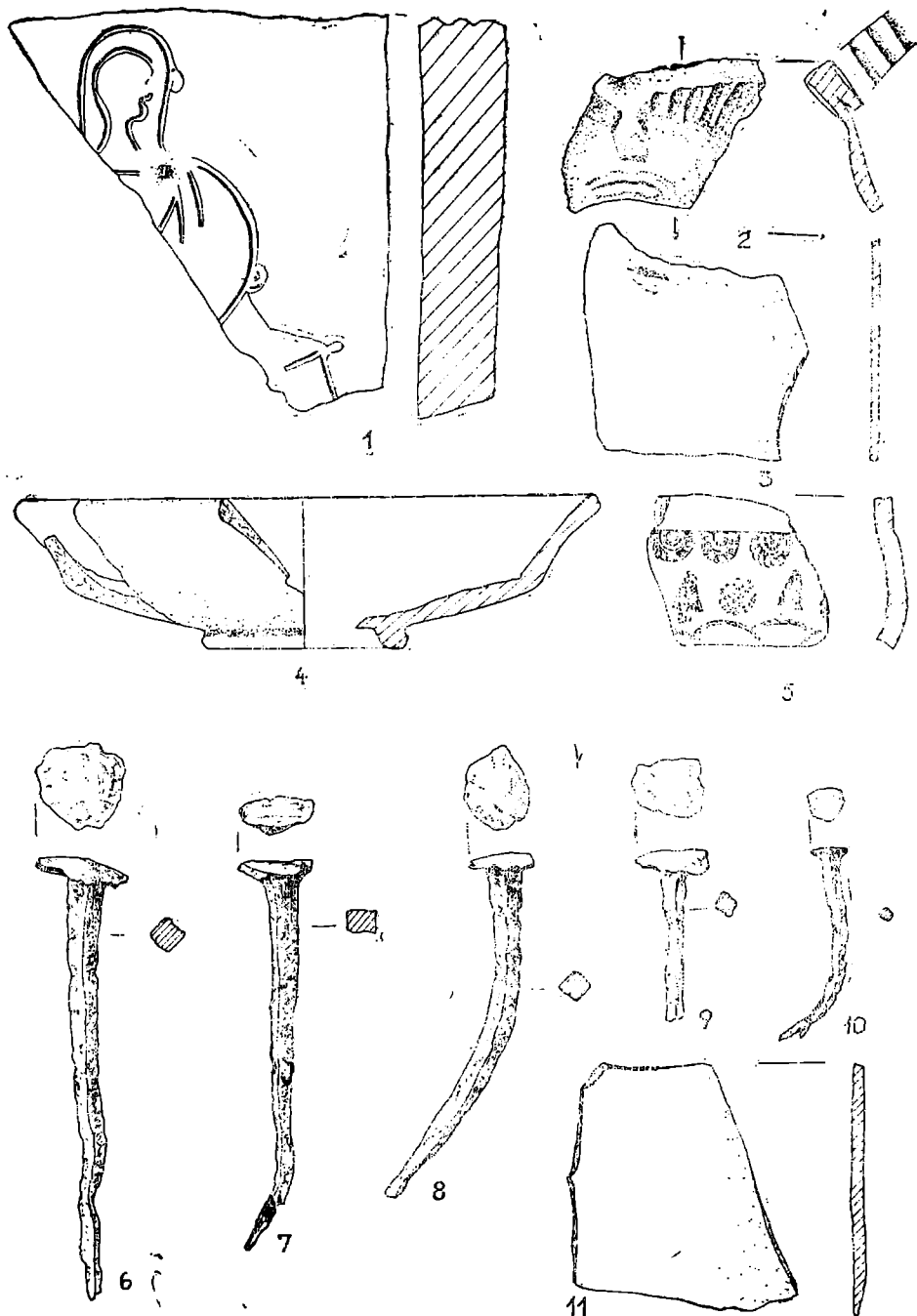
Planșa XVI. — Obiecte de os, sticlă, fier.

Planşa XVII. — Obiecte de fier.

Planșa XVIII. — Obiecte de fier.

Planșa XIX. — Obiecte de fier, ceramică și sticlă.

**MUZEOLOGIE.
RESTAURARE-
CONSERVARE,
OCROTIREA
PATRIMONIULUI MUZEAL**

REZULTATUL PROSPECTĂRIILOR ARHEOLOGICE ÎN PIAȚA UNIRII, CLUJ-NAPOCA

Introducere

Proiectarea unei săpături arheologice în Piața Unirii din Cluj a cerut realizarea, în prealabil, a unei prospectări geofizice a cărei rezultate, alăturate altor informații, să vină în ajutorul arheologilor în alegerea unor soluții optime.

Obiectivele căutate sunt, în principal, ziduri din perioada romană, situate, aproximativ, la 2,5—3 metri adâncime.

Natura și adâncimea obiectivelor căutate, elementele disturbatoare din apropierea zonei de interes (garduri, stâlpi, conducte, fire metalice) ne-au determinat să alegem metoda rezistivă.

Metodologia măsurării rezistivității și prelucrarea datelor

Obiectivele arheologice determină anomalii în rezistivitatea solului, a căror determinare și analiză pot conduce la obținerea unor informații despre configurația, dimensiunile și adâncimea acestor obiective.

Variațiile climatice influențează foarte mult valorile rezistivității, care depinde de temperatură și de conținutul de apă al solului, totuși, acești doi parametri variază relativ puțin și lent la o adâncime mai mare de 50 cm.

Configurația Wenner simetrică, AMNB, unde, cu A, B, se notează electrozii de injecție a curentului, iar cu M, N, se notează electrozii de colectare a tensiunii, a fiind distanța dintre electrozi, este configurația cea mai folosită în prospectarea arheologică. Adâncimea de investigare este dată (DRAGOMIR 1987—1988, 919) de relația:

$$h = (2-3) a$$

În configurația Schlumberger, distanța dintre electrozii de potențial, M, N, rămâne constantă, schimbându-se doar poziția față de aceștia a electrozilor de injecție a curentului A și B. În cazul acestei configurații, adâncimea de investigare este dată (SLĂVOACĂ 1987) de relația:

$$h = AB/3$$

În ambele situații, adâncimea de investigare depinde și de valoarea absolută a rezistivității solului.

Prelucrarea datelor se face pe calculator, obținându-se diferite tipuri de reprezentări și hărți, care să facă interpretarea rezultatelor cât mai ușoară.

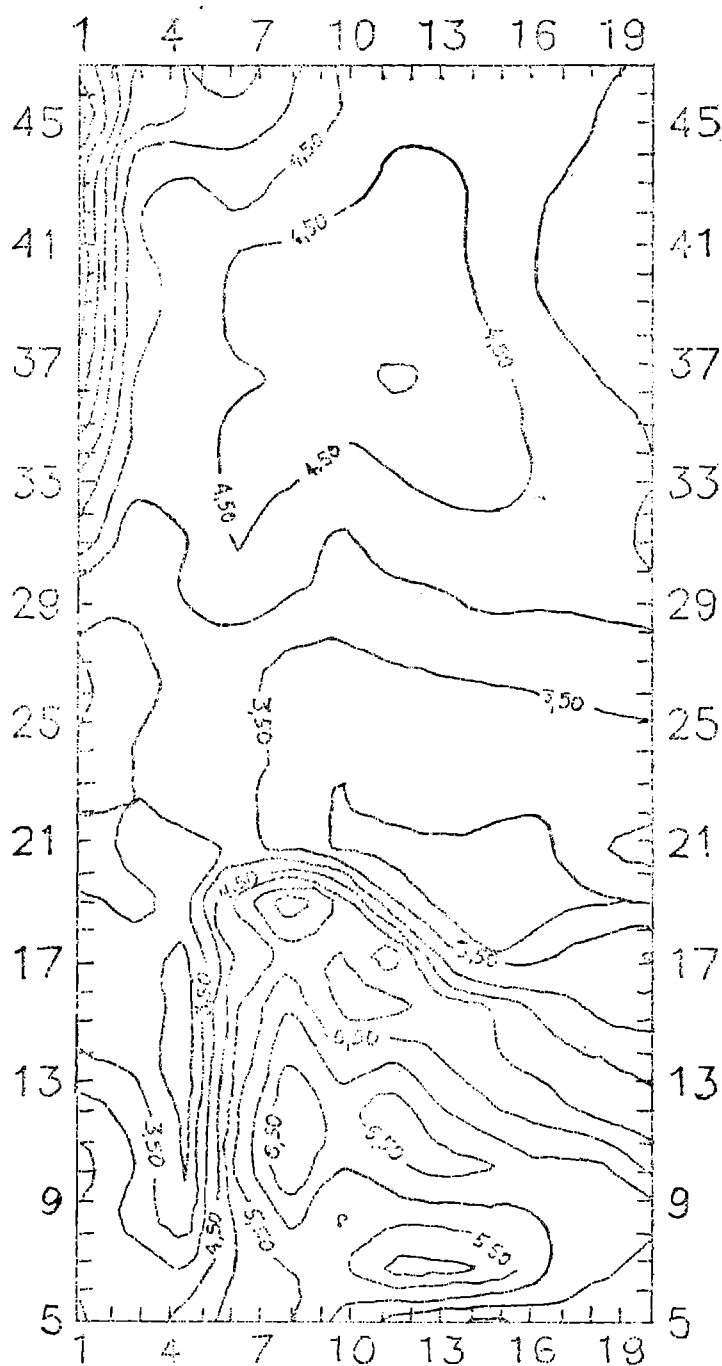

Fig. 1. a. Reprezentarea sub forma hărții de contururi (de echirezistivitate) a rezultatului prospectărilor în Piața Unirii. b. Reprezentare 3D (tridimensională).

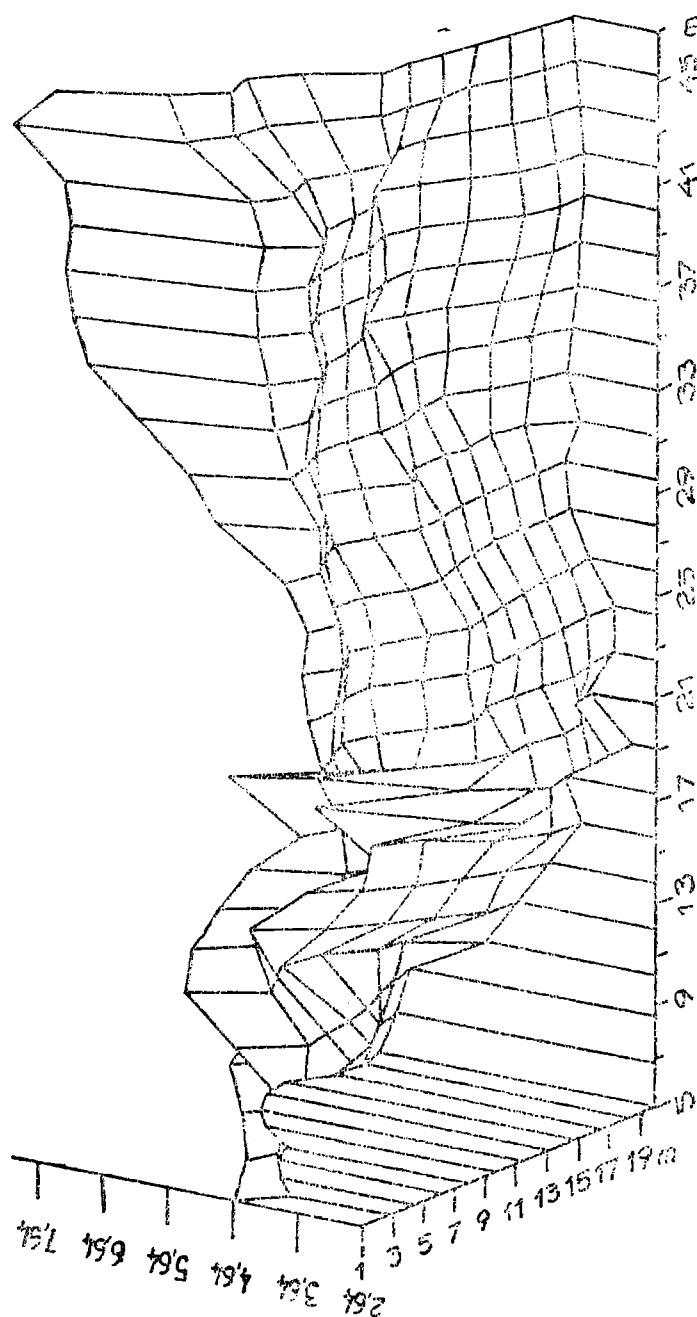

Fig. 1.b.

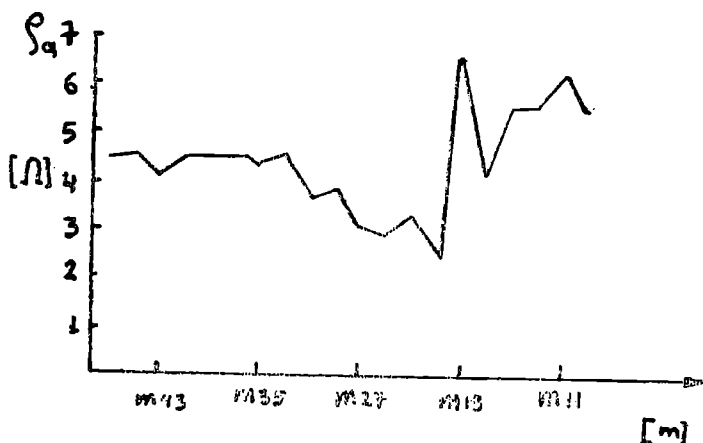

Fig. 2. Profilul Wenner longitudinal pe aliniamentul n9.

Rezultatele măsurărilor

Măsurătorile au fost efectuate cu un aparat, construit în Laboratorul de Fizică al MNIT, care are la bază puntea de măsură APP3, căruia i s-au adus completări și îmbunătățiri, astfel încât să asigure precizia cerută și o viteză de lucru mai mare.

Au fost efectuate 11 profile, paralele cu lungimi variabile, utilizând configurația Wenner simetrică, AMNB, cu distanța între electrozi $a = 2$ m și pasul $d = 2$ m. Datele sunt reprezentate în fig. 1a—b, unde se poate observa configurația obiectivelor îngropate, care produc anomalii în rezistivitatea solului. În partea estică a ariei prospectate, apare o zonă de anomalii. Se observă o distribuție lineară paralelă a două maxime de rezistivitate, produsă, probabil, de un zid, orientat în direcția, aproximativă, N—S. În fig. 2, prezentăm profilul n. 9 de la metrul 9, față de reperul luat în teren. Pe acest profil am făcut sondaje din 2 în 2 metri, cu $a = 1, 2, 3, 4$ m, iar în punctele de pe acest aliniament, m 19 și m 29, am măsurat rezistivitatea la 5 adâncimi diferite.

Prezentarea mai detaliată a metodei și a rezultatelor vor fi publicate în următorul volum *Arheometry in Romania*.

CORNEL MARIAN — ADRIAN ALICU

BIBLIOGRAFIE

- DRAGOMIR 1987—1988 — N. Dragomir, Gh. Lazarovici, I. Târnovan, *Măsurarea rezistivității în tumulul de la Tureni, ActaMN, XXIV—XXV, 1987—1988.*

SLĂVOACĂ 1987 — R. Slăvoacă, D.C. Slăvoacă, *Model of hydrogeological zoning based on vertical electrical soundings in the Balaci — Roșiori de Vede, Alexandria Region, Studii și Cercetări de Geografie, Geologie și Geofizică*, 27, 1987.

THE RESULT OF ARCHAEOLOGICAL PROSPECTIONS
IN PIAȚA UNIRII, CLUJ-NAPOCA

(Abstract)

In this work, the basis of the resistivity method for archaeological prospecting and the result obtained in Piața Unirii, Cluj-Napoca is briefly presented. Eleven profiles, using Wenner configuration, with $a = 2$ m have been carried out. One of the profile was passed with $a = 1, 2, 3, 4$ m, in the area where anomalies in resistivity were determined.

STUDIUL RADIOGRAFIC AL UNEI PIESE METALICE DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

1. Introducere

Metoda radiografică este folosită în studiul obiectelor arheologice și de artă, atât în vederea conservării și restaurării pieselor, cât și pentru înțelegerea unor aspecte tehnologice. Razele X, folosite ca o extensie a ochiului, pot dezvălui trăsături ascunse de compoziție, consistență sau formă.

Este binecunoscută conlucrarea dintre fizicieni și restauratori în ce privește investigarea radiografică a obiectelor, care urmează să fie restaurate; piesele metalice sunt cel mai adesea radiografiate pentru a se vedea distribuția materialului consistent metalic și distribuția produsilor de coroziune, descoperirea detaliilor ascunse de stratul de oxizi și, astfel, alegerea unei metode adecvate de restaurare. Radiografia se realizează uneori și cu scopul unor studii tehnologice.

2. Rezultatul studiului radiografic

Uneori straturile de oxizi și murdărie nu permit arheologului să-și dea seama despre forma și tehnica de realizare a unei piese, găsite în săpătură; o eventuală curățire poate duce la deteriorarea piesei înainte de a se putea, cel puțin, extrage informația pe care o deține. Aceasta este și situația piesei de fier, care face obiectul acestei lucrări (prezentată în pl. 56/1). Ea a fost descoperită în nivelul de amenajare a dărâmăturii fazei de lemn a forului *Coloniei Dacica Sarmizegetusa*, în vederea construirii fazei de piatră. Din acest nivel, provin o serie de descoperiri de piese de fier reprezentând arme, unelte, multe într-o stare evidentă de uzură¹. Toate descoperirile, provenind din acest nivel, pot fi datate în perioada traianică.

Starea avansată de oxidare a piesei a impus analiza sa cu ajutorul metodei radiografice; în urma acesteia, a putut fi pusă în evidență structura sa morfologică. Are o lungime de 33,8 cm și două părți funcționale, despărțite în zona centrală, de două plăci prinse între ele cu nituri, care tensionează cele 62 de ace de fier (ce constituie partea activă a piesei). Lățimea este mai mică la mijlocul piesei, doar 9 cm și mai lată la extremități, 12,5 cm. Pentru întărirea rezistenței, pe cele două laturi sunt plasate două tije metalice, mai groase (0,5 cm), terminate cu proeminente tronconice, tije care reprezintă cadrul piesei. Radiografia obiec-

¹ Aceste piese vor face obiectul unui capitol din viitoarea monografie a forului de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

tului (pl. 56/2), a pus în evidență existența unei rupturi pe întreaga lățime a lui, acesta păstrându-se, în forma actuală, datorită depunerilor de oxizi, ceea ce nu a permis, până în prezent, curățirea și restaurarea sa.

Cât privește funcționalitatea piesei, aceasta a putut fi stabilită pe baza unor analogii etnografice și a unei piese provenită de la Xanten². Avem de a face cu o țesală de dărăcit lână, asemănătoare cu cele folosite încă în gospodăriile izolate din Munții Apuseni. Prezența unei astfel de piese, în contextul unor descoperiri militare, se justifică, cunoscându-se faptul că militarii își produceau singuri o bună parte din necesar.

CORNEL MARIAN — ADRIAN ALICU — VICTOR POPA

RADIOGRAPHIC STUDY OF A METALIC PIECE FROM *ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA*

(Abstract)

The radiographic method applied in the study of an very oxidized archaeological object, proves to be a powerful and quick instrument for the archaeologists. This work presents the results obtained on an iron object, found at *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (pl. 56/1—2); hidden information for free eye are pointed out by the radiography.

¹ *Arbeits Handwerk und Berufe in der römischen Stadt*, Köln, 1987, p. 58.

PIGMENTI ȘI TENCUIELI FOLOSITE ÎN PICTURA MURALĂ A UNOR BISERICI MEDIEVALE DIN ȚARA ZARANDULUI ȘI A HAȚEGULUI

Prezentul studiu a fost conceput în scopul cunoașterii materialelor de epocă, folosite la realizarea picturii murale. El este rodul unei colaborări a autoarei cu arheologul dr. Adrian Rusu, de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca. Sunt luate în discuție probe de la cinci biserici de rit ortodox din Transilvania¹, respectiv din Țara Zarandului (cele din localitățile Ribița și Vaca) și din țara Hațegului (cele din localitățile Răchitova, Nălați, Galați). Acestea au fost date de arheolog de la începutul secolului al XV-lea (bisericiile de la Ribița și Răchitova) și, probabil, până la începutul secolului al XVIII-lea biserica de la Vaca (conform tabelului). Menționez faptul că toate au fost probe luate din săpătura arheologică și puse la dispoziție de Adrian Rusu, căruia îi adresez mulțumiri și pe această cale.

Rezultatele analizelor chimice și fizico-chimice sunt prezentate în tabelul anexat și dovedesc că pictura murală a fost realizată în tehnica „al fresco”. Pictura murală a bisericilor de secol XV a fost executată pe o tencuială de var și nisip (elementul majoritar 50—68%), cu adaos hidraulic de praf de cărămidă și paie tocate, grosimea tencuielii fiind de 14—19 mm sau pe o tencuială de var și nisip foarte fin și în cantități puține (aproximativ 5%) și cu pleavă, aproximativ de aceeași grosime (15—19 mm). Deci, la bisericile de la Ribița, Răchitova, Galați peretele a fost preparat într-un singur strat de compoziție omogenă pe care s-a realizat apoi pictura. Aceeași compoziție a peretelui (de un singur strat) a fost folosită și la alte biserici din Transilvania, după cum precizează ing. Ion Istudor, în lucrarea sa, „Studiul tehnic al picturilor murale”².

În cazul bisericii de la Nălați, realizată la sfârșitul secolului al XVI-lea, peretele a fost acoperit întâi cu un strat de var și nisip (40%), de grosimea 19—23 mm, peste care s-a aplicat o tencuială de var și nisip fin (15—18%), în amestec cu paie tocate, toate de grosimea 7—8 mm. La acest monument, tehnica de lucru se apropie de cea descrisă de Dionisie din Furna în „Carte de pictură”³, în sensul că pictura s-a realizat pe o tencuială de var (element preponderent), nisip și paie tocate (Dionisie din Furna recomandă câlți de cânepă), numită „intonaco”, aplicată

¹ Adrian A. Rusu, *Biserica românească de la Ribița (jud. Hunedoara)*, RMI, I, 1991, p. 3—9; idem, *Vechea biserică de la Nălați (jud. Hunedoara)*, *EphemNap*, I, 1990—1991, p. 127—144; idem, *Bisericile românești din districtul Hațeg până la 1700*, *ARS Transilvaniae*, I, 1991, p. 129—142; Marius Porumb, *Frescele de la Răchitova*, *AHA*, XXIX, 1989, p. 103—115.

² Ion Istudor, *Studiul tehnic al picturilor murale*, *Pagini de veche artă românească*, V, 1985, p. 23—24.

³ Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, 1979, p. 82—83.

peste o preparație de var și nisip (element majoritar), de granulație grosieră, în amestec cu paie tocate, numită „arricio“.

Încă de la descoperirea lor în săpătura arheologică fragmentele provenind de la Vaca au putut fi clasificate în două clase după calitatea picturii murale. Prima reprezintă o pictură murală de bună calitate, realizată pe o tencuială de var albă, ușoară, omogenă conținând nisip foarte fin (5—7%) și paie tocate, de grosimea 10—13 mm. Cealaltă clasă conține fragmente cu o pictură murală de mai slabă calitate, realizată pe o preparație de var, de 1 mm grosime, aplicată pe o tencuială din var, nisip grosier cu pietricele (45%), praf de cărămidă și chiar mici bucățele, paie tocate, foarte neuniformă ca și grosime (17—23 mm) și neomogenă.

În ce privește pigmenții folosiți la toate bisericile au fost identificați pigmenții caracteristici Evului Mediu pentru pictura murală: albul de var, pământurile galbene, roșii, brune, roșul cinabru (vermion), negrul de cărbune (conform tabelului).

Fragmentele albastre cenușii (din fondul cerului), cu tentă de indigo, provenind de la Galați și Răchitova, au fost realizate nu cu un pigment albastru, ci cu un pigment negru în amestec cu alb de var. Este vorba, de fapt, de un negru de lemn de stejar (un negru de cărbune), menționat de Costin Petrescu⁴ și Ion Istudor⁵, ca pigment pentru fundal în pictura murală, atât la noi în țară, cât și în alte locuri. De menționat faptul că la nici unul din monumente nu am avut probe de culoare verde sau albastră.

Nu au fost elucidate toate elementele tehnice caracteristice picturii murale la monumentele studiate, cercetările ulterioare urmând să întregască prezenta lucrare.

Necesitatea acestui gen de studiu rezidă din faptul că printr-o coroborare a rezultatelor investigațiilor chimice și fizico-chimice, cu observațiile arheologului și a istoricului de artă, se pot trage concluzii mai cuprinzătoare asupra picturilor, a tehnicii de execuție, oferindu-se, totodată, informațiile necesare conservării și restaurării științifice a picturii murale.

DOINA BOROS

⁴ Costin Petrescu, *L'art de la fresque*, Paris 1932, p. 90.

⁵ Ion Istudor, *op. cit.*, p. 27.

Materiale folosite în pictura murală
(Rezultatele analizelor chimice și fizico-chimice)

Nr. crt.	Culoare		Datare	Alb	Roșu		Galben	Brun	Albastru-cenușiu	Negru	Preparația peretelui
	Pigment	Monument		Alb de var	Cinabru	Pământ roșu	Pământ galben	Pământ brun	Negru de cărbune + alb de var	Negru de cărbune	
				4		6	7	8	9	10	
1	2										11
1	Ribița	ȚARA ZARANDULUI incep. sec. XV	+		+	+				+	Tencuială de var cu nisip (65—68%), praf de cărămidă, bucăți var carbonatat, cu diametrul de 3—4 mm, paie tocate de grosimea 14—19 mm.
2	Vaca	probabil sf. sec. XVII—incep. sec. XVIII	+	+		+				+	Tencuială de var cu nisip fin (5—7%), paie tocate mărunț, de grosimea 10—13 mm.
											Tencuială de var cu nisip (45%), praf și chiar bucăți de cărămidă (2—4 mm), paie tocate, de grosimea 17—26 mm, peste care este aplicată o preparație de var de 1 mm grosime.
3	Răchitova	ȚARA HAȚEGULUI incep. sec. XV	+	+	+				+		Tencuială de var cu nisip (7%), pleavă, de grosimea 15—19mm.
4	Galați	sf. sec. XV	+		+	+	+	+	+		Tencuială de var cu nisip, praf de cărămidă, mica în urme, paie tocate, de grosimea 15—19 mm.
5	Nălați	sf. sec. XVI			+	+					Tencuială suport din var, nisip (40%), de grosimea 19—23 mm, pe care este aplicată o preparație de var, nisip (15—18%), paie tocate, de grosimea 7—8 mm.

**COULEURS ET CRÉPIS UTILISÉS DANS LA PEINTURE MURALE
DE QUELQUES EGLISES DU MOYEN ÂGE DU PAYS DE ZARAND ET
DE HAȚEG**

(Résumé)

C'est une étude technique concernant les peintures murales du Moyen Âge. Sont analysés des fragments de peinture murale provenant des 5 fouilles archéologiques d'églises orthodoxes du Transylvanie en particulier du Pays de Zarand et de Hațeg.

L'étude analyse les éléments de la couche de couleur (pigments) et la préparation du mur. Les résultats de l'analyse, microanalyse élémentaire, sont présentés dans le tableau. Les pigments sont ceux spécifiques à la peinture murale: blanc de chaux, les terres jaunes, rouges et bruns, cinabre, noir de charbon, noir de charbon de chêne mélangée au blanc de chaux (pour le ciel, nuance bleuâtre). La préparation du mur est du chaux avec du sable et des pailles macérées, quelque fois des petits morceaux de briques cassées.

AEROMICROFLORA BACTERIANĂ A MUZELOR ȘI IMPLICAȚIILE EI ÎN BIODETERIORARE

1. *Potențialul biodeteriorator al aeromicroflorei bacteriene din muzee.*

Aeromicroflora din spațiile muzeale are o proveniență dublă, umană și atmosferică și este alcătuită din virusuri, bacterii și spori bacterieni, levuri, spori fungici, alge și protozoare.

Dintre aceste grupe, cele mai importante pentru activitatea de protecție, restaurare și conservare a pieselor muzeale sunt bacteriile și fungii, iar cele mai numeroase și mai variate sunt bacteriile.

Degradarea bacteriană a exponatelor este un fenomen întâlnit, de regulă, în condiții de umiditate și temperatură crescută și, mai ales, la piesele cu substrat organic (piele, fanere, os, textile, lemn, hârtie), dar și anorganic (piatră, ceramică, metale).

Nu trebuie neglijat faptul că inițial microflora este asociată atât pentru profilaxia atacurilor, cât și pentru diagnoză, fiind, totodată, necesară o investigație biologică globală pentru stabilirea ponderii fiecărei grupe de microorganisme, cu rol biodeteriorator și o cercetare a aeromicroflorei substratului piesei atacate. Bacteriile sunt prezente, fără excepție, în toate sălile muzeale, ca și în depozite, după cum rezultă și din cercetările noastre efectuate în muzeele din municipiul Cluj-Napoca (tabelul 1—2 și fig. 1—2).

2. *Metode de investigație a aeromicroflorei bacteriene.*

Încărcarea bacteriană a aerului poate fi cel mai ușor determinată prin metoda sedimentării (a lui Koch), care constă în expunerea de plăci Petri cu geloză nutritivă, timp de 5—15 minute, după care se incubează plăcile, timp de 3 zile, la temperatura de 37°C, perioadă după care se numără coloniile dezvoltate și se calculează numărul de bacterii pe metru cub de aer, utilizând formula lui Omelianski:

$$\text{Nr. germeni pe m.c. aer} = \frac{N \times 10000}{s \times k}, \text{ de unde, inițialele sunt:}$$

N = numărul de colonii dezvoltate în placă;

s = suprafața plăcii Petri;

k = coeficientul timpului de expunere (1 unitate pentru fiecare 5 minute).

Pe lângă această metodă de sedimentare, care este simplă și accesibilă, mai există metode aspirative, care constau în aspirarea aerului

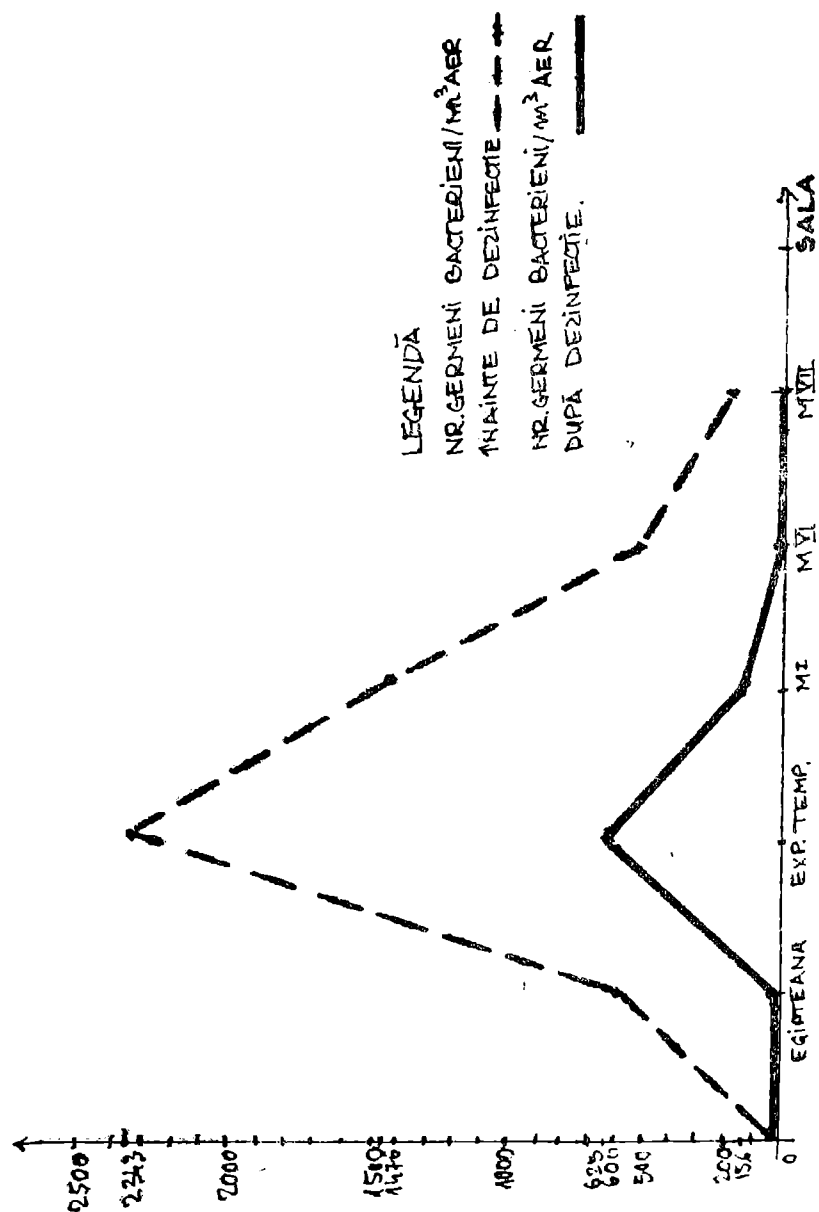

Fig. 1. Aeromicroflora bacteriană a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei înainte și după dezinfecție.

printr-un filtru într-un mediu lichid sau care dirijează jetul de aer aspirat pe suprafața mediilor nutritive solide, efectuându-se, astfel, direct înșămânțarea.

În timpul determinărilor, geamurile și ușile vor fi închise, interzicându-se orice mișcare.

Numărul de plăci expuse va fi în funcție de dimensiunile încăperii, iar distanța, de la pereți la plăci, va fi de 1—1,5 m.

Deși această metodă este relativă, ea permite aprecierea gradului de impurificare a aerului și, astfel, a condițiilor de igienă din spațiile închise.

Un aparat modern de cercetare a aeromicroflorei este colectronul „Sterifil Millipore“, care posedă și filtre speciale, ce rețin germenii și permit dezvoltarea coloniilor direct pe acestea.

3. Degradarea bacteriană a exponatelor cu substrat organic.

3.a. Substrat predominant proteinic (piele, os, fanere, mătase, lână).

În degradarea acestor exponate sunt incriminate bacteriile proteolitice, care descompun proteinele în două etape: proteoliza (scindarea macromoleculelor proteice) și putrefacția (degradarea oligopeptidelor și aminoacizilor), sub acțiunea enzimelor proteazice și peptidazice.

Prima etapă se poate desfășura la pH (inițiale care designează aciditatea), cuprins între 1,5—10,5, indiferent de originea, mărimea sau solubilitatea proteinelor, proteazele neavând acțiune specifică, fiind realizată de bacterii din genurile *Bacillus* (*B. subtilis*, *B. cereus*, *B. mesentericus*, *B. megaterium* ș.a.), *Pseudomonas*, *Flavobacterium*, *Proteus* ș.a. Putrefacția are loc în anaerobioză sub acțiunea unor bacterii din genul *Clostridium* (*Cl. perfringens*, *Cl. putrificum*, *Cl. aerofetidum*, *Cl. bifermentans*, *Cl. sporogenes*, *Cl. histolyticum* etc.).

Aceste etape de descompunere pot ajunge la stadiul final de aminoacizi, care pot fi descompuși prin dezaminare (în mediu cu pH neutru și alcalin, cu eliberarea amoniacului) și prin decarboxilare (în mediu ușor acid cu eliberarea bioxidului de carbon). Fenomenul de putrefacție este sesizabil în cazul dezaminării, deoarece la pH acid substanțele odorante nu mai sunt volatile, fiind fixate și, totodată inhibitate și proteazele. Colagenul din oase și cartilaje este degradat de collagenaze produse, mai ales, de bacteriile *Clostridium perfringens* și *Cl. histolyticum*.

Elastina din țesuturile conjunctive (inclusiv oase și ligamente) este descompusă de elastazele bacteriilor din genurile *Bacillus*, *Pseudomonas* și *Vibrio*.

De asemenea, de degradare bacteriană proteolitică pot suferi cheratinele din păr, coarne, copite etc., ca și pielea (colagen și elastină), mătasea (fibroină) și lâna (cheratină) — ultima fiind deteriorată la umezeală de *Bacillus subtilis* și *B. mesentericus*.

Proteinele cu aminoacizi sulfatați în cantitate mai mare (păr, coarne, unghii, oase etc.) sunt mult mai greu degradate, deoarece legăturile disulfidice sunt deosebit de puternice, încât biodeteriorarea lor constituie, mai rar, o problemă, fiind, în general, piese rezistente la atacuri și explicându-se, astfel, rezistența lor timp îndelungat (sute și mii de ani).

În investigațiile noastre am putut constata prezența de bacterii proteolitice în aer, din genul *Bacillus*, *Proteus* și *Staphylococcus*.

3.b. Substrat predominant celulozic (lemn, hârtie, textile).

Pentru aceste piese, fenomenul biodeteriorator este cel de celuloziliză, realizat de bacterii celulozolitice, majoritatea mezofile. Acest proces se poate petrece și în anaerobioză. Speciile bacteriene celulozolitice aparțin genurilor ca: *Cytophaga*, *Sporocytophaga*, *Cellvibrio*, *Cellulomonas*, *Cellfalcicula*, *Angiococcus*, *Polyangium*, *Sorangium*.

Celulozoliza se petrece de regulă în condiții de pH neutru și la temperaturi și umiditate crescută.

Apa este cel mai favorizant agent al biodeteriorării materialelor ce conțin celuloză, ea putând conține și bacterii din familia *Torulopsidaceae*, deosebit de periculoase pentru celuloză.

În aeromicrofloră bacteriile celulozolitice au proveniență exogenă, atmosferică, iar contaminarea cu ele a exponatelor poate avea ca rezultat, în condiții, prielnice, atacuri biodeterioratoare.

4. Biodeteriorarea bacteriană a exponatelor cu substrat mineral (metale, ceramică, piatră).

Aceste fenomene sunt produse, în special, de bacteriile sulfatoreducătoare (*Desulfovibrio* sp. și *Desulfatamaculum* sp.), care sunt bacili Gram negativi; bacterii sulfoxidante (*Thiobacillus* sp.), de asemenea, bacili Gram negativi și ferobacterii (*Sphaerotilus* sp., *Leptothrix* sp., *Crenothrix* sp., *Siderocapsa* sp., *Gallionella* sp.) și alții.

Aceste grupe de bacterii sunt rare sau deloc întâlnite în aeromicrofloră, dar în cazul apariției unor atacuri la astfel de exponate ele nu trebuie expuse, fiind necesară cercetarea aeromicroflorei sub acest aspect.

5. Necesitatea dezinfecției aerului și mijloacele ei de realizare.

Deoarece tratamentul pentru salvarea exponatelor care au suferit un atac bacterian este mai dificil, laborios și costisitor, cea mai sigură metodă este profilaxia atacurilor, care se realizează prin:

— condiții de microclimat optime (temperatură, umiditate, luminozitate);

— control bacteriologic cantitativ și calitativ al exponatului (suprafața sa);

— controlul aeromicroflorei, care permite stabilirea încărcăturii de bacterii pe metru cub de aer și investigații calitative ale aeromicroflorei;
— dezinfecție profilactică și de necesitate a aerului și exponatelor.

În cercetarea comparativă a aeromicroflorei bacteriene, înainte și după dezinfecție, în cinci dintre sălile cele mai solicitate ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, rezultatele sunt următoarele:

Sala	Nr. de bacterii pe mc de aer	
	înaintea dezinfecției	după dezinfecție
Egipteană	460	0
Expoziții	2343	625
Medie X	1476	156
Medie VI	546	0
Medie VII	156	0

Dezinfectanții utilizați au fost următorii:

Sala	Dezinfectantul	cantitatea	Mod de aplicare
Egipteană	Formol 8%	618,75 ml	evaporare la fierbere
Expoziții	Aerosept	300,00 ml	aerosolizare
Medie I	Clorhexidin	825,00 ml	„
Medie VI	Clorocet	966,25 ml	„
Medie VII	Clorocet	812,50 ml	„

Dezinfecția a fost efectuată la sfârșitul unei săptămâni de vizitare în sălile de expoziție și după efectuarea curățeniei. Deoarece bacteriile, fiind răspândite în aer și în praf, ștergerea și aspirarea prafului înlătură o parte din ele, restul rămânând a fi distruse prin dezinfecție chimică. De asemenea, s-au făcut cercetări și la Muzeul Etnografic al Transilvaniei și Muzeul de Artă.

Rezultatele denotă utilitatea incontestabilă a dezinfecției. Chiar în spațiile în care germenii bacterieni nu au dispărut complet, reducerea lor până la $\frac{1}{4}$, reprezintă mult pentru profilaxia biodeteriorării (fig. 1).

Dezinfectanții utilizați de noi sunt produși de industria farmaceutică din România, încât procurarea și aplicarea lor nu reprezintă o problemă. Cele mai frecvente bacterii, — stafilococii —, care reprezintă și indicatori de poluare, au dispărut complet după dezinfecție.

6. Concluzii (privind investigațiile la cele trei muzee din Cluj-Napoca).

a). Aeromicroflora bacteriană a muzeelor este bogată și variată și ea se datorează, mai ales, numărului mare de persoane care o introduc și o vehiculează în sălile de vizitare.

b). Această aeromicrofloră conține specii cu potențial biodeteriorator pentru diferite exponate, încât studiul și limitarea sau suprimarea ei, constituie un aport prețios în profilaxia biodeteriorării exponatelor.

c). Numărul germenilor bacterieni este mai mare în sălile mai intens vizitate, scăzând în cele mai puțin circulante.

d). În încăperile, în care exponatele prezintă substrat organic (care, în general, are o microfloră mai bogată), aeromicroflora bacteriană este mai frecventă decât în sălile cu obiecte, care în alcătuirea lor, nu au sau conțin mai puține materiale organice.

e). În depozite încărcarea microbiană a aerului este scăzută, datorită lipsei surselor de contaminare și a vehiculării ei prin curenți de aer.

f). Numărul germenilor bacterieni diferă în cadrul expozițiilor de bază ale muzeelor din Cluj-Napoca, fiind cuprinse între 234 pe mc și 8216 pe mc, iar în depozite, de la 63 pe mc la 700 pe mc (fig. 2).

g). Având în vedere că normele de igienă ale spațiilor de locuit admit 2500 germeni mezofili/mc de aer, propunem:

— în condițiile prevăzute de Normele de ocrotire și conservare a patrimoniului cultural național, pentru expozițiile de bază, acceptarea unei încărcături microbiene limită de 1000 germeni/mc de aer, iar pentru depozite 500 germeni mezofili/mc de aer.

h). Deoarece cea mai mare parte a aeromicroflorei este introdusă de public, după perioadele de aflux foarte mare a vizitării, este indicată dezinfecția sălilor. De asemenea, dezinfecția se impune și în perioadele de epidemii de boli transmisibile, după renovări sau în scop profilactic și, în special, în sălile cu mult material organic sau unde au apărut fenomene de biodeteriorare.

i). Este de dorit ca studiul aeromicroflorei și dezinfecției profilactice (sau de necesitate), periodice, să intre în practica curentă a biologilor de la laboratoarele zonale de restaurare pentru profilaxia biodeteriorării, fenomen care ridică probleme dificile în practica de conservare și restaurare a bunurilor de patrimoniu.

AURELIA IGNA — VANIA ATUDOREI

BIBLIOGRAFIE

1. O. Ailiesei, E. Nimițan, Șt. Comănescu, *Lucrări practice de microbiologie generală*, Universitatea Iași, Facultatea de Biologie, 1980.
2. M. Alexander, *Microbial Ecology*, Wiley and Sons, New York, London, Sydney, Toronto 1971.
3. V. Atudorei, E. Ianza, F. Kevorkean, A. Toma, *Cercetări comparative asupra acțiunii bactericide și fungicide a clorocetului, bromocetului și fenoseptului*, Uniunea Societății de Științe Medicale, Cluj, nr. 177, 1980.
4. S. Constantinescu, A. Ionescu, Gh. Preda, *Coroziunea microbiologică și combaterea ei*, Editura Tehnică, București, 1972.

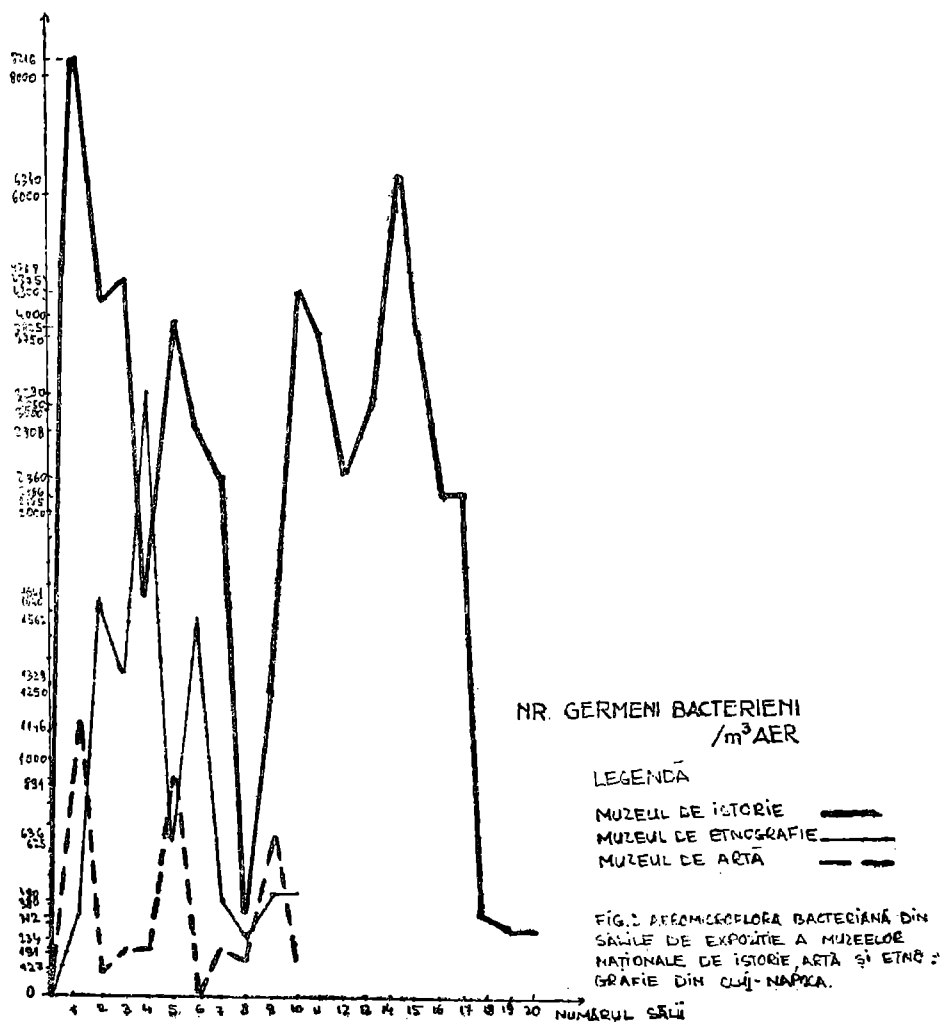

Fig. 2. Aeromicroflora bacteriană din sălile de expoziție ale Muzeelor Naționale de Istorie, Artă și Etnografie din Cluj-Napoca.

AEROMICROFLORA BACTERIANĂ A EXPOZIȚIILOR DE BAZĂ A MUZEELOR DIN CLUJ-NAPOCA

Nr. crt.	MUZEUL								
	MUZEUL DE ISTORIE			MUZEUL ETNOGRAFIC			MUZEUL DE ARTĂ		
	Sala	T/UR	Nr. bact.	Sala	T/UR	Nr. bact.	Sala	T/UR	Nr. bact.
			mc aer			mc aer			mc aer
1	Expoziții	—	8216	Vânătoare	20 °C/31 %	312	Altar	22 °C/66 %	1146
2	Medie I	—	4300	Păstorit	—	1640	1848	22 °C/57 %	127
3	Medie II	50 %	4768	Agricultură	—	1328	Grigorescu	—	191
4	Medie III	—	1641	Port popular	38 %	3280	Andreescu	—	191
5	Medie IV	—	3825	Obiceiuri	—	625	Luchian	24 °C/74 %	891
6	Medie V	—	2808	Instr. Muzic.	—	1562	Petrașcu	23 °C/58 %	—
7	Medie VI	—	2360	Etaj S.I	13 °C/56 %	380	Tomltza	23 °C/60 %	191
8	Modernă	—	312	Etaj S.II	19 °C/38 %	234	Steriadi	—	127
9	Egipteană	13 °C/61 %	1250	Etaj S.III	—	390	Baba	—	636
10	Preistorie	—	4375	Etaj S.IV	—	390	Ladea	—	127
11	Paleolitic	—	3750						
12	Neolitic	—	2360						
13	Epoca Fierului	16 °C/58 %	3050						
14	Epoca								
	Bronzului I	15 °C/56 %	6340						
15	Epoca								
	Bronzului II	—	3750						
16	Dacia								
	Romană I	—	2187						
17	Dacia								
	Romană II	13 °C/66 %	2185						
18	Lapidar I	—	312						
19	Lapidar II	—	234						
20	Lapidar III	—	234						

AEROMICROFLORA BACTERIANĂ A DEPOZITELOR MUZEELOR DIN CLUJ-NAPOCA

Nr. crt.	MUZEUL								
	MUZEUL DE ISTORIE			MUZEUL ETNOGRAFIC			MUZEUL DE ARTĂ		
	Depozitul	T/UR	Nr. bact.	Depozitul	T/UR	Nr. bact.	Depozitul	T/UR	Nr. bact.
			mc aer			mc aer			mc aer
1	Mobilier								
	Ev Mediu I	—	156	Textile	14°C/65%	0	I	22°C/65%	127
2	Mobilier								
	Ev Mediu II	—	156	Ocupații	9°C/62%	63	II	21°C/65%	191
3	Modernă I	17°C/46%	234	Mobilier I	—	573	III	21°C/65%	254
4	Modernă II	11°C/46%	156	Mobilier II	—	700	V	22°C/57%	127
5	Feudală I	12°C/50%	0	Vârșe	12°C/94%	0	VII	20°C/75%	127
6	Feudală II	—	78	Mobilier pictat	9°C/69%	0			
7	Epoca								
8	Feudală III	—	156	Obiecturi	13°C/63%	0			
9	Epoca								
	Feudală V	—	78	Mobilier II	8°C/83%	0			
10	Academie	17°C/55%	460						
11	Istorie veche	16°C/55%	312						
	Istorie veche	—	312						

5. V. Dumitrescu, *Dezinsecția, deratizarea în practica medicală*, Editura Medicală, București, 1976.
6. Gh. Eliade, L. Ghinea, Gh. Ștefanic, *Microbiologia solului*, Editura Ceres, București, 1975.
7. *Igiena*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1980.
8. A. Igna, V. Atudorei, *Considerații asupra aeromicroflorei expoziției de bază și a depozitelor Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, ActaMN, XIX, 1982, p. 710—716.
9. A. Igna, V. Atudorei, *Considerații asupra aeromicroflorei muzeelor din municipiul Cluj-Napoca*, Lucrările Sesiunii de comunicări „Dezvoltarea patrimoniului cultural național în sprijinul cercetării științifice”, Târgu Mureș, 5—7 iunie, 1981.
10. Legea nr. 63/1974 — *Legea Ocrotirii Patrimoniului Cultural Național. Norme privind ocrotirea și conservarea bunurilor culturale, artistice, tehnice și științifice, care fac parte din patrimoniul cultural mobil al R.S. România*, 1980.
11. L. Mesrobeanu, E. Păunescu, *Fiziologie bacteriană*, Editura Academiei, 1960.
12. M. Zarnea, *Microbiologie generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970.
13. M. Zavarzin, *Litotrofnic microorganismî*, Izd. Nauka, Moskva, 1975.

BACTERIAL AEROMICROFLORA OF THE MUSEUMS AND ITS ROLE IN BIODETERIORATION

(Abstract)

The work makes obvious the importance of studying and knowing the biodeteriorating potential of the bacterial aeromicroflora from the rooms destined to the exposing and depositing the art objects, in order to combat their biodeterioration.

A method of the aerial bacterial loading, applied by the authors in three museums of Cluj-Napoca (National History Museum of Transylvania, Etnographical Museum of Transylvania, Art Museum) is presented, the bacterial degradation of the exhibits with organic and mineral substratum being particularly underlined.

The results obtained through analysis are compared with the standards of hygiene from the dwelling places and hospital rooms, standards of bacterial loading for museums' room being suggested.

The work makes obvious, as well, by indicating the means, the mood in which the prophylaxis of the art objects biodeterioration can be done, by using some autochthonous desinfectants.

ASPECTE PRIVIND BIOLOGIA ȘI COMPORTAMENTUL HRĂNIRII LA SPECIA *ANTHRENUS SCROPHULARIAE* L. (COLEOPTERA, DERMESTIDAE)

Anthrenus scrophulariae L. este un dăunător frecvent întâlnit în muzee, biblioteci, depozite etc. Datorită caracterului polifag, pagubele produse sunt mari.

Combaterea chimică a lui *A. scrophulariae*, ca, de altfel, a tuturor dăunătorilor din muzee și depozitele lor, prezintă multe dificultăți.

Majoritatea substanțelor chimice folosite, afectează obiectele din incinta în care se aplică tratamentele. Se impune, cu stringență, găsirea unor metode nepoluante și, în același timp, inofensive pentru obiectele care se protejează împotriva speciilor de dermestide.

În acest scop, este necesar ca, mai întâi, să se cunoască cât mai bine biologia, ecologia și comportamentul fiecărei specii în parte.

În lucrarea de față, expunem rezultatele unor cercetări preliminare referitoare la comportamentul de hrănire al speciei *Anthrenus scrophulariae* L.

Material și metodă

Pentru studierea ciclului biologic, am efectuat creșterea dăunătorului în condiții controlate, începând cu stadiul de ou. Perechi de adulți au fost puse în cutii separate și ținute zilnic sub observație. În cutii s-au pus, ca substrat pentru ovipozitare, bucăți de cașmir. S-a notat momentul ovipozitării, numărul de ouă, ecloziunea larvelor, vârstele larvare, împuparea și apariția adulților. S-au făcut unele observații asupra morfologiei și duratei stadiilor de dezvoltare.

Toate vasele cu ouă, larve, pupe și adulți au fost ținute la temperatura camerei (18—20°C).

În cercetările privind comportamentul de hrănire, am studiat preferința față de diferite medii naturale de hrană: pene, materiale din lână veche, de peste 50 ani, și material din lână de 2—3 ani (cașmir). Cele două materiale țesute au diferit prin grosimea firului și prin culoare.

Materialul vechi, colorat în roșu, era țesut din fir gros, pe când cel nou, era vopsit în bej și țesut din fir subțire.

Penele și bucățile din țesături de lână au fost puse la distanțe egale în cristalizoare din sticlă, cu diametrul de 15 cm.

Larvele de *A. scrophulariae* au fost puse în mijlocul cristalizorului, iar după 24 ore s-a observat gruparea lor pe mediile testate. La fiecare

Fig. 1. Ou de *Anthrenus scrophulariae* L.

observație larvele au fost puse din nou în mijlocul cristalizorului pentru a se vedea, în ce măsură, gruparea, pe un mediu sau altul, exprimă o preferință față de hrană sau o deplasare aleatorie.

Rezultate și discuții

a). Ciciul biologic.

Femelele de *A. scrophulariae* au depus câte 6—12 ouă în condiții experimentale. Ouăle sunt depuse, de obicei, la suprafața țesăturii, între fibrele superficiale (fig. 1). Corionul este moale, colorat galben deschis, cu striuri fine, orientate transversal. Lungimea ouălor este de circa 800 μ . Dezvoltarea embrionară durează 12—14 zile. După această dată, are loc ecloziunea larvelor, care apar cu sistemul de peri complet format, caracteristic speciei. În momentul ecloziunii larvele au lungimea de 650—700 μ . În stadiul larvar au loc 7—8 năpârliri, într-o durată de timp de circa 60—70 zile. Larva de ultima vârstă ajunge la 4 mm lungime și 2 mm grosime.

Pe părțile laterale ale segmentelor corpului există tufe de peri lungi, articulați care au aproximativ aceeași grosime până la vârf (fig. 2, 4). Perii de pe tergite sunt mai scurți, înclinați spre partea mediano-dorsală a corpului. Ei sunt înșirați în șiruri regulate, situate la mijlocul tergitelor. Perii delimitează două zone: o zonă anterioară, colorată brun și o zonă

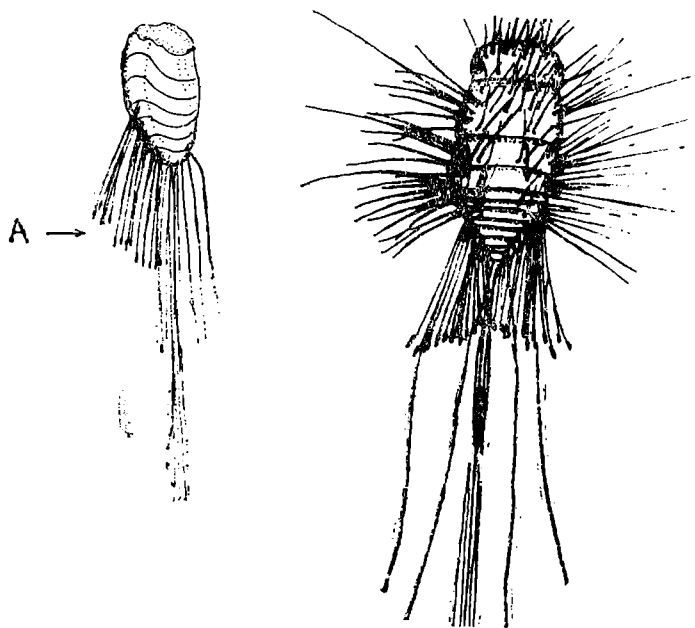

Fig. 2. Larvă de vârstă a II-a — stereomicroscop cu 25×4 lungimea = 0,8 mm (corp fără peri), grosimea = 0,35 mm.

posterioară, colorată galben (fig. 2, 4). De pe părțile laterale ale segmentelor 5, 6 și 7 abdominale, pornesc niște smocuri de peri, care se termină cu câte un segment, în formă de săgeată, cu vârful lung și ascuțit (fig. 3).

Stadiul de pupă durează 12—14 zile. Pupele rămân în exuvia larvei de ultimă vârstă, până la formarea adultului. La partea dorsală a exuviei apare o despicătură longitudinală, în partea mediano-dorsală, pe unde iese adultul. Exuvia larvară constituie un înveliș protector pentru pupă, al cărui segment este moale. Pe suprafața pupei se găsesc smocuri de peri ascuțiți (fig. 5).

Adulții de *A. scrophulariae* devin sexual maturi după 2—4 zile, când are loc (împerecherea și) reproducerea.

Longevitatea adulților este de 10—15 zile, femelele, care nu s-au împerecheat, au trăit mai mult comparativ cu cele ce s-au reproduș.

b). Comportamentul de hrănire la *A. scrophulariae*.

Experiențele, efectuate de noi, indică preferința pentru pene. Majoritatea larvelor, în proporție de 70%, au fost găsite sub pene sau pe rachis. Am observat porțiuni relativ mari din rachis consumate de larve. Circa 20—25% din larve au fost depistate pe lâna nouă (cașmir), unde.

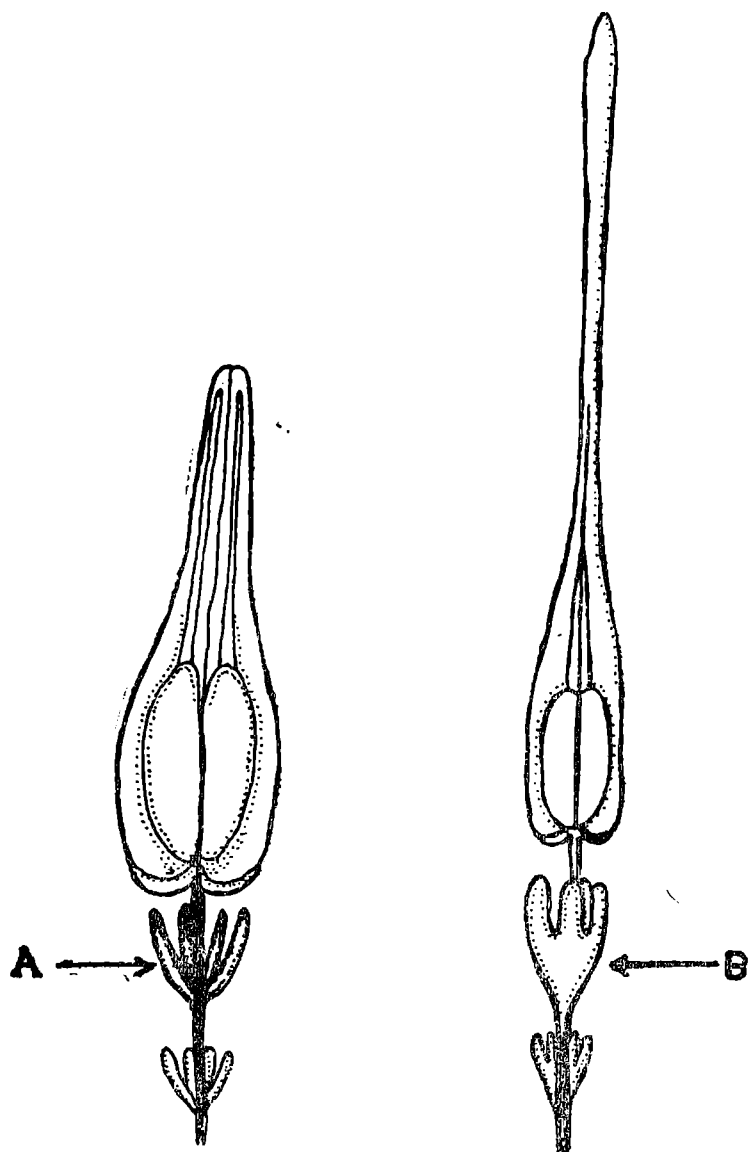
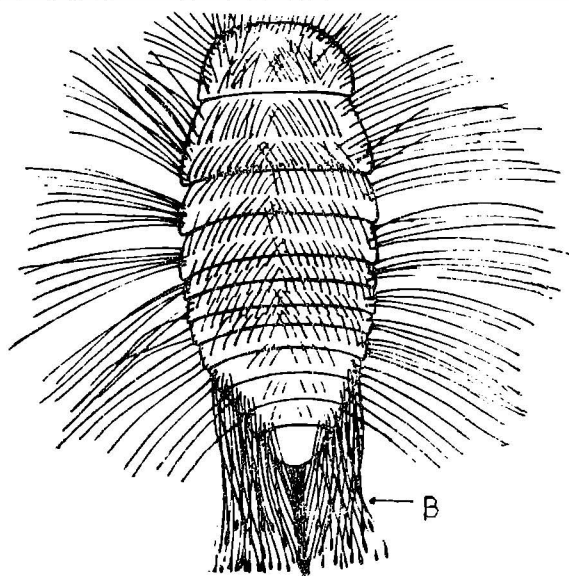

Fig. 3. Peri abdominali în formă de săgeată la vârsta I-a (A) și a IV-a (B), văzuți la microscop cu oc. 7, ob. 40.

2,3/1,1-1,2 mm

desen camera clară
stereomicroscop 6,3×4

← seta de pen având
de 1,1-1,2 mm lungime (la 2,3 mm)

Fig. 4. Larvă de vârstă a V-a sau a VI-a, desenată la stereomicroscop, camera clară — $6,3 \times 4$, având lungimea corpului de 2,3 mm și grosimea 1,2 mm.

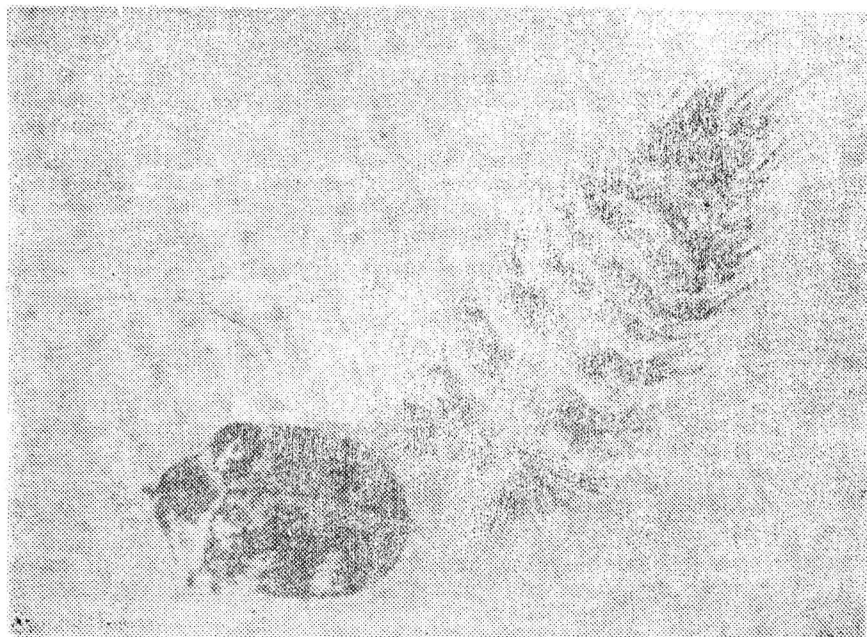

Fig. 5. Adult de *Anthrenus scrophulariae* L. cu exuvia larvei de ultimă vârstă.

de asemenea, s-au observat urme de hrănire. Numai aproximativ 50% erau pe țesătura din lână veche. Este posibil ca natura chimică a hranei să determine această preferință a larvelor.

Concluzii:

— durata ciclului biologic complet la *A. scrophulariae* este de circa 90—95 zile, la temperatura camerei;

— stadiul larvar are cea mai lungă durată și se caracterizează prin 7—8 năpârliiri;

— larvele de *A. scrophulariae* manifestă o preferință accentuată pentru pene, ca hrană naturală.

AURELIA IGNA — NICOLAE TOMESCU

BIBLIOGRAFIE

1. A.V. BARAK, W.E. BURKHOLDER, *Studies on the biology of Attagenus elongatus Casey (Coleoptera, Dermestidae) and the effects of larval crowding on pupation and life cycle*, J. stored Prod. Res., vol. 13, Pergamon Press, Great Britain, 1977, p. 169—175.
2. A.V. BARAK, WENDELL E. BUKHOLDER, *Trapping Studies with Dermestid Sex Pheromones*, Environmental Entomology, vol. 5 nr. 1, New York, 1974, p. 111—114.
3. C.W. COOMBS, *The effect of temperature and humidity upon the development and fecundity of Dermestes haemorrhoidalis Küster and Dermestes peruvianus Laporte De Castelman (Coleoptera Dermestidae)*, J. stored Prod. Res., vol. 15, Great Britain, 1979, p. 43—52.
4. FABIAN N.C. CSUJI, *An assessment of the performance of Dermestes maculatus Deger (Coleoptera, Dermestidae) in some dietary media*, Ent. exp. appl., 24 (1978) (185—192; Ned. Entomol. Ver., Amsterdam).
5. I. GHIZDAVU, N. TOMESCU, I. OPREAN, *Feromonii insectelor „pesticide” din a III-a generație*, Cluj-Napoca, 1983.
6. A. IGNA, R. TAMAS, E. STANESCU, *Influența unor produse chimice asupra insectelor implicate in deteriorarea textilelor de muzeu*, ActaMN, XX, 1983, p. 881—887.
7. S.R. LOSCHIAVO, *Life-history and Behaviour of Trogoderma parabile Beal (Coleoptera, Dermestidae)*, The Canadian Entomologist, vol. 92, nr. 8, 1960.
8. A. ROȘCA, *Données sur les Dermestides (Coleoptera, Dermestidae) de Roumanie*, Travaux du Musée d'Histoire Naturelle Gr. Antipa, vol. XVI, București, 1975, p. 165—177.

SOME ASPECTS CONCERNING THE BIOLOGY AND THE
BEHAVIOUR OF THE FEEDING PROCESS WITH THE
ANTHRENUS SCROPHULARIAE L. (COLEOPTERA DERMESTIDAE)

(Abstract)

Anthrenus scrophulariae L. is a harmful specimen frequently met with as, for as museums, libraries and their adjacent spaces are concerned. Due to the polyphagous character, the damages are likely to be ranked as high.

The chemical action against *A. scrophulariae*, as in the case of all the other harmful specimens living in museums and libraries present many difficulties to be encountered with, the objects being affected by chemical substances.

Finding new non-pollutant inoffensive methods, against these species of dermestidae must be looked as a stringent task for the researcher. Within this design it is, first, necessary to know well the biology, the ecology and the behaviour of each species in particular.

The present paper deals with the results, of a preliminary research referring to the feeding behaviour of the *Anthrenus scrophulariae*.

RECENZII

Javier Arce, Fabienne Burkhalter (coordonatori), *Bronces y Religión Romana, Actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos*. Madrid, mayo — junio 1990, Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología del Consejo Superior de Investigaciones Científicas en Roma, Madrid, 1993.

Volumul cuprinde 477 de pagini, cu numeroase planse și fotografii alb-negru, desene, hărți etc., pendinte de comunicările prezentate la cel de-al XI Congres internațional de Bronzuri Antice. Tabla de materii: Javier Arce (Spania), *Cuvânt de salut*, p. 3; fotografia în grup a participanților la congres, p. 4; Indice, p. 5—6; François Braemer (Franța) și Hubert U. Nuber (Germania), *În memoria lui Heinz Menzel* (reputat savant bronzolog german), p. 9—11; *Actele propriu-zise ale congresului*, p. 13—477.

Iată, că în anul 1993, colegii arheologi spanioli, — așa cum au promis —, s-au ținut de cuvânt, editând, prompt, în condiții ireproșabile, lucrările prezentate la cel de-al XI Congres Internațional de Bronzuri Antice, desfășurat la Madrid (28 mai — 1 iunie 1990). Aceste manifestări științifice dedicate toreuticii antice, au loc din doi în doi ani în câte o țară a „bătrânului” nostru continent (deocamdată: în 1996, orașul american Boston este gazda), iar tipărirea comunicărilor, prilejuite de aceste ocazii, depășește cu mult importanța ședințelor de lucru propriu-zise ale congreselor (la care participă un număr mai restrâns de bronzologi), deoarece le face cunoscute în lumea întreagă. Spre exemplificare, amintesc actele editate ale ultimelor sesiuni: Lausanne (1978), Berlinul Occidental (1980), Székesfehérvár (1982), Viena (1986) și Madrid (1990), cele de la Stara Zagora (1984) și Freiburg im Breisgau (1988, volum pe care încă îl așteptăm!) neputându-și onora, din diferite motive, obligațiile. După câte am fost informat, lucrările celui de-al XII-lea Congres (Nijmegen, 1992) se află sub tipar.

Din păcate, acestui valoros volum îi lipsesc destul de multe comunicări (aici sunt editate doar 39), din simplul motiv că unii autori nu și-au înaintat, spre publicare, lucrările. Cu toată această carență, — repet —, cartea de față se înscrie ca o reușită în aria preocupărilor genului.

Este destul de dificil de a nominaliza și analiza fiecare lucrare în parte, de aceea voi aminti doar pe cele care mi s-au părut mai interesante: discuții privind bronzurile descoperite în Peninsula Iberică, cum ar fi, de pildă, cele de la Uxama (Jose Luis Argente Olivier și Carmen García Merino, ambii Spania, p. 13—22), Serrato (Luis Baena del Alcazar, Spania, p. 33—39), din „Muzeul Arheologic” Madrid (Beryl — Barr Sharrar, SUA, p. 41—44), Mallorca (despre *Mars Balearicus*, Michael Blech, Germania, și Dirce Marzoli, Italia, p. 57—66), moșteniri hispanice numismatice (Paz García-Bellido, Spania, p. 161—170), din „Muzeul Zamora” (R. García Rozas și J. A. Abasolo, ambii Spania, p. 171—196), Denia (Josep A. Gisbert, Spania, p. 213—227), fibule hispanice romane (probleme de cronologie, Maria Marine, Spania, p. 285—295), piese din „Muzeul Arheologic” Murcia (Jose Miguel Noguera Celdran și Francisco Jose Navarro Suarez, ambii Spania, p. 323—330) și, în sfârșit, cercetări privind vasele romane, din bronz, descoperite în Spania, în perioada de declin a republicii — începutul Imperiului (Jerzy Wielowiejski, Polonia, p. 469—477). Apoi, studii despre obiecte toreutice provenite din Italia (bronzuri inspirate din tipurile sculptorului Policleet, Luigi Beschi, Italia, p. 45—55; statuete și recipiente romane din Lombardia, Margherita Bolla, Italia, p. 67—81; un vas ornamental roman târziu, Marina Castoldi, Italia, p. 133—140); Franța (bronzuri votive din Bavay, Stéphanie Boucher și H. Oggiano-Bitar, ambele Franța, p. 83—99; *ex voto*-uri de la *Argentomagus* și *Alesia*, Isabelle Fauduet, Franța și Elisabeth Rabeisen, SUA, p. 141—160; discuție asupra unui repertoriu de bronzuri în *Gallia* romană, Claude Rolley, Franța, p. 367—381); Slovenia (bronzuri din *Claudia Celcia*, Vera Kolšek, Slovenia, p. 261—273); Bulgaria (de la *Novae*, Alexandra Dimitrova-Milčeva, Bulgaria, p. 309—314; *Moesia Inferior*, Varbinka Najdenova, Bulgaria, p. 315—322); piese romane păstrate în alte muzee decât țara de origine (cele descoperite în *villa* lui *N. Popidius Florus*, din Boscoreale, astăzi în colecția particulară a miliardarului J. Paul Getty din Malibu, California, Joachim Gorecki, Germania, p. 229—246; o statueta cu Mercur, provenită de la Sagunto,

în „Muzeul Național” al Danemarcei, Helle Salskov Roberts, Danemarca, p. 395—404); Ungaria (*Bacchus* și cortegiul dionysiac pe torțile vaselor de bronz, Klára Szabó, Ungaria, p. 405—419; recipiente romane târzii din mormintele de la *Aquin-cum*, Krisztiná Szirmai, Ungaria, p. 421—427); Ucraina (matrițe de tipare pentru oglinzi romane de la *Chersonessus*, M. Ju. Treister și M. I. Zolotarev, ambii Rusia, p. 429—448); probleme de iconografie (*Mars* roman la Corint?, Carol Mat-tusch, Germania, p. 297—300; o statueta reprezentând Soarele, sub ipostaza de suveran, datată în jurul anului 500 d.Ch., presupusă a-l înfățișa pe *Theodosius*, Erik Poulsen, Danemarca, p. 349—360) sau probleme de ordin tehnic (Salvador Rovira Llorens, Spania, p. 197—205; Cees D. van den Bergh, Olanda, p. 449—467).

Îmi displace faptul că aceste Acte ale congresului de la Madrid au fost „vă-duvite” de două importante comunicări privind bronzurile romane din provincia noastră Dacia (Lucia Marinescu, București, *Typen römisches Bronzestatuetten aus Dakien: orientalischen Gottheiten* și Alexandru V. Matei, Zalău, *Bronzes and Religions from Porolissum, a Roman Town in Dacia Porolissensis*), pe care au-torii nu și le-au dorit editate aici (nu cunosc motivele). Cea de a treia contribu-ție românească însă a văzut lumina tiparului (Constantin Adrian-Pop, *Bronzi votivi di Dacia Romana: una inedita rappresentazione iconografica e tipologica di Dionisio*, p. 345—348).

În încheiere, un cuvânt de recunoștință coordonatorilor acestui volum (și principalii organizatori ai congresului), profesorii Javier Arce („Escuela Espa-ñola de Historia y Arqueologia”, Roma) și Fabienne Burkhalter (de fapt, cola-boratoare și în viață, ... în calitate de soție!) pentru strădaniile depuse spre edi-tarea, — în condiții tehnice ireproșabile —, a valorosului tratat științific madri-lean.

CONSTANTIN POP

Catálogo de la Exposición „Los Bronces Romanos en España“, Madrid, 1990.

Conține 358 pagini, 348 fotografii color ale pieselor expuse și alte 104 fotografii color, 11 alb-negru, 2 desene color și 5 desene alb-negru, inserate în textele unor articole prezentate în prima parte a catalogului.

Cu prilejul celui de-al XI-lea Congres Internațional de Bronzuri Antice (tema „Bronzuri și religia romană“, Madrid, 28 mai — 1 iunie 1990), a avut loc și vernisarea grandioasei expoziții „Bronzurile romane din Spania“ (găzduită de Palatul „Velasquez“, din frumosul parc central „Retiro“, al metropolei madrilene; expoziția a fost deschisă pentru public în perioada mai — iulie 1990).

La început, câteva scurte explicații. Sesiunile de lucru ale specialiștilor în bronzuri romane au loc din doi în doi ani în alt stat european, nimerită și obligatorie (așa s-a statuat) ocazie de organizare a unor expoziții turetice, cu cele mai valoroase piese ale genului, descoperite în țara gazdă a congresului.

Catalogul de față a fost editat, în condiții excepționale (fotografiile color sunt o incântare, ca să nu mai vorbesc de calitatea hârtiei), de către Ministerul Culturii din Spania, „Centrul Național de Expoziții“ și Direcția „Artelor Frumoase“ și a Arhivelor.

Cuprins: Lista Comitetului științific de organizare a expoziției (10 persoane, în frunte cu Rafael Garcia Serrano, directorul general al „Muzeelor Statale“ spaniole), p.5; Lista instituțiilor participante (în număr de 94: muzee, biblioteci, cabinete, universități, guverne regionale ș.a.), p. 7—9; Fișa tehnică a expoziției (coordonare, proiectare, transport, securitate, audiovizual, restaurare, detalii grafice, probleme mecanice etc.), p. 11; Jaime Brihuega (Director general al „Artelor Frumoase“ și Arhivelor), *Curânt de salut*, p. 13. În continuare, urmează câteva valoroase articole din domeniul bronzurilor romane, datorate colegilor arheologi iberici sau străini: Javier Arce („Institutul Spaniol de Istorie și Arheologie“ din Roma, și principal organizator al congresului madrilean), *Bronzurile romane din Spania*, p. 15—26; Claude Domergue (Universitatea Toulouse — Le Mirail), *Mineritul hispano-roman și bronzurile romane*, *Bronzuri de uz tehnic și industrial*, p. 27—36; Walter Trillmich („Institutul Arheologic German“ din Madrid), *Puncte de vedere asupra unor portrete în bronz din Hispania romană*, p. 37—50; Julián Gonzáles („Departamentul de filologie latină“, Facultatea de filologie, Universitatea din Sevilla), *Bronzuri juridice romane în Spania*, p. 51—61; Pedro Rodríguez Oliva („Catedra de Arheologie“, Universitatea din Málaga), *„Bronzuri pierdute“ din Spania romană*, p. 63—70; Isabel Roda („Universitatea Autonomă“ barceloneză), *Bronzuri romane din Hispania Citerior*, p. 71—90; Pedro Rodríguez Oliva (a se vedea mai sus), *Bronzurile romane din Bética și Lusitania*, p. 91—102; Trinidad Nogales Basarrete (conservator, „Muzeul Național de Artă Romană“, Mérida), *Bronzuri romane la Augusta Emerita*, p. 103—115; Angel Fuentes („Departamentul de Arheologie și Preistorie“, „Universitatea Autonomă“, Madrid), *Bronzurile imperiale timpurii în Hispania*, p. 117—135; Părintele Palol (Universitatea din Barcelona), *Bronzuri creștine din epoca romană și vizigotă*, p. 137—152; SOCIRA („Societatea Civilă de Restaurare Arheologică“, coordonator Emma García Alonso (restaurator), *Conservarea și restaurarea bronzului*, p. 153—161; *Catalogul expoziției* (piesele sunt grupate pe următoarele criterii: 1. Activități publice: elemente arhitectonice, documente legale, jocuri publice, monumente și statui oficiale, arme, manifestări religioase publice, p. 163—230; 2. Domenii particulare: culte religioase private, sculptura decorativă a casei, mobilier, recipiente pentru iluminat, vase, jocuri domestice, obiecte pentru uz personal, podoabe, atelaje pentru care și piese de harnașament, p. 231—322; 3. Activitatea economică: „industria bronzului“, producția artizanală, instrumente medicale, comerț, monete, piese folosite la cântărit, p. 323—344) p. 163—244; *Bibliografia*, p. 345—356; *Tabla de materii*, p. 357—358.

În mod deliberat, nu au pomenit și singularizat, prin descriere, nici un exponat al acestei grandioase manifestări științifico-culturale. Fără excepție, piesele sunt cu totul admirabile, iar exemplificarea uneia (unora) s-ar face în detrimen-

tul alteia (altora)! Stărnind curiozitatea cititorului, las la latitudinea sa să-și aleagă obiectele pe care le consideră a fi cele mai spectaculoase (din păcate, în țara noastră există doar trei exemplare ale acestui catalog).

Prin valoroasele articole științifice (din prima parte a volumului), care oferă prețioase informații despre preocupările arheologilor spanioli în domeniul torevității romane din Peninsula Iberică, prin varietatea și bogăția pieselor etalate în expoziție, prin condițiile grafice excepționale (mărturisesc, încă nu am văzut așa ceva!; fotografiile color pastelate și în „degradé” sunt încântătoare!), acest catalog s-a vrut o remarcabilă apariție editorială. Și a reușit pe deplin!

CONSTANTIN POP

CRONICA ARHEOLOGICA (1993)

Arheologii Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, au desfășurat, în anul 1993, o febrilă și rodnică activitate științifică și culturală, materializată prin cercetări de specialitate, participări, cu comunicări, la diferite congrese, simpozioane, colocvii, sesiuni ale unor instituții de profil (internationale, naționale, regionale ș.a.), organizarea câtorva reușite expoziții de arheologie, conferințe și articole de popularizare, interviuri la radio și televiziune. În cronică, sunt amintite, de asemenea, numărul pieselor intrate în patrimoniul muzeal (prin săpături de specialitate, achiziții, donații), promovările în funcție a personalului științific și susținerea tezelor de doctorat.

ȘANTIERE ARHEOLOGICE

(în cazul unor colective de largă colaborare, pentru cercetătorii care nu fac parte din personalul științific al muzeului clujean se va specifica instituția de care aparțin).

PREISTORIE

GURA BACIULUI (jud. Cluj). Colectiv: Gheorghe Lazarovici (coordonator), Zoia Maxim. Săpăturile încheie o perioadă de patru ani și au avut ca scop investigarea unei suprafețe de 1200 m², cu care prilej s-a epuizat cercetarea celui mai vechi nivel de locuire neolitică (Gura Baciului I, cultura Starčevo—Criș) și în care s-au semnalat 15 complexe (bordeie și gropi). În această așezare, au fost depistate (în anii anteriori) următoarele vestigii: două complexe din nivelul Gura Baciului IV (1990), șase complexe din nivelul Gura Baciului III (1991) și cinci locuințe de suprafață din nivelul Gura Baciului II (1992). De asemenea, cercetările au clarificat probleme de stratigrafie și evoluție, arhitectura neolitică, analiza statistică cantitativă a întregului material descoperit.

SÂNTIOARA (jud. Mureș). Mihai Bădău-Wittenberger. Vestigii: bordei neolitic timpuriu (faza Gura Baciului I) și materiale ale epocii bronzului final.

PARTA (jud. Timiș). Colectiv: Gheorghe Lazarovici (coordonator), Zoia Maxim, Mihai Meșter, Florin Drașovean (Muzeul Banatului, Timișoara). S-a urmărit cercetarea mai multor complexe neolitice, situate pe malurile râului Timiș. Descoperiri: o construcție cu platforma suspendată (casetă pentru cereale sau pat) din cultura Tiszapolgár, două orizonturi cu locuințe de suprafață (cu etaj), aparținând culturii Banatului, faza II (contemporană cu Vinča B₁—B₂, circa 4200—3700 î.Ch.) și materiale din nivelul vinciă târziu (nivel 5, Vinča C, aproximativ 3700—3500 î.Ch.), bordeie și cuptoare medievale. O piesă deosebită: cap de cerb (decorat cu incizii, încrustate cu alb și pictat în culorile roșu și galben), considerat a aparține unei construcții cu caracter cultic.

ICLOD (jud. Cluj), punctul „Pământul Vlădiciei”. Colectiv: Gh. Lazarovici (coordonator), Zoia Maxim, Mihai Meșter. Săpăturile arheologice au finalizat un proiect, de circa 10 ani, care viza sistemul de fortificație al neoliticului târziu. S-au putut preciza dimensiunile fortificației (circa 140 m diametru) și elementele sale: șanț cu profilul în forma literei „V” și o palisadă (gard masiv de stâlpi), în interior. Fortificația a fost construită în faza Iclood I și va fi abandonată în faza Iclood II. La nivelul Iclood II—III, șanțul de apărare va fi folosit ca groapă pentru resturi menajere. Urmele altor palisade (interioare și exterioare) fac obiectul unor cercetări viitoare.

CHEILE TURENILOR (jud. Cluj). Mihai Bădău-Wittenberger. S-au cercetat: două platforme de locuințe (neolitic și bronz timpuriu) și trei nivele din bronzul timpuriu.

CLUJ-NAPOCA, Piața „Avram Iancu”. Viorica Rusu-Bolindeț. Urme de locuire din neolitic (grupul Iclod) și vestigii medievale (a se vedea la Evul Mediu).

BUZA (jud. Cluj). Mihai Bădău — Wittenberger. Așezare cu mai multe nivele de locuire; bronz, Hallstatt, epoca dacică.

COPĂCENI, (jud. Cluj), punctul „La Moară”. Mihai Rotea. Cercetări în așezarea deschisă din bronzul timpuriu. Descoperiri: două locuințe de suprafață, un mormânt, de înhumatie (din necropolă?), cu cinci schelete (probabil, o femeie și patru copii), mormânt considerat unicat.

SUATU (jud. Cluj), locul „Fâneața de Jos”. Mihai Rotea. Așezare deschisă Wietenberg.

PALATCA (jud. Cluj), punctul „Togul lui Măndrușcă”. Mihai Rotea. Așezare deschisă Wietenberg.

RUDI (Republica Moldova). Mihai Bădău-Wittenberger. Cetate hallstatiană ce continuă și în epoca dacică.

În cadrul proiectului pentru localizarea tumulilor (colaborare între Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei și Institutul Român de Tracologie, București: colectiv: Gheorghe Lazarovici, coordonator, Zoia Maxim, Mihai Meșter) s-au efectuat identificări de tumuli: *Cluj-Napoca*, cartier Mănăstur (culmea din dreapta văii „Sfântul Ion”, pe creasta principală spre dealul „Feleac”; *Cheile Baciului* (jud. Cluj), unul; *Florești* (jud. Cluj), trei; *Gilău* (jud. Cluj), doi (tumuli din ultimele două localități au mantaua din pietre de râu, fiind, probabil, romani și plasati pe marginea drumului antic Cluj—Gilău); *Mintiu Gherlei* (jud. Cluj); *Valca Hășdateilor* (jud. Cluj) și zona aferentă: *Petrestii de Sus* (punctul „Pă Grădini”, Munții Petrindului), *Filea de Jos*, doi; *Filea de Sus*, unul; *Pădureni*, unul (tumuli din fazele târzii ale culturii Coțofeni și perioada timpurie a bronzului); *Cheile Turzii* (jud. Cluj), punctul „Suliheghi” (s-a săpat un tumul și s-a cercetat ritul de înmormântare: cinci morți erau depuși pe târgi din lemn, iar, după o perioadă de timp, restul scheletelor se îngropau sub un (două) rând de bolovani; materialul depistat: un vârf de silex și un fragment de vas globular, de culoare cărămizie, caracteristic perioadei timpurii a bronzului); *Cheile Turenilor* (jud. Cluj), punctul „La Furci”, tumuli din cultura Coțofeni — începutul bronzului timpuriu.

EPOCA DACICĂ

GRADIȘTEA DE MUNTE (*Sarmizegetusa Regia*, jud. Hunedoara). Eugen Iaroslavski, în colaborare cu Universitatea din Cluj-Napoca (coordonator Ioan Giclaru). Investigații pe o terasă de locuit, VII (plasată sub zidul incintei de apărare), unde s-au descoperit hambare, cuptoare și o zonă în care a fost depistată o cisternă (căptușită cu bărne, din lemn), din ultima fază a cetății.

COSTEȘTI (jud. Hunedoara), dealul „Cetățuie”. Același colectiv ca la Grădiștea de Munte. S-a verificat așa-zisul „val roșu” al fortăreței (are două faze).

MEREȘTI (jud. Harghita). Colectiv: Viorica Crișan (coordonator), Ștefan Ferenczi (cercetător clujean, pensionar). Așezare fortificată (locuință de suprafață și cuptor de copt pâine), alături de vestigii din cultura Wietenberg și medievale timpurii.

BAIȚA (jud. Cluj). Perieghetză: Mihai Meșter. Valul de pământ al cetății dacice.

EPOCA ROMÂNĂ

SARMIZEGETUSA (*Ulpia Traiana*, jud. Hunedoara). Colectiv: Dorin Alicu (coordonator), Victor Popa, Emilian Bota. Obiective: 1. Zona Amfiteatru: s-a surprins faza timpurie, din lemn, a construcției; 2. Clădirea EM 30: complex hidroalic (cu pietre de moară, canal de aducțiune etc.); 3. Zona Forului. Emilian Bota, în colaborare cu Universitatea din Cluj-Napoca (coordonator Ioan Piso): faza de lemn a forului (pentru prima oară depistată în Imperiu), *nymphaeum* și sanctuar *in honorem Domus Divinae* (cu resturi statuare ale lui Septimius Severus).

MICĂSASA (jud. Sibiu), Ioan Mitrofan, Continuă săpăturile arheologice în

marele centru de olărie, depistându-se încă cinci cuptoare de ars ceramică (însumând, astăzi, un total de 20 de astfel de instalații) și două tipare pentru confecționarea medalioanelor.

VALEA CHINTAULUI (jud. Cluj), dealul „Tulghes”. Dorin Alicu. Finalizarea cercetărilor în complexul „Baie” din grandioasa *villa rustica*.

CLUJ-NAPOCA, str. Victor Deleu, Colectiv: Sorin Cociș (coordonator), Adela Paki, Valentin Voisian (student, Facultatea de Istorie). Continuarea săpăturilor arheologice în edificiul roman (aici, în 1992, s-a descoperit un tezaur de 1268 de denari, din argint și cea mai mare aglomerare de piese, din bronz, a anticului oraș Napoca).

CLUJ-NAPOCA, Piața Muzeului. Mihai Bădău-Wittenberger. Cercetările în edificiul roman (cu paviment, canalizare și instalație de *hypocaustum*), dezvelit în campaniile anilor trecuți.

VARADIA (jud. Caraș-Severin), punctul „Chilii”. Eugen Iaroslavski, în colaborare cu Ovidiu Bozu (Muzeul județean, Reșița), Secțiune în zona porții decumana a castrului.

PERIOADA PREFEUDALA

SUCEAGU (jud. Cluj). Sorin Cociș, în colaborare cu Coriolan Opreanu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca). Investigații în așezarea din secolul IV d.Ch., cu depistarea a două locuințe.

EVUL MEDIU

CLUJ-CALVARIA, Colectiv: Petre Iambor, Ștefan Matei. Continuarea cercetărilor în așezarea fortificată din secolele XI—XII, în care s-au descoperit șase morminte de înhumatie, fundații de la vechea fortificație, urme de locuință romană (cu pavaj, din piatră).

ORAȘTIE (jud. Hunedoara). Obiective: 1. Dealul „Pemilor”. Gheorghe Petrov. Necropola medievală timpurie (șase morminte din secolele XI—XII); 2. Gheorghe Petrov, în colaborare cu Zeno Pinter (Institutul de Studii Socio-umane, Sibiu). Lucrări la incinta fortificației din secolele XII—XV și „redescoperirea” bisericii cu plan circular; 3. Gheorghe Petrov. Săpături arheologice la biserica românească (veacul XVI) și în necropolă (16 morminte de înhumatie, de la începutul secolului XVII).

GEOAGIU DE JOS (jud. Hunedoara). Gheorghe Petrov. Cercetări la biserica și cimitirul reformat, din veacul XII (20 de morminte de înhumatie) și fortificația din secolul XV.

RÂU BĂRBAT (jud. Hunedoara), punctul „Ploștina”. Ștefan Matei. Vestigii medievale, probabil, din secolele XIII—XIV, printre care și o clădire, din lemn, cu pivniță zidită.

CLUJ-NAPOCA, Piața „Avram Iancu”. Viorica Rusu-Bolindeț. Depistarea pieței orașului medieval (veacurile XVI—XVII).

EXPOZIȚII

ALBA IULIA. Aprilie—mai. Expoziția temporară „Centrul de olărie antic de la Micăsasa (jud. Sibiu)”. Colaborare cu Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia. Materialul expus, aparține în întregime muzeului clujean. Importantul sit (cercetat de Ioan Mitrofan) reprezintă cea mai mare așezare de olari descoperită, deocamdată, în Dacia romană și, poate, în provinciile dunărene ale Imperiului.

CLUJ-NAPOCA. 26 iunie. Vernisajul expozițiilor de bază, permanente, ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Secțiile de preistorie, civilizație dacică, arheologie romană (împreună cu tegularul și lapidarul roman), etnogeneza românilor și secțiunea de egiptologie au fost reorganizate complet (pe criterii moderne, științifice): secțiile evului de mijloc (cu lapidarul medieval) și de istorie modernă și-au îmbogățit considerabil patrimoniul expus.

CLUJ-NAPOCA. Noiembrie 1993 — februarie 1994. Expoziția temporară itinerantă „Daco-romani, români, migratori”. Colaborare cu Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca și muzeele din Sibiu, Alba Iulia, Deva, Târgu Mureș, Zalău, Timișoara, Reșița, Brașov, Bistrița, Miercurea Ciuc, Turnu Severin și Muzeul Național de Istorie, București. Coordonator: Ioan Hica. Expoziția, cu caracter național, reunește obiecte și piese ale culturii materiale, aparținând populației autohtone, care a locuit, în special, în spațiul intracarpatic, începând cu secolul IV d.Ch. până în veacurile XI—XII. Este ilustrată creștinarea daco-român timer (rămași pe aceste meleaguri după „retragerea aureliană”), evoluția lor în timp, nașterea poporului român, precum și vestigiile ale popoarelor migratoare, care au străbătut Transilvania și Banatul.

De asemenea, s-au pregătit expozate ale muzeului nostru pentru expozițiile românești de arheologie, referitoare la tezaurele țării noastre (vernisaaj, Frankfurt pe Main, ianuarie 1994) și la goți (Milano, ianuarie 1994).

SESIUNI ȘTIINȚIFICE

În țară:

BISTRIȚA. 25—26 martie. Sesiunea „Istorie și cultură în Transilvania de nord-est”. Muzeul județean, Bistrița-Năsăud. Au prezentat comunicări: Mihai Rotea, despre așezările culturii Wietenberg; Sorin Cociș și Corneliu Gaiu (Muzeul județean Bistrița-Năsăud), fibule romane descoperite la Ilișua; Adela Paki, populația Daciei Porolissensis; Constantin Pop, considerații privind pantheonul porolissensis.

CLUJ-NAPOCA. 28—29 aprilie. Simpozionul VI Național de Arheometrie. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, în colaborare cu Comisia Muzeelor și Colecțiilor din Ministerul Culturii, București și Institutul Român de Tracologie, București. Comunicări: Gheorghe Lazarovici și Tiberiu Piciu (Institutul de Cercetări Biologice, Cluj-Napoca), despre forme de relief și arheometrie; Zoia Maxim și Ioan Mârza (Facultatea de Geologie), determinări petrografice pentru unelte cioplite; Zoia Maxim și Florentina Olteanu (studentă, Facultatea de Geologie), model de litotecă; Cornel Marian și Sorin Cociș, în colaborare cu Liviu Dărăban. Trandafir Fiat, Aurora Rotariu (toți de la Facultatea de Fizică), analiza prin activare cu neutroni a monetelor din tezaurul roman de la Cluj-Napoca, str. Victor Deleu; Gheorghe Lazarovici și Milton Frențiu (Facultatea de Fizică), un nou algoritm de serie; Lucian Tarcea, aplicații de rețele neuronale în arheometrie. Sesiunea a fost urmată de o „masă rotundă”, axată pe probleme specifice arheometriei.

CARANSEBES. 1 mai. Simpozionul „In memoriam Constantini et Hadriani Daicovicu”. Muzeul județean de Etnografie și al Regimentului de graniță, Caransebeș. Au comunicat: Gheorghe Lazarovici, despre probleme privitoare la epoca neolitică; Zoia Maxim și Florentina Olteanu (studentă, Facultatea de Geologie), aspecte privind aceeași perioadă istorică; Constantin Pop, activitatea profesorului Hadrian Daicovicu referitoare la coordonarea unor expoziții internaționale de arheologie românească.

CONSTANȚA. 13—16 mai. Sesiunea XXVII națională de rapoarte arheologice (cercetările din anul 1992). Muzeul de Istorie Națională și Arheologie. Constanța. Au vorbit, Gheorghe Lazarovici și Zoia Maxim, despre șantierul arheologic neolitic de la Gura Baciului și Iclod și împreună cu Florin Drașovean (Muzeul Banatului, Timișoara), Parța; Zoia Maxim și Mihai Bădău-Wittenberger, așezarea din perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului de la Tureni—Copăceni; Gheorghe Lazarovici și Dumitru Teicu (Muzeul județean, Reșița), „expediția cupru”; Mihai Rotea, așezările din epoca bronzului de la Copăceni, Suatu și Pălătea; Eugen Iaroslavski, împreună cu Ioan Glodariu și Gelu Florea (ambii de la Facultatea de Istorie) și Gabriela Gheorghiu (Muzeul „Civilizației dacice și romane, Deva), valul roman, cisterna dacică și terasa VII de la *Sarmizegetusa Regia*; Viorica Crișan și Ștefan Ferenczi (cercetător clujean, pensionar), fortificația dacică de la Merești; Adriana Isacu, în colaborare cu Dan Isacu (Facultatea de Istorie) și Dan Andreica (Facultatea de Fizică), castrul roman de la Căseiu; Dorin Alicu, Constantin Pop, Sorin Cociș, Adela Paki, Victor Popa, Marinela Vomir (profe-

soară din Cluj), „zona sacră” de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*; Dorin Alicu, *villa rustica* de la Chinteni (I); Ioan Mitrofan, aşezarea romană de la Micăsasa; Viorica Rusu-Bolindeţ şi Alexandru Diaconescu (Facultatea de Istorie), despre sanctuarul lui Liber Pater din *colonia Aurelia Apulensis* şi sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii din Alba Iulia; Sorin Cocîş, Mihai Rotea, Petre Iambor, Adela Paki, Valentin Voişian (student, Facultatea de Istorie), cercetări arheologice cu caracter de salvare în Cluj-Napoca (edificiul roman, str. Victor Deleu); Adela Paki şi Sorin Cocîş, tezaurul monetar roman din Cluj-Napoca, str. Victor Deleu; Sorin Cocîş şi Coriolan Opreanu (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), aşezarea de la Suceagu (secolele III—IV); Ştefan Matei şi Petre Iambor, complexul medieval timpuriu de la Cluj—Mănăstur; Ioana Hica, săpăturile cu caracter de salvare de la Pălătea—„Pădure”; Gheorghe Petrov şi Zeno Pinter (Institutul de Studii Socio-umane, Sibiu), incinta cetăţii medievale de la Orăştie; Gheorghe Petrov, în colaborare cu Adriana Kusu şi Eugen Pescaru (ambii de la Muzeul „Civilizaţiei dacice şi romane”, Deva), *Magna Curia* — curtea castelului din Deva; Viorica Rusu-Bolindeţ, în colaborare cu Adrian Rusu şi Andrei Kovács (ambii de la Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca), mănăstirea dominicană şi castelul Martinuzzi de la Vinţul de Jos.

CLUJ-NAPOCA. 27—28 mai. Simpozionul omagial „Constantin Daicoviciu”. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, în colaborare cu Catedra de istorie antică şi arheologie a Universităţii clujene şi Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca. Comunicări: epocile neolitică şi a bronzului (Gheorghe Lazarovici şi Zoia Maxim), Hallstatt (Adriana Isacu), civilizaţia dacică (Eugen Iaroslavski, Viorica Crişan), arheologie şi istorie romană (Dorin Alicu, cu Victor Popa şi Emilian Bota, Ioan Mitrofan, Adela Paki, Sorin Cocîş, Viorica Rusu-Bolindeţ, Mihai Bădău-Wittenberger, Constantin Pop), probleme referitoare la Evul Mediu (Ştefan Matei şi Petre Iambor), cercetări numismatice (Liviu Călian), aspecte ale activităţii acad. Constantin Daicoviciu (Eugenia Glodariu).

DEVA. 18 august. Simpozionul omagial „Octavian Floca”. Muzeul „Civilizaţiei dacice şi romane”, Deva. Constantin Pop: despre *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi teritoriul ei: colonişti, religii, locaşuri de cult.

CLUJ-NAPOCA. 7—10 octombrie. Simpozionul I Naţional de Istoria Artei. Muzeul Colecţiilor, Cluj-Napoca. Referate: Gheorghe Lazarovici, despre sculpturi monumentale neolitice de la Parţa; Zoia Maxim şi Mircea Petrescu-Dimboviţa (Universitatea „Al. I. Cuza” Iaşi), ceramica pictată cucuteniană de la Truşeşti; Constantin Pop, aprecieri privind arta Daciei romane; Sorin Cocîş, bronzuri romane din Napoca.

CLUJ-NAPOCA. 15—16 octombrie. Seminarul III Naţional de Etnoarheologie, „Ofrande funerare” (partea a doua a temei „Rit şi ritual funerar”, din 1992). Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, în colaborare cu Direcţia Generală pentru Protecţia şi Valorificarea Patrimoniului Cultural Naţional, din Ministerul Culturii, Bucureşti, Inspectoratul judeţean Cluj pentru Cultură şi Artă, Inspectoratul judeţean Şcolar Cluj, Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Cluj-Napoca, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti şi Laboratorul de Cercetări Interdisciplinare, Cluj-Napoca. Au prezentat comunicări: Gheorghe Lazarovici, despre analiza unei ofrande funerare din cimitirul neolitic de la Iclod; Diana Rusu şi Georgeta El Susi (Muzeul judeţean, Reşiţa), ofrande animaliere în mormântul nr. 10 de la Gura Baciului; Mihai Rotea, ofrande funerare în cultura Wietenberg; Mihai Bădău-Wittenberger, simboluri solare în necropolele culturii Noua; Zoia Maxim, ofrande funerare în perioada hallstattiană; Viorica Crişan, ofranda funerară din mormântul dacic de la Sântimbru, jud. Harghita. În paralele cu acest simpozion, au mai avut loc: sesiunea de comunicări a elevilor, membrii cercului „Prietenii muzeului”, vizitarea expoziţiilor Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei şi a celui etnoarheologic din Iclod şi o „masă rotundă”, cu abordarea problematicii respective.

CRIŞAN (jud. Hunedoara). 24 octombrie. Simpozionul „Zarandul şi Munţii Apuseni”. Gheorghe Petrov: cercetări arheologice la mănăstirea Vaca (campaniile din 1990—1991).

TURDA. 12—13 noiembrie. Sesiune prilejuită de aniversarea „Semicentenarului” Muzeului de istorie, Turda. Muzeul de istorie, Turda. Dorin Ursu: contribuţii geologice privind exploatarea salinelor turdene în epoca romană.

ARAD. 12—13 noiembrie. Sesiune jubiliară dedicată „Centenarului” Muzeului judeţean Arad. Muzeul judeţean, Arad. Au participat: Diana Rusu, cu deter-

minări osteologice în gropile rituale din epoca bronzului de la Cheile Turzii; Petre Iambor, terminologie și izvoare istorice privind așezările fortificate din Transilvania (secolele XI—XVI).

ZALĂU. 18—19 noiembrie. Sesiunea „Istorie și civilizație în nord-vestul României”. Muzeul de Istorie și Artă, Zalău. Gheorghe Lazarovici, cu Zoia Maxim și Mihai Meșter, au vorbit despre tumulii din partea de vest a bazinului sălăjean.

DEVA. 26—27 noiembrie. Sesiunea „Civilizație și cultură în Transilvania”. Muzeul „Civilizații dacice și romane”, Deva. Contribuții: Eugen Iaroslavschi, despre vasele dacice de fier, cu torți terminate în capete de pasăre; Dorin Alicu, cu Victor Popa și Emilian Bota, amfiteatrul roman de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*; Sorin Cocis și Valentin Voișian (student, Facultatea de Istorie), cercetări arheologice la Cluj-Napoca, str. Victor Deleu (campania din 1993); Viorica Rusu-Bolindeț, săpături la *Apulum*; Ștefan Matei, fortificațiile medievale de la „Porțile de Fier” — Bucova; Gheorghe Petrov, în colaborare cu Zeno Pinter (Institutul de Studii socio-umane, Sibiu), cercetări arheologice la Geoagiu de Jos și Orăștie).

ALBA IULIA. 27—28 noiembrie. Sesiunea dedicată celei de a „75-a aniversări a Unirii”. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia. Viorica Rusu-Bolindeț, a prezentat, campania de cercetări la sediul guvernatorului Daciei (1993).

CLUJ-NAPOCA. 3—4 decembrie. Simpozionul Național „Daco-romani, români, migratori”. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Referate: Viorica Crișan, cu descoperiri arheologice prefeudale în județul Harghita; Petre Iambor, despre elemente autohtone și alogene în așezările medievale timpurii din Transilvania.

În cadrul ședințelor lunare ale „Societății Naționale de Studii Clasice” (filiala Cluj-Napoca), au prezentat comunicări: Constantin Pop a evocat activitatea prof. Nicolae Lascu în calitate de istoric și dascăl și, apoi, altădată, a făcut câteva considerații referitoare la unele piese romane, din bronz, dispărute, dar menționate în istoriografia secolului XIX; Sorin Cocis, a prezentat lucrările celui de-al II-lea Colocviu româno-elvețian, despre politica edilitară a Imperiului (desfășurat la Berna, septembrie).

Internaționale:

KAZANLÂC (Bulgaria). 4—8 iunie. Simpozionul I Internațional „Sevtopolis”. Referate: Gheorghe Lazarovici și Zoia Maxim: „Encore une fois sur les tumulus du Banat et de la Transylvanie”.

TARRAGONA (Spania). 6—11 septembrie. Lucrările Congresului XIV Internațional de Arheologie Clasică. Au vorbit: Dorin Alicu, despre urbanismul în Dacia romană; Sorin Cocis, edificiile publice din Dacia romană (termele).

LJUBLJANA (Slovenia). 10—15 septembrie. Conferința internațională de documentare și informatică în cultură (de pe lângă UNESCO). Gheorghe Lazarovici și Lucian Tarcea au prezentat baze de date și informații.

BERNA (Elveția). 13—19 septembrie. Colocviul II internațional româno-elvețian „Politica edilitară în provinciile Imperiului roman” (replică la primul colocviu, Deva, 1991). Comunicări: Eugen Iaroslavschi, „*Sarmizegetusa* pendant la domination romaine”; Dorin Alicu, „À propos de l'amphithéâtre nouveau de *Sarmizegetusa*: précisions à propos de la chronologie”; A. Paki, „L'importance de la colonisation de la Dacie romaine”; Constantin Pop, „*Ulpia Traiana* et ses endroits: colons, religions, saintes demeures”; Sorin Cocis, „Aspects de l'urbanisation de la ville de *Napoca*”; Emilian Bota, „La reconstitution du forum de *Colonia Dacia Sarmizegetusa*”; Victor Popa, „Les dédicants des inscriptions vouées à *Mithras*”; Ioana Hica, „La continuité romaine dans l'ancienne Dacie sous l'influence de l'Empire byzantin”; Ștefan Matei, „Les villes romaines dans le Haut Moyen Âge”.

VIENA (Austria). 20 septembrie. „Masă rotundă”, dedicată celei de a „1940 aniversări a nașterii împăratului Traian”, desfășurată la „Centrul cultural român”, sub auspiciile Ambasadei Române (consilier cultural Grete Tartler-Tăbăraș) și a ziaristului Corneliu Stan. Dorin Alicu a prezentat delegația arheologilor români (care au participat la colocviul de la Berna) și stadiul cercetărilor arheomagnetice din țara noastră.

CHIȘINĂU (Republica Moldova). 30 octombrie—1 noiembrie. Sesiunea Institutului de Arheologie, Chișinău. Referat: Mihai Bădău-Wittenberger, despre așezările culturii Noua în Transilvania.

Conferințe de popularizare: 48.

Articole de popularizare: 54.

Interviuri la radio și televiziune: 16.

Creșterea patrimoniului muzeal: au fost inventariate un număr de 2.454 de piese (2.376 preistorice, săpături arheologice la Gura Baciului și Iclod; 71 dacice, din Munții Orăștiei și Merești; 7 prefeudale, de la Țaga și Ocna Sibiului, donația profesorului universitar clujean, Dumitru Protase. În anul 1993 nu s-au făcut achiziții). Coordonator: conservatorul general al muzeului, Ana-Maria Szöke.

Promovări în funcție: cercetători gradul I: Gheorghe Lazarovici, Ioan Mitrofan; gradul II: Dorin Alicu, Francisc Pap; gradul III: Sorin Cocîș, Ioana Hica, Petre Iambor, Zoia Maxim, Constantin Pop; cercetători: Adela Paki, Mihai Rotea.

Doctorate: Ioan Mitrofan, teza „Așezarea romană de la Micăsasa”.

CONSTANTIN POP

ION HORĂȚIU CRIȘAN

(1928—1994)

Același destin nemilos, care ne secără pe toți, mai devreme sau mai târziu, a răpit din mijlocul nostru pe profesorul Ion Horațiu Crișan, eminent arheolog și ilustru reprezentant al vieții științifice clujene. S-a stins din viață, în ziua de 6 aprilie 1994, în locuința sa, înconjurat fiind, cu nețărmurită dragoste și durere de soția Eva și fiul Radu.

Dispariția profesorului lasă în urmă un gol imens, personalitatea lui, de prim rang, în cercetarea istoriei vechi a României, va rămâne remarcabilă pentru totdeauna.

S-a născut la 7 iulie 1928 în Ciumăfaia (comuna Borșa, jud. Cluj). Urmează școala primară la Cluj și aici devine tânăr licean. Refugiul din timpul războiului, îl obligă să-și continue studiile în diferite localități, dar reîntors, — după terminarea ostilităților —, în orașul scăldat de apele Someșului, va absolvi cu cinste Liceul „George Barit”, luându-și bacalaureatul în mod strălucit.

Dacă la începutul vieții de student, a „cochetat”, nu mulți ani, cu Facultatea de Medicină (totuși această perioadă îi va marca activitatea științifică ulterioară, câteva studii referitoare la medicina daco-romană fiind binevenite în literatura de specialitate; oare, îmbinarea aspirațiilor unui istoric cu solide cunoștințe în domeniul tămăduirii semenilor nu este benefică?). Dar pasiunea sa mistuitoare pentru descifrarea trecutului îndepărtat al patriei învinge până la urmă, așa că, în anul 1951, îl vom întâlni pe tânărul Ion Horațiu Crișan absolvent al Facultății de istorie din cadrul Universității napocense, în specialitatea istorie veche și arheologie. Strădanile lui ca student vor fi răsplătite prin numirea sa în postul de asistent, mai întâi la Cluj, apoi, scurtă vreme, la Timișoara. Treptele valorii viitorului cercetător sunt remarcabile, ele succedându-se cu repeziciune. Astfel, în anul 1954, în urma unui concurs, i se oferă funcția de cercetător științific la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, iar din 1956, ca cercetător științific principal. Își susține teza de doctorat (1965), după care, în viața arheologului, urmează o perioadă de specializare (1969 și 1971), în Republica Federală a Germaniei (pe atunci), având ca temă de cercetare o interesantă și disputată problemă referitoare la „Epoca La Tène în Europa”. În sfârșit, în răstimpul anilor 1973—1989, devine șeful Sectorului de istorie veche și arheologie a amintitului institut, pentru ca, după evenimentele din decembrie 1989, să ocupe postul de director adjunct al Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj.

Laborioasa activitate a profesorului s-a axat pe trei coordonate majore: săpături arheologice, cercetarea științifică și munca didactică. Încă din anii studenției, Ion Horațiu Crișan a făcut parte din colectivul de cercetări al cetăților dacice din Munții Sebeșului, cu o continuitate ulterioară neîntreruptă, ca istoric pe deplin format, și la Grădiștea de Munte (*Sarmizegetusa Regia*), Costești, Blidaru ș.a. Apoi, devine conducătorul titular al șantierelor (unele de importanță republicană) de la Pecica (*Ziridava*), Arad-Ceala, Cicir, Temeșești, Războieni, Mediaș, Bistrița, Fântânele și Cugir. Tot în calitate de arheolog este numit membru în Biroul Comisiei Arheologice Naționale a Academiei.

Cercetarea științifică a fost fructificată prin participarea la numeroase reuniuni interne și internaționale, unde a prezentat comunicări și referate, de o va-

loare deosebită. Astfel, se înscriu reușitele de la „Congresele internaționale de studii pre și proto istorice“ (VII—VIII—IX), „Congresul internațional de studii celtice“ (III, Edinburg, 1967), „Congresul internațional de istoria medicinei“ (XXII, București—Constanța, 1970, iată binefacerile celor câțiva ani de studenție la Facultatea de Medicină!), „Congresele de tracologie“ (I, Sofia, 1972, II, București, 1976), Conferința internațională „Celtii în Europa Centrală“ (Székesfehérvár, 1974), „Congresul de Științe Istorice“ (București, 1980) și cel internațional privind „Istoria științei“ (București, 1981). La importante reuniuni bucureștene (1976, 1980 și 1981) a făcut parte din Comitetul național de organizare a acestor prestigioase manifestări științifice. De asemenea, întreprinde numeroase călătorii de studii și documentare, urmate de conferințe, în țări europene (Anglia, Franța, Italia, Germania, Cehia, Slovacia, Serbia, Slovenia, Croația, Ungaria, Rusia, Bulgaria etc.). Ca recunoaștere oficială a activității sale de cercetare, regretatul profesor a fost distins, în anul 1977, cu premiul „Vasile Pârvan“ al Academiei Române, iar, în anul 1984, a fost ales membru în Consiliul permanent al „Uniunii Internaționale de Științe Pre și Proto Istorice“ și în „Uniunea Societăților de Istoria Medicinei“.

Multipla activitate didactică își găsește ecou în ținerea unor interesante cursuri la câteva reputeate universități ale „bătrânului“ continent: Marburg, Frankfurt pe Main, Kiel, Hamburg, Mainz sau Catania. Profesorul Ion Horațiu Crișan va supraviețui, cu părintească grijă, practica studentescă (de exemplu, a format viitorii cunoscuți arheologi dintre elevii și studenții care au lucrat, cu domnia sa, pe șantierul de la Cugir), apoi, va îndruma numeroase lucrări de diplome, în calitate de membru în comisiile de doctorat, anul 1990 aducându-i binemeritul drept de conducător titular de doctorat. Pe de altă parte, se remarcă și activitatea editorială, cercetătorul făcând parte din comitetele de redacție a unor reviste, cu pondere în lumea științifică (de pildă, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie“ din Cluj, „Thraco-Dacia“, București etc.) și coordonator al „Repertoriului arheologic al județului Cluj“ (Cluj, 1992).

Dar valoarea certă a unui istoric constă și în moștenirea scrisă, pe care acesta o lasă generațiilor viitoare. Și sub aspectul publicațiilor, lista lucrărilor profesorului Ion Horațiu Crișan este impresionantă: peste 360 de monografii, studii, articole de specialitate și de popularizare ș.a. Dintre cele 20 de cărți (apărute sau în curs de editare) se remarcă: „Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciurmești și problema raporturilor dintre daci și celti în Transilvania“ (Baia Mare, 1966), „Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania“ (București, 1969), „Istoria medicinei românești“ (București, 1972), urmată de un „Dicționar cronologic de medicină și farmacie“ (București, 1975), ambele în colaborare (contribuția cercetătorului clujean fiind axată pe probleme referitoare la istoria veche), „Burebista și epoca sa“ (două ediții, București, 1975 și 1977), cu traducere engleză, „Burebista and his Time“ (București, 1978) și în limba maghiară, „Burebista és kora“ (București, 1978), „Statul geto-dac“ (București, 1977), „Origini“ (București, 1977), „Ziridava“ (Arad, 1978), „Strămoșii poporului român. Geto-dacii și epoca lor“ (București, 1980), „Spiritualitatea geto-dacilor“ (București, 1986) și „Civilizația geto-dacilor“ (București, 1993, care, din păcate, avea să fie ultima carte apărută în timpul vieții). Vor vedea, în curând, lumina tiparului operele postume „Medicina și igiena în Dacia“ și „Enciclopedia civilizației geto-dacice“ (le așteptăm!).

Alte peste 120 de studii valoroase își găsesc locul firesc în reviste de specialitate, fie din străinătate (Roma, Firenze, Viena, Nitra, Praga, Bratislava, Sofia, Székesfehérvár), fie din țara noastră („Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj“, „Apulum“, „Acta Musei Napocensis“, „Arheologia Moldovei“, „Studii și comunicări Muzeul Brukenthal“, „Cercetări de numismatică“, „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie“, „Sargetia“, „Acta Musei Porolissensis“, „Petrodava“, „Marmatia“, „Aluta“, „Tibiscus“, „Drobeta“, „Revista Muzeelor și Monumentelor“, „Revista de istorie“, „Studia Antiqua et Archaeologica“, „Memoriile Secției de Științe Istorice a Academiei“, „Revista Arhivelor“, volumul, în colaborare, „Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești“ (București, 1982), „Enciclopedia civilizației romane“ (București, 1982, pasaje despre „Dacia“, „Apulum“, „Colonia Ulpia Traiana Augusta“ etc.).

Articolele de popularizare, însumând un număr de peste 190, abordează o tematică din cea mai diversă (de la probleme de preistorie și istorie veche la Mircea Eliade și transcendentalism!). Ele au apărut în paginile majorității ziare-

lor cotidiene românești, ale revistelor și buletinelor săptămânale, lunare și anuale, ba chiar și în unele publicații cu o circulație mai restrânsă („Catarge” și „Cariatide”, ambele din Arad, „Tribuna Ialomiței” — Slobozia, „Almanahul Literar” și cel al „părinților” — București, „Unirea” — Alba Iulia, „Muncitorul Sanitar” — București, „Karpaten Rundschau” — Brașov, „A Hét”, „Romanian News”, „Romania Pages of history”, „Actualités roumaines”, toate din București ș.a.).

Evantaiul preocupărilor eruditului arheolog Ion Horațiu Crișan a fost deosebit de larg. Dacă predilecția cercetătorului s-a manifestat spre studierea epocii latene din România (celții și, în primul rând, diverse aspecte ale civilizației dacice), el nu a neglijat și alte perioade ale istoriei patriei (cultura Wietenberg a bronzului, Hallstatt, stăpânirea romană în Dacia și continuitatea dacilor în acest răstimp de 165 de ani, probleme de „medicină” antică: instrumente medicale, indicații terapeutice ale plantelor vindecătoare la daci, „asklepeion”-ul roman de la Apulum, ba chiar și aspecte medievale, precum fortificația feudală de la Căpâlnaș). De numele său se leagă importanta descoperire a mormântului princiar de la Cugir, descoperire care a suscitat pasionante și, uneori, furtunoase discuții în lumea științifică.

Acum, la ceasul dureroasei despărțiri, cu profund respect, ne luăm rămas bun de la magistrul Ion Horațiu Crișan, încredințându-l că îi vom păstra neîntinată amintire, iar opera sa va constitui o pildă și un îndemn pentru generațiile viitoare de istorici și arheologi români.

OPTO SIT TIBI TERRA LEVIS!

CONSTANTIN POP

OCTAVIAN RĂUȚ

(1922—1994)

În luna martie a anului 1994, când cireșii înfloreau în Lunca Pomosului din Reșița, a încetat să bată inima unui inimos profesor de istorie, un dascăl pentru mulți istorici, geografi și geologi, un om de știință, întemeietorul muzeului din Reșița.

Absolvent al Universității din Cluj, a două facultăți, de Geologie—Geografie și Istorie, Octavian Răuț începuse o carieră universitară, ce se arăta strălucită pentru tânărul, care urmase, după război, două facultăți și trei specializări.

Cariera sa a fost însă întreruptă de agresiunea comunismului asupra acelor intelectuali ce nu aveau „origine sănătoasă”. A fost nevoit, deci, să părăsească Cetatea științei și cariera universitară și să își „construiască” o nouă „biografie”, începând ca muncitor la Uzinele din Bocșa, în orașul său natal.

La scurtă vreme, reîntră în învățământul mediu, unde parcurge toate treptele, ajungând unul dintre cei mai străluciți profesori din Reșița. Zeci de generații de elevi de la secțiile de zi sau seară îi ascultă erudiția, glasul molcom, fraza precisă, frumoasă, exactă, descriind evenimente sau fenomene istorice, naturale, geografice ori geologice.

Profesorul a fost însă și un dascăl strălucit. Generații de elevi din Reșița îi datoresc lui Octavian Răuț pasiunea și respectul pentru cercetare. El, însuși cercetător, a știut să zămislească pasiunea pentru cercetare. Numeroși elevi de-ai săi au urmat și obținut rezultate strălucite în cariere universitare sau de cercetare.

Urbea de pe Bârzava îi datorează lui Octavian Răuț realizarea primului muzeu, înființat cu marea pasiune, plină de competență a profesorului. Acesta a știut să atragă în jurul muzeului numeroși cercetători, colecționari, amatori pasionați.

În anul 1958, începând cu expoziția „Reșița ieri și azi” se pun bazele unei prime colecții de obiecte și documente. În toamna anului 1959, coordonează activitatea unor colective largi (ingineri, profesori, colecționari, tehnicieni, elevi, amatori) cu care realizează „Muzeul Reșița”.

În primăvara, vara și toamna anului 1960, depune o muncă neobosită prin care adună colecții de geologie, paleontologie, istorie, fotografii și albume pentru muzeu. Acestea stau la baza unui muzeu, ce ajunge mai apoi, foarte dinamic.

În primăvara anului 1960, inițiază, cu mai multe grupuri de elevi, expediții arheologice, cu care identifică stațiuni vechi, descoperă altele noi, efectuează sondeaje în stațiunile preistorice, romane și medievale de la Colțan, Bocșa — Cetățuica, Bocșa — Gruniul Cetății, Bocșa — Vărzărie, Ramna — Odul Verde și — Beran, Bocșa Română — Dealul Mare, Berzovia ș.a.

Cu sprijinul Muzeului Banatului, în special cu al lui Marius Moga și Ortansa Radu, se realizează o mare expoziție de arheologie, ce prezintă mediul ambient al zonei cu descoperiri de la preistorie până la cele medievale și moderne ale orașului, ce împlinea, în acei ani, două veacuri de foc nestins în uzine.

În cercetarea urmelor arheologice din Banatul de sud atrage numeroși specialiști arheologi: M. Moga și O. Radu de la Muzeul Banatului, M. Rusu și D. Protase de la Cluj, pe care îi sprijină în realizarea primelor săpături sistematice și cu ajutorul cărora își formează, din elevii săi, tehnicieni de săpătură,

viitori pasionați arheologi, geologi, geografi. În acest fel, ajung să fie săpate așezările neolitice de la Zorlențu Mare, Ruginosu, romane și romane târzii de la Ramna, Berzovia, Greoni, Surduc ș.a.

Spirit neobosit, regretatul nostru profesor și dascăl s-a preocupat de îndrumarea și formarea specialiștilor. Încă de pe băncile școlii depista pasiunea, respectul și interesul pentru cercetare pe care le îndruma cu multe griji și pricepere universitară. Numeroși specialiști se consideră elevii săi, studenții săi.

Foștii săi elevi îi devin colaboratori strănsi. A studiat intens și profund. A fost foarte exigent cu sine și colaboratorii săi. Numeroase monografii, studii, comunicări, articole de ziar, cu un înalt nivel științific, au purtat și poartă ideile sale.

Elevii și colaboratorii săi, care i-au cunoscut opera și personalitatea, îl regretă profund. Orașul Reșița a pierdut, prematur, pe unul dintre cercetătorii săi de seamă. Zeci de lucrări au rămas în manuscris. A fost colaborator neobosit al Muzeului județean și al tinerilor de acolo, al cărui fondator a fost.

Stingerea timpurie a spiritului său, dispariția zâmbetului ușor ironic, prietenos, privirea caldă, înțelegătoare, nu o vor cunoaște urmașii.

Colaboratorii și elevii săi, cei care l-au prețuit și admirat își iau rămas bun prin acele cuvinte pe care le-a rostit adesea la lecțiile de istorie: *SIT TIBI TERRA LEVIS*.

GHEORGHE LAZAROVICI — BALMEZ

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE —
ABRÉVIATIONS B BLIOGRAPHIQUES

ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—1928), II (1929), III (1930—1931), IV (1932—1938).
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	= Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
ActMuz	= Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AFM	= Alsófehérvármegye monográfiája. Aiud, 1901.
AIIA	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuarea publicației AIIC).
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași. Iași, I (1964) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949)
Alba Regia	= Az István Király Múzeum Közleményei. Székesfehérvár.
Aluta	= Aluta. Studii și comunicări. Sfântu Gheorghe, I (1969) și urm.
AnnÉp	= L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Supplément annuel à la Revue archéologique. Paris.
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Hrsg. von Hildegard Temporini und Wolfgang Hase. Walter de Gruyter, Berlin—New York.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965) și urm.
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő. Budapest, I (1869) și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961), și urm.
Babelon	= E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines. Paris, I (1901), II (1910), III (1933).
Banatica	= Banatica. Muzeul Județean Caraș-Severin. Reșița, I (1971) și urm.
BAR	= British Archaeological Reports. Oxford.
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice. București, I (1971), și urm.
BMN	= Bibliotheca Musei Napocensis. Cluj-Napoca.

BOR	= Biserica Ortodoxă Română. București.
CA	= Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie. București.
Carpica	= Carpica. Muzeul de Istorie și Artă „Iulian Antonescu” Bacău. Bacău, I (1968) și urm.
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
CISPP	= Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.
Civiltă	= Civiltă română în România. Roma, 1970.
CN	= Cercetări Numismatice. București.
CNH	= L. Réthy, Corpus Nummorum Hungariae. Budapest I (1899)—II (1907).
Coh ²	= H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain. Ed. II, Paris — Londra, I (1880)—VIII (1892).
Crawford	= M. H. Crawford, Roman Republican Coinage. Cambridge, I—II, 1974.
Crisia	= Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea, I (1971) și urm.
Cumidava	= Cumidava. Culegere de studii și cercetări. Muzeul Județean Brașov. Brașov
Dacia	= Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)—XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
DACL	= Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol-Leclercq). Paris, I (1924) și urm.
DBR	= M. Petrescu-Dîmbovița, Depozitele de bronzuri din România, București, 1977.
DolgCluj	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából. Cluj, I (1910)—X (1919).
Drobeta	= Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin, I (1974) și urm.
EDR	= Ephemeris Daco-Romana. Annuario della Scuola Romana di Roma. Roma, I (1923)—X (1943).
EphemNap	= Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca, I (1991) și urm.
ErdMúz	= Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860)—L (1945).
ErdRep	= Erdély Régészeti Repertoriuma. I. Öskor (Thesaurus Antiquitatum Transilvanicarum. Tom. I. Prachistorica) (Roska Márton), Cluj, 1942.
GB	= Glasul Bisericii. București.
Germania	= Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a. Main. I (1917) și urm.
Head	= B. V. Head, Historia Nummorum. Oxford, 1911.
HTRTÉ	= A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest—Déva, I (1880)—XXIII (1913).

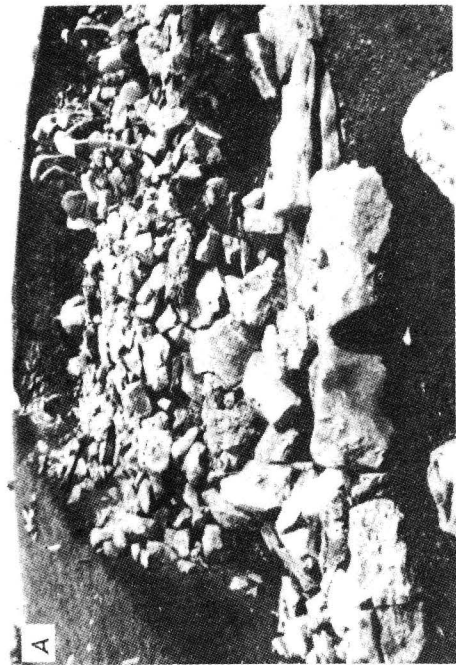
- IDR = Inscriptiile Daciei romane. București, I (1975), II (1977), III, 1 (1977), III 2 (1980), III, 3 (1984), III, 4 (1988).
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- IzvV = Izvestija na Narodnija Muzei. Varna.
- KSIMK = Kratkie soobšenia Instituta istorij materialinoij kulturi. Moskva.
- Latomus = Latomus. Revue d'études latines. Bruxelles, I (1937) și urm.
- LRBC = R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, Ph. Hill, Late Roman Bronze Coinage. London, 1965.
- Marisia = Marisia. Studii și materiale. Arheologie, istorie, etnografie. Muzeul Județean Târgu Mureș. Târgu Mureș, I (1971) și urm.
- Martin = F. Martin, Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia, Budapest—Bonn, 1991.
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm. (=MCA, începând cu Sesiunile anuale de rapoarte arheologice, XIII, Oradea, 1979).
- MB = Mitropolia Banatului. Revista oficială a Arhiepiscopiei Timișoarei și a Caransebeșului și a Episcopiei Aradului. Timișoara.
- MCA = Vezi Materiale.
- MIA = Materiali i issledovanija po arheologii SSSR. Moskva—Leningrad.
- Mionnet = T. E. Mionnet, Description des médailles antiques grecques et romaines. Paris, I (1806)—VI (1813), Supplément I (1818)—IX (1837), Recueil des planches (1837).
- MN = Muzeul Național. București, I (1974) și urm.
- MNIT = Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (=MAC, MIC, MIT, MITr, MuzIstCluj, MuzIstTrans).
- Monuments = D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, Figured Monuments from Sarmizegetusa, British Archaeological Reports, International Series 55. Oxford, 1979.
- OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- OR³ = D. Tudor, Oltenia romană. Ed. a III-a, București, 1968.
- OTS = D. Tudor, Orașe, târguri și sate în Dacia romană. București, 1968.
- PBF = Prähistorische Bronzefunde. Hrsg. von Hermann Müller—Karpe. Frankfurt a. Main, 1 (1964) și urm.
- Pick = B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, I, 1, Dacien und Moesien. Berlin, 1899.
- Pontica = Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie. Muzeul de Istorie Națională și

- Arheologie. Constanța, I—III (Pontice, 1968—1970), IV (1971) și urm.
- Potaissa = Potaissa. Studii și comunicări. Turda, I (1978), II (1980), III (1982).
- PZ = Praehistorische Zeitschrift. Berlin—Leipzig, I (1909) și urm.
- RCRF = Rei Cretariae Romanae Fautores.
- RE = Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly—Wissowa—Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
- RepCluj = Repertoriul arheologic al județului Cluj. Bibliotheca Musei Napocensis, V, Cluj-Napoca, 1992.
- RÉSEE = Revue des études sud-est européennes. București, I (1963—1964) și urm.
- RépStat = S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris, I (1897), II, 1 (1897), II, 2 (1898), III (1904), IV (1910).
- RevIst = Revista de istorie (=Revista istorică). București, I (1915)—XXIX (1943).
- RevMuz = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RIC = H. Mattingly—E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage, London, I (1923)—V (1933).
- RIR = Revista Istorică Română. București, I (1931)—XV (1945).
- RMI = Revista Monumentelor Istorice. București.
- RMM = Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
- RRH = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm. (=RevRHist).
- SA = Sovetskaja Arheologija. Moskva.
- Sargetia = Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (=Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950)—24 (1973). Vezi și SCIVA.
- SCIVA = Studii și cercetări de istorie și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.
- SE = Sovetskaja Etnografija. Moskva.
- SlovArh = Slovenská Archeológia. Časopis Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, I (1953) și urm.
- SMMIM = Studii și materiale de muzeografie și istorie militară. București, I (1968) și urm.
- ST = Studii teologice. București.
- StCl = Studii Clasice. București, I (1959) și urm.
- StComC = Studii și comunicări de etnografie-istorie, Caransebeș. Caransebeș, I (1977) și urm. (=Tibiscum. Studii și comunicări de etnografie și istorie).

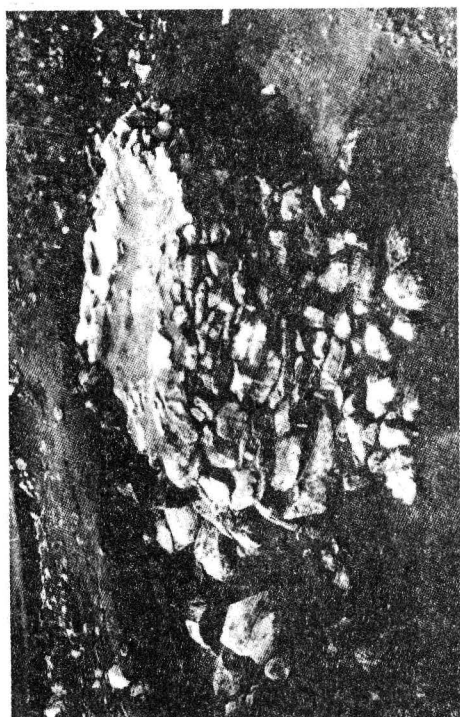
StComSibiu	= Muzeul Brukenthal: Studii și comunicări. Arheologie-istorie. Sibiu, I (1956) și urm.
Strack	= P. J. Strack, Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts. Stuttgart, I (1931)—III (1937).
Studia	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj-Napoca.
Tibiscus	= Tibiscus. Muzeul Banatului. Timișoara, I (1971) și urm.
VSSA	= Voprosi schifo-sarmatskoi arheologii. Moskva.
Ziridava	= Ziridava. Studii și cercetări. Muzeul Regional (Județean) Arad. Arad, I (1967) și urm.
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphic. Bonn.

Tiparul executat la Imprimeria „ARDEALUL“ Cluj
Sub c-da nr. 295/94.

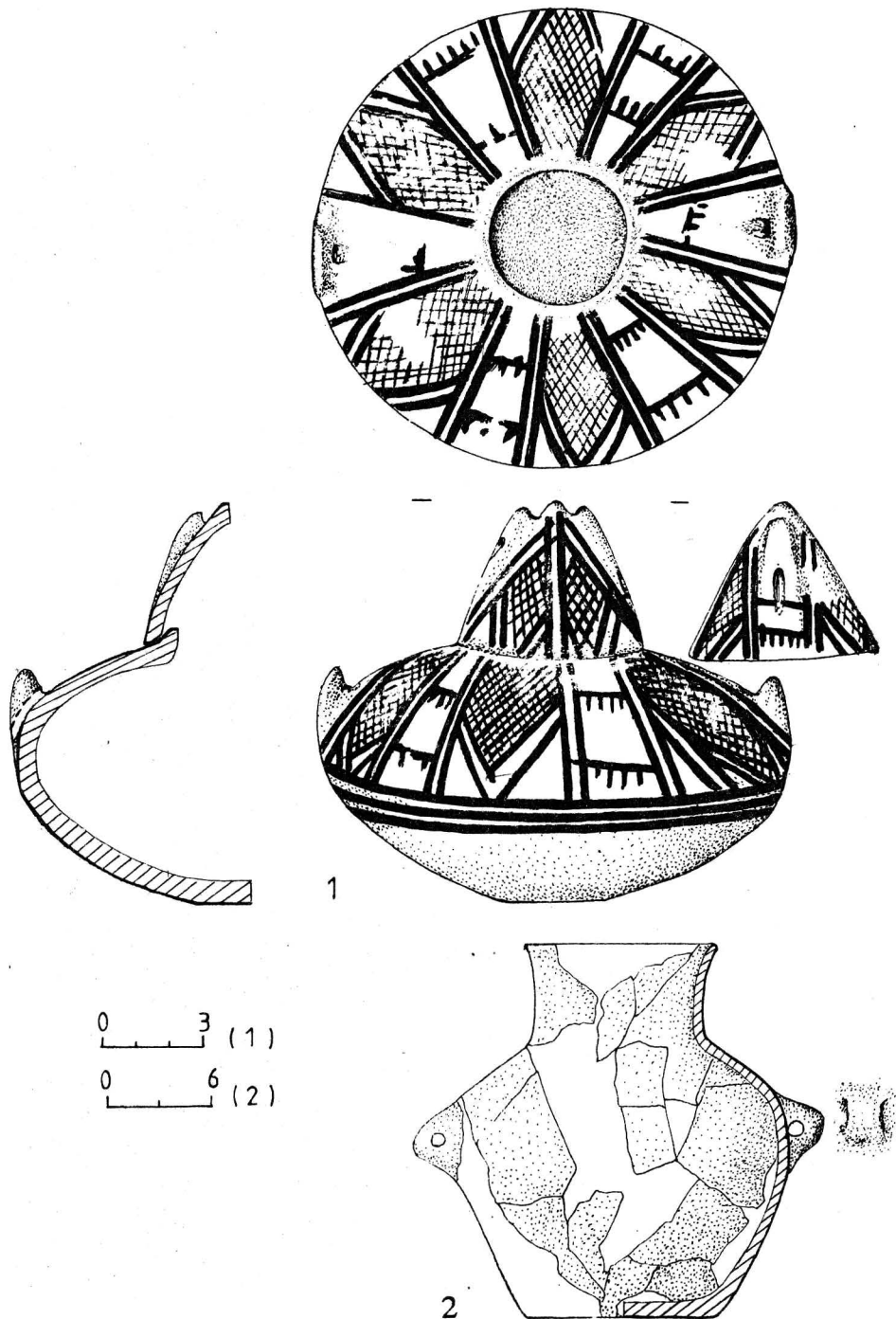

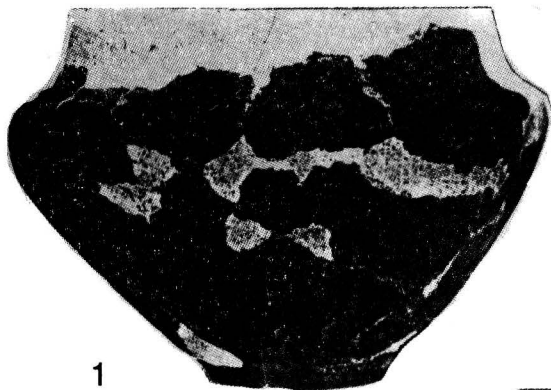
Pl. 1. Tureni- "La Furci". A. Imagini din Cadrul IV. B-D. Imagini din Cadrul I.

Pl. 2. Tureni- "*La Furci*". Cadranul I. Platforma-casă nr. 2.

Pl. 3. Grumezoaia. 1. Vas cu capac ; 2. Vas de tip amforoidal.

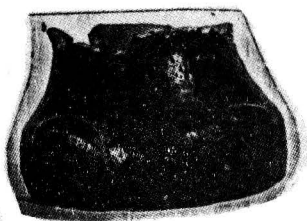
1

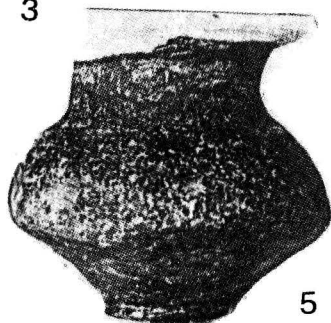
2

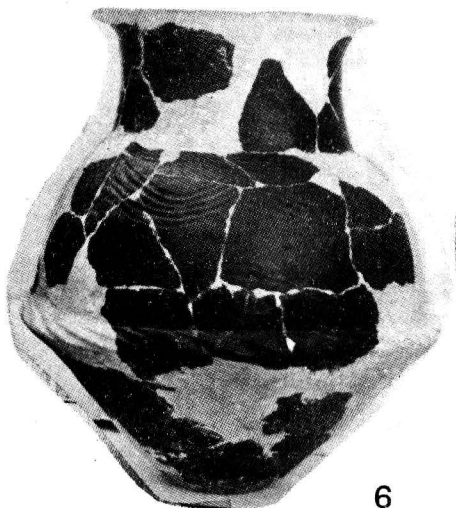
3

4

5

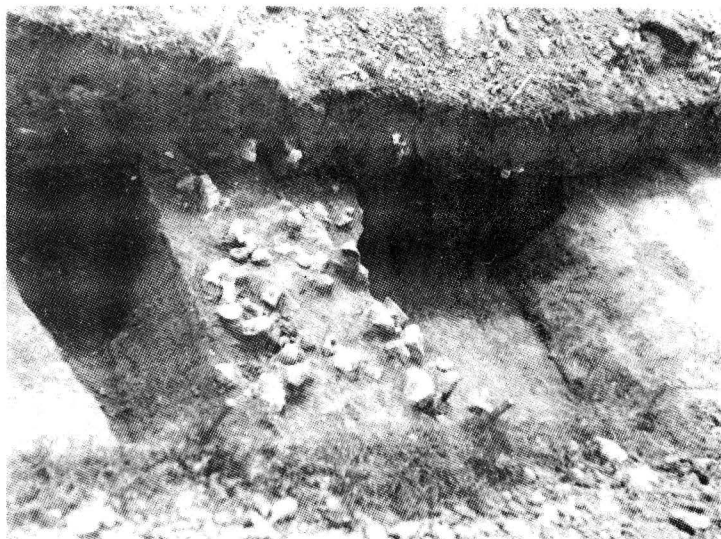

6

7

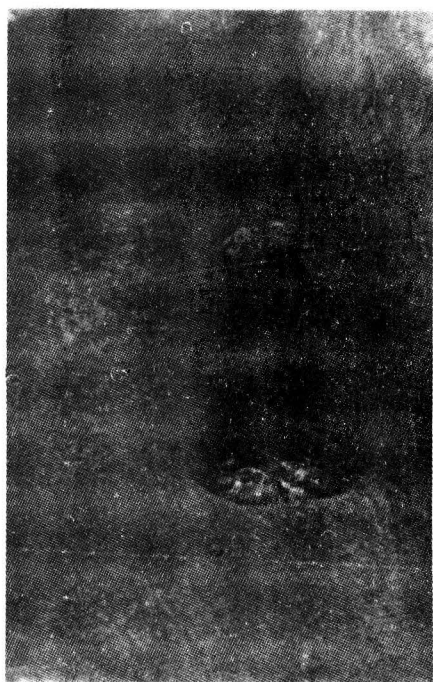
Pl. 4. 1, 4. Vases trouvés a Ghidfalău. 2-3. Vases trouvés a Tuşnad. 5-7. Vases trouvés a Reci.

1

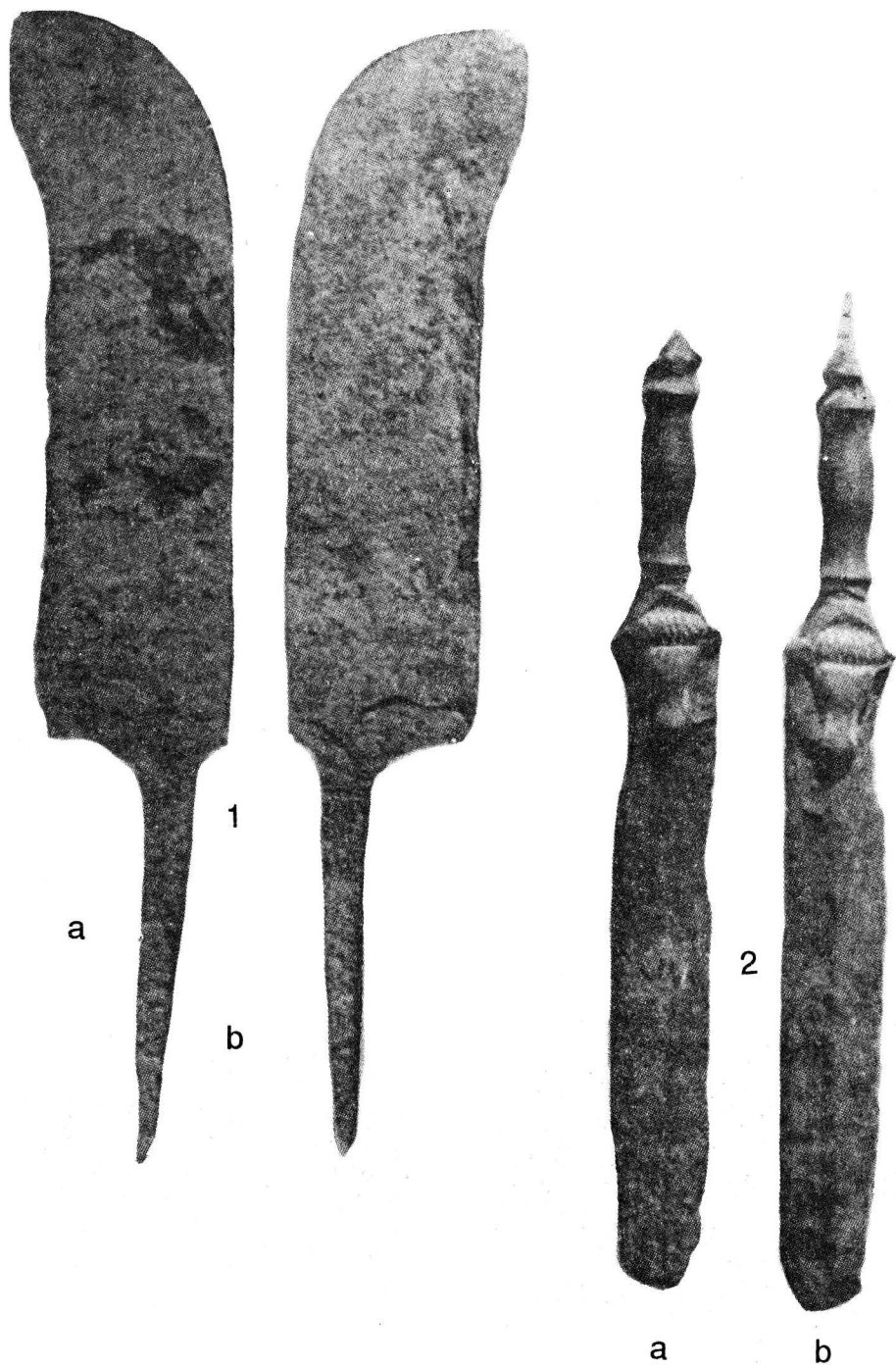

2

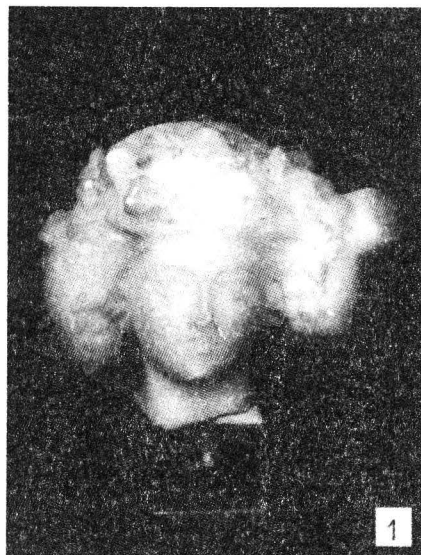

3

Pl. 5. 1. Aspect din timpul degajării unei locuințe dacice, săpată în stâncă. 2-3. Gropi de stâlpi de la locuințe dacice de suprafață.

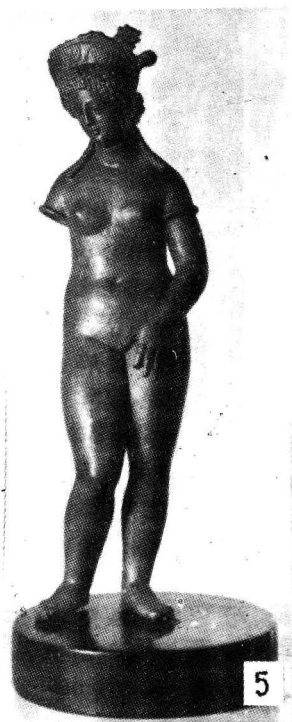
Pl. 6. 1 a-b. Cosor dacic. 2. a-b. Pumnal roman.

Pl. 7. 1. Capul zeului *Liber Pater* (Turda). 2. Relief, cu sacrificiul lui *Mithras* (Transilvania, localitate necunoscută). 3. Medalion funerar lucrat aparte (Roșia Montană).

4

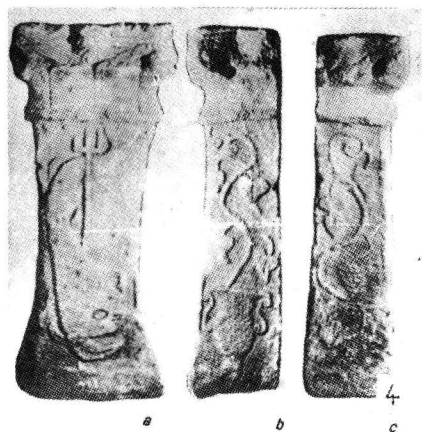
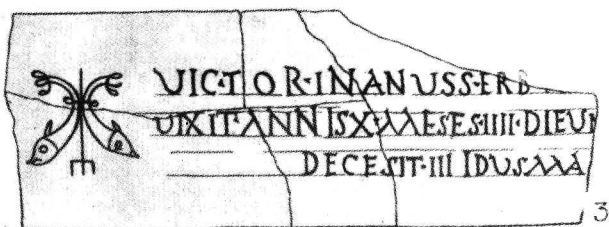
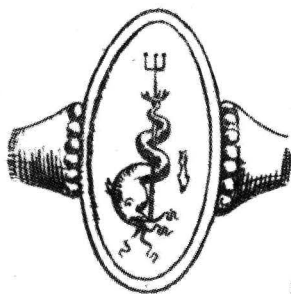

5

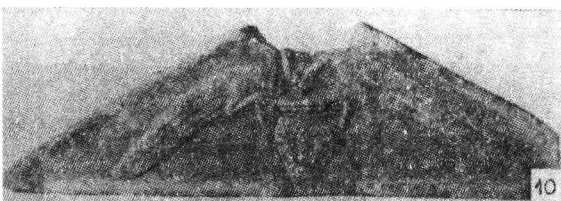
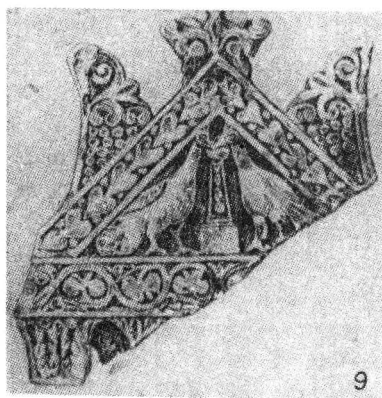
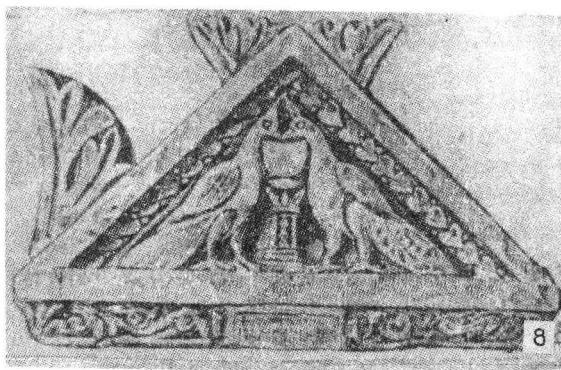

6

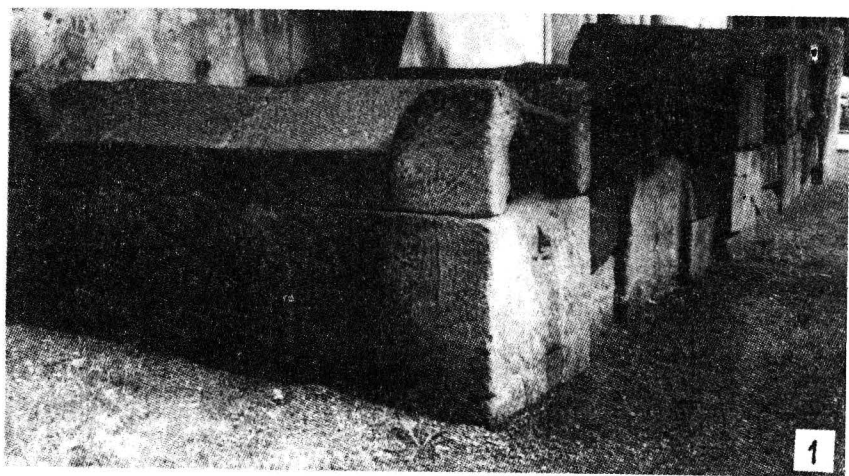
Pl. 8. 4. Statuetă reprezentând pe *Iupiter Fulminans* (Turda). 5. *Venus*, în ipostaza *pudica* (Turda). 6. Teracotă cu un cuplu de divinități pe tron (Alba-Iulia – Partoș).

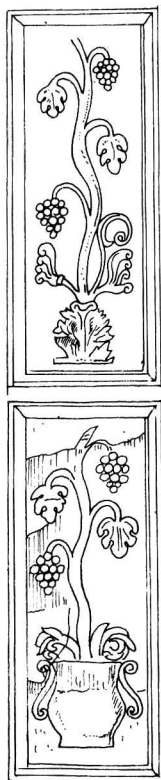
Pl. 9. 1. *Via Nomentana (Roma)*. Delfin cu trident din catacomba iudaică. Secolul III d. Ch. (după J.B. Frey, *Rivista di cristiana*, an. VIII, 1931). 2. *Inelul de la Adhémard din Angoulême*. Gema prezintă delfinul cu trident. Secolul II d.Ch. (după *DACL*, IV, 1, fig. 3615). 3. *Catacomba lui Callist (Roma)*. Epitaful lui *Victorianus*. Secolul III d.Ch. (după De Rossi, *Roma sotterranea*, II, pl. LVII-LVIII, nr. 25). 4. *Potaissa*. Coronament funerar în formă de trunchi de piramidă arcuită. Secolele II-III (după Z. Milea, *SCIV*, 24, 3, 1973, p. 542-543). 5. *Potaissa*. Detaliu al coronamentului funerar de la *Potaissa* (tridentul și coada delfinului, cu terminația în omicron, ω).

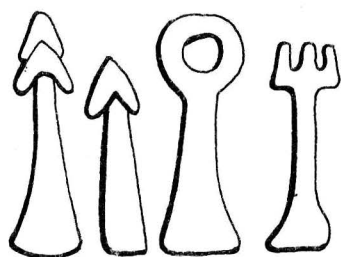
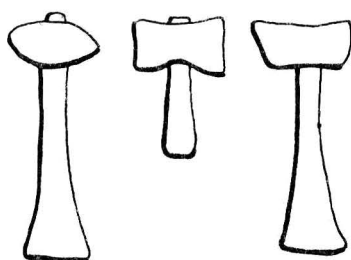
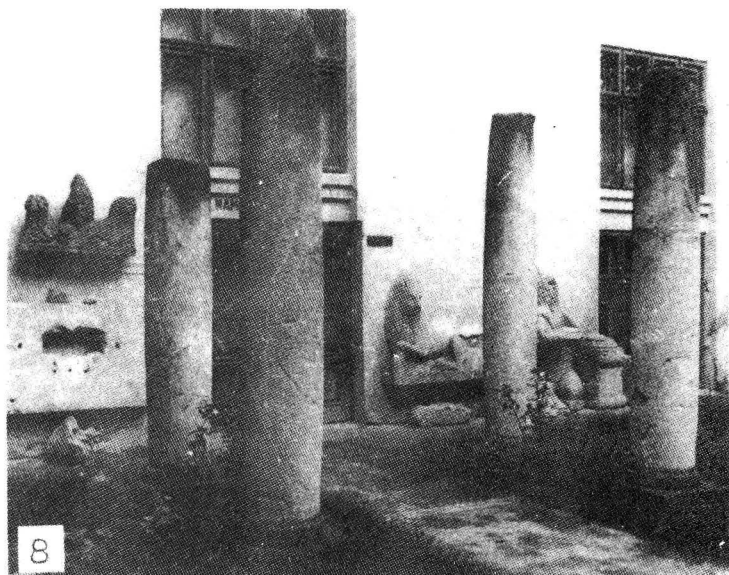

Pl. 10. 6. *Alba Iulia*. Două vrejuri de viță de vie încrucișate, ieșite dintr-un *cantharos*, în formă de *cruce florida* (cruce florală). Secolele II–III (după H. Daicoviciu, *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 333, pl. 1, fig. 1). 7. *Torcello* (Italia). Sculptură pe balustrada inferioară (*cancel*) a altarului catedralei. Secolul III d.Ch. 8. Cairo. Stelă funerară creștină coptă, cu doi păuni afrontați, ce sorb „apa vie” dintr-un *caliciu* (potir). Secolul III. d.Ch. (după *DACL*, XIII, 1, col. 9610). 9. *Alexandria*. Stelă funerară creștină coptă. Scenă iconografică asemănătoare cu cea a monumentului din fig. 8. Secolul III d.Ch. (după *DACL*, XIII, 1, col. 9611). 10. *Micia*. Fronton triunghiular, cu doi păuni deasupra unui *cantharos*. Secolele II–III (după Oct. Floca, *ActaMN*, V, 1968, p. 116, fig. 6).

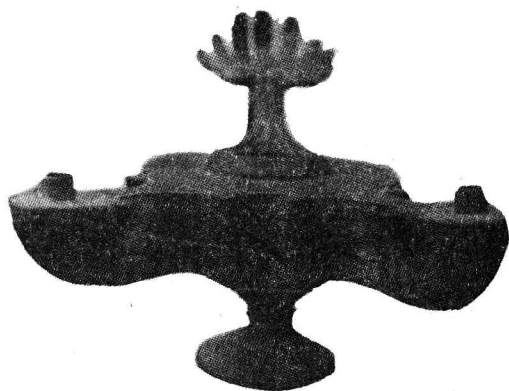
Pl. 11. 1. Sarcophage din Cluj-Napoca. 2. Cutia sarcofagului nr. 3 (str. Avram Iancu). 3. Capacul aceluiași sarcofag.

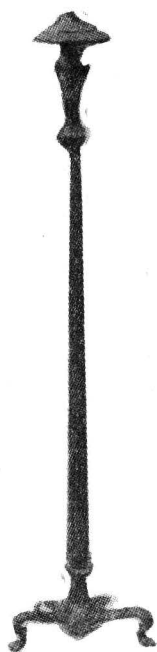

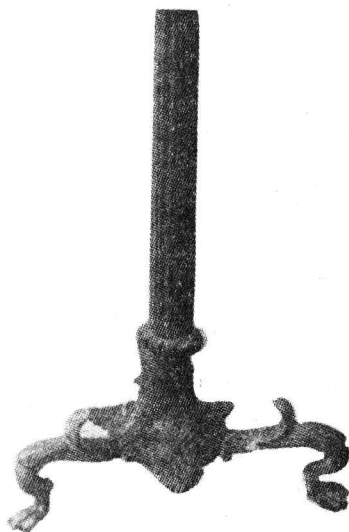
1b

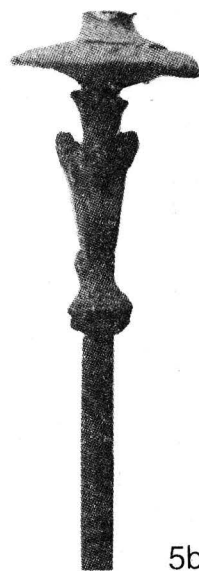
2b

3b

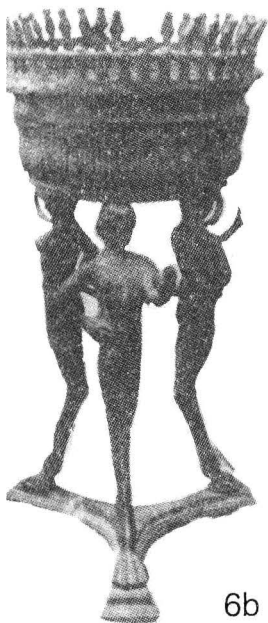

4b

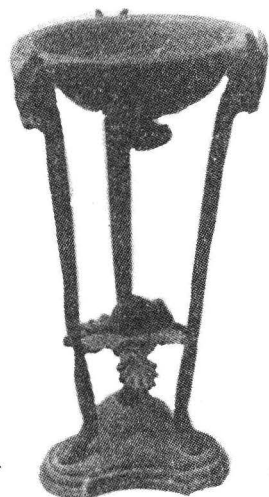

5b

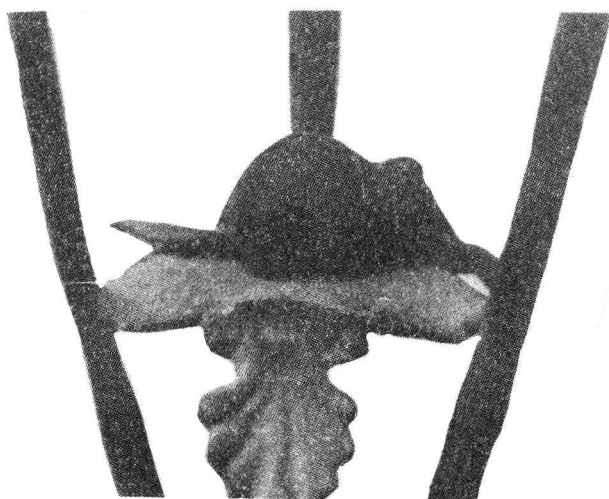
Pl. 14. 1b. Lucernă (vedere de sus). 2b. Lucernă (vedere frontală). 3b. Candelabru (privire de ansamblu). 4b. Candelabru (porțiunea inferioară). 5b. Candelabru (partea superioară).

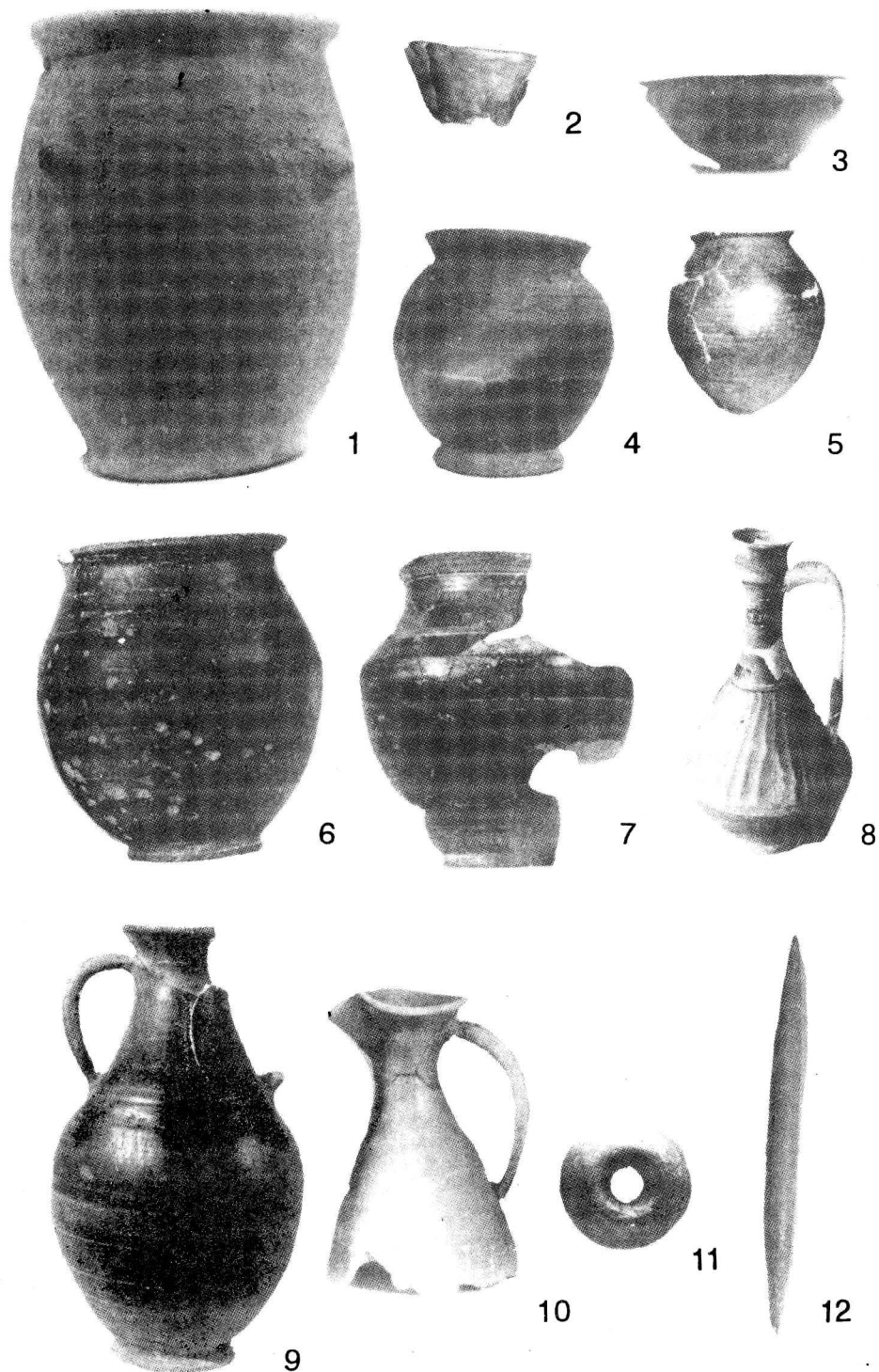
6b

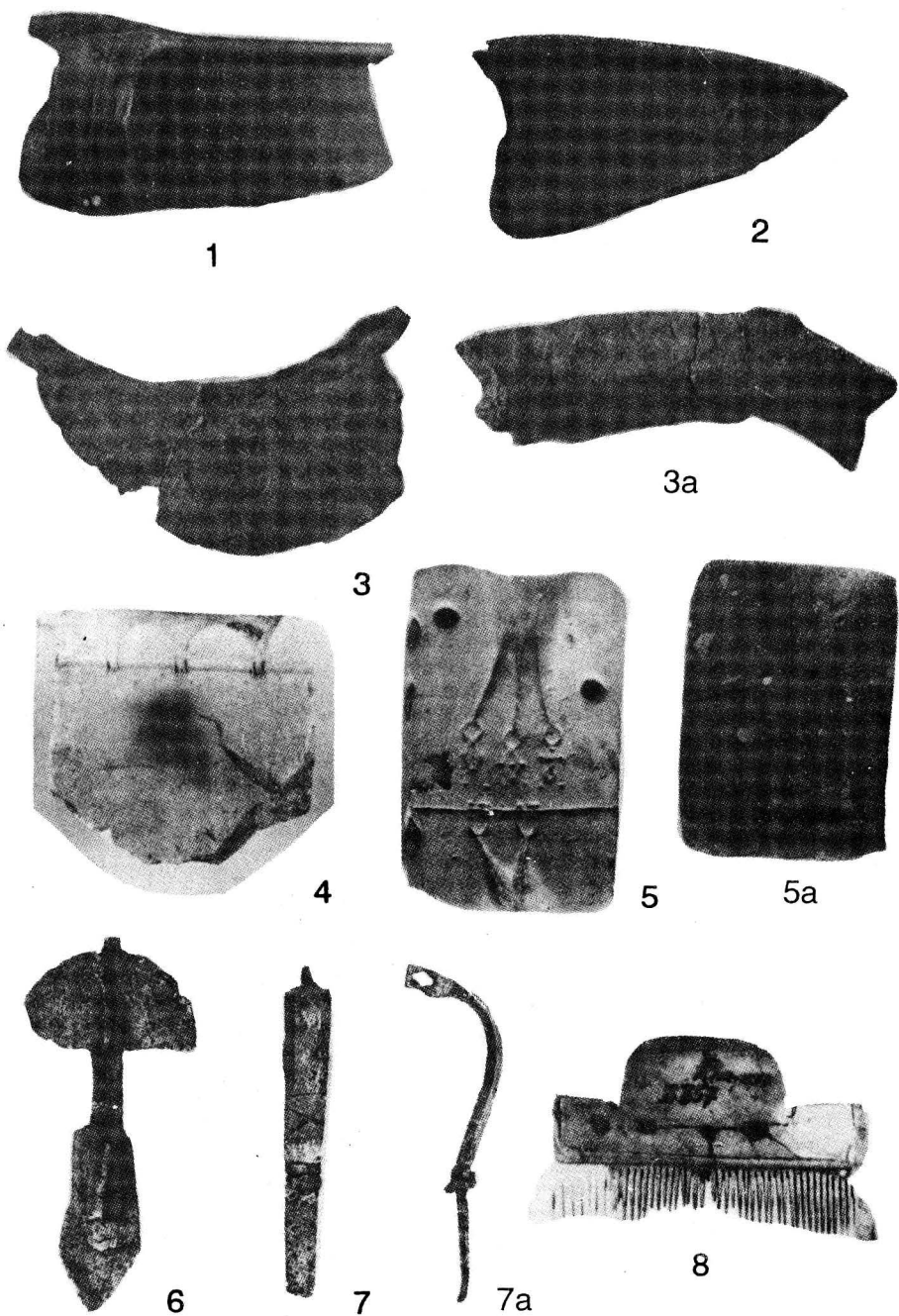
7b

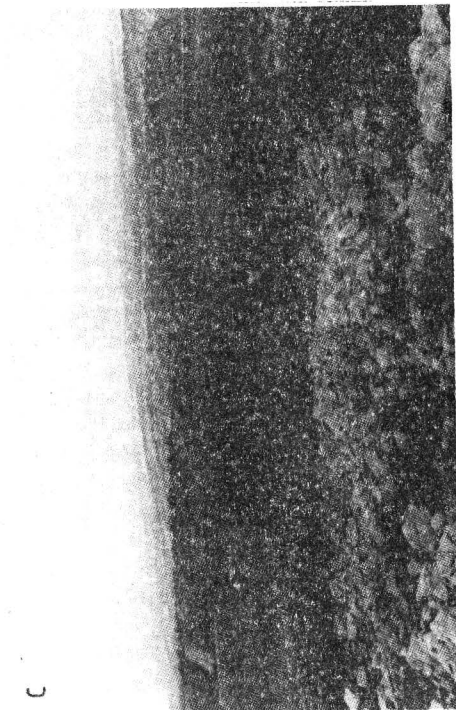
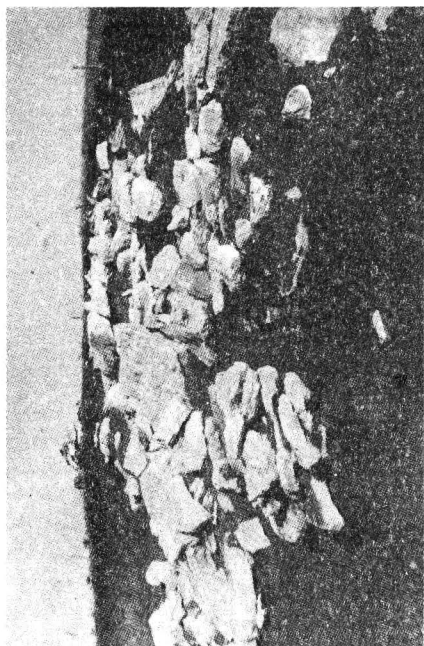
8b

Pl. 16. Vase din secolul IV : Sfântu Gheorghe : 1-7, 9-10. Târgu Secuiesc : 8. Mormântul de incinerare de pe „Platoul cu fragi” („Eprestető”) : 11-12.

Pl. 17. Fragmente de vase : Comolău : 1. Chilieni : 2-3-3a. Valve de tipar : Sfântu Gheorghe : 4. Cristur : 5-5a. Fibule și pieptene : Sfântu Gheorghe : 6-8.

Pl. 18. Tureni - "La Furci". A-C. Detalii din cadranul IV. D. Detaliu din marginea construcției din cadranul I.

Pl. 19. Tureni – „La Furci”. Detalii din marginea tumulului din cadranul IV.

1

2

3

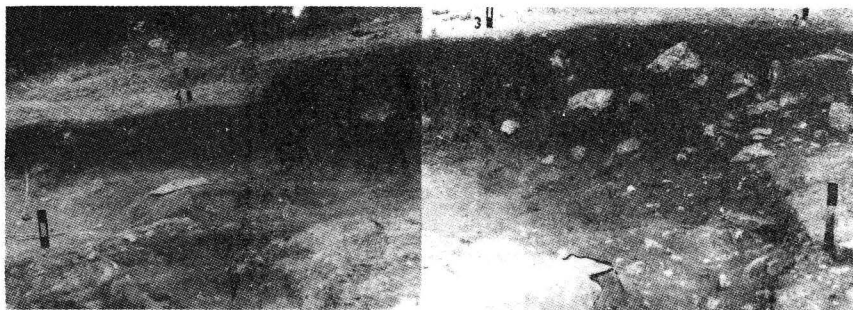
4

5

6

1

2

3

4

5

6

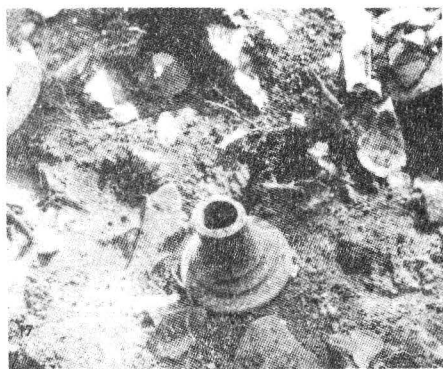

7

Pl. 21. 1, 3-6. aspecte din săpătură ; 2. groapă rituală ; 7. secțiunea nr. 2 peste "Șanțul Tătarilor".

1

2

3

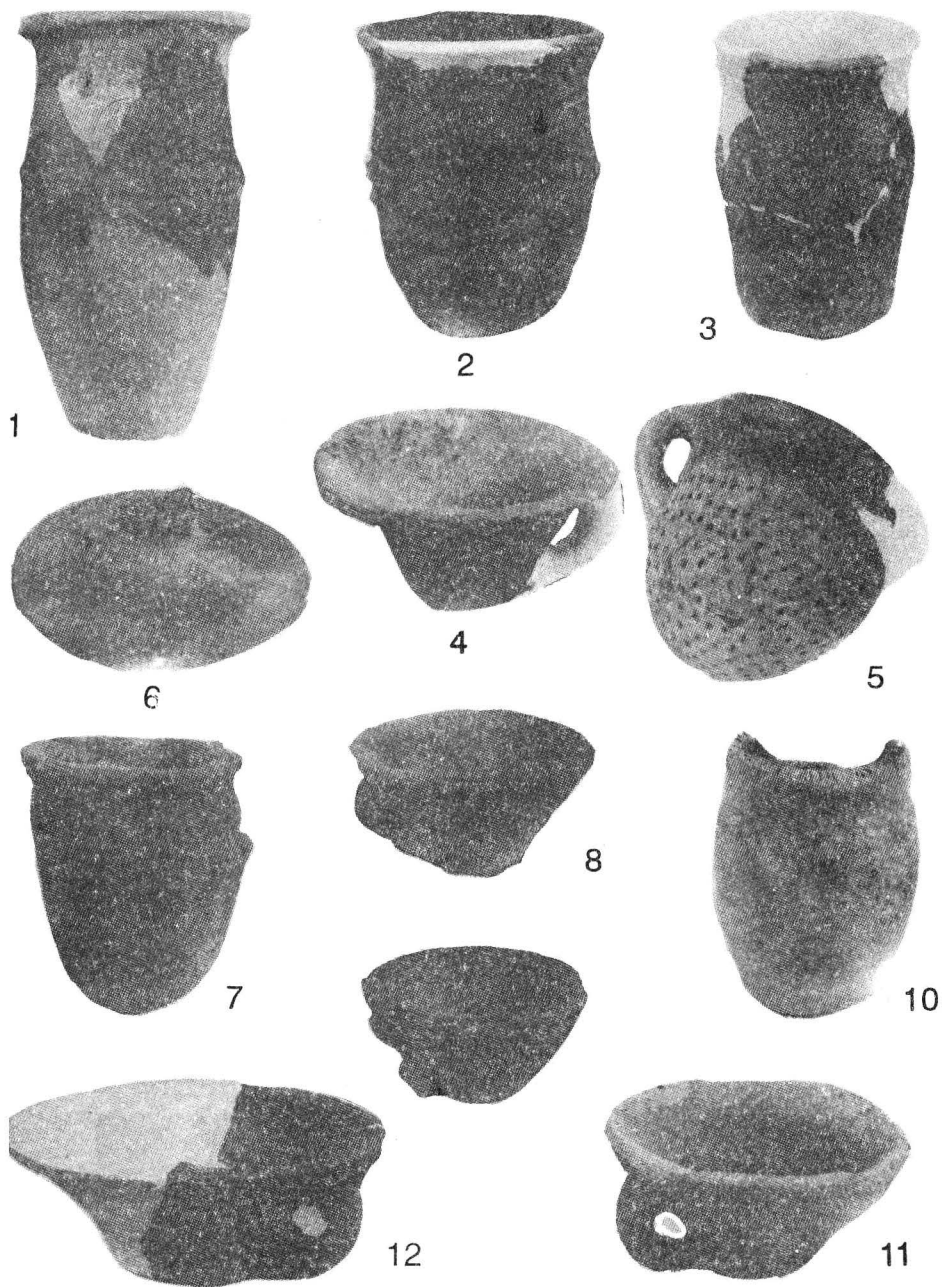
4

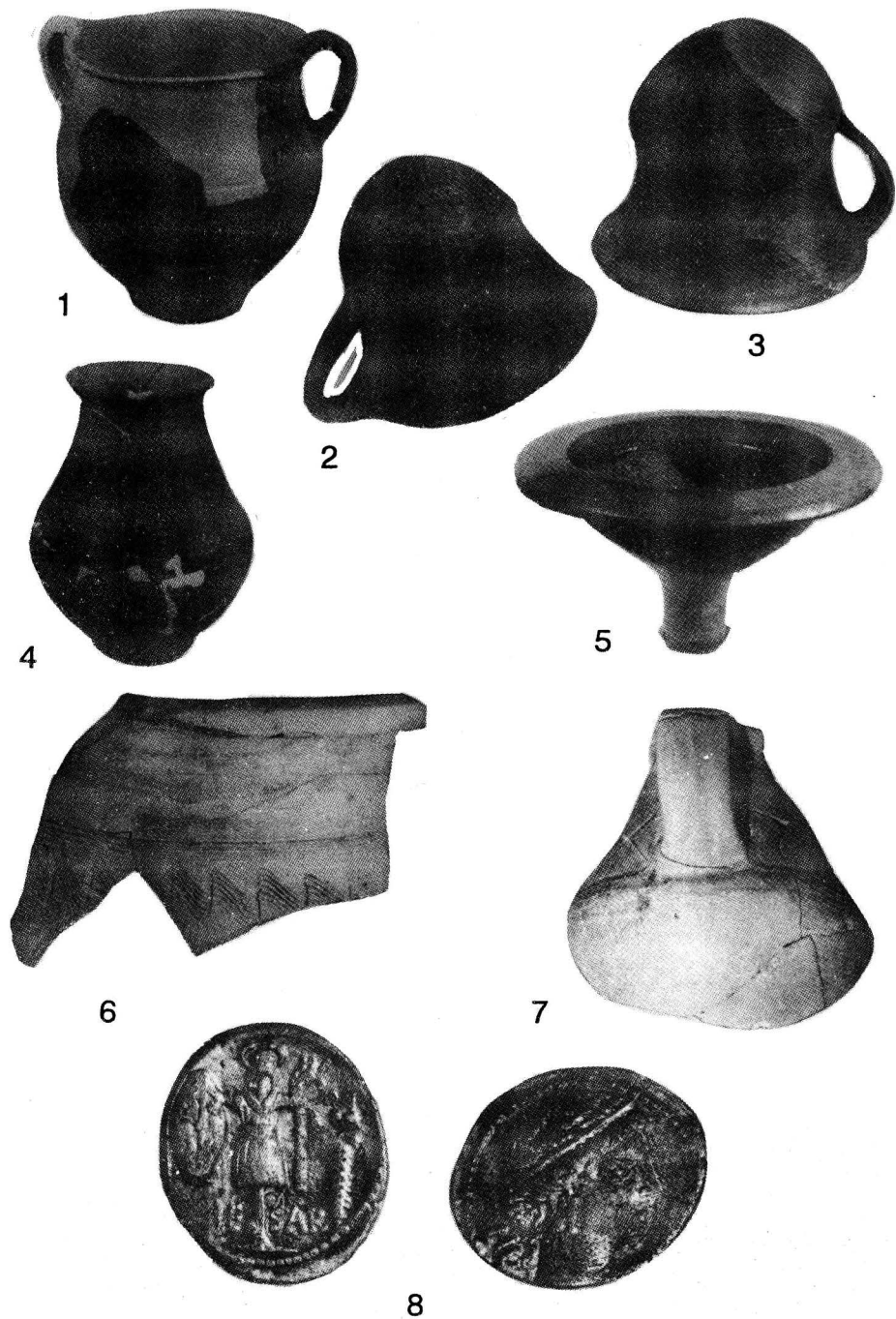
5

6

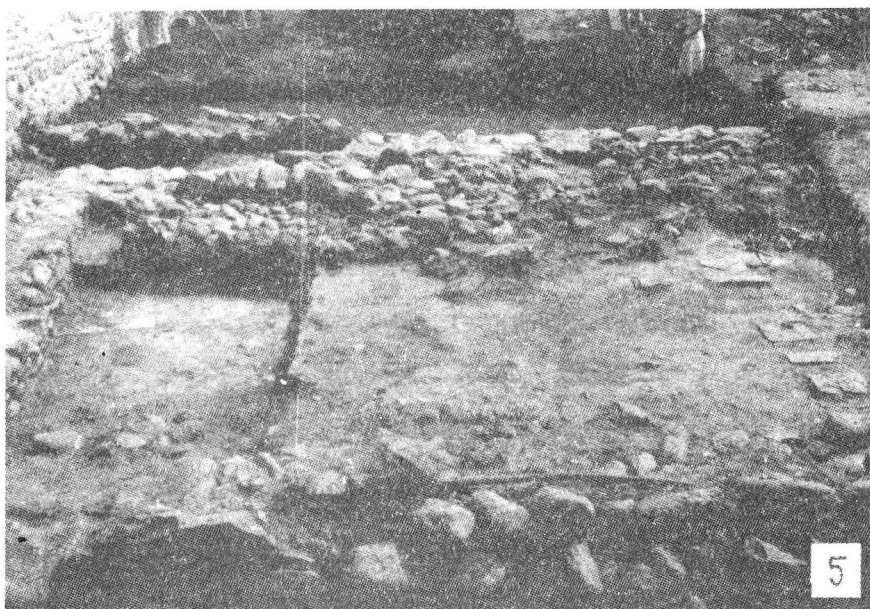
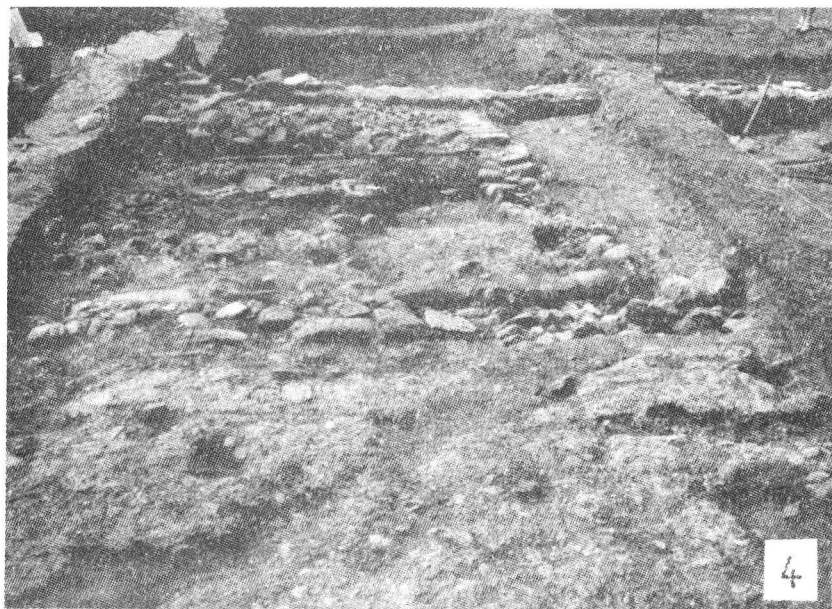
Pl. 23. 1, 6-12. ceramică lucrată cu mâna ; 2-5. ceramică lucrată cu mâna din groapa nr. 1.

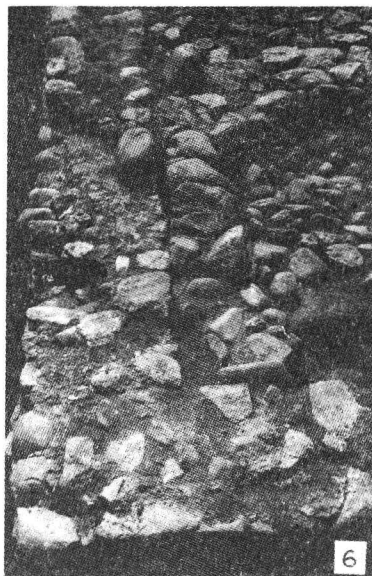
Pl. 24. 1-7, ceramică cenușie lucrată cu roata; 8. monedă romană

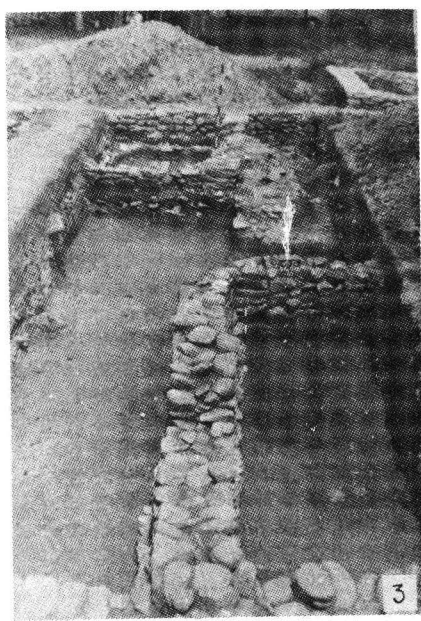
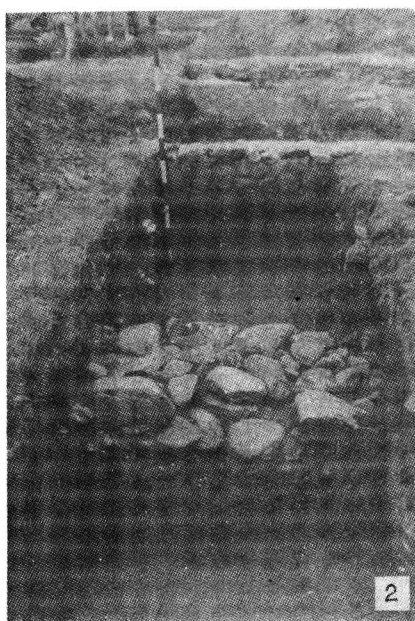
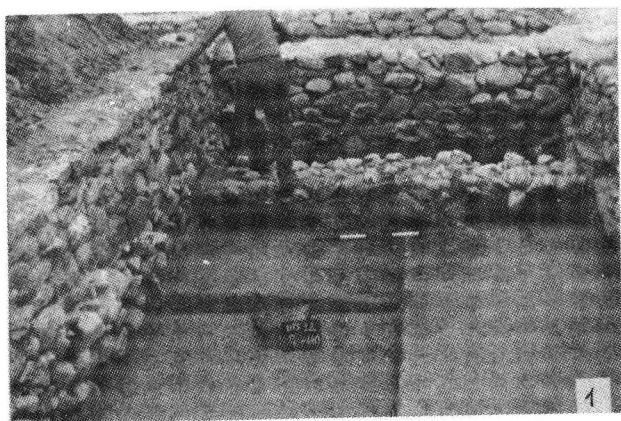
Pl. 25. Altarele descoperite în spațiul dintre clădirile 001 și 002. 2. Edificiul EM 21. 3. Edificiul EM 22 ; în primul plan : vestigiile primei faze ; în planul al doilea : zidul unei încăperi din faza a II-a.

Pl. 26. 4. Edificiul EM 22 ; în prim plan : coridorul din faza a II-a. 5. Edificiul EM 22 : încăperea cu construcția absidală.

Pl. 27.6. Edificiul EM 22 : construcția absidală. 7. Templul EM 24 : construcția de pe zidul de incintă desființată de nișa absidală. 8. Urmele unei construcții de lemn lângă templul EM 24.

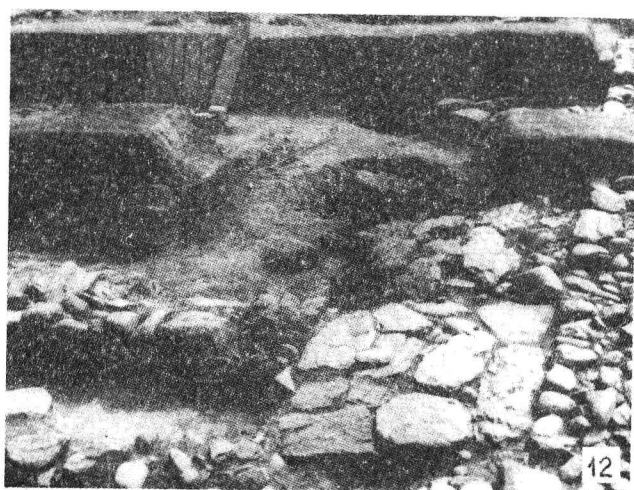
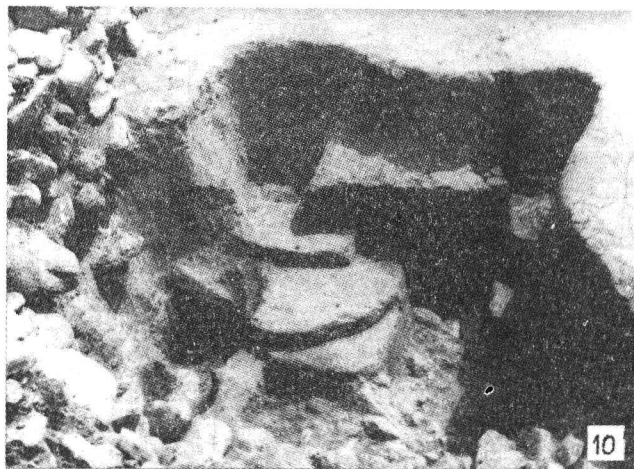
Pl. 28. 1. Suprafața P6. 2. Secțiunea P5. 3. Secțiunea P7 : camera 2.

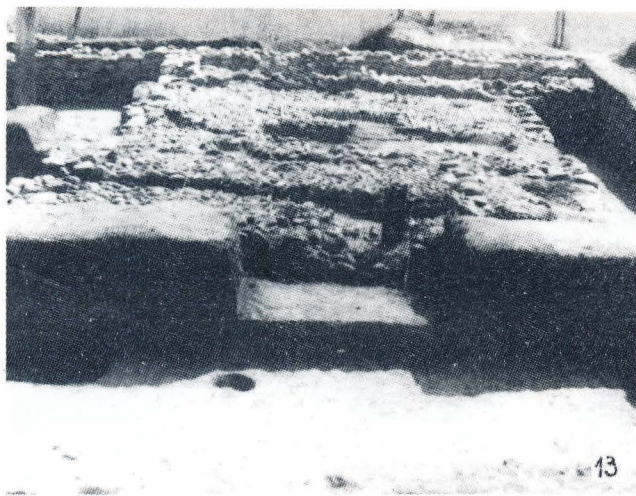
Pl. 29. 4. Zidul de vest al camerei 2. 5. Camera 4. 6. Camera 4 : pragul de pe latura de est.

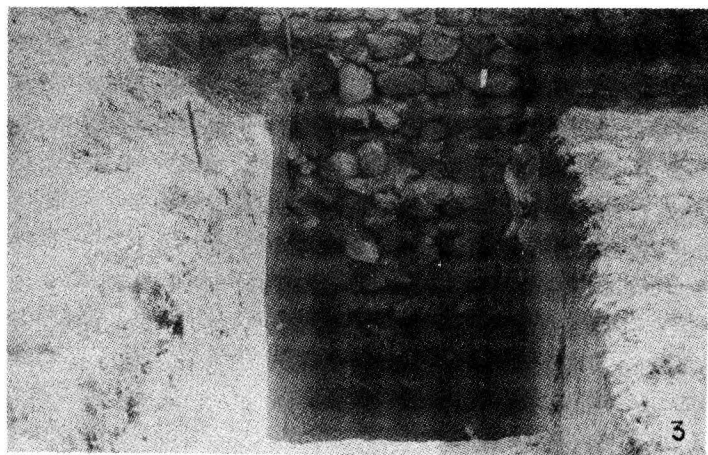
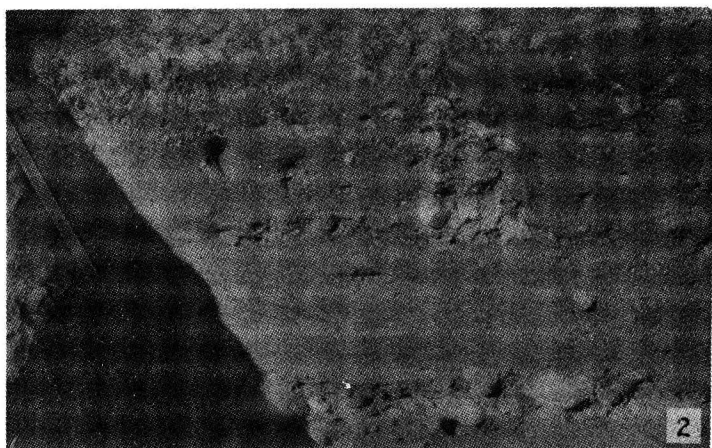
Pl. 30. 7. Colțul nord – vestic al camerei 5. 8. Piatră de moară în camera 5. 9. Camera 6.

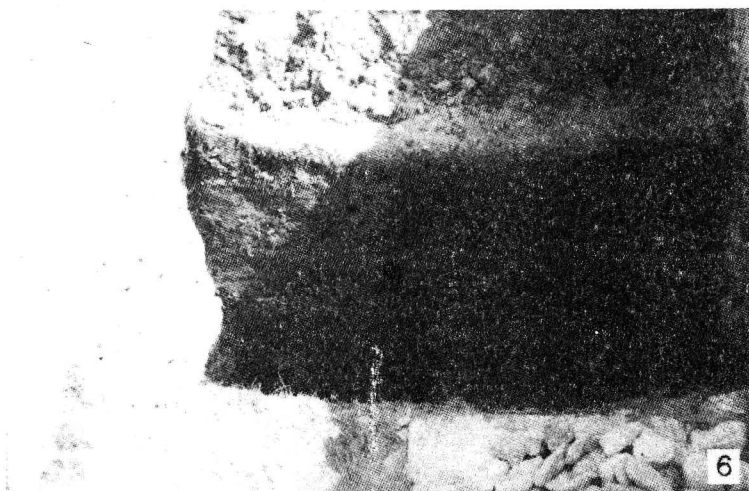
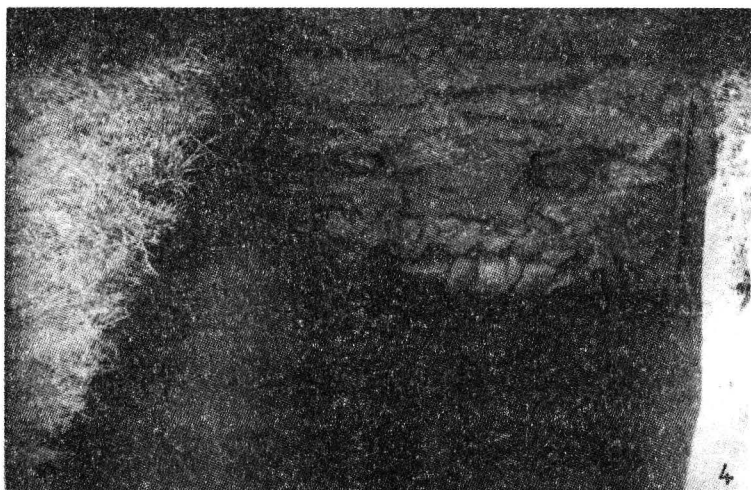
Pl. 31. 10. Urmele stâlpilor de susținere a instalației mari în camera 6. 11. Spațiul dintre clădirile EM₃₀ – EM₃₁. 12. Pavaj de lespezi peste zidul unei construcții anterioare complexului EM₃₀ – EM₃₁.

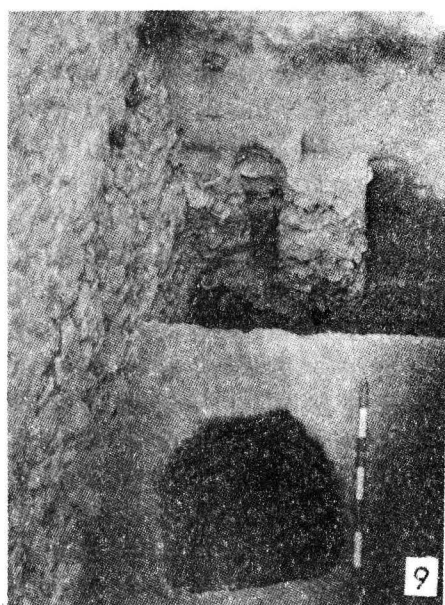
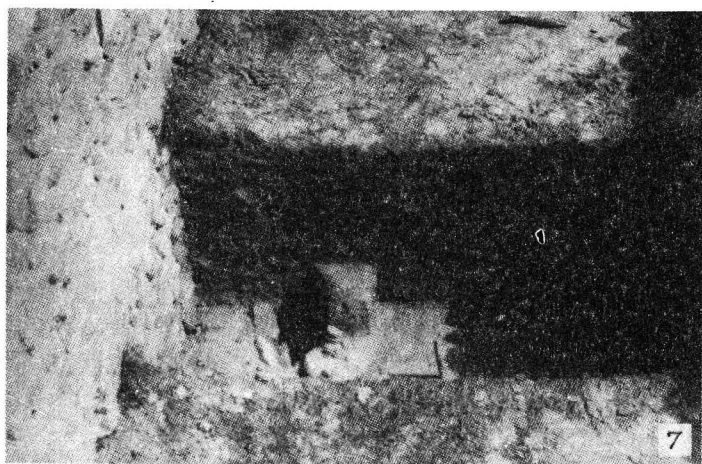
Pl. 32. 13. Clădirea EM₃₁ ; vedere dinspre vest. 14. Clădirea EM₃₁ ; culoarul I și camera V. 15. Clădirea EM₃₁ : camera III, vedere dinspre sud.

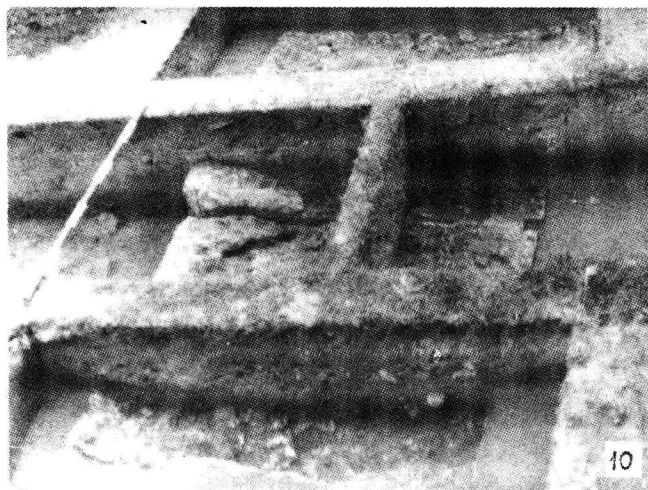
Pl. 33. 1. Secțiunea A₆, – fundație de piatră în exteriorul zidului Z₁. 2. Secțiunea A₆, – urma unui stâlp de lemn în arenă. 3. Secțiunea A₆, – fundația zidului Z₁.

Pl. 34. 4. Secțiunea A₆, – fundația zidului Z₄. 5. Groapă de stâlp în caseta C₃, Secțiunea A₆. 6. Secțiunea A₈, – groapa dintre zidurile Z₁ și Z₂.

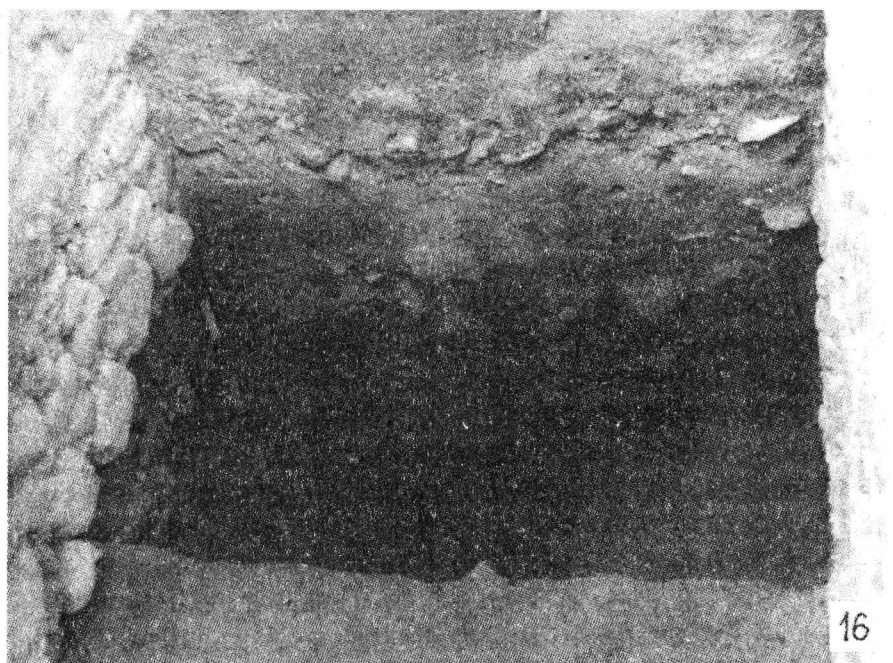
Pl. 35. 7. Groapă de implantare a unui stâlp de lemn, secțiunea A8. 8. Groapa de implantare a stâlpului de lemn din secțiunea A8. 9. În prim plan groapa din Secțiunea A8, caseta C1.

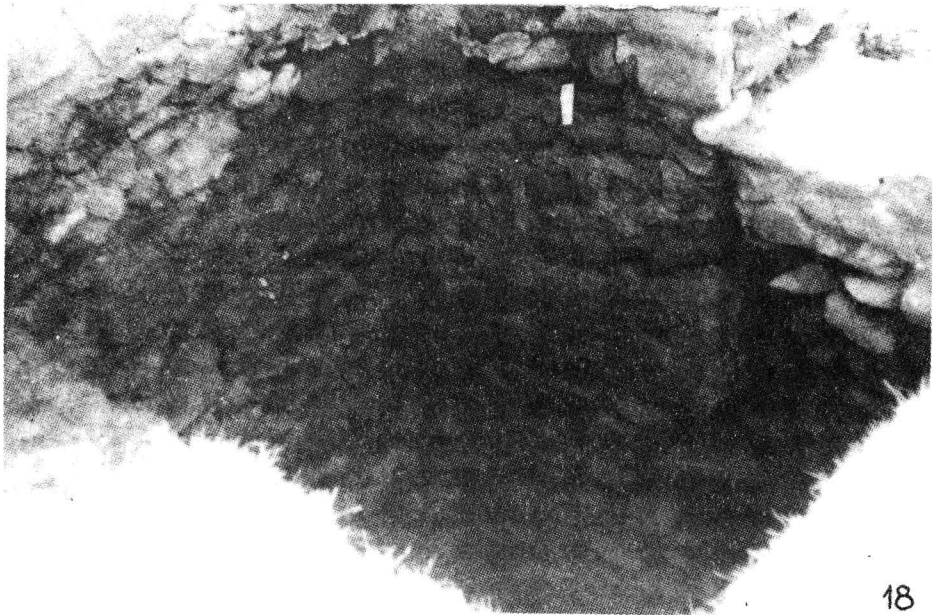
Pl. 36. 10. Secțiunea A₈, groapa de var, imagine generală. 11. Secțiunea A₈, – groapa de var, detaliu. 12. Secțiunea A₈, – groapa de var, detaliu.

Pl. 37. 13. Secțiunea A₉, – zidul Z₈. 14. Urmă de cofraj pe zidul Z₉. 15. Secțiunea A₁₀, – fundația zidului Z₁.

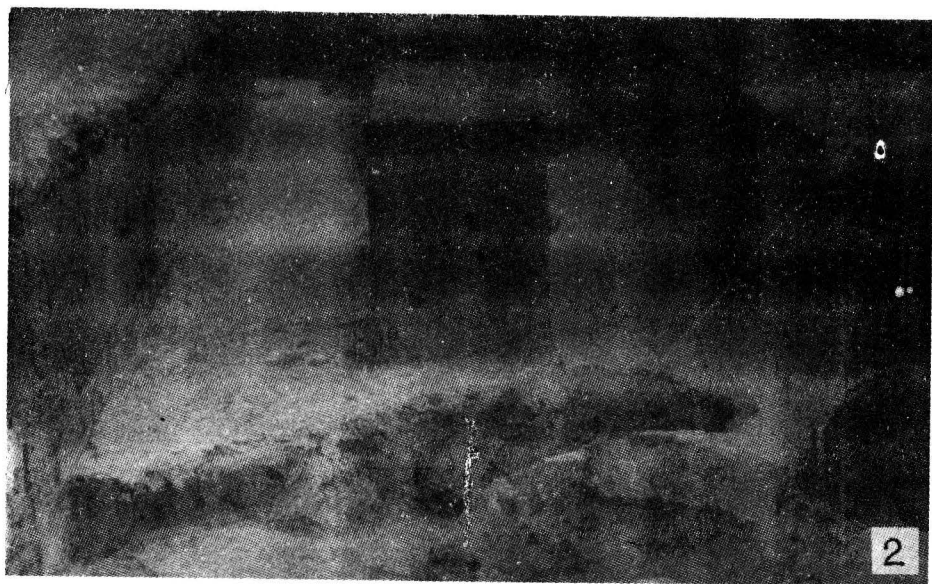
Pl. 38. 16. Caseta A₁₁, – groapa din profilul nordic. 17. Caseta A₁₄, – gropi succesive de stâlp.

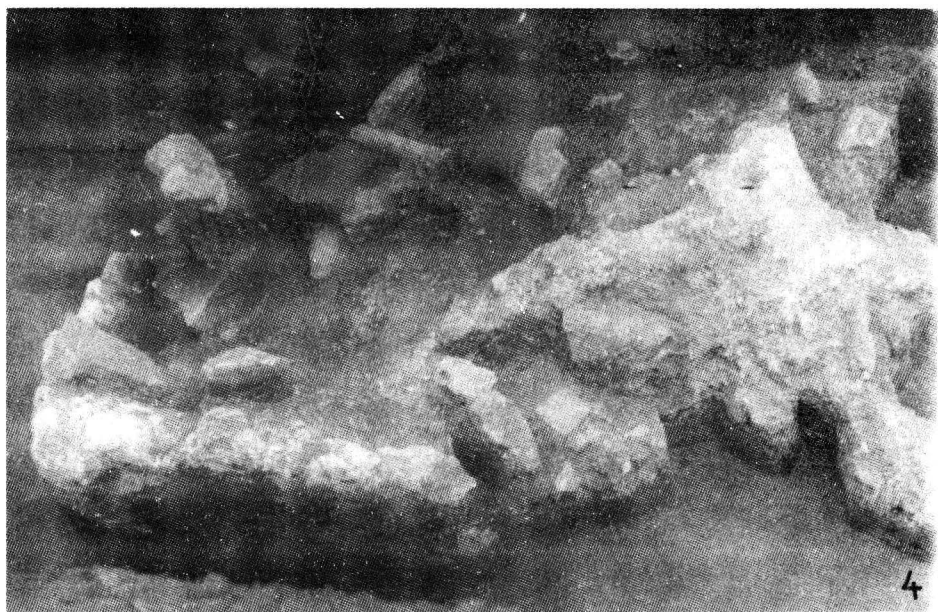
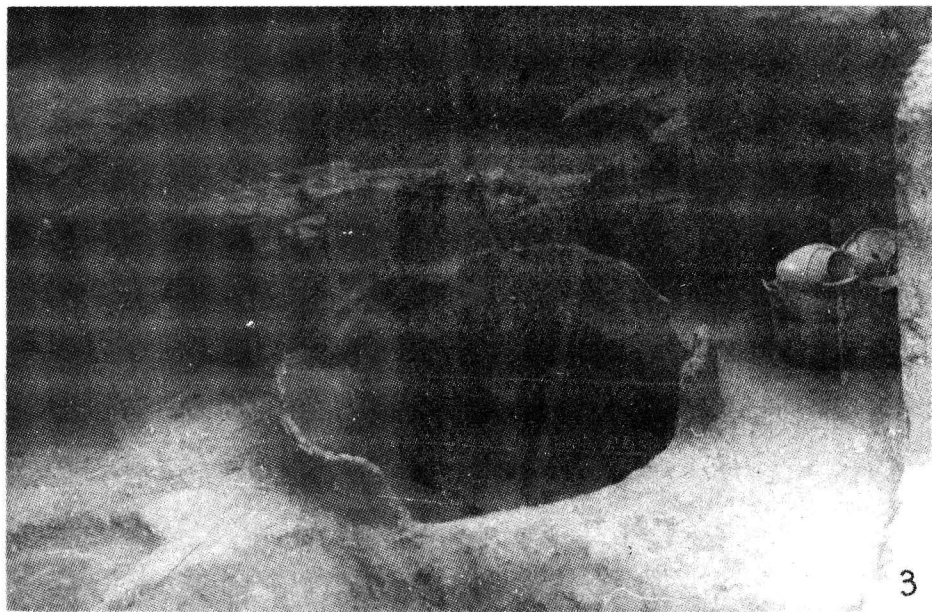
18

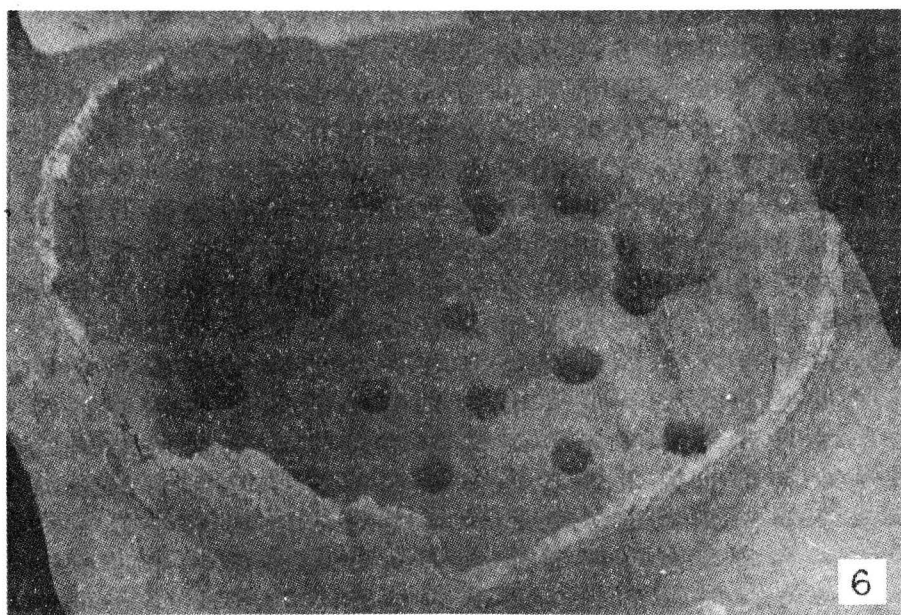
19

Pl. 40. 1. Imagine de ansamblu. 2. Imagine de ansamblu.

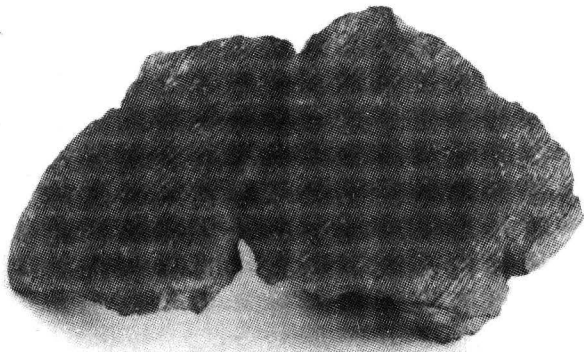
Pl. 41. 3. Platforme de pietre, groapă de vase, cuptor. 4. Mortar depozitat.

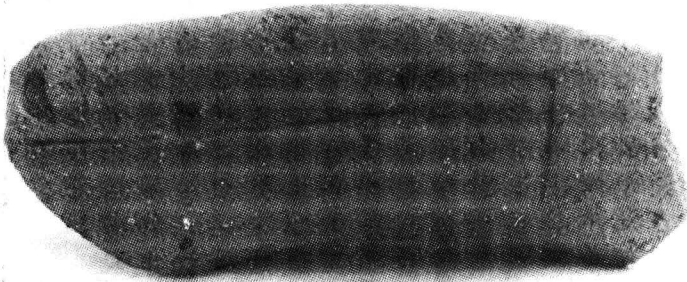
Pl. 42. 5. Cuptoare de ars oale. 6. Grătarul cuptorului.

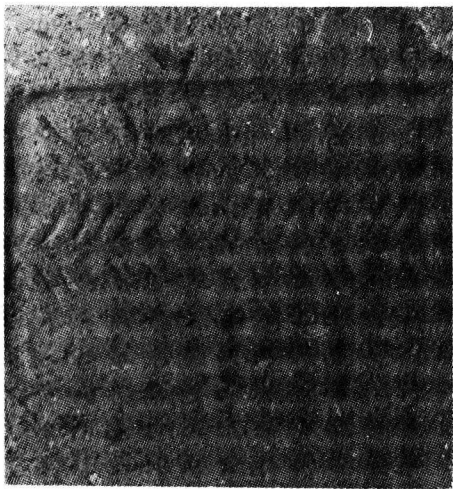
Pl. 43. 7. Cuptor de ars oale. 8. Fragment din grătarul cuptorului.

1

2

3

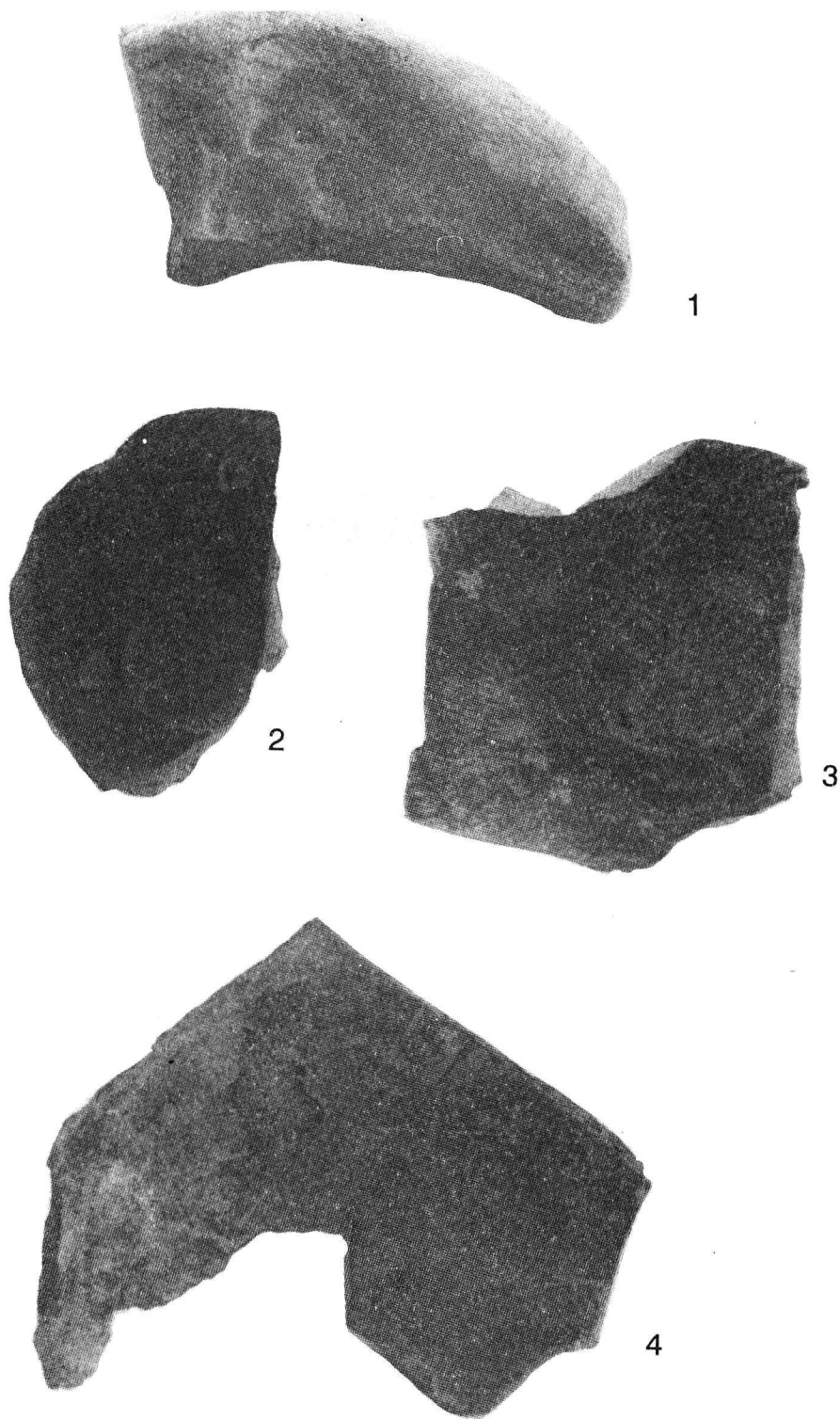
Pl. 44. 1. Fragment de vas cu striuri ; 2. Fragment de bordură de *mortarium* cu șampilă ; 3. Șampilă (detaliu).

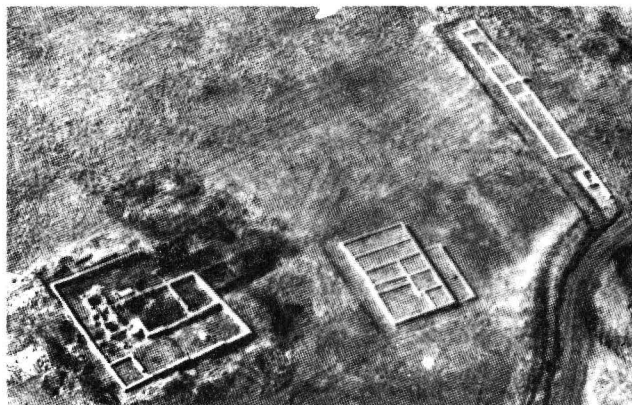
1

2

Pl. 46. 1. Fragment de tipar bordură de tavă ; 2-3. Fragmente de farfurii, cu decor „în raze” și cu șampilă ; 4. Fragment de castron, decorat cu șampilă.

1

2

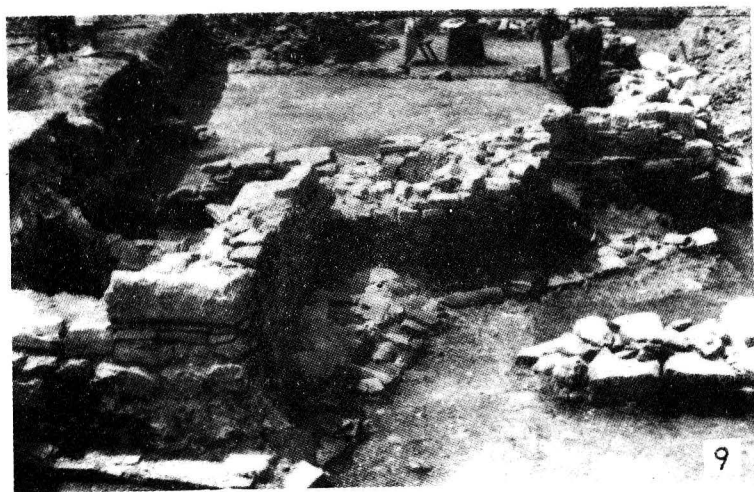
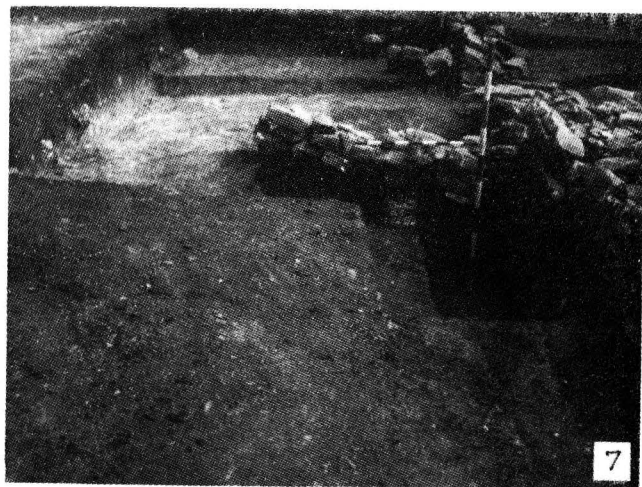
3

Pl. 47. 1. Villa rustica din Valea Chintăului, vedere generală.

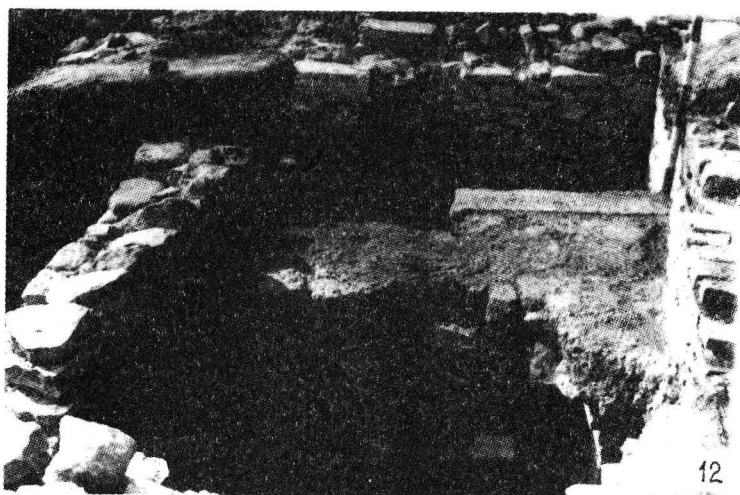
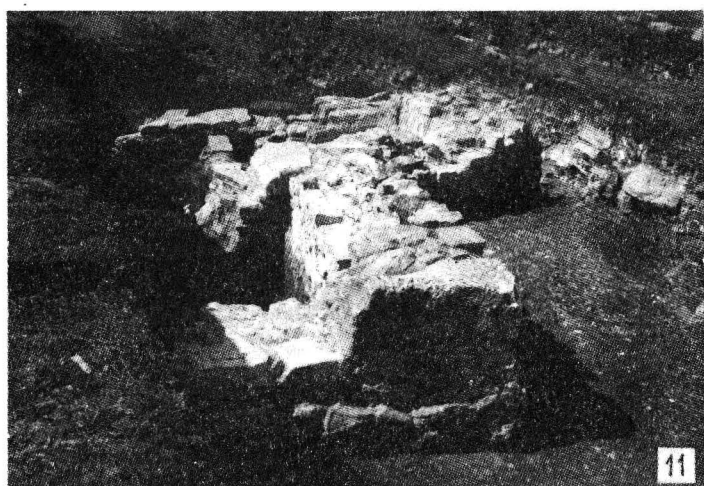
2. Secțiuni pentru identificarea obiectivul 3 realizat în anul 1989. 3. Zidul vestic de incintă.

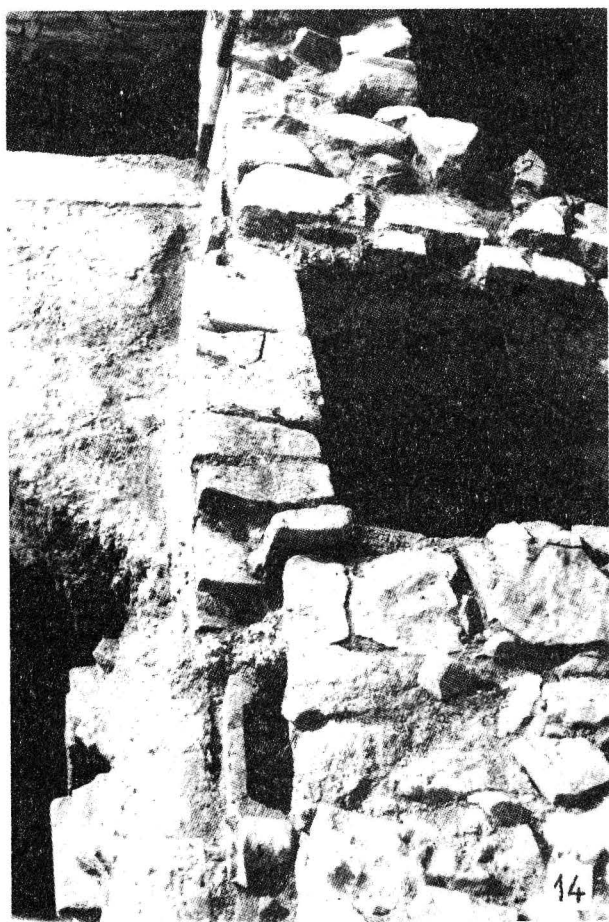
Pl. 48. 4. Șanț în exteriorul zidului. 5. Canal prin zidul de incintă. 6. Turnul de pe latura de vest.

Pl. 49. 7. Latura de nord a turnului. 8. S₁₀ Latura de sud a clădirii. 9. Colțul nord-estic al clădirii din prima fază (dreapta, jos).

Pl. 50. 10. Zidul vestic al camerei 4 și legătura cu zidul nordic al camerei 5. 11. Camera 3. Colțul nord-estic. 12. Camera 3.

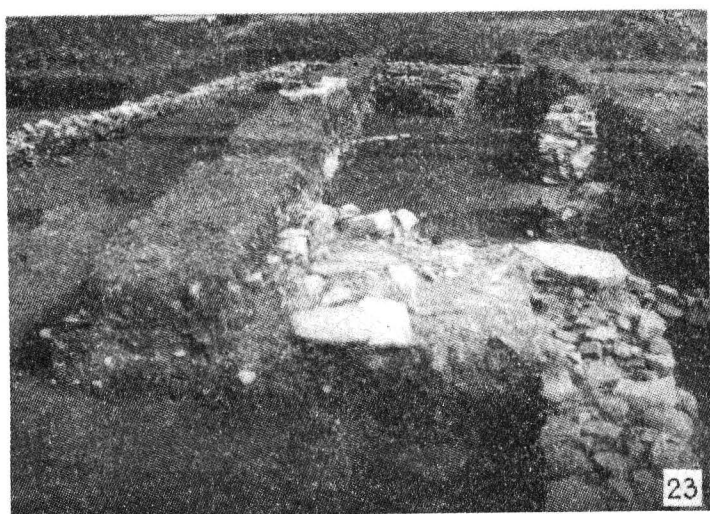
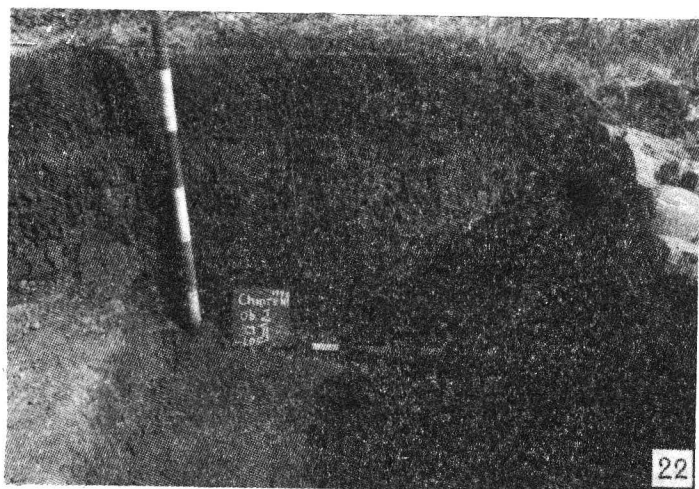
Pl. 51. 13. Prag în camera 3. 14. Camera 3. *Tegulae mammatae* in situ.

Pl. 52. 15. Camerele 3 și 6. Vedere generală. 16. Bazinul 6. 17. Camera 3a.

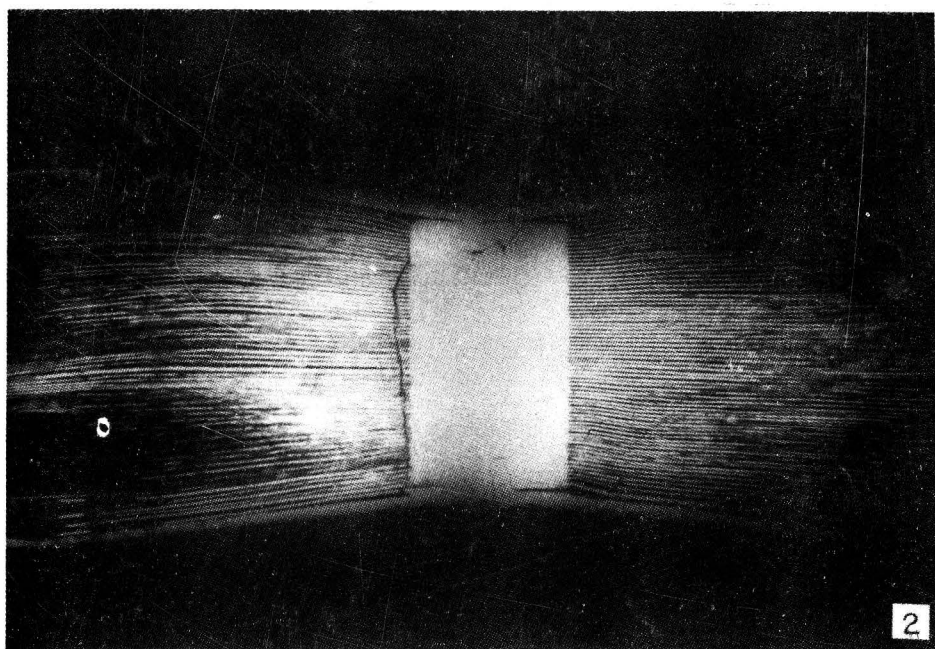
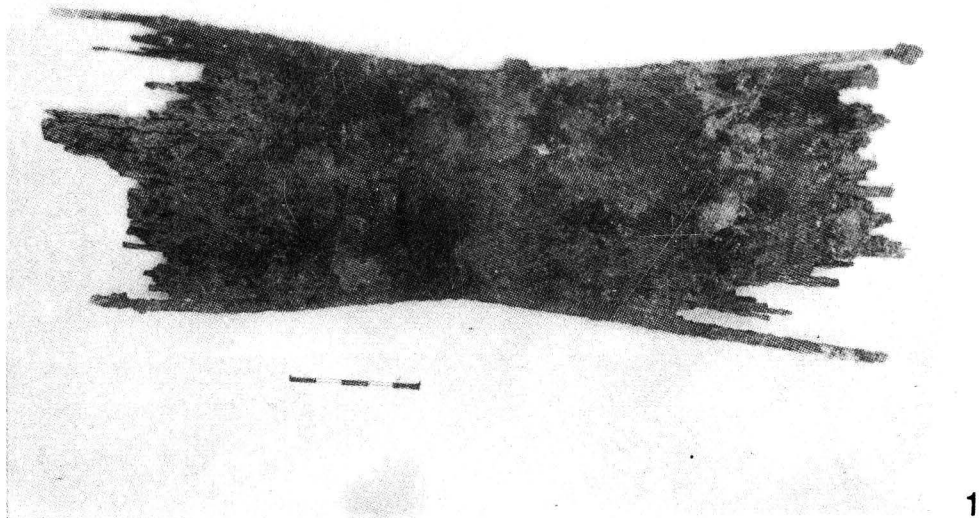
Pl. 53. 18. Latura de sud a camerei 3a. 19. Bazinul 2 și camerei 2a. 20. Bazinul 2.

Pl. 54. 21. Camera 1 și zidul nordic al curții. 22. Stratigrafia la est de zidul de incintă. 23. Pavaj de lespezi în curte.

Pl. 55. 24. Bordei medieval. 25. Camera 1. Urmă de stâlp aparținând unei construcții târzii. 26. Zid de sprijin al terasei.

Pl. 56. 1. Piesă metalică (pieptene de dărăcit lână) descoperită la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. 2. Radiografia piesei ulpiene.

ISSN 0578-5391